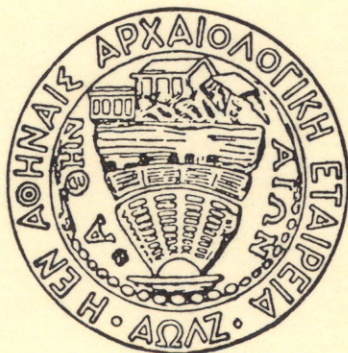

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1979

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1981

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1979

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1981

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1939

ΕΠΙΣΤΗΜΗ

1939

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΑΝΘ' ΩΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΠΡΑΞΕ

ΤΟΝ ΤΟΜΟΝ ΤΟΝΔΕ ΑΦΙΕΡΩΣΕΝ

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Βασίλειος Χ. Πετράκος:	Νέες έρευνες στὸν Ραμνούντα	1 - 81
	(Πίνακες 1 - 14)	
P. M. Warren:	The Stone Vessels from the Bronze Age Settlement at Akrotiri, Thera	82 - 113
	(Plates 15 - 22)	
Costis Davaras:	A double Axe - Design (?) from Vrokastro	114 - 117
	(Plate 23)	
Πέτρος Θέμελης:	Σκύλλα έρετρική	118 - 153
	(Πίνακες 24 - 32)	
Henri van Effenterre:	La solution d'un «puzzle»: Odyssée, VII, 105-110 et l'usage des auges doubles minoennes	154 - 160
	(Planches 33 - 35)	
Σ. Ί. Χαριτωνίδης:	Ἀνασκαφή παρὰ τὸν Ἅγιον Δημήτριον τὸν Λουμπαρδιάρη ἐν Ἀθήναις	161 - 187
	(Πίνακες 36 - 57)	
Π. Ἀγαλλοπούλου - Καλλιοντζή:	«Θησαυρὸς» ἀργυρῶν τριωβόλων ἀπὸ τὴν Πάτρα (1973)	188 - 199
	(Πίνακες 58 - 61)	
Β. Ἀθανασοπούλου - Πέννα:	«Θησαυρὸς» νομισμάτων θου μ.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Θηβῶν	200 - 213
	(Πίνακες 62 - 65)	
Μάρκελλος Θ. Μιτσός:	Εἰς I.G. IV ² 1, 75	214 - 217
N. B. Δρανδάκης:	Ἡ ἐπιγραφή τοῦ μαρμάρινου τέμπλου στὴ Φανερωμένη τῆς Μέσα Μάνης (1079)	218 - 225
	(Πίνακες 66 - 68)	
Ἀλκμήνη Ντάτσουλη - Σταυρίδη:	Γυναικεῖα πορτραῖτα τῆς Ἐποχῆς τῶν Σεβήρων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν	226 - 230
	(Πίνακες 69 - 72)	
Louis Robert:	Sur un mois du calendrier bithynien	231 - 236

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Μάντω Οἰκονομίδου - Καραμεσίνη:	Τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο 1829 - 1979	1 - 10
	(Πίνακες Α - ΣΤ)	
Κωνσταντῖνος Τσάκος:	Συμβολὴ στὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρώιμη βυζαντινὴ μνημειογραφία τῆς Σάμου	11 - 25
	(Πίνακες Ζ - ΙΑ)	

Δημήτριος Γραμμένος:

Τύμβοι τῆς ὕστερης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ
ἄλλες ἀρχαιότητες στὴν περιοχὴ τοῦ Νευροκο-
πίου Δράμας 26 - 71
(Πίνακες IB - KB)

N. Μπουφίδης:

Τακουσίτ, ἡ θυγάτηρ τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῶν
Μαξύων 72 - 94
(Πίνακες ΚΓ - ΚΔ)

ΜΕΛΕΤΑΙ

INTERNAL

ΝΕΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟΝ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ

(Πίνακες 1 - 14)

Τὸ 1980 συμπληρώνονται ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸν Ραμνούντα, ἡ ὁποία ἔγινε ἀπὸ τὸν Σπυρ. Φιντικλῆ καὶ τὸν Δημ. Φίλιο στὸ φρούριο καὶ τῇ Β. Ἱερὰ Ὀδό, κάτω ἀπὸ ἰδιαίτερα δύσκολες συνθήκες (ΠΑΕ 1880, 62 - 68). Τὴν προηγούμενη χρονιά 1879 εἶχε γίνει στὸν τόπο αὐτὸ ἡ μεγάλη ἐπιδρομὴ τῶν ἀρχαιοκαπήλων γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε εἰδήσεις ἀπὸ τὸν H. G. Lolling (AM 4, 1879, 277 - 281). Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Φιντικλῆ καὶ τοῦ Φίλιου δὲν εἶχε τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἔπρεπε. Ἀπαιτοῦσε πολλὴ ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονὴ καὶ χρηματικὰ μέσα ποὺ δὲν ὑπῆρχαν τότε. Οἱ διεκδικήσεις ἄλλωστε τῶν χωρικῶν στὸν τόπο ἀνάγκασαν τότε τοὺς ἀνασκαφεῖς νὰ ἔχουν μαζί τους ἔνοπλη φρουρά (ΠΑΕ 1880, 63). Δέκα χρόνια ἀργότερα ἡ Ἑταιρεία ἐπανελάβε τις ἀνασκαφές στὸν Ραμνούντα μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ Βαλ. Στάη. Κατὰ τὴ διάρκεια τριῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων (ΠΑΕ 1890, 27 - 30· 1891, 13 - 18· 1892, 29 - 31), ὁ Στάης ἀποκάλυψε μεγάλο ἀριθμὸ σημαντικῶν μνημείων, κτιρίων, γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴ μελέτη τοῦ δήμου. Ὁ ἐκλεκτικὸς τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο ἔκαμε τις δημοσιεύσεις του, ἡ ἀπουσία φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων καὶ ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε πληροφορίας γιὰ πολλὰ μνημεῖα ποὺ ἐρεῦνησε, ἡ ἐγκατάλειψη μετὰ τις ἀνασκαφές τοῦ τόπου στὴ διάθεση τῶν ἀρχαιοκαπήλων καὶ τῶν χωρικῶν, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία μεγάλης ἐπιστημονικῆς σύγχυσης, στὴ διάλυση τῆς ὁποίας ἀποβλέπουν κυρίως οἱ ἐρευνες ποὺ κάνω ἐκεῖ.

Ἡ πρώτη ἐρευνα ὅμως στὸν Ραμνούντα ἔγινε τὸ 1813 ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τῶν Dilettanti, ἡ ὁποία μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ ἀρχιτέκτονα John Peter Gandy Deering ἔκαμε ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ δημοσίευση τῶν δύο ναῶν του. Γιὰ τὴν ἐρευνα αὐτὴ ὑπάρχει στὴ μελέτη τούτῃ ἰδιαίτερο κεφάλαιο.

Σημαντικὴ, γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ, εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου, *Note sur le sanctuaire de Némésis à Rhamnonte* (BCH 48, 1924, 305 - 320), στὴ μνήμη τοῦ ὁποίου εἶναι ἀφιερωμένος ὁ τόμος τοῦτος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος. Ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος, διδάσκαλος γενεῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ δικός μου, εἶχε πάντοτε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ Ἱερό. Ἀνήκει στὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ συνθέτουν τὴ νεώτερη ἱστορία τοῦ Ραμνουῦντος, τὸ ὅτι ἡ τελευταία του ἐπίσκεψις σὲ ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἔγινε ἐκεῖ, τὸ Σάββατο 21 Ἰουλίου 1979, τὸ ἀπόγευμα. Ἦταν ἐκδηλὴ ἡ συγκίνησή του ὅταν, καθισμένος στὶς βαθμίδες τοῦ ναοῦ, ἄγγιζε μὲ τὰ χέρια του τὰ ἀρχαῖα μάρμαρα, στὰ ὁποῖα εἶχε ἀφιερῶσει τὴ ζωὴ του. Πέρα, στὸν ὀρίζοντα ἀπλώνονταν τὰ γαλάζια νερά τοῦ κόλπου καὶ τὰ βουνά

τῆς Εὐβοίας. Ξαναζοῦσε, στὸν ἴδιο ἀναλλοίωτο τόπο, τὶς στιγμὲς ποὺ εἶχε ζήσει 55 χρόνια πρὶν, ὅταν νέος μελετοῦσε τὸν μεγάλο ναό.

Θεμελιῶδες εἶναι, γιὰ τὴ γνώση τοῦ φρουρίου καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ραμνοῦντος, τὸ ἔργο τοῦ Jean Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte* (1954), ποὺ δίνει συνολικὴ εἰκόνα τοῦ δήμου.

Ἡ νέα ἔρευνα τοῦ Ραμνοῦντος ποὺ ἄρχισα τὸ 1975 περιορίστηκε στὴν ἀνασκαφὴ ἐρευνημένων ἤδη σημείων εἴτε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους εἴτε ἀπὸ τοὺς παλιότερους ἀνασκαφεῖς. Ἡ ἄχαρη αὐτὴ προσπάθεια, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, ἔδωσε πλούσια ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν τοπογραφία καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἐρευνήθηκαν ξανὰ πολλοὶ ταφικοὶ περίβολοι στὴ Βόρεια καὶ τὴ Νότια Ἱερὰ Ὀδό, μερικὰ σημεῖα στὸ φρούριο, καὶ ἔγινε ἐξαντλητικὴ καὶ συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. Μέρος τοῦ ἔργου μου αὐτοῦ, ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν χρηματικῶν χορηγιῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔγινε δυνατό χάρι καὶ στὶς πιστώσεις ποὺ δόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Μὲ αὐτὲς ἔγινε ἡ οἰκοδόμησις τῶν ἀναγκαίων στεγασμένων χώρων ὅπου συγκεντρώθηκαν τὰ διάσπαρτα, ἢ μᾶλλον ἀδέσποτα, ἀρχαῖα καὶ ἄρχισε ἡ συγκόλλησις, ἡ ἀποκατάστασις καὶ ἡ συντήρησίς τους. Οἱ ἐργασίες αὐτές, παράλληλες πρὸς τὴν κύρια ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἔδωσαν τέτοια ἀποτελέσματα ὥστε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις μου στὰ ΠΑΕ, νὰ ἐμφανίζεται πλέον μιὰ νέα εἰκόνα τοῦ Ραμνοῦντος, ποικιλιμένη μὲ πλῆθος νέα καὶ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, τοπογραφικὰ καὶ προσωπογραφικὰ, ποὺ συμπληρώνουν μὲ σάρκα τὴν εἰκόνα τοῦ ἀπογυμνωμένου σκελετοῦ τοῦ δήμου, ὅπως ἦταν γνωστὸς ἕως τώρα.

Ἡ μελέτη τούτῃ περιλαμβάνει κυρίως τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν μου στὸν Ραμνοῦντα κατὰ τὸ 1978 καὶ κεφάλαια γιὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τοὺς Dilettanti καὶ γιὰ τὶς ἀνέκδοτες ἐπιγραφές τοῦ δήμου. Τὴν προόριζα γιὰ δημοσίευσιν στὰ ΠΑΕ 1978, γιὰ τεχνικοὺς λόγους ὅμως δὲν ἔγινε τοῦτο δυνατό. Ἔτσι θὰ ἐξηγηθοῦν καὶ μερικὲς ἰδιοτυπίες στὴ σύνταξί της. Ὁ μελετητὴς τῆς ἐξἄλλου πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψιν του τὰ παλιότερα δημοσιεύματά μου, τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ραμνοῦντα (ΠΑΕ 1975, 5 - 35· 1976, 5 - 60· 1977, 3 - 22· ΑΔ 22, 1967, 38 - 52· Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος, Ἀθήνα 1979, 402 - 407) καὶ τὴ σύντομὴ ἐκθεσὶς γιὰ τὸ Ἱερὸ σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ἰ. Δ. Κοντῆ (ΑΔ 16, 1960, 36 - 39).

Στὶς ἐρευνες τοῦ Ραμνοῦντος συνεργάζονται, ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη καὶ ὁ κ. Κωστῆς Ἡλιάκης, ὁ ὁποῖος ἐκπονεῖ τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν μνημείων. Τὴν τεχνικὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς ἔχει ὁ γνωστότατος ἀπὸ ἄλλες μεγάλες ἀνασκαφές κ. Ἰωάννης Καραμῆτρος.

Ὅπως τονίζω καὶ σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις μου, ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ μελέτη τοῦ Ραμνοῦντος θέτει γιὰ μένα καὶ τοὺς συνεργάτες μου πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα προβλήματα, τὰ ὁποῖα πρέπει κανεὶς νὰ προσεγγίζει μὲ προσοχὴ καὶ νὰ μὴ βιάζει... τὴ λύση τους. Πολλὲς φορὲς ἡ λύσις ἔρχεται ἀπροσδόκητα μὲ κάποιο εὖρημα, ἓνα κομμάτι γλυπτοῦ ἢ στήλης ποὺ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἀληθινὴ προέλευσις κάποιου ἄλλου κομματιοῦ. Στὴν ἐκθεσὶς ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναφέρονται τέτοιες περιπτώσεις.

Ὁ Ραμνοῦς εἶναι χῶρος κλειστός, γεωγραφικὰ καὶ ἱστορικὰ. Μέσα σὲ μιὰ μικρὴ ἔκταση κινήθηκαν οἱ κάτοικοι τοῦ δήμου καὶ οἱ στρατιωτικοὶ τοῦ φρουρίου. Ἀκμάζει ὅμως κυρίως τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τὰ λείψανα παρουσιάζουν τὰ προβλήματα ποὺ ἀνάφερα πιὸ πάνω. Οὔτε ὁ 5ος οὔτε ὅσοι ἀκολουθοῦν τὸν 4ο παρουσιάζουν τὸ πλῆθος τῶν μνημείων καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ 4ου αἰώνα. Ἀναφέρομαι κυρίως στὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ, τὰ ὁποῖα μὲ τὸν ἀριθμὸ τους καὶ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν τους ἀποτελοῦν πλέον ἓνα νέο καὶ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο στὴν ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ γλυπτικὴ τοῦ 4ου αἰ. Στὴν ἔκθεση τούτη, ὅπως ἐπίσης καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ προηγήθηκαν ἢ θὰ ἀκολουθήσουν, περιορίζομαι νὰ δίνω μὲ συντομία, σαφήνεια καὶ κυρίως μὲ ἀπόλυτὴ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μου. Εἶναι δύσκολο ὅμως γιὰ ὅσους τὶς διαβάζουν καὶ νὰ ἰχνηλατήσουν ἀκόμη τὸ μέγεθος τῆς προσπάθειας καὶ τὸ μακρόχρονο τῆς ἔρευνας ποὺ χρειάζεται ὄχι τόσο γιὰ νὰ συγκολληθοῦν οἱ ἑκατοντάδες τῶν κομματιῶν ποὺ ἀπαρτίζουν τὰ πολλὲς φορὲς σκόπιμα θρυμματισμένα μνημεῖα, ὅσο γιὰ νὰ γίνεῖ ἡ ταύτισή τους μὲ αὐτά.

Τὰ μνημεῖα τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ, κυρίως τῆς Βόρειας, χρονολογοῦνται ὅλα στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ τους βρίσκουμε ταφές καὶ στῆλες, σὲ μικρότερο ὅμως ἀριθμὸ, ποὺ ἀνήκουν στοὺς ἐπόμενους, ἕως τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι σὲ διάστημα ἑξὶ αἰώνων ἓνα πλῆθος κόσμου ἀναμόχλευε τὰ ἐρείπια τῶν περιβόλων καὶ μετακινοῦσε ὅ,τι θεωροῦσε χρήσιμο ἢ ἀκόμη τὸ μετασκεύαζε. Οἱ περίβολοι πρέπει νὰ εἶχαν ἤδη ὅψη ἐγκατάλειψης ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., μὲ τὴν ἔλθειση σιγὰ-σιγὰ προσώπων ποὺ νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ συντήρησή τους. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ναῖσκους καὶ τὶς στῆλες θὰ βρίσκονταν στὸ ἔδαφος στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. Οἱ τοῖχοι τῶν περιβόλων φαίνεται ὅτι γκρεμίζονταν ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες: δέντρα ποὺ φύτρωναν μέσα ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ τοὺς ἐσπρωχναν ἢ μεγάλες καὶ συνεχεῖς βροχὲς ποὺ φούσκωναν τὰ χῶματα. Στους μεγάλους περιβόλους τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, Διογείτονος, Πυθάρχου, Φανοκράτους, Ἱεροκλέους, Ἀθηνοδώρου, ἡ καταστροφὴ ἦταν ἀκαριαία. Ὅσων τὰ ἐρείπια καλύφθηκαν γρήγορα μὲ τὰ χῶματα ποὺ κατέβαζαν (καὶ κατεβάζουν πάντα σὲ μεγάλες ποσότητες) οἱ χειμωνιάτικες βροχὲς διατηρήθηκαν περισσότερο καὶ καλύτερα. Σὲ ὅσους ὑπῆρχε ὕλινὸ χρήσιμο, μολύβι στοὺς τὸρμους τῶν βάσεων τῶν στηλῶν ἢ τῶν παραστάδων τῶν ναίσκων, παραστάδες ἢ στῆλες ποὺ μπορούσαν μὲ νέα ἐπεξεργασία νὰ χρησιμοποιηθοῦν πάλι ἢ ἀκόμη στῆλες μὲ τὶς ὁποῖες μπορούσαν νὰ καλυφθοῦν τάφοι, ὅπως αὐτοὶ τοῦ ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου νεκροταφείου, ἢ καταστροφὴ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Ἀρχαίων. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἔκαμαν καὶ αὐτοὶ καταστροφὴ, τὸ μέγεθός της ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκτιμηθεῖ ἀκόμη.

Νότια Ἱερὰ Ὀδὸς

Τὸ 1978 ἐρευνήθηκαν στὴ Ν. Ἱερὰ Ὀδὸ ὁ περίβολος τοῦ Διοφαντίδου (πρώην Εὐκόλου) καὶ δύο ἀνώνυμοι περίβολοι, σὲ ἀπόσταση 550 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὴ γωνία ποὺ σχηματίζει τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. Ἐπιφανειακὲς ἐρευνες ἔγιναν ἐπίσης στὸν χῶρο τοῦ περιβόλου τοῦ Μενεστίδου μὲ τὸν σκοπὸ νὰ βρε-

θοῦν κομμάτια ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τῆς οἰκογενείας (ΠΑΕ 1876, 13, πίν. 3 - 5).

Ὁ περίβολος τοῦ Διοφαντίδου

Ὁ περίβολος τοῦτος ἐρευνήθηκε τὸ 1976 (ΠΑΕ 1976, 5 - 8). Γιὰ λόγους διάκρισης τὸν εἶχα ὀνομάσει συμβατικὰ π ε ρ ί β ο λ ο τ ο ὺ Εὐκόλου. Ἡ συμπληρωματικὴ ἐρευνα τοῦ τμήματος τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ ποὺ περνάει ἀπὸ ἐμπρὸς τοῦ ἀποκάλυψε νέα στοιχεῖα ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβέστερη ἀναπαράστασή του καὶ τὴν ἀπόδοσή του, μὲ βεβαιότητα σχεδόν, σὲ ἄλλη οἰκογένεια τοῦ Ραμνοῦντος.

Τὸ σπουδαιότερο εὔρημα ἦταν τέσσερα κομμάτια ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος ἀετώματος ναῖσκου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (ἀρ. 392). Τὰ κομμάτια αὐτὰ ταιριάζουν μὲ τὸ μέρος τοῦ ἀετώματος ποὺ εἶχα βρεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Εὐφράνορος (ΠΑΕ 1975, 11 εἰκ. 2). Στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ νέα θραύσματα σώζεται τὸ δεξιὸ μέρος ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.015:

[- - - - -] Διοφαντίδου
[Ῥαμνουσίου;] θυγάτηρ

Τὸ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ λείπει ἦταν χαραγμένο σὲ τμήμα τοῦ ἀετώματος ποὺ δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀκόμη.

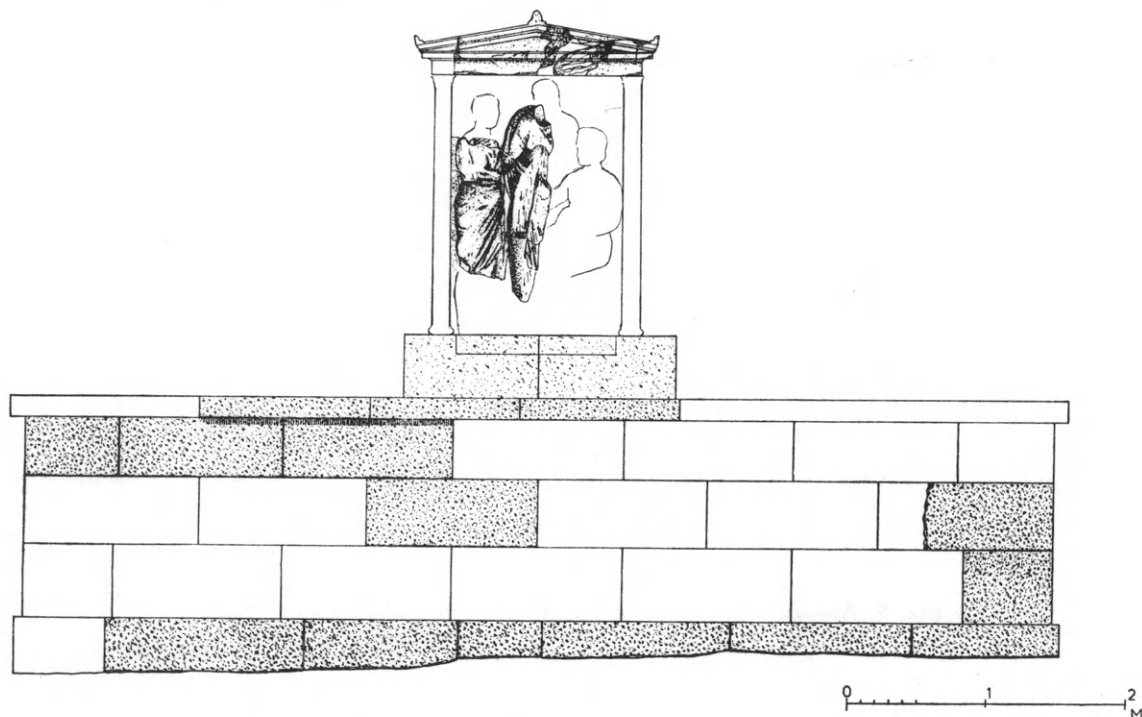
Στὴν ἐρευνα τοῦ γύρω ἀπὸ τὸν περίβολο χώρου βρέθηκαν μικρὰ κομμάτια τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς ἀρ. 290 (ΠΑΕ 1976, 8) τὰ ὁποῖα ἄρμοζαν, ὅλα μαζί, στὸ πάνω μέρος μιᾶς στήλης ποὺ βρισκόταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ραμνοῦντος (ἀρ. 83), ἄγνωστης προέλευσης. Ἡ στήλη ὅπως συγκροτήθηκε (λειψή στὸ πάνω μέρος), ὕψ. 1.15, πλ. 0.43 - 0.48, πᾶχ. 0.09 - 0.10, ὕψ. γρ. 0.02 (ο) - 0.032 μ., ἔχει τοῦτο τὸ κείμενο, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Οἱ στίχοι 4 - 6 εἶναι παλαιότεροι ἀπὸ τοὺς στίχους 7 - 10).

[- - - - -]
[- - - - -]
3 [Ῥ]αμν[ούσιος]
Εὐκόλον
Ῥαριστ[-]δου
6 θυγάτηρ
Φιλτάτη
Ῥαρχεδήμου
9 Ῥαμνουσίου
θυγάτηρ

Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἀετώματος, ὁ περίβολος ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τοῦ Ραμνουσίου Διοφαντίδου, τοῦ ὁποῖου ἡ κόρη πιθανὸν νὰ εἰκονιζόταν στὸν ἐπιτύμβιο ναῖσκο του. Ἡ στήλη μὲ τὰ ὀνόματα τῆς Εὐκόλου Ῥαριστ[-]δου (ἴσως Ῥαριστ[οκλεί]δου ἢ Ῥαριστ[ομή]δου) καὶ τῆς Φιλτάτης Ῥαρχεδήμου (Ῥαρχέδη-

μος, Ραμνούσιος χωρὶς ἀμφιβολία, IG II² 4923, Pouilloux, La forteresse ἀρ. 43) δὲν γνωρίζω ἂν ἦταν ἰδρυμένη στὸν περίβολο τοῦ Διοφαντίδου, τοῦτο εἶναι πιθανὸ γιὰ τὰ τρία ὀνόματα ποὺ εἶναι χαραγμένα σ' αὐτὴν προϋποθέτουν εὐρὺ χῶρο ταφῆς καὶ ὄχι ἀπλὸ τάφο.

Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου τροποποιεῖται μὲ τὰ νέα εὐρήματα (εἰκ. 1). Ἡ ἐπίστεψή του γίνεται ἀετωματική καὶ ἡ παράσταση συμπληρώνεται μὲ μέρος τῆς μεσαίας γυναικείας μορφῆς ποὺ ταυτίστηκε ἀνάμεσα στὰ γλυπτὰ ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὸν περίβολο τοῦ Εὐφράνορος (ἀρ. 393). Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ πὺς

Εἰκ. 1. Ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου τοῦ Διοφαντίδου.

καὶ οἱ δυὸ μορφές ποὺ σώζονται, σὲ οἰκτρὴ κατάσταση, εἶχαν ἔνθετα κεφάλια, κάτι ὅχι πολὺ σπάνιο στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.

Πιθανὸν εἶναι πὺς ὁ περίβολος συλήθηκε καὶ καταστράφηκε στὰ ἀρχαῖα χρόνια γιὰ τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς του δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἔργο τῶν ἀρχαιοκαπήλων.

Ἀνατολικά τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου καὶ σὲ ἀπόσταση 2 μ. βρέθηκε λειψὸς κιονίσκος, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, σὲ ἑξὶ κομμάτια, ὕψ. 0.68, διαμ. 0.17 μ. (ἀρ. 394). Ἐνα κομμάτι του βρέθηκε στὴ νότια ἄκρη τοῦ περιβόλου τοῦ Μενεστίδου. Ὑψ. γρ. 0.012. Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

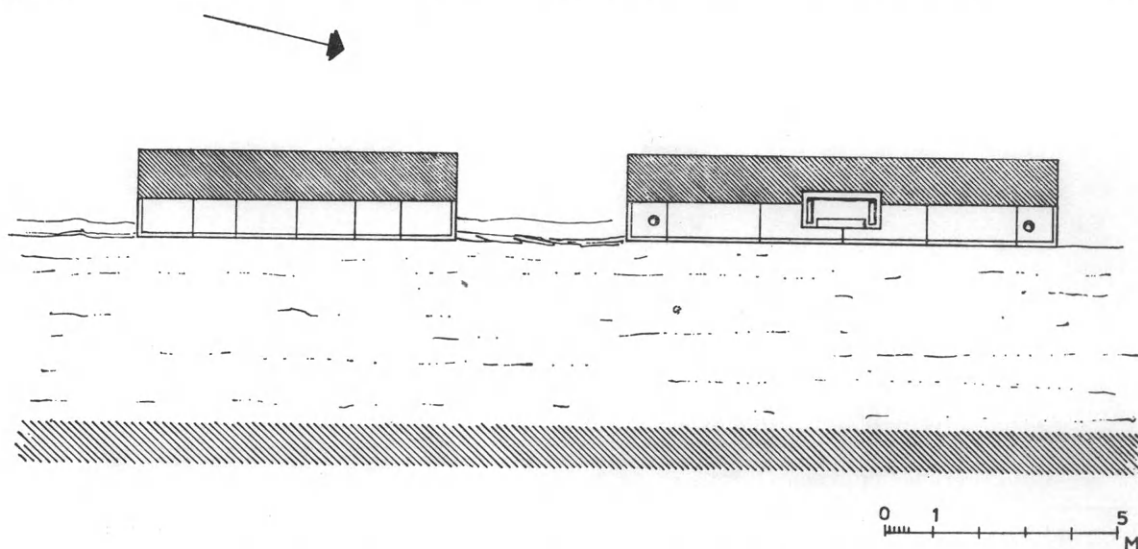
Ἀρχέδημος]
Δημοσθένου
Αἰξωνεύς

Ἀνώνυμοι περίβολοι

Σε απόσταση 550 μ. νότια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, 450 μ. δυτικά τῆς ἀσφαλτοστρωτῆς ὁδοῦ ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτὸ καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, ἐρευνήθηκαν δύο κατεστραμμένοι καὶ συλημένοι περίβολοι ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους 3.70 μ. Ὁ βόρειος εἶναι ὁ μεγαλύτερος (εἰκ. 2).

Βόρειος ἀνώνυμος περίβολος

Τοῦ περιβόλου τούτου — ἀπὸ τὸ ντόπιο μάρμαρο Ἀγ. Μαρίνας — οἱ λιθόπλινθοι βρέθηκαν πεσμένοι στὸ κατάστρωμα τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ μὲ τάξη, πράγμα ποὺ ἀπο-

Εἰκ. 2. Δύο ἀνώνυμοι περίβολοι τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος.

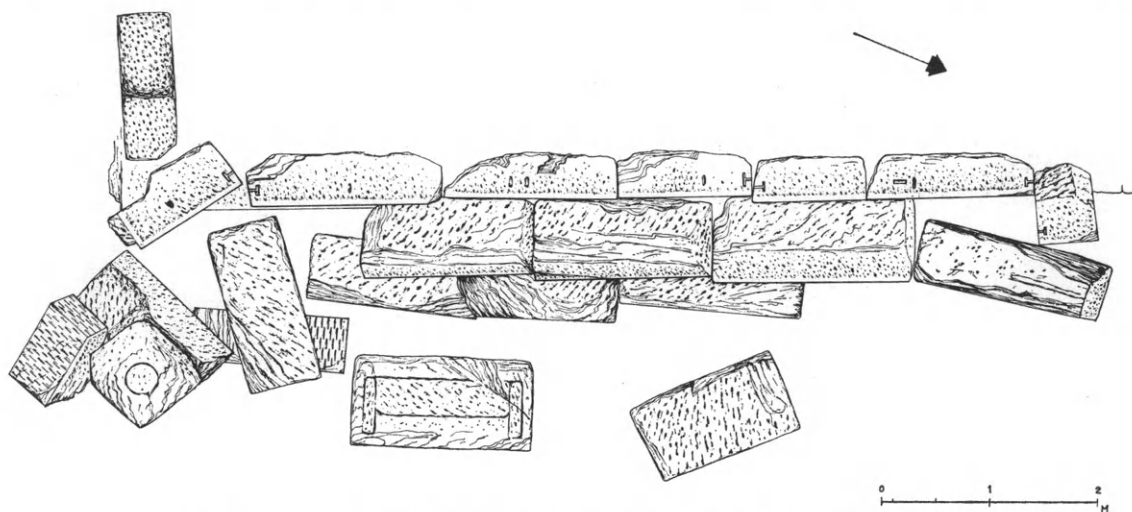
δεικνύει ὅτι ἡ ἀρχικὴ καταστροφή του ὀφείλεται σὲ φυσικὰ αἷτια (εἰκ. 3, πίν. 1α). Τὸ μῆκος του, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου δόμου ὁ ὁποῖος διατηρεῖται στὴ θέση του, εἶναι 9 μ., ἐνῶ τῆς κρηπίδας δὲν ἔγινε δυνατό νὰ μετρηθεῖ ἀκόμῃ.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ὕψη τῶν λιθοπλίνθων ποὺ σώζονται, ὁ περίβολος εἶχε τέσσερις δόμους μὲ συνολικὸ ὕψος 2.53 μ. καὶ λοξότμητη ἐμπρὸς ἐπίστεψη ὕψ. 0.32 μ. Ἐτσι τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ μνημείου γινόταν 2.85 μ. Τὸ ὕψος τοῦ κατώτερου δόμου, ποὺ σώζεται μάλιστα στὴ θέση του, εἶναι 0.84, τοῦ δεύτερου 0.62, τοῦ τρίτου 0.55, τοῦ τέταρτου 0.52 μ. Τὸ μῆκος τῶν πλίνθων ποικίλλει: στὸν κατώτερο δόμο ποὺ βρίσκονται στὴ θέση τους τὸ μῆκος τους, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, εἶναι 1.14, 1.80, 1.61, 1.27, 1.08, 1.54, 0.56 μ., παρατηρεῖται μάλιστα μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἀκραῖες ποὺ ὑποχρεώνει σὲ ἀνάλογες διαφορὲς καὶ στοὺς υπόλοιπους δόμους. Οἱ λιθόπλινθοι εἶναι ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο καὶ ἡ ὄψη τους στολίζεται μὲ κατὰκόρυφες βελονιές (κινάρες), ὅπως οἱ περίβολοι τοῦ Εὐφράνορος καὶ τοῦ Διογείτονος (ΠΑΕ 1975, 10).

Οἱ πλίνθοι συνδέονταν, στὸν πρῶτο δόμο, μὲ σιδερένιους συνδέσμους σχήματος

διπλοῦ ταῦ, οἱ ἀκραῖοι μεταξύ τους καὶ ὁ τρίτος μὲ τὸν τέταρτο ἀπὸ δεξιά. Σὲ ὅλους σχεδὸν ὑπάρχουν μοχλοβόθρια. Ἡ πάνω ὄψη τῶν πλίνθων εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι καὶ ἡ στενὴ ταινία ἐμπρὸς ἔχει ἀναθύρωση. Ἡ πίσω ὄψη τους εἶναι πολὺ χοντρά δουλεμένη, σὲ ὀρισμένα σημεῖα μάλιστα διατηρεῖται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λατομείου (πίν. 1β).

Στὴ μέση τοῦ περιβόλου ἦταν ἰδρυμένος ἐπιτύμβιος ναῖσκος ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκε μόνο ἡ μονόλιθη βάση του ὕψ. 0.42, μήκους 1.68, βάθ. 0.86, λοξότμητη ἐμπρὸς (εἰκ. 3, πίν. 2α). Τὸ πλάτος τοῦ ἀναγλύφου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τόρμο τῆς βάσης, ἦταν 1.24 μ. Σώθηκε ἐπίσης καὶ ἡ νότια γωνιακὴ πλίνθος τῆς ἐπίστεψης μὲ κυκλικὸ

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ βόρειου ἀνώνυμου περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

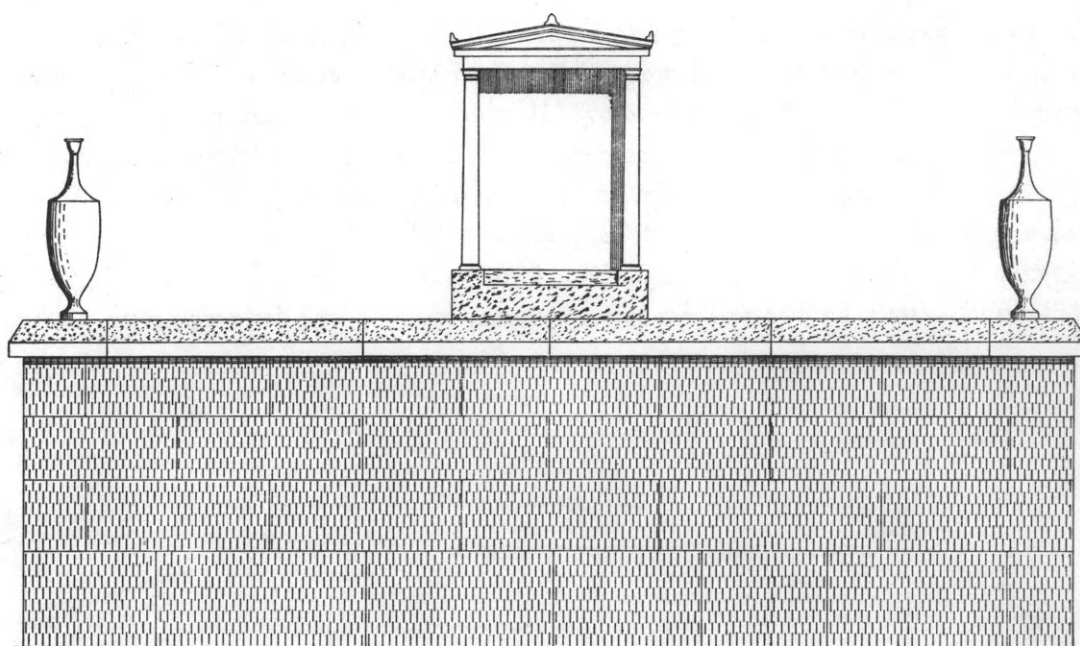
τόρμο διαμ. 0.30 γιὰ τὴ στήριξη λίθινου ἐπιτύμβιου ἀγγείου. Ὑποθέτω ὅτι δεῦτερο λίθινο ἀγγεῖο θὰ ὑπῆρχε καὶ στὴ βόρεια ἄκρη τοῦ περιβόλου, ὅπως εἰκονίζεται στὴν ἀναπαράσταση (εἰκ. 4).

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου ἦταν μόνο ἐπιφανειακά. Πιθανὸν ὅμως, ὅταν μετακινηθοῦν οἱ λιθόπλινθοι ἀπὸ τὴ θέση ὅπου βρίσκονται, νὰ ἀποκαλυφθοῦν λείψανα τῶν στηλῶν καὶ τοῦ ἀναγλύφου. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὁ περίβολος εἶχε λεηλατηθεῖ, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸν μικρότερο παρακείμενο.

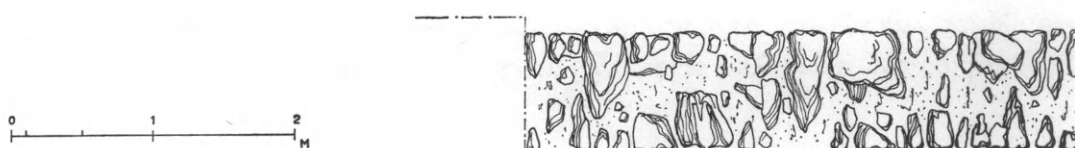
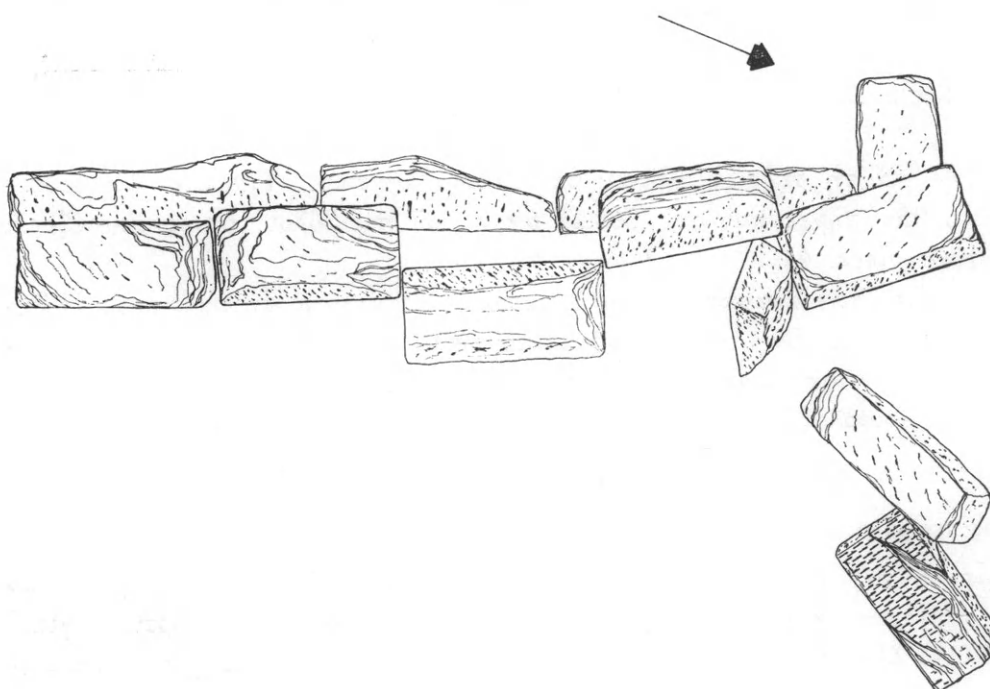
Νότιος ἀνώνυμος περίβολος

Ὁ περίβολος τοῦτος ἀπέχει ἀπὸ τὸν προηγούμενο μόνις 3.70 μ. Ἴσως ἀνῆκαν καὶ οἱ δυὸ σὲ συγγενικὲς οἰκογένειες ἢ βρίσκονταν σὲ κτήματα ποὺ συνόρευαν, γιὰ τὴ Ν. Ἱερὰ Ὁδὸ δὲν ὑπάρχει πρόβλημα χώρου, ὅπως στὴ Βόρεια, γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ πυκνὴ τοποθέτησή τους.

Ὁ βαθμὸς καταστροφῆς ἐδῶ εἶναι μεγαλύτερος παρὰ στὸν προηγούμενο. Σώζονται λίγες λιθόπλινθοι ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο καὶ ὅλες μετακινημένες (εἰκ. 5, πίν. 2β). Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου εἶναι 6.76 μ. στὴν κρηπίδα καὶ 6.70 μ. στὸν πρῶτο δό-

Εἰκ. 4. Ἀναπαράσταση τοῦ βόρειου ἀνώνυμου περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

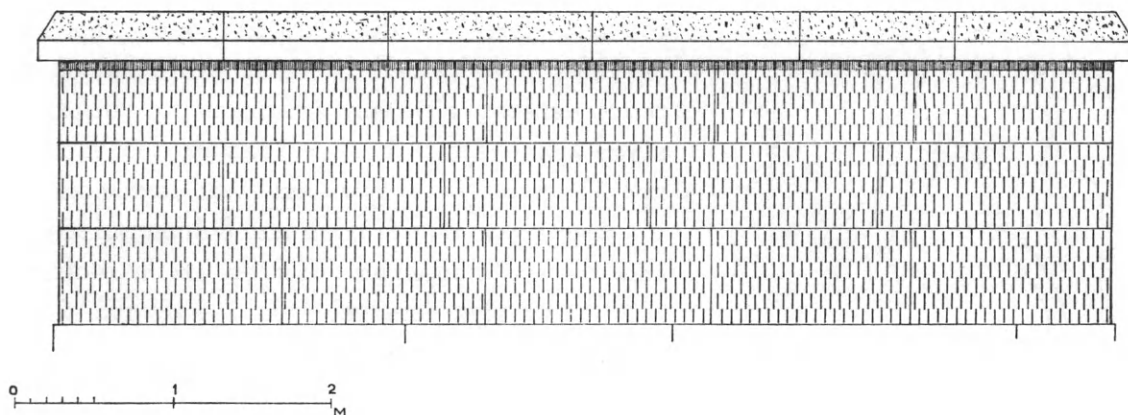

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ νότιου ἀνώνυμου περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

μο, οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ὁποίου ἔχουν μῆκος, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, 1.41, 1.30, 1.43, 1.27 καὶ 1.29 μ., παρουσιάζουν δηλαδὴ ἀρκετὴ κανονικότητα διαστάσεων.

Ὁ πρῶτος δόμος, ποὺ σώζεται ὁλόκληρος, ἔχει ὕψος 0.62 μ. Σώζονται ἐπίσης τέσσερις λιθόπλινθοι ὕψ. 0.52, ποὺ ἀνήκουν, πιθανόν, στὸν τρίτο δόμο. Ἄλλοι λιθόπλινθοι, διάφοροι σὲ ὕψος, δὲν βρέθηκαν, ἐπειδὴ ὅμως ὁ περίβολος τοῦτος εἶναι μικρότερος σὲ μῆκος ἀπὸ τὸν προηγούμενο κατὰ 3 μ., μειώθηκε ἀνάλογα στὴν ἀναπαράσταση καὶ τὸ ὕψος του (εἰκ. 6). Ἡ λιθουργικὴ ἐργασία καὶ ἡ διακόσμηση τῶν πλίνθων τῆς πρόσοψης εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ γειτονικοῦ περιβόλου, ἴσως μάλιστα εἶναι καὶ οἱ δυὸ ἔργα τῶν ἰδίων τεχνιτῶν.

Σὲ ἀπόσταση 4 μ. ἀνατολικά τοῦ βόρειου μισοῦ τοῦ περιβόλου ἀνασκάφηκε τοῖχος ἀπὸ κοινὲς πέτρες μήκους 4 μ. καὶ πλ. 0.85 μ. Πρόκειται, πιθανόν, γιὰ μικρὸ ἀνάλημμα τοῦ δρόμου ποὺ ἡ ὑπαρξή του, ἀναγκαίᾳ ὅπως δῆποτε, διαπιστώνεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά. Στὴ Β. Ἱερὰ Ὁδὸ ἀποκαλύφθηκε φέτος ἀπέναντι ἀπὸ τὸν περι-

Εἰκ. 6. Ἀναπαράσταση τοῦ νότιου ἀνώνυμου περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

βολο τοῦ Πυθάρχου, ἰσχυρὸ ἀνάλημμα ποὺ τὴν κατασκευὴ του ἐπέβαλε ἡ ἐδαφικὴ διαμόρφωση τοῦ τόπου.

Τὰ εὐρήματα δὲν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὰ καὶ δείχνουν ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ μνημείου ἔγινε στὰ ἀρχαῖα χρόνια.

1. (ἀρ. 395). Τμῆμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος μαρμάρινης ἐπιτύμβιας στήλης ὕψ. 0.54, πλ. 0.18, πάχ. 0.14 μ., μὲ μέρος ἀπὸ τὸ ἀέτωμα καὶ τὴν παραστάδα στὴν ὁποία στηρίζεται μικρὴ γυναικεία μορφή μὲ ἱμάτιο ποὺ εἶναι στραμμένη δεξιὰ. Τὰ μαλλιά χτενισμένα σὲ κρωβύλο (πίν. 3α).

2. (ἀρ. 169). Μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἀέτωμα, συγκολλημένη ἀπὸ 6 κομμάτια, μὲ μεγάλες ἐλλείψεις καὶ γενικὴ φθορά, ὕψ. 1.21, πλ. 0.53, πάχ. 0.08 μ. Εἰκονίζεται ἀνάγλυφη λουτροφόρος ἀνάμεσα στὶς παραστάδες τῆς στήλης (εἰκ. 7, πίν. 3β).

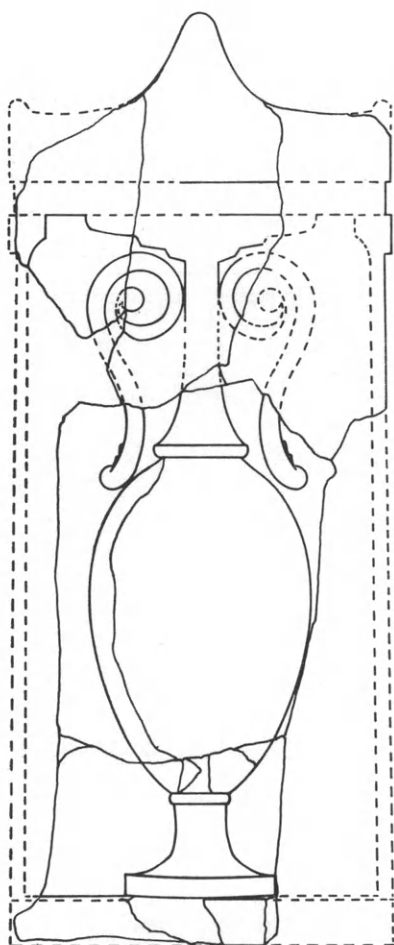
3. (ἀρ. 396). Μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη ὕψ. 0.83, πλ. 0.43, πάχ. 0.08 μ., συγκολλημένη ἀπὸ 6 κομμάτια καὶ μὲ μεγάλες ἐλλείψεις (πίν. 3γ). Εἰκονίζεται γυμνὸς

νέος (λείπει το κεφάλι) από τον δεξιό ώμο του οποίου κρέμεται το ἱμάτιο. Ἡ στήλη λαξεύτηκε στὰ ἀρχαῖα χρόνια μὲ τὸ βελόνι γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ξανά, φαίνεται ὅμως πὼς στὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔσπασε γιὰτὶ στὸ πάνω ἀριστερὸ κομμάτι διατηρεῖται ἀνέπαφο τὸ ἱμάτιο.

Τὸ ἱερὸ καὶ ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Νέμεσης

Ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα τοῦ 5ου αἰώνα στὴν Ἀττικὴ σώθηκαν ὡς τὶς μέρες μας καλύτερα τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης, τὸ Ἑφαιστεῖο, ὁ ναὸς τοῦ Σουνίου καὶ ὁ ναὸς τῆς Νέμεσης στὸν Ραμνούντα. Θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς τὴν ἴδια φροντίδα γιὰ ὅλα, ἔγινε ὅμως τὸ ἀντίθετο, ἰδιαίτερα γιὰ τὸν ναὸ τῆς Νέμεσης, ποὺ θεωρήθηκε ἕξ ἀρχῆς «δυσπρόσιτο» μνημεῖο καὶ ἡ μέριμνα γι' αὐτὸν περιορίστηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη καὶ τὴν ἀπὸ κάθε ἄποψη ἀνεπαρκέστατη ἐκθεσὴ του (ΠΑΕ 1890, 28 - 30), καὶ σὲ συντομὲς μελέτες Ἑλλήνων καὶ ξένων, ποὺ θέμα τους εἶχαν λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Τὸ πρόβλημά του ὅμως ἦταν καὶ εἶναι μεγάλο καὶ διττό: πρόβλημα συντήρησης καὶ διάσωσης τῶν μελῶν του καὶ πρόβλημα μελέτης καὶ δημοσίευσης.

Ὁ ναὸς εἶχε ὑποστῆ φθορὰ ἤδη στὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν καὶ τῆς ἀρμύρας τῆς θάλασσας ποὺ φθάνει ὡς τὸ Ἱερὸ ὅταν φυσάει ὁ βίαιος βοριάς τοῦ Εὐβοϊκοῦ. Ἡ ἐπίδραση τῆς βροχῆς φαίνεται π.χ. στοὺς στρωτῆρες τοῦ ναοῦ, καὶ τοῦ καιροῦ σὲ ἄλλα μέλη ποὺ ἔχουν κυριολεκτικὰ λυώσει. Σὲ τοῦτο συντελεῖ πολὺ ἡ κακὴ ποιότητα τοῦ ντόπιου μαρμάρου, ποὺ δὲν ἔχει ὁμοιογένεια καὶ ἀποσυντίθεται σὲ πλῆθος κομματιῶν μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ νεροῦ, τοῦ παγετοῦ καὶ τῶν φυτικῶν μικροοργανισμῶν. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀρχ. Ἑταιρεία καὶ τὴν Ὑπηρεσία μέτρα προστασίας, κάτι τέτοιο ὅμως δὲν ἔγινε, ἄλλωστε εἶναι ἀδιανόητο γιὰ τὴ νοοτροπία τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς, ὡς τὸ 1960. Τότε χάρη στὸ ἐνδιαφέρον, τὴν ἀγάπη γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν ἀλύγιστη

Εἰκ. 7. Ἐπιτύμβια στήλη μὲ παράσταση λουτροφόρου.

θέληση ὅταν πρόκειται γι' αὐτά, τοῦ Ἰωάννου Κοντῆ, ἄρχισε ἡ περισυλλογὴ τῶν κομματιῶν τοῦ ναοῦ, ἡ συγκόλλησή τους καὶ ἡ κατὰ τὸ δυνατόν φύλαξή τους

(W. B. Dinsmoor, *Hesperia* 30, 1961, 204 σημ. 65). Τότε χτίστηκε καὶ ἡ πρώτη ἀποθήκη ὅπου φυλάχτηκαν τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα (πίν. 4).

Ἡ ἐργασία αὐτή, ποὺ ἔγινε μὲ τὶς ἄμεσες ὁδηγίες καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κοντῆ ἀπὸ τὸν γλύπτη Στ. Τριάντη καὶ μένα, δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστή. Εἶναι ὅμως ὑπόδειγμα ἐπιστημονικοῦ τρόπου ἐνεργείας πάνω στὰ μνημεῖα, ὅταν μάλιστα αὐτὰ ἔχουν τόσο κακοποιηθεῖ. Ἀπαιτεῖ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ αὐτοθυσία γιατί τὸ κέρδος εἶναι μόνο ἐπιστημονικὸ καὶ ἠθικό. Δείχνει ἐπιστημονικὸ τρόπο ζωῆς ἄγνωστο στοὺς νέους ἀρχαιολόγους ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴν παράδοση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Χωρὶς οἱ παραπάνω σκέψεις νὰ ὀφείλονται σὲ γενικότερη ἀπαισιοδοξία, πιστεύω ὅτι ἡ γενιά ποὺ τώρα ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς σωτηρίας, τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν μνημείων, εἶναι ἡ τελευταία στὴν Ἑλλάδα ποὺ σκέπτεται, ἓνα μέρος τῆς τουλάχιστον, καὶ ἐνεργεῖ μὲ τὸ πάθος γιὰ τὰ μνημεῖα τῶν προκατόχων τῆς. Καὶ ἡ ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν πέρασε καὶ τῶν μακρόπνοων μελετῶν καὶ κυρίως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Δυστυχῶς ἀνθρώπους ὅπως τὸν Ἰωάννη Κοντῆ θὰ τοὺς καταλαβαίνουν ὀλοένα καὶ λιγότερο.

Ἡ φροντίδα ποὺ ἐκδηλώθηκε τὸ 1960 γιὰ τὸν ναὸ κυρίως δὲν ἦταν ἀρκετὴ καὶ προπάντων ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ. Ἡ τοποθέτηση ὅμως τοῦ Κοντῆ στὸ Ὑπουργεῖο καὶ ἡ δική μου ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ γιὰ 13 χρόνια διέκοψαν προσωρινὰ τὶς μακρόπνοες ἐργασίες ποὺ γίνονταν στὸ Ἱερό. Μὲ τὴν ἐπανάληψη, τὸ 1975, τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ραμνουῦντος τὰ σχέδια γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ναοῦ τέθηκαν σὲ νέα βάση. Ἡ πείρα τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ ὁλόκληρῃ τὴν Ἑλλάδα, ἔδειξε ὅτι τὰ ἡμίμετρα δὲν φέρνουν καμιὰ ὠφέλεια, γι' αὐτὸ οἱ ἐνέργειές μου ἔπρεπε νὰ ἀποβλέπουν σὲ ὀριστικὴ λύση τῶν προβλημάτων τοῦ ναοῦ καὶ νὰ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπόλυτη ἐξασφάλιση τῶν μνημείων, συνάμα δὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπιστημονικὴ ὠφέλεια. Ἐπειτα ἀπὸ πολλὴ μελέτη, ἀπὸ μένα καὶ τοὺς συνεργάτες μου, προτάθηκε ἡ μεταφορὰ ὅλων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ βρίσκονται σωριασμένα σὲ χιλιάδες κομμάτια στὸ Ἱερό (πίν. 5α) σὲ στεγασμένο χῶρο καὶ ἡ ἐκθεσὴ τους. Ἡ πρότασή μου ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο. Ἡ ἐκθεση ὅμως δὲν θὰ εἶχε ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον ἂν γινόταν μουσειακά. Γι' αὐτὸ προκρίθηκε νὰ γίνῃ ἀνασύσταση τοῦ ναοῦ, τοῦ θριγκοῦ βέβαια (ἐπιστύλιο, ζωφόρος, γεῖσα, σίμη καὶ ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὰ ἀετῶματα).

Παρά τὸ ὅτι τὰ μέλη τοῦ ναοῦ βρίσκονται σκορπισμένα γύρω του χωρὶς καμιὰ λογικὴ (πρβ. ἀντίθετα σκορπισμένα μέλη ὀρισμένων ταφικῶν περιβόλων), κρίθηκε ὀρθὸ ὅτι πρὶν αὐτὰ μετακινηθοῦν ἔπρεπε νὰ σχεδιαστοῦν καὶ νὰ συνταχθεῖ κατάλογός τους. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ ἀποτυπώθηκε μὲ τὰ σκορπισμένα καὶ ἀριθμημένα μέλη στὴ θέση ὅπου τὰ εἶχα βρεῖ τὸ 1960. Πρέπει ὅμως νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἕως τώρα δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ὅποιαδήποτε λογικὴ σχέση στὴ θέση τῶν σκορπισμένων μαρμάρων. Οἱ χωρικοὶ τῆς τουρκοκρατίας ποὺ ἀναζητοῦσαν θησαυροὺς ἢ μέταλλα, οἱ *Dilettanti* καὶ ὁ Στάης μετακίνησαν τὰ μέλη τοῦ ναοῦ χωρὶς καμιὰ φροντίδα καὶ

χωρίς να σημειώσουν τη θέση όπου τὰ βρήκαν. Έτσι για να βρεθεί τὸ σημεῖο τοῦ μνημείου στὸ ὁποῖο ἀνήκει κάθε μέλος τοῦ ναοῦ δὲν ὑπάρχει ἐξωτερικὸ στοιχεῖο καὶ θὰ βασιζοῦμε ἀποκλειστικὰ στὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά τους, τὸρμους, συνδέσμους κυρίως, μοχλοβόθρια καὶ φυσικὰ διαστάσεις. Ποτὲ ὅμως δὲν θὰ μάθουμε ποιά ἦταν ἡ μορφή τοῦ χώρου καὶ τοῦ μνημείου κατὰ τὴν ἀνασκαφή του (παρένθ. πίν. Α).

Μὲ τὴν ἐκθεση τούτη δὲν ἀποβλέπω νὰ δώσω συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ναοῦ. Τοῦτο θὰ γίνεῖ ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ συγκόλληση τῶν θρυμματισμένων μελῶν, ἡ σχεδίαση ὅλων καὶ ἡ εὔρεση τῆς θέσης στὸν ναό, ὅσο τουλάχιστον εἶναι δυνατό, ὅλων τῶν μελῶν ποὺ σώθηκαν. Ἡ ἐκλεκτικὴ παράθεση σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν καὶ οἱ ἀναπόφευκτες γενικεύσεις ποὺ προκύπτουν ὅταν δὲν μελετηθοῦν ὅλα ἀνεξαρτέτως τὰ μέλη τοῦ ναοῦ, δίνουν βέβαια κάποιο ἀποτέλεσμα ἐπιστημονικὰ σεβαστό, δὲν δίνουν ὅμως ποτὲ τὴν πραγματικὴ μορφή τοῦ μνημείου. Ἐχουν πολλές φορὲς τέτοια συμπεράσματα τόση σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα ὅση θὰ εἶχαν ὅποιαδήποτε γυμνάσματα κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Στὴν ἐργασία ποὺ ὡς σπουδαιότερο σκοπὸ της ἔχει τὴ διάσωση τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης, τὸ κύριο βάρος ἔχει ὁ ζωγράφος κ. Κωστῆς Ἡλιάκης, ποὺ χωρὶς νὰ ἀπαλλοχεύῃ ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντά του, προσφέρει τὶς γνώσεις του καὶ τὸ ταλέντο του γιὰ τὴν ἐπιτυχία της.

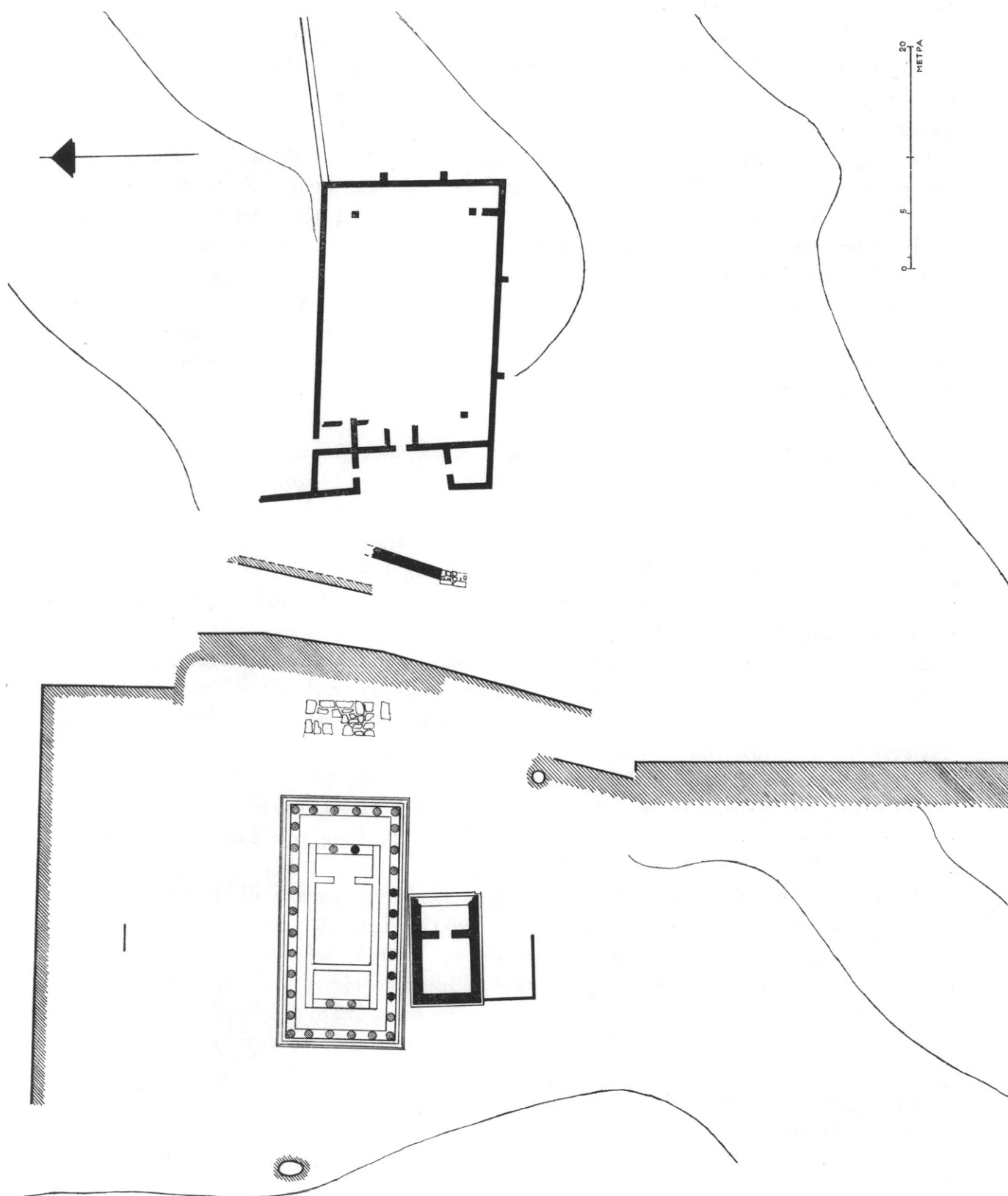
Ἡ νέα κάτοψη τοῦ ναοῦ

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀποτύπωσης τῶν σκορπισμένων μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ ἐγίνε καθαρισμὸς τοῦ μνημείου καὶ ἐπεξεργασία τῆς κάτοψής του ποὺ εἶχε δώσει ὁ καθηγητὴς Ἄ. Ὁρλάνδος (ΒCH 48, 1924, πίν. IX - X). Ἡ νέα κάτοψη διαφέρει ἀπὸ τὴν παλιὰ σὲ ὁρισμένα σημεῖα, τὰ ὁποῖα μὲ ἀπλὴ παραβολὴ εὐκόλα ξεχωρίζονται. Νέα ἐξαρχῆς ἀποτύπωση τοῦ ναοῦ καὶ μέτρηση τῶν καμπυλοτήτων καὶ τῶν ἀποκλίσεων του εἶναι στὸ στάδιο τῆς προπαρασκευῆς.

Κτίριο ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης

Ἡ περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καλύπτεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀπὸ πυκνούς θάμνους οἱ ὁποῖοι ἦταν πυκνότεροι πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1972. Ἀνάμεσά τους διακρίνεται μεγάλη ποσότητα ἀπὸ ἀργὲς πέτρες σὲ σωρούς, οἱ ὁποῖες μάλιστα σὲ ὁρισμένα σημεῖα σχηματίζουν σαμάρια σὲ ἀρκετὸ μῆκος. Ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τοὺς θάμνους τμήματος τῆς ἐκτασης αὐτῆς ἀποκάλυψε σὲ ἀπόσταση 12.80 - 17.10 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ ἓνα ὀρθογώνιο κτίριο, τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνο τὸ κατώτερο μέρος τῶν τοίχων του, ποὺ ἐξέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ ἔδαφος (εἰκ. 8, πίν. 5β).

Τὸ κτίσμα ἔχει μῆκος (Δ. - Ἀ.) 25.80 μ. καὶ πλάτος 16.60 - 16.80 μ. Στὴ δυτικὴ ὄψη ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριὰ τῆς εἰσόδου δυὸ μικρὰ δωμάτια, τῶν ὁποίων ἡ Β. πλευρὰ αὐτοῦ ποὺ βρίσκεται ἀριστερὰ καὶ ἡ Ν. πλευρὰ αὐτοῦ ποὺ

Εικ. 8. Τοπογραφικό σχέδιο τού Ιερού τής Νέμεσης και τής περιοχής τού.

βρίσκεται δεξιά είναι προέκταση τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος. Τὰ δωμάτια αὐτὰ εἶναι σχεδὸν ἰσομεγέθη, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 3.30×3.30 μ. περίπου. Τὸ ὅλο κτίριο ἐνῶ ὀπτικά δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ ὀρθογώνιου, στὴν πραγματικότητα εἶναι παράγωνο καὶ τοῦτο ὀφείλεται στὴ φανερὴ βιασύνη καὶ τὴν ἀμέλεια τῆς κατασκευῆς του.

Οἱ τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες τῆς περιοχῆς καὶ τὸ πάχος τους εἶναι 0.60 μ. μὲ ἀρκετὲς παρεκκλίσεις ὅμως ἀπὸ τὴ διάσταση αὐτῇ. Στὴ νότια πλευρὰ ὑπάρχουν τρεῖς ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες μέσου πάχους 0.50 μ., σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία τοῦ Ν. δωματίου 9.80 μ. ἡ πρώτη, 18.60 μ. ἡ δεύτερη καὶ 23 μ. ἡ τρίτη. Δυὸ ἀντηρίδες ὑπάρχουν ἐπίσης ἐξωτερικὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου, σὲ ἀπόσταση 5.25 καὶ 10.85 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία του.

Τὰ δυὸ δωμάτια τῆς πρόσοψης εἶναι προσιτὰ ἀπὸ θύρες ποὺ ὑπῆρχαν στὶς ἀντικριστὲς πλευρὲς τους ἐνῶ ὁ μεγάλος χῶρος ἦταν προσιτὸς ἀπὸ θύρα στὴ μέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἄλλη μικρὴ θύρα πλ. 0.92 μ. ὑπῆρχε καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ μακροῦ βόρειου τοίχου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου σώζονται τρεῖς τετράγωνες βάσεις κατασκευασμένες ἀπὸ ἀργὲς πέτρες (περίπου 0.55×0.55 μ.), πιθανὸν γιὰ τὴν ἔδραση ξύλινων στύλων, ἡ μία στὴ ΝΑ. γωνία, σὲ ἀπόσταση 2.12 μ. ἀπὸ τὴν Ἀ. πλευρὰ καὶ 2.10 μ. ἀπὸ τὴ Ν., ἡ δεύτερη στὴ ΒΑ. γωνία, σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ βόρεια πλευρὰ, καὶ ἡ τρίτη στὴ ΝΔ. γωνία, σὲ ἀπόσταση 1.93 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ καὶ 2.10 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ. Στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ δὲν ὑπάρχει βάση, διακρίνονται ὅμως θεμέλια δωματίων.

Σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ σπασμένες κεραμίδες βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ, κοντὰ στοὺς τοίχους, μιὰ μάλιστα (στρωτήρας) σχεδὸν ὁλόκληρη, ποὺ ἀναμφίβολα προέρχονται ἀπὸ στέγη. Ἐπειδὴ δὲν βρέθηκαν καὶ στὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ, φαίνεται ὅτι τὰ κεραμίδια ἀνήκουν στὴ στέγη ἐσωτερικῆς στοᾶς πλ. περίπου 3 μ. Οἱ τρεῖς βάσεις τῶν στύλων δὲν σημαίνουν ὅτι καὶ οἱ στύλοι ἦταν ἰσάριθμοι. Οἱ ὑπολοίποι ἐνδιάμεσοι πιθανὸν νὰ στηρίζονταν στὸ ἔδαφος ἢ σὲ κάποια πέτρα ποὺ μετακινήθηκε. Ἡ στοά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ θέση τῶν βάσεων, ὑπῆρχε μόνον στὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κτιρίου ἦταν ἐλάχιστη, μεγάλη δὲ ἀναμόχλευση τῶν χωμάτων ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὴ μακρόχρονη καλλιέργεια τοῦ χώρου.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κτίριο, δυτικά, σὲ ἀπόσταση 9.30 μ. λοξὰ σχετικὰ μὲ αὐτὸ καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ χωρίζει τὰ δυὸ μικρὰ δωμάτια, ὑπάρχει τοῖχος μήκους 6.50 μ. καὶ πάχους 1 μ., στοῦ ὁποῖου τὸ νότιο ἄκρο ὑπάρχει ὀρθογώνιο θεμέλιο 1.37×2.40 μ., κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλους γωνιόλιθους σὲ δεύτερη χρῆση. Στὸν τοῖχο, ποὺ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ διαφόρων εἰδῶν πέτρες, ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἓνα μαρμάρينو ἡμίεργο ἀέτωμα ἐπιτύμβιας στήλης μήκους 1.26 μ., ἄλλο δὲ ὅμοιο ἀέτωμα βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, κοντὰ στὸ πρῶτο. Τὰ δυὸ ἀετώματα εἶναι ἐνδειξὴ γιὰ τὴν πλησιόχωρη ἐγκατάσταση μαρμαρινοῦ ἢ γλυπτικοῦ

ἐργαστηρίου ποὺ ἀναμφισβήτητα ὑπῆρχε στὸν Ραμνούντα ὅπως μαρτυροῦν τὸ κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης λατομεῖο καὶ ἡ ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο κατασκευὴ τῶν περισσοτέρων ἐπιτυμβίων στηλῶν τῶν νεκροταφείων τοῦ δήμου.

Δεύτερος τοῖχος μήκους 13 μ., σχεδὸν παράλληλος ἀλλὰ ποὺ βρίσκεται βορειότερα, πιθανὸν νὰ εἶναι τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ στὸν χῶρο ἐκεῖνο. Τὸ διάστημα ἀνάμεσα στοὺς δυὸ τοίχους εἶναι γεμάτο πέτρες ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση λιθοστρώτου, τοῦτο ὅμως χρειάζεται ἀκόμη ἔρευνα.

Ἀπὸ τὴν ἕως τώρα ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου ποὺ περιγράφηκε δὲν ὑπάρχει ἐνδειξὴ ποὺ νὰ ὁδηγεῖ στὴν εὔρεση τοῦ προορισμοῦ του. Ἡ κατασκευὴ του δείχνει εὐτέλεια, δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ Ἱεροῦ, ἀλλὰ προορισμὸ εἶχε νὰ ικανοποιήσει ἑκτακτες ἀνάγκες. Ἡ περίκλειστη μορφή του, τὰ δυὸ τετράγωνα πυργοειδῆ δωμάτια στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δίνουν φρουριακὸ ἢ μᾶλλον στρατιωτικὸ χαρακτήρα, τὸ μικρὸ πάχος τῶν τοίχων καὶ τὸ μικρὸ μέγεθός του ἀποκλείουν νὰ χρησίμευε γιὰ ἀμυντικὸς σκοποῦς.

Στὸ γνωστὸ δημοτικὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνούντος γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Ἐπιχάρη ποὺ δημοσίευσσε πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια (ΑΔ 22, 1967, 38 - 52, πίν. 39 - 40) ἀναφέρεται (στ. 12 - 16) ὅτι ὁ Ἐπιχάρης *ὠικοδόμηκε δὲ καὶ φυλακτήρια διττὰ καὶ κύνας [π]ροσκατέστησε το[ῖς] ὑπάρχουσιν, διδοὺς αὐτοῖς τὴν τροφήν, ὅπω[ς] ἡ φυλακὴ πλέω γ[ί]γνηται πεπόηκε δὲ καὶ στρατήγιον, τὸ ἱερὸν [τῆς Νεμέσεως] κατασκευάσας. Σχολιάζοντας τὴν ἐπιγραφὴ (σ. 47 - 48) ὑπόθεσα ὅτι τὰ φυλακτήρια πιθανὸν νὰ βρίσκονταν στὸ νότιο ἄκρο τῆς πεδιάδας τοῦ Ραμνούντα καὶ ἡ στοὰ καὶ τὸ στρατηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη στὸν χῶρο νότια τοῦ Ἱεροῦ. Τὸ νέο κτίριο ποὺ ἐξετάζεται ἐπιβάλλει ἀναθεώρηση τῆς ἁποψῆς αὐτῆς. Μήπως τοῦτο εἶναι τὸ στρατηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη καὶ τὰ δυὸ πυργοειδῆ δωμάτια δυτικὰ τὰ διττὰ φυλακτήρια; Στὴν ἐπιγραφὴ οἱ δυὸ κατασκευὲς μνημονεύονται χωριστὰ, χωρίζονται μάλιστα στὸ κείμενο ἀπὸ τὴ μνεῖα τῶν σκυλιῶν, τίποτε ὅμως δὲν ἀποκλείει νὰ θεωροῦσε ὁ συντάκτης τοῦ ψηφίσματος τὰ φυλακτήρια κάτι τὸ ξεχωριστὸ ἀπὸ τὸ στρατηγεῖο, ἔστω καὶ ἂν ἦταν κατασκευασμένα σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτό, ἐπειδὴ ἦταν ὑψηλά, ξεχώριζαν μὲ τὴν ἰδιότυπη μορφή τους καὶ εἶχαν σκοπὸ ἐντελῶς διάφορο ἀπὸ τοῦ στρατηγεῖου, πλᾶι στὸ ὁποῖο εἶχαν πραγματικὴ χρησιμότητα γιὰ τὸ προφύλαξαν. Στὴν ἄκρῃ τῆς πεδιάδας ἦταν ἄχρηστα ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη, γιὰ τὸν ἐχθρὸς μποροῦσε νὰ τὰ παρακάμψει, ἄρα μόνο ὡς παρατηρητήρια μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν, γιὰ τὸν σκοπὸ τοῦτο ὅμως χρησιμοποίηθηκαν οἱ σκοπιῆς ποὺ μνημονεύονται στὸ ψήφισμα. Τὰ φυλακτήρια πολὺ γρήγορα, ὅπως ἦταν ἀπομονωμένα, θὰ ἔπεφταν στὰ χέρια τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ἀντιγόνου. Τὰ φυλακτήρια λοιπὸν ἦταν κατασκευὲς μὲ μόνιμη χρησιμότητα, ὁ χαρακτηρισμὸς διττὰ δηλώνει τὸν ἀριθμὸ τους, δύο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ἦταν ζευγάρι.*

Οἱ παραπάνω σκέψεις εἶναι ἀπλές ὑποθέσεις καὶ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθοῦν ἀβάσιμες μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο, προσφέρουν ὅμως μιὰ πρώτη, πιθανή, ἐρμηνεία του. Ἡ ἐκδοχὴ νὰ ἦταν ξενώνας ἢ νὰ εἶχε κάποιο σχετικὸ προορισμὸ δὲν στηρίζεται, γιὰ τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα δείχνουν πῶς ἡ χρῆση του

δὲν ἦταν μακρόχρονη οὔτε ὅτι συχνάζοταν ἀπὸ πολλοὺς ἀνθρώπους. Δὲν βρέθηκαν λ.χ. νομίσματα οὔτε λεπτὴ κεραμεικὴ, ὅπως θὰ ἦταν φυσικό.

Στὰ σχόλια ποὺ ἔκαμα τῆς ἐπιγραφῆς γιὰ τὸν Ἐπιχάρη (ὁ.π. 43 - 44) παραθέτω, ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, παραδείγματα χρήσης σκυλιῶν γιὰ στρατιωτικούς σκοπούς, γιὰ πιὸ ἀποτελεσματικὴ φρούρηση. Σὲ μιὰ σημαντικὴ ἐπιγραφή τῆς Μ. Ἀσίας ποὺ δημοσιεύτηκε τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τοὺς Louis καὶ Jeanne Robert (*Journal des Savants* 1976, 153 - 235) ἀναφέρεται χρησιμοποίηση σκυλιῶν (σ. 155 στ. 20 - 21 καὶ σ. 209) γιὰ τὴν καλύτερη φύλαξη φρουρίου.

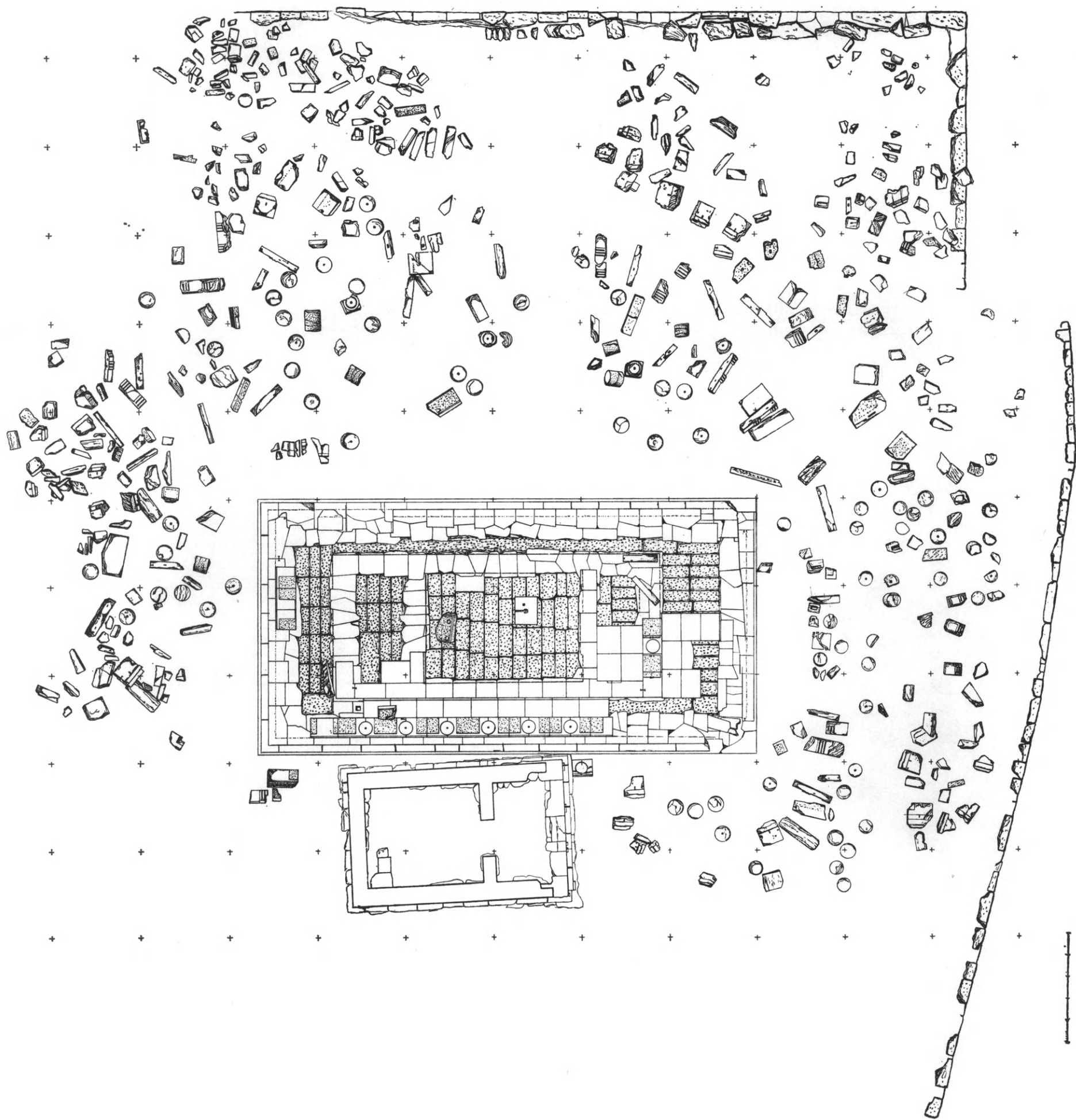
Ὁ βόρεια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης χώρος

Στὸν χώρο ποὺ βρίσκεται βόρεια ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, ὑπῆρχε μεγάλη ποσότητα ἀπὸ χώματα καὶ πέτρες ποὺ σχημάτιζαν μικροὺς λόφους, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲ ὑψωνόταν βάση ἀπὸ πωροπλίνθους ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἀνῆκε σὲ κάποιον ἐπιτύμβιον μνημεῖο. Τὰ χώματα πρέπει νὰ εἶχαν σωριαστεῖ ἐκεῖ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη. Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι στοὺς σωρούς τῶν μπάζων πιθανὸν νὰ ὑπῆρχαν ἀρχαῖα ποὺ δὲν εἶχαν κριθεῖ σημαντικὰ τὸν καιρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, ἐρευνήθηκε συστηματικὰ μεγάλο μέρος τοῦ χώρου χωρὶς ὅμως νὰ ἐκπληρωθοῦν ἐντελῶς οἱ προσδοκίαι μου. Τὰ χώματα φαίνεται πὼς εἶχαν ἐρευνηθεῖ μὲ ἐπιμέλεια πρὶν ἀποτεθοῦν ἐκεῖ, γιὰτὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχαίων ποὺ βρέθηκε σ' αὐτά, συγκριτικὰ μὲ ὅσα βρέθηκαν στὰ μπάζα ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τοῦ μεγάλου ναοῦ ἦταν πολὺ μικρός, ὅχι ὅμως ἀσήμαντος. Τὰ πιὸ σπουδαῖα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ποὺ βρέθηκαν εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. (ἀρ. 397). Τὸ πάνω μισὸ ἐρμαϊκῆς στήλης ὕψ. 0.41, πλ. 0.19, πᾶχ. 0.17 μ. Λεῖπει τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαιμό. Στὸ στήθος, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ λαιμοῦ πέφτει ἀπὸ ἓνας βόστρυχος. Ἡ ἐπιφάνεια παρουσιάζει γενικὴ φθορά. Στὰ πλάγια σώζονται οἱ ὀρθογώνιοι τόρμοι γιὰ τὰ μαρμάρινα ἔμβολα. Στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχουν ἀκόμῃ δυὸ φθαρμένες ἐρμαϊκὲς στήλες (ἀρ. 132 καὶ 164) καὶ 4 μαρμάρινα ἔμβολα. Γιὰ ντυμένους Ἑρμές, ποὺ λήγουν κάτω σὲ τετράγωνη στήλη, ἀπὸ τὸν Ραμνούντα βλ. ΠΑΕ 1975, 34, πίν. 14α καὶ 1976, 51 - 52 ἀρ. 6 - 11, πίν. 19, 20α-β.

2. (ἀρ. 398). Κομμάτι ἀπὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ποὺ σώζει μιὰ πρόστυπη ἀντρικὴ γυμνὴ μορφή ἣ ὁποία εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὴν ἄλλῃ μορφή, πολὺ ἐκτυπη, ἐπίσης πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ δεύτερη μορφή εἶχε βρεθεῖ τὸ 1977 στὰ μπάζα τοῦ Στάη ποὺ ἐρευνήσε ὁ Γ. Δεσπίνης. Πίσω εἶναι λεῖο. Ὑψ. 0.20, πλ. 0.12, πᾶχ. 0.115 μ. Ἴσως ἀνήκει στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λονδίνου (ΠΑΕ 1976, 52 ἀρ. 13) ἢ στὸ ἀνάγλυφο ἀρ. 2332 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ΠΑΕ 1976, 53 ἀρ. 14).

3. (ἀρ. 399). Οἱ μηροὶ τῆς μορφῆς Ἑθν. Μουσ. 211 ποὺ ἀνήκει στὰ γλυπτὰ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης, ὕψ. 0.095 μ. Νέα, σημαντικότατα καὶ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴ μελέτη τῆς βάσης στοιχεῖα θὰ παρουσιάσω στὴν ἐκθεση τῶν ΠΑΕ τοῦ 1979.

Τὸ Ἱερό τῆς Νέμεως με τὰ σκορπισμένα μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ.

T

Handwritten text or signature

4. (άρ. 400). Ὁ λαιμὸς μὲ τὸ χεῖλος καὶ μέρος τοῦ ὤμου κορινθιακοῦ ἀρυβάλλου. Τὰ χρώματα ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἐντελῶς. Στὸν δίσκο τοῦ στομίου σώζονται ἔχνη ὁμόκεντρων κυκλικῶν ταινιῶν, ἐνῶ στὸ μικρὸ μέρος τοῦ σφαιρικοῦ τμήματος τοῦ ἀγγείου ποὺ σώζεται διακρίνονται ἔχνη ἀπὸ κοσμηματικὴ διακόσμηση. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ τοῦ ἀρυβάλλου εἶναι μέχρι στιγμῆς τὸ μόνο δεῖγμα ἀπὸ τὴν κατηγορία αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς ποὺ βρίσκεται στὸν Ραμνούντα, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω.

Βόρεια Ἱερὰ Ὁδὸς

Μὲ τίς ἔρευνες τοῦ 1978 ἡ μορφή καὶ ἡ τοπογραφία τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ διαγράφεται ἐντονότερα καὶ σαφέστερα, μὲ τὰ νέα ἐπώνυμα μνημεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, τίς στῆλες καὶ τὰ ἀνάγλυφα. Συγχρόνως διαλύθηκε σχεδὸν ἐντελῶς ἡ σύγχυση ποὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἐπιδρομὲς τῶν ἀρχαιοκαπήλων καὶ οἱ παλιότερες ἀνασκαφές. Πολλὰ παλαιὰ εὐρήματα βρῆκαν τὴν πλήρη μορφή τους καὶ τὴν ἀκριβῆ θέση τους ἢ συμπλήρωσαν νέα εὐρήματα. Ἡ καταστροφή τῶν στηλῶν καὶ τῶν ναῖσκων πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ, στὸ μεγαλύτερο μέρος της, στοὺς Ἀρχαίους. Ἡ εὐθύνη τῶν ἀρχαιοκαπήλων εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ ὅση τοὺς ἀποδιδόταν ἕως τώρα. Πρέπει ἐπίσης νὰ παρατηρήσω ὅτι δὲν ἔχω διαπιστώσει ἀκόμη τὴν ὑπαρξὴ ἐπιτύμβιου γλυπτοῦ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα στὸ ἐξωτερικὸ ἐκτὸς ἐκείνων ποὺ μνημονεύω στίς ἐκθέσεις τοῦ 1976 καὶ τοῦ 1978.

Βάση μνημείου βόρεια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης

Σὲ ἀπόσταση 21 μ. βόρεια τοῦ βόρειου ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ καὶ 8 μ. δυτικὰ τοῦ τοίχου ποὺ ὀρίζει τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, σώζεται στὴ θέση της ὀρθογώνια βάση κατασκευασμένη ἀπὸ πωροπλίνθους, ἡ ὁποία ἔχει τέσσερις δόμους. Εἶναι τετράγωνη περίπου (πλευρὰ 1.60 μ.) καὶ γύρω της ὁ χῶρος ἦταν ἀνασκαμμένος, ἀνατολικά της δὲ ὑπάρχει καὶ τάφος (εἰκ. 9). Ὅπως πληροφορήθηκα ἀπὸ τοὺς φύλακες τοῦ χώρου, πρὶν ἀρκετὰ χρόνια εἶχε κάμει ἔρευνα στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὁ κ. Μαστροκώστας, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀνακοινώσει ἀκόμη τὰ ἀποτελέσματά της.

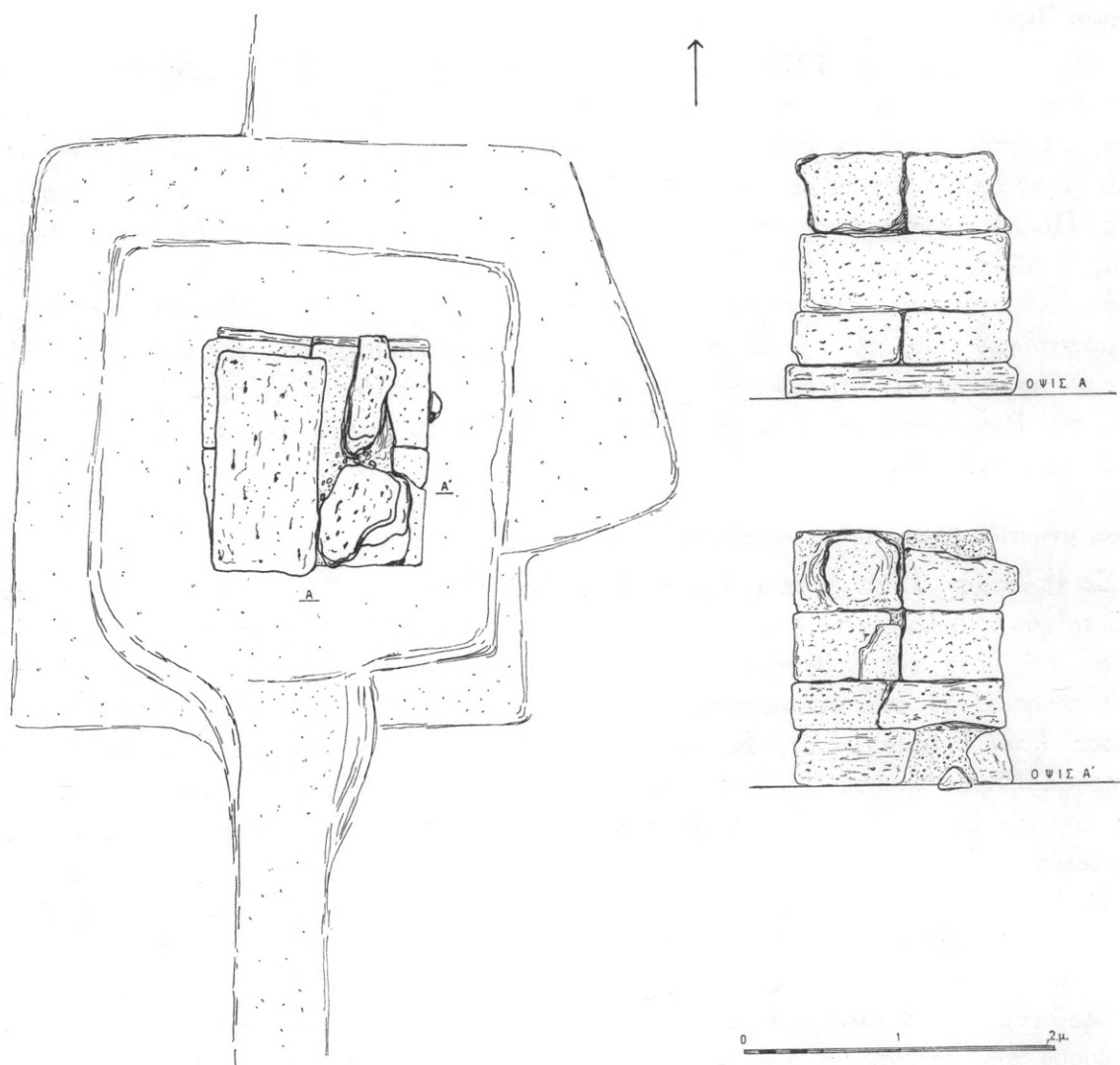
Ἡ θέση τῆς βάσης, ἡ κατασκευὴ της καὶ τὸ μέγεθός της δείχνουν πὼς χρησίμευε γιὰ ὑπόβαθρο ἐπιτύμβιου ἀγγείου ἢ ἀκόμη καὶ ναῖσκου. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ περίβολοι ἢ μεμονωμένες ταφές ἢ μνημεῖα. Τοῦτο πιθανὸν νὰ ὀφείλεται στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ στὴν ἔλλειψη ἐπιχώσεων ποὺ νὰ διευκολύνουν τὴν κατασκευὴ ἀνδρῶν χρήσιμων γιὰ οἰκογενειακὲς ταφές.

Ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος

Τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος (ΠΑΕ 1975, 15 - 25, πίν. 8 - 9· 1976, 22 - 28, πίν. 10β - 15), μεταφέρθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ τὰ μέλη τοῦ μεγάλου, μὲ τοὺς δύο κιονίσκους, ναῖσκου γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀνασύστασή του. Σὲ ἔρευνα τῶν γύρω ἀπὸ τὸν περίβολο χωμάτων βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὴ μιὰ παραστάδα του,

ή οποία είναι κατασκευασμένη από ντόπιο γαλάζιο μάρμαρο. Λείπει όμως ακόμη μεγάλο τμήμα για να αποκατασταθεί κατά τὸ ὕψος. Βρέθηκαν επίσης κομμάτια ἀπὸ τὸ ὑποπόδιο πὺ κρατοῦσε ἡ θεραπαινίδα τοῦ ναῖσκου (ΠΑΕ 1976, 25 πίν. 11 - 12), τὸ ὁποῖο συμπληρώνεται πλέον σχεδὸν ἐντελῶς.

Τοῦ ἀντρικοῦ κεφαλιοῦ (ἀρ. 153) ἀπὸ τὸν περίβολο (ΠΑΕ 1975, 25 καὶ ΠΑΕ 1976, 26, πίν. 14β) τὰ κομμάτια συγκολλήθηκαν μεταξύ τους καὶ ἀποτέλεσαν σύ-

Εἰκ. 9. Πώρινη βάση Β. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.

νολο. Τὸ κεφάλι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ κεντρικοῦ ναῖσκου, αὐτοῦ δηλαδὴ πὺ ἦταν τοποθετημένος ἀριστερά.

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, σὲ ἀπόσταση 7 μ. νότια τῆς γωνίας του καὶ 5 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψης, βρέθηκε ἡ δεξιὰ παραστάδα τοῦ κεν-

τρικοῦ ναΐσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, κομμένη ἐπίτηδες στὰ ἀρχαῖα χρόνια σὲ δυὸ κομμάτια. Ἡ ταύτισή της ἔγινε ἀπὸ δυὸ θραύσματα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ παλιότερα στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος. Τοῦτα εἶναι ἓνα ἐπιφανειακὸ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς τομῆς τῆς παραστάδας καὶ ἡ κυματοφόρα βάση της. Καὶ τὰ δυὸ κομμάτια ἀρμόζουν ἐντελῶς. Ἡ παραστάδα ἔχει ὕψ. 2.02, πλ. 0.505 καὶ πᾶχ. 0.11 μ. Στὴ μιά της ἐπιφάνεια εἶναι χαραγμένα τὰ γράμματα KXM, ἀρχικά κάποιου χωρικοῦ. Φαίνεται ὅτι κάποτε, στὰ χρόνια τοῦ αἵωνα μας, ἡ παραστάδα ἦταν θεατὴ. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπίχωση ποὺ τὴν κάλυπτε ἦταν πολὺ μικρὴ καὶ διαταραγμένη.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἀνδ[- - - Ραμνουσίου ;]

Σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις μου (ΠΑΕ 1975, 26· 1976, 28 - 29, εἰκ. 12 - 13, πίν. 15β) ἔδωσα περιγραφή καὶ σχέδια μικροῦ περιβόλου ποὺ βρίσκεται βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος, δημοσίευσά δὲ καὶ σύντομη περιγραφή ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου ποὺ ἀνήκε σὲ μικρὸ ναῖσκο καὶ εἶχε βρεθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου (ΠΑΕ 1975, 24 - 25, πίν. 9γ· 1976, 28). Ἡ ἀδιάκοπη καὶ συστηματικὴ ἔρευνα ποὺ γίνεται στὸν Ραμνούντα ἔδωσε τέσσερα νέα κομμάτια ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου. Βρέθηκαν ἐπίσης καὶ δυὸ κομμάτια ἀπὸ μικρὴ παραστάδα (ἀρ. 401) ποὺ ἀνήκει ὁπωσδήποτε στὸ ἀνάγλυφο τοῦτο. Τὰ λείψανα τῆς παραστάδας ἔχουν συνολικὸ σωζόμενο ὕψος 0.27, πλ. 0.295 καὶ πᾶχ. 0.072 μ.

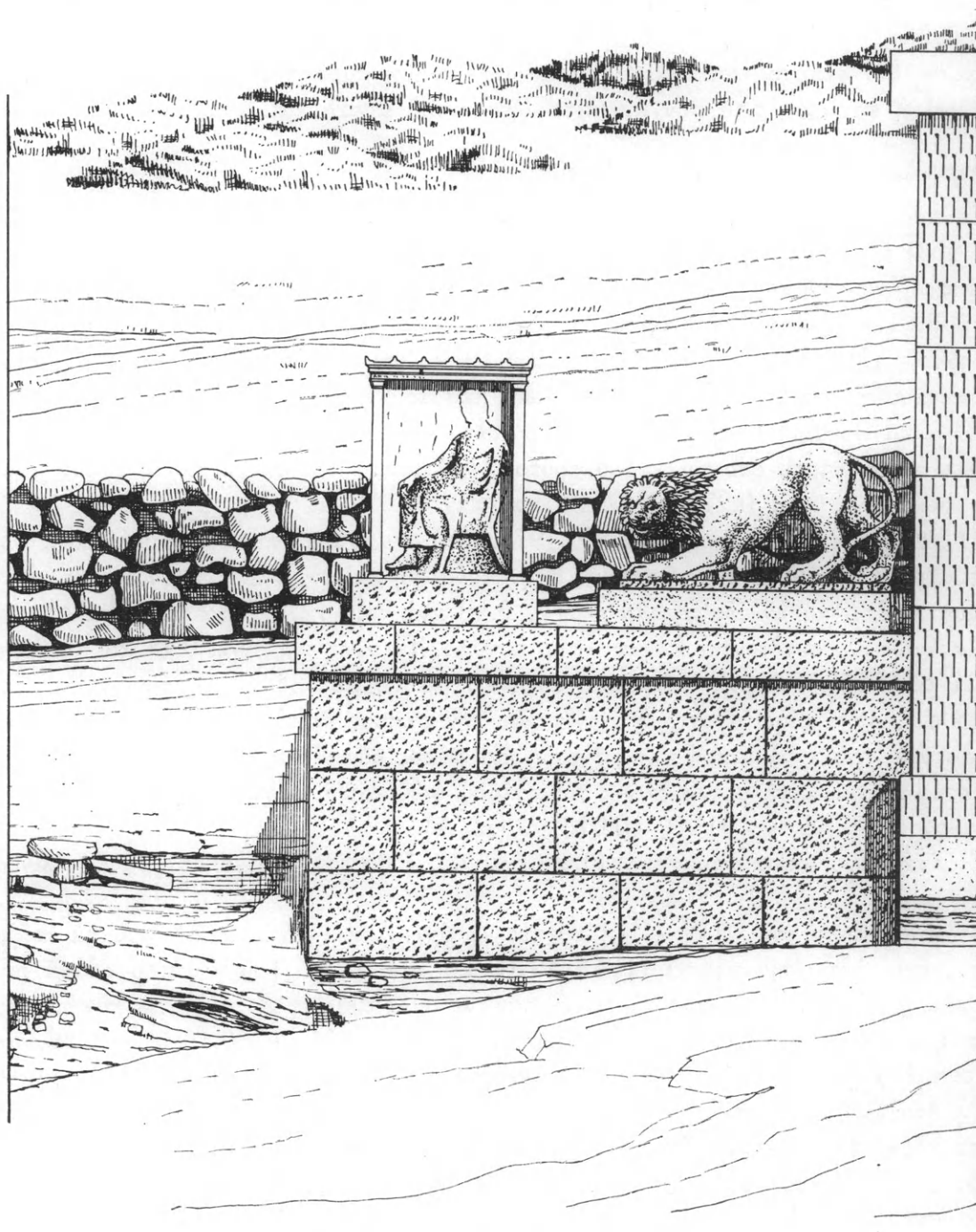
Ἡ ἐπίστεψη τοῦ ναΐσκου (ΠΑΕ 1976, 28) εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὀριζόντια, μὲ πλαστικούς ἀχροκεράμους στὴν πρόσοψη καὶ τὶς στενὲς πλευρές (ἀρ. 402). Σώζονται ἀπὸ αὐτὴν ἓνα κομμάτι μῆκ. 0.58 καὶ τρία κολλημένα μῆκ. 0.20 μ., τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν συνδέονται ἀκόμη μὲ τὸ μεγάλο. Τὸ ὕψος της εἶναι 0.11 καὶ τὸ βάθος 0.324 μ. Σώζει λείψανα σιδερένιου ἐμβόλου μὲ τὴ μολυβδοχόησή του στὴν κάτω ἐπιφάνεια, στὴν πίσω ἀριστερὴ γωνία καὶ τὴν ἐμπρὸς δεξιὰ γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὶς παραστάδες γιὰτὶ τὸ μικρὸ της μέγεθος καὶ βάρος δὲν ἐξασφάλιζαν τὴ σταθερότητά της στὸν ναῖσκο. Στὴ στενὴ ταινία τοῦ γείσου σώζεται ἡ ἀρχὴ ὀνόματος: Ἀνδ[- - - Ραμνουσίου;], ὕψ. γρ. 0.012 - 0.016 μ. (τὸ Α).

Τὸ ἀνάγλυφο ὅπως ἀποκαταστάθηκε ἔχει ὕψ. 1.05, πλ. 0.635 καὶ βάθος πλίνθου 0.185 μ.

Στὸν περίβολο τοῦ Ἀνδ[- - -] πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ τὸ λιοντάρι ποὺ τὰ λείψανά του ἔχω ἤδη δημοσιεύσει (ΠΑΕ 1976, 26, πίν. 14γ). Τοῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ ταυτίστηκε ἡ βάση στὰ μάρμαρα ποὺ βρίσκονται σκορπισμένα δυτικὰ ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος. Ἡ βάση ἔχει μῆκος 1.565, πλ. 0.41, ὕψ. 0.19 μ., ἀποτελεῖται σήμερα ἀπὸ τρία κομμάτια καὶ τῆς λείπει σημαντικὸ μέρος πίσω δεξιὰ. Ἡ ἐμπρὸς καὶ ἡ ἀριστερὴ στενὴ πλευρὰ εἶναι λεῖες ἐνῶ ἡ πίσω καὶ ἡ δεξιὰ στενὴ εἶναι δουλεμένες ἀδρά. Τὸ λιοντάρι ἔβλεπε λοιπὸν πρὸς τὸν βορρᾶ. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ τὸ θηρίο φέρνει ἐμπρὸς τὸ πίσω ἀριστερὸ πόδι καὶ προβάλλεται στὸ βάθος τὸ πίσω δεξιό, τοῦ ὁποῖου ὁ θεατὴς βλέπει τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ. Στὴ στάση αὕτῃ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά ὁ τὸρμος τῆς βάσης, ὁ ὁποῖος δέχεται τὴν πλίνθο τοῦ λιονταριοῦ μόνο

ἂν τοῦτο βλέπει πρὸς τὸν βοριά. Ἄν ἔβλεπε πρὸς τὸν νοτιὰ θὰ ἦταν ὁρατὲς οἱ ἀδούλευτες πλευρὲς τῆς βάσης του.

Ἡ νέα ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀνδ[- -] δείχνει τὸ μνημεῖο συμπληρωμένο ὡς πρὸς τὸν ναῖσκο καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ λιονταριοῦ (εἰκ. 10).

Εἰκ. 10. Ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀνδ[- -].

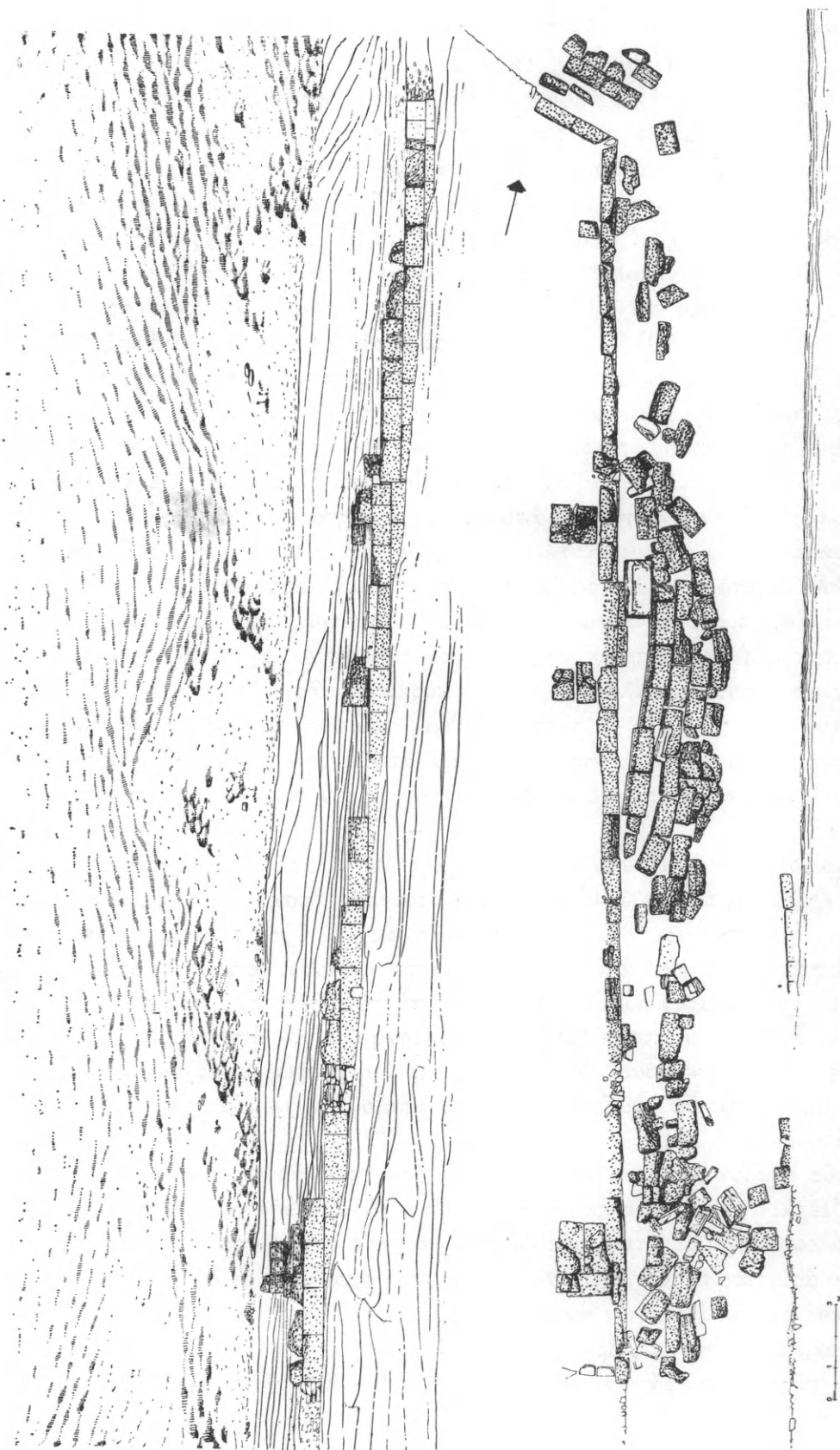
Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου Πύθωνος Οἰήθεν

Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου, πού θά περιγράψω, βρίσκεται στή δυτική πλευρά τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ καί σέ ἀπόσταση 82 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ ἀναλήματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. Δίπλα του καί βόρεια βρίσκεται ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους.

Ἡ περιοχή τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ὄψη τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ καί ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Μαστροκώστα (ΠΑΕ 1958, 28) εἶχε ἐρευνηθεῖ ἀκόμα δυὸ φορές τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους πρὶν ἀπὸ τὸ 1958 (τὸ κολοβὸ ἀέτωμα τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου κατατέθηκε στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο τὸ 1954) καί τὸ 1958. Πιθανὸν νὰ ἐρεύνησε τὸν χῶρο καί ὁ Μαστροκώστας τὸ 1958, τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐκθεσὴ του. Εὐτυχῶς ὅμως οἱ ἐρευνες πού μνημονεύτηκαν δὲν εἶχαν φτάσει στὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης τοῦ δρόμου καί δὲν εἶχαν ἀποκαλύψει ὅλα τὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἔτσι μὲ τὴ βοήθεια κομματιῶν στήλῶν καί γλυπτῶν πού βρέθηκαν σὲ ἀδιατάραχτα στρώματα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ ταυτίζονται μὲ ἀκρίβεια τὰ παλιότερα εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ἕως τώρα δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ συγκεκριμένο μνημεῖο γιατί οὔτε γιὰ τίς ἀνασκαφές τῶν ἀρχαιοκαπήλων ὑπῆρχαν γραπτές πληροφορίες (πού ἦταν δυνατόν νὰ δοθοῦν ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπιδρομῶν τους) — ἀλλὰ μόνο ἀβέβαιες καί ἀσφαεῖς ἀναμνήσεις ἐργατῶν καί τεχνιτῶν, πού δὲν ἦταν σὲ θέση πλέον νὰ τίς ἐπιβεβαιώσουν, ἔπειτα μάλιστα ἀπὸ κάποιες ἀλλαγές τῆς μορφῆς τοῦ τοπίου, ἀναπόφευκτες, πού προκάλεσε ἡ μεγάλη πυρκαγιὰ τῆς 5 Αὐγούστου 1972 καί ἡ ἀνασκαφὴ μου ἀπὸ τὸ 1975 —, οὔτε ἡ ἐκθεση τοῦ Μαστροκώστα ἀκριβολογοῦσε (ἄλλωστε λείπει τὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς του, ἀπαραίτητο ὅταν αὐτὴ γίνεται σὲ ἀρχαιολογικὸ χῶρο ὅπου καί οἱ ἀπλοὶ τάφοι ἀκόμη ἔχουν σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς τοπογραφίας).

Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου ἔχει μῆκος 10 μ. καί εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πωροπλίνθους ὅχι καλῆς ποιότητος. Σῶζεται στή θέση τῆς ἡ κατώτερη σειρὰ καί ἡ δεύτερη, ἡ ὁποία ὅμως δὲν διατηρεῖται στὸ ἀρχικὸ ὕψος τῆς γιατί εἶναι πολὺ φθαρμένη. Οἱ πεσμένοι μπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο πωρόπλινθοι δείχνουν πὼς ὑπῆρχαν σ' αὐτὸν ἀκόμη τουλάχιστον δύο δόμοι. Μέσα ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης ἀλλὰ ὅχι στὸ μέσον του ἀκριβῶς, διατηρεῖται μισοκατεστραμμένο τὸ ἀπὸ πώρινες πλίνθους θεμέλιο τοῦ ἐπιτύμβιου ναῖσκου. Μετὰ τὸν περίβολο, βόρεια, ὑπάρχει ἀνάλημμα ἀπὸ ξερολιθιά μῆκ. 1.60, ὕψ. σωζ. 0.90 μ., τὸ ὁποῖο τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους (εἰκ. 11).

Ἐμπρὸς σχεδὸν ἀπὸ τὸ βᾶθρο τοῦ ναῖσκου καί ἀριστερὰ καί δεξιὰ τοῦ ἄξονα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, βρέθηκαν σωριασμένα τὸ ἓνα ἐπάνω στὸ ἄλλο τὰ κομμάτια τοῦ μεγάλου ἀναγλύφου τοῦ περιβόλου, ἡ μεγάλη στήλη του σπασμένη σὲ τρία κομμάτια, τὸ ἀριστερὸ μισὸ τῆς βάσης τοῦ ναῖσκου σπασμένο σὲ δύο, ἡ βάση τῆς μεγάλης στήλης καί τὰ κεφάλια τῶν ἀντρίκων μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου (πίν. 6α). Ἐνα μέτρο βορειότερα, στή μέση τοῦ δρόμου, κειτόταν μιὰ μαρμάρινη γωνιακὴ πλίνθος ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς Μνησικράτειας (ΠΑΕ 1976, 29 - 30), τῆς ὁποίας μέρος ἦταν ὁρατὸ

Εικ. 11. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου καὶ τοῦ Φανοιράτους.

ἀπὸ χρόνια στή μέση τοῦ λάκκου ποὺ εἶχαν ἀφήσει οἱ ἀρχαιοκάπηλοι. Δυτικὰ τῆς πλίνθου, ἀκριβῶς ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ περιβόλου καὶ μέσα σὲ ἀρχαῖο ἀδι-
τάρακτο στρώμα βρέθηκε, μὲ τὴν ὄψη στὸ ἔδαφος, ἡ μικρὴ στήλη τοῦ περιβόλου
μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Πυθάρχου καὶ τῆς Πυθοκρίτης. Κοντὰ τῆς ἦταν, σπασμένη στὰ
δύο γιὰ τὸ μολύβι τῆς χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ βάση τῆς. Ἀνάμεσα στὰ μέλη τοῦ περι-
βόλου βρίσκονταν σκορπισμένα κομμάτια μαρμάρου καί, σὲ θραύσματα, τὸ κεκλιμέ-
νο καὶ τὸ ὀριζόντιο γεῖσο τοῦ ἀετώματος τοῦ ναῖσκου. Ὅπως ἐκθέτω παρακάτω,
μεγάλο τμῆμα τοῦ ἀετώματος μὲ τὴν ἐπιγραφή εἶχε μεταφερθεῖ τὸ 1954 στὸ Ἐπι-
γραφικὸ Μουσεῖο (ἀρ. 13176), ἐνῶ τὸ πίσω μέρος τοῦ βρισκόταν στὴν ἀποθήκη τοῦ
Ἱεροῦ, ἀταύτιστο βέβαια.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου, αὐτὸ ποὺ δημο-
σιεύει ὁ Μαστροκώστας (ΠΑΕ 1958, 28, πίν. 25α), εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιο-
καπήλους, χωρὶς ἀμφιβολία στὸ σημεῖο ποὺ βρισκόταν ἡ πλίνθος τοῦ περιβόλου τῆς
Μνησικράτειας καὶ εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους γιὰ νὰ κρυφτεῖ, σὲ μικρὴ ἀπό-
σταση πρὸς τὰ ΒΑ., ἀπὸ ὅπου τὴν περισυνέλεξε ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου καὶ ὅπου ὁ
Μαστροκώστας νόμισε ὅτι ἦταν ὁ τόπος εὕρεσής τῆς, ὅπως τουλάχιστον μπορεῖ κα-
νεῖς νὰ συμπεράνει διαβάζοντας τὴν ἐκθεσὴ του.

Τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου σώζονται ἀκόμη ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐνεπίγραφο ἀέτωμα, τὸ
ἀνάγλυφο καὶ τὸ ἀριστερὸ μισὸ τῆς βάσης καὶ οἱ παραστάδες σὲ πολλὰ κομμάτια.

Τὰ κυριότερα εὐρήματα λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου
εἶναι τοῦτα:

1. (ΕΜ 13176 + ἀρ. 403). Ἀέτωμα ἐπιτύμβιου ναῖσκου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο
μήκους 1.64 (1.405 στὸ ἐπιστύλιο), ὕψ. 0.41, βάθ. 0.73 μ. Γιὰ τὸ κομμάτι τοῦ ἀε-
τώματος ποὺ βρισκόταν στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο καὶ μεταφέρθηκε στὸν Ραμνούντα,
στὸν κατάλογο τοῦ ΕΜ ὑπάρχει ἡ ἔνδειξη τῆς προέλευσης: «Ἀρχαιολογικὸς χώρος
Ραμνουῦντος, μεταξὺ ναοῦ καὶ ἀκροπόλεως. Φθινόπωρον 1954» (πίν. 6β-γ).

Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρέθηκαν 50 μικρὰ κομμάτια ποὺ κολλοῦν στὸ σῶμα τοῦ ἀ-
ετώματος καὶ ἀποτελοῦν τὸ κεκλιμένο καὶ τὸ ὀριζόντιο γεῖσο τοῦ ἐνῶ στὴν ἀποθή-
κη τοῦ Ἱεροῦ βρισκόταν, χωρὶς ἀκριβὴ προέλευση, τὸ πίσω μέρος τοῦ ποὺ τὸ ἀπο-
τελοῦσαν δυὸ κομμάτια κολλημένα. Τὸ ἀέτωμα σχηματίζει ἀπὸ κάτω φάτνωμα βά-
θους 0.08 γιὰτὶ τὸ κεφάλι τοῦ ὄρθιου ἄντρα ἀριστερὰ ἐξέχει κατὰ 0.025 μ. πρὸς
τὰ πάνω ἀπὸ τὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου.

Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή, ὕψ. γρ. 0.015 - 0.018.

Ἐπιχαρίδης	Παράμονος	Τιμόκλεια	Πύθαρχο[ς]
Πυθάρχ[ου]	[Πυθ]άρχου		[Πύθ]ωνος
			[Οἰ]ήθε[ν]

2. (ἀρ. 201). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ναῖσκου εἶχε δημοσιεύ-
σει ὁ Μαστροκώστας (ΠΑΕ 1958, 28, πίν. 25α), ὁ ὁποῖος δὲν μπόρεσε νὰ διακρίνει
(ὅπως καὶ ὁ J. Frel) τὸ ἐλάχιστο μέρος ἀπὸ τὴ μεσαία γυναικεῖα μορφή. Ἡ περι-

γγραφή του είναι τούτη: «Δεξιᾷ ἱματιοφορῶν καὶ ὑποδεδημένος ἀνὴρ ἀποκεκρουμένος τὴν κεφαλὴν κάθηται πρὸς τὰ δεξιὰ ἐπὶ σκίμποδος μετὰ ὑποποδίου καὶ χαιρετίζει διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν πρὸ αὐτοῦ ἱσταμένην ἀριστερᾷ, φέρουσιν χιτῶνα καὶ ὑποδήματα σύζυγον, τῆς ὁποίας σώζονται μόνον οἱ πόδες κάτωθι τῶν γονάτων. Μεταξὺ αὐτῶν ἱσταται ἐρειδόμενον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κνήμης τοῦ πατρὸς κοράσιον φέρον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ ὑποδεδημένον». Τὸ ἀνάγλυφο ἀναφέρει ὁ J. Frel (*Les sculpteurs attiques anonymes*, 53 ἀρ. 395) ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Ραμνούσιου ἔργαστηρίου γλυπτικῆς τοῦ Χαιρεστράτου καὶ ὀρίζει τὴν ἀριστερὴ μορφή ὡς ἄντρα, ἐνῶ δὲν προσδιορίζει τὸ φύλο τοῦ παιδιοῦ. Σὲ νεώτερη μελέτη του (*Le sculpteur des danseuses*, *The Journal of the J. Paul Getty Museum* 6/7, 1978/9, σ. 80, 82) λέγει ὅτι τὸ ἀνάγλυφο τοῦτο εἶναι ἰδιόχειρο ἔργο τοῦ δημιουργοῦ τῆς Θέμιδος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τοῦ Χαιρεστράτου. Τῇ μορφῇ ἀριστερὰ τὴ θεωρεῖ ἀντρική, μὲ ἐρωτηματικὸ ὅμως, ἐνῶ γιὰ τὸ φύλο τοῦ παιδιοῦ δὲν ἐκφέρει πάλι γνώμη.

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1978 βρέθηκαν ὅλα τὰ κομμάτια τοῦ ἀναγλύφου ποὺ ἔλειπαν κι ἔτσι ἡ περιγραφή του τροποποιεῖται καὶ συμπληρώνεται. Ὀλόκληρο τὸ ἀνάγλυφο (πίν. 7α), ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου Πεντέλης, ἔχει ὕψ. 1.805, πλ. 1.181 καὶ πᾶχ. κάτω στὴν πλίνθο 0.34 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 48 συγκολλημένα κομμάτια καὶ τὸ πεδίο στὴν ἀριστερὴ στενὴ πλευρὰ εἶχε ὑποστεῖ ζημιὰ στὴν ἀρχαιότητα καὶ γι' αὐτὸ τὸ συμπλήρωσαν μὲ ἄλλο κομμάτι μάρμαρο, ποὺ δὲν βρέθηκε ἀκόμη, τὸ ὁποῖο στερέωσαν μὲ τέσσερα μικρὰ σιδερένια ἔμβολα (διάμ. 0.008 μ.). Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι πολὺ φθαρμένη, κυριολεκτικὰ φαγωμένη ἀπὸ τὰ νερά τῶν βροχῶν ποὺ κυλοῦσαν, γιὰ αἰῶνες, στὴ Β. Ἱερὰ Ὀδὸ. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς φθορὰ ἔχει πάθει καὶ τὸ ἀνάγλυφο 4796 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Κατὰ περίεργη σύμπτωση ἡ γυναικεῖα μορφή, καὶ στὰ δυὸ ἀνάγλυφα, διατηρεῖται θαυμάσια, χωρὶς καμιά ζημιὰ.

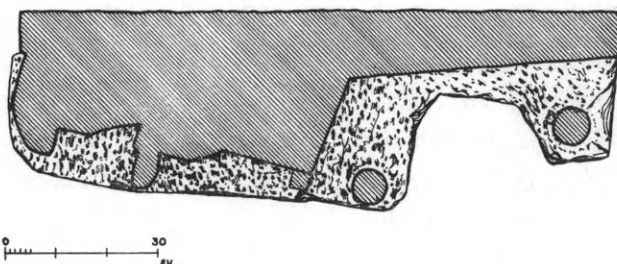
Δεξιὰ, σὲ πολὺ ἔκτυπο ἀνάγλυφο, εἰκονίζεται ἄντρας στραμμένος ἀριστερά, μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφίνει ἀκάλυπτο τὸ στῆθος. Κάθεται σὲ δίφρο καὶ πατάει σὲ ὑποπόδιο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι του τὸ ἀκουμπάει στοὺς μηροὺς κρατώντας τὸ ἱμάτιό του, ἐνῶ τὸ δεξιὸ τὸ ἀπλώνει σὲ χαιρετισμό. Στὴ μέση τοῦ ἀναγλύφου εἰκονίζεται γυναίκα, στὸ βάθος καὶ γι' αὐτὸ σὲ λιγότερο ἔκτυπο ἀνάγλυφο, κατ' ἐνώπιον μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ δεξιὸ χέρι τὸ ἔχει ἐμπρὸς στὸ στῆθος καὶ τὸ ἀριστερὸ τὸ φέρνει στὴν ἀντιστοιχὴ παρειά. Ἀριστερά, σὲ πολὺ ἔκτυπο ἀνάγλυφο, εἰκονίζεται ὄρθιος ἄντρας στραμμένος δεξιὰ, μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφίνει ἀκάλυπτο τὸ στῆθος, ὁ ὁποῖος ἀπλώνει τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὸν καθισμένο ἄντρα γιὰ χαιρετισμὸ ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιό του. Στὰ πόδια τοῦ καθισμένου ἄντρα ἀκουμπάει μικρὸ ὄρθιο ἀγόρι, κατενώπιον, μὲ ἱμάτιο. Τὸ κεφάλι, ποὺ ἔχει πάθει μεγάλη φθορά, τὸ ἔχει γερμένο στὸ δεξιὸ γόνατο τοῦ ἄντρα.

Ἀπὸ τὸν ὄρθιο ἄντρα λείπουν ὁ δεξιὸς πῆχυς μὲ τὸ ἄκρο χέρι, ἐπιφανειακὸ κομμάτι ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα, τὸ γόνατο μὲ μέρος τῆς δεξιᾶς κνήμης καὶ οἱ ἄκρες τῶν δαχτύλων τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ἐνῶ ἀπὸ τὸν καθισμένο ἄντρα λείπει τὸ δεξιὸ ἄκρο χέρι, ἀπὸ τὸν καρπὸ, κομμάτια ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, κομμάτι τοῦ κε-

φαλιού, κοντὰ στὸν ἀριστερὸ κρόταφο καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδιοῦ. Τῆς γυναικας λείπουν ἐπιφανειακὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸν λαιμό. Λείπουν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ δίφρου.

Στὴν πλίνθο τοῦ ἀναγλύφου, κάτω ἀπὸ τὸν δίφρο, ὑπάρχει ἡμικυκλικὴ ἐσοχὴ ποὺ φαίνεται στὸ σχέδιο ποὺ παραθέτω (εἰκ. 12).

3. (ἀρ. 426). Ἡ δεξιὰ παραστάδα ἀποτελεῖται, ἔως τώρα, ἀπὸ 10 κομμάτια συγκολλημένα, ὕψ. 1.87, πλ. 0.575 καὶ πάχ. 0.10 μ. Τῆς ἀριστερῆς παραστάδας (ἀρ. 427), ποὺ τὸ μεγαλύτερο μέρος της βρισκόταν ἀπὸ παλιὰ περισυλλογὴ στὴν ἀποθήκη, βρέθηκαν καὶ κολλήθηκαν 28 μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν χώρο εὗρεσης τοῦ ἀναγλύφου. Ἐξέχει πίσω, στὸ ἐσωτερικὸ σὲ ὀρθή γωνία 0.04 (κάτω) - 0.06 (πάνω), γιὰτὶ τὸ πλάτος τοῦ ἀναγλύφου ἦταν μικρότερο ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ αὐτώματος (1.405 μ.). Τὸ πάχος τῶν δύο παραστάδων καὶ τὸ πλάτος τοῦ ἀναγλύφου ἀρμόζουν μὲ τὸ ἀέτωμα ($1.405 = 1.18 + 0.09 + 0.135$ μ.).

Εἰκ. 12. Κάτοψη τῆς πλίνθου τοῦ ἀναγλύφου ἀρ. 201.

4. Τῆς βάσης τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου βρέθηκε τὸ ἀριστερὸ ἀκέραιο τμήμα της, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, μήκ. 0.99, πλ. 0.81 καὶ ὕψ. 0.38 μ. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια ἔχει τὸρμος βάθους 0.115 μ. γιὰ τὴν ἀριστερὴ παραστάδα καὶ τὴν πλίνθο τοῦ ἀναγλύφου, ἔμπρὸς δὲ εἶναι λοξότμητη ὅπως συνηθίζεται. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἔχει ἀναθύρωση. Ἡ λιθουργικὴ ἐργασία της εἶναι ἐξαιρετικὴ.

5. (ἀρ. 404). Ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο καὶ σπασμένη σὲ τρία κομμάτια. Λείπει λίγο ἀπὸ τὸ κάτω ἄκρο της, περίπου ὅσο κρυβόταν μέσα στὸν βατήρα της. Ἐχει ὕψ. σωζ. 2.47, πλ. 0.53 (στὸν ἄβακα) - 0.48, πάχ. 0.16 μ. Ὑψ. γρ. 0.03 (στ. 1 - 2) - 0.035 (στ. 3), 0.02 - 0.025 μ. (στ. 4). Πάνω καταλήγει σὲ ἀνθέμιο καὶ κάτω ἀπὸ τὸν στ. 2 ἔχει δυὸ ρόδακες διαμ. 0.125 μ. (πίν. 7β).

Πύθαρχος
[Π]ύθωνος
[Οἰ]θήεν
[- - Πυθά]ρχου

Πιθανὸν εἶναι πὼς στὸν στ. 4 μνημονευόταν τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ γιούς τοῦ Πυθάρχου, Ἐπιχαρίδης ἢ Παράμονος. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης ὁμῶς εἶναι τόσο φθαρμένη ὥστε δὲν σώζεται οὔτε ἕχνος ἄλλου γράμματος.

Κοντὰ στὴ στήλη βρέθηκε καὶ ἡ ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο βάση της, μήκ. 1.03,

πλ. 0.70 και ύψ. 0.45 μ. Στην πάνω επιφάνειά της υπάρχει ορθογώνιος τόρμος μήκ. 0.56 και πλ. 0.21 μ. Δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη επιμέλεια στην κατεργασία, στην πίσω πλευρά δε είναι σχεδόν ακατέργαστη και όχι γωνιασμένη.

Δεύτερη, σχεδόν ισομεγέθους βάση ($0.77 \times 1.04 \times 0.45$ μ.), από ντόπιο μάρμαρο, σπασμένη σε δυο κομμάτια, βρέθηκε κοντά στην προηγούμενη. Ο τόρμος της πάνω επιφάνειας είναι 0.20×0.55 μ. Η στήλη που ήταν ιδρυμένη σ' αυτήν δεν βρέθηκε ακόμη.

6. (άρ. 405). Στήλη επιτύμβια, ακέραη, από πεντελικό μάρμαρο, με άνθემιο, ύψ. 1.285, πλ. 0.33 (στον άβακα) - 0.28 (κάτω από το κυμάτιο), πάχ. 0.12 μ. Έχει δυο ρόδακες διαμ. 0.077 μ., κάτω από αυτούς επιγραφή ύψ. γρ. 0.01 μ. (το ο είναι 0.008 μ.) και κάτω από την επιγραφή, σε έγκοιλο ύψ. 0.31, πλ. 0.235 - 0.25 μ., ανάγλυφη παράσταση άριστερά άντρα όρθιου με ιμάτιο και γυμνό στῆθος που χαιρετάει καθισμένη, δεξιά, σε κλισμό γυναίκα με χιτώνα και ιμάτιο. Τα πόδια της πατούν σε ύποπόδιο. Στα γόνατά της ακουμπάει όρθιο παιδάκι, μάλλον άγόρι, που βλέπει προς αυτήν και της άπλώνει το δεξι χέρι με το όποιο κρατάει κάτι το ακαθόριστο (πίν. 7γ). 4ου αϊ. π.Χ.

Πύθαρχος Πυθοκρίτη

Η βάση της στήλης, από ντόπιο μάρμαρο, είναι σπασμένη στα δύο και έχει μήκος 0.695, πλ. 0.56 και ύψ. 0.29 μ. Στην πάνω επιφάνεια έχει τόρμο μήκ. 0.34, πλ. 0.12 και βάθ. 0.06 μ.

Θεωρώ τον Πύθαρχο Πύθωνος ως τον άρχηγό της οικογενείας, ή μνεία μάλιστα του δημοτικού στο όνομά του τονίζει την ιδιότητά του αυτή ενώ οι δυο άλλοι (στην επιγραφή του άετώματος) μνημονεύονται μόνο με τα όνόματά τους. Η Τιμόκλεια πιθανόν είναι ή γυναίκα του Πυθάρχου, ενώ ό Έπιχαρίδης και ό Παράμονος γιοί τους. Έπειδή το ανάγλυφο, όπως φαίνεται από το μέγεθός του, θα ήταν ειδική παραγγελία, το μικρό παιδί που εικονίζεται σ' αυτό θα εκφράζει την πραγματικότητα και ίσως είναι μικρότερος γιός, ό όποιος βέβαια θα είχε μεγάλη διαφορά ήλικίας από τον άλλο, κάτι όχι άσυνήθιστο.

Στη μικρή στήλη του περιβόλου είναι χαραγμένα τα όνόματα Πύθαρχος Πυθοκρίτη. Η στήλη είναι σύγχρονη με το ανάγλυφο και πρέπει να μνημονεύει πάλι τον άρχηγό της οικογενείας και την άδελφή του, αν κρίνουμε από το πρώτο συνθετικό του όνόματός τους (Πύθων - Πύθαρχος - Πυθοκρίτη). Και στην παράσταση της στήλης αυτής με το έξαιρετικής ποιότητας άνθემιο, πάλι εμφανίζεται το μικρό παιδί που ακουμπάει στα γόνατα της καθισμένης γυναίκας. Η παρουσία του δεν όφείλεται στην πρωτοβουλία του γλύπτη που σχεδίασε τη σύνθεση. Πρόκειται για πολυάγαπητο μέλος της οικογενείας.

Τα τέσσαρα όνόματα της επιγραφής του ναύσκου άντιστοιχοϋν με τις τέσσερις μορφές που εικονίζονται στο ανάγλυφο, τους δυο άντρες, τη γυναίκα στο βάθος και το μικρό παιδί. Έδω πρέπει να παρατηρήσω ότι στο ανάγλυφο 4796 του Έθν. Μουσ.

σειού, πάνω ἀπὸ τὴν καθισμένη μορφή ποὺ φαίνεται, ὅπως καὶ ἐδῶ, πῶς εἶναι ἡ γηραιότερη, ἀντιστοιχεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱεροκλέους Ἱέρωνος, σὲ δεύτερο στίχο τῆς γυναικίας καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ὀνόματα τοῦ Λυκέα Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἰοφῶντος Ἱεροκλέους. Χωρὶς νὰ πιστεύω ὅτι μποροῦν νὰ ὑπάρξουν γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τὸ ποιὸς εἶναι ὁ νεκρὸς στὰ ἀττικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ., θεωρῶ πιθανὸν ὅτι καὶ στὰ δυὸ ἀνάγλυφα ὁ καθισμένος ἄντρας, ποὺ εἶναι καὶ ὁ γηραιότερος, ἴσως ἦταν ἤδη νεκρὸς ὅταν κατασκευάστηκε τὸ ἀνάγλυφο.

7. (ἀρ. 425). Στὸν χῶρο εὕρεσης τῶν κομματιῶν τοῦ ἀναγλύφου, δηλαδὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πώρινη βάση τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου, βρέθηκε ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος ἀπλῆς ἐπιτύμβιας στήλης, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ εἶναι λειψή καὶ ἔχει ὕψ. 0.08, πλ. 0.20, πᾶχ. 0.06 μ. Ὑψ. γρ. 0.045 μ. (πίν. 8α).

[Νι]κόστρα[τος]

[Ἐπ]ιτέλο[υ]

[Ῥαμνούσιος]

Ὁ Νικόστρατος ποὺ μνημονεύεται ἐδῶ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν γνωστὸ πλέον Ραμνούσιο ποὺ εἶπε τὸ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Ἐπιχάρη (Πετράκος, ΑΔ 22, 1967, 48). Μνημονεύεται ἀκόμη καὶ στὸ λείψανο ψηφίσματος ἀρ. 29 τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὶς ἐπιγραφές τοῦ Ραμνούντος τῆς ἐκθεσης τούτης. Ὅπως ἤδη ὑπέθεσα εἶναι, πολὺ πιθανόν, ἀδελφὸς τοῦ Ἐπικούρου Ἐπιτέλους Ῥαμνούσιου, ἀναγραφέως ὅταν ἄρχοντας ἦταν ὁ Ὀλυμπιόδωρος, τὸ 293 - 92 π.Χ. (Hesperia 7, 1938, 97, ἀρ. 17· βλ. καὶ IG II² 389 καὶ 694). Ὁ Νικόστρατος ζοῦσε στὰ χρόνια τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου καὶ τὸν θάνατό του μποροῦμε νὰ τὸν τοποθετήσουμε μέσα στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Δὲν φαίνεται, ἀπὸ τὰ ἔως τώρα εὐρήματα τοῦ περιβόλου, ὅτι ὑπῆρξαν ἀπόγονοι τοῦ Πυθάρχου στὸν 3ο αἰ., δὲν ἔχουμε δὲ στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Νικόστρατος ποὺ ἡ στήλη του ἦταν ἰδρυμένη στὸν περίβολο, συνδεόταν μὲ συγγένεια μὲ τὴν οἰκογένειά του.

8. (ἀρ. 406). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου καὶ σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του, βρέθηκε κιονίσκος ἀκέραιος, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.695, διαμ. ἄνω 0.172, μὲ ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.02 μ. Ἡ κεραία ποὺ ἐνώνει τὰ σκέλη τοῦ Α εἶναι θλαστή (πίν. 8β).

Ἀντίμαχος

Θρασυμάχου

Ῥαμνούσιος

Θρασύμαχος Ἀντιμάχου, πατέρας, χωρὶς ἀμφιβολία, τοῦ ἐδῶ Ἀντιμάχου Θρασυμάχου, εἶναι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς πέντε Ραμνούσιους ποὺ ἐπιφορτίστηκαν στὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνούντος Pouilloux, La forteresse ἀρ. 15, μὲ τὸ ὅποιο τιμήθηκε ὁ Δικαίάρχης Ἀπολλωνίου Θριάσιος, νὰ φροντίσουν γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν τιμῶν

πού ψηφίστηκαν. Τὸ ψήφισμα χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ β' τρίτου τοῦ 3ου αἰ. (γύρω στὸ 236/5 π.Χ. κατὰ τὸν Rouilloux σ. 138). Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τοῦ κιονίσκου (2ος αἰ. π.Χ.) δὲν δημιουργεῖ ἀντίθεση στὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἀντίμαχος τοῦ κιονίσκου εἶναι γιὸς τοῦ Θρασυμάχου τοῦ ψηφίσματος. Ὁ Rouilloux προσεγγίζει στὸν Θρασύμαχο τὸν Θρασυκλῆ Θρασυμάχου πού λέγει τὸ ψήφισμα IG II² 1313 (Rouilloux ἀρ. 22), τὸν ὁποῖο θεωρεῖ, πιθανόν, γιό.

9. (ἀρ. 429). Σὲ ἀπόσταση 24.50 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους καὶ 0.50 ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του, βρέθηκε τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας ληκύθου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Ἡ λαβὴ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ λείπουν. Ὑψ. 0.42, διάμ. 0.32 μ. Σώζεται μέρος ἀνάγλυφης παράστασης δεξιὰ γυναικας καθισμένης σὲ κλισμό, μὲ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα, πού χαιρετᾷ ἄντρα ὄρθιο μὲ χιτῶνα ἀριστερά. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τοὺς ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.009 - 0.011 μ.

Ἀντίμαχος Ῥαμνούσιος Νεαρίστη

Ὁ τόπος εὑρεσης τοῦ κιονίσκου τοῦ Ἀντιμάχου Θρασυμάχου καὶ τῆς ἐδῶ ληκύθου τοῦ Ἀντιμάχου Ῥαμνουσίου ἀπέχουν 6.65 μ. μεταξύ τους. Θὰ ἦταν ἴσως τολμηρὸ νὰ θεωρήσουμε τὸν Ἀντίμαχο Θρασυμάχου (2ος αἰ.) ἀπόγονο τοῦ Ἀντιμάχου Ῥαμνουσίου (4ος αἰ.). Ἡ προσωπογραφικὴ προσέγγιση ἐπιβάλλεται ὁμως ἐξαιτίας τῶν ὁμωνυμίας. Ἐὰν πραγματικὰ οἱ δυὸ ἄντρες ἦταν συγγενεῖς, τότε ἡ λήκυθος ἴσως ἦταν ἰδρυμένη νοτιότερα, στὴν περιοχὴ πού βρέθηκε ὁ κιονίσκος, δηλαδὴ στὸν χώρο τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου.

Ἡ λήκυθος θέτει καὶ ἓνα ἄλλο πρόβλημα. Πρὶν λίγα χρόνια ὁ Ἀλκης Οἰκονομίδης δημοσίευσε μιὰν ἀττική ἐπιτύμβια στήλη πού ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸ Μουσεῖο J. Paul Getty (The J. Paul Getty Museum Journal 2, 1975, 54 - 56, εἰκ. 2) μὲ τὴν παράσταση γυμνοῦ παιδιοῦ πού χάιδευε τὸ κεφάλι μικροῦ σκυλιοῦ πού ἀνορθώνεται στὰ πίσω πόδια του καὶ τὴν ἐπιγραφή *Μοσχίων / Ῥαμνόσιος*. Ὁ Οἰκονομίδης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι πλαστή, χαραγμένη στὰ χρόνια μας, γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή του, τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δὲν συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸ ἀνάγλυφο (ἡ χρονολόγησή τους δηλαδὴ), ἡ τεχνικὴ τῆς χάραξης τῶν γραμμάτων εἶναι «ἀβέβαια καὶ ἄθλια», ἡ θέση τῶν γραμμάτων τοῦ πρώτου στίχου δὲν ἔχει ἀρμονικὴ ἀντιστοιχία μὲ τοῦ δεύτερου καὶ παραλείπεται ἀπὸ τὸν πλαστογράφο τὸ ἀπαραίτητο πατρώνυμο.

Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δὲν εἶναι ἀπόλυτο ἐπιχείρημα οὔτε ἡ τεχνικὴ τῆς χάραξης γιατί πιθανόν τὸ πρόσωπο πού τὴ χάραξε νὰ μὴν ἦταν ἐξασκημένο. Ὅτι τοῦτο συνέβαινε καμιά φορὰ τὸ διαπιστώνουμε βλέποντας τὴ στήλη τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος (ΠΑΕ 1975, πίν. 4), ἡ τῆς Μυμαιούλης (ΠΑΕ 1977, 18, πίν. 6), τῆς Ἰδίας ἐποχῆς. Ἡ ἀντιστοιχία ἐπίσης τῶν γραμμάτων τοῦ πρώτου στίχου μὲ τοῦ δεύτερου δὲν ἀκολουθεῖται πάντοτε μὲ αὐστηρότητα (βλ. αὐτ.). Γιὰ τὸ τελευταῖο τοῦ ἐπιχείρημα, πού εἶναι πραγματικὰ τὸ ἰσχυρότερο, ὑπάρχει ἡ ἀναμφισβήτητη, ἀπὸ

τὸν Ραμνούντα μάλιστα, ἐξαίρεση τῆς ἀπουσίας τοῦ πατρωνύμου στὴν ἐδῶ λήκυθο ἀρ. 429. Παραδείγματα ὅμως ἀπουσίας τοῦ πατρωνύμου ἔχουμε πολλὰ ἀπὸ τὴν Ἀττική καὶ μάλιστα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές IG II² 6578, 6834, 6835, 6889, 6890, 6902 κλπ. Θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ πιστοποιηθεῖ ἂν τὸ μάρμαρο τῆς στήλης τοῦ Μοσχίωνος εἶναι πραγματικὰ πεντελικό, ὅπως λέει ὁ Οἰκονομίδης, ἢ κάποια ποικιλία του, δηλ. Διονύσου ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν πολὺ οἱ τεχνίτες τοῦ Ραμνουῦντος ἢ ἀκόμη τὸ ντόπιο τῆς Ἀγ. Μαρίνας.

Στὸν ἄβακα τῆς στήλης τοῦ Μοσχίωνος ὑπάρχει μακρὸ ξύσιμο ποὺ τὸ προκάλεσε ἐκσκαφικὸ μηχανήμα καὶ χτυπήματα σὲ ἄλλα σημεῖα ποὺ δείχνουν τὸν τρόπο εὑρεσῆς του. Ἄν προέρχεται τελικὰ ἡ στήλη ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, τότε θὰ βρέθηκε στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ γιατί μόνο ἐκεῖ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μηχανικὸς ἐκσκαφέας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ πλάτινα τῆς στήλης πρέπει νὰ εἶναι κόκκινη, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἀναφέρει τίποτε ὁ Οἰκονομίδης.

Εὐθὺς μετὰ τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου (42 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους) καὶ 4.60 μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὴν εὐθεία τῆς πρόσοψῆς του, βρέθηκε λίθινη σφαίρα, σχεδὸν ἀκέραια, διαμ. 0.16 - 0.18 μ. Ἄλλη σφαίρα μεγαλύτερη, διαμ. 0.25 μ., βρίσκεται στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ ἐπιφάνεια καὶ τῶν δύο εἶναι πολὺ ἄδρᾶ δουλεμένη. Ὁ συσχετισμὸς τους μὲ τὸν Χρεμωνίδειο δὲν στηρίζεται, δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅμως γιὰ νὰ συνδεθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τους μὲ κάποιο ἄλλο πολεμικὸ γεγονός.

Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους

Ὁ χώρος ποὺ βρίσκεται νότια ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, ὀρίζεται ἀπὸ πώρινο τοῖχο φτιαγμένο ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες (ἢ ΝΑ. ἀρχὴ τοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πωροπλίνθους) μὲ κατεύθυνση ΒΔ. - ΝΑ. ποὺ σχηματίζει ἀμβλεία γωνία μὲ ἄλλον, μακρότατο τοῖχο μήκους 29.40 μ., ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ὁ πρῶτος τοῖχος ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρὸς τὸν νοτιὰ ὄριο δευτερεύοντος ταφικοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴ Β. Ἱερὰ Ὁδὸ πρὸς τὰ ΒΔ., ὅπου ὑπῆρχαν τάφοι, διακρίνονται μάλιστα τὰ ἐρείπια μεγάλου περιβόλου. Τὴν πρὸς τὸν βοριὰ πλευρὰ τοῦ δρόμου ἀποτελεῖ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

Ὁ μακρὸς τοῖχος τῶν 29.40 μ. δὲν ἀποτελεῖ ἐνιαῖο σύνολο. Μετὰ 11 μ. νότια τῆς γωνίας ποὺ σχηματίζει ἡ συμβολὴ του μὲ τὸν ἄλλο τοῖχο ἀλλαγὴ στὴν τοιχοδομία δείχνει ὅτι πιθανὸν νὰ ὑπάρχει κάποια μικρὴ χρονολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ πρῶτα 11 μ. τοῦ τοίχου καὶ στὸν ὑπόλοιπο. Ἐπίσης 24 μ. νότια τῆς γωνίας ὑπάρχει κάθετο κενὸ στὶς πωροπλίνθους πλ. 0.15 μ. περίπου, ποὺ εἶναι συμπληρωμένο μὲ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες. Ἡ συμπλήρωση αὐτὴ δίνει τὴν ἐντύπωση μπαλώματος, πιθανὸν ὅμως πάλι νὰ σημαίνει κάποια χρονολογικὴ διαφορὰ, ἢ ὁποία, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σημαντικὴ. Χωρίζεται λοιπὸν ὁ τοῖχος σὲ τρία μέρη, τὸ πρῶτο μήκ. 11, τὸ δεύτερο 13 καὶ τὸ τρίτο 5.40 μ., δὲν ὑπάρχουν ὅμως

ἀκόμη ἐνδείξεις ὅτι τὰ τρία αὐτὰ τμήματα τοῦ τοίχου ἀποτελοῦσαν τὴν πρόσοψη τριῶν διαφορετικῶν ταφικῶν περιβόλων ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἰσάριθμες οἰκογένειες (εἰκ. 11).

Ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου τῶν 29.50 μ. ἐντοπίστηκαν δυὸ πώρινα θεμέλια γιὰ τὴν ἱδρυση ἐπιτυμβίων ναΐσκων. Τὸ πρῶτο, μήκ. 1.20 μ. καὶ βάθ. 1.50 μ., βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 11.70 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου καὶ τὸ δεύτερο (1.50×1.50 μ.)

Εἰκ. 13. Σχεδιάσμα τῆς στήλης τοῦ Φανοκράτους.

σὲ ἀπόσταση 16.50 μ. ἀπὸ αὐτὴν. Στὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τῆς ἀνασκαφῆς τὰ δυὸ πώρινα θεμέλια φαίνονται νὰ ἔχουν ἀπόλυτα συμμετρικὴ θέση σχετικὰ μὲ τὸν τοῖχο. Τὸ μέσο τοῦ χώρου ποὺ τὰ χωρίζει ἀποτελεῖ καὶ τὸ μέσο τοῦ τοίχου τῶν 29.40 μ. Βλέποντας ὁμῶς κανεῖς τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 11) παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι τὰ δύο ὑπόβαθρα τῶν ναΐσκων βρίσκονται, τὸ ἓνα στὸ μέσο τοῦ τοίχου τῶν 13 μ. καὶ τὸ ἄλλο στὸ βόρειο ἄκρο του. Ἀκόμη ὁ τοῖχος αὐτὸς τῶν 11 μ., ὅπως βρίσκεται στὸ ἔδαφος μὲ τὶς πωροπλίνθους πεσμένες σχεδὸν ἡμικυκλικά, δείχνει καθαρὰ ὅτι ἀποτελοῦσε ξέχωρο τμήμα καὶ ὅτι ἡ κατάρρευσὴ του ἔγινε ἀκαριαῖα, ἀπὸ φυσικὴ αἰτία. Οἱ τοῖχοι τῶν δυὸ

ἄλλων περιβόλων (ὅπως θὰ τοὺς ὀνομάζω) τῶν 11 καὶ 5.40 μ., καταστράφηκαν σὲ διαφορετικὴ ἐποχὴ. Οἱ πωρόπλινθοί τους διατηροῦνται σὲ μικρότερο βαθμὸ καὶ ἴσως εἶναι καὶ διαφορετικῆς ποιότητος. Χρειάζεται ὁμῶς νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἀνασκαφή.

Τὸ μακρὸ σκέλος τοῦ τοίχου εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ πωρολίθους καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἀνωφέρεια τοῦ δρόμου, ἔτσι ἀναγκαστικὰ δὲν τηρεῖται ἀπόλυτη ἰσότητα στὰ ὕψη τῶν πωροπλίνθων, ὅπως δὲν τηρεῖται στὰ μήκη τους, τὰ ὁποῖα ποικίλλουν. Ἐπειδὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν τοῖχο βρίσκονται πεσμένοι οἱ πωρόπλινθοι τῶν ἀνώτερων δόμων, δὲν εἶναι δυνατόν ἀκόμη νὰ περιγραφεῖ μὲ λεπτομέρειες ἡ τοιχοδομία (πίν. 8γ). Τοῦτο θὰ γίνῃ μὲ τὴ συμπλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι δυνατό νὰ εἰπωθεῖ εἶναι πὼς ὁ τοῖχος, σὲ ἓνα σημεῖο τουλάχιστον, εἶχε ὕψος πέντε δόμων καὶ ὅτι τὸ ὕψος τῶν πωροπλίνθων ποικίλλει: 0.62, 0.64, 0.69 μ. Τὰ μήκη τους ἐπίσης εἶναι ἄνισα καὶ κυμαίνονται ἀπὸ 1.20 ἕως 1.46 μ. Μία πωρόπλινθος ἔχει μῆκος 0.64 μ.

Πρὶν ἀρχίσει ἡ ἀνασκαφὴ ὑπῆρχε, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο, μεγάλος ἀρχαιοκαπηλικὸς λάκκος, ὁ ὁποῖος ἀπεῖχε 112 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. Μὲ μικρὴ ἔρευνα διαπιστώθηκε, τὸ 1975, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πώρινου τοίχου τῆς πρόσοψης καὶ βρέθηκε τότε τὸ μεγάλο μεσαῖο κομμάτι ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς κόρης ποὺ δημοσιεύεται τώρα ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τοῦ περιβόλου τούτου.

Ἡ διάταξη τῶν πεσμένων στὸ κατὰστρωμα τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ πωροπλίνθων δείχνει πὼς ὁ τοῖχος καταστράφηκε ἀπὸ φυσικὰ αἰτία, ἀπὸ τὴ διόγκωση τῶν χωμάτων

καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη φυτείας ἀνάμεσα στὸν τοῖχο καὶ τὸ χῶμα ποὺ αὐτὸς συγκρατοῦσε. Τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα πιθανὸν εἶχαν λεηλατηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ., γιὰτὶ ὄχι μόνο βρέθηκαν ἐλάχιστα καὶ ὁ ἀριθμὸς τους δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ σπουδαιότητα τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ ὅσα βρέθηκαν δὲν χρονολογοῦνται σὲ χρόνια νεώτερα τοῦ 3ου αἰ. Οἱ στῆλες τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ θὰ περιγραφοῦν στὴν ἔκθεση τούτη, οἱ ὁποῖες βρέθηκαν στὸν δρόμο, πρέπει νὰ ἦταν ἰδρυμένες στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, στὴν πλαγιά, ὅπου παρατηροῦνται σποραδικὰ λείψανα ταφῶν.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, σώζονται στὴ θέση τους πέντε λιθόπλινθοι, ἀπὸ μάρμαρο Ἀγίας Μαρίνας, τῆς κρηπίδας κατεστραμμένου περιβόλου μήκ. 3.75 μ. Οἱ πλίνθοι εἶναι ἐμπρὸς ἀκατέργαστοι. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια ἔχουν ἀναθύρωση καὶ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ἐπιφάνειας αὐτῆς εἶναι δουλεμένο μὲ τὸ βελόνι. Στὴν πρώτη καὶ τὴν τρίτη ἀπὸ Β. λιθόπλινθο σώζονται μοχλοβόθρια.

Μιὰ λιθόπλινθος ἀκόμη ἀπὸ τὴν κρηπίδα, ὕψ. 0.33 καὶ μήκ. 0.90 μ., μὲ τὴ δεξιὰ ἄκρη ἀκατέργαστη, βρίσκεται ἀπέναντι, ἐνῶ σώζονται τρεῖς λιθόπλινθοι ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀνωδομία τοῦ περιβόλου, ὕψ. 0.21 - 0.22 καὶ μήκ. 0.48, 0.60, 0.73 μ. Ἡ ὄψη τους εἶναι δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι καὶ διακοσμημένη μὲ κάθετες βελονιές. Ὁ περίβολος συνεχιζόταν μόνο πρὸς Β., γιὰτὶ τὸ νότιο ἄκρο τῆς κρηπίδας κλείνεται ἀπὸ τὸν σκληρὸ λαξευμένο βράχο.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου σώζεται ἀνάλημμα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, κατασκευασμένο ἀπὸ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες. Ἡ πίεση τῶν χωμάτων ἔχει παραμορφώσει τὴν πρόσοψή του.

Τὰ εὐρήματα εἶναι νέα καὶ παλιά. Ἐδῶ ἀναδημοσιεύονται τὰ τελευταῖα στὴν κατὰλληλὴ πάντοτε θέση μὲ μνεῖα τῶν δημοσιεύσεών τους καὶ νέα περιγραφή.

1. (ἀρ. 407). Ὅριζόντια ἐπίστεψη ἐπιτύμβιου ναῖσκου, ἀπὸ τρία συγκολλημένα κομμάτια, ὕψ. 0.17, μήκ. 1.21 (1.075 στὸ ἐπιστύλιο), βάρ. 0.54 μ., ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο. Στὸ ἐπιστύλιο εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02. Ἐντοπίστηκε (trouvée κατὰ τὸν Pouilloux) στίς 16 Δεκεμβρίου 1952 ἀπὸ τὸν J. Marcadé. Ὁ Pouilloux λέει ὅτι βρίσκεται κοντὰ στὰ ἐρείπια τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Στάη. Ἐκεῖ θὰ εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ κάποιον φύλακα τοῦ χώρου. Σήμερα βρίσκεται στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ (Pouilloux, La forteresse ἀρ. 29).

Φανοκρότης Ξενοκράτους
Ῥαμνούσιος

Στὸν πρῶτο στίχο ὁ Pouilloux διάβασε Ξενοκράτους.

Τὸ πίσω δεξιὸ κομμάτι τῆς ἐπίστεψης βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀνατολικά τοῦ δρόμου, στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς Μαστροκώστα.

2. (ἀρ. 408). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, λειψὴ κάτω, ὕψ. 1.64, πλ. 0.61 (στὸν ἄβρακα) - 0.53, πᾶχ. 0.18 μ., μὲ ἀνθέμιο ὕψ. 0.65 μ. (σ' αὐτὸ ἔχουν κολλη-

θεῖ 13 μικρὰ θραύσματα ἐνῶ τὸ κάτω τμήμα τῆς στήλης μὲ τοὺς στίχους 4 - 8 ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 θραύσματα). Μετὰ τοὺς στίχους 1 - 3 ὑπάρχουν δυὸ ρόδακες διαμ. 0.15 μ. Ἡ στήλη βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 18 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου καὶ 2.30 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. Ὑψ. γρ. 0.02 - 0.028 μ. (πίν. 9α). 4ου αἰ. π.Χ.

Φανοκράτης

Ξεν[οκράτ]ους

3 Ἰ[αμνούς]ιος

[Ἀρ]χεστράτη

Μνησάρχου

6 Οἰναίου θυγάτηρ

[- -] Εὐτελίδου

[Ἰαμνίου]σίου θυγάτηρ

3. (ἀρ. 409). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, μὲ παραστάδες καὶ ἀέτωμα, ὕψ. 1.40, πλ. 0.60, πάχ. 0.12 - 0.17 μ. Τῆς στήλης λείπει μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος, κολλάει ὅμως σ' αὐτὴν ἡ δεξιὰ κνήμη τῆς μεγάλης μορφῆς. Λεῖπει ἐπίσης μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὴν πάνω ἀριστερὴ γωνία τῆς στήλης καὶ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ἀετώματος ὅπου ἦταν χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ πατρωνύμου του (πίν. 9β). Ἡ στήλη βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 12 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου καὶ 2 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. Ἐνα κομμάτι του βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. νότια τῆς γωνίας.

Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς στήλης εἰκονίζει ἀριστερὰ ὄρθιο γυμνὸ ἔφηβο μὲ ταινία στὸ κεφάλι νὰ στηρίζεται στὸ δεξιὸ πόδι καὶ νὰ γέρνει τὸν κορμὸ πρὸς τὰ δεξιά. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μασχάλη ὑπάρχει ραβδὶ πού τὸ κρατάει μὲ τὸ δεξιὸ χέρι. Ὁ δεξιὸς μηρὸς τοῦ νέου καλύπτει μερικὰ τὴν ἀριστερὴ παραστάδα τῆς στήλης. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς παράστασης εἰκονίζεται μικρὸ γυμνὸ παιδί, ὁ δοῦλος τοῦ νέου, πού μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατάει καὶ αὐτὸ τὸ ραβδὶ στὸ ὅποιο στηρίζεται ὁ νέος, ἐνῶ τὸ κεφάλι του τὸ ἔχει στραμμένο πρὸς τὸν κύριό του. Τὸ κεφάλι καὶ τὸ σῶμα τοῦ παιδιοῦ, εἰδικὰ τὸ κάτω μέρος του, ἔχει πάθει μεγάλη φθορὰ ἐνῶ τὸ σῶμα τοῦ νέου λιγότερη. Στὸ ἐπιστύλιο τῆς στήλης ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.01 μ. 4ου αἰ. π.Χ.

[- - - - - Φ]ανοκράτους Ἰαμνούσιος

4. (ἀρ. 410). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.70, πλ. 0.50, πάχ. 0.19 μ., πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 7 συγκολλημένα κομμάτια. Ἡ κορυφὴ τῆς εἶναι ἡμικυκλική καὶ σ' αὐτὴν ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση, στὸ κέντρο σειρήνα κατ' ἐνώπιον μὲ ἀνοιγμένα τὰ φτερά καὶ ἀριστερὰ τῆς καὶ δεξιὰ ἀπὸ μιὰ γονατισμένη γυναικεία μορφή πού θρηνεῖ. Καμιά ἀπὸ τὶς μορφές δὲν σώζεται καλὰ, ἡ δὲ φθορὰ τῆς στήλης ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τὸ χῶμα εἶναι πολὺ μεγάλη.

Σώζονται λείψανα πεντάστιχης ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.015 - 0.023 μ. Κάτω ἀπὸ τὸν 5ο στίχο σώζεται λείψανο ρόδακα (πίν. 9γ).

Τὰ κομμάτια τῆς στήλης βρέθηκαν 6 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου καὶ 3 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. 4ου αἰ. π.Χ.

[Με]νεστρο[ά]τη,
[- -]μένης Φανοστράτο
[Ῥαμ]νο[ύ]σιο[ς]
[- -]ρά[της] . . νο]κράτου
[Ῥαμνού]σιο[ς]

5. (ἀρ. 18 + 292). Τέσσερα κομμάτια ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, συγκολλημένα, ὕψ. 0.335, πλ. 0.32, πάχ. 0.06 μ. Ὑψ. γρ. 0.025 - 0.035 μ. (εἰκ. 13).

Φανοκράτη[ς]
[Ξένο]κράτο[υ]
[Ῥαμνού]σιος

Τὰ κομμάτια τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Ραμνούντος ποὺ δείχνουν πόση σύγχυση ἔχει δημιουργηθεῖ στὸν χῶρο ἀπὸ τὴ δράση, γιὰ αἰῶνες, προσώπων μὲ διαφορετικούς σκοποὺς κάθε φορά. Τὸ κομμάτι μὲ τὰ τέσσερα πρῶτα γράμματα τοῦ πρώτου στίχου ΦΑΝΟ, χωρὶς τὴν ἀριστερὴ καμπύλη τοῦ Φ (ἀρ. 292) βρέθηκε στὸν χῶρο τοῦ περιβόλου τοῦ Διοφαντίδου (Εὐκόλου), τὸ ἀπέδωσα δὲ στὸν περίβολο τοῦ Εὐφράνορος γιὰτὶ νόμισα ὅτι ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ (ΠΑΕ 1976, 8) ἐνῶ τὰ κομμάτια μὲ τὴν ἀριστερὴ καμπύλη τοῦ Φ καὶ τὰ τρία τελευταῖα γράμματα τοῦ δημοτικοῦ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, σὲ ἀπόσταση 6.50 μ. νότια τῆς γωνίας του καὶ 1.20 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. Τὸ κεντρικὸ κομμάτι τῆς στήλης (ἀρ. 18) δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Μαστροκώστα δυὸ φορές. Στὴν πρώτη δημοσίευση (ΠΑΕ 1958, 37) λέγει ὅτι τοῦτο τὸ περισυνέλεξε «εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀποθήκης Στάης», ἐνῶ στὴ δεύτερη (ΑΕ 1961, Χρονικά, 9 καὶ 12 ἀρ. 26, πίν. Η') λέει ὅτι βρέθηκε στὸν χῶρο τοῦ «δυτικοῦ νεκροταφείου». Δυτικὸ νεκροταφεῖο κατὰ τὸν Μαστροκώστα εἶναι, πιστεύω, ἡ Ν. Ἱερὰ Ὁδός. Δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ἐξακριβωθεῖ ποιά ἀπὸ τὶς δύο προελεύσεις εἶναι ἡ σωστὴ, ὅπωςδὴποτε ὅμως αὐτὴ κατοχυρώνεται ἀπόλυτα μὲ τὴν εὑρεση, στὸν χῶρο τοῦ περιβόλου, τῶν δυὸ μικρῶν κομματιῶν ποὺ μνημόνευσα.

Περιπτώσεις τέτοιας διασπορᾶς μαρμάρων στὸν Ραμνούντα ἔχω διαπιστώσει καὶ ἄλλες. Κομμάτι τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 2854 ποὺ βρέθηκε στὸ φρούριο τὸ 1891, τὸ περισυνέλεξα τὴν 15-5-62 στὸν χῶρο τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, ἐνῶ παραστάδα ναῖσκου τοῦ περιβόλου αὐτοῦ βρέθηκε στὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους. Μαρμαρόπλινθος τοῦ περιβόλου τῆς Μνησικράτειας βρέθηκε ἐφέτος στὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους, πάνω στὶς παροπλίνθους του ποὺ βρίσκονται σωριασμένες στὸν δρόμο, 13.50 μ. νότια τῆς γωνίας, βρέθηκε βάση ἐπι-

τύμβιου ναΐσκου (εἰκ. 11). Εἶναι ἀπὸ γαλάζιο ντόπιο μάρμαρο καὶ ἔχει μῆκος 1.50, πλ. (βάθ.) 0.87 καὶ ὕψ. 0.45 μ. Ἐμπρὸς εἶναι λοξότμητη καὶ ἔχει στὴν πάνω ἐπιφάνεια τὸρμο σὲ σχῆμα πεῖ μήκους πίσω 1.19, ἀριστερὰ 0.43 καὶ δεξιὰ 0.36 μ., γιὰ τὴ στερέωση τῶν παραστάδων καὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ναΐσκου. Τὸ ἀνάγλυφο ποὺ ἦταν ἰδρυμένο στὴ βάση δὲν βρέθηκε, οὔτε οἱ παραστάδες ποὺ ἦταν λεπτές (πλάτος τὸρμου 0.095 μ.), πιθανὸν ὅμως κρίνω ὅτι στὸν ναῖσκο ἀνῆκε τὸ ἀνάγλυφο ΠΑΕ 1958, 29γ, πίν. 26β, εὔρημα τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ 1958, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀκριβῆ προέλευσή του. Τὸ ἀνάγλυφο δὲν ἔχει μεγάλο ἔξαρμα καὶ τὸ μέγεθός του ἀρμόζει στὸ μέγεθος τῆς βάσης.

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὀρίσω σὲ ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο πώρινα ὑπόβαθρα τοῦ περιβόλου ἦταν ἰδρυμένος ὁ ναῖσκος. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ μάρμαρα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ μετακινούνταν ἀπὸ Ν. πρὸς Β., πιστεύω ὅτι ὁ ναῖσκος στὸν ὁποῖο ἀνῆκε ἡ βάση ποὺ περιγράφηκε πρέπει νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ ὑπόβαθρο ποὺ βρίσκεται πρὸς Ν.

Ἡ ὀριζόντια ἐνεπίγραφη ἐπίστεψη ναΐσκου (Pouilloux ἀρ. 29) ποὺ περιγράφω παραπάνω ἀρ. 1, δὲν ἀρμόζει στὴ βάση γιατί οἱ διαστάσεις της στὸ ἐπιστύλιο εἶναι αἰσθητὰ μικρότερες ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῶν παραστάδων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν τὸρμο τῆς βάσης.

6. (ἀρ. 411). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, μὲ ἡμικυκλικὴ κορύφωση ἀντὶ γιὰ ἀέτωμα, ὕψ. 0.91, πλ. 0.545, πᾶχ. 0.115 μ. Σώζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράστασή της τὸ πάνω μέρος ἀναγλύφου λουτροφόρου - ὑδρίας, μέρος τοῦ λαιμοῦ, τῆς λαβῆς καὶ τὸ στόμιο. Στὸν ἄβακα ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02 μ. (πίν. 10α). Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 21.50 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους καὶ 1 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀριστοκλείας

7. (ἀρ. 430). Σὲ ἀπόσταση 25 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους καὶ 1 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του, βρέθηκε τὸ κάτω μισό, ὅπως ὑπολογίζω, ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, σπασμένο σὲ δύο κομμάτια ποὺ ἀρμόζουν μεταξύ τους. Τὸ πάνω ἀπὸ τὰ δύο βρέθηκε μὲ τὴν παράσταση πρὸς τὸ χῶμα, ἐνῶ τὸ δεύτερο κομμάτι βρέθηκε δίπλα, στερεωμένο ἀκόμη, μὲ τὴ μολυβδοχόηση, στὴ βάση του. Ἡ στήλη, ὅπως σώζεται, ἔχει ὕψος, πάνω ἀπὸ τὴ βάση της ὅπου εἶναι στερεωμένη, 1.06, πλ. 0.52, πᾶχ. 0.10 - 0.19 μ. Ἡ βάση τῆς στήλης, ἀπὸ γαλάζιο ντόπιο μάρμαρο, εἶναι πολὺ ἀδρὰ δουλεμένη καὶ ἔχει μῆκος 1.30, πλ. 0.54 (ἀριστερὰ) - 0.69 (δεξιὰ), ὕψ. 0.22 μ. Ἡ εὔρεση στήλης μὲ τὴ μολυβδοχόηση εἶναι πολὺ σπάνια στὸν Ραμνούντα. Ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα παρόμοιο εὔρημα, ἡ στήλη τῆς Μυμαιοκύλης (ΠΑΕ 1977, 18).

Ἡ στήλη εἰκονίζει ἀνάγλυφη λουτροφόρο (σώζεται τὸ ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ κάτω τμήμα της), πάνω στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση, δεξιὰ ἄντρα καθισμένου σὲ σκίμποδα, μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφίνει ἀκάλυπτο τὸ στῆθος. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ποὺ εἶναι ὑψωμένο καὶ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία κρατᾷ βακτηρία, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο πόδι, λυ-

γισμένο, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν σκίμποδα. Ἐμπρὸς του, ἀριστερά, εἰκονίζεται ὄρθια γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἡ ὁποία κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καθρέφτη μὲ λαβή, ἐνῶ τὸ δεξιὸ τὸ ἔχει ὑψωμένο, τὸ φέρνει πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ φτιάχνει τὰ μαλλιά της (πίν. 10β). Ἡ στήλη τούτη, μιὰ ἀπὸ τὲς ὠραιότερες τοῦ Ραμνουῦντος, χρονολογεῖται γύρω στὸ 380 π.Χ. Εἶναι φανερὴ στὴν παράσταση ἡ ἐπίδραση παλιότερων προτύπων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ὁ Γ. Δεσπίνης πιστεύει πὼς τὸ κομμάτι τῆς στήλης τῆς Ἀριστόκλειας καὶ τούτη συνανήκουν καὶ αὐτὸ στηρίζεται ὅχι μόνο στὸ ὅτι βρέθηκαν καὶ τὰ δυὸ κομμάτια πολὺ κοντὰ ἀλλὰ καὶ στὲς διαστάσεις, τὴν ποιότητα τοῦ μάρμαρου καὶ τὴ λιθουργικὴ κατεργασία. Ἐπιβεβαίωση θὰ ὑπάρξει μετὰ τὴν εὑρεση τοῦ τμήματος ποὺ λείπει.

8. (ἀρ. 431). Κομμάτι μαρμάρινης ληκύθου ὕψ. 0.24 μ. μὲ μέρος παράστασης δεξίωσης. Ἀριστερὰ ἄντρας ὄρθιος χαιρετᾷ γυναίκα ὄρθια ἐπίσης, ποὺ βρίσκεται δεξιά. Ὁ ἄντρας σώζεται ἀπὸ τὸν λαιμὸ ὡς τὴ μέση τῶν μηρῶν ἐνῶ ἡ γυναίκα ὡς τὰ γόνατα. Βρέθηκε 25.50 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψή του.

9. (ἀρ. 412). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιου κιονίσκου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.35, διαμ. 0.18 - 0.22 μ. (στὸν δακτύλιο). Τὸ πίσω μισὸ λείπει. Ὑψ. γρ. 0.02 - 0.022 μ. Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 5.70 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Β. γωνία του. Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Καλλιστράτη

10. (ἀρ. 413). Δύο συγκολλημένα κομμάτια ἐπιτύμβιου κιονίσκου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.27, πλ. 0.19 μ. Ὑψ. γρ. 0.022 μ. 2ου αἰ. π.Χ.

[- - -] X [- - -]

Νικήτ[ου]

Ῥαμνού[σιος]

11. (ἀρ. 265). Κιονίσκος ἐπιτύμβιος ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.88, διαμ. 0.24 μ. Ὑψ. γρ. 0.025 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 9 συγκολλημένα κομμάτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 8 βρέθηκαν σὲ ἀπόσταση 9 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ Φανοκράτους καὶ 2.50 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του (εἰκ. 14). Τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Φιλιστῶ

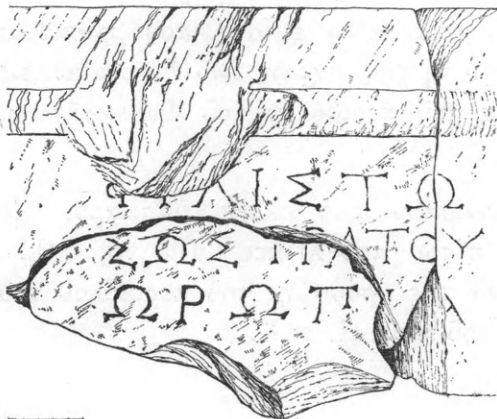
Σωστράτου

Ῥωπία

Τὸ κομμάτι τοῦ κιονίσκου μὲ τὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς Σωστρά Ῥωπ εἶχε διαβαστεῖ καὶ σχεδιαστεῖ ἀπὸ τὸν Ad. Wilhelm στὸν Ραμνούντα τὸ 1899 (Oest. Jahr. 32, 1940, 209 εἰκ., πρβ. Bull. Épigr. 1941, 53). Τὸ 1957 ὅμως βρῆκα τὸ κομμάτι αὐτὸ στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἀμφιαρείου, τὸ περιέλαβα μάλιστα, τὸ 1964, στὸ

Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ὠρωποῦ, γιατί δὲν γνώριζα ἀκόμη τὴν πραγματικὴ προέλευσή του. Τὸ 1975 τὸ μετέφερα στὸν Ραμνούντα καὶ στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρέθηκαν τὰ ὑπόλοιπα κομμάτια τοῦ κιονίσκου, ὁ ὁποῖος εἶναι σχεδὸν ἀκέραιος. Εἶναι περίεργη ἢ περιπλάνηση αὐτοῦ τοῦ θαύσματος. Πιθανὸν νὰ μεταφέρθηκε στὸ Ἀμφιάρειο ἀπὸ κάποιον φύλακά του γιατί, ἀκόμη ἕως τὸ 1957, ὁ φύλακας τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ πῆγαινε γιὰ ὑπηρεσία, σὲ ἔκτακτες περιστάσεις, πεζῇ ἀπὸ τὸν Κάλαμο (ἀπὸ τὸν δρόμο τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων) στὸν Ραμνούντα, ὅταν τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης καὶ τὸ φρούριο ἦταν, ὅπως συχνὰ συνέβαινε, χωρὶς φύλακα.

Ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο πού βρίσκεται νότια τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους, ἕνα

Εἰκ. 14. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ κιονίσκου τῆς Φιλιστῶς.

τμήμα τουλάχιστον τοῦ νέου περιβόλου ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τοῦ Φανοκράτους Ξενοκράτους Ῥαμνουσίου. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές εἶναι σύγχρονες καὶ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Ὁ Pouilloux (La forteresse σ. 142 - 143) θεωρεῖ, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀρχηγὸ τῆς οἰκογενείας τὸν Ξενοκράτη, ὁ ὁποῖος ἐδῶ μνημονεύεται στὸ πατρώνυμο τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 1. Γιὸς του εἶναι ὁ Φανοκράτης, στὸν τάφο τοῦ ὁποῖου ἦταν ἰδρυμένος ὁ ναῖσκος, καὶ γιὸς τοῦ Φανοκράτους ὁ ἔφηβος πού εἰκονίζεται στὴ στήλη ἀρ. 3. Ὁ Φανοκράτης μνημονεύεται καὶ στὴ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου ἀρ. 2. Ἡ Ἀρχε-

στράτη ἴσως εἶναι γυναίκα του ἐνῶ ἡ κόρη τοῦ Εὐτελίδου θὰ εἶναι συγγενής. Στὴν οἰκογένεια τοῦ Φανοκράτους πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ στήλη ἀρ. 4, ὁ βαθμὸς διατήρησής της ὅμως δὲν ἐπιτρέπει ἄλλες ὑποθέσεις.

Οἱ ἐπιγραφές IG II² 2849 (Pouilloux ἀρ. 27) Ξενοκράτη[ς Ξε]νοκράτους Ῥαμνουσίου καὶ Pouilloux ἀρ. 28 [Ξε]νοκράτη[ς - - -] ἀνέθ[ηκε - - -] εἶναι σύγχρονες, τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογενείας, τὸν ὁμώνυμο γιὸ ἢ ὁμώνυμο ἐγγονό: μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθεῖ μὲ βεβαιότητα καμιὰ ἀπάντηση.

Ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῆς οἰκογενείας ὁ ὁποῖος τάφηκε κοντὰ στοὺς προγόνους του εἶναι ὁ Φανοκράτης τῆς στήλης ἀρ. 5, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. Ὑπάρχει ὅμως χρονικὸ κενὸ ἀνάμεσα στὶς στήλες, τὸν ναῖσκο καὶ σὲ τούτῃ τῇ στήλῃ. Ὅμοιο παράδειγμα ὑστερότερης ταφῆς στὸν οἰκογενειακὸ περίβολο ἔχουμε ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς Μνησικράτειας καὶ τοῦ Λυσίππου (ΠΑΕ 1976, 29).

12. (ἀρ. 77). Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ 1958 πού περισυνέλεξε ὁ Ἱ. Παπαδημητρίου καὶ δημοσίευσε ὁ Μαστροκώστας (ΠΑΕ 1958, 29β,

πίν. 26α) εἶναι καὶ ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη ὕψ. 1.23, πλ. 0.39 - 0.42, πάχ. 0.10 μ. τοῦ 4ου αἰ. μὲ τὴν παράσταση ἐφήβου μὲ ἱμάτιο, κατενώπιον, ὁ ὁποῖος στρέφει τὸ κεφάλι δεξιὰ καὶ βλέπει ἓνα σκυλάκι ποὺ στηρίζεται στὰ πίσω πόδια, ἐνῶ τὰ ἐμπρὸς τὰ ἀκουμπᾷ στὸν μηρὸ τοῦ νέου, ὁ ὁποῖος τοῦ δείχνει ἓνα πουλὶ ποὺ κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι. Τὸ πρόσωπο τοῦ νέου εἶναι φθαρμένο, τὸ κεφάλι τοῦ σκυλίου λείπει, ὅπως ἐπίσης τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ νέου ἀπὸ τῆ μέση τοῦ βραχίονα καὶ τμήμα τῆς ἀριστερῆς κνήμης.

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1977 εἶχαν βρεθεῖ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ σκορπισμένα σὲ διάφορα σημεῖα, τὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ ἀετώματος (ἀρ. 335), ἡ δεξιὰ ἄκρη του (ἀρ. 354) καὶ ὁ ἀριστερὸς μηρὸς τοῦ ἐφήβου μὲ τὴ μισὴ κνήμη (ἀρ. 348). Τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι μὲ τὸ πουλὶ (ἀρ. 383) καὶ μέρος τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ (ἀρ. 384) βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴ βόρεια γωνία τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, ἐνῶ ἡ ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ ἀετώματος βρέθηκε 3 μ. νότια τῆς γωνίας καὶ σὲ ἀπόσταση 2.30 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. Πιστεύω πὺς τὸ ἀνάγλυφο, ποὺ δὲν σώζει ἐπιγραφή, προέρχεται ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους καὶ θὰ ἦταν ἱδρυμένο στὸ βόρειο μέρος του (πίν. 11α).

13. (ἀρ. 150 + 414). Μικρὸ ἄγαλμα κοριτσιοῦ ὕψ. 0.97 ποὺ πατάει σὲ συμφυὴ πλίνθο, συγκολλημένο ἀπὸ 21 κομμάτια. Φοράει ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο τὸ ὁποῖο συγκρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ποὺ δὲν κολλάει ἀκόμη στὸ σῶμα, τὸ στηρίζει σὲ στήριγμα. Λείπει τὸ κεφάλι, ὁ δεξιὸς βραχίονας, μέρος τοῦ κορμοῦ δεξιὰ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στηρίγματος (πίν. 11β). Ὁ ἀρ. 150 τοῦ καταλόγου ἀφορᾷ στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τοῦ ἀγάλματος μὲ τὴν πλίνθο καὶ τὸ ἀριστερὸ πόδι ποὺ βρισκόταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ ἤδη ἀπὸ τὸ 1960. Τὰ ὑπόλοιπα κομμάτια βρέθηκαν στὸ κατάστρωμα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, σὲ ἔκταση 8 μ. περίπου καὶ σὲ ἀπόσταση ποὺ ποικίλλει ἀπὸ λίγα ἑκατοστὰ ἕως 4 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους.

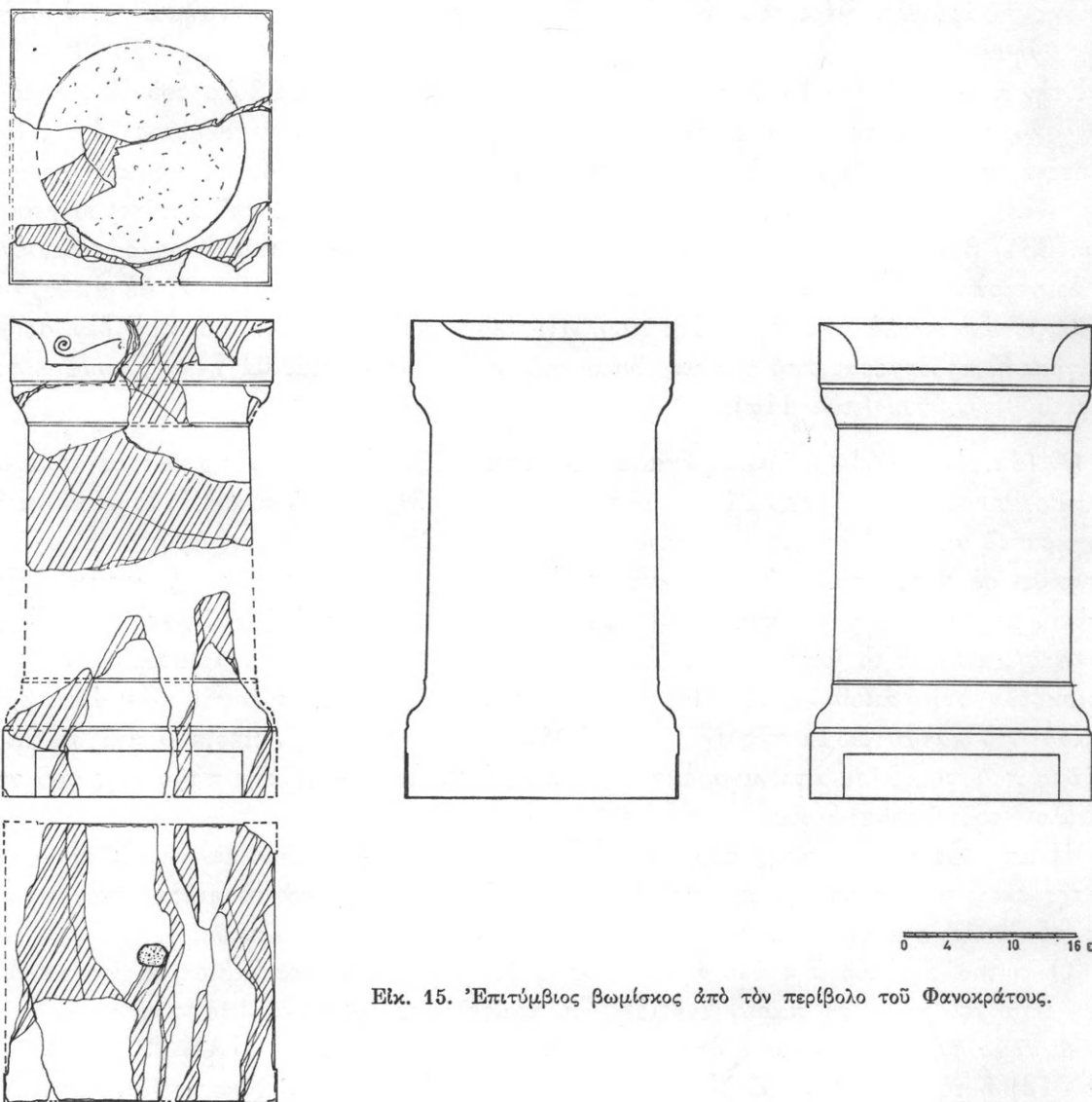
Ἡ ἐπιφάνεια τῆς τομῆς τοῦ λαιμοῦ εἶναι δουλεμένη μὲ ψιλὸ βελόνι. Ὑπάρχει ἐπίσης ἐκεῖ τόρμος ὀρθογώνιος 0.01×0.02 , βάθ. 0.03 μ., γιὰ τὸ μεταλλικὸ ἔμβολο μὲ τὸ ὁποῖο στερεωνόταν τὸ ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μαρμάρου κεφάλι.

Ὁ τύπος τῆς εὑρεσης τοῦ ἀγάλματος ὀρίζει βέβαια τὸν ἐπιτύμβιο χαρακτήρα του. Δὲν ὑπάρχει πρὸς τὸ παρὸν ἐνδειξὴ ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος σύνθεσης ναῖσκου ὅπως τὸ ἄγαλμα τῆς θεραπαινίδας ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος (ΠΑΕ 1976, 23, πίν. 11 - 12) ἢ τὸ παρόμοιο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης (δ.π. 25). Δὲν βρέθηκε ἐπίσης ἀκόμη ἡ βάση του, ἡ ὁποία πιθανὸν νὰ εἶχε ἐπιγραφή.

14. (ἀρ. 416). Κομμάτι μολυβιοῦ τομῆς ἡμικυκλικῆς μήκ. 0.105, διαμ. 0.10, ἀκτ. 0.065 μ. Στὸ ἓνα ἄκρο του ἔχει βαθιὲς ἐντομὲς ποὺ ἐγίναν μὲ ἐργαλεῖο γιὰ νὰ κοπεῖ σὲ λεπτὲς φέτες. Ἀνῆκε, φαίνεται, σὲ κάποιον μαρμαρά, τεχνίτη ἐπιτυμβίων μνημείων, ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὰ λεπτὰ κομμάτια τοῦ μολυβιοῦ ποὺ ἔκοβε γιὰ σφῆνες κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν περιβόλων ἢ τὴν ἱδρυση τῶν ναῖσκων καὶ τῶν στηλῶν.

Βρέθηκε 10 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους καὶ 0.70 μ. δυτικά τῆς πρόσοψής του, δηλαδή στὸ ἐσωτερικό του.

15. (ἀρ. 189+356). Τὸ πάνω καὶ τὸ κάτω μέρος ἐπιτύμβιου βωμίσκου, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ἀπὸ 15 συγκολλημένα κομμάτια. Μεγάλο τμήμα του βρισκόταν στὴν

Εἰκ. 15. Ἐπιτύμβιος βωμίσκος ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους.

ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ ἤδη ἀπὸ τὸ 1960 ἐνῶ δυὸ βρέθηκαν 2 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου καὶ 4 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του.

Τὸ πραγματικὸ ὕψος του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ, τὸ ὑπολογίζω ὅμως σὲ 0.326 μ. Ἡ πλευρά του στὸ πάνω ἄκρο εἶναι 0.237 καὶ κάτω 0.256 μ. Ὁ βωμίσκος ἔχει τὴ μορφή μικροῦ βάθρου μὲ κυμάτια. Στὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ ἄβακα δηλώνονται στὶς γωνίες ἀνάγλυφα ἄκρωτήρια, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχαν ζωγραφισμένο διά-

κοσμο. Στὴ μιὰ ἀπὸ τὶς πλευρὲς, ἀνάμεσα στὰ ἀκρωτήρια ὑπάρχουν δυὸ σπεῖρες κοντὰ σ' αὐτά. Ἡ ἐλεύθερη ἄκρη τῶν σπειρῶν ἐκτείνονται πρὸς τὸ κέντρο καὶ σχηματίζονταν ἄλλες σπεῖρες, πάνω ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ ἐκφυόταν ἀνθέμιο. Στὸ κάτω μέρος τοῦ βωμοῦ σχηματίζεται ἀντίστοιχα, καὶ στὶς τέσσερις πλευρὲς ὀρθογώνια βάθυνση. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια σώζεται τὸρμος γιὰ τὴ στερέωση σὲ ὑπόβαθρο, ἐνῶ στὴν πάνω ὑπάρχει μεγάλος κυκλικός, σκαφοειδὴς τὸρμος, ποὺ τὸ μεγαλύτερο βάθος τοῦ εἶναι 0.015 μ. (εἰκ. 15).

16. (ἀρ. 344). Δύο συγκολλημένα κομμάτια αὐγοῦ ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου ποὺ ἀποτελοῦν τὰ δύο τρίτα τοῦ ὅλου. Στὸ ὀξύτερο ἄκρο σώζεται τὸρμος βάθ. 0.01, διαμ. 0.005 μ., ἐνῶ στὸ ἄλλο ἄκρο ὑπάρχει ἐπίσης τὸρμος βάθ. 0.022, διαμ. 0.005 μ., ποὺ σώζει λείψανα σιδερένιου ἐμβόλου. Ὑψ. 0.07, διάμ. 0.05 μ. Στὴν ἐπιφάνειά του διακρίνονται ἔχνη ζωγραφικῆς διακόσμησης, τὴν ὁποία ἀποδίδει τὸ σχέδιο τοῦ Κ. Ἡλιάκη (εἰκ. 16). Τὸ ἓνα θραῦσμα βρέθηκε στὴ γωνία τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους καὶ τὸ ἄλλο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους.

Εἰκ. 16. Γραπτὴ διακόσμη-
ση μαρμαρίνου αὐγοῦ.

17. (ἀρ. 418). Ἐσωτερικὰ τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου βρέθηκε πλαστικὸ ἄγγεῖο ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἄτι ἐπάνω σὲ πάνθηρα. Μέρος τοῦ λαιμοῦ, ἡ λαβὴ καὶ τὸ στόμιο λείπουν. Ὑψ. 0.115 μ.

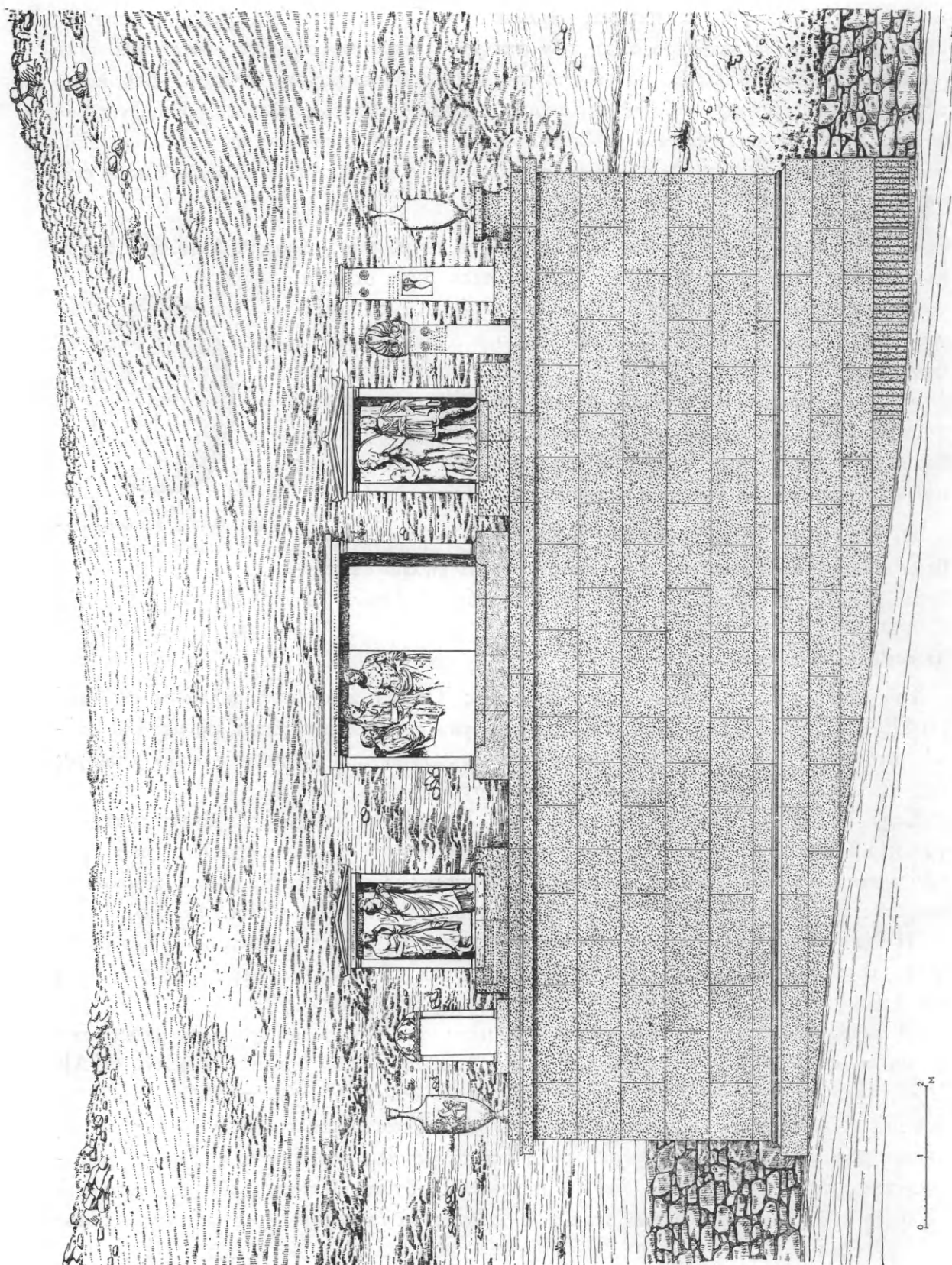
Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους

Τοῦ μεγάλου αὐτοῦ μνημείου τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ ἡ ἀνασκαφὴ τελείωσε τὸ 1977 (ΠΑΕ 1977, 3 - 18) ὅχι ὅμως καὶ ἡ μελέτη του ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται, σὲ μεγάλο βαθμό, ἀπὸ τυχαῖα εὐρήματα, ἢ συγκολλήσεις μαρμάρων ποὺ βρίσκονται στὴν ἀποθήκη καὶ στὸν χῶρο καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη ταυτιστεῖ.

Στὴν ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1977 δημοσίευσα τμῆμα τῆς ἀναπαράστασης τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους (δ.π. εἰκ. 7). Ἡ συμπληρωματικὴ μελέτη ποὺ ἔγινε τῶν ἐρειπίων του καὶ τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς συνοψίζεται στὶς ἀναπαραστάσεις τῆς πρόσοψης καὶ τῆς ΝΔ. πλευρᾶς του, ποὺ παραθέτω (εἰκ. 17, 18).

Ἡ θέση τῶν στηλῶν καὶ τῶν ναῖσκων (ἐκτὸς τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ) δὲν βασίζεται σὲ ἀπόλυτα ἐξακριβωμένα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα, γιὰτὶ ὁ περίβολος συλήθηκε καὶ ἐρευνήθηκε πολλὲς φορές πρὶν ἀπὸ τὴ δική μου ἀνασκαφή.

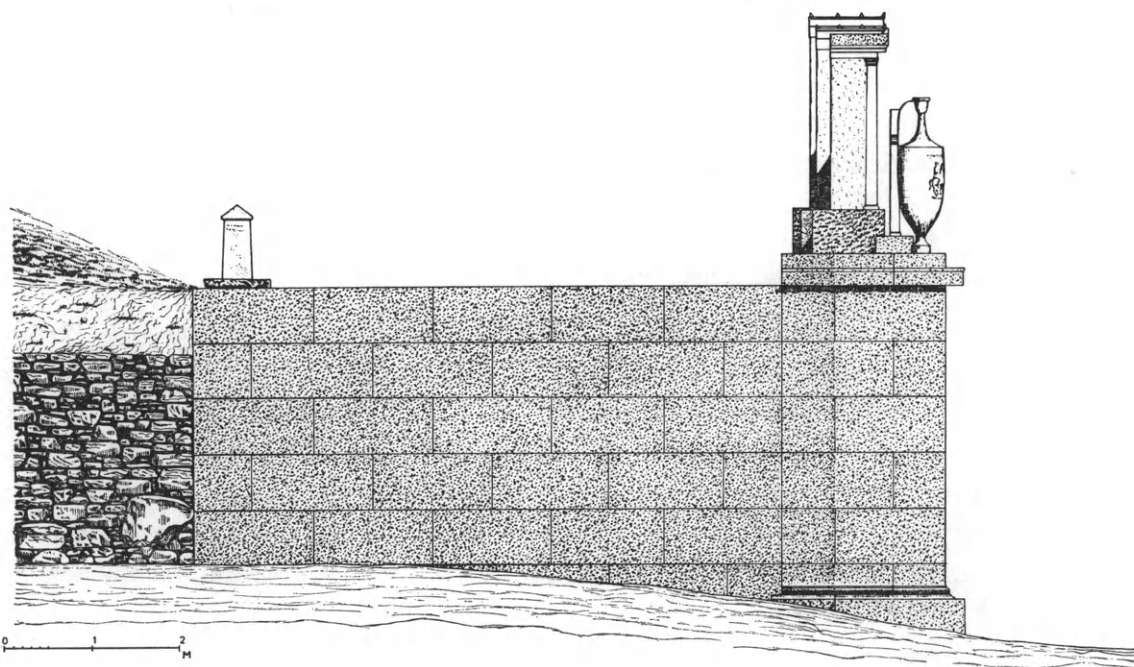
Ὁ μεγάλος ναῖσκος τοποθετήθηκε στὴ μέση τοῦ περιβόλου γιὰτὶ τὸ μῆκος του ταιριάζει μὲ τὸ μῆκος τοῦ μεγάλου πώρινου ὑποβάθρου ποὺ ὑπάρχει σ' αὐτόν (ΠΑΕ 1977, 13). Τὸ ἀνάγλυφο 833 τοποθετεῖται στὴ νότια ἄκρη τοῦ περιβόλου γιὰτὶ τὸ ἀέτωμα τοῦ ναῖσκου του βρέθηκε ἀπέναντι, στὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου. Ὑποθέτω, ὅπως προκύπτει ἀπὸ παρατηρήσεις μου, ὅτι τὰ μεγάλα τουλάχιστον μάρμαρα μετακινούνταν, στὴ Β. Ἱερᾶ Ὁδὸ ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Τὸ ὅτι τὸ ἀέτωμα βρέθηκε κοντὰ στὸ Ν. ἄκρο τοῦ περιβόλου δείχνει ὅτι καὶ ὁ ναῖσκος θὰ ἦταν ἰδρυμένος στὸ νότιο μέρος

Εικ. 17. 'Αναπαράσταση τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου τοῦ 'Ιεροκλέους.

του καὶ ὄχι ἄλλοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐπιτύμβια λήκυθο τοῦ Κλειτοφῶντος, ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ ἀέτωμα.

Ἡ στρογγυλὴ βάση τοῦ μαρμαρίνου ἐπιτύμβιου ἀγγείου τοῦ Φειδεστράτου βρέθηκε, τὸ μεγαλύτερο μέρος της, στὸν δρόμο, μπρὸς ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου, σὲ βάθος. Τὰ χώματα ποὺ τὴ σκέπαζαν ἦταν ἐρευνημένα ἢ φερμένα ἀπὸ τὶς βροχές. Πιστεύω ὅτι σὲ κάποια παλιότερη ἐρευνα εἶχε βρεθεῖ καὶ εἶχε ἀφεθεῖ ἐκεῖ

Εἰκ. 18. Ἀναπαράσταση τῆς ΝΑ. πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

ὡς ἄχρηστη. Ἡ θέση της στὴν ἀναπαράσταση εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ δὲν στηρίζεται ἀπὸ ἀνασκαφικὰ δεδομένα.

Σὲ ἐκθέσεις μου ἔδωσα πληροφορίες γιὰ τὰ κομμάτια μαρμαρίνης ὀλόγλυφης ἀσπίδας (ΠΑΕ 1975, 24· 1976, 33· 1977, 13) ποὺ βρέθηκε σὲ κομμάτια ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο. Ἡ ἀσπίδα αὐτὴ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ πολεμιστοῦ (ΠΑΕ 1977, 12), ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ φωτογραφία ποὺ παραθέτω (πίν. 11γ). Τὸ ἔμβολο ποὺ σώζει στὴν περιφέρεια καὶ τὸ ὅποιο χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωσή της σὲ ἰδιαίτερη βάση δείχνει ὅτι ἡ ἀσπίδα ἀποτελοῦσε μόνη της ἐπιτύμβιο μνημεῖο (πίν. 13α). Ἐὰν σχετίζεται μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς γιούς τοῦ Ἱεροκλέους εἶναι ἄγνωστο.

Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὸ 1960, εἶχε βρεθεῖ στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος μιὰ πλάκα ἀκατέργαστη ἀπὸ σχιστόλιθο, ὕψ. 0.26, πλ. 0.33, πάχ. 0.06 μ., μὲ ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02 - 0.026 μ. Σήμερα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Μαραθῶνος (ἀρ. 105). Τὸ κείμενό της εἶναι τοῦτο:

[ὄρος χωρίο]
 [πεπραμένο]
 ἐπὶ λ[ύσει]
 Ἰέρωνι Ῥαμν[ουσίωι]
 ||||| Ῥαμν[ουσίωι]
 ΠΗΗΗΗ

Πιθανὸν στὸν χώρο τῶν γραμμάτων ποὺ λαξεύτηκαν ἦταν χαραγμένο γιὰ δεύ-
 τη φορά *ΙΕΡΩΝΙ*, νομίζω μάλιστα πὼς διακρίνονται λείψανα τῶν τεσσάρων πρώτων
 γραμμάτων.

Τὸν Ἰέρωνα τοῦ ὄρου τούτου, ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου
 αἰ., πρέπει νὰ ταυτίσουμε μὲ βεβαιότητα σχεδὸν μὲ τὸν Ἰέρωνα Ἱεροκλέους (ΠΑΕ
 1977, 7).

Ἡ ἀνατολικὴ κλιτὺς τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὀδοῦ

Πολλὰ μεγάλα ταφικὰ μνημεῖα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ βρίσκονται στὴ δυτικὴ
 πλευρὰ τῆς, τοῦ Πυθάρχου, τοῦ Φανοκράτους, τοῦ Ἱεροκλέους, τοῦ Ἀθηνοδώρου κ.ἄ.
 Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχει ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος καὶ πλάι του τὰ μνη-
 μεῖα τοῦ Ἀνδ[- - -], τῆς Μνησικράτειας καὶ τοῦ Λυσίππου. Στὴν ἴδια πλευρὰ ὑπάρ-
 χουν ἀκόμη μικροὶ ταφικοὶ περίβολοι συλημένοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, οἱ ὁποῖοι
 ὅμως θὰ ἐρευνηθοῦν. Πίσω ὅμως ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν περιβόλων γίνονταν μεμονωμέ-
 νες ταφές, οἱ ὁποῖες ἐκτείνονταν σὲ βάθος πολλῶν μέτρων ἀνατολικά καὶ δυτικά τοῦ
 δρόμου. Ἀπὸ τέτοιες ταφές προέρχονται οἱ δυὸ στήλες ποὺ θὰ περιγραφοῦν, τοῦ 2ου
 αἰ. μ.Χ., οἱ ὁποῖες βρέθηκαν στὴ φετινὴ ἀνασκαφή, ἡ μιὰ σὲ οἰκτρὰ συντρίμματα,
 ἡ ἄλλη σχεδὸν πλήρης ἀλλὰ μὲ μεγάλη γενικὴ φθορά.

1. (ἀρ. 283). Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, μὲ ἀέτωμα καὶ παρα-
 στάδες, συγκολλημένη ἀπὸ 14 κομμάτια (πίν. 12α). Λεῖπει περίπου τὸ μισό. Σώζε-
 ται μέρος παράστασης, ἄντρα ἀριστερὰ καὶ γυναίκας δεξιὰ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο
 καὶ στὴ μέση, πάνω σὲ βάθρο, μικρότερη μορφή, τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται τὸ κάτω
 μέρος τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τμῆμα τοῦ βάθρου. Στὸ τύμπανο ἀσπίδα. Ὑψ. 1.26,
 πλ. 0.675, πάχ. 0.12 μ. Στὸ ἐπιστύλιο ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.02 μ., ἄλλη δὲ
 ἐπιγραφὴ ὑπάρχει στὴ στενὴ ὀριζόντια ταινία τοῦ αετώματος, τῆς ὁποίας μόνο λίγα
 γράμματα διάβασα καὶ γι' αὐτὸ δὲν τὴν παραθέτω ἀκόμη. Στὴ στενὴ δεξιὰ πλευρὰ
 τῆς στήλης σώζεται, στὸ ὕψος τῆς ἐπιγραφῆς, σιδερένιο ἔμβολο στερεωμένο μὲ μο-
 λυβδοχώρηση.

[- - -]ως Πολυκράτους
 Μειλήσιος

[Φιλη]μάτων Ἀντιό-
 χου ἀπὸ Μ]ελιτέων

Μετὰ τὴ λέξη Πολυκράτους ὑπάρχει φύλλο κισσοῦ. Γιὰ τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας
 βλ. IG II² 4734 καὶ 4805.

2. (άρ. 419). Στήλη ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ ἀέτωμα καὶ παραστάδες ὕψ. 1 μ., πλ. 0.60, πάχ. 0.13. Στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει ἀνάγλυφη ἀσπίδα. Ἡ πάνω ἀριστερὴ γωνία λείπει.

Ἀνάμεσα στὶς παραστάδες εἰκονίζονται, ἀριστερὰ ἄντρας καὶ δεξιὰ γυναίκα ὄρθιοι, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον (πίν. 12β). Στὸ ἐπιστύλιο εἶναι χαργμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02 - 0.024. Στὶς στενὲς πλευρὲς, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ὑπάρχουν δυὸ σιδερένια ἔμβολα.

[- - - -]ος Ζωπύρου Μειλήσιο[ς]

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐδῶ δύο Μειλησίους, ἀπὸ τὸν Ραμνούντα εἶναι γνωστοὶ ἀκόμη ἡ [- - -] Διονυσίου Μιλησία ἀγκωνοφόρος (Pouilloux ἀρ. 24, 1ος αἰ. μ.Χ.), ὁ Νικοκράτης Ἡρακλείτου Μειλήσιος (2ος αἰ. μ.Χ., ΠΑΕ 1958, 33, πίν. 29α· ΑΕ 1961, Χρονικά, 9 - 10, πίν. Θ'), ὁ Ὑγῖνος Ἑρμίου Μειλήσιος (βλ. τὸ κεφάλαιο τῶν ἐπιγραφῶν στὴν ἔκθεση τούτῃ ἀρ. 36) καὶ ἡ Δημητρία Εἰσιδώρου Μιλησία (ΑΔ 21, 1966, Β 1, Χρον., 107· 1968, Α, 295· Bull. Épigr. 1969, 221).

Γιὰ τοὺς Μιλησίους στὴν Ἀττικὴ βλ. Chr. Pélékidis, Histoire de l'éphébie attique 190 κέ· L. Robert, Hellenica II, 76 σημ. 6· P. Graindor, Athènes sous Hadrien 71, 98.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1958

Ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1978 συμπίπτει, μερικὰ πάλι, μὲ τὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἀρχαιοκαπήλων, τοῦ 1958. Ἡ ἔρευνα ποὺ ἔκανε τὴ χρονιά ἐκείνη ὁ Μαστροκώστας δὲν ἔγινε στὸν τόπο εὔρεσης ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους τῶν ἀρχαίων, ὅπως ὁ ἴδιος νόμιζε, παρασυρμένος ἀπὸ σφαλερὲς πληροφορίες τῶν ἐργατῶν ποὺ εἶχαν μεταφέρει τὰ εὐρήματα τῆς ἀρχαιοκαπηλείας στὴ Νέα Μάκρη, ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση 40 μ. περίπου ΝΑ., στὴν κλιτὴ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ. Ὁ ἐργοδηγὸς τῆς ἀνασκαφῆς μου Ἰ. Καραμῆτρος, μοῦ ὑπέδειξε τὸν τόπο ἀκριβῶς ὅπου, μετὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλεία, εἶχε βρεθεῖ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου καὶ ἄλλα ἀρχαῖα.

Ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς Μαστροκώστα τοῦ 1958 βρίσκεται στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, εὐθὺς καὶ ἀνατολικά τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ΒΔ. ταφικὸ δρόμο ποὺ χωρίζει τοὺς περιβόλους τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Φανοκράτους.

Ὁ Μαστροκώστας χρησιμοποιοῖ ὅρους γιὰ νὰ προσδιορίσει τοπογραφικὰ τὰ σημεῖα τῶν ἐρευνῶν του ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, χωρὶς ὅμως νὰ μνημονεύει ποιὸ εἶναι τὸ σταθερὸ σημεῖο του. Τὸ νεκροταφεῖο ἀνατολικά τοῦ φρουρίου τὸ ἀποκαλεῖ Ν ο τ ι ο α ν α τ ο λ ι κ ὸ, κάποιον ἄλλο Δ υ τ ι κ ὸ καὶ ἕνα τρίτο τὸ τοποθετεῖ «μεταξὺ τοῦ Νεμεσίου καὶ τοῦ Φρουρίου». Ὑποθέτω πὼς τὸ Δ υ τ ι κ ὸ εἶναι αὐτὸ τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, τὸ Ν ο τ ι ο α ν α τ ο λ ι κ ὸ αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ φρουρίου καὶ πρέπει νὰ ὀνομάζεται Β ὀ ρ ε ι ο καὶ τὸ τρίτο νεκροταφεῖο εἶναι αὐτὸ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ. Στὸν Ραμνούντα τὸ φυσικότερο σταθερὸ σημεῖο

για κάθε προσδιορισμό στον χώρο είναι το ιερό της Νέμεσης, που αποτελεί το φυσικό κέντρο του δήμου και της περιοχής του.

Για δύο από τα αρχαία που δημοσιεύει ο Μαστροκώστας, περισυλλογής Παπαδημητρίου, ο ακριβής τόπος εύρεσης είναι γνωστός. Το ένα είναι το ανάγλυφο ΠΑΕ 1958, 28 αρ. α', πίν. 25α που ανήκει στον περίβολο του Πυθάρχου και το δεύτερο το ανάγλυφο του εφήβου έ.π. 29 αρ. β', πίν. 26α, που πρέπει να βρέθηκε εμπρός από τον περίβολο του Φανοκράτους. Τα υπόλοιπα εύρηματα των αρχαιοκαπήλων είναι ταυτα:

1. (αρ. 79). Μέρος επιτύμβιου ανάγλυφου που σώζει την παράσταση άντρα με ιμάτιο (ΠΑΕ 1958, 29, πίν. 26β). Για την είκασία μου ότι πιθανόν να ανήκει σε ναύσκο του περιβόλου του Φανοκράτους βλ. το σχετικό κεφάλαιο της έκθεσης τούτης.

2. (αρ. 8). 'Επιτύμβια στήλη με την επιγραφή *Φίλη [N]ί[κ]ωνος / θυγάτηρ Παλληνέως / Λυσιστράτου γυνή / Θοραιέως / Λυσ[ίστρατος] Στράτοκλέους / Θορα[ιεύς]* (Bull. Épigr. 1958, 221· ΠΑΕ 1958, 29· SEG 19, 248· ΑΕ 1961, Χρονικά, 12 αρ. 21).

3. (αρ. 53 + 342). 'Επιτύμβια στήλη με την επιγραφή *[X]άρων / [Α]ντισθέ-
νον / Φαληρέως* (Bull. Épigr. 1958, 221· SEG 19, 269· ΠΑΕ 1958, 29· ΑΕ 1961, Χρονικά, 12 αρ. 22). Αυτής της στήλης βρέθηκε στην ανασκαφή του λάκκου (ΠΑΕ 1976, 30 - 34· 1977, 3 - 18) κομμάτι από το γέισο της και συγκολλήθηκε. Υποθέτω όμως ότι θα πρέπει να ήταν στημένη νοτιότερα και όχι στον περίβολο του 'Ιεροκλέους.

4. (αρ. 10). Στήλη με το ψήφισμα ΠΑΕ 1958, 29 ζ'. Διορθώσεις σ' αυτό βλ. στο κεφάλαιο των επιγραφών της έκθεσης τούτης.

Η έρευνα του Μαστροκώστα έφερε σε φως ταφές, πυρές και άλλες επιγραφές. Τα εύρηματά του είναι τα ακόλουθα:

5. (αρ. 44). Στήλη επιτύμβια με την επιγραφή *Απολλόδωρος / Διονυσίου / Λοκρός, / Λαμίακα* (ΠΑΕ 1958, 30· ΑΕ 1961, Χρονικά, 11 αρ. 18, πίν. F'· Bull. Épigr. 1966, 181).

6. (αρ. 47). Το κάτω μέρος επιτύμβιας στήλης (ΠΑΕ 1958, 30) ή οποία συμπληρώθηκε έντελώς με πολλά κομμάτια από την ανασκαφή του περιβόλου του 'Ιεροκλέους. Η στήλη δημοσιεύεται πάλι από μένα (ΠΑΕ 1977, 11 - 12).

7. (αρ. 45). 'Επιτύμβια στήλη με την επιγραφή *Επικράτης / Δημητρίου / Θηβαῖος* (ΠΑΕ 1958, 30· ΑΕ 1961, Χρονικά, 11 αρ. 17, πίν. Z· Bull. Épigr. 1966, 181).

Οι στήλες 5 και 6 χρησίμευαν ως καλύμματα σε τάφο 1.57 μ. × 0.52 - 0.60 × 0.61 μ., σκαμμένο στην κιμιλιά. Ως κάλυμμα επίσης άλλου τάφου, που δεν προσδιορίζεται, χρησίμευε και η στήλη 7. Στον τελευταίο βρέθηκαν και δύο όβολοι του Χάρωνος. Ο ένας ήταν χάλκινο αθηναϊκό νόμισμα του 1ου αἰ. π.Χ.

Κοντά στον δεύτερο, όπως φαίνεται, τάφο έρευνήθηκε πυρά, στην οποία βρέθη-

κε ἀπλὸ χάλκινο κάτοπτρο καὶ ἀπὸ ἄλλη πυρά, πλάι στὴν προηγούμενη, ὁ Μαστροκώστας μάζεψε ὅστρακα ἀγγείων. Γιὰ τὰ εὐρήματα αὐτὰ βλ. στὸ τέλος τούτου τοῦ κεφαλαίου.

Σὲ ἔκθεσή μου (ΠΑΕ 1976, 31 - 32) ἐξέτασα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους ἀπὸ τὸν Μαστροκώστα. Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσω ἀκόμη ὅτι γύρω ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου βρῆκε τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου 4796 τοῦ Ἑθν. Μουσείου ἀποκαλύφθηκαν «πολλὰ ἀποτμήματα ἐνεπιγράφων ἢ ἀναγλύφων στηλῶν», ποὺ δὲν τὰ ἔχω ἀκόμη ταυτίσει ὅλα, ἀφοῦ ὁ Μαστροκώστας δὲν τὰ ἀναφέρει οὔτε τὰ περιγράφει. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ εἶναι τὸ πάνω μέρος στήλης (ἀρ. 34) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἱεροκλέους / Ἱεροποίου / Ραμνούσιος (Ἔργον 1958, 40, εἰκ. 43· ΠΑΕ 1958, 31· ΑΕ 1961, Χρονικά, 12 ἀρ. 20, πίν. Η) ἐνῶ τὸ κάτω μέρος της βρέθηκε «ὡς καλυπτήριος πλάξ τάφου ἐσκαμμένου παρὰ τὴν θύραν ἀσβεστοκτίστου οἰκοδομήματος εἰς τὸ Νοτιοανατολικὸν νεκροταφεῖον».

Στὴ στήλη ἐπίσης ΑΕ 1961, Χρονικά, 11 ἀρ. 13, πίν. Δ ἀπὸ τὸ Βόρειο νεκροταφεῖο (ΠΑΕ 1958, 34) κολλάει τὸ κομμάτι ΑΕ 1961, Χρονικά, 12 ἀρ. 25, τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Μαστροκώστα (ῥ.π. 9) βρέθηκε στὸ μεταξὺ «τοῦ Νεμεσίου καὶ τοῦ Φρουρίου» νεκροταφεῖο. Ἄρα καὶ ἡ στήλη αὕτῃ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ [Δ]ῶρος Δωροθέου / Ἀφαρῆθεν (ἀρ. 35 + 216) προέρχεται ἀπὸ τὴ Β. Ἱερὰ Ὀδὸ καὶ θὰ ἦταν στημένη, πιθανόν, σὲ τάφο στὸν χῶρο ἀνάμεσα στὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου καὶ τοῦ Ἱεροκλέους.

Μὲ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1958 θὰ ἀσχοληθῶ σὲ ἄλλη ἔκθεσή μου σχετικὴ μὲ τὸ Βόρειο νεκροταφεῖο.

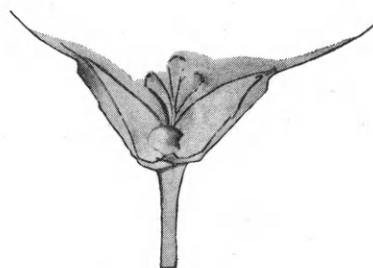
Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς πυρὲς ποὺ μνημονεύει ὁ Μαστροκώστας (ΠΑΕ 1958, 30) καθαρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν. Οἱ προελεύσεις καὶ ἡ ἡμερομηνία εὑρεσῆς τους ἦταν γραμμένες στὶς σακκοῦλες ὅπου αὐτὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ εὐθὺς μετὰ τὴν εὑρεσὴ τους. Τὰ πιὸ σπουδαῖα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι:

1. (ἀρ. 227). Μελαμβαφῆς ὀξυπύθμενος ἀμφορίσκος συγκολλημένος καὶ μὲ ἐλλείψεις, σωζ. ὕψ. 0.125. Διακοσμεῖται μὲ ζώνη ἐμπέστου διπλοῦ μαιάνδρου καὶ ἐμπέστα ἀνθέμια (ΠΑΕ 1958, 30).

2. (ἀρ. 228). Μικρὴ πρόχους συγκολλημένη, μὲ πολλὰς ἐλλείψεις καὶ ἀκόσμητη, ὕψ. 0.073 μ. (ῥ.π. 30).

3. (ἀρ. 229). Μικρὴ μελαμβαφῆς φιάλη μὲ ἐλλείψεις, ὕψ. 0.033, διαμ. χεῖλ. 0.06 μ. (ῥ.π. 30).

4. (ἀρ. 230). Χάλκινος στρογγυλὸς καθρέφτης ποὺ καταλήγει στὴν περιφέρεια σὲ τριγωνικὴ ἐξοχή, ἡ ὁποία εἶναι διακοσμημένη μὲ χαραγμένο ἄνθος λωτοῦ (εἰκ. 19). Στὸ ἴδιο σημεῖο ἦταν προσηλωμένη ἡ λαβή. Διάμ. 0.15 μ. (ῥ.π. 30).

Εἰκ. 19. Χαρακτὴ διακόσμηση χάλκινου καθρέφτη.

Τὸ ἡμερολόγιο τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (1813)

Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος τοῦ 1813 ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα John Peter Gandy Deering τῆς Society of Dilettanti, πληροφορήθηκα ἀπὸ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ B. Ashmole (Nederlands Kunsthistorische Jaarboek 5, 1954, 94). Τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο καὶ ἰδιαίτερα ὁ κ. D. M. Bailey πρόθυμα μοῦ ἔστειλαν φωτοαντίγραφο τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ ἡμερολογίου τοῦ J. Gandy ποὺ ἀφοροῦσε στὸν Ραμνούντα. "Ὅσο μπορῶ νὰ διαπιστώσω ἀπὸ τὸ φωτοαντίγραφο, τὸ ἡμερολόγιο εἶναι ἓνα τετράδιο μὲ λευκὰ ἀρίγγωτα φύλλα, διαστ. 0.15×0.295 μ., γραμμένα καὶ στὶς δυὸ ὀψεις. Τὸ κείμενό του, αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐκτείνεται σὲ 173 στίχους ποὺ πιάνουν πέντε σελίδες τοῦ τετραδίου καὶ λίγο ἀπὸ δυὸ ἄλλες σελίδες, μία ἐμπρὸς καὶ μία στὸ τέλος τοῦ κειμένου.

Τὸ κείμενο τοῦ ἡμερολογίου τὸ παραθέτω κατὰ στίχους, ὅπως εἶναι γραμμένο στὸ πρωτότυπο. Δὲν σχολιάζω θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξεταστοῦν ἄλλοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ J. Gandy, ὅταν συμπληρωθεῖ ἡ νέα, γενικὴ, μελέτη τῶν ναῶν.

Στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο σώζεται ἐπίσης καὶ τὸ μπλὸκ πρόχειρων σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ναῶν, τοῦ ὁποῖου μοῦ ἔστειλαν ἐπίσης φωτοαντίγραφο. Στὶς 44 σελίδες τοῦ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ὑπάρχουν τὰ πρόχειρα σχέδια τῶν ναῶν φτιαγμένα ἀπὸ τὸν J. Gandy, σχέδια γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν. Στὴν ἐκθεση τούτη θὰ παραθέσω ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διευκρίνιση τῶν θεμάτων ποὺ ἐξετάζω. Συστηματικὴ καὶ πλήρης δημοσίευσή του θὰ γίνεῖ ἀργότερα.

1 Dec. We left Poros with a calm nearly and on the 2^d
early arrived at Athens; our Dragoman had been
3 sent from Samos to Smyrna for some things we
had left there; but as he had not yet arrived on
the 14th Mr. Gell thought it advisable for me to
6 examine the site of the town of, and temple of
Nemesis at Rhamnous while Mr. Bendford was to
visit Thoricum on the S.E. of the coast of Attica.

Dec.

9 14 I was to leave Athens just as I was sitting
out a man arrived from Thebes with the intelligence
that the plague had made its appearance at
12 Thebes and what was more alarming was that
the account had been written to the archon by
a man who after died of it. The whole place
15 was instantaneously in the utmost state of alarm: but
an investigation it being found; not so clearly
had been first imagined. I risked sitting out

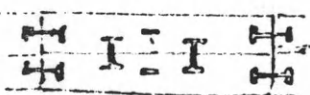
18 at I in four hours Cephissia the rise of the
Cephissus 5 Stamata where I stopped; on the
next day I departed and arrived at Marathon
21 in hours Souli two. I here left my baggage
as the people said there was no possibility of
my getting shutter near Stavro Kastro the modern
24 name of Rhamnus, I therefore proceeded to examine
the remains, they were distant an hours' fast
ride; I found some miserable huts deserted
27 but which the owners occasionally visited when
they came to till the ground about 10 minutes
from the spot. Here I resolved to fix myself
30 the people lived at Capandriti, I returned to
eat at Sulie and in the morning took prepa-
ration of a hut. it had scarcely roof or walls
33 they being constructed of loose stones without
mortar or mud.

The ruin was covered with dust and
36 rubbish about two feet deep above the pavement
of the cell: some pieces of columns remaining
scattered about and some few other parts of the
39 architecture, two columns apparently in
their original places, nothing could be done
without digging and great difficulty to procure
42 any one at 2 1/6 per day, in front of these columns
was a wall of singular or polygon masonry about
two feet distant: the whole ruin was placed on a
45 terrace about ten feet high which faced the North
towards the castle and Euboea. and was more
than 150 feet wide, the walls of the terrace of a
48 marble like pentelic and found on the spot:
this was built in regular horizontal courses no
perpendiculars preserved this marble was cut not 20
51 yards distant; the part being very visible and
marks of the tools, the temple also was built of
it as was likewise the walls of the fortress below.
54 the temple and terrace was situated at the end
of the plain of Rhamnous in a species of saddle
on top of a deep hollow, which runs down
57 to the sea, the fortress at the bottom on a little

insulated mound, leaving a small plat space
 round, to the East the city was anciently
 60 placed; to the West was a river; the former was
 according to Pausanias small, as it must had
 been from the little space there was for it:
 63 the river had no water on it during my stay
 it came from Grammatico, and near Rhamnous
 the sides are excessively and almost inaccessibly
 66 perpendicular perhaps 200 feet high forming
 a pretty cataract at a short distance from the
 sea, the marble bed of which was most highly
 69 fortified. By the water passing over it on the hill
 of the fortress were many remains of walls and
 many tiles, it was on one side almost perpendi-
 72 cular. two towers of the walls still remained
 and a gateway within the enclosure were many
 wells or cisternes one 60 feet deep a square one and a

75 part of a chair with an inscription ΡΑΜΝΟΥΣΙΟΣ
ΚΩΜΩΙΔΟΙΣ

The men had already begun to dig out the temple
 to ascertain the plan etc. The polygonal masonry
 78 I found to belong to another temple and not to
 that of which the columns were a part of the
 latter in course of the next day. I found four more
 81 of the lowers courses of columns in their places. The
 whole of the three steps on which the temple had
 stood remained and parts of nearly all the order
 84 presented themselves except the capitals of the
 columns and cornice of the pediment: The temple
 which had been extremely small and was only 72
 87 feet long, proved to have been hexastyle peripteral
 of the Doric order with twelve columns on the
 sides. almost only in this respect different from
 90 that of Theseus at Athens which had thirteen.
 The columns, as in many other ancient examples
 being fluted but for a few inches top and bottom
 93 excepting the two in the Pronaos and Posticum which
 were entirely fluted with 11 of 20 flutes only.
 each column was in five pieces connected by plugs
 96 [λέξεις διαγραμμένες], the lower course simply standing

- on the pavement and having no plug, as did the
 architraves on the Capitals or abacus: the Columns
 99 placed in squares sunk in the pavement: the
 Columns ⁶ 2.4.8 in diameter and it was rather
 extraordinary that although the order was thus small
 102 the architrave was in two thicknesses connected by
 cramps on the top, plugs also connected them
 with the frieze and this again was equally around
 105 to the cornice which was of one piece
 through its whole width and thickness |
 worked with the inside and outside cornices, a beam on
 108 this came over each Column and one intermediately; over this
 a piece of Marble was put perforated in eight square compartments
 filled with sunk panels, the coffers of the Lacunaria
 111 this was painted with leaves and stars in blue and Gold
 the whole cramped together with the utmost care and
 so connected as to form a complete mass: over the
 114 outside Cornice, ran all along the side an echinus
 the whole length of the temple in the inside found
 into a gutter to carry the water which was conveyed
 117 away by Lions heads, one over each tryglyph with
 the mouth perforated: the temple was covered with
 tiles of marble, the joints of which were covered by
 120 a descending tile of the same material each sur-
 mounted by a carved fleuron: the whole temple
 was of workmanship finished to the last degree of
 123 correctness and accuracy; the pediment in the rear
 certainly never sculptured as nearly all the Cornice
 and Tympanum remained in three pieces, but I
 126 found more of the tympanum of the East front:
 Pausanias relates that the Statue of the goddess was
 the work of Phidias and stood on a pedestal surrounded
 129 by smaller figures forming four subjects, and others
 say it was the work of his pupil Agoracritos: it was
 also said that he put the name of his pupil and
 132 friend on his own work, out of regard to him: I found
 many fragments of the statue, pieces of various parts
 of the drapery, part of the head in a very decayed
 135 and corroded state, scarcely more than a shadow of an

eye remaining, also many fragments of the
small figures excessively highly finished, these
138 were all found in the Cell, where I found two pieces
of alto rilievo very much decayed and corroded. |

nov

and at the East front a small statue without a head
141 similar to those I had seen in Zante and found in the
island Aegina, likewise many fragments of statues
large as life on the 21st two Albanese came from
144 Calamo and insisted upon having regalo of 10
piastres, which to obtain the desired information
alone to be attained by digging I gave them
147 and on the 22^d returned to Athens in two hours to
Marathon when I stopt the day, the next morning
at eight left Marathon over Pentelicus to the Mo-
150 nastery at 2 rained much during the day, saw
the Monastery and returned by 2 1/2.

There being many points unascertained at Rhamnous
153 I again visited the temple leaving Athens the
29th.

On a further march I was fortunate in finding
156 two of the Doric Capitals with the cornice of the
pediment and fully to make out every part of
the architecture of the temple and its Roof.
159 I also put some men to dig at the polygon Masonry
which adjoined the temple. This was blocked up
by the large marbles of its walls, on removing
162 which, I discovered in the recept of the Pronaos
the Door; on either side of which was a marble
chair each inscribed on the top one ΕΠΙΕΙΕΙΑΣ
165 ΦΕΙΛΟΣΤΡΑΤ. and in front ΘΕΜΙΔΙΣΩΣΤΡΑΤΟΣ
ΑΝΕΘΗΚΕΝ the other on its top had ΕΠΙΕΡΕΙΑΣΚΑΛΛΙΣ
ΤΟΣ in front ΝΕΜΕΣΕΙΣΣΩΣΤΡΑΤΟΣΑΝΕΘΗΚΕΝ
168 on the ground before these chairs in the Pronaos
was a statue six feet high in the Aegina style
without head or arms, most probably the goddess
171 and under the pavement here all of which except
two slabs under the chairs had been removed, on |
digging I found great quantities of bones of animals
174 pieces of bronze a bronze toe phials or lacrymators pieces of pottery and

I proceeded to examine a little within this temple
 finding nothing but terra cotta tiles of the roof
 177 and the stones within being very large, I considered
 further search as useless — this temple was in antis
 the columns and antis of a soft porous stone
 180 as was the architrave and frieze. I found no
 cornice, the walls were of marble
 Jan. 1814
 183 5 I left Rhamnous to return to Athens by way of Oropos
 at 12.40. passed Grammatico at 2.15.—

Στ. 5. 'Ο Gell ἦταν ἐπικεφαλῆς ἀποστολῆς τῶν Dilettanti στὴ Μ. 'Ασία καὶ τὴν 'Ελλάδα. Τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἦταν ὁ Fr. Bendorf καὶ ὁ John P. Gandy Deering.

Στ. 11. Πρόκειται γιὰ τὴ φοβερὴ ἐπιδημία πανούκλας ποὺ ἐπληξε τὸν ἑλλη- νικὸ χῶρο καὶ τὴ Μ. 'Ασία τὸ 1812 - 1813. Βλ. σχετικὰ Κυριάκου Σιμοπούλου, Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν 'Ελλάδα Γ2, 466 - 472.

Στ. 18. 'Ο Gandy πῆρε τὸν δρόμο τῆς Πεντέλης.

Στ. 21. Μετὰ τὸ in ὑπάρχει κενό.

Στ. 23. Τὸ φρούριο τοῦ Ραμνούντος ὀνομαζόταν 'Εβραϊόκαστρο καὶ 'Οβριόκαστρο καὶ μὲ τὴν παραφθορὰ ἐγίνε Αὐριόκαστρο, Ταυρόκα- στρο καὶ Σταυρόκαστρο.

Στ. 27. 'Η περιοχὴ τοῦ Ραμνούντος δὲν φαίνεται νὰ κατοικήθηκε μετὰ τὴν ὕστε- ρη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Λίγα οἰκοδομικὰ λείψανα ρωμαϊκῶν χρόνων σώζονται κοντὰ στὸν "Αγιο Σπυρίδωνα καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς πεδιάδας, ὅπως ἐπίσης στὴν περιοχὴ τοῦ φρουρίου· ἀρκετοὶ τάφοι ἐπίσης τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν χρόνων ἔχουν βρεθεῖ στὰ νεκροταφεῖα τοῦ δήμου. Τελευταῖο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κατοίκων στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὁ τάφος ποὺ βρῆκε ὁ Στάης μέσα στὸν μικρὸ ναό (AE 1891, 45) ὁ ὁποῖος περιεῖχε «λύχνους κοινούς ἐξ ὁπτῆς γῆς Ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ νομίσματα τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων». Τὰ λυχνάρια δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἔως τώρα στὸ 'Εθνικὸ Μουσεῖο, γιὰ τὰ νομίσματα ὅμως ἔχουμε περιγραφὴ τοῦ Wolters, τὴν ὁποία παραθέτει ὁ Otto Rossbach (Nemesis, Roscher, Lex. Myth. III, 1, 125· βλ. καὶ Γ. Δεσπίνη, Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ ἔργου τοῦ 'Αγορακρίτου 64 καὶ σημ. 219: «Nach einer freundlichen Mitteilung von P. Wolters sind es "13 Münzen, eine von Fl. Val. Severus Nob. Caes. R.: Genio populi Romani, fünf von Maxi- mianus (eine als Caesar, zwei als Augustus), zwei von Constantinus Aug. R.: Vot. XV, eine (die jüngste) von Fl. Constantius Nob. Caes. (323 v. Chr.): zwei schlecht erhaltene sind nicht mit Sicherheit zu bestimmen, gehören aber der- selben Zeit an».

'Απὸ τὰ νεώτερα χρόνια σώζεται μιὰ ἐπιγραφὴ χαραγμένη σὲ μάρμαρο ποὺ βρίσκεται ἐπάνω στὸν μεγάλο ναό: Λεόντιος μοναχὸς κα- (πίν. 13β). 'Η ἐπιγραφὴ

αὐτὴ εἶναι ἀπλὴ ἐνθύμησις, ὅπως οἱ πολυάριθμοι τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰ. ποὺ καλύπτουν ὀρισμένα τμήματα τοῦ μνημείου. Τὴν ἴδια εἰκόνα ἐρημιᾶς περιγράφουν καὶ οἱ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Gandy περιηγητές.

Στ. 35. Ὁ John Gandy ὑπολογίζει τὴν ἐπίχωση τοῦ ναοῦ σὲ δύο πόδια περίπου (0.60 μ.), ὁ Στάης ὅμως (ΠΑΕ 1890, 28) σημειώνει ὅτι οἱ ναοὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν τοὺς «ἔκειντο... κεκαλυμμένοι ὑπὸ ἐπίχωσιν ἐνιαχοῦ μέτρων τριῶν ὕψους». Ἴσως ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπίχωση νὰ προέρχεται ἀπὸ τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Gandy.

Στ. 39. Πρόκειται γιὰ τοὺς κατώτερους σπονδύλους τοῦ ναοῦ ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση τοὺς καὶ σημειώνονται στὴ δημοσίευσή τοῦ Gandy (*The Unedited Antiquities of Attica*² πίν. 1), ἐπὶ τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ ὁ βόρειος τοῦ προνάου. Οἱ δύο ποὺ ἀναφέρει ἐδῶ θὰ ἦσαν θεατοὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν· βλ. καὶ στ. 80 - 81 τοῦ ἡμερολογίου. Σήμερα σώζονται στὴν ἀρχικὴ θέση τοὺς μόνο ἑξὶ σπόνδυλοι τῆς νότιας πλευρᾶς.

Στ. 43. Πρόκειται γιὰ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Στ. 48 - 50. Σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἱερό σώζεται ἀρχαῖο λατομεῖο μαρμάρου ποὺ δηλώνεται στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ποὺ δημοσίευσεν ὁ ΠΑΕ 1976 (παρένθ. πίν. Α'), ἀκριβῶς δυτικὰ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογέιτονος. Διατηροῦνται ἐκεῖ, στὴν ἐπιφάνειά τοῦ βραχώδους ἐδάφους, τὰ σημάδια ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐξόρυξης, ὅπως παρατήρησε ὁ John Gandy.

Στ. 52. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1813 ὁ Gandy διέκρινε ὅτι τὸ μάρμαρο τοῦ ναοῦ δὲν ἦταν πεντελικὸ καὶ τοῦτο τὸ ἀνακοίνωσε στὴ δημοσίευσή του (δ.π. 43). Ἡ παρομοίωσις ὅμως τοῦ μαρμάρου τῶν μνημείων τοῦ Ραμνοῦντος μὲ αὐτὸ τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης δὲν ἄφησε νὰ φανεῖ ἡ διαπίστωσίς του.

Πρὶν πολλὰ χρόνια ὁ W. H. Plommer (BSA 45, 1950, 95) ὑποστήριξε ὅτι τὸ μάρμαρο τοῦ ναοῦ εἶναι πεντελικό, ἐνῶ οἱ A. Hodge καὶ R. A. Tomlinson (AJA 73, 1969, 192) ἐπανέρχονται στὴ διαπίστωση τοῦ Gandy ὅτι προέρχεται ἀπὸ λατομεῖο τῆς Ἀγ. Μαρίνας (βλ. καὶ Δεσπίνη 81 σημ. 235).

Στ. 59. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνει τὴν πληροφορίαν τοῦ Παυσανία Α 33, 2 κατὰ τὸν ὁποῖο καὶ αἱ μὲν οἰκίσεις ἐπὶ θαλάσσει τοῖς ἀνθρώποις εἰσί. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι σωστό (βλ. ΠΑΕ 1976, 20).

Στ. 64. Πόσιμον νερὸ στὸν Ραμνοῦντα προμηθεύεται κανεῖς ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ Σέλκι, στὸ ὁμώνυμο βουνὸ τοῦ Γραμματικοῦ.

Στ. 67. Τὴν πληροφορίαν γιὰ τὸν καταρράκτη δὲν τὴν ἐπαναλαμβάνει ὁ Gandy στὴ δημοσίευσή του. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Fred. Aldenhoven (*Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse*, Athènes 1841, 59) μᾶς πληροφορεῖ πὺς «il existe dans la forteresse une source très profonde, et plus bas auprès d'un torrent, une autre source forme, dans la saison des pluies, une petite cascade qui, par la continuité de l'action, a blanchi et poli les marbres, qui l'entourent». Ὅσο γνωρίζω, οὔτε ἡ πηγὴ οὔτε ὁ μικρὸς καταρράκτης ὑπῆρξαν ποτέ.

Στ. 74. Τὸ φρούριο εἶναι γεμάτο πηγάδια - δεξαμενές ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ση-
μειωθεῖ σὲ σχέδιο οὔτε ἔχουν ἐρευνηθεῖ.

Στ. 75. Ὁ Leake (Northern Greece II 435) δὲν προσδιορίζει τὴ μορφή τοῦ
μνημείου ὅπου ἦταν χαραγμένη ἡ χαμένη σήμερα ἐπιγραφή (IG II² 3108· Pouilloux
ἀρ. 41). Ὁ Gandy ἐδῶ χαρακτηρίζει τὸ μάρμαρο ὡς part of a chair, μαρμάρινου
θρόνου δηλαδὴ (εἰκ. 40), ὁ δὲ Raikes, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν Gell καὶ
τὸν Dodwell στὰ χρόνια 1804 - 1806, μᾶς πληροφορεῖ στὸ ἡμερολόγιό του, ποὺ μέ-
ρη του δημοσίευσε ὁ R. Walpole (Mémoires relating to European and Asiatic
Turkey², London 1818, 308) ὅτι στὸ φρούριο «the only fragment of which the
original form can be ascertained, is the base of a large marble chair resembling
those which are to be seen in the church at St. Soteera at Athens». Συνεχί-
ζοντας παραθέτει τὴν ἐπιγραφή καὶ κάνει σχετικὰ σχόλια. Ἄν πρόκειται γιὰ θρόνο,
καθὼς μπορούμε βάσιμα νὰ ὑποθέσουμε, ὅπως αὐτοὶ τοῦ θεάτρου τοῦ Ραμνούντος
ἢ τοῦ μικροῦ ναοῦ, τότε ἡ ἐπιγραφή θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς ἐξῆς περιπου:

[δεῖνα]	[δεῖνος]	Ῥαμνούσιος
[ἀνέθηκεν]	[νικήσας]	κωμωιδοῖς

Ἡ παραπάνω ἀποκατάσταση ὅμως προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τριῶν τουλάχιστον
θρόνων.

Στ. 111. Σὲ πολλὰ κομμάτια τοῦ ναοῦ ποὺ φυλάγονται στίς ἀποθήκες τοῦ Ἱε-
ροῦ σώζονται ἔντονα τὰ ἔχνη τῆς γραπτῆς διακόσμησης, ὅχι ὅμως χρώματα. Πιθανὸν
ὁ Gandy, ἀφοῦ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ εἶδε μέλη τοῦ ναοῦ νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ χῶμα,
νὰ διαπίστωσε τὴν ὑπαρξὴ τῶν χρωμάτων ποὺ μνημονεύει.

Στ. 133. Γιὰ τὰ κομμάτια τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης καὶ τὴν ἱστορία τους
βλ. Γ. Δεσπίνη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου.

Στ. 136. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Gandy θὰ πῆρε μαζί του στὴν Ἀγγλία τὰ κομ-
μάτια τῶν γλυπτῶν τῆς βάσης ποὺ βρῆκε στὴν ἀνασκαφή, τῶν ὁποίων ὅμως τὰ ἔχνη
δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἔως τώρα (Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 51). Ὁ W. R. Lethaby (Greek
Buildings represented by Fragments in the British Museum 176 - 178) ρητὰ
ἀναφέρει ὅτι στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἀρχαῖο ἀπὸ τὸν Ραμνούντα
ἐκτὸς ἀπὸ κομμάτια τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης. Τοῦτο βέβαια δὲν εἶναι ἀλήθεια
γιατὶ ὑπῆρχαν ἤδη στὸ Μουσεῖο, μεταφερμένα ἀπὸ τὸν Gandy καὶ τοὺς συντρόφους
του, τὸ ἀρχαῖστικὸ ἄγαλμα ἀρ. 154 (ΠΑΕ 1976, 56 ἀρ. 27), τὸ ἄγαλμα λεκανηφό-
ρου ἀρ. 152 (γιὰ τοῦτο βλ. παρακάτω στὸ κεφ. τῶν γλυπτῶν) καὶ πιθανὸν ἡ ἐπιτύμ-
βια στήλη Conze 185 (ΠΑΕ 1976, 59 ἀρ. 52· βλ. καὶ τὸ κεφ. τῶν γλυπτῶν).

Στ. 139. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀνάγλυφο ποὺ δημοσίευσε ὁ B. Aschmole, γιὰ τὸ ὁ-
ποῖο βλ. ΠΑΕ 1976, 52 ἀρ. 13.

Στ. 140. Γιὰ τὸ ἄγαλμα τοῦτο, τοῦ ὁποῖου σώζεται σχέδιο τοῦ Gandy (εἰκ.
20) βλ. παρακάτω τὸ κεφ. τῶν γλυπτῶν.

Στ. 142. Δὲν ὑπάρχει πληροφορία γιὰ τὰ κομμάτια αὐτὰ τῶν ἀγαλμάτων.

Στ. 164 - 166. Είναι ο θρόνος 'Εθν. Μουσ. αρ. 2672 (IG II² 4638· Pouilloux αρ. 40).

Στ. 166 - 167. Είναι ο θρόνος 'Εθν. Μουσ. 2673 (δ.π.).

Στ. 169. Για το άγαλμα τουτο βλ. ΠΑΕ 1976, 56 αρ. 27.

Στ. 178. Στην ανασκαφή του σηκού του μικρού ναού, που ο Gandy έκρινε χωρίς χρησιμότητα, ο Στάης (ΠΑΕ 1890, 29 - 30) βρήκε το άγαλμα του έφηβου ('Εθν. Μουσ. 199), της Θέμιδος ('Εθν. Μουσ. 231), της Ιέρειας 'Αριστονόης ('Εθν. Μουσ. 232), αρχαϊκό θεᾶς με πέπλο ('Εθν. Μουσ. 1848) και μικρό άγαλμα θεᾶς που κάθεται σε δίφρο ('Εθν. Μουσ. 2569), τα τρία πρώτα μάλιστα με τα ενεπίγραφα βάθρα τους. 'Η βιασύνη του Gandy υπῆρξε ευεργετική για την 'Ελλάδα.

Νέα γλυπτά του 'Ραμνοῦντος

Σε έκθεσή μου (ΠΑΕ 1976, 51 - 60 αρ. 1 - 52) δημοσίευσα συνοπτικό κατάλογο των γλυπτών του Ραμνοῦντος, ὅσων βρίσκονται στο 'Εθνικό Μουσείο, το Βρετανικό και τη Γλυπτοθήκη του Μονάχου. Παρέλειψα τα γλυπτά της αποθήκης του 'Ιεροῦ γιατί είναι πρόωρη ἡ παρουσίασή τους. 'Αλλωστε δὲν παραλείπω νὰ δημοσιεύω κάθε νέο εὑρημα. 'Επανέρχομαι ὁμως στο θέμα των γλυπτών γιατί το ἡμερολόγιο του Gandy δίνει στοιχεῖα για ἄγνωστα γλυπτά που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του 1813 του ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.

1. Στο τετράδιο σχεδίων τῆς ανασκαφῆς ὑπάρχει σχεδιασμένο (εἰκ. 20) γλυπτὸ για το ὅποιο πιστευόταν ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν 'Αθήνα. Πρόκειται για το άγαλμα του Βρετανικοῦ Μουσείου αρ. 152, Register 1823, 8 - 11.1 (Smith, A Catalogue of Archaic Greek Sculpture αρ. 152· Reinach, Répertoire, 1, 494), ὕψ. 0.855 μ. 'Η σύγχυση για τὴν προέλευσή του εἶναι παλιά γιατί ἐξαρχῆς ἀναμίχθηκε με τὴ συλλογὴ Elgin καὶ θεωρήθηκε μέρος της. Στο σχέδιο του Gandy ὑπάρχει ἡ ἐπεξήγηση statue found at east end of the temple of Nemesis καὶ αὐτὸ θὰ ἐννοεῖ στὴ δημοσίευσή του (Unedited Antiquities² 43, πρβ. ΠΑΕ 1976, 56 αρ. 26) ὅταν γράφει ὅτι near the eastern front of the temple a small headless statue of a female was found, the sculpture of an early period; it was probably one of a group belonging to the pediment.

2. 'Αλλο ἄγνωστο γλυπτό του Ραμνοῦντος πὺ εἰκονίζει ὁ Gandy Deering στο τετράδιο σχεδίων εἶναι κορμὸς ἀντρικός, πὺ διατηρεῖται ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τὸ κάτω μέρος περίπου του θώρακα (εἰκ. 21). Κάτω ἀπὸ τὸ σχέδιο ὑπάρχει ἡ σημείωση found at the east end του μεγάλου ναοῦ χωρίς ἀμφιβολία. Δὲν δίνονται οἱ διαστάσεις του, συγκρίνοντάς το ὁμως με τὰ ἄλλα σχέδια γλυπτών του τετραδίου, δὲν κρίνω ἀπίθανο νὰ ἀνήκει στὰ γλυπτά τῆς βάσης του ἀγάλματος τῆς Νέμεσης.

3. Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο 'Εθν. Μουσ. 3504 (Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 58 αρ. 45, πίν. 24γ) μεταφέρθηκε στὸν Ραμνοῦντα. Σ' αὐτὸ συγκολλήθηκε τὸ κομμάτι αρ. 104 τῆς αποθήκης (μέρος τῆς πλίνθου με τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι τῆς μορφῆς). 'Απὸ τὸ

κόκκινο χρώμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θραύσματος 104 συμπεραίνω πὼς τὸ ἀνάγλυφο προέρχεται ἀπὸ τάφο ἢ περίβολο τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

Εἰκ. 20. Ἀγαλμα τοῦ Ραμνούντος στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Σχεδιασμα τοῦ J.P. Gandy Deering.

Εἰκ. 21. Ἀνδρικός κορμός ἀπὸ τὸν Ραμνούντα. Σχεδιασμα τοῦ J.P. Gandy Deering.

4. Ὁ κ. Μιχ. Τιβέριος μὲ πληροφόρησε πὼς στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Lund (ἀρ. 414) εἶναι ἐκτεθειμένο θραῦσμα γλυπτοῦ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα ποὺ εἰκονίζει χέρι νὰ ἀκουμπᾷ σὲ ροῦχο, λάφυρο κάποιου εἰδικοῦ στὰ ἀρχαῖα ἐπισκέπτου, ἀπὸ κάποια νεκρόπολη τοῦ δήμου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Στὸ κεφάλαιο τοῦτο δημοσιεύονται νέες ἐπιγραφές τοῦ Ραμνουῦντος, οἱ ὁποῖες εἶχαν βρεθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια, καὶ στοιχεῖα γιὰ ἐπιγραφές ἤδη δημοσιευμένες.

Οἱ ἐπιγραφές γίνονται γνωστὲς ταχύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀρχαιολογικὸ εὑρημα, γιὰτὶ καὶ μόνη ἡ παράθεση τοῦ κειμένου τους εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τοὺς μελετητές. Συστηματικὰ ὅμως παραμελεῖται ἡ δημοσίευση τῶν ἰδίων τῶν μνημείων πάνω στὰ ὁποῖα εἶναι χαραγμένες. Ἐδῶ παρέχω, ὅσο εἶναι δυνατόν, σχέδια γνωστῶν ἐπιγραφῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι χρήσιμα γιὰ τὴν καλύτερη γνώση τοῦ δήμου καὶ τῶν ἱερῶν του.

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ραμνουῦντος ποὺ εἶχαν βρεθεῖ ὡς τὸ 1954 δημοσιεύτηκαν ἢ ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν J. Pouilloux (*La forteresse de Rhamnonte* 106 - 167 καὶ 207 - 209, πρβ. *Bull. Épigr.* 1956, 103). Σὲ νέα του μελέτη ὁ Pouilloux ξαναδημοσίευσε (*BCH* 80, 1956, 57 - 75) τὰ τρία ψηφίσματα, ποὺ πρῶτος εἶχε παρουσιάσει ὁ Σ. Κουγέας (*ΑΕ* 1953 - 54, Α', 121 - 136). Μετὰ τὸν Pouilloux δημοσίευσαν ἐπιγραφές τοῦ Ραμνουῦντος ὁ Μαστροκώστας (*ΠΑΕ* 1958, 28 - 37, πρβ. *BCH* 83, 1959, 599 - 603), ὁ Wallace E. Mcleod (*Hesperia* 28, 1959, 121 - 126, πρβ. *Bull. Épigr.* 1960, 156), ὁ W. B. Dinsmoor (*Hesperia* 30, 1961, 179 - 204, πρβ. *Bull. Épigr.* 1962, 129), ὁ Μαστροκώστας (*ΑΕ* 1961, Χρονικά, 9 - 13), ὁ Β. Πετράκος (*ΑΔ* 22, 1967, Α', 38 - 52) μὲ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς ἀκροπόλεως - ἱεροῦ Νεμέσεως (πρβ. *Bull. Épigr.* 1968, 247). Σποραδικές ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές δημοσιεύτηκαν στὶς ἐκθέσεις τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. Τὰ νέα εὐρήματα παρουσιάζονται στὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις μου στὰ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

1. (EM 12698). IG II² 4594a· Pouilloux ἀρ. 1.

Τοῦ βάρθρου τούτου παρατίθεται σχέδιο τῆς ὄψης καὶ τῆς κάτοψης. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια σώζεται, ἀριστερά, μέρος τόρμου ποὺ συνεχιζόταν σὲ δεύτερο μάρμαρο (εἰκ. 22).

2. (ἀρ. 390). IG II² 2861· Pouilloux ἀρ. 5.

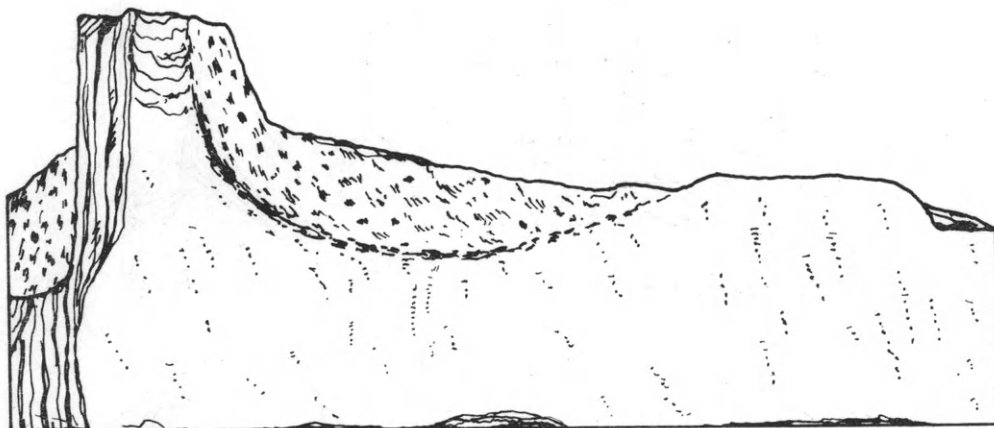
Ἡ ἐπιγραφή τούτη εἶχε βρεθεῖ «ἐξῶθεν τοῦ περιβόλου τῶν ναῶν καὶ ὑπὸ τὸ τεῖχος τούτου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς τὸν λιμένα» (Στάης, *ΑΕ* 1891, 56 βλ. καὶ 61) καὶ πιστευόταν πὼς εἶχε χαθεῖ ὅταν ἀνέλπιστα ἀποκαλύφθηκε πὼς κειτόταν κοντὰ στὴ Ν. εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης μὲ τὴν ἐνεπίγραφη ὄψη στὸ ἔδαφος. Τὸ νέο σχέδιο ποὺ παραθέτω δείχνει ὅτι τὸ σκαρίφημα τοῦ Sundwall (IG II² 2861) ὄχι μόνον εἶναι ἀνακριβὲς ἀλλὰ καὶ παραπλανητικὸ γιὰ τὴ μορφή τοῦ μνημείου. Τὸ ἀνάθημα πιθανῶς ἦταν Ἑρμῆς τετράγωνος, ἴσως ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ βρῆκε ὁ Στάης (*ΠΑΕ* 1976, 52 ἀρ. 7 - 9).

Στὴν ὄψη τοῦ βάρθρου ὑπῆρχαν ἑξὶ στεφάνια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον τὰ τρία εἶχαν ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες διαβάστηκαν ἀπὸ τὸν Στάη· σήμερα σώζονται μόνον οἱ δύο, ἡ δεύτερη καὶ ἡ τρίτη, χαραγμένες στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο στεφάνι τῆς κάτω σειρᾶς.

Ἡ πρώτη στεφάνωση ἦταν ἴσως χαραγμένη στὸ μεσαῖο στεφάνι τῆς πάνω σειρᾶς (εἰκ. 23).

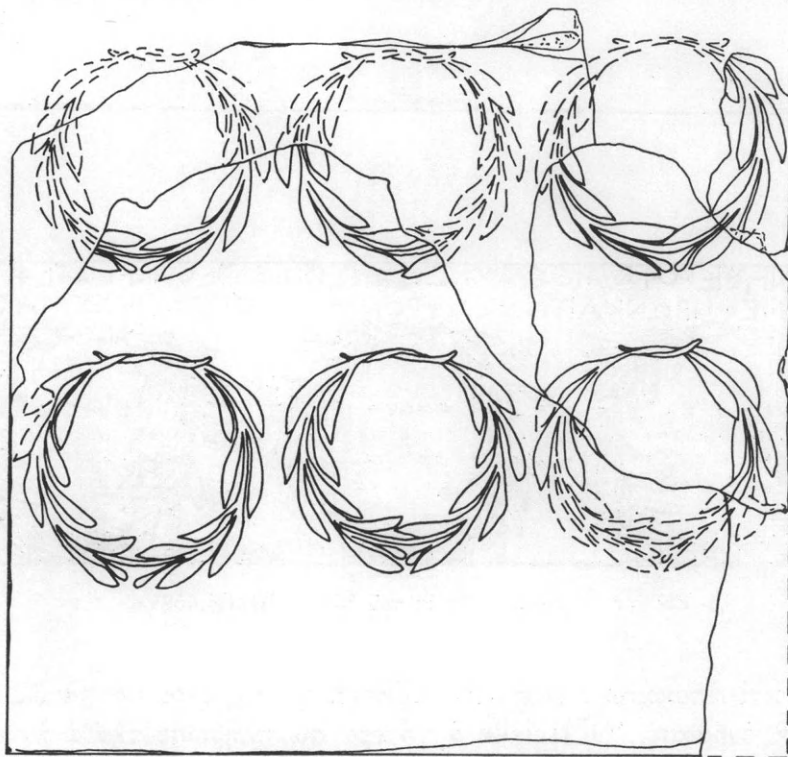
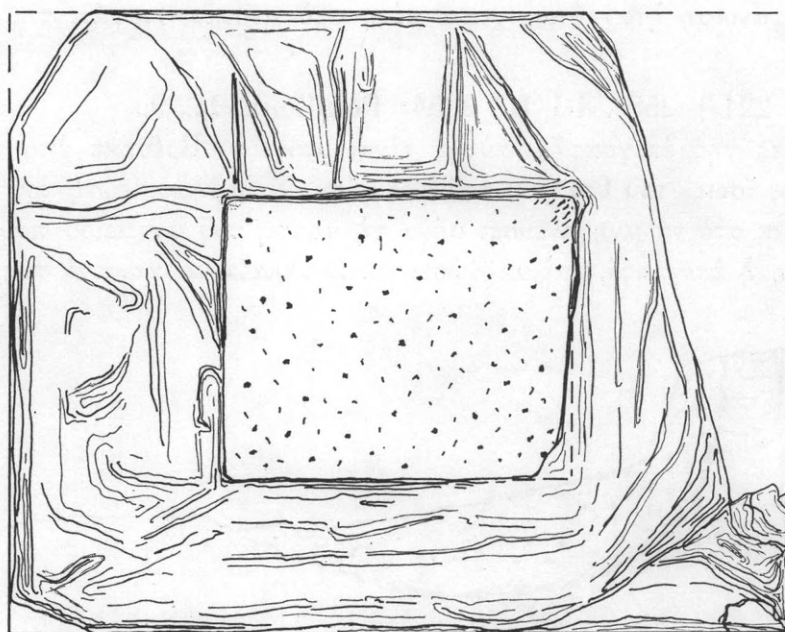
3. (ἀρ. 94 + 221 + 258). IG II² 2854· Pouilloux ἀρ. 9.

Οἱ περιπέτειες τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εἶναι μακρές. Βρέθηκε ἀπὸ τὸν Στάη τὸ 1891 στὸ χῶρο, ἴσως, τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου. Στὴ δημοσίευσή του (ΠΑΕ 1891, 16) περιορίστηκε στὸ νὰ μνημονεύσει μόνο τὴ μορφή τοῦ μνημείου πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ καὶ νὰ δώσει μὲ κεφαλαῖα τὸ κείμενό της, δυὸ στίχους

Εἰκ. 22. Ὅψη καὶ κάτοψη τοῦ βάθρου IG II² 4594 a.

τῆς ἀναθέσεως καὶ ἀποκάτω πέντε στεφανώσεις, χαραγμένες προφανῶς στὸ ἴδιο ἐπιστύλιο, ὅπως τὸ ὀνόμασε. Ὁ Reiske ἀργότερα συμπλήρωσε τὴν ἀνάγνωσι τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἔδωσε μάλιστα καὶ ἕκτη στεφάνωση, τὴν ὁποία, ὅπως φαίνεται, δὲν εἶχε προσέξει ὁ Στάης. Ὁ Sundwall ξαναβρῆκε, τὸ 1909, σπασμένη τὴν ἐπιγραφὴ καὶ ἔκτοτε χάνονται τὰ ἔχνη της ὡς τὸ 1932, πού ὁ Meritt προσκομίζει στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο ἓνα κομμάτι (12725)· τὸ 1949 ὁ Marcadé βρίσκει δεύτερο κομμάτι (EM 13124). Στις 15-5-62 κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος βρέθηκε ἓνα

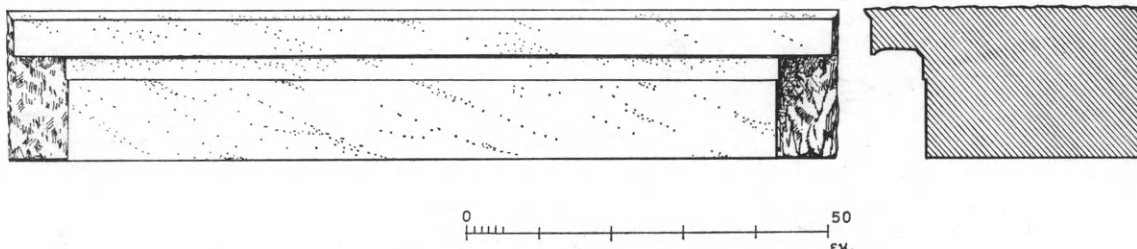

0 10 20

Εικ. 23. Όψη και κάτοψη τοῦ βάθρου IG II² 2861.

κομμάτι ἀπὸ τὸ γείσο τοῦ ἐπιστυλίου (ἀρ. 94), δεύτερο δὲ κομμάτι βρέθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1975 στὸ φρούριο (ἀρ. 221), ἐνῶ στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ ταυτίστηκαν ἄλλα δύο (ἀρ. 94). Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1975 ἐπίσης βρῆκα στὸ φρούριο, ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες ἔρευνες, τὸ ἐπιστύλιο, χωρὶς τὸ γείσο βέβαια. Μεταφέρθηκε στὴν ἀποθήκη καὶ συγκολλήθηκαν σ' αὐτὸ τὰ κομμάτια ποὺ βρίσκονταν στὸ Ἱερὸ καὶ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου. Ἔτσι συμπληρώθηκε τὸ ἐπιστύλιο ἐντελῶς, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ θραῦσμα ποὺ λείπει, μὲ τὰ γράμματα ΣΘ καὶ ΝΩ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου στίχου.

Στὴν πρόσθια ὄψη τοῦ ἐπιστυλίου, ἐκεῖ ὅπου ἔπρεπε νὰ ᾔταν χαραγμένες οἱ ἑξι στεφανώσεις (ἡ ἀνάθεση εἶναι χαραγμένη στὸ στενὸ μέτωπο τοῦ γείσου) δὲν σώζεται οὐτε ἕχνος ἐπιγραφῆς ἢ στεφανιοῦ. Πολλὲς ἐξετάσεις τοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ μένα καὶ τοὺς συνεργάτες μου δείχνουν πὼς δὲν εἶχε χαραχτεῖ ποτὲ ἐπιγραφή ἢ στεφάνι. Ἡ διατήρηση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου εἶναι τόσο καλὴ ὥστε ἀποκλείεται ἡ ἐκδοχὴ τῆς φθορᾶς (εἰκ. 24).

Εἰκ. 24. Τὸ ἐπιστύλιο IG II² 2854.

4. (EM 4226). IG II² 2977· Pouilloux ἀρ. 10.

Τοῦ βάθρου τούτου παραθέτω σχέδιο τῆς ὀψης καὶ τῆς πάνω ἐπιφάνειας (εἰκ. 25).

5. (ἀρ. 7) IG II² 2856· Pouilloux ἀρ. 12.

Ἡ ἀναθηματικὴ αὐτὴ ἐπιγραφή μεταφέρθηκε τὸ 1963 ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τοῦ Ἀμφιαρείου, ὅπου βρισκόταν, στὸν Ραμνούντα.

6. (ἀρ. 6). IG II² 2869· Pouilloux ἀρ. 23.

Ἡ στήλη τούτη μεταφέρθηκε τὸ 1963 ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τοῦ Ἀμφιαρείου, ὅπου βρισκόταν, στὸν Ραμνούντα. Στὴν πάνω ἐπιφάνειά της, ὅπου στερεωνόταν τὸ ἀνάθημα, ὑπάρχουν τρεῖς κυκλικοὶ τόρμοι (εἰκ. 26), ὀρθογώνιος δὲ τόρμος στὴν κάτω ἐπιφάνεια 0.03×0.04 καὶ βάθους 0.045 μ.

7. (EM 13098). W. Peek, *Mnemosyne* IV, 1936, 16· Pouilloux ἀρ. 26.

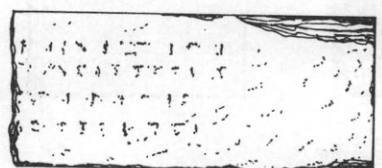
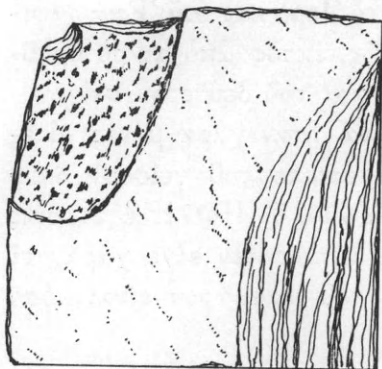
Ἡ πάνω ἐπιφάνεια τῆς πλάκας δὲν ἔχει κανένα τόρμο. Πιθανῶς ὑπῆρχε καὶ δεύτερο μάρμαρο (εἰκ. 27).

8. Pouilloux ἀρ. 30.

Τὸ βάθρο τοῦτο, κομμένο σὲ δύο, βρίσκεται ἀκόμη στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνουῦντος (εἰκ. 28).

9. (ἀρ. 43). Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1958, 34· ΑΕ 1961, Χρονικά, 9 ἀρ. 4, πίν. Ζ.

Ἡ πλάκα τούτη τοῦ θρανίου δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀνάθημα τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας Θουκρίτου Ἀλκιμάχου Μυρρινουσίου (Rouilloux ἀρ. 12). Στὴν πάνω ἐπιφάνειά της ὑπάρχει στικτὸ σχέδιο πουλιοῦ καὶ τέσσερις στικτὲς γραμμές. Στὴν

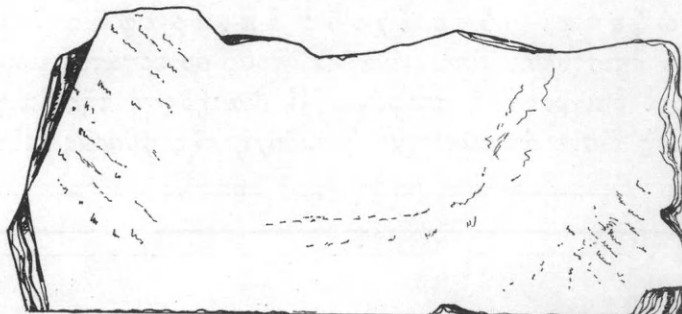

Εἰκ. 25. Ὅψη καὶ κάτοψη τοῦ βάθρου IG II² 2977.

0 0,10

Εἰκ. 26. Κάτοψη τῆς στήλης IG II² 2869.

0 10 50
εκ

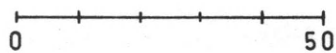
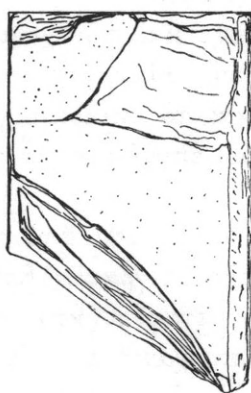
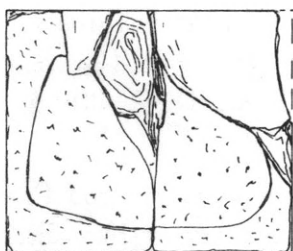
Εἰκ. 27. Ὅψη καὶ κάτοψη τοῦ βάθρου EM 13098.

κάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει, στὸ ἄκρο, τόρμος γεμάτος μολύβι, ποὺ χρησίμευε στὴ σύνδεση μὲ τὸ πόδι τοῦ θρανίου (εἰκ. 30).

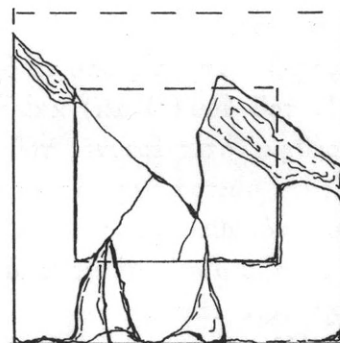
10. (ἀρ. 58+266). IG II² 4436· Rouilloux ἀρ. 32).

Τέσσερα θαυύσματα ποὺ ἀρμόζουν μεταξύ τους τοῦ βάθρου IG II² 4436, τὰ ὅποια μοῦ παραδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν τὸ 1976 (ἀρ. 266). Τὰ κομμάτια αὐτὰ ἀρμόζουν στὸ δεξιὸ τμήμα βάθρου τῆς ἀποθήκης τοῦ Ραμνοῦντος (ἀρ. 58) καὶ ἀπαρτίζουν μαζὶ βάθρο, ὕψ. 0.135, πλ. 0.305, βάθους 0.27 μ., ποὺ πίσω εἶναι λειψό. Πάνω ἔχει ὀρθογώνιο τόρμο, πλ. 0.20, βάθ. 0.03 μ. Τὸ κείμενο τῶν κομματιῶν IG II² 4436 καὶ ἀρ. 58, ὕψ. γρ. 0.013 μ., εἶναι τὸ παρακάτω (εἰκ. 29):

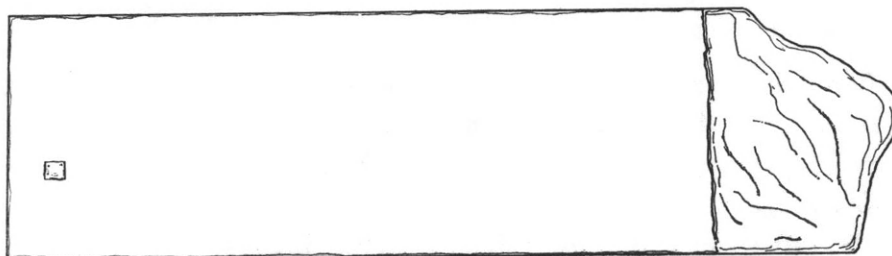
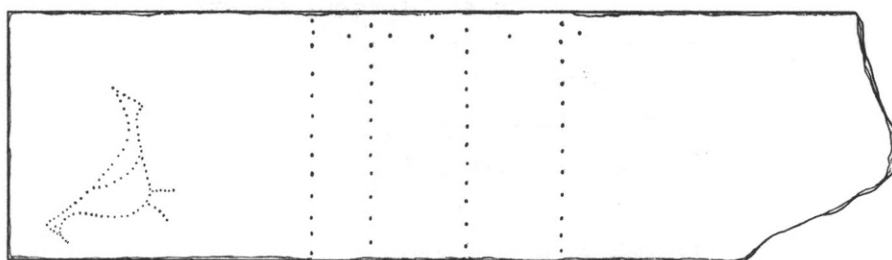
Εὔνομος [Ε]ὐθυ[δί]-
κον Τρικορύσιος
ἥρωι ἱατρῶ[ι]
Ἀμφιεράωι

Εικ. 28. Όψη και κάτοψη βάθρου
στο 'Αμφιάρειο Ραμνούντος.

Εικ. 29. Τò βάθρο IG II² 4436.

Εικ. 30. Κάτοψη θρανίου - ἀναθήματος.

Στόν ἐδῶ ἀναθέτη πιθανόν νά ἀνήκει ἡ ἐπιτύμβια στήλη IG II² 7549 τοῦ 4ου αἰ., πού ὁ Milhoefter εἶδε στήν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἀνάμεσα στοῦ Γραμματικό καί τὸ Σούλι, στήν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος (AM 12, 1887, 309 ἀρ. 349), συγγενῆς δὲ ἴσως εἶναι ἡ Εὐθιον τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 26.

11. (EM 8301 - 8305 + ἀρ. 421). Στὸ τετράδιο σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ John P. Gandy Deering ὑπάρχει μιὰ σελίδα μὲ πέντε σχέδια ἐπιγραφῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁρισμένες εἶναι ἤδη γνωστές, ἡ IG II² 3108 (Pouilloux ἀρ. 41, τοῦ 4ου (;) αἰ.) καί ἡ IG II² 4059 (Pouilloux ἀρ. 48). Αὐτῆς τῆς τελευταίας βρέθηκε στίς ἔρευνες τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καί τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάκη, οἰκτρά κομματιασμένο, τὸ σῶμα τοῦ βάθρου (περισσότερα ἀπὸ 55 κομμάτια), τὸ ὑπόβαθρο (ἕως τώρα 20 κομμάτια) καί τὸ ἐπικράνο (7 κομμάτια), ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο αὐτό, μὲ μεγάλο τόρμο στήν πάνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματος τῆς τιμωμένης.

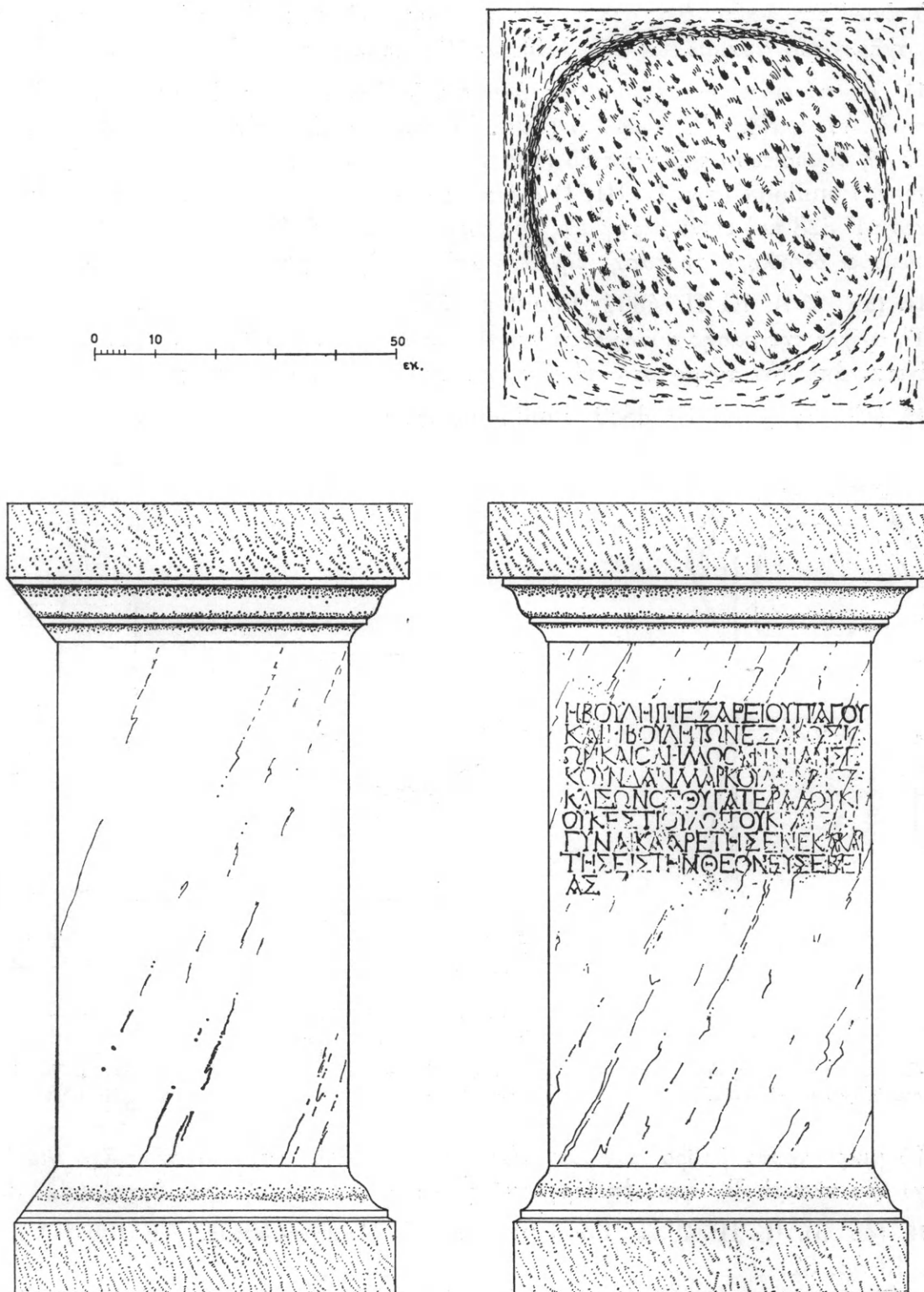
Ἡδη ἀπὸ χρόνια εἶχαν βρεθεῖ μερικὰ θραύσματα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια τοῦ βάθρου, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιγραφῆς βρισκόταν στοῦ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο. Γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ βάθρου μεταφέρθηκαν τὰ κομμάτια τοῦ EM στὸν Ραμνούντα καί κολλήθηκαν σ' αὐτὰ πού ὑπῆρχαν ἐκεῖ. Ἔτσι τὸ βάθρο ἀποκαταστάθηκε κατὰ τὸ δυνατόν ἐνῶ ἡ μορφή του στήν ἀρχαιότητα εἰκονίζεται στοῦ ὠραῖο σχέδιο τοῦ κ. Ἡλιάκη (εἰκ. 31). Τὸ βάθρο ἔχει ὀλικὸ ὕψος 1.29 μ. (ἐπικράνο 0.23, κυρίως βάθρο 0.85, ὑπόβαθρο 0.21 μ.), πλ. ἐπικράνου 0.73, κυρίως βάθρου 0.55 (ὄψη) - 0.48, ὑποβάθρου 0.63 (ὄψη) - 0.65 μ.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου ὅπως συμπληρώνεται μὲ τὸ ἀπόγραφο τοῦ John P. Gandy Deering (εἰκ. 40) καί τὰ νέα κομμάτια πού βρέθηκαν στοῦ Ἱεροῦ, εἶναι τοῦτη (πίν. 14α):

Ἡ βουλὴ <ι> ἡ ἐξ Ἀρεῖ[ου] Πάγου
καὶ ἡ βουλὴ τῶν ἐ[ξακ]ρόσι-
3 ων καὶ ὁ δῆμος Ἀφ[ινίαν Σε]-
κοῦνδαν, Μάρκου [A ca. 5]
Καίσιωνος θυγατέ[ρα Λουκί]-
6 ου Κεστίου Λόγγου Κ[ca. 4]
γυν[αῖ]κ[α] ἀρετῆς ἐν[εκά καὶ]
τῆς εἰ[ς τ]ὴν θεὸν [ε]ὐσε[βεῖ]-
9 ας.

12. Στὴ βάση ἀγάλματος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ IG II² 4452 (Pouilloux ἀρ. 33) Ἱεροκλῆς Ἱέρωνος / Ἀριστομάχῳ Ἀμ-/φιερᾶν πιστεύεται πὺς ἦταν ἰδρυμένο τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀμφιαράου (;) (Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 56 ἀρ. 33, πίν. 24α). Τοῦ βάθρου αὐτοῦ παρέχεται ἐδῶ ὄψη καί κάτοψη (εἰκ. 32). Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσω ὅτι δὲν ἔχει ἐλεγχθεῖ ἐὰν ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος ἀρμόζει στὸν τόρμο τοῦ βάθρου.

Ὁ Ἱεροκλῆς Ἱέρωνος πιστεύω πὺς εἶναι ἐγγονὸς τοῦ ὁμώνυμου IG II² 11707,

Είχ. 31. Όψη και κάτοψη του βάθρου IG II² 4059.

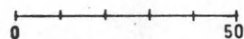
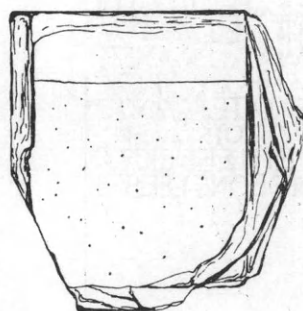
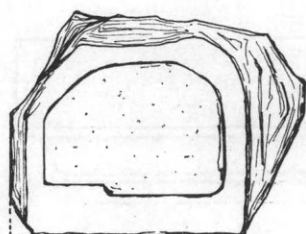
πού εικονίζεται καθισμένος στο μεγάλο ανάγλυφο του Ραμνοῦντος Ἐθν. Μουσ. 4796. Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἀνάθεσης δὲν ἀποκλείει τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ.

13. Τὸ πάνω μέρος τῆς ωραίας βάσης τοῦ ἀγάλματος πού ἀφιέρωσε στὴ Νέμεση ὁ Λυσικλείδης Ἐπανδρίδου (Ἐθν. Μουσ. 199) ἔχει εἰκονιστεῖ ἀπὸ τὸν Στάη κατὰ τὴ δημοσίευση τοῦ γλυπτοῦ (ΑΕ 1891, πίν. 6). Τὴ φωτογραφία αὐτὴ ἀναπαράγει ὁ Pouilloux (πίν. LVIII, I) ὁ ὁποῖος δίνει καὶ φωτογραφία ἐκτύπου τῆς ἐπιγραφῆς I² 828 πού εἶναι χαραγμένη στὸ βᾶθρο (πίν. LIX, I). Τὸ σχέδιο τοῦ κ. Ἡλιάκη δείχνει ὁλόκληρη τὴ βάση, τὴν ὄψη καὶ τὴν ἀριστερὴ της πλευρά (εἰκ. 35).

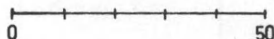
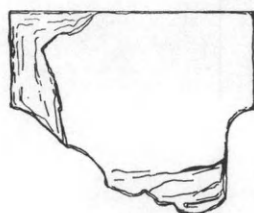
14. (ἀρ. 253). IG II² 4897· Pouilloux 38.

Τὸ σχῆμα τῆς βάσης αὐτῆς εἶναι συνηθισμένο στὸν Ραμνούντα. Τὸ ἀνάθημα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τόρμο στὸ πάνω μέρος της, ἦταν ἀνάγλυφο (εἰκ. 33).

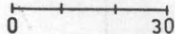
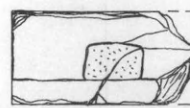
15. (EM 347). IG II² 3839· Pouilloux ἀρ. 42.

Εἰκ. 32. Ὁψη καὶ κάτοψη τοῦ βᾶθρου IG II² 4452.

Εἰκ. 33. Ὁψη καὶ κάτοψη τοῦ βᾶθρου IG II² 4897.

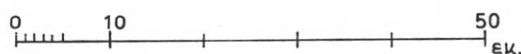
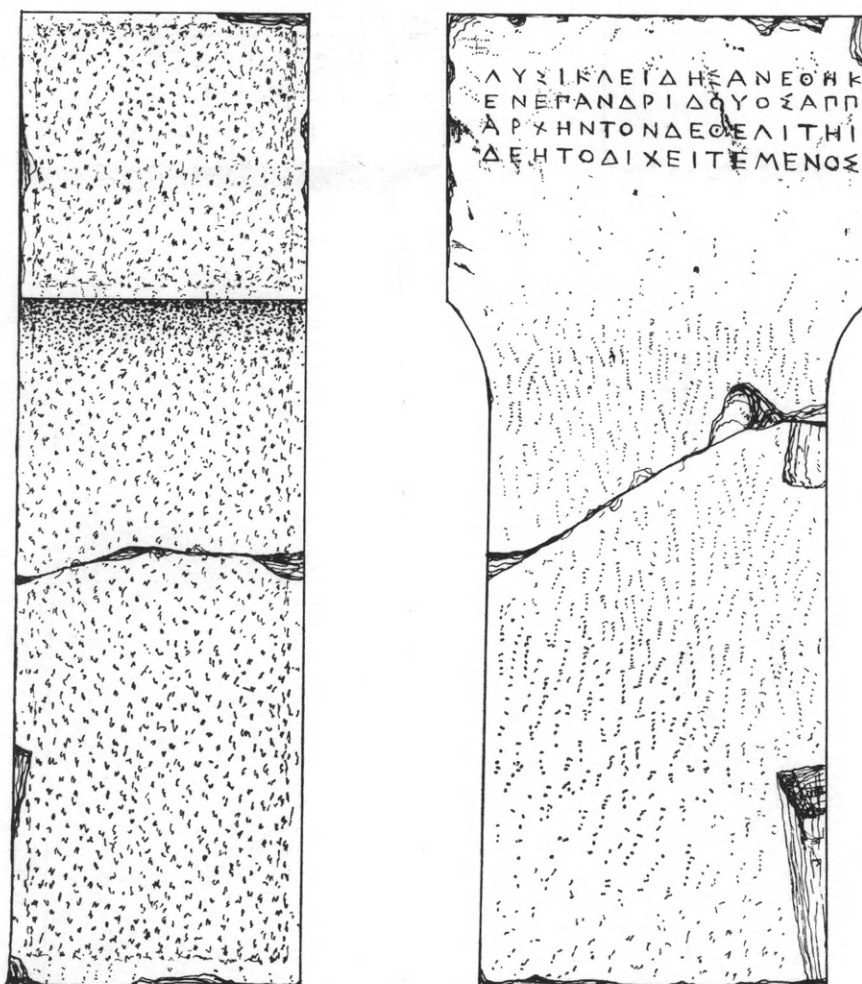
Εἰκ. 34. Τὸ βᾶθρο IG II² 4923.

Τὸ μικρὸ τοῦτο βᾶθρο φαίνεται πὼς ἦταν ἰδρυμένο μπροστὰ σὲ τοῖχο γιατί ἡ πίσω του πλευρὰ δὲν ἦταν ἐπεξεργασμένη κατάλληλα γιὰ νὰ εἶναι θεατὴ (εἰκ. 36).

16. (ἀρ. 5). IG II² 4923· Pouilloux ἀρ. 43· Μαστροκώστας, ΑΕ 1961, Χρονικά, 13 ἀρ. 32.

Τὸ ἀνάθημα τοῦ Κηφισοδώρου ἦταν ἀνάγλυφο ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τόρμο στὸ πάνω μέρος τῆς βάσης (εἰκ. 34).

17. Τὸ βάθρο Pouilloux ἀρ. 72, πίν. XXXIX, 2 βρίσκεται στὸ φρούριο (εἰκ. 37). Ὁ τóρμος τῆς πάνω ἐπιφάνειάς του δείχνει πὼς τὸ ἀνάθημα ἦταν, πιθανόν, τετράγωνος Ἑρμῆς. Κοντά του βρίσκεται, στὴν ἀρχική του θέση, ὑπόβαθρο μὲ ὀρθογώνιο τóρμο, πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν ἰδρυμένο τὸ βάθρο.

Εἰκ. 35. Ὅψεις τοῦ βάθρου I² 828.

18. Κυλινδρικό, «ἐκ δύο τεμαχίων προσαρμοζομένων ἀλλὰ μὴ ἀποτελούντων τὸ ὅλον», βάθρο ὕψ. σωζ. 0.33, διαμ. 0.57 μ., ἄνω κοῖλο.

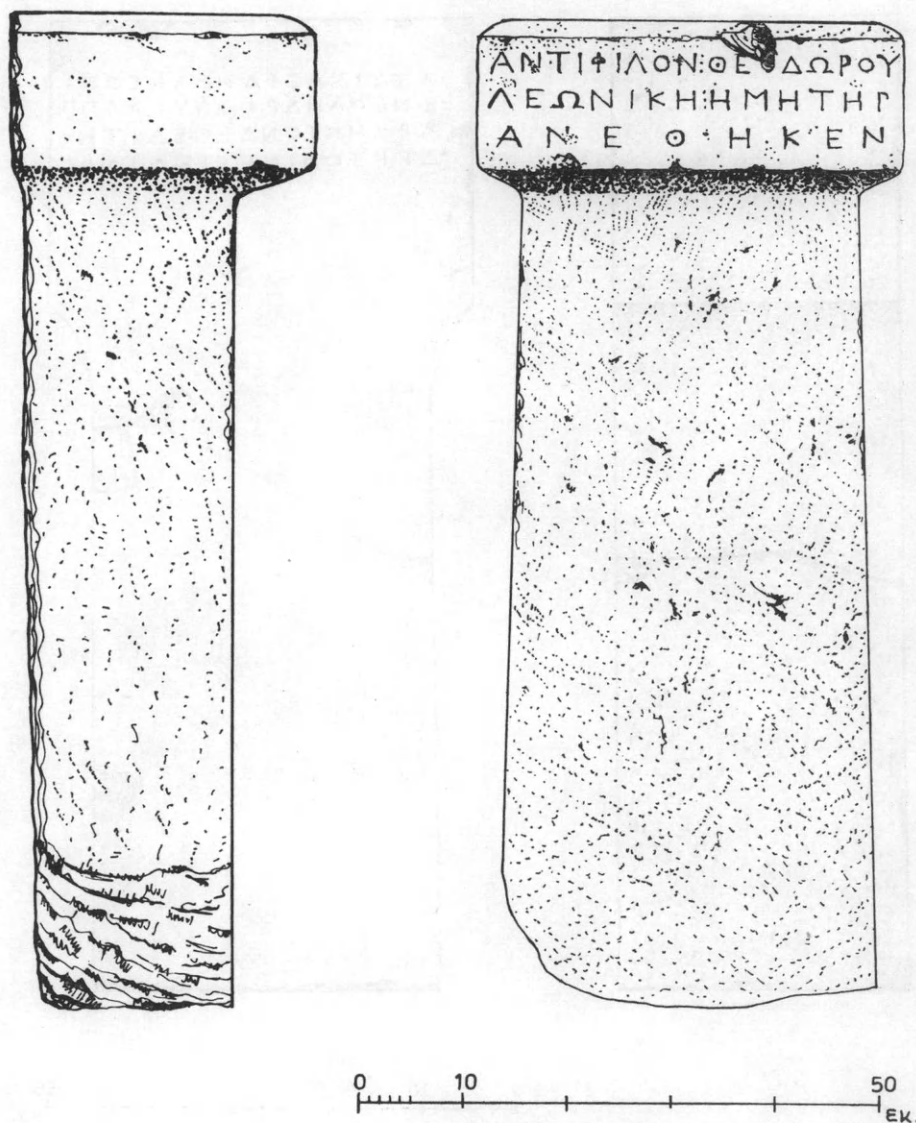
Φίλιος, ΠΑΕ 1880, 66· Pouilloux ἀρ. 70.

[- - -]ος

[- -]εμενος

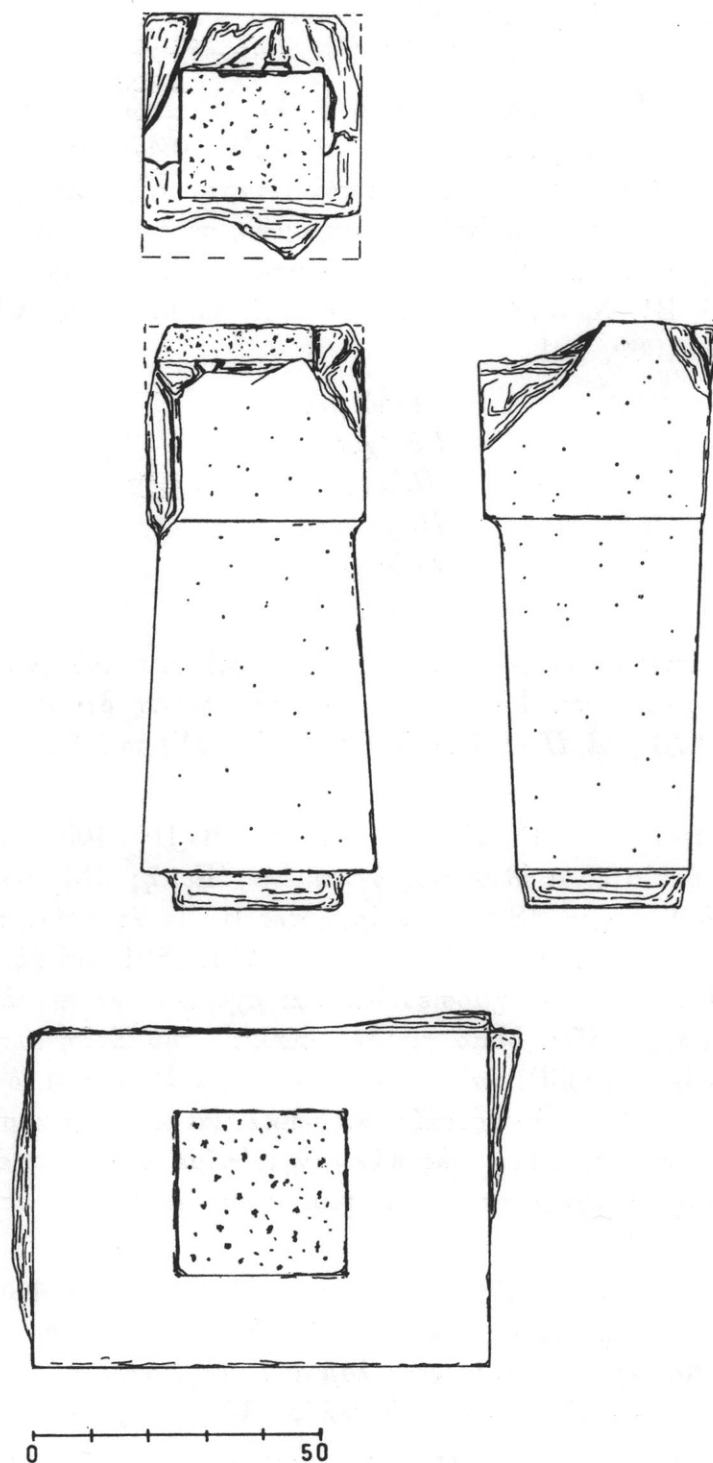
Ὁ Στ. Κουμανούδης (ΠΑΕ 1880, 13) ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι «πιθανῶς ὅρος τοῦ τεμένους».

19. (ἀρ. 252). Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1958, 36 - 37.

Εἰκ. 36. Τὸ βάθρο IG II² 3839.

Τοῦ ψηφίσματος ὁ.π. γιὰ τὸν Ἀντίμαχο [- - -]νιέα, τὸ κάτω μέρος δὲν βρίσκεται «τεθραυσμένον εἰς πολλὰ ἀποθραύσματα», ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Μαστροκώστας, στὸ χῶρο τοῦ ἀνατολικά τοῦ φρουρίου νεκροταφείου (Βόρειο), ἀλλὰ ἀπὸ χρόνια τὸ εἶχα περισυλλέξει καὶ τώρα βρίσκεται στὴν ἀποθήκη τοῦ Ραμνοῦντος κολλημένο μὲ τὸ πάνω μέρος τῆς στήλης, ἡ ὁποία εἶναι πλήρης, ὕψ. 1.275, πλ. 0.35 (0.40 στὸν

Ελκ. 37. Βάθρο Έρμου στò φρούριο τού Ραμνούντος.

ἄβακα) - 0.405, πάχ. 0.10 μ. Στὸ κάτω κομμάτι ὑπάρχει σὲ πρότυπο ἀνάγλυφο χρυσὸ στεφάνι διαμ. 0.162 (ἔσωτ.) - 0.244 μ. (ἔξωτ.).

20. (ἀρ. 70 + 71). Μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἀέτωμα, στὸ τύμπανο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφο ἄγγεϊο, ὕψ. 1.40, πλ. 0.40 - 0.47, πάχ. 0.15 μ. Ὑψ. γρ. 0.022 - 0.028 μ. Ἀνάμεσα στὸν τρίτο καὶ τὸν τέταρτο στίχο ὑπάρχουν δυὸ ἀνάγλυφοι ρόδακες μὲ τέσσερα πέταλα. Βρέθηκε σπασμένη σὲ δυὸ κομμάτια στὴ νότια νεκρόπολη, στὸ κτῆμα τοῦ Σ. Χρυσίνα, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1965.

ΑΔ 21, 1966, Β1, Χρονικά, 107 ἀρ. 3 - 4· E. Vanderpool, ΑΔ 23, 1968, Α', 296· Bull. Épigr. 1969, 221.

Ἀκαδημέα
Εὐτόχου
Ἡρακλεώτις
Παραμόνου
Φρεαροίου
γ υ ν ῆ

Τὸ παραπάνω κείμενο δόθηκε καὶ στὶς τρεῖς ἐκδόσεις ποὺ μνημονεύονται σὰν δυὸ χωριστὲς ἐπιγραφές, στ. 1 - 3 καὶ 4 - 6, στὴν πρώτη δημοσίευση μάλιστα μὲ λάθη (ΑΚΑΔΗΜΕΙΑ καὶ ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΦΡΕΑΡΙΟΥ) ποὺ διορθώθηκαν ἀπὸ τὸν Vanderpool.

21. (Ἔθν. Μουσεῖο 313 + P. 218). Ἡ ἐπιγραφή IG II² 3105 χαραγμένη στὸ κυκλικὸ βάθρο, στὸ ὁποῖο εἶναι ἰδρυμένος ὁ ντυμένος Ἑρμῆς 313 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ποὺ βρῆκε ὁ Στάης τὸ 1891 στὴν ἀρχὴ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος, κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (ΑΕ 1891, 56 κέ. πίν. 7· Β. Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 51 - 52), δημοσιεύτηκε καὶ σχολιάστηκε πολλές φορές γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει. Μετὰ τὶς δημοσιεύσεις τοῦ Στάη (ῥ.π. 56 - 57), τοῦ U. Koehler (IG II, 5, 1233B) καὶ τοῦ Kirchner (IG II² 3105), ὁ Pouilloux (La forteresse, 111 ἀρ. 2 bis) τὴν ἐξετάζει διεξοδικὰ καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς εἶναι ἐφηβικὴ προσθέτοντας πὼς «ἂν στηριχθοῦμε στὰ ἄλλα ἐπιγραφικὰ κείμενα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαταστήσουμε τοὺς πρώτους τέσσερις στίχους ὅπως παρακάτω»:

[ὁ; στρατηγὸς ἐπὶ τῇ χώρᾳ Σώφιλος Ἀριστοτέλους Φυλ]άσιος
[καὶ οἱ τῆς Ἑρεχθεΐδος φυλῆς γυμ]νασίαρχοι ἀνέθεσαν
[οἱ ἐπὶ Νικοκράτους ἄρ]χοντος λαμπάδι νικῆσαντες
[----- Εὐ]ωνυμεύς, Χαρικλῆς Ἀλεξιμένου Περγασῆθεν.

Τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἀρνεῖται ὁ Πελεκίδης (Histoire de l'éphébie attique 119 σημ. 1) νὰ τὴ δεχθεῖ ὡς ἐφηβικὴ ὑποστηρίζοντας μάλιστα πὼς ὁ A. W. Gomme «εἶχε δίκαιο ποὺ δὲν χρησιμοποίησε τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιγραφῆς στὸ βιβλίο του, πράγμα ποὺ ὁ Pouilloux φαίνεται νὰ τοῦ τὸ προσάπτει». Ὁ Πελεκίδης

ἀπορρίπτει ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Pouilloux γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς καὶ κυρίως τὴν ἐφηβικὴ ἰδιότητα τῶν λαμπαδηφόρων παρὰ τὸ ὅτι αὕτη εἶναι προφανής.

Ἡ τελευταία δημοσίευση ὁλόκληρης τῆς ἐπιγραφῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν O. W. Reinmuth (The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century B.C. 51 ἀρ. 13), ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐφηβική, ἀρνεῖται ὅμως τὴν ὀρθότητα τῆς συμπλήρωσης τοῦ Pouilloux, ὁ ὁποῖος κατ' αὐτόν «σωστὰ κάνει καὶ δὲν περιλαμβάνει τὴν ἀπόπειρα ἀποκατάστασης τῶν στίχων αὐτῶν στὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς» καὶ χρονολογεῖ τὸν κατάλογο τῶν λαμπαδηφόρων στὸ 329/28 ἢ 324/23, ὅταν ἄρχοντας τῆς Ἀθήνας ἦταν ἀντίστοιχα ὁ Κηφισοφῶν καὶ ὁ Ἡγησίας.

Κατὰ τὶς ἑρευνές μου στὸν Ραμνοῦντα βρέθηκαν, στὰ χῶματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη, δυὸ κομμάτια ἀπὸ τὴ στρογγυλὴ βάση μετὰ τὴν ἐπιγραφή IG II² 3105, τὰ ὁποῖα κολλοῦν μεταξύ τους (ἀρ. 218). Τὸ ἓνα εἶναι μικρὸ μέρος τοῦ ἄβακα τοῦ βάρους μετὰ λείψανα τοῦ πρώτου στίχου, τὸ ἄλλο, μεγαλύτερο κομμάτι τοῦ πάνω μέρους τοῦ βάρους μετὰ μέρος ἀπὸ τοὺς στίχους 2 - 4. Τὸ κείμενο τῶν στίχων 1 - 4 συμπληρώνεται πλέον μετὰ τὸ νέο εὑρημα ὡς ἑξῆς:

[Ὁ σωφ]ρονιστῆς Περικ[- - - - -]άσιος
[καὶ οἱ τῆς Ἑρε]χθεΐδος ἐφήβων γ[υμ]νασῆσται ἀνέθεσαν,
[οἱ ἐπὶ] Νικοκράτους ἄρχοντος λαμπάδι νικήσαντες
[- -] ἀνδρος Τιμ[- - -] Εὐωνυμεύς, Χαρικλῆς Ἀλεξιμένου Περγασῆθεν.

Τὸ νέο κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἀποδεικνύει σωστὲς δυὸ ἀπὸ τὶς γνώμες τοῦ Pouilloux, πὼς ἡ ἐπιγραφή IG II² 3105 χρονολογεῖται στὸ 333/32 π.Χ. καὶ ὅτι εἶναι ἐφηβική, ἀφοῦ ρητὰ ἀναφέρονται σ' αὐτὴν οἱ λαμπαδηφόροι, μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν σωφρονιστὴ τους.

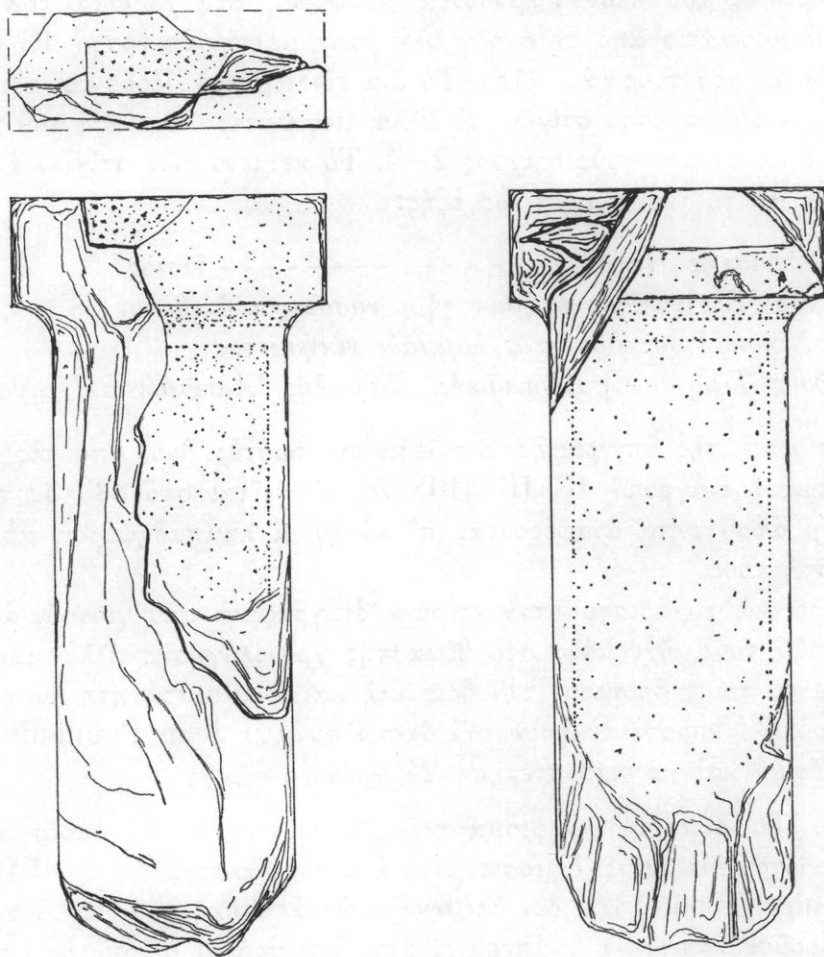
Εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐχάριστο ὅταν κείμενα ἐπιγραφικὰ ποὺ γεννοῦν ἀπόψεις τόσο διάφορες μεταξύ τους, ὅχι μόνο στὸ θέμα τῆς χρονολόγησής ἀλλὰ καὶ τῆς οὐσίας τοῦ περιεχομένου τους, βρίσκουν τὴν ὀριστικὴ καὶ ἀναμφισβήτητη λύση τους. Στὴν περίπτωση τούτῃ ἡ σωστὴ εἰκασία τοῦ δασκάλου μου Jean Pouilloux δικαϊώθηκε πανηγυρικά, ἔστω καὶ μετὰ καθυστέρηση 24 χρόνων.

22. (ἀρ. 4). Τὸ δημοτικὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος μετὰ τὸ ὁποῖο ἐπαινεῖται ὁ Κάλλιπος Θεοδότου Μελιτεύς, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Μαστροκώστα (ΠΑΕ 1958, 32· πρβ. Bull. Épigr. 1966, 182), δὲν βρέθηκε στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ πρῶτος ἐκδότης, ἀλλὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1956 στὴ Β. Ἱερὰ Ὀδὸ ἀπὸ τὸν E. Vanderpool, ὁ ὁποῖος εἰδοποίησε σχετικὰ τὸν Ἰ. Παπαδημητρίου ποὺ φρόντισε καὶ ἀσφαλίστηκε ἡ στήλη στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο. Τὸ 1962 μετέφερα τὴν ἐπιγραφή στὴν ἀποθήκη τοῦ Ραμνοῦντος, ὅπου τὴν ἀντέγραψε ὁ Μαστροκώστας καὶ τὴν παρουσίασε στὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του.

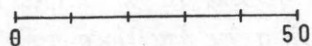
23. (ἀρ. 10). Στὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος ποὺ δημοσιεύει ὁ Μαστροκώστας,

ΠΑΕ 1958, 29 - 30 (πρβ. Bull. Épigr. 1966, 182) εύρημα τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ 1958 (βλ. Πετράκο, ΠΑΕ 1976, 50) ὑπάρχουν ὀρισμένες παραναγνώσεις τοῦ πρώτου ἐκδότου: Στ. 10 ἀντὶ εἰσενκεῖν γρ. εἰσενενκεῖν, στ. 13 - 14 ἀντὶ [Δ]ιόδωρος γρ. Μη/νόδωρος, στ. 17 ἀντὶ Εὐδωρον γρ. Θεόδωρον. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστέρὸ στεφάνι ὑπάρχει χαραγμένο τὸ γράμμα Ν, ἴσως νεώτερο χάραγμα ποὺ ἔγινε στὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν ὀρατὴ ἢ στήλη.

24. (ἀρ. 422). Τοῦ βάθρου ποὺ δημοσίευσα στὰ ΠΑΕ 1975, 33 δίνω ἐδῶ (εἰκ. 38) σχέδιο τῶν ὀψεων καὶ τῆς πάνω ἐπιφάνειας. Σ' αὐτὸ ἦταν ἰδρυμένο μεγάλο ἀνάγλυφο.

Εἰκ. 38. Βάθρο ἀναγλύφου στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης.

Τὶς νέες ἐπιγραφές ποὺ ἀποκαλύπτονται στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος τὶς δημοσιεύω στὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις μου. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες ποὺ βρίσκονται τυχαῖα στὴν περιοχὴ τοῦ Ἱεροῦ ἢ στὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ

Στάη. Ἀρκετὲς ἐπίσης εἶχαν βρεθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ παλιὸ φυλακεῖο τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου πιθανὸν νὰ τὶς εἶχε ἀφήσει ὁ Στάης, ὅπως μαρτυρεῖται (ΠΑΕ 1892, 29) ἢ τὶς μάζευαν οἱ κατὰ καιροὺς φύλακες τοῦ χώρου.

25. (ἀρ. 19). Κομμάτι ἀπὸ τὴν ὄψη μαρμαρίνου βάθρου, λειψὸ γύρω, ὕψ. 0.18, πλ. 0.20, πάχ. 0.10 μ. Ὑψ. γρ. 0.04 μ.

[αὐτοκράτορα Καίσαρα]

[Τραϊανὸν] Ἀδρια[νὸν]

3 [Ὀλύμπιον σ]εβαστό[ν]

[Τιβέρι]ος Κλα[ύδιος]

[Ἡρώδης Ἀττικὸς]

[-----]

Τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ βρέθηκαν στὸ Ἱερὸ λείψανα ἑνὸς ἀνδριάντα του (Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 54). Τὸ κομμάτι τοῦτο ἀπὸ τὸ βάθρο ἀγάλματός του πιθανότατα ἀνήκει στὸν ἀνδριάντα αὐτόν, τὸν ὁποῖο θὰ εἶχε ἀφιερῶσει στὴ Νέμεση ὁ Ἡρώδης Ἀττικὸς.

Στὸν στίχο 2 συμπληρώνω Ὀλύμπιον γιατί τὸ ἀπαιτεῖ ἡ συμμετρία τοῦ κειμένου. Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ πρωτοφαίνεται στὴν ἐπιγραφή IG II² 2041 (128/9 μ.Χ.) καὶ γενικεύεται μετὰ τὸ 132.

26. (ἀρ. 27). Μικρὸ βάθρο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο λειψὸ ἀριστερά, γιὰ μαρμαρίνο ἀνάθημα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ὀρθογώνιο τόρμο πού ὑπάρχει στὴν πάνω ἐπιφάνειά του. Ὑψ. 0.09, πλ. 0.18, πάχ. 0.18 μ. Ὑψ. γρ. 0.01 μ.

[εὐξαμ]ένη Εὐθιον

[---]ν Τριχορυσίου

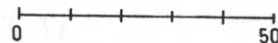
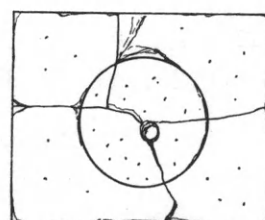
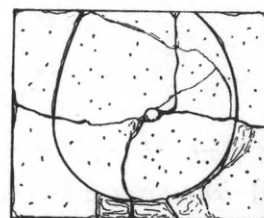
[ἀ]νέθηκε

Πιθανὸν εἶναι ὅτι ἡ Εὐθιον ἦταν συγγενὴς τοῦ Εὐνόμου τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 10. Τὸ ἀνάθημα, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸν τύπο τῆς ἐπιγραφῆς, θὰ ἦταν στημένο στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνοῦντος (πίν. 13γ).

27. (ἀρ. 29). Βάθρο μαρμαρίνου πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα συγκολλημένα κομμάτια, ὕψ. 0.11, πλ. 0.515, βάθ. 0.395 μ. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει μεγάλος, σχεδὸν κυκλικός, τόρμος γιὰ τὴν πλίνθο μαρμαρίνου ἀγάλματος, ἄλλος τόρμος, κυκλικός, ὑπάρχει ἐπίσης στὴν κάτω ἐπιφάνεια. Στὴ μέση τὸ βάθρο εἶναι τρυπημένο. Ὑψ. γρ. 0.02 μ. (εἰκ. 39). Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀντί[3-4]ος

Κλεοχάρος

Εἰκ. 39. Βάθρο ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Νέμεσης.

28. (άρ. 21). Στήλη από λευκό μάρμαρο, λειψή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία συγκολλημένα κομμάτια ὕψ. 0.44, πλ. 0.29, πάχ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.015 μ. Καὶ τὰ τρία κομμάτια βρέθηκαν στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάκη (πίν. 14β).

[----- εἶπεν· ἔδοξεν τοῖς 'Ρα]-
[μνου]σίοις καὶ [τοῖς στρα]-
3 [τιώτ]αις τοῖς τε[τ]αγμέ-
[νοις τ]ῶι φρουρίῳ, ἐπαινέσαι
[τ]ὸν ξεναγὸν Σώπολιν Σω[...]-
6 [- -]ου Φωκέα καὶ στεφανῶ-
[σαι] χρυσῶι στεφάνῳ κα-
[τὰ τ]ὸν νόμον καὶ τοὺς στρα-
9 [τιώτ]ας τοὺς μέτ' αὐτοῦ θαλ-
[λοῦ σ]τεφάνῳ εὐταξίας ἐνε-
[κα καὶ] εὐνοίας· ἀναγράψαι δὲ
12 [τόδε τ]ὸ ψήφισμα ἐν στή[λ]-
[ῃ λιθίν]ῃ τοὺς ἐπιμελητάς καὶ
[στῆσ]αι ἐντ ᾧ ἱερ[ῶι τῆς]
15 [Νε]μέσεως.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τὸ ψήφισμα χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ.
Ἡ ὀνομασία ξεναγὸς στὸν Ραμνούντα ἦταν ἕως τώρα γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὸ ψήφι-
σμα IG II² 1313 (Pouilloux ἀρ. 22). Ξεναγὸς ἦταν καὶ αὐτὸς ποὺ τιμήθηκε μὲ τὸ
ψήφισμα IG II² 1312 (Pouilloux ἀρ. 21) ἐνῶ στήν ἐπιγραφή IG II² 1299 ὀνομά-
ζεται ἡγεμὼν τῶν ξένων (πρβ. Pouilloux σ. 137).

Στὸ ψήφισμα IG II² 1312 ὁ ξεναγὸς τιμήθηκε ἐπίσης μὲ χρυσὸ στεφάνι καὶ οἱ
στρατιῶτες μὲ θαλλοῦ.

29. (άρ. 56). Πάνω ἀριστερὸ κομμάτι ἀπὸ στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ὕψ. 0.175,
πλ. 0.125, πάχ. 0.05 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 μ.

Νικόστρατος Ἐπιτέλου Ῥαμνούσιος εἶπεν· ἐπειδὴ - - -]
ς Ἐρετριᾶς ΑΠΟ [-----]
3 οἱ ἡγεμόνες [-----]
καὶ τὰς χρ[-----]
ΝΙ.ΣΠ[-----]

Γιὰ τὸν Νικόστρατο Ἐπιτέλου, βλ. ἐδῶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν περίβολο τοῦ Πυ-
θάρχου. Στ. 2: ἴσως Ἐρετριᾶς. 3: ἡγεμόνες, ἴσως οἱ ξεναγοί. Βλ. καὶ τὴν προηγού-
μενη ἐπιγραφή.

Θὰ ἦταν μάταιη κάθε προσπάθεια συμπληρώσεως, ἔστω καὶ ἐνδεικτικὰ, τοῦ ψή-
φισματος, ὅταν μάλιστα ὑπάρχει ἡ μεγάλη πιθανότητα, ὅπως συνέβη πολλὰς φορὲς

τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὰ ἀρχαῖα τοῦ Ραμνοῦντος, νὰ βρεθεῖ τὸ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ λείπει.

30. (ἀρ. 57). Δεξιὸ κομμάτι στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.15, πλ. 0.08, πάχ. 0.05 μ. Ὑψ. γρ. 0.01 μ. Στοιχηδόν.

[- - - - -]ωι
 [- - - - -]ων τω
 3 [- - - ἀναγράψαι δὲ τό]δε τὸ
 [ψήφισμα ἐν στήλῃ λιθί]νῃ κ-
 [αὶ στῆσαι τοὺς ἐλομέν]ους ἐ-
 6 [ν τῶι ἱερῶι τῆς Νεμέσε]ως.
 vacat

Ἀπὸ τοὺς στίχους 4 καὶ 5, ποὺ συμπληρώνονται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα, φαίνεται πὼς ὁ καθένας εἶχε 22 γράμματα, ἐκτὸς τοῦ τελευταίου ποὺ εἶχε 20.

31. (ἀρ. 219). Δυὸ κομμάτια ἀπὸ τὸ πάνω μέρος στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.07, πλ. 0.115, πάχ. 0.045 μ. Σώζεται τμῆμα τοῦ ἄβακα τῆς στήλης, τὸ κυμάτιο κάτω ἀπ' αὐτόν, στενὴ ταινία καὶ τμῆμα τῆς ἐπιφάνειας τῆς στήλης. Ὑψ. γρ. 0.005 - 0.007 μ. Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

[- - - - -]Ι. [Δ]ωροθέου Ῥαμ[νούσιος- - - - -]

Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο στίχο ψήφισματος τοῦ Ραμνοῦντος τὸ ὁποῖο, πιθανῶς, λέει ὁ ἄγνωστος Ραμνούσιος, γιὸς τοῦ Δωροθέου.

32. (ἀρ. 387). Μεσαῖο κομμάτι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος στήλης μὲ ἀέτωμα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.28, πλ. 0.23, πάχ. 0.075 - 0.095 μ. Ὑψ. γρ. 0.001 μ.

[- - - - -]ε[ῖπ]εν· ἐπειδὴ Μν[- - - - -]
 [- - - - -]διάτετ[έ]λεκεν εὐ[νους- - - - -]
 [- - - - -]τῶι δῆμ[ωι -]
 [- - - - -]δῆμω[ι - - - - -]
 [- - - - -]ως Ε[- - - - -]
 [- - - - -]Μ[- - - - -]

Τὸ πρῶτο Ε τῆς λέξης εἶπεν ἀντιστοιχεῖ στὴν κάθετο ποὺ περνάει ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ἀετώματος.

33. (ἀρ. 223). Στήλη ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο λειασμένη μόνο στὴ μπροστινὴ ἐπιφάνεια, λειψὴ γύρω, ὕψ. 0.22, πλ. 0.105, πάχ. 0.005 μ. Ὑψ. γρ. 0.017 - 0.02 μ. Βρέθηκε στὰ εῤείπια τῆς ἀποθήκης Παρώνη, 1100 μ. περίπου ΝΑ. τοῦ Ἱεροῦ, κοντὰ καὶ δυτικὰ τοῦ δημόσιου δρόμου. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

[ὄρο]ς χωρί[ο]
 [πεπ]ραμένο
 3 [ἐπὶ]λύσει ΧΠ
 [.]μοκλεῖ
 [Ῥαμ]νουσίω[ι].

Ἡ ἐπιγραφή τούτη εἶναι ἡ πρώτη τοῦ εἴδους της ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦν-
 τος. Γιὰ τὸν τύπο της βλ. John V.A. Fine, *Horoi* 142 - 166.

34. (ἀρ. 382). Στήλη λειψὴ πάνω καὶ κάτω (εἶχε ἀνθέμιο τοῦ ὁποίου διατη-
 ροῦνται ἐλάχιστα λείψανα, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἄβακας καὶ κυμάτιο καὶ στίς
 τρεῖς πλευρὲς) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.37, πλ. 0.41 - 0.44, πᾶχ. 0.11 - 0.15 μ.
 Ὑψ. γρ. 0.015 (ο) - 0.025 μ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ὑπάρχουν δυὸ ὀκτωπέταλοι
 ρόδακες. Βρέθηκε στὴ Ν. Ἱερὰ Ὀδό, σὲ ἀπόσταση 30 περίπου μέτρων νότια ἀνώ-
 νυμου περιβόλου (Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 14 - 16). Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Π ρ α ξ α γ ὁ ρ α
 Οἰνοκλέφου Ῥαμνουσί-
 3 ου θυγάτηρ : Κλεογέ-
 νους γυνή.

35. (ἀρ. 381). Μεγάλον κίονιο ἀπὸ ντόπιο ἀσπρογάλαζο μάρμαρο λειψὸ στὴν περι-
 φέρεια. Λεῖπει ἐπίσης ὅλο τὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή μέρος. Ψῆλὰ ὑπάρχει πλα-
 στικὸς δακτύλιος. Ὑψ. 0.46, διάμ. 0.48 μ. Ὑψ. γρ. 0.032 μ. Βρέθηκε κοντὰ σὲ
 ἀνώνυμο περίβολο τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὀδοῦ (Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 16 - 20). Τοῦ 1ου
 αἰ. π.Χ.

Μνησι[- - - -]
 Αἰν[ησιδήμου;]
 [- - - - -]

36. (ἀρ. 9). Στήλη ἐπιτύμβια μὲ ἀέτωμα ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο. Ἀποτελεῖ-
 ται ἀπὸ τρία συγκολλημένα κομμάτια καὶ ἔχει ὕψος 1.07, πλ. 0.50, πᾶχ. 0.10 μ.
 Στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος εἰκονίζεται, σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο, ἄροτρο. Κάτω ἀπὸ
 τὸ ἀέτωμα ὑπάρχει ἐπιγραφή, ὕψ. γρ. 0.02 - 0.025 μ. καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἀνάγλυφη
 παράσταση, ἀνάμεσα σὲ δυὸ παραστάδες πάνω στίς ὁποῖες στηρίζεται τόξο, ἐνὸς
 ἄντρα ἀριστερά, στὸν τύπο τοῦ Σοφοκλῆ τοῦ Λατερανοῦ, καὶ δεξιὰ γυναίκας μὲ χι-
 τῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ εἰκονίζεται ἀπὸ τὸ πλάι καὶ κοιτάει πρὸς τὸν ἄντρα.

Ὑγῖ(ο)ς Ἑρμίο-
 υ Μειλήσιος

Ὑγίνη Νικίου ἐκ
 Μαραθωνίων ζῆ

Στὴ στήλη εἶναι χαραγμένο ΥΓΙΝΕΣ.

37. (ἀρ. 15). Ἡ πάνω δεξιὰ γωνία στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.35, πλ. 0.26,
 πᾶχ. 0.10 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 - 0.024 μ.

[- - -]ότη
 [- - -]ρίωνος
 3 [- - -]σία
 [- - -]ίδου
 [- - -]ου γυ-
 6 [νή].

38. (άρ. 16). Στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μὲ ἀέτωμα, λειψή λοξὰ στὸ κάτω μέρος, ὕψ. 0.43, πλ. 0.32, πάχ. 0.08 μ. Ὑψ. γρ. 0.025 μ. Τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Εὐπάτρα
Τιμανδρίδου

Τέλη 3ου αἰ. π.Χ. *Εὐπατρὰς* Bechtel 173 (Δελφῶν).

39. (άρ. 20). Μεσαῖο κομμάτι ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.24, πλ. 0.37, πάχ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 - 0.02 μ. Σώζεται ἐλάχιστο μέρος τῶν κάτω ἄκρων τῶν μορφῶν ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση δεξιόσεως, μέσα σὲ ὀρθογώνιο ἔγκοιλο, ποὺ κοσμοῦσε τὸ πάνω μέρος τῆς στήλης.

Εὐβοῖς Εὐμένου θυγάτηρ
Σωσιστράτου γυνή

Εἶναι γνωστὰ τὰ ὀνόματα *Εὐβοεύς*, *Εὐβοία*, *Εὐβοῖδας*, *Εὐβοῖος*, *Εὐβοϊκός*, *Εὐβοῖσκος* (Bechtel 538, 551, 548, 557, 550, 549). Ἐκτὸς τοῦ τρίτου ὀνόματος, τὸ ὁποῖο ἀναγράφεται σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Σπάρτης, τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν σὲ ἐπιγραφές τῆς Εὐβοίας. Πιθανὸν λοιπὸν καὶ ἡ ἐδῶ Εὐβοῖς νὰ καταγόταν ἀπὸ τὴν κοντινὴ Εὐβοία. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

40. (άρ. 26). Μεσαῖο κομμάτι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος στήλης μὲ ἀέτωμα, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.20, πλ. 0.17, πάχ. 0.6 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 - 0.01 μ.

[Σ]οφρῶ[- -]

41. (άρ. 30). Στήλη ἀπλή ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, λειψή κάτω, ὕψ. 0.40, πλ. 0.28, πάχ. 0.075 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 - 0.022 μ. Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

[Κ]λεῶ
 [Ἀ]λκέτα

42. (άρ. 31). Τὸ πάνω μέρος στήλης ἐπιτύμβιας μὲ παραστάδες, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀετώματος καὶ τοῦ ἐπιστυλίου, στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφὴ, μέρος τῆς δεξιᾶς παραστάδας καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ πεδίου τοῦ ἀναγλύφου, ὅπου διατηροῦνται λείψανα ἐκτύπου γυναικείου κεφαλιοῦ. Ὑψ. 0.42, πλ. 0.61, πάχ. 0.14 μ. Ὑψ. γρ. 0.03 μ. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

[- - - - -] Γλανκίου γυνή.

43. (άρ. 39). Στήλη με άέτωμα από λευκό μάρμαρο, λειψή στο πάνω μέρος, ύψ. 0.65, πλ. 0.33 - 0.36, πάχ. 0.08 μ. Ύψ. γρ. 0.022 μ.

Δημητρία

Δημητρίου

Ἀμισσηνή

44. (άρ. 52). Στήλη από λευκό μάρμαρο, λειψή στο πάνω και τὸ κάτω μέρος, ύψ. 0.60, πλ. 0.49, πάχ. 0.135 μ. Ύψ. γρ. 0.02 μ. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Λυσικλῆς

[Λύ]σανδρος

Λυσιθείδου

Λυσιθείδου

Ῥαμνούσιος

Ῥαμνούσιος

45. (άρ. 60). Δυὸ συγκολλημένα κομμάτια από τὸ πάνω μέρος στήλης με άέτωμα, από λευκό μάρμαρο, ύψ. 0.23, πλ. 0.37, πάχ. 0.055 μ. Ύψ. γρ. 0.012 μ. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Φανοκρίτη Ἀρίστωνος

46. (άρ. 72). Στήλη από λευκό μάρμαρο, λειψή στο πάνω και τὸ κάτω μέρος, ύψ. 0.84, πλ. 0.425 - 0.465, πάχ. 0.09 μ. Ύψ. γρ. 0.023 μ. Πάνω από τὴν ἐπιγραφὴ ὑπάρχουν δυὸ τετράφυλλοι ρόδακες ποὺ σώζεται μόνο τὸ μισό τους. Τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Κηφισόδοτος

Φιλοκύδου

Εἰτεαῖος

47. (άρ. 73). Στήλη ἐπιτύμβια από λευκό μάρμαρο λειψή στο πάνω και τὸ κάτω μέρος, ύψ. 0.365, πλ. 0.295, πάχ. 0.048 μ. Ύψ. γρ. 0.022 - 0.025 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης εἶναι φθαρμένη στο μέσο της. Τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Κινώ

Ἀρτεμισίου

Καρυστία

48. (άρ. 82). Στήλη ἐπιτύμβια από λευκό μάρμαρο, λειψή πάνω και κάτω, ύψ. 1.18, πλ. 0.50, πάχ. 0.20 μ. Ύψ. γρ. 0.025 - 0.04 μ.

Θα[- -]ελος

[Θ]εοδώρου

[- -]ταιεύς

49. (άρ. 84). Ἡ πάνω ἀριστερὴ γωνία ἐπιτύμβιας στήλης με άέτωμα από λευκό μάρμαρο, ύψ. 0.22, πλ. 0.19, πάχ. 0.085 μ. Ύψ. γρ. 0.015 - 0.02 μ.

Ἡρακλέω[ν]

Ἡρακλέω[νος]

Καρύστιο[ς]

50. (άρ. 87). Τὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ αἰτώματος μετὰ τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριον, ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον, ὕψ. 0.22, πλ. 0.24, πάχ. 0.12 μ. Στὸ ἀκρωτήριον ὑπάρχει, σὲ πρότυπο ἀνάγλυφο, παράσταση σειρήνας. Κάτω ἀπὸ τὸ αἶτωμα ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02 μ.

[- - -]ημοσ[- - -]

51. (άρ. 90). Στήλη μετὰ ἀνθέμιο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον, σπασμένη στὸ κάτω μέρος, ὕψ. 1.07, πλ. 0.42, πάχ. 0.14 μ. Βρέθηκε νότια τοῦ Ἱεροῦ στῇ θέσῃ Κόκκινη Μαγούλα, ὅπου ὑπάρχουν κατεστραμμένοι ταφικοὶ περίβολοι. Ὑψ. γρ. 0.026 μ. Ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἐπιγραφὰς τῆς στήλης ὑπάρχουν δυὸ ρόδακες.

Μανία

Σιμίας

Μανὸς

Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὸ ὄνομα τῆς μητέρας στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς βλ. Bull. Epigr. 1951, 34· 1965, 337· 1961, 363 καὶ 464.

52. (άρ. 93). Δύο συγκολλημένα κομμάτια ἀπὸ τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιου κιονίου ὕψ. 0.145, διαμ. 0.17 μ. Ὑψ. γρ. 0.015 - 0.02 μ. Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Γλάφυρον

Ὁρχομενία

53. (άρ. 165). Κομμάτι στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον, ὕψ. 0.31, πλ. 0.24, πάχ. 0.10 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 μ. Σώζεται μέρος τοῦ γείσου καὶ τῆς ἐπιστέψεως στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀνάγλυφη σειρήνα, μόνον τὸ κάτω μέρος τῆς ὅμως. Στὸ γεῖσο διατηροῦνται ἔχνη ἐπιγραφῆς.

[- - -]στρατ[- -]

54. (άρ. 206). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον, λειψή στὸ πάνω μέρος, ὕψ. 0.75, πλ. 0.31 - 0.345, πάχ. 0.09 μ. Κάτω λήγει σὲ ἔμβολο, ὕψ. 0.055, πλ. 0.225 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 μ. Βρέθηκε 30 μ. περίπου δυτικὰ τοῦ τελευταίου πρὸς Βορρᾶν περιβόλου τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ (ΠΑΕ 1975, 30 - 33) σὲ ἀνασκαφὴ ἀρχαιοκαπήλων. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Διοδώρο

55. (άρ. 207). Τὸ πάνω μέρος στήλης ἐπιτύμβιας μετὰ αἶτωμα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον, ὕψ. 0.33, πλ. 0.33, πάχ. 0.09 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 μ. Τοῦ 2ου (;) αἰ. π.Χ.

Καλλιμ[- -]

.Ι[- - - - -]

56. (άρ. 255). Δύο συγκολλημένα κομμάτια ἐπιτύμβιου κιονίσκου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον, ὕψ. 0.29, διαμ. 0.18 μ. Τὸ κομμάτι μετὰ τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς βρέθηκε τὴν 25-8-76, 10 μ. δυτικὰ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους, μέσα στοὺς θάμνους,

ἐνῶ τὸ δεύτερο κομμάτι μὲ τὰ τελευταῖα γράμματα τῶν στίχων 2 καὶ 3 βρισκόταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ. Ὑψ. γρ. 0.015 - 0.02 μ. Τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Εὐδικος

Φιλοξεν[ίδο]ν

Σημαχί[δη]ς

57. (ἀρ. 380). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, μὲ ἀνθέμιο, λειψὴ κάτω, ὕψ. 1.17, πλ. 0.468, πάχ. 0.11 μ. Ὑψ. ἀνθεμίου 0.417 μ. Ὑψ. γρ. 0.025 μ. Βρέθηκε τὸ 1958 στὴ Β. Ἱερὰ Ὀδὸ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ μεταφέρθηκε τότε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ὅπου παρέμεινε ἀκατάγραφη. Μοῦ τὴν ὑπέδειξε ὁ τεχνίτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Μιχ. Καλλέργης, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει μέρος στὴ μεταφορά.

[K]λειτοφῶ[ν]

[- - - - -]ς

3 ἸΡ[αμνούσιο]ς

[- - - - -]μ.νος

[Kλειτοφῶ]ντος

6 ἸΡα[μνούσι]ος

[Kλει]τοφῶν

[- - -]ντος

9 ἸΡ[α]μ[νού]σιο[ς]

Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κλειτοφῶν Ραμνούσιος ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλη στήλη τοῦ 4ου αἰ. τοῦ Ραμνοῦντος (Μαστροκώστας, ΑΕ 1961, Χρονικά, 9 ἀρ. 3). Πιθανῶς νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Κλειτοφῶν ἐπίσης ὀνομάζεται ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς γιοὺς τοῦ Ἱεροκλέους (ΠΑΕ 1977, 9).

58. (ΕΜ 13101). Τὸ κάτω μέρος ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.64, πλ. 0.48, πάχ. 0.152 μ. Ὑψ. γρ. 0.026 μ. Κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου «Ἐκομίσθη ἐκ Ραμνοῦντος ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Κουγέα 1946».

[- - - - -]

[- - - - -]

[T]ρικορύ[σιος]

59. (ἀρ. 166). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, μὲ ἀνθέμιο πολὺ φθαρμένο, ὕψ. 0.76, πλ. 0.40, πάχ. 0.16 μ. Λείψανα ἐπιγραφῆς στὸ σῶμα τῆς στήλης, ὕψ. γρ. 0.025 - 0.03 μ. Τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

[- - - - -] Θεοπόνπου

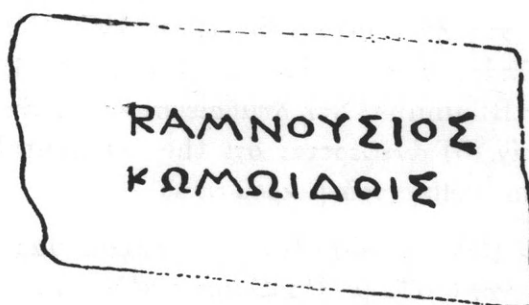
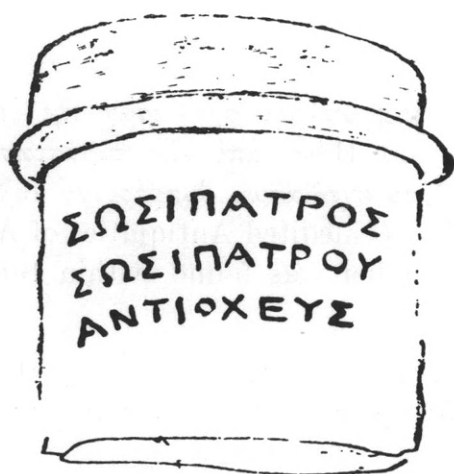
[ἸΡαμνουσίου;] θυγάτηρ

60. (ἀρ. 282). Πάνω δεξιὸ κομμάτι ἀπὸ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Στὴ στενὴ πλευρὰ σώζεται τὸ κυμάτιο. Ὑψ. 0.29, πλ. 0.195, πάχ. 0.055 μ. Ὑψ. γρ. 0.019 - 0.021 μ. Βρέθηκε στὰ ἐπιφανειακὰ χρώματα τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

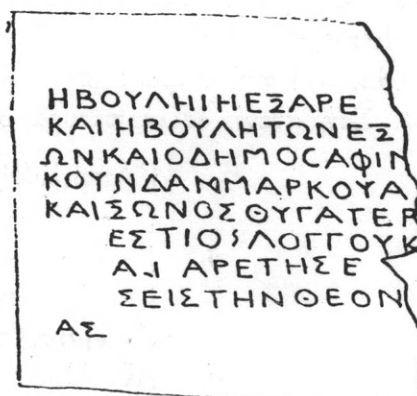
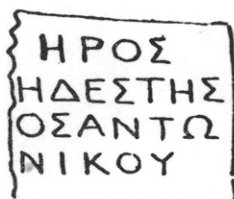
[- - -]ρίστη

[- - -]όμου

61. (EM 13325). Στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μὲ ἀέτωμα (κάτω λήγει σὲ ἔμβολο πλ. 0.27), ὕψ. 0.74, πλ. 0.029 - 0.032, πάχ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.022 - 0.025 μ.

ΒΑΣΤΩ

Εικ. 40. Έπιγραφές Ραμνούντος. Σχεδιάσματα τοῦ J.P. Gandy Deering.

Κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου «ἠγύρεθη ἐν Ραμνούντι (προῖδὸν λαθραίας σκαφῆς), Vanderpool 1956». Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Μ. Μισό, ΑΕ 1957, 47 ἀρ. 7.

Δικαία

Δικαίου

Καλυδωνία

62. Στὸ τετράδιο σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος τοῦ John P. Gandy Deering ἀπεικονίζεται τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιου κιονίσκου μὲ ἀνάγλυφο δακτύλιο καὶ τούτῃ τὴν ἐπιγραφή (εἰκ. 40):

Σωσίπατρος
Σωσιπάτρου
Ἀντιοχεὺς

63. Στὸ τετράδιο σχεδίων τοῦ Gandy Deering ὑπάρχει σχεδιάσμα τῆς ἐπιτύμβιας στήλης Conze 185 (ΠΑΕ 1976, 59 ἀρ. 52). Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, δεξιά ὑπάρχουν τὰ γράμματα ΤΑ, κάτω δὲ ἀπὸ τὸ σχεδιάσμα ἀναφέρεται at Soulie near Rhamnus. Στὴ δημοσίευση ὅμως τῆς στήλης (Unedited Antiquities of Attica² 52 πίν. 5) ἀναφέρεται ὅτι the sepulchral bas-relief was found within the area of the cella (τοῦ μικροῦ ναοῦ).

64. (EM 13185). Κομμάτι λευκοῦ μαρμάρου ὕψ. 0.11, πλ. 0.14, πάχ. 0.045 μ. Ὑψ. γρ. 0.022 μ. Προέλευση: «Ραμνοῦς, ἐγγὺς τῆς πύλης παρὰ τὸ περιφερικὸν κτίσμα. Νοέμβριος 1954».

[- - - -]ΙΔ[- -]
[- - -]ΑΙΤ[- -]
[- - -]Ι[- - - -]

65. (ἀρ. 59 + 91 + 32 + 63). Τέσσερα κομμάτια ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μὲ γεῖσο (κυμάτιο καὶ ἄβακας), ἀπὸ τὰ ὁποῖα κολλοῦν μεταξύ τους τὸ 32 καὶ 63. Τὸ 32 εἶναι ἡ ἐπιγραφή IG II² 7335 δημοσιευμένη πρώτη φορά ἀπὸ τὸν Sundwall, Nachträge 32 (τὴν εἶδε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1908 κοντὰ στὸν μεγάλον ναό). Ὁ Pouilloux (ἀρ. 57) ἀπὸ παραδρομὴ παραλείπει τὶς ἀγκύρες τοῦ δεύτερου στίχου (ἐδῶ πέμπτου). Στὴ στενὴ δεξιά πλευρὰ ὑπάρχει ρόδακας.

3 [Ἀπολ]λόδ[η]μο[ς]
[- - - - -]δο[υ]
[- - - - -]ετη[;]
[- -]μόξ[ενος]
[Ῥα]μνού[σιος]
6 [Κα]λλισ[τρατ-]
[Ἀπολ]λοδῆ[μου]
[- -]μοξε[νο-]

66. (ἀρ. 424). Τρία συγκολλημένα κομμάτια ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, μὲ κυμάτιο καὶ ἄβακα, ὕψ. σωζ. 0.44, πλ. 0.36, πάχ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.018 - 0.02 μ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή σώζονται δυὸ ρόδακες διαμ. 0.08 μ. Τὸ ἓνα κομμάτι βρέθηκε στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς Στάκη, τὸ τρίτον ἀνατολικά τοῦ Ἱεροῦ, στὸν χῶρο τοῦ ὀρθογώνιου κτιρίου. Πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ.

Λυσικλείδ[ης]
[Λυ]σικλείο[υς]
Ῥαμνούσι[ος]

67. (άρ. 428). Τέσσερα συγκολλημένα κομμάτια ἐπιτύμβιου κιονίσκου, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.56 μ. Ὑψ. γρ. 0.011 - 0.017 μ. Βρέθηκαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀνατολικά τοῦ Ἱεροῦ κτιρίου. Τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Χα[ρί]τη
Ἀντι[μ]άχο[υ]
Ὠρωπίο[υ]
θυγά[τ]η[ρ]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Σημείωση: Τὰ σχέδια ἀρ. 7, 9, 15, 23, 26, 28 - 30, 32 - 34, 37 - 39, ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Θωμόπουλο καὶ τὸ ἀρ. 19 ἀπὸ τὴν Ἀσπασία Δριγκοπούλου. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἔργο τοῦ κ. Κ. Ἡλιάκη.

THE STONE VESSELS FROM THE BRONZE AGE SETTLEMENT AT AKROTIRI, THERA

(Plates 15-22)

1. INTRODUCTION

The excavations of Professor Sp. Marinatos at Akrotiri (1967-74) produced among the many thousands of finds a large collection of stone vessels, full of variety and interest, in a wide range of materials and shapes, and of diverse origins. The present paper attempts to order the material into types, to state what rocks were used and to discuss some implications in terms of the Aegean connexions, with reference to comparative collections in Crete and elsewhere in the islands. It is intended that formal publication of the vessels will form part of the final publication of each house or block.

Before his death in October 1974 Marinatos had allotted the stone vessels to his daughter, Dr. Nanno Marinatos, and she studied many of them. Later Dr. Marinatos, with much friendliness and generosity, invited me to work with her on the material¹. Accordingly all the vessels at Akrotiri and in Phira Museum were studied *in corpore* by the writer in August 1976, with the collaboration of Dr. Marinatos and Mrs. Elizabeth Warren. Dr. Marinatos had previously studied the fine pieces transferred to the National Museum in Athens for exhibition. It is intended that final publication will appear under our three names jointly. While we were working at Akrotiri Dr. Hans Einfalt gave expert petrological help with the volcanic materials and also checked those of the vases in Athens. We are most grateful to him and to the Hon. Mrs. Vronwy Hankey for her help in connexion with the Near Eastern background to the gypsum vases presented here.

1. I sincerely thank my friends Nanno Marinatos and Christos and Alex Doumas for the privilege of my and my wife's working with the team in August 1976 in the enchanting serenity of Akrotiri, for their hospitality and that of Mrs Marinatos, unsurpassed even by Greek standards. The basic study, cataloguing, drawing and photography of the material was completed at Akrotiri. The construction of the typology

and the writing of the paper was done by the author in June and July 1977.

I am also most grateful to Dr. Nanno Marinatos for access to illustrations and to both her and the Publication Committee of the Archaeological Society for permitting this preliminary publication in *Ephe-
meris Arkhaiologike*.

2. TYPES

The stone vessels of Akrotiri may be clearly divided into two major, typologically almost exclusive classes, those in local Thera volcanic stones and those in imported stones, mainly finished Minoan products in serpentine from Crete. The types are presented below, each with a short introductory account, and in Tables 1-2. Where possible pieces are assigned to types established in *Minoan Stone Vases* (1969), abbreviated *MSV*. Numbers are those of the excavation catalogue at Akrotiri. Measurements are in centimetres, e.g. 5.4 = 5.4 cms, and are given for complete vessels. Marinatos, 1968-76, is abbreviated to *Thera* I-VII.

Vessels in local stones

Basin or Tray, large, low, a) circular

331 tuff; 2813 marble; Unnumbered Bronos 2, dacite, Ht. 26.0, Diam. 60.0, *Thera* I 39 and figs. 58 (right edge) and 60.

Total 3

b) oval

Dacite, Ht. 7.0, Length 60.5, Width 20.5. Xeste 3 West end (on site).

Total 1

c) rectangular

184, Limestone (impure, mica-rich), Ht. 5.8-6.5, Length 41.8, Width 24.5, Bronos I A, *Thera* I 38, fig. 54.

277, metaphoric (micaceous), Square by West House.

368, tuff, row of holes on rim, perhaps used as kernos, Bronos 2, *Thera* II 15, fig. 6.

660, tuff, Ht. 15.0, Length 52.0, Width 41.0 (max), Arvanitis 1, *Pithos Magazine*.

1951, metaphoric (micaceous), House of Ladies.

2744, tuff, Arvanitis 1, tunnel.

3241, tuff, on low feet, Well A (9/9/72).

3259, marble, square by West House.

Tuff, Xeste 3 (on site).

Tuff, West House Room 6 (on site).

Total 10

Thera II 15 and fig. 7 illustrates a slab from Bronos 2 with irregular cavities over its surface; it may have been used as a kernos, as may 368 from the same place, but being simply a slab is not classified here as a vessel.

Fragments of Rectangular (form C) or Triangular (form E) Trays: 2704, 2708, 2736.

Total 3

d) square (approximately)

Dacite (purple), embedded in floor with pebble inside, Ht. 12.0, Length 52.0, Width 46.0, Building Gamma first room (on site).

Total 1

e) triangular, on three low feet

For a magnificent specimen in Phira Museum, probably from Akrotiri, see p. 109-10.

186, tuff, Ht. 20-24.4. Length 62.0, Width 43.0, Delta Room 16, on window sill, *Thera* V 20 and pl. 29.

995, dacite, trench east of Delta Room 9.

1023, dacite, Delta Room 14.

3523, dacite, Ht. 16.5, Length 60.0, Width 43.5, West House, Well 24, *Thera* V pl. 1a. FIG. 1.

3557, limestone (white, shelly), West House Square, north-west area.

Dacite, Ht. 12.0, Length 53.0, Width 33.0, Delta Room 1a (basement of polythyron), excavated 1974.

Total 6

Hand lamps

Hand lamps in local materials. Five small, spouted bowls of dacite, usually with a handle opposite the spout, are shown by burning in the area of the spout to have been used as hand lamps.

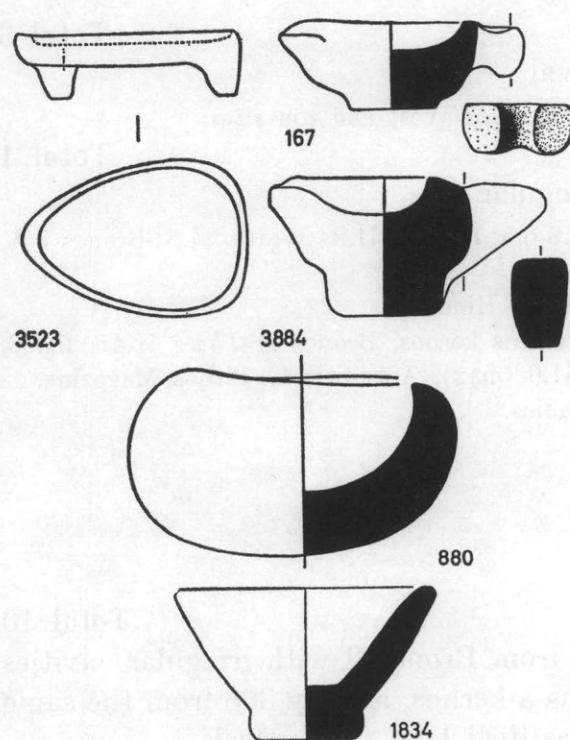

Fig. 1. Basin, triangular: 3523. Hand Lamps: 167, 3884. Mortar, hollowed pebble type: 880. Mortar, plain bowl on moulded base: 1834. Scale 1:4, except 3523, scale 1:20.

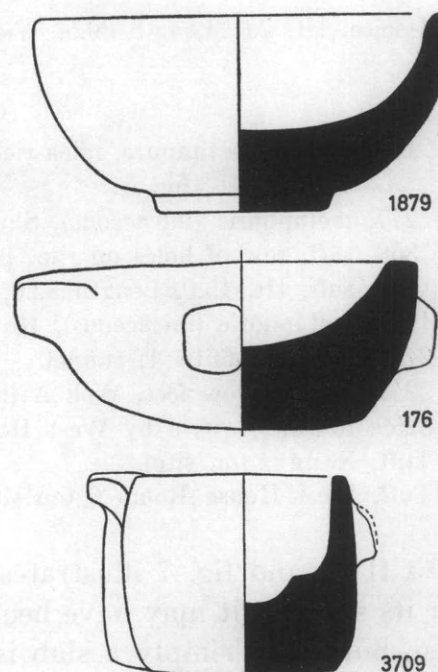

Fig. 2. Mortar, plain bowl type: 1879. Mortars, spouted bowl type: 176, 3709. Scale 1:4.

167, Ht. 4.7, Length 12.8, Bronos 1, *Thera* I 16 and figs. 14 and 16; FIG. 1: PL. 15β. 391, Ht. 17.5, in Athens NM, not studied by writer, though material is dacite (Dr. H. Einfalt); House under new road, 1968.

3708, Ht. 6.9, Length 20.0, stick handle, no burning visible at spout, so perhaps Mortar, spouted bowl type; Well 66, Arvanitis 3, 2, 3, exc. 26/9/73; PL. 15α.

3884, Ht. 7.3, Length 14.7, strong burning at spout, distinct foot, Xeste 3 Room 4, on floor towards room 4 from prothalamos 5, *Thera* VII 31 and pl. 55a; FIG. 1; PL. 15γ.

Unnumbered, Ht. 5.9, no handle, burning round spout hollow, Xeste 2.

Total 5

Mortars, hollowed pebble or boulder type (black lava and dacite)

Pebbles or boulders, small (Ht. 6.0, Diam. 9.0) to large (Ht. 39.0, Diam. 48.0), with a circular bowl hollowed out; exterior worked to make circular bun-shaped or (occasionally) roughly rectangular mortar, or left more or less unworked; exterior working usually produces a profile curving into rim. Black lava, dacite, ignimbrite (occasionally). * = dacite, ** = ignimbrite.

185, 241, 293*, 325 (purple lava), 329*, 339, 398*, 415*, 459*, 475, 677, 709 (red lava), 740, 742, 754, 880 (FIG. 1; PL. 15δ), 1919*, 2696, 2719*, 2879, Δ 625, Δ 633, Δ 890, Δ 895*, Unnumbered (no provenance)**, Unn. (no prov.)**, Unn. (no prov.), Unn. (no prov.), Unn. (no prov.)*, Xeste 2 (on site), Xeste 2 (on site), Xeste 3 (on site)*, Xeste 3 (on site)*, Delta 2 window (on site), Delta north-east of well 19 (on site)*, West House well 24 by north wall (on site), West House Room 1 (on site)*, West House basement below Room 4 (on site)* (*Thera* VI p. 30 and pl. 65a), Pithoi Store A 1, embedded in floor beside hearth, ? fire extinguisher (on site) (*Thera* I 28-9, and figs. 28 and 39).

Total 39

Fragments almost certainly of this type (incurving rims), though for dacite fragments Mortars, Spouted Bowl Type or Mortars, Tripod Type cannot be excluded:

336*, 751, 2034*, 2703*, 2726, 2748*, 2751, 2818, 3250*, 3298*, 3404*, 3563, Δ 772* (smooth finish, perhaps tripod type), Delta (on site)*, Delta (on site)*.

Total 15

Mortars, plain bowl type

These mortars or bowls are distinct from mortars of hollowed pebble or boulder type or the rough type since they are carefully finished all round.

A: Plain bowl on moulded base

Dacite

1834, Ht. 8.5, Diam. 13.4, Delta Room 16 (Akrotiri catalogue; but published *Thera* VII 31, pl. 53b as from Xeste 3), FIG. 1, PL. 15ε; 1879, Ht. 10.2, Diam. 22.3, FIG. 2; Δ 91; Delta Room 9?

Total 4

B: Thick-walled bowls (fragments)

704 (tuff), 723 (pink lava with inclusions), 1350 (tuff).

Total 3

Mortars, small, rough

Small pieces of white tuff, roughly shaped (square, circular, rectangular),

with bowls often roughly gouged out; sometimes crude incised 'decoration'; Ht. 1.2 - 5.7.

White tuff (occasionally greenish), once limestone (=*) and once pumice (=**).

471, 507, 509 (probably with small spout), 747, 867, 895, 977, 1976, 2000, 2027*, 2814, 3019, 3306, 3373, 3397**, 3400, 3464 (flat disk bowl with rough base), 3556, 3830, 3831, Δ 491, Delta Room 2 east of (on site), Delta Room 4 (the only large example), Delta (on site), Delta (on site).

Total 25

Mortars, spouted bowl type

Circular to oval in shape, with the rim hollowed at one point to form a lip or the block carved to produce a projecting spout; often two solid lugs on body at right angles to spout, sometimes one opposite spout, occasionally stick handle opposite spout (to ease tipping out of contents); flat base; bowl usually well finished, exterior rougher. Other features very occasionally.

Those in black lava are simpler, usually with just a lip or small spout, since the stone is harder to work.

Ht. c. 8.0-11.0, Length c. 18.0-27.0, Diam. c. 13.0-19.0.

Dacite (the great majority), black lava (some)*.

170 (*Thera* I 28 and figs. 37-38; II 48 and fig. 35; found with grinding pebble beside it), PL. 15στ, 171 (*Thera* I 39 and fig. 61; II 15 and fig. 8), 176 (Arvanitis I *Pithos Magazine* 2, found with grinding pebble; *Thera* II 48 and fig. 34), FIG. 2; PL. 16α, 283, 289, 294 (spout not pres.), 337, 357, 457 (Arvanitis I *Pithos Magazine* 2; *Thera* III 61-2 and pl. 57,3), 482, 484, 672, 739, 883, 891, 1019, 1132*, 1891 (spout not pres., stumps of bow-shaped handle), 1892 (probably with feet), 1920, 2822, 2875, 3053, 3249*, 3334*, 3335, 3345, 3353*, 3520 (decorated with undulating bands in relief), PL. 15ζ-η, 3521, 3524*, 3562, 3625, 3709 (cylindrical, carefully made in and out, vertical rib below spout), (*Thera* VII 31 and pl. 15b (behind lead weight) and 52d), FIG. 2; PL. 16β, 3859, 4121*, 4124*, 4125*, PL. 16γ, 4144 (with feet), 4145, 4146, 4147, 4178, PL. 16δ, Δ 627, Unnumbered (no provenance), House of Ladies Room 2, Delta south of basement (on site)*, East of Delta 17 (on site).

Total 48

Mortars, tripod type

Standard type, as found in Crete (*MSV* type 45), circular bowl on three feet, which are usually square in section. Dacite. For discussion see p. 108.

172, Ht. 14.2, Diam. 26.0, Arvanitis 1 *Pithos Magazine* A1, found upside down on floor with grinding stone underneath, *Thera* I 29, 31 and figs. 41-2; PL. 16ε.

174, Ht. 17.0-18.0, Diam. 26.0, Arvanitis 1 *Pithos Magazine* 3, 1, upside down on floor with fine pestle beside it, *Thera* II 26 and 48, fig. 36 and pl. 26.1; FIG. 3; PL. 16στ.

707, Diam. c. 26.0, debris between Arvanitis 3 and Bronos Bridge.

727, Diam. c. 22.0, Beta Room 8.

882, dacite or sandstone (not studied, in Athens NM), Ht. 14.2, Diam. 26.2, Bronos 1 Room 2 (22/8/70).

4445, Diam. c. 26.0. Delta Pylon.

Total 6

Pithos

2854, Grey/black lava; barrel-shaped; everted rim; rib below rim; base of 'neck' inset to imitate band covering junction of neck with body on clay pithoi; two pairs of vertical strap handles; eight small solid lugs at junction of 'neck' and body, to give idea of clamps joining the two parts of the vessel. Area north of Delta. FIG. 3; PL. 19ε.

This pithos, easily the largest and one of the most remarkable stone vessels from the whole Aegean, stands 1.18 m in height and 0.85 m in diameter. It

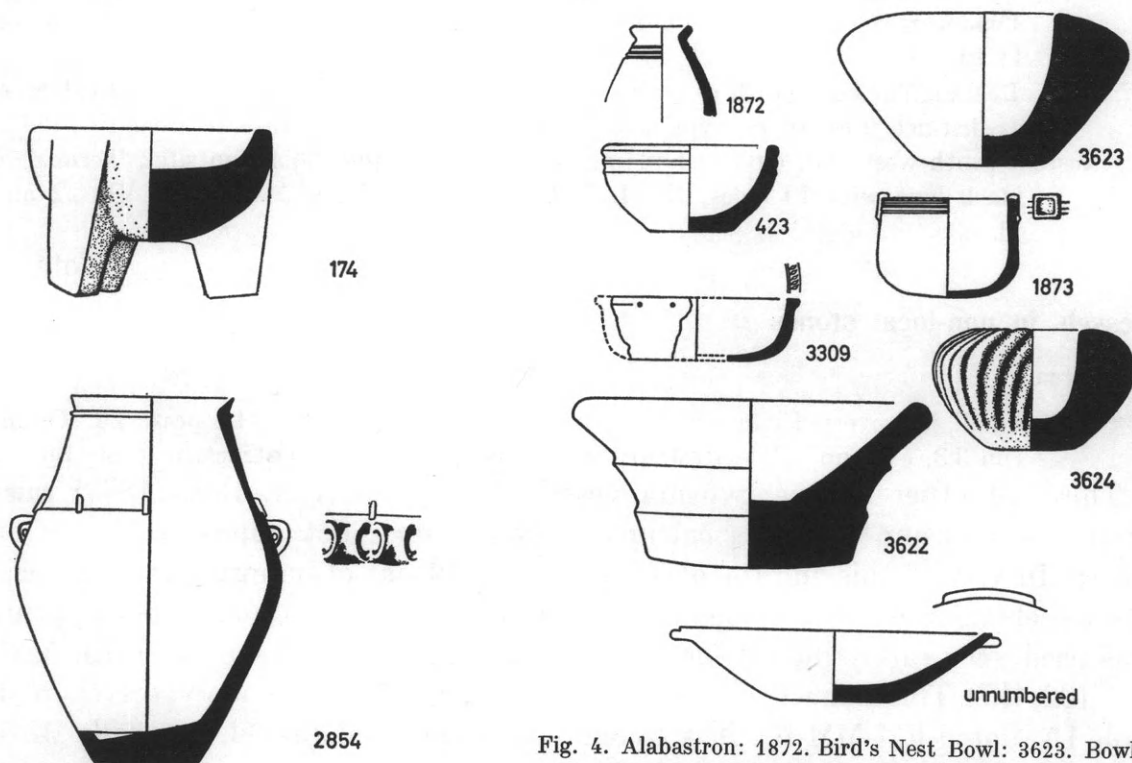

Fig. 3. Mortar, tripod type: 174. Scale 1 : 8.
Pithos: 2854. Scale 1 : 24.

Fig. 4. Alabastron: 1872. Bird's Nest Bowl: 3623. Bowls: 423, 1873, 3309, 3622, unnumbered. Bowl with Diagonal Fluting: 3624. Scale 1 : 4, except Unnumbered scale 1 : 16 approximately.

dates moreover to the Middle Cycladic period immediately preceding the main Akrotiri settlement (*Thera* III 19-24 and fig. 9) and perhaps of MM III date in Cretan terms. The shape is a clear copy of the Minoan pithos¹ and the vessel must have been made, very finely with hammer and punch, by a Minoan or Theran lapidary on Thera, as the local material indicates. That such technical

1. For the beginning of the form in Crete in EM II see P. Warren, *Myrtos. An Early Bronze Age Settle-*

ment in Crete (1972), pl. 59, P 606 and P 609.

skill existed to create such a huge vessel in a hard stone was previously unimagined.

Total 1

Miscellaneous individual vessels of grey/black lava or dacite

177, Approx. square, made from rough piece of grey/black lava with bar left across hollowed interior, Ht. 10.4, Length 25.5, Width 24.5. Fruit squeezer or grinder improbable. Marinatos well suggests, on modern analogies, basin or trough for birds to drink water. Bronos 2, above floor of upper storey, so perhaps on roof originally, supporting from context Marinatos' interpretation; *Thera* II 15 and fig. 9; PL. 16ζ.

295, Square vessel with circular bowl, Ht. 7.8, Length and Width 11.1, grey/black lava. Type usually called libation vessel. Well made. Probably small mortar. Delta Room 1; PL. 16η.

3837, Rectangular bowl (with rough feet?) (frag.), purple lava with inclusions. Real bowl as distinct from trays, type 1c. Delta, north stair in north-east area.

Xeste 3 south-west and, outside building, with heap of stone tools (on site), 'kernos' of black lava with 19 holes, Ht. 11.0, Length 30.0, Width 26.0. *Thera* VII 22 and pl. 33a.

Total 4

Vessels in non-local stones

Alabastron

1872, Small jar, everted rim with 3 incised grooves on shoulder, Ht. pres. 5.2, Diam. rim 3.3, gypsum, white (tested); Square by West House, destruction level; FIG. 4.

This and other unique gypsum vessels at Akrotiri (e.g. Bowl 1873) raise problems. Gypsum (hydrous calcium sulphate) does not appear to occur on Thera. In view of this and the absence so far of blocks of imported raw material the vessels themselves must be imports. Crete is the obvious source, but gypsum was used very rarely indeed for vases before LMII-IIIA (Warren, 1967b, *MSV* 5-6, 132, 187). This alabastron has no close parallels among Minoan vases (cf. *MSV* type 1A, dated EM-MM II). It is a common Egyptian shape (cf. generally *MSV* P606-P614), but the Egyptian vessels are made of calcite (Egyptian alabaster), not gypsum, and they do not have grooves carved on the shoulder. We may propose that the vessel is an import from the Syro-Palestinian region, where vessels were made in Egyptian shapes but of gypsum, in the Late Bronze Age (Ben-Dor, 1945, 93-112. See *MSV* type 44 for one such vase, a footed cup, in Crete). Gypsum alabastrons form one class, Ben-Dor type B, of Palestinian Middle Bronze II date. The shoulder grooves might well be a Syro-Palestinian variant. Although ours is not preserved at the base, where the Syro-Palestinian pieces have a distinctive, sharp profile, it may reasonably be assigned on grounds of shape and material to a Syro-Palestinian workshop.

Total 1

Bird's nest bowls

All three are Minoan (*MSV* type 3) and of Cretan serpentine. 3070 is of the small MM I type, the other two of the large, high-shouldered MM III-LM I type (*MSV* 9), an undecorated form akin to the decorated Blossom Bowls and Bowl with Diagonal Fluting.

Serpentine (3070 has some greenish chlorite).

1904, West House; 3070, Ht. 3.6-4.0, Diam. 8.3, Window sill of House of the Anchor; 3623, Ht. 8.1, Diam. 15.3, Xeste 3 Room 1B, *Thera* VII 31 and pl. 53d; FIG. 4; PL. 18α.

Total 3

Blossom bowls

Canonical Minoan blossom bowls of serpentine, six 'petals' in relief (*MSV* type 5).

1835, Ht. 9.4, Diam. c. 14.7, Delta Room 16 south-west, *Thera* V, 22, 33 and pl. 74b; PL. 18β.

1852, Ht. 10.0, Diam. c. 17.1, Delta Room 16, *Thera* V 33 and pl. 74a; PL. 18γ.

1918, Square by West House.

Total 3

Bowls

All are open bowls, although they have a variety of shapes, with or without additional features. All are in fine, non-local materials. Since all, apart from the indeterminate fragments, appear different from each other, they are listed in catalogue sequence. * = half or less preserved.

423*, two gooves below rim, moulded base; limestone, hard, white marble-like, FIG. 4.

974*, limestone, hard, white, marble-like.

975*, limestone, white, fine-grained.

983*, as 974*.

984*, very thin at rim; as 974*.

1304*, slight moulded rim and moulded base; as 974*.

1307*, marble, dark grey and grey/black, horizontally banded.

1308*, groove below rim, moulded base; as 974*.

1831, bowl or basin with flaring profile, elaborately moulded rim with raised fillet on top and deep groove on side, two grooves on raised band above base, three separately made bow-shaped handles for fitting horizontally, with marks to indicate which handle fits where, hole above base with surrounding area incut to receive separately made spout (not survived); Ht. 7.3, Diam. 19.0; marble, white (in Athens N.M., not tested by P.W. for material, which is either white marble or white, marble-like limestone). Delta Room 16 south-west corner; *Thera* V, 22, 32 and pls. 34 (left side) and 69-70; PL. 17α-γ.

1833, hemispherical, *MSV* type 31 C; Ht. 7.5, Diam. 21.5; material as 1831 or Egyptian alabaster (Athens N.M.); Delta 16; *Thera* V 32 and pl. 71b; PL. 17δ.

1873, bowl with vertical sides, three horizontal grooves below rim, one groove on rim,

tiny nicks on outside edge of rim, and two little squares in relief, with centres incut, on sides opposite each other, projecting just above rim; Ht. 5.25, Diam. 7.6; gypsum, white with light bluish veining (tested). Although the bowl shape is simple there are no parallels in Thera or Crete for the raised squares at the rim. Given this and the material (for which see Alabastron 1872) the bowl is provisionally classified as Syro-Palestinian. Comparable, but without the relief squares, is a wooden bowl from Jericho, tomb G 1 no. 36, latest MBA (Kenyon 1960, 451 and fig. 192, 2). Delta 16. Thera V 32 and pl. 73a; FIG. 4; PL. 188.

1917*, large open bowl; serpentine (standard Minoan).

2003*, everted rim; material as 974*.

2004*, as 974*.

2005*, as 974*.

2032*, as 974*.

3309*, everted rim with foliate band on top, two small holes drilled just below rim; for the decoration cf. *MSV* 25 type 8 K. 1 (LM I bowl from Mochlos, illustrated as P 143); serpentine (standard Minoan). The bowl is Minoan and could well have come from the same workshop as the Mochlos piece. Square by West House; FIG. 4.

3622, flaring bowl with thick base carved with incut steps, carefully bevelled rim; Ht. 9.0, Diam. 19.3; serpentine (standard Minoan). Imported from Crete. *MSV* type 42, HM 2288 from Mallia (P 568) is somewhat comparable. Xeste 3 Room 11. Thera VII 31, pl. 53a; PL. 18ε.

3707*, base fragment with vertical/diagonal flutings; material as 974*. This is *MSV* type 12 (EM-MM II), cf. P 184, but in view of the material our piece is probably MM III/LM I.

3907*, marble (very slightly recrystallized), greyish, deep blue and orange, mottled, a type used in Crete for rhytons and other fine vases in MM III/LM I (see *MSV* 133, limestone type 3).

Unnumbered, large, shallow bowl with four long narrow lugs of Early Bronze Age type; Ht. c. 15.2, Diam. 68.5, Width 73.0; marble, grey with darker grey horizontal bands. This magnificent, beautifully made bowl (hammer and punch, then smoothed) in terms of both shape and material could be an Early Cycladic or Early Minoan survival (cf. *MSV* type 10, P 153 for a close parallel, though much smaller). But the largest EM marble bowl (*MSV* 95, type 37 B2, HM 1176, D 289) is under half the size of the Thera bowl. Such a form, with the four narrow lugs, would be quite unexpected in MM III - LM I Crete. The vase might have been made at Akrotiri in LM I, though shape, lugs and material in relation to shape incline me towards EM or EC survival. Xeste 3 Room 10; FIG. 4.

Unnumbered*, worn frags; gypsum, white. See Alabastron 1872.

Total 22

Bowl with diagonal fluting

Minoan, serpentine (*MSV* type 9B).

3624, Ht. 6.4, Diam. 10.8, West House, window sill of north wall of Room 5, Thera VI 34 and pls. 40a and 77c; FIG. 4; PL. 18στ.

Total 1

Bowl with rim spout and strap handle

MSV type 11 A. The bowl has an everted rim with two horned lugs at 90° to the spout and handle; on the outside edge of the rim and on the edge of the spout are vertical nicks; in the centre of the lugs are vertical incisions; the strap handle has two vertical incised lines and there are six rather uneven horizontal grooves round the belly and lower body; small moulded foot.

Serpentine, greenish brown; it is lighter inside with small cracks; these can be caused by use as lamp (Dr. Doumas).

Minoan. The handle is usually at right angles to the spout, but one other (*MSV* p. 31) has the handle opposite the spout.

3710, Ht. 8.7, Length 17.7, Xeste 3 Room 3 north-east corner, *Thera* VII 31 and pl. 53c; FIG. 5, PL. 18ζ.

Total 1

Bridge-spouted jar

Because of its decoration one fragment is probably from a class of Minoan bridge-spouted jars or bowls (*MSV* type 13).

1881, body frag., closed shape, three circular holes for inlay and four horizontal grooves pres.; finely made; serpentine-chlorite, greenish blue. *MSV* 33, type 13A, cf. HM 1367 (P 188) and associated pieces. Well 21 (= Delta Room 9, 1), 17/9/70, vase level.

Total 1

Bucket-jars

4179 is a Minoan bucket-jar of standard Cretan serpentine (*MSV* type 14). It has the typical bridge spout, button lug opposite, two horizontal, bow-shaped handles at right angles to the spout and a well fitting lid with an upright, bow-shaped handle. Inside the jar was a fine, small, complete dolium shell.

3283, body/base frag.; probably from bucket-jar; serpentine (standard Minoan), West House, foundations for modern supporting concrete pillar of south wall, west end; pre-West House?

4179, Ht. (jar) 12.3, Diam. 17.1, Delta 1a basement, on hearth bench against west wall; excavated 1974; FIG. 5; PL. 18η. For the lid see LIDS.

Total 2

The magnificent, unfinished jar (FIG. 6) *in situ* outside Room 6 of the House of the Ladies is of standard Minoan bucket-jar type, in this case cylindrical in shape and with (unfinished) spout, handles and lug like those of 4179 and the many examples in Crete. Though workshop debris does not seem to have been found it is unlikely that the jar would have been brought to Thera in this state; it will have been in process of manufacture at Akrotiri (cf. other evidence for manufacture, p. 103-4), by a Minoan or Theraean lapidary. This is

the most interesting and revealing of all Minoan or Theran stone vessels for the processes of manufacture, of which a short account is given below, p. 103. For the necessarily lengthy technical description see Warren, 1978.

The material, not Theran, is also of great interest. In its purple-red colour (Warren, 1978, 556) it resembles the famous red marble, *rosso antico* (MSV

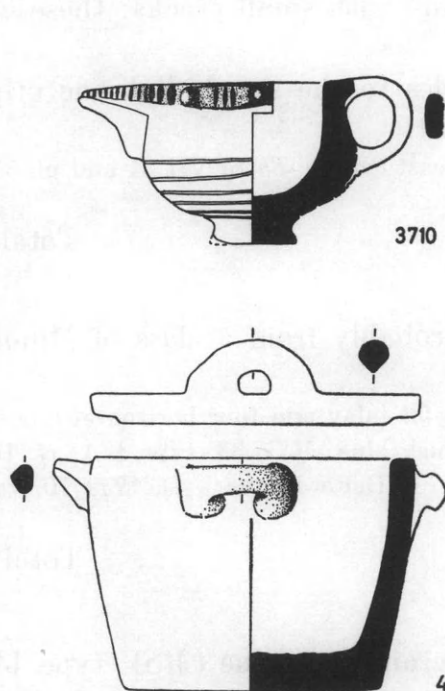

Fig. 5. Bowl with Rim Spout and Strap Handle: 3710. Bucket-Jar: 4179. Scale 1 : 4.

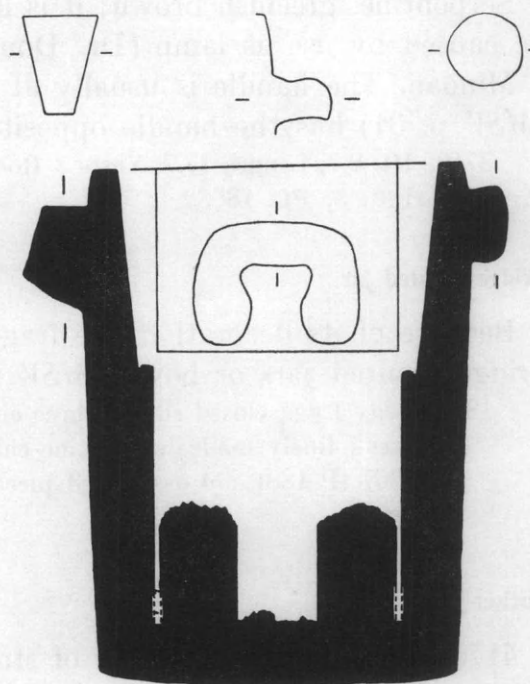

Fig. 6. Bucket-Jar: Unnumbered (House of the Ladies). Scale 1 : 8.

126), but appears rather too coarse, with many inclusions of quartz and slate, in visual comparison with specimens of that fine marble. But the rhyton, 1836, looks clearly like *rosso antico* and, though less coarse, it does have quartz and slate inclusions. Inclusions are also visible in the famous weight or anchor of *rosso antico* from Knossos (Evans, 1935, 650-2; Zervos, 1956, pl. 495. Herakleion Museum Case 62). Though certainly not identical in appearance with our jar this piece, among those taken to be *rosso antico*, approaches nearest to it in colour and inclusions.

Three kinds of analysis of our sample and of several of *rosso antico* were made by Dr. Hans Einfalt (Appendix III). For a preliminary presentation of the results see Warren, 1978, 556. The conclusions from this work are that: 1) our jar is certainly haematite-coloured, recrystallized limestone (calcite and some plagioclase) and can therefore be called red marble; 2) within the limita-

tions of the samples analyzed (since they in no sense amount to a full characterization of the quarries), the material of our jar cannot be ruled out as *rosso antico* and is congruent with the composition of the two quarry samples and two from Knossos considered to be *rosso antico*, although the great variability of its grain size (0.5 - 7.0 mm) in comparison with the homogeneous small grain size of the quarry samples indicates that it would have to be from a different area of the quarries (which are extensive) from that of the two samples analyzed. For the quarries see Waterhouse and Hope Simpson, 1961, 119-21; Ellis, Higgins and Hope Simpson, 1968, 331-6.

Ht. 54.5 - 55.3, Diam. (rim) 39.8, (body) c. 41.8; red marble, possibly *rosso antico*; House of the Ladies, outside Room 6 (on site). *Thera* VI 9 and pl. 2; FIG. 6; PL. 19 α - γ .

Total 1

Chalices

One complete chalice (1829, white marble), one base and stem fragment (1849, grey, grey/black, fine banded marble), one upper part of a chalice (1877, white marble) and a flat disk, three quarters preserved, with bevelled edge (1876, white marble), closely fitting the rim of the upper part fragment 1877, have been found, all in Delta Room 16. The complete chalice had been broken in antiquity and repaired, as indicated by a pair of holes at the crack below the rim. This chalice had been made in two parts, bowl and pedestal; to join the two parts there are four tiny holes on the bottom edge of the bowl corresponding to four in the top surface of the pedestal; gluey resin and tiny silver rivets were used to effect the join. The pedestal has a carefully raised centre on its upper surface to receive and seat the upper part properly. These details and the two-part method of manufacture, in addition to the many examples in fine stones from Crete itself, especially Zakros, indicate that the chalice is a Minoan piece, and the two others found in fragments with it must be Minoan too (*MSV* type 15). There is a well known chalice from old excavations on Thera (Zervos, 1957, pl. 9); it too is Minoan, made in one piece and of Egyptian alabaster; the Minoans used this material for a number of fine vases including chalices (*MSV* 36-7, 125-6). For Minoan use of banded marbles, marble-like limestone and imported white marble, including for chalices, see *MSV* pp. 36-7, 133-5. The stone chalices were frequently imitated in a beautiful, polished, almost white clay at Akrotiri (e.g. *Thera* V pl. 61b).

1829, Ht. 20.5, Diam. (rim) 12.5, *Thera* V 22, 23 and pls. 35a and 67-8; PL. 20 α - β .

1849. 1876, *Thera* V 22 and pl. 35a. All Delta, Room 16.

Total 3

For completion the Minoan chalice of Egyptian alabaster, Ht. 19.8, Athens NM 3964, from old excavations on Thera, is also illustrated; PL. 20 γ (after Zervos, 1957, pl. 9).

Conical cup

MSV type 16. Rim fragment of conical cup or plain bowl. Serpentine (standard Minoan).

3422, West House.

Total 1

Handles

Four handles have been discovered, fragments of or attachments for vases.

1385, part of finely carved small strap handle with two holes for attachment; limestone, white. Local or Minoan.

1902, fragmentary base of strap handle? for attachment; handle in form of three moulded ribs with three horizontal grooves at base; limestone, hard, white, marble-like (probably). Delta, Room 16.

2017, fragment of bow-shaped handle; serpentine (Cretan mottled and veined type, *MSV* 138, type 3). Delta, Room 14.

2028, base of vertical handle in one piece with wall of vase; two horizontal grooves at moulded base of handle; Egyptian alabaster. Given the shape and material this is probably a fragment of a Minoan rhyton like *MSV* P 465 or P 467 (Knossos) or jug (Platon, 1974, fig. 75, from Zakros) or flask (Platon, 1974, fig. 93, from Zakros), all of Egyptian alabaster. Delta, Room 9, 1; FIG. 7.

Total 4

Jars**A. Cylindrical jars (*MSV* type 18).**

183, base of lower body pres., worn; since the shape of the upper part is not pres., and the body is oval in plan, looked at from above, and the material is white gypsum, this unusual form may well be what remains of a Syro-Palestinian jar (Ben-Dor, 1945, 102-3, type C), some of which are oval in plan. Ht. pres. 5.5, base 6.0 × 6.8, Arvanitis, *Pithos Magazine*, group delta, 1/8/68.

Unnumbered and no prov. within Akrotiri; rim-body frag.; serpentine (standard Minoan).

Total 2

B. Jars with incurving or flaring sides (*MSV* type 20).

3025, base/body frag.; serpentine (standard Minoan): Well 28, 4/10/71.

3960, Ht. 9.5, Diam. 12.6, serpentine (standard Minoan). The shape belongs to *MSV* type 20, but the thick walls and wide rim, though undecorated, relate it to the type called tankards in *MSV* (type 40); unlike type 20 and like the tankards its thick walls indicate a MM III - LM I date. Xeste 3, Room 14, in pithos in N.W. corner; FIG. 7; PL. 198.

Total 2

C. Jars with piriform or globular profile, closed shape.

1359, piriform, plain mouth with groove perhaps for flanged lid, three grooves above base; surface worn and ? burnt; Ht. 10.3, Diam. (mouth) 5.3, (body) 12.0; gypsum, white with light bluish veins. No shape parallels in the Aegean; possibly Syro-Palestinian; cf. Ben-Dor, 1945, type C or, more probably p. 110, miscellaneous no. 3, which, like ours, was made without a neck. Delta Room 2, Room of the

Lilies and Swallows Fresco, inside pithos 5. *Thera* IV, 40 and pl. 97a (pp. 20-21, 24 for Delta Room 2); FIG. 7; PL. 20ε.

1828, depressed globular jar on moulded base; Ht. 13.3, Diam. (mouth) 8.0; marble, white (Dr. H. Einfalt, but material not tested by him); in Athens NM, unique form, perhaps Cycladic manufacture, though since Crete does use white marble in this period and produced many unique pieces it would have not caused much surprise if it had been found there. Delta Room 16. *Thera* V 32 and pls. 34 (right side) and 71a. Pl. 20δ.

Total 2

Lamps

The twenty-one stone lamps so far discovered at Akrotiri include many fine pieces imported from Crete. Nearly all the shapes fit well into those established in *MSV* type 24.

* = half or less preserved.

Low lamps with two wick cuttings and two pendent handles below rim (*MSV* type 24 II A).

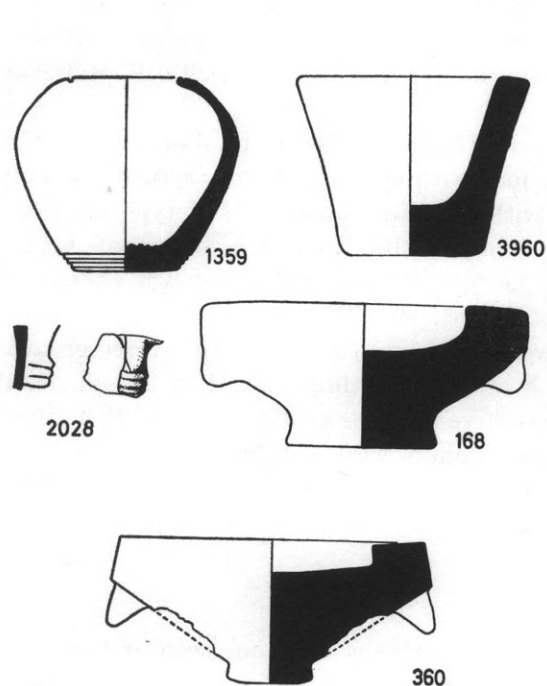

Fig. 7. Handle: 2028. Jar with Incurving Sides: 3960. Jar with Piriform Profile: 1359. Lamps: 168, 360. Scale 1 : 4, except 360, scale 1 : 8.

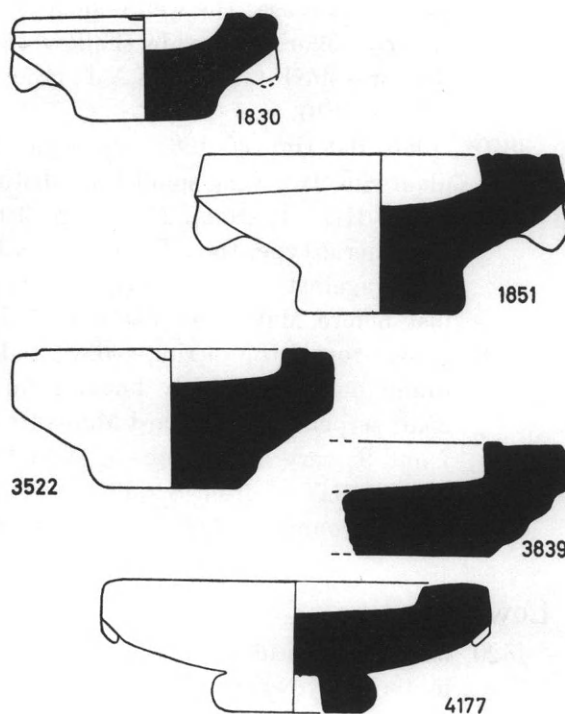

Fig. 8. Lamps: 1830, 1851, 3522, 3839, 4177. Scale 1 : 4.

168, plain flat rim; Ht. 7.6, Diam. 17.8; serpentine (standard Minoan); cf. *MSV* 53, Knossos, *AM* 1910, 202, P295. Arvanitis 1, *Pithos Magazine* 3, 1. *Thera* II 26 and pl. 26, 2; probably also pl. 40, 2, though this looks very cracked compared with 168 as studied; FIG. 7.

- 360, plain flat rim; underside roughly reworked to produce small foot, as if to fit another receptacle; Ht. 15.7, Diam. 33.5; serpentine (standard Minoan); cf. *MSV* type 24 II A 1, ours being a very large and fine addition to the class. Arvanitis 1, *Pithos Magazine* 3, 1 (= west part). *Thera* II 26, 47 and pl. 28, 1; 40, 1; FIG. 7; PL. 20στ.
- 728*, two grooves round top of rim, vertical grooves on side of rim, four horizontal grooves on body, moulded base; serpentine (standard Minoan); a close parallel is *MSV* 55, type 24 II A 8, HM 1103 and P 309, from Pseira. Bronos 2, destruction level on Telchines Road.
- 1830, large groove round top of rim and round side of rim; hole through one lug, perhaps for suspension when not in use. Ht. 4.9, Diam. 14.3; serpentine and chlorite, very micaceous; *MSV* 55, type 24 II A 7; cf. P 308 from Pseira, which is more ornate. Delta Room 16. *Thera* V 32 and pl. 73 a right; FIG. 8; PL. 20ζ.
- 1851, two grooves round top of rim; wick cuttings burnt from usage; Ht. 8.5, Diam. 19.7-20.0; serpentine (standard Minoan); *MSV* 56, type 24 II A 9, ours being a very fine example. Delta Room 16. *Thera* V 21 and pl. 33, on floor; FIG. 8; PL. 21α.
- 3522, raised collar on rim, no lugs; Ht. 7.3, Diam. 17.3; marble, white; *MSV* 52, type 24 II A; it is probably a Minoan product, cf. *MSV* P 311 in white marble, but the material suggests that island manufacture should not be excluded. Well 28, on 4th step of staircase; the well is mentioned in *Thera* V 28, but not the lamp; FIG. 8.
- 3839*, raised collar, two wide shallow grooves on side; serpentine (standard Minoan); rim form *MSV* type 24 II A 1; grooves on side, cf. 728* above. Delta, B' staircase, 4/9/73; FIG. 8.
- 3840*, plain flat rim, cf. 168; serpentine (standard Minoan). Delta, B' staircase, 4/9/73.
- 4177, plain rim, two very small lugs, distinct foot with cylindrical hole; rather unevenly made; Ht. 7.1, Diam. 21.0; serpentine with chlorite (Minoan). *MSV* type 24 II A 1 for general type, though no parallel for details. Delta Room 1 A, basement, hearth bench against west wall (or just possibly Xeste 3, Room 13; the lamp was excavated just before Marinatos' death in 1974); FIG. 8; PL. 21β.
- 4180, groove round top of rim, groove and two incised lines on side of rim, three grooves round body; seemingly burnt from use at wick cuttings; Ht. 10.8, Diam. (rim) 25.6; serpentine (standard Minoan); decorative features as *MSV* type 24 II A forms 7 and 9; very fine specimen. West House Room 6, west of column 24, 0.70 m from E. wall, 0.75 m from S wall, excavated by Warren and Marinatos under direction of Dr. Doumas, 23/8/76; FIG. 9; PL. 21γ.

Total 10

Low lamp?

- 1420, one wick cutting; Ht. 12.0; marble, white; in Athens NM; not seen or tested for material by writer. Delta Room 1, north-west corner.

Total 1

Medium lamp with two wick cuttings and two pendent handles

- 3714, elegant, flaring profile; Ht. 35.0, Diam. 22.5; serpentine (standard Minoan); *MSV* type 24 II C, HM 437 from Palaikastro (Dawkins, 1923, fig. 119 C) being comparable, though more squat. Xeste 3 Room 4. *Thera* VII 31 and pl. 54a; FIG. 9; PL. 21δ.

Total 1

Three fragments of lamps of low, medium or tall pedestal type:

248*, white marble.

3000*, fragment of pedestal, with horizontal grooves; serpentine (standard Minoan).

3712*, limestone, hard, white, marble-like.

Total 3

Hand lamp (*MSV* type 24 IV).

On the analogy of the Minoan stone lamps with a stick handle this piece may be a lamp, though there are no marks of burning in the spout cutting.

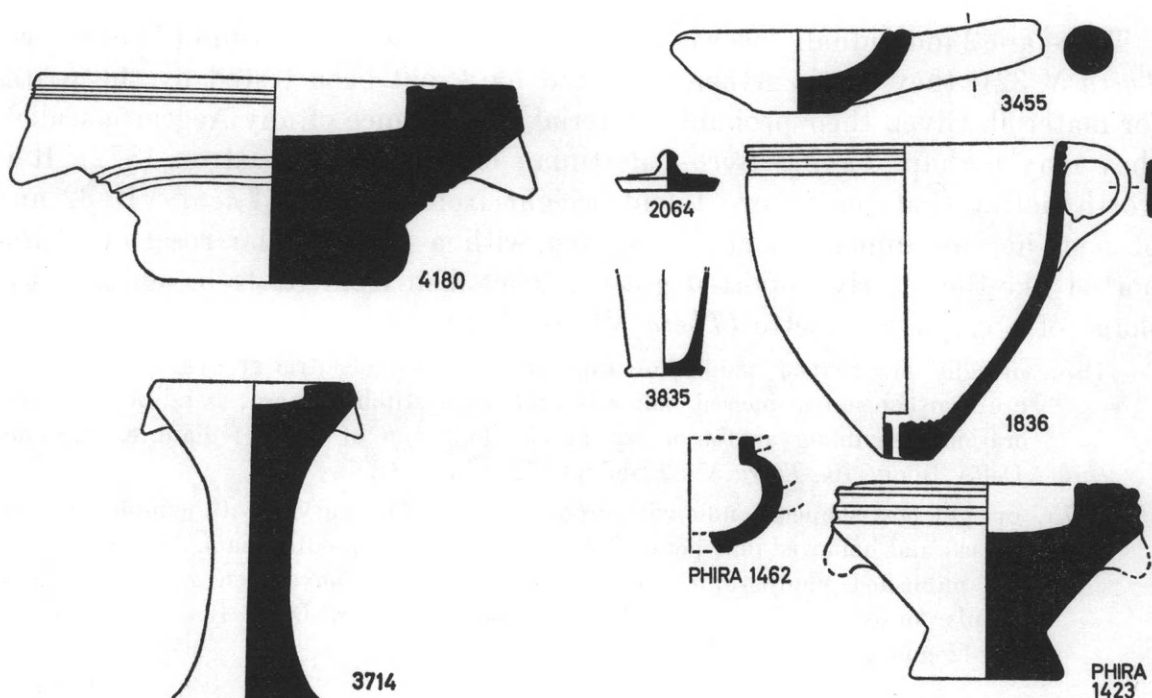

Fig. 9. Lamp: 4180. Scale 1 : 4. Lamp: 3714.
Scale 1 : 8.

Fig. 10. Hand Lamp: 3455. Lid: 2064. Rhyton: 1836.
Individual Vase: 3835. Phira Museum, Jug: 1462.
Phira Museum, Lamp: 1423. Scale 1 : 4.

3455, rim hollowed out opposite stick handle for use as a lamp or for pouring liquid; Ht. 5.0, Length 20.1, Width 11.8; marble, pale grey and blue/grey, horizontally banded; probably Minoan (*cf. MSV* P 314 for shape and *MSV* 135 for the material). West House, window sill of north wall of Room 6. *Thera* VI 34 and pl. 84a and colour plate 10; FIG. 10; PL. 21ε.

Total 1

Lids

MSV, type 27 I A. There are 3 lids with plain bevelled edges and pawn-shaped handles:

1850, Ht. 2.9, Diam. 8.0, serpentine (standard Minoan), Well 25; 2064, Ht. 2.0, Diam. 5.7, serpentine (standard Minoan), Delta Room 3, probably *Thera* IV 40 and pl. 98b

lower row centre, FIG. 10; Unnumbered, Diam. 5.0, gypsum, white (see Alabastron 1872 and Bowl 1873), Delta basement of polythyron.

Total 3

MSV type 27 I B. There are 2 lids with incut underside and pawn-shaped handles:

3023, Ht. 3.0, Diam. c. 9.4, serpentine (standard Minoan), Well 29; with Bucket-jar 4179, Ht. 4.4, Diam. 17.8, serpentine (standard Minoan) (*cf.* *MSV*, type 27 II B); FIG. 5; PL. 18 η .

Total 2

There are 2 individual, decorated lids, probably both of gypsum ("alabaster", *Thera* V 32); they are in Athens NM and have not been tested by the writer for material. Given their probable material and absence of any Aegean parallels they may perhaps have a Syro-Palestinian origin (see Alabastron 1872). It is worth noting that the bronze talent weight from Well 62 (*Thera* VII 32 and pl. 55c) has its upper surface decorated with a very similar rosette —? imported like the clearly imported green faience dish from Xeste 3, again in the shape of a calyx or rosette (*Thera* VII pl. 55b).

1874, upright bow-shaped handle; on top surface two concentric grooves within which are two concentric incised bands resembling a stitch pattern; band of relief decoration resembling arrows or ivy leaves along top of handle; diam. c. 11.5 cms. Delta Room 16. *Thera* V 32 and pl. 72b. PL. 22 α .

1875, upright bow-shaped handle with grooves; top surface carved with complex rosette, incised and hollowed out, petals terminating in sharp points; diam. 14.5 cms. From the published photograph it seems the lid may not have been round but semi-circular on one half and with three sides on the other. Delta Room 16. *Thera* V 22, 32 and pls. 34 and 72a. PL. 22 β .

Total 2

Thera IV 40 and pl. 98b shows 14 small rough stone lids without handles. Pebbles were also used as jar stoppers at Akrotiri.

Total 14

Pithos

1432, body frag, of jar or pithos, walls up to 1.7 cm. thick; exterior decorated with raised bands incised with crescents and plain raised disks, imitating clay pithoi with rope-bands and medallions; limestone, hard, white, marble-like; almost certainly Minoan, see *MSV* 61 under NM 2790 for stone medallion pithoi from the Tomb of Clytemnestra at Mycenae. Delta Room 14, destruction level. *Thera* IV 28, 40, and pl. 97c. PL. 21 σ .

Rhyton

Wide conical shape with strap handle; three horizontal grooves just below rim; small hole in base; smoothly finished inside and out. Ht. 16.6, Diam. 17.1, Width 20.7. *Rosso antico*, deep maroon with quartz and slaty inclusions.

Although this magnificent vessel is unique in shape there can be little doubt that it is a Minoan piece from Crete. The material is used for a number of fine rhytons and other MM III - LM I vases (*MSV* pp. 126, 146-8, 151-4) and there are many of more strictly conical shape (*MSV* type 34 A); some of these and other MM III - LM I vases have horizontal grooves below the rim (*MSV* P 145, P 178, P 195, P 236, P 467, P 553).

1836, Delta Room 16, north-west part; *Thera* V 33 and pl. 73b; FIG. 10; PL. 22γ.

Total 1

Individual vases

- 1305, body frag. of closed shape, two horizontal grooves pres.; serpentine-chlorite, greenish blue; this may well be another fragment belonging to the same vase as the fragment of Bridge-Spouted Jar 1881, found some metres to the south in Delta Room 9, 1. Delta Room 4.
- 1306, body frag. of closed shape; serpentine-chlorite, green, micaceous; Delta Room 4.
- 1419, neck fragment?; flaring mouth, assymetrical shape, hole through to body; Ht. pres. 13.5; gypsum, white (probably; in Athens NM and not studied or tested by P. W.); Marinatos suggested the mouth/neck of a ewer for this fragment of inverted candlestick shape. But for an Aegean origin at this date the material, if gypsum, is a problem. The piece in fact looks like the neck of a Syro-Palestinian jar, Ben Dor's type C, examples with sharply profiled shoulders, like ours, (1945, 103 nos. C7, C8), or even a small jar, type D no. 2. Ours has a taller neck than the examples illustrated by Ben-Dor, but has the sharp profile marking the top of the body. (For a tall neck, similar to ours, from Beth Shan (Late Bronze 1, tomb 42), an import in Egyptian alabaster, see Oren, 1973, 201 and fig. 33, 9). Delta Room 1, by east wall. *Thera* IV 40 and pl. 97b (upside down). PL. 21ζ.
- 3587, model spout, high-beaked, ritual ewer type with double lip (*MSV* type 19 B and p. 43 and n. 1 for refs. to double-lipped vases); flat on reverse side, presumably for inlay. Ht. pres. 13.7; limestone, veined, white, grey and bluish (Cretan, *MSV* 133, limestone type 3); certainly Minoan, by type and material. Surface earth N of Delta Room 17. As Marinatos remarks, this fine piece must have been intended for some very exotic inlay composition including a ritual ewer. *Thera* VII 31 and pl. 54c; PL. 228.
- 3711, fragment, probably of pedestal base or of wide, everted lip of large vase, in either case made separately from its vase, with finished upper and lower edges; limestone, hard, white, marble-like. Xeste 3, area S of Passage 5.
- 3834, vase frag.?, vertical sides, polygonal with vertical section in relief; limestone or marble, banded, pale grey, blue/grey, orange (Cretan, see 3587), Well 63, 23/10/73.
- 3835, body/base frag. of small cylinder jar (base diam. 4.0), slightly flaring, with small everted or moulded base; Ht. pres. 5.4, Diam. (base) 4.0; Egyptian alabaster (probably); seems burnt; red colouring matter inside. An Egyptian cylinder jar. The type is common in the Old Kingdom, First Intermediate Period and Middle Kingdom; see *MSV* types 30 D and 43 F; but it does occur in forms to which ours could belong in the XVIIIth Dynasty, (Petrie, 1937, pl. XXXIII 821-2). It may well have reached

Thera via Crete, where many XVIIIth Dynasty alabaster vases are found (*MSV* type 43 H-J). Delta Room 17, west part; FIG. 10.

3855, frag. of small plaque, possibly from lid; marble, white, Beta Room 2, north part.

Total 8

3. MATERIALS

Many of the local volcanic rocks were used to make stone vessels. Their sources, all on or near the Akrotiri peninsula, have recently been published by Dr. H. C. Einfalt (1978). Dacite, lava (grey, black, purple, red, pink), tuff (white) were much the commonest. Dacite is ideal for mortars, a hard, grey volcanic rock with hornblende in the form of fine black splinter crystals, and amphiboles. Lava was hard and again excellent as an abrasive. Tuff has the

TYPES	MATERIALS	Dacite	Ignimbrite	Lava, black	Lava, pink, purple, red	Limestone	Marble	Metamorphic	Pumice	Tuff	Not known	TOTAL
Basin /Tray	A						1			1	1	3
	B	1										1
	C					1	1	2		6		10
	D	1										1
	E	4				1				1		6
	C or E	3										3
Lamps, hand		5										5
Mortars, Pebble/Boulder		24	2	26	2							54
Mortars, Plain Bowl	A	4										4
	B				1					2		3
Mortars, Small, rough						1			1	23		25
Mortars, Spouted		39		9								48
Mortars, Tripod		6(1?)										6
Pithos		1										1
Miscellaneous individuals				3	1							4
		88	2	38	4	3	2	2	1	33	1	174

TABLE 1 : Theran stone vessels in local materials

TYPES	MATERIALS	Alabaster, Egyptian	Gypsum	Limestone, white	Limestone, hard, white, marble-like	Limestone/marble, polychrome	Marble, banded	Marble red	Marble white	Rosso antico	Serpentine	TOTAL
Alabastron			1									1
Bird's Nest Bowls											3	3
Blossom Bowls											3	3
Bowls, open			2		12	1	2		2		3	22
Bowl with diagonal fluting											1	1
Bowl with rim spout, strap handle											1	1
Bridge-spouted Jar											1 (with chlorite)	1
Bucket-Jars								1			2	3
Chalices							1		2			3
Conical Cup											1	1
Handles		1		1	1						1	4
Jars A			1								1	2
B											2	2
C			1						1			2
Lamps Low									2		9 (2 with chlorite)	11
Medium											1	1
Frgs					1				1		1	3
Hand lamps							1					1
Lids			3								4	7
Pithos					1							1
Rhyton										1		1
Miscellaneous individuals		1	1		1	2			1		2 (with chlorite)	8
TOTALS		2	9	1	16	3	4	1	9	1	36	82

TABLE 2. Theran stone vessels in non-local materials

advantage of strength and lightness. Ignimbrite and pumice were used very rarely; this is not surprising, since the numerous cavities in these rocks make them quite unsuitable for vessels.

The non-local materials are as follows:

Alabaster, Egyptian; calcite, full of crinkly bands. *MSV* 125-6. See PL. 20γ.

Gypsum; hydrous calcium sulphate. See Alabastron 1872, where it is argued that the gypsum may be Syro-Palestinian, for which see Ben-Dor, 1945, 94-6. PL. 18δ.

Limestone, white. This is common in the Aegean and Crete (*MSV* 133-4) and cannot alone determine place of manufacture.

Limestone, hard, white marble-like, translucent but apparently non-crystalline. This fine rock (PL. 21στ) was noticed by Evans in relation to some of the Central Treasury stone vessels at Knossos (1928, 822 and n. 2; 827) and was described in *MSV* 134, type 8. A Cretan source has not been found and since several fine rocks were being imported into Crete for vases in MM III - LM I the stone may be non-Cretan. But so many varieties of limestone are found in Crete that this too may well be one of the rocks of the island. The new Thera evidence is however remarkable: 16 vessels in this material (second only to Minoan serpentine among the imported stones), forming 19.5% of the vessels in non-local stones. There are moreover only 16 vessels of this material in Crete itself. The implications are examined below, p. 103-4.

Limestone/marble, non-crystalline or slightly recrystallized, grey, deep blue and orange veined and mottled. This is another fine limestone, sometimes just marble, used in Crete in MM III - LM I for rhytons (*MSV* 133, type 3). Its precise source is not known but is almost certainly Cretan, since it is close to other Cretan banded limestones and marbles and was used for floor or dado slabs at Knossos. PL. 22δ.

Marble, pale grey, blue grey banded, PL. 21ε. Although this form is not uncommon among Cycladic stone vessels it also occurs and was used in Crete. See discussion on Bowl Unnumbered and Hand Lamp 3455.

Marble, red. Imported and possibly a variety of *rosso antico*. See discussion under Bucket-Jars. PLS. 19α-γ.

Marble, white. Although common in the islands, white marble was used for large vases in Crete in MM III - LM I, the stone perhaps imported. See above on Chalices and Lamp 3522. PLS. 20α-β.

Rosso antico. This fine red marble was imported into Crete from the Kyprionan quarries in Lakonia and used for large vases in MM III - LM I. See discussion under Rhyton. PL. 22γ.

Serpentine. The blue, grey, black mottled variety was the commonest material for stone vases in MM III - LM I and has several known sources in the

island. See Warren, 1965, and *MSV* 138-40. PLS. 18 α - γ , 18 ϵ - η , 19 δ , 20 $\sigma\tau$, 21 α - δ .

Tables 1-2 indicate the numbers of vases in different materials according to their types.

4. MANUFACTURE

For the processes of manufacture the unfinished Bucket-Jar of red marble in the House of the Ladies (p. 91-3) is the most important single piece yet found in the Aegean. Two methods were being employed to bring it to its present stage. The exterior appears to have been worked with some kind of *boucharde* (German *Stockhammer*), a metal hammer, or rather a multiple punch (Casson, 1933, 178-80) with an incut head like that of a steak hammer. On the interior tubular drills either set with fine cutting points or, more probably, left plain and fed with abrasive powder, had been used. One drill had cut an enormous core 27 centimetres in diameter (FIG. 6 and PL. 19 γ .) The machine or tools must have been rotated, since the jar itself is far too heavy to have been turned. Smaller cores up to 8 centimetres in diameter had previously been drilled and these and the great cores must have been removed by wooden wedges and water. The actual cutting would have been done by the abrasive powder, probably sand, and water poured into the grooves formed by the cylindrical drill; the latter would have been of copper or bronze, set into a large, heavy cylinder turned by the lapidary. A similar process was being used to extract a large core from an unfinished vessel at Mallia (Chapouthier, Demargne and Dessenne, 1962, 8 and pl. XLIII, HM 2250. *MSV* 157, 161). For a full discussion of the manufacturing processes of the jar see Warren, 1978.

The excavations have yielded other interesting evidence for stoneworking at Akrotiri. Three cores indicate stone vase manufacture (*MSV* 159-60). They are 746 of tuff, 3903 of limestone (hard, white, marble-like) and Δ 722 of limestone or marble, grey and blue veined. (Even though 3903 and Δ 722 may possibly have been reused, it is most improbable that they were imported as finished objects). 746 is simply confirmation of manufacture in one of the local materials, tuff, but 3903 and Δ 722 are important evidence for manufacture at Akrotiri in imported, probably Cretan stones, in all likelihood by resident or visiting Minoan lapidaries. To 3903 we must moreover add 145, a chipped lump in the same hard, marble-like limestone (*Thera* II, pl. 41, 3).

The evidence of these two pieces of limestone, together with proportionally so large a number of vessels (or fragments), indicates either that vases and/or raw material were exported from Crete to Akrotiri or that this is a Thera rock, used at Akrotiri and exported to Crete in MM III - LM I. So far however no source has been determined among the marbles and limestones of the non-volcanic, south-eastern mass of the island. Hard, white limestone was moreover

used in Crete for paving slabs (Shaw, 1971, 13 and fig. 59c). Given this fact a Cretan source for our limestone seems probable. The chief point to emerge however is that this material, the core of Δ 722 and the unfinished red marble bucket-jar demonstrate the presence on Thera not just of a local industry, clear enough from the many vessels in dacite, lava and tuff, but the implantation of a full Minoan tradition as evidenced by the lapidaries' workshops at the four palaces. Not even Kea, which had a flourishing local industry in banded marble (Caskey, 1962, 272-3, Warren, 1967a, 37 and n. 1. *MSV* 78 (type 31C), 79 (type 32C)), Kythera, Phylakopi or Trianda have so far yielded such a degree of lapidary attachment to Crete itself.

Several other blocks of imported material demonstrate stone-working. 657 is a boulder of Melian obsidian (*Thera* III 22-3 and fig. 10), found with the great dacite pithos in a pre-destruction level. There are two rock crystals, 720, one large enough (width 8-9 cms) for a small vessel, the other too small for vases and probably for jewellery or inlay. This again is one of the hardest and finest palatial stones and must have been used in a workshop similar to that in a workshop in the palace of Zakros (Platon, 1974, 202 and figs. 115 and 121). There is also a block of chlorite/serpentine, 3396, with a core drilling through the centre. It is green and crystalline, not the standard Cretan type (p. 102-3) and perhaps not intended for vase making; but it is not a local stone. Finally a block from the excavations has been thin-sectioned and analyzed by x-ray spectrometry by Dr. H. Einfalt. It proves to consist of 50% corundum and is therefore in all probability emery from Naxos. Its most likely function would have been as an abrasive powder or point in the manufacture of stone vases, such as the bucket jar in the House of the Ladies. Here again a specific feature of the stone vase industry in Minoan Crete, where emery was used in the Late Minoan period (*MSV* 160), is found at Akrotiri.

5. CONTEXTS AND FUNCTIONS

Although it will take many years the study and publication of the numerous finds, and of what lay in association with what in each separate room in the houses at Akrotiri, will yield invaluable information about the function of objects and of the rooms themselves. But many interesting indications have already been brought out by Marinatos in *Thera* I - VII. Study of the stone vessels enables further points to be made.

B a s i n s were sometimes set beside hearths. Dr. Doumas suggested to me that they might have contained water permanently, as much for fire extinguishing in inflammable buildings as for cooking or other domestic functions.

S p o u t e d M o r t a r s and **T r i p o d M o r t a r s** sometimes had their pounder, pestle or grinding stone with them, good evidence for their function

in grinding flour (while there are at least two fully equipped mill-houses (Area A and Delta 15)) or other products, such as crushed herbs or colouring matter. The spouts were presumably to facilitate tipping out finely ground powder.

L a m p s. Clear evidence for function as lamps was observable in the marks of burning, both round the spouts of the locally made dacite hand lamps and on the wick cuttings of one or two of the imported Minoan serpentine lamps. An interesting point was that these fine, imported vessels illuminated not only ground floor or basement rooms which contained high quality vases and other objects, as in Delta Room 16, but also several ordinary working areas such as Area A, Pithos Magazine 3. Their quality therefore did not restrict their place of use.

One rough vessel in local grey/black lava (no. 177) may have been a bath or drinking trough for birds. It has a bar left across its middle, it may have stood on the roof of a room in Bronos 2 and has, Marinatos explained, modern parallels in the island.

Xeste 3, to judge by its architecture and magnificent frescoes of ladies gathering flowers, was clearly a house of importance. Apart from the pedestal lamp five other fine stone vessels came from its rooms (Birds Nest Bowl 3623, flaring Bowl 3622, huge open marble bowl (unnumbered), spouted bowl 3710 and jar 3960). No working areas are yet identified within the house and the quality of the stone vessels seems to have corresponded to the quality of the living rooms, reception rooms and lustral basin.

Finally, the nature and concentration of the rich collection of stone vessels in Delta Room 16 suggests that this room, or at least its south-west corner, may have been a shrine or shrine-store, like the shrine-treasures at Knossos and Zakros. Apart from the pottery (over 300 vases), two low stone lamps and two finely decorated gypsum lids there were two blossom bowls, a marble bowl with separately made handles (1831), a plain marble bowl (1833), an unusual little gypsum bowl (1873), a globular white marble jar (1828), three chalices and the *rosso antico* rhyton. The ritual use of rhytons is well known and the similar function of chalices is clear from the Zakros shrine-treasury (Platon, 1974, 123, 126 and figs. 59, 68, 82), the Knossos Camp Stool fresco and the Tiryns gold ring. With these stone finds were bronze vessels including an incense burner or chafing dish, two ostrich egg rhytons with Minoan faience fittings and several triton shells, whose use as ritual trumpets is again well known.

6. THE STONE VASES OF THERA: THEIR AEGEAN SETTING AND FOREIGN CONNEXIONS

The stone vases and associated evidence from Akrotiri have demonstrated, first, the existence of a flourishing local industry in both local volcanic ma-

terials and fine imported stones and, second, importation of many finished pieces from Crete. In respect of local industry Akrotiri is akin to the settlement at Aghia Eirene on Kea, with its production of vessels (and bore cores) in grey and black banded marble which occurs near the site¹. As for importation from Crete, especially of standard Cretan serpentine vases, the Thera settlement stands akin to Aghia Eirene, Kythera, Naxos, Phylakopi on Melos and Triandha on Rhodes among the island sites (Warren, 1967a, *MSV* 187-90. Monaco, 1941, 91-2 and figs. 14; 21, 1; 42-44; from Triandha, wrongly omitted in *MSV*). In the number of imports (57 certain, 71 certain or possible) Akrotiri has yielded more than Mycenae, Kea or any other site outside Crete, though the Thera total must reflect the great extent of the excavations and the unique degree of preservation of the buildings. If the local Thera vessels are included the grand total (275) easily exceeds any site in Crete save Knossos (*MSV* 123).

In addition to receiving many imports and technology from Crete, nine vases of gypsum must also be imports, since the material does not appear to occur on Thera. The interesting point is that Crete must be ruled out as a source of gypsum vessels in LM I A. Before LM II - III A, when the stone was much used for alabastrons and other shapes (Warren, 1967 b), only two lids from the Knossos Vat Room deposit (Evans, 1921, fig. 120 top right (called alabaster); *MSV* 68), have been found in this material, among several thousand Minoan stone vases. No site in the Aegean was producing gypsum vases at this time. The one region where they were made, from Middle Bronze II onwards, was the Syro-Palestinian; the industry, material and types were analysed by Bendor (1945) and his work has been confirmed by Oren (1973, 90). Many of our nine pieces are too worn or fragmentary for the shape to be determined, but one seems to have been an alabastron (1872), another (183) is very probably a fragment of a small jar, oval in plan, a third (1359) is a piriform jar and a fourth (1419) probably the neck of a small jar. All these correspond to detailed forms of the Syro-Palestinian class. In view of their proposed identification it is interesting to observe that there are further instances of Syro-Palestinian imports on Thera. Professor Åstrom has published (1971) three Tell el Yahudiyeh juglets in the Nomikos Collection, very probably excavated on Thera, and datable to Middle Bronze II (Åstrom, 1971, 416), 16th century B.C., like the gypsum vases. There is also a Syro-Palestinian amphora from Delta Room 9, 1 (*Thera* VII 15, 30 and pls. 19b and 49b)². The amphora is likely to have

1. I am grateful to Professor J. L. Caskey for his generous permission to study the stone vases from Kea and to incorporate the types in *MSV* in 1969. Kean pieces in local marble, mostly open bowls with or without a moulded base, are K 1.532, K 3.22, K 3.124, K 3.287, K 3.446, K 3.485, K 3.488, K 3.568,

K 4.316 and K. 4.340. One or two pieces in chlorite or chlorite schist may also be of local manufacture, since the stone occurs there (K 1.25, K 1.372, K 1.412, K 3.101, all lids).

2. Another Syro-Palestinian gypsum vessel reached Crete (*MSV* type 44). A hydria at Knossos is probably

contained wine, the small gypsum vessels and the clay juglets perfumes or scented oils; since none of these types has been found in Crete it is probable that they reached Thera directly from the Levant, or via Cyprus.

The numbers and proportions of the Thera stone vase industry are summarized in table 3.

		%
Vases of local (Theran) stones	174	68.1
Minoan imports (certain or probable)	57	22.2
Minoan or Cycladic manufacture (marbles and white limestone)	14	5.4
Local manufacture in imported stone (red marble)	1	0.4
Egyptian? (Egyptian alabaster jar?, from Crete)	1	0.4
Syro-Palestinian? (gypsum)	9	3.5
TOTAL	257	100.0

TABLE 3. Numbers of local and imported stone vases at Akrotiri

It is not known what Thera products were given in exchange for those from Crete, the Greek Mainland (Vapheio cups) or the Levant and in any case the Akrotiri settlement has to be seen as one point in a matrix of extensions of the Minoan economy outside Crete, whether in the form of Minoan settlements like Kythera, Triandha or Iasos, older settlements with some admixture of Minoan elements, as probably on Kea and Melos, or independent places under

Egyptian, imitating a Syro-Palestinian shape (*MSV* 113, *Her. Mus.* 2403, with references). A Syro-Palestinian red lustrous clay bottle was found at Gournia (Boyd Hawes, 1908, 42 and pl. 8, 25; Sjoqvist, 1940, 85; Cadogan, 1972, 7) and a bronze Resheph figurine was in the Patsos Cave in central Crete (Evans, 1928, 477; Boardman, 1961, 76 and pl. XXV 371). Syrian or Egyptian elephants' tusks are well known from Zakros (Platon, 1962, and pl. 161 α , γ). Canaanite amphoras are likewise familiar from Athens and Mycenae (Grace, 1956).

The presence of Syro-Palestinian MB II gypsum vessels at Thera seems to provide an important chronological correlation. (The MB II date for the Syro-Palestinian gypsum parallels is secure, depending chiefly on Beth Shan levels X A (below the one metre of later fill) and B, from which they came (cf. Oren, 1973, 90). In publishing the vases Ben Dor (1945) was following Fitzgerald's excavation data and date, late MBA-Hyksos (Fitzgerald, 1932, 145-7). So many vessels are unlikely all to have been heirlooms and the last settlement at Akrotiri was in any case short-lived. It therefore appears that the Late Minoan I A

period (date of Akrotiri) had begun before the end of Middle Bronze II in Syria-Palestine, that is, within the time of the Second Intermediate Period in Egypt and before the start of the XVIIIth Dynasty (cf. above on Bowl 1873). (The approximate contemporaneity of Syro-Palestinian MB II and the Second Intermediate Period is well known; e.g. Kantor, 1965, 22-4; Kenyon, 1973 (originally 1966)).

The woeful imprecision of the evidence for the absolute date for the beginning of the Aegean Late Bronze Age has been emphasized previously and it was noted, in relation to Professor Kantor's (1965, 22-4) MB II / Second Intermediate Period / Middle Minoan III correlation by means of the Lisht jug, that the dolphins on the Pachyammos pithos used in comparison with the jug could as easily be LM I A as MM III (Hankey and Warren, 1974, 145, 150). This observation now seems confirmed by the new Thera evidence; it appears that the Aegean LBA began somewhat earlier than has previously been argued, that is, before 1580/70 or 1560, depending on the date adopted for the beginning of the XVIIIth Dynasty (cf. Hankey and Warren, 1974).

Minoan influence like the Argolid and southern Lakonia. The presence of a workshop in fine imported stones is one aspect of this economic extension. Nonetheless there must have been Theran outgoings. The study of the stone vase industry now shows, for the first time, that the well made tripod mortars are Theran products in local dacite and it is clear that the majority of those in Crete, said to be of trachyte and which I (*MSV* type 45) had previously called Syro-Palestinian, following Professor Buchholz (1963), are in fact Theran, since they are but one part of the dacite vase industry of the island. Here then is one class of exported objects given in exchange for imports.

The reciprocal mechanisms of the lapidary's craft bring us logically to mention a major aspect of Theran Bronze Age economy and society which requires detailed study, the whole question of the explanation of the wealth of Akrotiri. It is by no means obvious what supported so many and such splendid buildings at Akrotiri. Meagre preservation may of course have disguised the original existence of equally fine structures at the other island sites. Nonetheless Thera requires explanation. So far, and much remains to be excavated, no houses appear significantly more important than others and there are no 'public' buildings. But the complexity of the economic system, the range of manufactured products and overseas connexions, and the requirements of food production indicate clear divisions of labour and thus a developed social organisation. Trade and perhaps gift exchange were clearly important and the stone vase industry formed a distinct part of this activity. Mercenary or piratical expeditions are also probable, given the Theran ships and crew, and probably Theran or Mycenaean warriors in boars' tusk helmets, on the Fresco of the Ships. Trading and raiding have frequently operated together in the Mediterranean and the Akrotiri establishment reminds one much of the Italian mercantile republics of the Renaissance. Nevertheless the wealth of Thera seems ultimately explicable only in terms of the extension overseas of the immensely rich Minoan economic system in Middle Minoan III - Late Minoan I. Optimum conditions for economic, technological and populational development and expansion were created in Crete at the time. Nothing hindered and everything, in particular the requirements of raw materials, encouraged the extension of this system outside the island. Akrotiri, even though in large measure steeped in its Cycladic inheritance, is one part of this extension.

APPENDIX 1

Stone Vases in Phira Museum from Zahn's excavations

Zahn's excavations were made in 1899 at Potamos, about 600 m to the east of Marinatos' excavations (see *Thera* I 12 n. 1). Given the lie of the land it is possible that both sites belong to the same settlement, vast though it would be. Zahn's material, LM I A like Marinatos', is in Phira Museum storeroom. It includes nine stone vessels, which are added here for completion. Numbers are those of the Museum.

Local materials

Hand Lamp (or mortar, spouted bowl type); stick handle, dacite, 488.

Total 1

Mortars; hollowed pebble/boulder type; black lava, 1495;
spouted bowl type; dacite, 485, 486; purplish red lava, 787+1487.

Total 4

Minoan, imported

Bowl: fragment, large, open, with bow-shaped handle; serpentine (standard Minoan); *MSV* type 10 B; 1481.

Jug: whole profile fragment of small jug, with remains of strap handle, moulded base; marble, grey and white mottled (as used in Crete, *MSV* 135): this is a Minoan form (*MSV* type 22 A), used mainly in MM I; one survived to or was made in LM I at Mallia (*MSV* 47, HM 2424), so the Thera vessel cannot be more closely dated than EM II - LM IA; cf. *MSV* 47 and D 162, D 163, P 273 - P 275; 1462; FIG. 10.

Lamp: low type, two grooves on top of rim, two on outside of rim; Ht. 10.5, Diam. 16.6; serpentine (standard Minoan); *MSV* type 24 II A, forms 7 and 9; 1423; FIG. 10.

Lid: *MSV* type 27 I A; serpentine (standard Minoan); 1425.

Total 4

APPENDIX 2

Two more stone vessels come from Akrotiri district, though not from the excavations.

Phira Museum: Unnumbered: A very large triangular or heart-shaped basin on three low feet (Basin/Tray, triangular type); the sides are decorated with relief spirals on body and feet, with a fine relief palm tree at the front end; dacite; hammer and punch technique as with all dacite vessels at Akrotiri; length 69.5 cm., width at rim 47.0 cm., height at front end 25.3 cm.; found at church of the Panaghia, near that of A. Ioannes, west of Akrotiri. Despite the unique decoration there can be no doubt that this is a LM IA vessel locally made in dacite and in a shape found several times in the Akrotiri

settlement (Basin/Tray, triangular type). One dacite vessel from Akrotiri (spouted mortar 3520) also has relief decoration of undulating bands, far less elaborate than this vessel, but in the same technique. *Thera* I 57-9, and figs. 84-88; VII 11-12.

Akrotiri 621: a natural pebble of irregular shape, hollowed on one side and covered all over with lightly incised patterns; very hard, dark greenish brown stone (probably metamorphic); no parallels exist for this piece; since neither Minoans nor Therans made stone vessels by leaving irregular pebbles in their natural shape and since the piece did not come from the Akrotiri excavations but turned up in the winter of 1968 on the Arvanitis property at Kharoupies it is here set down as not of Bronze Age date.

P. M. WARREN

APPENDIX 3

Petrological Analyses of the Bucket-Jar from the House of the Ladies, Thera, and of rosso antico samples

Five samples were provided by P. M. Warren, two (nos. 1-2) from the *rosso antico* quarries near Kyprianon, Lakonia (Waterhouse and Hope Simpson, 1961, 119-21; Ellis, Higgins and Hope Simpson, 1968, 331-6), collected on 20 July 1965, and three (nos. 3-5) considered to be *rosso antico* from Knossos (Evans's excavation material, no provenance). The jar sample is no. 6.

1. Nos. 1 and 6 were thin-sectioned.

S a m p l e 1: the colour is homogeneous red across the thin section and some shear zones are marked by dark aggregation of haematite. The grain size is small (c. 0.6 to 1.3 mm diameter, slightly elongated) and very homogeneous. Texture is marked by well developed shear planes, slightly curved and nearly parallel. Mineralogically the rock is made of calcite, poorly twinned, with a small amount of plagioclase feldspar (with some inclusions of calcite), quartz (?) and some tiny flakes of light mica. The haematite is homogeneously dispersed in the calcite.

S a m p l e 6: the colour is dark red and not homogeneously dispersed. There are some white grains without the red colour from haematite. The grain size is mainly the same in the small fraction as in no. 1, 0.5 to 1.0 mm, but there are also many bigger grains, ranging from 3.0 to 7.0 mm. They are often not coloured (see above) and are partly composed of smaller grains. The minerals are calcite, a small amount of plagioclase with inclusions of calcite and one crystal of tourmaline; this mineral is not uncommon in sediments and belongs either to transported material as a heavy mineral or is developed during diagenesis from minerals and pore solutions. The shape of the observed tourmaline, with well developed crystal faces, points to a diagenetic origin. The brownish

chlorite and small amount of light mica is characteristic, the chlorite belonging to small fragments of an argillaceous rock. This fragment consists mainly of calcite, chlorite and haematite, the latter being not so well dispersed through the material but clouded in some of the calcite. The jar as a whole was observed to have some inclusions over a centimetre in size.

By comparing the materials one can see that both are haematite-coloured and recrystallized limestone, and one can call them marble. The main composition is the same, calcite and a small amount of plagioclase with inclusions of calcite, pointing to a diagenetic origin of the plagioclase. Some very small grains look like quartz, but were too small for further investigation in this analysis. The material from the jar, no. 6, is coarser grained and not so 'clean', having some inclusions of rock fragments (argillaceous material). This means a stronger influence of material of detrital origin than in sample no. 1. But there are micas too, even if only a few. According to Ellis, Higgins and Hope Simpson (1968, 336) mica and chlorite are not uncommon in *rosso antico*. So this difference in the influence of detrital material is not a strong argument against the same provenance of both samples.

One may conclude from these analyses that the jar sample, no. 6, is a red marble, like the *rosso antico* sample no. 1. But the much more variable and larger grain sizes of no. 6 suggest that, if it is actually *rosso antico*, it is unlikely to have come from the same quarry location as no. 1.

2. Nos. 1, 2, 3 and 6 were analyzed by atomic absorption spectrometry.

	MgO (weight %)	Sr (ppm)
1	0.30 \pm 0.01	760 \pm 20
2	0.37 »	670 »
3	0.38 »	840 »
6	0.63 »	470 »

Magnesium and strontium are the main constituents in a calcite, apart from calcium. The Knossos sample, no. 3, appears to fit closely with nos. 1 and 2 from the quarries and it may be suggested that it is *rosso antico*, like nos. 1-2. The jar sample, no. 6, looks different, but one should not say it cannot be *rosso antico*. One would expect some range of variation and the differences are not so large as to require no. 6 to be some quite different sort of marble.

3. All samples, nos. 1-6, were analysed by neutron activation analysis, with the following results.

Element	1	2	3	4	5	6	
Sc	2.8	4.6	7.9	3.7	3.1	2.8	± 3 %
Cr	22	32	112	35	< 5	20	± 9 %
Co	22	43	39	29	14	23	± 10 %
Fe (1)	0.77	1.33	3.10	1.24	2.24	2.03	± 4.5 %
Ba	138	146	426	130	471	< 60	± 35 %
La	17	16	25	17	19	19	± 4 %
Ce	14	13	38	23	16	16	± 8 %
Nd	21	18	22	10	32	22	± 13 %
Sm	2.9	4.3	4.1	3.8	3.9	3.7	± 14.7 %
Eu	0.4	0.9	0.7	0.6	0.7	0.7	± 17 %
Tm	0.18	0.34	0.20	0.20	0.21	0.29	± 44 %
Yb	1.10	1.57	1.70	1.36	1.37	1.26	± 10.8 %
Lu	0.22	0.34	0.35	0.23	0.21	0.17	± 24 %
Hf	0.18	0.42	1.34	0.52	0.63	0.51	± 50 %
Ta	0.07	n.d.	0.40	0.09	0.12	0.10	± 7.5 %
Th	1.4	2.4	5.8	1.8	2.8	2.5	± 20.7 %
U	< 0.11	< 0.18	0.75	< 0.25	0.83	0.49	± 36.8 %

Concentrations in parts per million (ppm). (1) Fe in % Fe_2O_3 .

Samples irradiated at the research reactor FR-2, Gesellschaft für Kernforschung, Karlsruhe, Federal Republic of Germany.

Final column: calculated limits of error (mean standard deviation).

Samples 1, 2, 4 and 5 show a considerable range in element concentrations and into these the jar sample, no. 6, fits very well. On the other hand no. 3, from Knossos, which both visual appearance and the previous analyses indicate to agree well with the quarry samples 1 and 2, does not fit well in the present analysis. One should not conclude that no. 3 is not *rosso antico*, since we as yet know very little about the possible variations of element concentrations which an adequate series of samples from the quarries would provide. With regard to the material of our jar, the neutron activation analysis, like the other two, does not point against the material being from one of the *rosso antico* quarries. Within the obvious limitations of the sample size (since we in no sense have a full characterization of the quarries) the material of our jar is congruent with a characterization as *rosso antico*, although the variations of grain size indicate that it would have come from a different area of the (extensive) quarries from that of the quarry and Knossian samples analyzed.

HANS EINFALT

REFERENCES

- Åström, P. : Three Tell el Yahudiyeh juglets in the Thera Museum. In : *Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera* (S. Marinatos and D. Ninkovich, eds.), pp. 415-21. Athens 1971.
- Ben-Dor, I. : Palestinian alabaster vases. *Quart. Dept. of Antiq. in Palestine* 11, 93-112 (1945).
- Boardman, J. : *The Cretan Collection in Oxford*. Oxford: University Press 1961.
- Boyd Hawes, H. : *Gournia, Vasilike and other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*. Philadelphia: The American Exploration Society, Free Museum of Science and Art 1908.
- Buchholz, H.-G. : Steinerne Dreifußschalen des ägäischen Kulturkreises und ihre Beziehungen zum Osten. *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts*, Athenische Abteilung 78, 1-76 (1963).
- Cadogan, G. : Cypriot objects in the Bronze Age Aegean and their importance. In : *Πρακτικά τοῦ πρώτου διεθνoῦς κρητολογικοῦ συνεδρίου*, pp. 5-13, Λευκωσία 1972.
- Caskey, J. L. : Excavations in Keos 1960-1961. *Hesperia* 31, 268-83 (1962).
- Casson, S. : *The Technique of Early Greek Sculpture*. Oxford: University Press 1933.
- Chapouthier, F., Demargne, P., Dessenne, A. : Fouilles exécutées à Mallia. Quatrième Rapport. Exploration du Palais. *Études Crétoises* 12 (1962).
- Einfalt, H. C. : Stone materials in ancient Akrotiri — a short compilation. In : *Thera and the Aegean World* (C. Doumas and H. C. Puchelt, eds.), I pp. 523-7. London 1978.
- Ellis, S. E., Higgins, R. A., Hope Simpson, R. : The façade of the treasury of Atreus at Mycenae. *Ann. Brit. School at Athens* 63, 331-6 (1968).
- Evans, Sir A. : *The Palace of Minos at Knossos*. London: Macmillan 1921 (I), 1928 (II), 1930 (III), 1935 (IV), 1936 (index).
- Grace, V. : The Canaanite jar. In : *The Aegean and the Near East. Studies presented to Hetty Goldman* (S. S. Weinberg, ed.), pp. 80-109. Locust Valley, New York: Augustin 1956.
- Hankey, V., Warren, P. : The absolute chronology of the Aegean Late Bronze Age. *Univ. of London. Bull. Inst. Classical Studies*, 21, 142-52 (1974).
- Kantor, H. J. : The relative chronology of Egypt and its foreign correlations before the Late Bronze Age. In: *Chronologies in Old World Archaeology* (R. W. Ehrich, ed.), pp. 1-46. Chicago-London: University of Chicago Press 1965.
- Kenyon, K. : Palestine in the Middle Bronze Age. In: *The Cambridge Ancient History* (I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger, eds.), 3rd ed., Vol. II Part I, chapter 3 (1973).
- Marinatos, S. : Excavations at Thera, I-VII. Athens: Archaeological Society of Athens 1968-76.
- Monaco, G. : Scavi nella zona micenea di Jaliso (1935-1936). *Clara Rhodos* 10, 41-183 (1941).
- Oren, E. : *The Northern Cemetery of Beth Shan*. Leiden: 1973.
- Petrie, Sir W. M. F. : *Stone and Metal Vases*. London: British School of Archaeology in Egypt and Quairitch 1937.
- Platon, N. : Ανασκαφή Ζάκρου. *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, 142-68 (1962).
- Platon, N. : Ζάκρος. *Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 1974.
- Shaw, J. : Minoan architecture: materials and techniques. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 49, 1-256 (1971).
- Warren, P. : Two palatial stone vases from Knossos. *Ann. Brit. School at Athens* 60, 154-5 (1965).
- Warren, P. : Minoan stone vases as evidence for Minoan foreign connexions in the Aegean Late Bronze Age. *Proc. Prehist. Soc.* 33, 37-56 (1967). Referred to as 1967a.
- Warren, P. : A stone vase-maker's workshop in the palace at Knossos. *Ann. Brit. School at Athens* 62, 195-201 (1967). Referred to as 1967b.
- Warren, P. : *Minoan Stone Vases*. Cambridge: University Press 1969.
- Warren, P. : *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete*. London: British School at Athens and Thames and Hudson 1972.
- Warren, P. : The unfinished red marble jar at Akrotiri, Thera. In : *Thera and the Aegean World* (C. Doumas and H. C. Puchelt, eds.) 1 pp. 555-68. London 1978.
- Waterhouse, H., Hope Simpson, R. : Prehistoric Laconia : Part II. *Ann. Brit. School at Athens* 56, 114-75 (1961).
- Zervos, Ch. : L'art des Cyclades du début à la fin de l'âge du Bronze. Paris: Cahiers d'Art 1957.

A DOUBLE AXE-DESIGN (?) FROM VROKASTRO

(Plate 23)

A small but interesting collection of Minoan pottery in the Mount Holyoke College Art Museum in America has recently been published by Karen Pollinger Foster in a useful article¹. Among the pieces described is a gift from Herakleion Museum, presented before the Second World War, which includes some sherds from the well-known ancient town of Vrokastro in Eastern Crete, between Hagios Nikolaos and Gournia. These sherds evidently come from the excavations of Edith H. Hall², who donated a number of objects from other Cretan sites to the same American collection.

The new Vrokastro sherds include a rim fragment, part of a small bell-shaped cup³ dated to the LM IIIB period (fig. 1a). Its dark brown decoration below a band round the outside of the rim shows a fragmentary design, part of an apparently quarter circle-like motif with interior concentric lines and small scallops around the circumference. Foster suggests that this design was probably derived from ones often used for papyrus tufts⁴ commonly employed to render bivalve shells⁵. One close parallel to the scallop ornamentation seen here has been traced on two LM IB sherds from Knossos⁶, while among the other more remote parallels cited are a LM IIIB shell-shaped motif with small squares instead of scallops⁷.

It is possible that the decoration of this cup consisted of a series of bivalve shell-shaped motifs arranged in a frieze below the rim of the cup like the beads of a necklace, all of them looking in one direction, in the manner of a motif illustrated by some scholars⁸. This would obviously imitate jewellery, like the necklaces of gold or faience found in the Knossian tombs of Zafer Papoura⁹

I would like to express my warmest thanks to Sinclair Hood for kindly correcting my English text.

1. The Mount Holyoke College Collection of Minoan Pottery, in *Temple University Aegean Symposium* 3 (1978) (edit. Philip P. Betancourt), 1-22, pl. 1-7.

2. E. H. Hall, Excavations in Eastern Crete: Vrokastro, *University Museum Anthropological Publications* 3 (1914) 79-185.

3. Foster, *op. cit.* 18, No. 56, pl. 2 and especially 7 (Inv. No. BAI. 13a).

4. Furumark, *MP* mot. 11.

5. *Ibid.* mot. 25.

6. M. R. Popham, *BSA* 62 (1967), pl. 81a top left.

7. *Ibid.* 348, fig. 6, 11.

8. Cf. *ibid.* 348, fig. 6, 11. Cf. other sherds from Malia: J. Deshayes and A. Dessenne, *Mallia, Maisons II, Études crétoises* XI (1959) 127, pl. LXVII e and g.

9. Evans, *The Prehistoric Tombs at Knossos, Archaeologia* 59 (1906) 76, 129 f., figs. 85, 119, No. 75a, with other examples from Phaistos, Mycenae and Argos, including a mould. Other examples of gold: Blegen, *Prosymna* 147, 269, fig. 362, 1; O. Frödin and A. Persson, *Asine* 1938, 406, fig. 266; A. Choremis, *Ephemeris* 1973, 58 and n. 7, No. 638, pl. 29c; J. Sakellarakis, Grab 91 von Mykene, in *Die kretisch-myken. Glyptik und ihre gegenwärtigen Probleme*

and Sellopoulo¹, and elsewhere². Higgins believes that this motif may be a degenerate version of a papyrus rather than of a shell. Whatever the truth of this, the edge of the motif always shows small squares or the like³ instead of scallops.

In the case of our fragment a "shell"-necklace reconstruction would present still another difficulty: we should normally expect the angular base of the motif to be relatively close to the edge of the next one⁴, in this case the one that is partly preserved: but nothing of the sort can be seen in the empty space before the scalloped edge here.

Without denying the possibility of this interpretation, we would like to suggest another possible reconstruction of the design, namely as the upper left

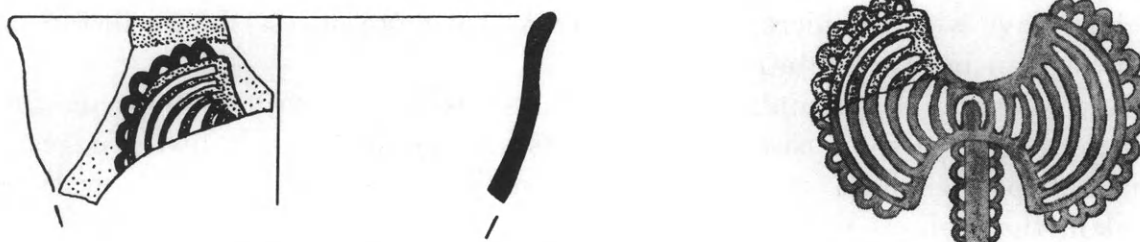

Fig. 1. a. LM IIIB sherd from Vrokastro. b. Possible reconstruction of the Vrokastro motif (by K. Astrinaki).

part of a double axe. Double axes with interior concentric arcs covering the whole side are by no means uncommon. Among painted Cretan examples are those on a vase from Gournes Pediados⁵ and another from the Psychro Cave⁶, on a larnax from Malia⁷, and on a sherd from the Liliano Cave recently published by Kanta⁸, who commented on these arcs. Outside Crete there is a very stylized ornate example from the Lakkithra Tomb 1 on Kephallonia, now in Argostoli Museum⁹: here the arcs have become regular concentric half-circles.

(Boppard 1974) 121 and n. 23-26, fig. 29, 1-2. Examples of paste, substitutes of gold pieces: Wace, *BSA* 25 (1921-23) 383, fig. 39; *Chamber Tombs at Mycenae* (1932) 224, pl. 20, 12 etc.; J. Deshayes, *Argos, Deiras* 1966, 211, pl. 48, 8.

1. Popham, *BSA* 69 (1974) 212 f., fig. 11C. Popham thinks that their arrangement is uncertain. For a slightly different arrangement cf. R. A. Higgins, *The Archaeology of Minoan Crete* (1973), fig. p. 53: gold necklace from Archanes. As an element of a gold necklace composed of different beads, also from Archanes, cf. Sakellarakis, *Ergon* 1975, 170, fig. 169; *Praktika* 1975, pl. 235a.

2. Cf. R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*

(1961) 80, No. 19, pl. 10E, with many examples.

3. Obviously in imitation of the granulation of the finer gold pieces.

4. For an exception cf. the large space between the motifs on a cup from Malia: J.-C. Poursat, *BCH* 102 (1978) 836, fig. 7.

5. J. Hazzidakis, *ADelt* 4 (1918) 83, fig. 28.

6. D. G. Hogarth, *BSA* 6 (1899-1900) 103, fig. 30b.

7. *BCH* 47 (1923) 534, fig. 9; H. van Effenterre, *Mallia, Nécropoles II (Ét. créét. XIII)*, 1963, 126, pl. LI.

8. A. Kanta, *KretChron* 23 (1971) 433, 436, No. 17, pl. OΔ' 10, fig. 11.

9. Marinatos, *Ephemeris* 1932, pl. 4, 5.

This decoration of concentric arcs is so characteristic that we may safely reconstruct a double axe-design even when the whole shape of the axe is missing and only the arcs are left, as in the case of the hybrid design on a larnax from Gazi, which combines a double axe and palm tree according to Alexiou¹: a combination and fusing of two Minoan sacred emblems as we will discuss elsewhere.

These arcs in representations on clay vases can of course be traced back to actual votive examples of metal, where the artist often stresses the curve of the blades with incised arcs parallel to them. In many cases these arcs are multiplied towards the centre of the axe, where they take the place of other designs². Sometimes as in representations on clay vases, the whole body of the axe is covered with these arcs, e.g. on the well-known axe from the Arkalochori Cave with the hieroglyphic signs³. Other more or less similar instances can be seen in representations on seals⁴.

Nevertheless, no example of a double axe is known with scallops on the cutting edges. In some cases we see points at some distance from the edges⁵, or small parallel lines sprouting from them⁶, but never scallops. How then explain the scallops here?

Very often the shaft of a double axe painted on a vase features a series of small scallop chains on either side. Among the known examples are the axes we have seen from Gazi, the Liliano Cave and Kephallonia, and there are others from the Little Palace⁷ and the House of the Frescoes⁸ at Knossos. According to Alexiou⁹ this represents a combination of double axe and sacred knot. Another axe shaft decorated this way comes from Vrokastro itself¹⁰. In other examples from Eastern Crete these scallop chains on the shaft are solid, e.g. on a pithos from Mochlos¹¹ and a jar from Palaikastro¹².

A new example of this series published here for the first time (pl. 23α-β) can be seen on a large crater-like vessel from Tomb XXIV of the cemetery at Krya

1. *Ephemeris* 1972, 86, pl. 37α-β.

2. Cf. a bronze axe from Arkalochori: *BCH* 59 (1935) 307 f., fig. 60; Evans, *PM* IV fig. 315 bis b; Zervos, *AC* fig. 430. A similar example of metal is probably imitated on the famous gold ring from Mycenae, CMS I, No. 17.

3. Marinatos, *Praktika* 1935, 216, fig. 18; Boufidis, *Ephemeris* 1953-54 B, 62 ff., fig. 2.

4. Cf. the seal CMS IV, No. 91 from Kamilari and other more stylized examples. Cf. perhaps Kenna, *BICS* 13 (1966) 73, pl. VIII.

5. E.g. the Lakkithra vase mentioned above.

6. As on the Liliano Cave example.

7. M. Hartley, *BSA* 31 (1930-31) pl. 19, 13. Pop-

ham, *BSA* 65 (1970) 194, fig. 3, 2, pl. 46d.

8. Evans, *PM* II, 435, fig. 253E and 254; Zervos, *AC* fig. 440; best illustrated in Lacey, *Greek Pottery in the Bronze Age* (1967) fig. 34d.

9. Alexiou, *Europa* (Festschrift E. Grumach) 3 n. 12.

10. Hall *op. cit.* 92, fig. 49J. Another double axe-design, from the Vrokastro area is quite different in shape: *ibid.* 169, fig. 98.

11. R. Seager, *AJA* 13 (1909) 299, fig. 19; Nilsson *MMR*² 208 and n. 64, fig. 102.

12. Sackett and Popham, *BSA* 65 (1970) 231 f., pl. 59C.

in the Province of Siteia ¹. This crater (Hagios Nikolaos Museum Inv. No. 7350), 0.60 m. high and 0.54 m. large at the mouth, shows on one side ² an intricate LM IIIC design framing a pair of Horns of Consecration with a double axe standing at its centre (pl. 23 α - β). Running down the axe shaft on either side are scallop chains, which in this case are exceptional in being double, probably because the artist wanted to emphasize them. This vessel, which had been put in the tomb with its handles and bottom missing, contained the bones of a burial. Another rather similar crater ³ from Tomb XIII (Inv. No. 7351) had an axe shaft without scallops set between Horns of Consecration.

This kind of decoration on the shaft spans a long period of time, probably the whole of the Late Minoan period. Its origin is not very clear. Perhaps there is indeed an association with the stylized loops and bands of a sacred knot, which is so often combined with the double axe. Nevertheless, its origin seems more likely to be vegetable: there is probably a close association with the palm tree, another sacred emblem ⁴, which features a chain of scallops, often solid, on either side of its trunk ⁵. In this case of course the scallop chains represent the stumps left on the trunk by fallen branches. Two very representative examples set between Horns of Consecration can be seen on two sherds from a Late Minoan shrine at Knossos ⁶.

In any case, it seems probable that the scallops decorating the shaft of the double axe reached its edges on our piece by transposition, thus creating a situation that is so far unique. Examples of such transposition and transformation of motifs, perhaps on our example with a view to symmetry and emphasis, are by no means uncommon in Late Minoan vase painting. If our suggestion is right, we would have a double axe along the lines of that tentatively shown in fig. 1b.

This possibility is strengthened by the fact that the axe shaft would almost coincide with the axis of the vessel, thus allowing a series of three similar axes symmetrically arranged around it with the handle in place of a fourth. Two cups with double axe-decoration not unlike this in its arrangement are known from Phaistos ⁷ and one from Malia ⁸.

COSTIS DAVARAS

1. Cf. Davaras, *ADelt* 30 B, 1976 (in print); 31 B, 1977 (in print); 32 B, 1978 (in print).

2. The other side was almost completely effaced.

3. Height 0.66 m., breadth of mouth 0.495. This vase was intact.

4. We hope to discuss this point at some other place.

5. E.g. the famous LM IB rhyton from Pseira;

Evans, *PM* II, 497, fig. 302.

6. Popham, *BSA* 65 (1970) 193, fig. 3, 1 (palm tree) and 3, 3 (double axe).

7. (a) Pernier, *MonAnt* 12 (1900-1901) pl. 8; Zervos, *AC* fig. 533; cf. Evans, *PM* VI, 184, fig. 145b; (b) Levi, *Annuario* 35-36 (1957-58) 317, fig. 160g.

8. Hazzidakis, *Praktika* 1915, 125, No. 8, fig. 9.

ΣΚΥΛΛΑ ΕΡΕΤΡΙΚΗ

(Πίνακες 24 - 32)

*Ille feris atram canibus succinitur alvum
virginis ora generis.*

Ὁβίδιος, Μεταμορφώσεις XIII 732-3

Πτυκτό κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια

Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Θηβαίου ζωγράφου Νικόμαχου¹, φημισμένου γιὰ τὴν ταχύτητα ἐκτέλεσης τῶν πινάκων του (*Nec fuit alius in ea arte velocior... celeritate et arte mira*), ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο καὶ ἡ Σκύλλα². Τὸ ἔργο βρισκόταν τοποθετημένο τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλίνιου in templo Pacis στὴ Ρώμη. Εἶναι πιθανό, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, νὰ τὸ μετέφερε στὴ Ρώμη ὁ Νέρων. Σὲ ποιά πόλη τῆς Ἑλλάδας βρισκόταν καὶ τί εἶδους οἰκοδόμημα κοσμοῦσε ὁ ζωγραφικὸς αὐτὸς πίνακας τοῦ Νικόμαχου δὲν εἶναι δυστυχῶς γνωστό. Ὁ Furtwängler ποὺ πρῶτος δημοσίευσε ἕνα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια στὸ Βερολίνο (Berlin Antiquarium ἀρ. 8391, διάμ. 0.217 μ., ἀγοράστηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1893)³ μὲ ἀνάγλυφη παράσταση Σκύλλας (πίν. 24α), ἀναγνώρισε στὸ χαμένο ζωγραφικὸ ἔργο τοῦ Θηβαίου καλλιτέχνη τὸ πρότυπο τοῦ τορευτικοῦ. Σημειώνει ὅτι τὸ κάτοπτρο δὲν εἶναι νεώτερο τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα καὶ παρατηρεῖ κάποιους ἀπόηχους τοῦ ἔργου πάνω στὴν περγαμνὴ ζωφόρο, ποὺ μαρτυροῦν κατὰ τὴ γνώμη του, πόσο μεγάλο εἶναι τὸ χρέος τοῦ Βωμοῦ στὴν παλιότερη τέχνη καὶ κατὰ κύριο λόγο στὴ χαμένη μεγάλη ζωγραφικὴ παρατήρηση ποὺ ἐπανέρχεται συχνὰ στίς μελέτες τῶν νεώτερων ἐρευνητῶν γιὰ τὸ Βωμό.

1. ΠΛΙΝΙΟΣ, Nat. Hist. 35 108-109. OVERBECK, Schriftquellen ἀρ. 1771. HEINRICH FUHRMANN, Philoxenos von Eretria (1931) 28-38. RUMPF, MuZ (1953) 146. RE λ. *Nikomachus*. Enc. dell'Arte Antica σ. 163, λ. *Nicomachos*. Σ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Θηβαϊκὴ προσωπογραφία (1979) ἀρ. 1443: Νικόμαχος Ἀρίστωνος. Ὁ Νικόμαχος γεννήθηκε, ὅπως παραδίδεται, στὴ Θήβα γύρω στὸ 380 π.Χ. Ἡ ἀκμὴ του τοποθετεῖται στὰ χρόνια 360-319 π.Χ. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα του ξεχωρίζαν στὴν ἀρχαιότητα: α) ἡ ἀρπαγὴ τῆς Περσεφόνης, β) Νίκη σὲ τέθριππο, γ) Ἀπόλλων, Ἄρτεμις καὶ Μητέρα θεῶν πάνω σὲ λέοντα, δ) Βάχης καὶ Σάτυρος (πρβ. SCHEFFOLD, Untersuchungen zu Kertscher Vasen πίν. 4 b, εἰκ. 14-15) καὶ ε) ἡ Σκύλλα. Ὁ Φιλόξενος ὁ Ἑρετριεύς, ἄλλος φημισμένος ζωγράφος τῆς ἐποχῆς, θεωρεῖται μαθητῆς του. Ὁ Νικόμαχος φαίνεται πὺς ἦταν γιὰ ἕνα διάστημα ἡγετικὴ μορφή τῆς Θηβαϊκῆς-Ἀττικῆς Σχο-

λῆς, ποὺ μαζί μὲ τὴ σύγχρονη σχεδὸν Σικωνικὴ ἦταν ἡ πιὸ σημαντικὴ τῆς ἐποχῆς. Ἀνήκει κι αὐτὸς στοὺς ζωγράφους ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν τετραχρωμία, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ ΠΛΙΝΙΟΥ (Nat. Hist. 35, 50): «Quatuor coloribus solis immortalia ilia opera facere ex albis Melino (λευκὸ τῆς Μήλου), e silaciis Attico (κίτρινο — ὠχρὰ τῆς Ἀττικῆς), ex rubris Sinopide Pontica (κοκκινωπὸ τῆς Σινώπης), ex nigris atramento (μαῦρο ἀπὸ ἀπανθρακωμένα τσίπουρα)». Ἡ τετραχρωμία στηρίζεται στὰ χρώματα μαῦρο, λευκὸ, κόκκινο καὶ κίτρινο (ὠχρὰ), ποὺ ὀνομάζονται καὶ *austeri colores* (αὐστηρὰ χρώματα) σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ *floridi colores*. Τὸ μόνο χρῶμα ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν τετραχρωμία εἶναι τὸ μπλέ, ποὺ ἀναπληρώνεται ὅμως μὲ τίς διάφορες ἀναμίξεις τῶν τεσσάρων χρωμάτων.

2. Nat. Hist. 35, 109. OVERBECK δ.π. ἀρ. 1771-1774.

3. AA 9, 1894, 118, ἀρ. 14, εἰκ. 15.

Τὸ έρετριακὸ κάτοπτρο, ἄριστο δεῖγμα τορευτικῆς, ἀπεικονίστηκε καὶ συζητήθηκε ἀπὸ τότε ἐπανελημμένα ¹. Τελευταῖα μνημονεύεται καὶ σὲ μελέτη τοῦ Klaus Tuchelt ², ὁ ὁποῖος δίνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ θηλυκοῦ δαίμονα «von amphibischer Natur», ὅπως ὀνομάζει τὴ Σκύλλα.

Μέσα στὸν κύκλο τοῦ έρετριακοῦ καθρέπτη ἡ Σκύλλα στρέφει τὸ γυμνὸ κορμὶ τῆς πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ θεατῆ, γέρνοντας ταυτόχρονα ἐλαφρὰ πρὸς τὴν κετεύθυνση τοῦ ὑψωμένου δεξιοῦ χεριοῦ, πού στὴν παλάμη του κρατεῖ σφιχτὰ σφαιρικὸ βότσαλο. Τὸ κεφάλι γέρνει πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, στρέφοντας συγχρόνως κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά της. Τὸ τόξο πού σχηματίζεται ἔτσι ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὸν κορμὸ δίνει ἔνταση στὴν κίνηση πού ἡ ἐνέργειά της καταλήγει στὸ ὀπλισμένο χέρι. Τρομερὸ θὰ εἶναι τὸ πλήγμα πού ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή θὰ δεχθεῖ ὁ κακότυχος ναυαγός, σύντροφος ἴσως τοῦ Ὀδυσσεά, πού τὸ γυμνὸ κορμὶ του ἀπλώνεται τοξωτὰ στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κύκλου. Τὸ ἀριστερό του χέρι σὲ μιὰ ὕστατη κίνηση ἀπόγνωσης τεντώνεται ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὸ ριγμένο πίσω κεφάλι του. Τὰ δάχτυλα ἀνοιχτὰ δείχνουν πόνου θανάτου (πίν. 24β). Δυὸ ἀπὸ τὶς τρεῖς κυνόμορφες προτομές, στὶς ὁποῖες καταλήγει τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμιοῦ τῆς Σκύλλας, κατασπαράζουν κιόλας τὸ θῦμα. Ὁ θηλυκὸς δαίμονας τὸ κρατεῖ σφιχτὰ ἀπὸ τὰ μαλλιά, ἕτοιμος νὰ τοῦ καταφέρει τὸ τελειωτικὸ θανατηφόρο πλήγμα (πίν. 24β). Τὴν ἄγρια δαιμονικὴ του φύση τονίζουν οἱ δυὸ ἀγκαθωτές, δυνατὰ νευρωμένες, ἰχθυοπτέρυγες, πού καμπυλώνονται δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τοὺς ὤμους της, ἀκολουθώντας τὴν καμπύλη γραμμὴ τοῦ πλαισίου· συνεχίζουν τὴν τοξωτὴ κίνηση τοῦ κορμοῦ τοῦ ναυαγοῦ, δημιουργώντας ἓνα δεύτερο, ἔσω-τερικὸ κυκλικὸ πλαίσιο στὴν ὅλη σύνθεση, πού στροβιλίζεται λὲς μέσα στὰ κύματα· αὐτὰ μὲ τὴ σειρά τους γλιστροῦν πρὸς τὰ δεξιὰ πάνω σὲ ἐλικοειδεῖς κογχυλωτοὺς θυσάνους. Κινημένη καὶ ἡ ἀγκαθωτὴ, ἀκτινωτὴ μεμβράνη πού περιζώνει τὴ μέση τῆς Σκύλλας σὰν ἀστερίας. Ἀνήσυχια πτυχωμένο ροῦχο, ἴσως δίχτυ, τυλίγεται στὸ ἀριστερό της μπράτσο, χάνεται πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη, γιὰ νὰ ξαναφανεῖ καὶ πάλι ἡ μιὰ του ἄκρη, ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς Σκύλλας, καμπυλωμένη τοξωτὰ καὶ αἰχμηρὴ σὰν ἀγκίστρι. Ἡ φιδόσχημη μὲ ἀγκαθωτὴ ράχη οὐρὰ της (ἀντίστοιχη μὲ τὰ φιδίσια πόδια τῶν γιγάντων στὸ βωμὸ τῆς Περγάμου) κουλουριάζεται δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κορμὶ της, γεμίζοντας καὶ τὸ τελευταῖο κενὸ χώρου τῆς παράστασης, ἐνῶ ἡ ψαρίσια ἀπόληξή της, πού τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις Σκύλλας (βλ. παρακάτω) ἐξαφανίζεται βυθισμένη στὰ κύματα. Τὰ ὀξύρυγχα κεφάλια τῶν τριῶν σκυλιῶν μὲ τὸν ἀγκαθωτὸ τράχηλο, πλάσματα κι αὐτὰ τῆς καλλιτεχνικῆς φαντασίας, τονίζουν τὴ δαιμονικότητα τῆς εἰκόνας (πίν. 24α-β).

Ταραχώδης κίνηση πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις μέσα στὸ χῶρο, δαιμονικὴ ἀγριότητα, ἐκφραστικὲς πάθους κινήσεις χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο.

1. ROSCHER'S Lexicon, λ. *Skylla*, σ. 1052, εἰκ. 17. JdI 49, 1934, 174, e. 13 (NEUGEBAUER). ZÜCHNER, Gr. Klappspiegel (1942) 212, ἀρ. 57 KS εἰκ. 66 καὶ 120. MdI 6, 1953, 27, 69 (S. HAYNES). Καλὴ ἀπεικόνισή του στὴν

Enc. dell' Arte Antica VII 437 εἰκ. 539 (λ. *Specchio*).

2. TUCHELT, *Skylla*, zu einem neugefundenen Tonmodel aus Didyma, Ist. Mitt. 17, 1967, 172 κέ., ἀρ. καταλ. 42.

Ἡ παράσταση δένεται ἀπόλυτα καὶ τέλεια μὲ τὸ σχῆμα τοῦ κύκλου ποὺ ἀσφυκτικὰ τὴν περιζώνει. Πλαίσιο καὶ εἰκόνα ἀποτελοῦν μίαν αὐτοτελὴ καὶ αὐτοδύναμη ἐνότητα. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει συλλάβει καὶ ἐκτελέσει τὸ ἔργο του μέσα στὸν κύκλο. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρξε κάποιον ζωγραφικὸ πρότυπο, ποὺ ἀντιγράφεται ἢ μεταπλάθεται στὸ τορευτικό, πρέπει νὰ θεωρήσουμε πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ἡ ζωγραφικὴ παράσταση τοῦ πρότυπου εἶχε δημιουργηθεῖ μέσα σὲ χῶρο κυκλικό.

Καμιά εὐθεία ὀριζόντια ἢ κάθετη, κανένας ἄξονας καὶ συγχρόνως κανένα σταθερὸ ἐπίπεδο δὲν διακόπτουν τὸ ὄργιο τῆς καμπύλης γραμμῆς, ποὺ ἐμφανίζεται μὲ μορφὴ μικρῶν καὶ μεγάλων τόξων, ἡμικύκλιων σ' ἓναν σοφὰ μελετημένο συνδυασμό. Οἱ μορφὲς κινοῦνται ἄνετα καὶ τολμηρὰ μέσα στὸν κυκλικὸ χῶρο πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Τοξωτὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ πάνω κινεῖται τὸ σῶμα τοῦ ναυαγοῦ, ἀντίθετα κινεῖται τὸ σῶμα τῆς Σκύλλας. Παρὰ τὸ ἀντίρροπο τῆς κίνησης τῶν διαφόρων μελῶν τοὺς τὰ δύο σώματα δένονται τέλεια μεταξύ τους, λὲς καὶ τὸ ἓνα ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ἄλλου, ὑποταγμένα κι αὐτὰ στὴν κυκλικὴ δομὴ τῆς σύνθεσης: τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς Σκύλλας κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ κάτω καὶ ἔξω, τὸ ἀριστερὸ τοῦ ναυαγοῦ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἄνω καὶ μέσα, τὸ κεφάλι τοῦ ναυαγοῦ πρὸς τὰ πάνω, πίσω καὶ ἀριστερά, τῆς Σκύλλας πρὸς τὰ κάτω, μπροστὰ καὶ δεξιὰ. Ἀνάλογα ἀντίρροπα στοιχεῖα κίνησης παρατηροῦνται καὶ σ' ἄλλα ἐπιμέρους μέλη τῆς παράστασης. Κάθετα σχεδὸν πρὸς τὰ ἔξω κινεῖται ἡ μεσαία ἀπὸ τὶς τρεῖς κυνοπροτομές, λοξὰ διαγώνια πρὸς τὰ ἔξω, οἱ ἄλλες δύο.

Ἡ δομὴ τῆς σύνθεσης, ἡ τέλεια ἐγγραφή της μέσα στὸ χῶρο τοῦ κύκλου, ὁ συνδυασμὸς καμπύλων ἀντίρροπων κινήσεων κι ὅλες οἱ παραπάνω ἀπαραγνώριστες ἀρετὲς τοῦ ἔργου ἀποκαλύπτουν μεγάλη καλλιτεχνικὴ δύναμη, ποὺ εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο νὰ τὴ φανταστοῦμε συγκεντρωμένη στὴν προσωπικότητα ἐνὸς τορευτῆ μικροτεχνίας. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι ὁ τορευτὴς ἀκολουθεῖ ἓνα πρότυπο ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφικὴ μὲ παράσταση Σκύλλας καὶ γιατί ὄχι τὸ χαμένο ἔργο τοῦ φημισμένου Θηβαίου ζωγράφου Νικόμαχου μὲ τὸ ἴδιο θέμα¹. Ἄν ἀκολουθεῖ ἢ ὄχι πιστὰ τὸ πρότυπό του δὲ θὰ μάθουμε ποτέ. Ξέρουμε μόνο ὅτι δὲν τὸν χωρίζει μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ζωγραφικὸ ἔργο, ἀφοῦ τὸ ἐρετριακὸ κάτοπτρο πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅπως ὑποστηρίζουμε παρακάτω.

Συγκρίσεις - Χρονολόγηση

Ὑστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση θὰ προχωρήσουμε στὴ σύγκριση μὲ σύγχρονα ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., γιὰ νὰ στηρίξουμε τὴ χρονολόγηση τοῦ τορευτικοῦ ἔργου. «Ἡ τελευταία φάση τοῦ κλασικοῦ (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.) παρουσίασε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ δυνατὴ, κινημένη πολλαπλότητα τῆς φόρμας,

1. Ὁ TUCHELT, ὁ.π. 183 θεωρεῖ ὡς πρότυπο τοῦ ἐρετρ. κατόπτρου ἔργο τῆς Flächenkunst. Πρβ. καὶ E. MÜLLER, Die antike Odysseeillustrationen (1913) 125,

ὁ ὁποῖος δέχεται ὡς πρότυπο τὸν πίνακα τοῦ Νικόμαχου μὲ τὴ Σκύλλα.

γι' αυτό και δίκαια θεωρείται από πολλούς η άρχή της νεώτερης εποχής κι ακόμη και σάν πρωιμότατη έλληνιστική σελίδα. Είναι η εποχή που το μεγάλο και συγκρατημένο ακόμη πάθος της εποχής του 'Αλεξάνδρου αναλύεται σε χαλαρότερες άρθρωσεις, σφύζουσες καμπύλες, πλούσια τσακίσματα και φίνες διακλαδώσεις τών μορφών, με βάθος χώρου και παιχνιδιάρισμα φωτός και σκιᾶς»¹.

Η σαρκοφάγος του Μ. 'Αλεξάνδρου στην Κωνσταντινούπολη, έργο του τέλους του 4ου π.Χ. αϊ.², συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία που διακρίναμε αναλύοντας την παράσταση της Σκύλλας στο έρετριακό κάτοπτρο και μᾶς προσφέρει τὸ καλύτερο παράλληλο σε μαρμάρινο ανάγλυφο (πίν. 25α, 26α-γ). Ο Volkmar von Graeve τη χρονολογεί μετά τὸ 317 π.Χ. και πιὸ συγκεκριμένα γύρω στὸ 312 π.Χ.³

Πολὺ κοντὰ στὰ ανάγλυφα τῆς σαρκοφάγου στέκεται ἡ ψηφιδωτὴ παράσταση μετὸ κυνήγι τοῦ ἐλαφιοῦ στὴν Πέλλα, πού φέρει καὶ τὴν ἐπιγραφή «Γνώσις ἐπόησεν»⁴ (πίν. 25β). Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου, οἱ προοπτικές συντμήσεις καὶ διασταυρώσεις, οἱ λοξές διαγώνιες κινήσεις τών μορφών, ἡ πλαστικότητα τῆς φόρμας καὶ τὸ παιχνιδι σκιᾶς καὶ φωτός, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σ' αὐτὰ τὰ στοιχεία, πού ἀπαντοῦν στὸ δυνατό ἔργο τοῦ μεγάλου καὶ ἄγνωστου μας ἀπὸ ἄλλου ψηφοθέτη τῆς Πέλλας Γνώση, δείχνουν καθαρά ὅτι βρισκόμαστε μέσα στὰ χρονικά ὅρια πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου γύρω στὸ 300 π.Χ. ἢ λίγο μετά, πού πρότεινε ὁ Φ. Πέτσας, μᾶς βρίσκει σύμφωνους⁵.

1. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, 'Ιστορία τῆς τέχνης τών ἐλληνιστικῶν χρόνων, πανεπιστ. παραδόσεις (Θεσσαλονίκη 1956) 21.

2. Καλὴ ἐγχρωμὴ ἀπεικόνιση τῆς σαρκοφάγου βλ. στοῦ K. SCHEFOLD, Die Griechen und Ihre Nachbarn, Prop. Kunstg. I πίν. IV. 'Εγχρωμὲς φωτογραφίες λεπτομερειῶν βλ. στὴν 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους, τόμ. Δ', σ. 52, 121, 209 καὶ 279: πρβ. τὸ λαγωνικὸ κάτω ἀπὸ τὸ ἄλογο τοῦ 'Αλέξανδρου (πίν. 26γ) μετὰ τὰ σκυλιὰ τῆς Σκύλλας μας, καθὼς καὶ τὸ σκυλὶ στὸ ψηφιδωτὸ μετὸ κυνήγι τοῦ ἐλαφιοῦ στὴν Πέλλα (πίν. 25β). Βλ. καὶ F. WINTER, Der Alexandersarkophag (1912). FR. WILLEMSSEN, Ol. Forsch. IV (1959) 54. LULLIES-HIRMER, Gr. Plastik² (1960) 22, πίν. 232, 235, ἐγχρ. πίν. 8.

3. V. v. GRAEVE, Alexandersarkophag und seine Werkstatt, Ist. Forsch. 28, 1970, 168. 'Αντίθετα ὁ K. SCHEFOLD, Die Antwort der griechischen Kunst auf die Siege Alexanders des Großen, B.A.W., Heft 4, München 1979, 27 χρονολογεῖ τὴ σαρκοφάγο γύρω στὸ 325 π.Χ. καὶ τὴ θεωρεῖ ὡς τὸ σημαντικότερο σωζόμενο μνημεῖο τῆς ἐποχῆς τοῦ 'Αλέξανδρου κι ὄχι συντηρητικὴ (veraltete) ἐπαρχιακὴ δημιουργία τῆς ἐποχῆς τών Διαδόχων. Δέχεται ὅμως μιὰ χρονολόγηση γύρω στὸ 317 π.Χ. γιὰ τὸν διάκοσμο τοῦ πώματος τῆς ἱδίας σαρκοφάγου (αὐτόθι σ. 24).

4. PH. PETSAS, Ten Years at Pella, Archaeology 17, 1964, 81, εἰκ. 9. Δ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ - ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, Πέλλα I (1971) πίν. 14. V. von GRAEVE,

δ.π. 70. AD 17, 1961/2, Χρονικά, 212 κέ., πίν. 244 καὶ 245 (περὶ τὸ 300 π.Χ.). PH. PETSAS, Mosaics from Pella, La mosaïque greco-romaine (1963) 49 κέ., εἰκ. a, b (ἐγχρωμὲς λεπτομέρειες) καὶ 7-10 (πρώιμος 3ος αἰ. π.Χ.). X. I. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Χρονολογικὰ ζητήματα τῆς Πέλλας, Α' Διεθνὲς Συμπόσιο 'Αρχ. Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970, 163 κέ., πίν. XIII, XIV (325-315 π.Χ.). 'Εγχρωμὲς λεπτομέρειες βλ. στὴν 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους, τόμ. Δ', 269, 385 καὶ τόμ. Ε', 461 (σύγκρινε τὸ λαγωνικὸ μετὰ τίς κυνοπροτομὲς τῆς Σκύλλας καὶ μετὰ τὸ λαγωνικὸ κάτω ἀπὸ τὸ ἄλογο τοῦ 'Αλέξανδρου στὴ σαρκοφάγο (πίν. 26γ). Πρβ. τέλος καὶ R. LULLIES, Verg. Terrakottaappliken aus Tarent (1962) 61, πίν. 2, 3 γιὰ τὴ μορφή τοῦ ἐλαφιοῦ στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Πέλλας (πρβ. καὶ πίν. 25β). Βιβλιογραφία γενικὰ γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πέλλας βλ. Μακεδονικά Ζ', 1967, 306, ἀρ. 101 καὶ Θ', 1969, 172, ἀρ. 86 καὶ 189, ἀρ. 121 (Φ. ΠΕΤΣΑΣ), καθὼς καὶ Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Μεταλεξάνδρεια Πέλλα, AD 30, 1975, Α', 165, σημ. 3.

5. ΠΕΤΣΑΣ, δ.π. 81. 'Ο Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, AA 1966, 537 χρονολογεῖ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ ἐλαφιοῦ γύρω στὸ 275 π.Χ. Πρβ. καὶ Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, δ.π. 165 κέ., ἰδιαιτέρα σ. 181, ὅπου μετὰ βάση ἀρχαιολογικὰ δεδομένα χρονολογεῖται τὸ ψηφιδωτὸ μετὰ τὸ 316 π.Χ. (βασίλεια Κασσάνδρου). 'Ο D. SALZMANN στὴν ἀτύπωτη διατριβὴ του Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken, Phil. Diss. Bochum, 1976, θεωρεῖ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Γνώση σύγχρονο μετὰ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ λιονταριοῦ τῆς Πέλ-

Μέσα στα ίδια χρονικά πλαίσια πρέπει να τοποθετηθεί και το μωσαϊκό δάπεδο με την άρπαγή της 'Ελένης, από το ίδιο οικοδομικό συγκρότημα της Πέλλας¹ (πίν. 27α). 'Η έντύπωση πρωιμότητας που δίνει το εκπληκτικό αυτό ψηφιδώτημα σε σχέση με το προηγούμενο του Γνώση, οφείλεται κατά τη γνώμη μας στο γεγονός ότι ανάγεται σε παλιότερο ζωγραφικό πρότυπο. 'Ετσι μπορεί να έρμηνευθεί και ή κάπως πιο περιορισμένη χρωματική γκάμα του και μια σχετική παρατακτικότητα στη σύνθεση, που όμως δεν εμποδίζουν, πιστεύω, να αποδώσουμε και το μωσαϊκό αυτό στον ίδιο μεγάλο ψηφιδώτη, τον Γνώση.

'Ο P. Moreno στο άρθρο του για τον Ζεύξη στην *Enc. dell' Arte Antica*², θεωρεί ως πρότυπο της ψηφιδωτής παράστασης με την άρπαγή της 'Ελένης ζωγραφικό έργο του Ζεύξη. 'Η 'Ελένη όμως του Ζεύξη, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που έχουμε³, δεν μπορεί να παριστανόταν σε σκηνή άρπαγής από τον Θησέα, αλλά μόνη, σε θεϊκή γυμνότητα και όμορφιά, τέτοια που να δικαιολογεί τα βάσανα των 'Αχαιών και των Τρώων για χάρη της. 'Η άνευδοτολογική μαρτυρία του Αίλιανου⁴ για το ζωγράφο Νικόμαχο, που με τα άσκημένα μάτια του καλλιτέχνη έβλεπε την 'Ελένη του Ζεύξη σαν θεά, φανερώνει νομίζω το χαρακτήρα του πίνακα, που ήταν στημένος στο ναό της 'Ηρας Λακίνιας στον Κρότωνα⁵. Δεν έχουμε λόγους βέβαια να άρνηθοῦμε ότι ή ψηφιδωτή παράσταση της Πέλλας με την άρπαγή της 'Ελένης ανάγεται σε ζωγραφικό πρότυπο. Ζωγραφικός πίνακας με παράσταση άρπαγής αποδίδεται, όπως σημειώσαμε και παραπάνω (σ. 118 σημ. 1), στον Νικόμαχο, τον ίδιο που έγραψε και τη Σκύλλα. Δεν άπεικόνιζε την άρπαγή της 'Ελένης, αλλά της Περσεφόνης. Δεν αποκλείεται ό ψηφιδώτης να παράλλαξε την παράσταση της άρπαγής της Περσεφόνης σε άρπαγή της 'Ελένης. Τέτοιες αλλαγές δεν είναι άσυνήθιστες στους καλλιτέχνες, που δεν άντιγράφουν δουλικά, αλλά παραλλάσσουν και μεταπλάθουν ελεύθερα.

Στη Βεργίνα ό καθηγητής 'Ανδρόνικος άποκάλυψε δίπλα στον άσύλητο βασιλικό τάφο, που άποδίδει με έπιφυλακτικότητα στο Φίλιππο, ένα δεύτερο μικρό, μονοθά-

λας, που το χρονολογεί στα 320/10 π.Χ. Πρόσφατα ό D. WILLERS, *Zwei Löwenjagdgruppen des 4. Jhs. v. Chr.*, HASB 5, 1979, 21 κέ. θεωρεί το ψηφιδωτό του λιονταριού έργο του 340/20 π.Χ. και πρωιμότερο από το λυσιππικό άνάθημα του Κρατερού στους Δελφούς με το ίδιο θέμα.

1. ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά 212, πίν. 241-2 και 243α (ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ), ΠΕΤΣΑΣ, *Archaeology* 17, 1964, 80, εικ. 8, του ίδιου, *Mos. Gr.-Rom.* 6. π. εικ. 6. JHS 85, 1965, 78 κέ. (C. M. ROBERTSON). 'Ημερολόγιο 'Ιονικής και Λαϊκής Τραπέζης 1963 (ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ). ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, Πέλλα I (1971) πίν. 15. Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 6. π. 169 κέ. σημ. 6. Πρβ. και WILHELM, *Trene, Achse, Rad und Wagen* (1965) 161: τέθριππο της σαρκοφάγου των 'Αμαζόνων από την Tarquinia του τέλους του 4ου π.Χ. αλ. R. BIANCHI BANTINELLI - G. BEGATTI, *Enc. dell' Arte Antica* (1968) 189 κέ., λ. *Pittura e pittori nell' Antichità*, εικ. 134: Το μωσαϊκό της άρπαγής της 'Ελένης

άποδίδεται από τον P. Moreno σε ζωγραφικό πρότυπο του Ζεύξη. 'Η L. KAHIL δεν πραγματεύεται στη μονογραφία της, *Les enlèvements et le retour d'Hélène* (1955) το θέμα της άρπαγής της 'Ελένης από τον Θησέα. Παρατηρεί (σ. 11) ότι το έπεισόδιο που έχει ήρωα τον Θησέα κι όχι τον Πάρη ήταν ίσως πιο άγαπητό σε πρωιμότερη εποχή. 'Από την κλασική όμως περίοδο και κάτω έχασε τη λάμψη του, «elle demeure cependant une preuve que, dans l'esprit des Athéniens, Thésée, le héros par excellence, devait lui aussi conquérir Hélène». Για το θέμα της άπαγωγής της 'Ελένης από τον Πάρη πάνω σε άρμα, βλ. αυτόθι 66.

2. 'Ο.π.

3. Βλ. OVERBECK, *Schriftquellen* 315, άρ. 1667-1675.

4. *Var. hist.* 34, 47. OVERBECK, 6. π. άρ. 1673.

5. OVERBECK, 6. π. 1668-1669.

λαμο «κιβωτιόσχημο» τάφο (2.90×4.30 μ.) με θαυμάσιες τοιχογραφίες στο έσωτερικό του. Μιά άπ' αυτές παριστάνει κατά τόν καθηγητή 'Ανδρόνικο τήν άρπαγή τής Περσεφόνης άπό τόν Πλούτωνα, έργο πιθανώς τοῦ Νικόμαχου ¹. 'Η παράσταση θυμίζει πολύ τήν άρπαγή τής 'Ελένης τοῦ ψηφιδωτοῦ τής Πέλλας, πρέπει όμως νά εἶναι κι αὐτή αντίγραφο, άφοῦ ὁ πρωτότυπος φορητός πίνακας τοῦ Νικόμαχου μέ τήν άρπαγή εἶχε μεταφερθεῖ στή Ρώμη καί στηθεῖ στό ναό τής 'Αθηνᾶς στό Καπιτώλιο². ἔτσι δέν μπορεῖ νά ἦταν νωπογραφία, πού κοσμοῦσε τὸ έσωτερικό ταφικοῦ κτίσματος. 'Οπωσδήποτε ἡ τοιχογραφία αὐτή τής Βεργίνας μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ άριστούργημα ζωγραφικῆς, πού φανερώνει χέρι μεγάλου δημιουργοῦ «πού ζωγραφίζει σίγουρα καί σταθερά, άσφαλτα καί γρήγορα» ³. Οἱ ἱμπρεσιονιστικές φόρμες, πού διακρίνει ὁ καθηγητής 'Ανδρόνικος εἶναι άπαραγνώριστες. Οἱ πινελιές του εἶναι λεπτές, κοντές καί γρήγορες. 'Αβίαστα έρχεται στό νοῦ ὁ Θηβαῖος ζωγράφος Νικόμαχος, φημισμένος γιά τήν ταχύτατη εκτέλεση τῶν πινάκων του (... celeritate et arte mira). Δημιουργός όμως τής τοιχογραφίας τής Βεργίνας δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Νικόμαχος, γιά τούς λόγους πού σημειώσαμε παραπάνω· δέν αποκλείεται όμως νά εἶναι έργο ζωγράφου πού μαθήτευσε κοντά του. Καί ὁ Φιλόξενος ὁ 'Ερετριεύς, μαθητής τοῦ Νικόμαχου, ἦταν γνωστός γιά τή «ζωγραφική» του ταχύτητα καθώς καί γιά τήν έφαρμογή τῶν συντμήσεων (compendiariae) στή ζωγραφική (Plinius, NH 35,110). 'Ορισμένοι έρμηνεύουν τόν ὅρο *Compendiaria* σάν μιὰ μορφή ἱμπρεσιονισμού τής πρώιμης έλληνιστικῆς έποχῆς. 'Ετσι οἱ «ἱμπρεσιονιστικές φόρμες» στήν τοιχογραφία τής άρπαγῆς μέσα στόν μικρό τάφο τής Βεργίνας μποροῦν κάλλιστα νά συσχετιστοῦν καί μέ τόν 'Ερετρία ζωγάφο Φιλόξενο. 'Η περίφημη τοιχογραφία του μέ τή μάχη 'Αλεξάνδρου καί Δαρείου πού ἔγινε ὕστερα άπό παραγγελία τοῦ βασιλιᾶ Κάσσανδρου τής Μακεδονίας (μετά τὸ 316 π.Χ.) στάθηκε πρότυπο τοῦ γνωστοῦ μωσαϊκοῦ τής Νεαπόλεως άπό τήν Πομπηία ⁴.

Τὸ άπλωμένο μέ άπόγνωση δεξί χέρι τής Δηιάνειρας στό μωσαϊκό τής Πέλλας (πίν. 27α) μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ τή «χειρονομία τρόμου καί άπελπισίας» τής Κυάνης στήν τοιχογραφία τής Βεργίνας ⁵ καί μέ τὸ ὑψωμένο χέρι τοῦ ναυαγοῦ στό έρετριακό κάτοπτρο ⁶. 'Ακόμα τὸ κεφάλι τοῦ ἡνίοχου Φόρβα (στροφή καί άναλογίες) στό μωσαϊκό τοῦ «Γνώση» τής Πέλλας μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ τὸ κεφάλι τής Σκύλλας ⁷.

'Από τή χαμένη μεγάλη ζωγραφική τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., πού αντίγραφέ της μόνο μᾶς ἔχουν σωθεῖ, μνημονεύουμε ἐδῶ τήν τοιχογραφία άπό τήν Casa dei

1. Βλ. περιοδ. Ταχυδρόμος, Δεκ. 1977, σ. 33. 'Εφημ. Τὸ Βῆμα, 4.12.1977. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τής Βεργίνας (1978) 17-18, εἰκ. 1-5. Τοῦ ἴδιου, National Geographic 154, 1, 'Ιούλιος 1978, 54, 74. Archaeology 31, 1978, 33 κέ. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τής μεγάλης Τούμπας, AAA X, 1, 1977, 8 κέ., εἰκ. 4 καί 5.

2. ΠΑΙΝ. Nat. Hist. 35, 108.

3. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τής Βεργίνας 18.

4. Πρβ. SCHEFOLD δ.π. σημ. 9, σ. 7 κέ. Οἱ Α. RUMPF, AM 77, 1962, 240 καί Β. ANDREAΕ, Das

Alexandermosaik (1977) ἀμφιβάλλουν ἂν τὸ ψηφιδωτὸ τής Νεαπόλεως ἀντιγράφει πραγματικά τήν τοιχογραφία τοῦ Φιλόξενου.

5. Αὐτόθι 18, εἰκ. 5.

6. Πρβ. καί τὸ ὑψωμένο χέρι τοῦ Πέρση στή Σαρκοφάγο τοῦ 'Αλεξάνδρου, SCHEFOLD, Pr. KG, I, πίν. IV. V. VON GRAEVE, δ.π. πίν. 34, 2 καί 35 (Kampfszene C 5/6) (δικός μας πίν. 26α).

7. Πρβ. καί LIPPOLD, HdA IV, 307 (κεφάλι 'Ηλίου άπό μετόπη ναοῦ 'Αθηνᾶς 'Ιλίου).

Vettii τῆς Πομπηίας στὸ Μουσεῖο Νεαπόλεως, ποὺ εἰκονίζει τὸ διαμελισμὸ τοῦ Πενθέα ἀπὸ τὶς Μαινάδες ¹. Πρότυπὸ τῆς θεωρεῖται ἔργο τοῦ 320 π.Χ. περίπου. Ἡ ἀγριότητα τῆς σκηνῆς, ἡ ἔντονη διαγώνια κίνηση τῶν μορφῶν, ἡ χειρονομία ἀπόγνωσης καὶ πόνου τοῦ Πενθέα προσφέρονται ἀναμφισβήτητα γιὰ σύγκριση μὲ τὸ σύμπλεγμα Σκύλλας-ναυαγοῦ τοῦ ἑρετριακοῦ κατόπτρου· μιὰ ἀπὸ τὶς Μαινάδες κρατεῖ ἀπὸ τὰ μαλλιά τὸ γονατισμένο Πενθέα, ἔτοιμη νὰ τοῦ καταφέρει χτύπημα, ὅπως ἡ Σκύλλα τὸν ἄτυχο ναυαγό. Τὴν τιμωρία τοῦ Πενθέα συγκρίνει ὁ Curtius ² μὲ τὸ μαρμαρίνο σύμπλεγμα τῆς τιμωρίας τῆς Δίρκης ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ, γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴ σχέση τους, ἀλλὰ καὶ τὶς βασικὲς διαφορὰς τους. Οἱ μορφὲς τοῦ ζωγραφικοῦ ἔργου κρατοῦν ἀκόμη τὸν κλασικὸ «ιδεαλισμὸν», μολονότι κατέχονται ἀπὸ τὸ πάθος τῆς διονυσιακῆς ἔκστασης, ἐνῶ οἱ μορφὲς στὸ σύμπλεγμα τῆς Δίρκης εἶναι πιὸ ρεαλιστικὲς (wirklicher). Ἀνάλογες εἶναι οἱ διαφορὰς ἀνάμεσα στὸ σύμπλεγμα Σκύλλας - ναυαγοῦ καὶ στὰ συμπλέγματα τοῦ περγαμηνοῦ βωμοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (σ. 127 κέ.) ³. Ὁ Curtius πιστεύει ἀκόμα ὅτι ἡ πομπηϊανὴ τοιχογραφία τοῦ Πενθέα («in der Geschlossenheit seiner flächig symmetrischen Anlage» ἀνάγεται χωρὶς ἀμφιβολία σὲ κάποιο ἀναθηματικὸ πίνακα, ποὺ ἔγινε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ ἀφορμὴ θεατρικὴ νίκη μὲ τὴν τραγωδίαν Βάκχης τοῦ Εὐριπίδη.

Τὸ αἰωρούμενο πάνω στὰ κύματα σῶμα τοῦ ναυαγοῦ στὸ ἑρετριακὸ κάτοπτρο καὶ ἰδιαίτερα ἡ κίνηση τῶν χεριῶν του (πίν. 24β) μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν κίνηση τῶν χεριῶν τοῦ ποταμοῦ - θεοῦ Ὁρόντου στὸ κατεξοχὴν ἔργο τοῦ Εὐτυχίδου, τὴν Τύχη τῆς Ἀντιόχειας ⁴. Τὸ κολοσσιαῖο χάλκινο ἔργο εἶχε στηθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ἱδρυση τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἀντίοχο Α' τὸ 296 π.Χ. ⁵ Ἀπὸ ἔργα τορευτικῆς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀξιζεῖ νὰ μνημονεύσουμε τὸ λίγο πρωιμότερο χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο στὴ Συλλογὴ Robert Waelder μὲ παράσταση Εὐρώπης σὲ ταῦρο, γιὰ τὴν ὁρμητικότητα τῆς κίνησης, τὴ λοξὴ διαγώνια στάση τῆς Εὐρώπης μὲ ἀντίστοιχες πρὸς τὸ ἑρετριακὸ κάτοπτρο κινήσεις τοῦ πάνω κορμοῦ, τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, καθὼς καὶ παρόμοια ἀπόδοση τοῦ κυματισμοῦ τῆς θάλασσας ⁶.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ νατουραλισμοῦ καὶ τοῦ ρεαλισμοῦ βρίσκεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ

1. L. CURTIUS, Die Wände Pompeyis (1929) 302, εἰκ. 99. Τοῦ Ἰδίου, Die Antike VIII, 1932, 312 κέ. E. PFUHL, MuZ II, 723. Τοῦ Ἰδίου, Masterpieces of Greek Drawing and Painting, μεταφρ. σὲ ἀγγλικά μὲ πρόλογο J. D. BEAZLEY (1955) 89, πίν. 83, 118. K. SCHEFOLD, Die Wände Pompeyis 144 (h), ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

2. Ὁ.π. 302.

3. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἤδη ὁ TALFOURD ELY, JHS 16, 1896, 152 εἶχε παρατηρήσει τὴ συγγένεια τοῦ συμπλέγματος τοῦ Πενθέα μὲ μοτίβα τοῦ περγαμηνοῦ βωμοῦ.

4. Ὁ Εὐτυχίδης ἀπὸ τὴ Σικυώνα ἦταν μαθητὴς τοῦ Λύσιππου καὶ βιανὸς χαλκοκτύτης, ἀγαλματοποιὸς καὶ ζωγράφος συγχρόνως: PLIN., Nat. Hist. 35, 14.

5. ΠΑΥΣ. VI 2, 6. LIPPOLD, δ.π. 296. T. DOHRN, Die Tyche von Antiochia (1960) passim. Βλ. J. FREL, The Getty Bronze (1978) εἰκ. 12, 13A, 13B. Πρβ. ἀκόμα τὴ Μαινάδα τοῦ Σκόπα: BIEBER εἰκ. 59, τὸν χορεύοντα σάτυρο τῆς Νεαπόλεως: BIEBER εἰκ. 95, τὸ νεώτερο γινὸ τῆς Νόβης στὸ Uffizi Gallery: BIEBER 256 καὶ τὸν παιδαγωγό: BIEBER 257 (χέρι ἀριστερὸ ψηλά, παλάμη ἀνοιχτή), ἐπίσης τὸ σύμπλεγμα Ἀρτέμιδος-Ἰφιγένειας στὴ Ny Carlsberg Gl.: BIEBER εἰκ. 268.

6. Münzen und Medaillen Auktion 22 (13 Μαΐου 1961) 35, ἀρ. 63, πίν. 19. Πρβ. ZÜCHNER 88, KS 146, πίν. 4. Ὁ Schefold βλέπει τὶς βαριεὲς φόρμες καὶ τὴ σύνθεση ὡς κορινθιακά. D. G. MITTEN - S. F. DOERING, Master Bronzes 115, ἀρ. 112 (γύρω στὰ 330 π.Χ.;).

4ου π.Χ. αϊ. με την «αναλυτική - ένδοσκοπική τάση του νοῦ του ἀνθρώπου»¹. Θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι τὰ «σπέρματα του ἑλληνιστικοῦ νέου» δὲν ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορά μέσα στο τελευταῖο τρίτο του 4ου π.Χ. αϊ., στὴ μεταβατική δηλαδή ἐποχὴ του Λύσιππου καὶ του Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἀπλούστατα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος, ἀναπτύσσονται καὶ καρποφοροῦν· ὑπάρχουν ὅμως ἤδη ἀπὸ τὸ β' τέταρτο του 4ου π.Χ. αϊ., ὅπως φάνηκε πιστεύουμε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς Ἑρέτριας². Στὸ παραπάνω ἄρθρο, ἀναλύοντας τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, τὴ φυσιογνωμία τῶν τριῶν καλλιτεχνῶν ποὺ ζωγράφισαν τοὺς ἀμφορεῖς, διακρίναμε καταρχὴν δύο βασικὲς τάσεις: μία πρωτοποριακὴ, ποὺ με τόλμη καὶ δύναμη προχωρεῖ στὴν κατάκτηση νέων μορφῶν τῆς τέχνης (τὴν τάση αὐτὴ ἀναγνωρίσαμε ὡς «λυσιππική») καὶ μιὰ συντηρητικὴ, ποὺ συνεχίζει τὴν κλασικὴ παράδοση τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αϊ. Καὶ οἱ δύο προχωροῦν ἀδελφωμένες ὡς τὰ τέλη σχεδὸν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ ὀνόματα μεγάλων καλλιτεχνῶν ὁ Λύσιππος καὶ ὁ Σκόπας ἐκπροσωποῦν τὴν πρώτη τάση, ὁ Κηφισόδοτος καὶ ὁ Πραξιτέλης τὴ δεύτερη. Δὲν πρέπει βέβαια νὰ νομίσαι κανεὶς ὅτι ἡ ἀπλουστευμένη αὐτὴ διαίρεση ποὺ ἐπιχειροῦμε εἶναι ἀξιολογικὴ, οὔτε ὅτι οἱ δύο αὐτὲς τάσεις τοῦ 4ου π.Χ. αϊ. εἶναι τελείως ἰσοπεδωτικὲς καὶ δὲν ἀφήνουν περιθώρια στοὺς μεγάλους καλλιτέχνες νὰ δημιουργήσουν ἐλεύθερα, ὁ καθένας με ὁδηγὸ τὸ ταλέντο καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασία του³.

Πρέπει ἀκόμη νὰ τονίσουμε ὅτι οἱ γιοὶ καὶ μαθητὲς τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ 4ου π.Χ. αϊ. δὲν ἀκολουθοῦν πιστὰ τὴν τεχνοτροπία ἐνὸς δασκάλου, ἀλλὰ ἀναμειγνύουν στοιχεῖα ἀπὸ δύο ἢ καὶ περισσότερους⁴. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ, ἔργο κατεξοχὴν συντηρητικὸ, ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς κλασικιστικῆς τάσης⁵. Παρὰ τὴν τελειότητα στο σχέδιο καὶ τὴ γραμμὴ καὶ τὴν ἀπόλυτη γνώση τῶν μυστικῶν τῆς τορευτικῆς τέχνης, λείπει ἡ πνοὴ τοῦ μεγάλου δημιουργοῦ. Οἱ κινήσεις τῶν μορφῶν, παρὰ τὴ ζωηρότητά τους παραμένουν ψεύτικες καὶ στεγνές, δὲν πείθουν. Τὰ πρόσωπα εἶναι ψυχρά, ἄκαμπτα, ἀνέκφραστα, κενά, δὲν ἀκτινοβολοῦν τὸν ψυχικὸ κόσμο τῶν μορφῶν, οἱ μαινάδες δὲν πάλλονται ἀπὸ διονυσιακὴ μανία, ἔκσταση καὶ πάθος. Ἡ πτυχολογία εἶναι ἐκζητημένη, μανιεριστικὴ, ἐξυπηρετεῖ σκοποὺς διακοσμητικοὺς, δὲν ἔχει οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Μιὰ ἀπλὴ σύγκριση με τὴν τοιχογραφία τῆς Βεργίνας (ἄρπαγὴ Περσεφόνης), ποὺ εἶδαμε παραπάνω φανερώνει τὴν καλλιτεχνικὴ δύναμη τοῦ ζωγραφικοῦ ἔργου καὶ τὸν τελείως διαφορετικὸν κόσμον τοῦ τορευτικοῦ. Ἡ κ. Εὐγ. Γιούρη χρονολογεῖ τὸν κρατήρα στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ.⁶ Θα μπορούσε ὅμως νὰ χρονολογηθεῖ χαμηλότερα καὶ νὰ πλη-

1. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ὁ.π. 3.

2. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἑρέτρια - Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, σχέσεις με πλαστικὴ, Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος (1978) 265-271.

3. Ὁ Κ. SCHEFOLD σὲ πρόσφατο ἄρθρο του (ὁ.π. σ. 124, σημ. 3) ἀρνεῖται τὴν παρουσία συντηρητικῆς καλλιτεχνικῆς τάσης, ποὺ συνεχίζεται τὴν ἐποχὴ τῶν Δια-

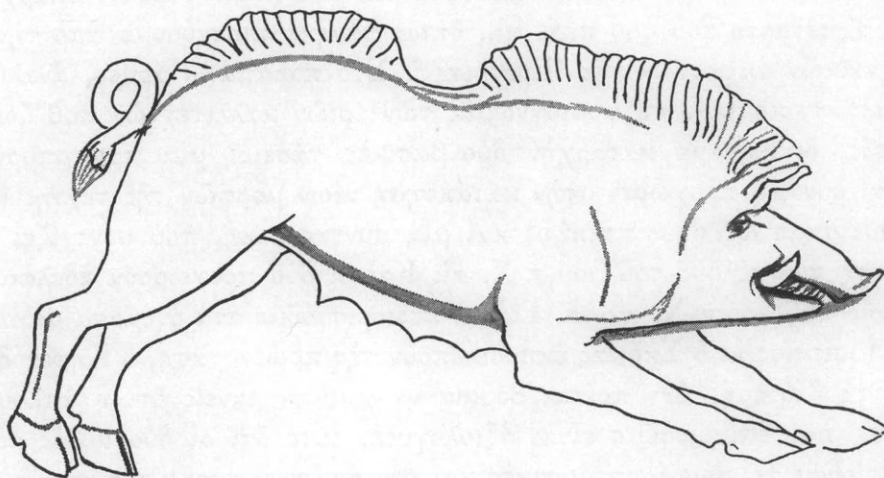
δόχων καὶ δέχεται ἀπλῶς τὴν ὑπαρξὴ ἐνός «nachklassischen Zeitstils».

4. ΕΥΓ. ΓΙΟΥΡΗ, Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ (1978) 71.

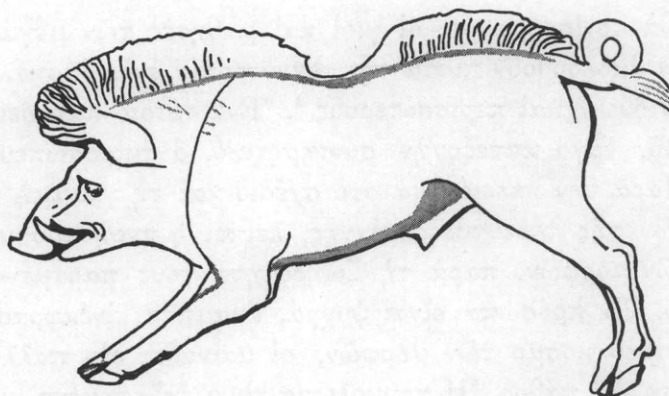
5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι. Πρβ. C. BAKALAKIS, AA 1966, 532 κέ. εἰκ. 1-2. Ὁ Μ. ROBERTSON, Monocrepis, Greek Roman and Byzantine Studies 13, 1972, 39 κέ. καὶ

σιάσει τὰ μωσαϊκὰ δάπεδα τῆς οἰκίας τοῦ τετραγώνου 5 τῆς Πέλλας καὶ ιδιαίτερα τὸ μωσαϊκὸ μὲ τὴν Ἀμαζονομαχίαν¹ (πίν. 27β). Τὰ φυτικὰ μοτίβα καὶ τὰ ζῶα στὶς διακοσμητικὲς φρίζες, ποὺ περιβάλλουν τὴν κύρια παράσταση τῆς Ἀμαζονομαχίας στὸ μωσαϊκὸ τῆς Πέλλας, παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ φυτικὰ μοτίβα τῶν λαβῶν

Εἰκ. 1. Θηλυκὸς κάπρος ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Ἀμαζόνων τῆς Πέλλας (σχέδιο Κ. Ἡλιάκη).

Εἰκ. 2. Κάπρος ἀπὸ τὴ ζωφόρο στὸ λαιμὸ τοῦ κρατήρα τοῦ Δερβενιοῦ (σχέδιο Κ. Ἡλιάκη).

καὶ τὰ ζῶα στὴ φρίζα τοῦ λαιμοῦ στὸν κρατήρα τοῦ Δερβενιοῦ, ὁμοιότητες ποὺ δὲν εἶναι συμπτωματικές. Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ κάπρου καὶ τοῦ πάνθηρα στὸ μωσαϊκὸ καὶ τὸν κρατήρα εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς εὐγλωττη καὶ δὲν χρειάζεται σχόλια (εἰκ. 1-2). Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ ἀνθέμια καὶ τὶς ἑλικες στὸν κρατήρα καὶ τὸ μωσαϊκὸ².

Στὸ μικρὸ, ἀλλὰ ἀριστουργηματικὸ τορευτικὸ ἔργο ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια ἀπαντοῦν ὁ-

ὁ Κ. SCHEFOLD, Der Basler Pan und der Krater von Derveni, AK 22, 1979, 112 κ.έ. χρονολογοῦν τὸν κρατήρα τοῦ Δερβενιοῦ στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

1. Βλ. τελευταῖα Ph. PETSAS, Pella, Alexander the Great's Capital (1978) 85, σχ. Α. σ. 122, εἰκ. 6.

2. ΓΙΟΥΡΗ, ὁ.π. πίν. 94-95. Πρβ. καὶ προηγ. σημ.

λα τὰ στοιχεῖα τῆς «προοδευτικῆς» τάσης τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅπως διαμορφώθηκαν στὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ποὺ προοιωνίζονται τὸ κατεξοχὴν ἔργο τοῦ ἑλληνιστικοῦ Μπαρόκ, τὸ βωμὸ τῆς Περγάμου¹. Ὁρθὰ ὁ Furtwängler ἀναγνώρισε στὸ σύμπλεγμα τοῦ τορευτικοῦ ἔργου προδρόμους τῶν μορφῶν τοῦ περγαμηνοῦ βωμοῦ².

Συγκρίνοντας τὸ σύμπλεγμα τῆς Σκύλλας στὸ ἑρετρικὸ κάτοπτρο μὲ τὶς μορφές τῆς μεγάλης ζωφόρου τοῦ περγαμηνοῦ βωμοῦ βλέπουμε καθαρὰ τὶς ἀπαραγνώριστες ὁμοιότητες, ἀλλὰ καὶ τὶς βασικὲς διαφορὲς τῶν δύο ἐποχῶν³. Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου, οἱ προοπτικὲς συντμήσεις (Verkürzungen) καὶ διασταυρώσεις (Überschneidungen), ποὺ δίνουν στὸ φανταστικὸ σύμπλεγμα Σκύλλας-ναυαγοῦ τὴν αἴσθηση τῆς πραγματικότητος, εἶναι στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν κατὰ κύριο λόγο τὰ συμπλέγματα τοῦ βωμοῦ. Ἀκόμα ἡ περιστροφικὴ καὶ κυκλικὴ κίνηση (rotierende καὶ kreisende Bewegung) ἢ συστροφή (Torsion), οἱ λοξοὶ ἄξονες, ἡ ἀδέσμευτη γενικὰ κίνηση πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, σὲ σημεῖο ποὺ οἱ μορφὲς φαίνονται νὰ πιέζουν καὶ νὰ ἀπειλοῦν νὰ σπάσουν τὸ πλαίσιο, γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ τὶς περιζώνει, ἡ ἀπελευθέρωση τέλος τῶν μορφῶν τοῦ συμπλέγματος ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο τοῦ ἀναγλύφου ὄχι μόνον πρὸς τὸ μέρος τοῦ θεατῆ (μπροστὰ καὶ ἔξω), ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ πίσω, τέλος ἡ πλαστικότητα τῆς φόρμας καὶ τὸ παιχνιδι σκιᾶς καὶ φωτός, ὅλα τὰ παραπάνω κοινὰ τῶν δύο ἔργων στοιχεῖα, ποὺ μπορούμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε ἐξωτερικά, εἶναι οἱ τρόποι ποὺ φανερώονται ἡ ὕλικὴ ὑπόσταση τῆς φόρμας, μὲ τὴν παρατήρηση ὅμως

1. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τῆς λέξης Barock τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βλ. τὴν ὡραία ἀνάλυση τοῦ ARNOLD VON SALIS, *Der Altar von Pergamon, ein Beitrag zur Erklärung des hellenistischen Barock-Stils in Kleinasien* (1912) 161 κέ. Τὸ ἥρωικὸ καὶ γεμάτο πάθος περγαμηνὸ στυλ, ποὺ θεμελιώνεται ἀπὸ τὸν μεγάλο χαλκουργό, περγαμηνὸ γλύπτη Ἐπίγονο καὶ φτάνει στὴ ζωφόρο τοῦ βωμοῦ στὴν πιὸ ψηλὴ κλίμακά του, ἔχει φυσικὰ κάποια ἐξωτερικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ νεώτερο μπαρόκ, ἔχει τὴν τάση γιὰ τὴν ὑπερβολή, γιὰ τὸ ὑπέρμετρο καὶ γιὰ μεγάλες, γεμάτες πάθος «χειρονομίες». Διαφέρει ὡστόσο πολὺ στὴ βαθύτηρά του πνευματικὴ οὐσία. Ἀπέναντι στὴ δυνατὴ ὑπερβατὴ τάση τοῦ νεώτερου Μπαρόκ νὰ χαλαρώσει καὶ νὰ διαλύσει τὴ σωματικὴ ὑπόσταση τῆς φόρμας, ἡ ἑλληνιστικὴ τέχνη καὶ στὴν πιὸ «μπαρόκ» δημιουργία της ἀνήκει σὲ τοῦτο τὸν κόσμον καὶ κρατεῖ γερὰ τὸ πιὸ οὐσιώδες καὶ χαρακτηριστικὸ γνώρισμά της, τὴν πλαστικὴ σφιχτοδεμένη φόρμα της: (ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ δ.π. 9). Πρβ. G. KRAHMER, *Stilphasen der hellenistischen Plastik*, RM 38/39, 1923/24, 138 κέ. R. HORN, *Stehende weibliche Gewandfiguren in der hellenistischen Plastik* (1931). G. KLEINER, *Tanagrafiguren* 1942. H. KAHLER, *Der grosse Fries von Pergamon* (1948). A. LINFERT, *Kunstzentren hellenistischer Zeit* (1976) 1 κέ. καὶ 109 κέ. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ συμπλέγματος τῆς Σκύλλας φάνηκε ὅτι τὰ κριτήρια ποὺ ἐφάρμοσε ὁ G. KRAHMER στὸ πρωτοποριακὸ ἄρθρον του τοῦ

1924 (*Stilphasen* δ.π.) γιὰ νὰ διακρίνει τὶς τρεῖς βασικὲς περιόδους τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς: α) Πρώιμη ἑλληνιστικὴ τοῦ «schlichten Stil» (330-230 π.Χ.) μὲ κλειστὲς ἢ «κεντρομόλες φόρμες», β) Μέση ἑλληνιστικὴ (230-150 π.Χ.) τοῦ «πομπώδους, παθητικοῦ» στυλ καὶ γ) Ὑστερὴ ἑλληνιστικὴ τῆς «ἀνοιχτῆς» ἢ «κεντρόφυγης» φόρμας, στηριγμένης πάντως σὲ ζεύγη ἐννοιῶν τοῦ Wölflin, παρὰ τὴ γενικὴ ἀναγνώρισή τους καὶ τὶς ἐπὶ μέρους τροποποιήσεις ποὺ ἔκαναν νεώτεροι ἐρευνητές, παρουσιάζουν οὐσιαστικὲς δυσχέρειες, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἀπόλυτη ἐφαρμογὴ οὔτε νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἀσφαλὴ, ἀδιαμφισβήτητα συμπεράσματα (LINFERT, δ.π. 5). Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Krahmer, ἔχουν χρονολογηθεῖ πολλὰ ἔργα τελείως διαφορετικά. Πρβ. καὶ E. KÜNZL, *Frühhellenistische Gruppen*, διατρ. Köln 1966 (1968). H. DÖHL, *Der Eros des Lysipp, Hellenistische Erosen* (διατρ. Göttingen 1968).

2. AA 9, 1894, 118, ἀρ. 14.

3. Θεωρήσαμε περιττὸ νὰ παραπέμπουμε συνεχῶς στὰ ἀντίστοιχα στοιχεῖα τοῦ βωμοῦ ὅστερα ἀπὸ κάθε πρόταση τῆς ἀναλυτικῆς περιγραφῆς μας. Εἶναι ἀρκετὸ νὰ συμβουλευθεῖ κανεὶς τὴν ἀριστη εἰκονογράφηση τοῦ πρόσφατου βιβλίου τῆς ERIKA SIMON, *Pergamon und Hesiod* (1975) καὶ νὰ ἔχει ὅπωςδήποτε μπροστὰ του τὸ πάντα ἀξεπέραστο βιβλίο τοῦ ARNOLD VON SALIS, *Der Altar von Pergamon*, ἰδιαίτερα τὶς σ. 151-177.

ὅτι στὸ τορευτικὸ ἔργο δὲν φτάνουν στὴν ὑπερβολή¹. Ἡ βασικὴ τελικῶς διαφορὰ τους, ποὺ φανερώνει καὶ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ τὰ χωρίζει εἶναι ὁ τρόπος ποὺ ἐκδηλώνεται τὸ μὴ ὕλικὸ μέρος τῆς ὑπόστασής τους, τὸ πάθος². Στὸ βωμὸ δὲν εἶναι παντοῦ πηγαῖο καὶ γνήσιο, σὲ πολλὰς περιπτώσεις παραμένει θεατρinίστικη πόζα καὶ κενὴ χειρονομία. Ἀντίθετα τὸ «κλασικὸν» πάθος τῶν μορφῶν τοῦ ἐρετριακοῦ κατόπτρου δὲν εἶναι κραυγαλέο, ἀλλὰ λιτὸ καὶ ἀληθινό, δὲν φτάνει στὴν ὑπερβολή. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lippold³ ἡ λαμπρὴ τέχνη τῆς Περγᾶμου καὶ τῆς Ρόδου τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ξαναγυρίζει στὸ «Pathos der Alexanderzeit» καὶ στὸν πλούσιο ρυθμὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Τὰ ἔργα ποὺ ἐξετάζονται παρακάτω ἀνήκουν στὴν ἴδια εἰκονογραφικὴ ὁμάδα μὲ τὸ κάτοπτρο τῆς Ἑρέτριας καὶ βοηθοῦν νὰ προβάλει ἀκόμη ἐντονότερα ἢ καλλιτεχνικὴ ποιότητα τοῦ ἐρετριακοῦ κατόπτρου καὶ ἡ πρωτοτυπία τοῦ δημιουργοῦ, ποὺ δέχεται βέβαια τὴ μορφή τοῦ θηλυκοῦ ἀμφίβιου δαίμονα μέσα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση, ἀλλὰ τὴ μεταπλάθει κατὰ τὴν ἔμπνευσή του καὶ τῆς δίνει νέα πνοή.

Τὸ κάτοπτρο τοῦ Leningrad

Ἐνα χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση Σκύλλας φυλάγεται στὸ Ermitage τοῦ Leningrad (ἀρ. 643 D, διάμ. 0.21) (πίν. 29α, εἰκ. 3). Βρέθηκε στὸν τάφο 2 τοῦ Kurgan Artiuchow στὴ χερσόνησο Taman τῆς Ν. Ρωσίας⁴. Ὁ τάφος περιεῖχε ἕνα ἀνδρικό κι ἕνα γυναικεῖο σκελετό. Δίπλα στὸν ἀνδρικό βρέθηκε νόμισμα τοῦ Pairisades τοῦ II, ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία τὸ 284 π.Χ. Δίπλα στὴ γυναίκα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτοπτρο ἀποκαλύφθηκε νόμισμα Λυσιμάχου, ποὺ κόπηκε στὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 281 π.Χ. Ἔτσι σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν νομισμάτων ὁ ἐνταφιασμὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλιότερος τοῦ 281 π.Χ. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ τάφου, χρυσὰ κοσμήματα, μεταλλικὰ ἀγγεῖα καὶ κεραμεικὰ δὲ δίνουν ἀσφαλὴ στοιχεῖα γιὰ χρονολόγηση. Ἔτσι ὁ Züchner μὲ βάση μόνον τὸ terminus post quem τῶν νομισμάτων χρονολογεῖ τὸ κάτοπτρο μὲ τὴ Σκύλλα στὸ 275 π.Χ. παρόλο ποὺ παρατηρεῖ ὅτι τὸ στυλ τῆς ἀνάγλυφης παράστασης δὲ δέχεται μία τόσο χαμηλὴ τοποθέτηση⁵. Σημειώνει ἀκόμη ὅτι ἡ μεγάλῃ παραγωγή πτυκτῶν κατόπτρων μὲ ἀνάγλυφα σταματᾷ στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Λίγα μόνον παραδείγματα ποὺ φαίνονται νεώτερα ἔχουμε, κι αὐτὰ ὅμως βρίσκονται μέσα στὴν παράδοση τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ δὲν μποροῦν νὰ κατέβουν πολὺ κάτω ἀπὸ τὸ 300 π.Χ.

Τὰ δύο τορευτικὰ ἔργα Ἑρέτριας καὶ Ν. Ρωσίας μὲ τὸ ἴδιο θέμα παρουσιάζουν

1. Βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ στυλ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸν L. CURTIUS, *Die Antike Kunst, die Klassische Kunst Griechenlands*² (1959) 389-434.

2. Πρβ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, ἩΘ. Νικομάχεια 1105, 21 καὶ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, *Fragm. d. Vorsokratiker*¹², G8 B31, Zürich 1966.

3. Plastik, H. d. Arch. 293 κέ.

4. Βλ. STEFANI, *Comptes Rendus, Petersburg* 1880, 19 Nr. 65, 8, Atlas πίν. III, 13. ZÜCHNER, *δ.π.* 56-57, KS 77. TUCHELT, *δ.π.* 183, ἀριθ. καταλ. 43.

5. ZÜCHNER, *δ.π.* 57.

μεγάλες όμοιότητες, αλλά και διαφορές. Στο δεξιό τμήμα του κατόπτρου του Leningrad παρά την κακή διατήρηση, διακρίνονται ή δεξιά κνήμη και τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ θύματος-ναυαγοῦ σὲ ἀνάλογη μὲ τοῦ έρετριακοῦ κίνηση. Ἡ Σκύλλα στραμμένη

Εἰκ. 3. Τὸ κάτοπτρο τοῦ Leningrad ἀπὸ τῆς χερσονήσου Taman τῆς Ν. Ρωσίας (σχέδιο Κ. Ἡλιάκη.)

κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερὰ κρατεῖ τὸ θύμα ἀπὸ τὰ μαλλιά, ἐνῶ μὲ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ ἐτοιμάζεται νὰ τοῦ καταφέρει θανατηφόρο πλήγμα, ὅχι μὲ λίθο, ἀλλὰ μὲ κουπί, ποὺ φέρεται ὀριζόντια πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι της. Τὰ σκυλιά, δύο ἐδῶ,

ξεφυτρώνουν σχεδόν συμμετρικά δεξιά κι αριστερά από τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ της, πὺν καλύπτεται ἀκτινωτὰ ἀπὸ ἀγκαθωτὴ μεμβράνη. Ἡ δεξιά κυνοπροτομὴ κατὰσπαράζει κιόλας τὸ θύμα. Μιὰ μόνο φιδόσχημη ἰχθυοουρὰ μὲ ἀγκαθωτὸ πτερύγιο στὴ ράχη φυτρώνει στὸ πίσω κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς Σκύλλας καὶ καμπυλώνεται τολμηρὰ σὲ σχῆμα S πρὸς τὸ ἀριστερὸ τοῦ κύκλου. Ἐλικοειδεῖς κυματισμοὶ καλύπτουν τὸ κάτω τμήμα τοῦ κύκλου. Δύο ἀγκαθωτὲς ἰχθυοπτέρυγες φύονται δεξιά κι αριστερά ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ δαίμονα (πίν. 29α, εἰκ. 3).

Γενικὰ ἡ παράσταση εἶναι ἡρεμότερη καὶ πιὸ «κλασικὴ» στὴ δομὴ της. Λεῖπει ἡ ἐντονη ταραχώδης κίνηση ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς σύνθεσης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα της. Τὰ κεφάλια τῶν σκυλιῶν δὲν εἶναι ἐδῶ φανταστικά καὶ τερατώδη, ὅπως στὸ κάτοπτρο τῆς Ἑρέτριας. Ἡ μοναδικὴ φολιδωτὴ ἰχθυοουρὰ πὺν καμπυλώνεται πρὸς τὴν ἀριστερὴ μόνον πλευρὰ συνεχίζει τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ παράδοση παραστάσεων δαιμόνων τῆς θάλασσας (βλ. παρακάτω).

Ἡ χρονολόγηση τοῦ Züchner (275 π.Χ.) φαίνεται χαμηλὴ γιὰ τὸ κάτοπτρο τοῦ Ermitage. Τὰ νομίσματα πὺν βρέθηκαν στὸν τάφο ἀποτελοῦν *terminus post quem* μόνον γιὰ τὸν ἐνταφιασμό, ὅχι καὶ γιὰ τὰ κτερίσματα, πὺν μπορεῖ νὰ εἶναι πρωιμότερα. Ὅπωςδὴποτε τὸ κάτοπτρο, πὺν πρέπει νὰ κατασκευάστηκε ἀρκετὰ χρόνια πρὶν τοποθετηθεῖ στὸν τάφο, εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὸ ἐρετριακό. Ἡ χρονολόγησή του μέσα στὶς δεκαετίες 340-320 π.Χ. φαίνεται δικαιολογημένη¹.

Ἐλασμα τῆς Δωδώνης

Ἐνα ἀκόμη τορευτικὸ ἔργο μὲ παράσταση Σκύλλας ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὰ δύο προηγούμενα παραδείγματα (Ἑρέτριας, Leningrad) καὶ νὰ ἀποτελέσει μαζί μ' αὐτὰ μιὰ ἰδιαίτερα συγγενικὴ ομάδα: τὸ χάλκινο ἔλασμα (ἴσως ἀπὸ ἐπίθετη διακόσμηση χαλκοῦ ἀγγείου ἢ ἀπὸ πτυκτὸ κάτοπτρο) ἀπὸ τὴ Δωδώνη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (Συλλογὴ Καραπάνου, ἀριθ. 82, ὕψ. 0.09 μ.) (πίν. 28α, εἰκ. 4)².

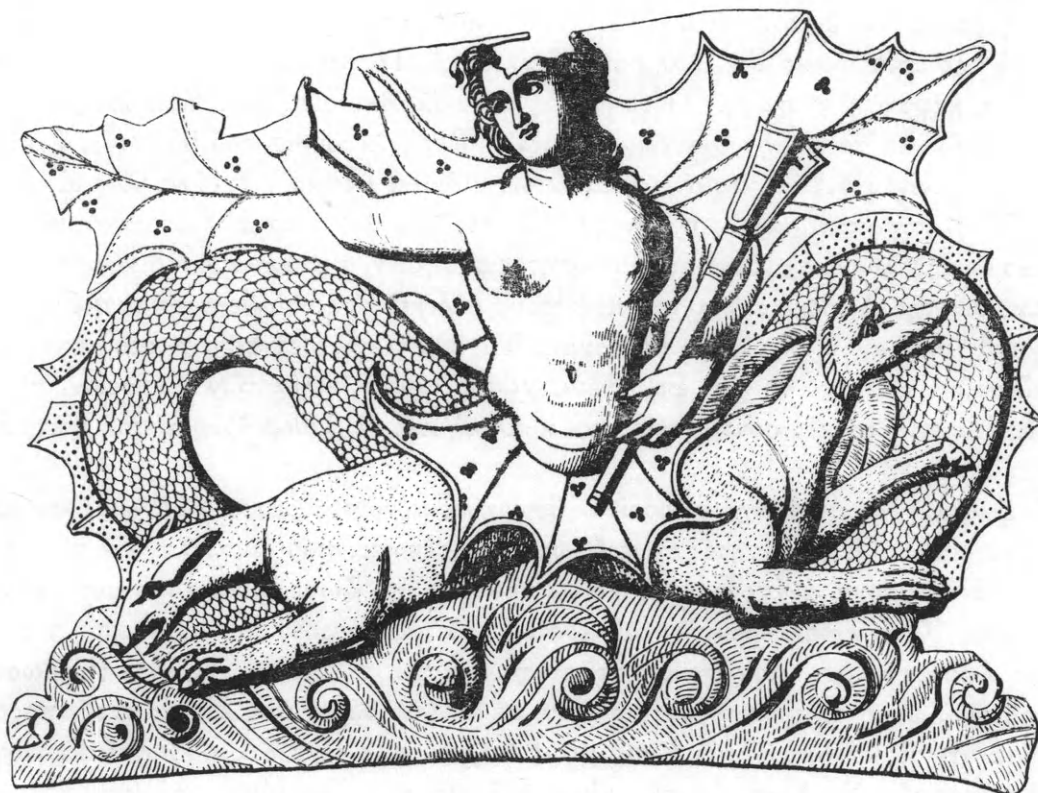
Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες διαφορὲς στὶς λεπτομέρειες τὰ δύο ἔργα (ἔλασμα Δωδώνης καὶ κάτοπτρο Ἑρέτριας στὸ Βερολῖνο) παρουσιάζουν ἀπαραγνώριστες ὁμοιότητες στὴ σύνθεση καὶ τὴν ἐργασία, σὲ σημεῖο πὺν ὁδήγησαν ὀρισμένους ἐρευνητὲς νὰ τὰ θεωρήσουν ἔργα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Ἡ προσεκτικὴ σύγκρισή τους ἐπιτρέπει νὰ φανεῖ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἐρετριακοῦ κατόπτρου. Ἡ στάση τῆς Σκύλλας στὸ ἔλασμα τῆς Δωδώνης εἶναι χαλαρὴ, τὸ κορμὶ της δὲν παρουσιάζει τὴ συστροφὴ καὶ τὴν ἐνταση τῆς κίνησης τῆς ἐρετριακῆς. Ἀντίθετα ἀπὸ ἐκείνη στρέφει τὸ κεφάλι κατὰ τὰ τρία τέ-

1. Βλ. καὶ TUCHELT, *δ.π.* 192, ἀρ. 43, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ μαζί μὲ τὸ κάτοπτρο τῆς Ἑρέτριας στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ὁ FURTWÄGLER, *δ.π.* τὸ θεωρεῖ «Kaum jünger als das Ende des 4. Jhs. v. Chr.». Πρβ. καὶ O. WASSER, *Skylla und Charybdis* (1894) «Anfang des 3. oder Ende des 4. Jhs.». Ὁ N. HIMMELMANN, *Drei hellenistische Bronzen in Bonn*, *Ak. der Wiss. und*

der Lit. Mainz, 1975, 2, 14 κέ., σημ. 37a θεωρεῖ τὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸ Artichow νεώτερο ἀπὸ τοῦ Βερολίνου.

2. CARAPANOS, 82. STAIS, *Marbres et Br.* 366 κέ. P. WUILLEUMIER, *Trésor de Tarent* 122, εἰκ. 8. K. A. NEUGEBAUER, *Zeus von Dodona*, *JdI* 49, 1934, 174-176, εἰκ. 12. TUCHELT, *δ.π.* 192, ἀρ. 41.

ταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ της. Στὸ ὑψωμένο χαλαρὰ δεξί της κρατοῦσε ἴσως λίθο (λείπει μεγάλο μέρος τῆς παλάμης μὲ τὰ δάκτυλα) (πίν. 28β). Μὲ τὸ ἄριστερόν της κρατεῖ κουπί ἢ δοιάκι, δίπλα στὸ πλευρό της. Ἀγκαθωτὴ μεμβράνη γύρω στὴν ὀσφύ καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμιοῦ της, χωρὶς τὸν ἔντονο κυματισμὸ τῆς ἀντίστοιχης μεμβράνης τῆς έρετριακῆς Σκύλλας. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμιοῦ φέρονται δύο κυνοπροτομές, πού προβάλλονται σὲ κατατομὴ ἀνάλογα μὲ τοῦ κατό-

Εἰκ. 4. Τὸ ἔλασμα τῆς Δωδώνης (Carapanos 82).

πτρου τοῦ Leningrad κι ὄχι τῆς Ἑρέτριας, ὅπου εἶναι τρεῖς καὶ κινοῦνται τολμηρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ ἰχθυοπτέρυγες ὑπάρχουν κι ἐδῶ, παρόμοιες σὲ σχῆμα μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῆς έρετριακῆς Σκύλλας, χωρὶς ὅμως τὴν καμπυλωτὴ κίνηση, τὴν εὐλυγισία καὶ τὴ δυνατὴ νεύρωση ἐκείνων. Στὸ ἔλασμα τῆς Δωδώνης δὲν εἰκονίζεται τὸ θῦμα - ναυαγὸς κι ἔτσι μένει μετέωρη ἡ κίνηση τοῦ ὑψωμένου δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ ἁριστεροῦ σκυλιοῦ πού φαίνεται ἀπασχολημένο μὲ ἀνύπαρκτη λεία. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ θῦμα - ναυαγὸς ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς σύνθεσης, πού χωρὶς αὐτὸν παραμένει μετέωρη καὶ χαλαρή. Μποροῦμε ἔτσι νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι στὸ χαμένο πρότυπο Σκύλλα καὶ ναυαγὸς εἰκονίζονταν μαζὶ καὶ ἀποτελοῦσαν σύμπλεγμα, πού ἀποδίδεται πιστὰ στὸ έρετριακὸ κάτοπτρο καὶ δὲν λείπει κι ἀπὸ τὸ κάτοπτρο τοῦ Leningrad. Ὁ τορευτὴς ὅμως τοῦ ἐλάσματος τῆς Δωδώνης προσαρμόζει τὴν

παράσταση στο ὀρθογώνιο σχῆμα, ἀφαιρώντας τὸ ναυαγό. Οἱ δύο φιδόσχημες ἰχθυο-ουρές τῆς Σκύλλας καμπυλώνονται ἐδῶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σῶμα της, ὅπως στὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια. Δὲν λείπουν ἀκόμα οἱ ἐλικοειδεῖς κυματισμοὶ τῆς θάλασσας, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ὀριζόντια βάση τῆς σύνθεσης (πίν. 28α καὶ εἰκ. 4).

Συνοψίζοντας παρατηροῦμε ὅτι γενικὰ ἡ παράσταση τοῦ ἐλάσματος τῆς Δωδώνης εἶναι ἡρεμότερη, ἀπλούστερη καὶ χαλαρότερη συνθετικὰ ἀπὸ τὴν ἐρετριακὴ, καὶ τῆς λείπει τὸ σφικτὸ δέσιμο καὶ ἡ ἔνταση. Ἡ σάρκα στὸ γυμνὸ κορμὶ τῆς Σκύλλας εἶναι πλαδαρὴ χωρὶς τὶς ἔντονες ἐναλλαγές τῶν ὀγκῶν καὶ τῆ μυολογία ποὺ παρουσιάζει τὸ κορμὶ τῆς ἐρετριακῆς Σκύλλας καὶ τοῦ ναυαγοῦ. Τὸ πρόσωπο εἶναι στρογγυλὸ καὶ μαλακό, ἡ ἔκφραση γλυκερή. Ὁ τρομερὸς θηλυκὸς δαίμονας τῆς θάλασσας ἔχει καταντήσῃ ἐδῶ μιὰ τρυφερὴ γυναικεία ὑπαρξή. Μὲ τὴν ἀπουσία τοῦ θύματος, ἡ κίνηση τοῦ ὑπερυψωμένου δεξιοῦ χεριοῦ μένει, ὅπως εἶδαμε, μετέωρη, χωρὶς νόημα.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση γίνεται φανερό, ὅτι τὰ δύο ἔργα, ἐρετριακὸ κάτοπτρο καὶ ἔλασμα τῆς Δωδώνης παρὰ τὶς ὁμοιότητες στὸ θέμα, παρουσιάζουν διαφορὲς οὐσίας. Στὴ Σκύλλα τῆς Δωδώνης ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς σύνθεσης παραμένουν διακοσμητικὰ μοτίβα, δὲ μετέχουν σὲ δράση. Τὸ σύμπλεγμα εἶναι στατικὸ, ἀπλώνεται σὲ ὀριζόντιους ἄξονες, σὲ μιὰ ἐπιφάνεια, χωρὶς τὴν ποικιλία τῶν κινήσεων, τὶς συστροφές, τὶς προοπτικὲς συντμήσεις, τὴν κυκλικὴ καὶ σὲ βάθος δόνηση τοῦ ἐρετριακοῦ συμπλέγματος.

Τὸ ἔλασμα τῆς Δωδώνης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μέτριο τορευτικὸ ἔργο σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἐρετριακόν. Οἱ ὁμοιότητές τους ὅμως εἶναι τέτοιες, ποὺ δικαιολογοῦν τὴν ἀποψη ὅτι καὶ τὰ δύο ἔργα ἀνάγονταν σὲ κοινὸ πρότυπο, τὸ ζωγραφικὸ ἔργο τοῦ Θηβαίου Νικόμαχου. Ὁ ἱκανὸς τορευτὴς τοῦ ἐρετριακοῦ κατόπτρου, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν λίγο νεώτερο ὁμότεχνό του, ποὺ σφυρηλάτησε τὸ ἔλασμα τῆς Δωδώνης, δὲν πρόδωσε τὸ πρότυπό του. Ἀπὸ τὰ τρία τορευτικὰ ἔργα μὲ τὸ ἴδιο θέμα, ποὺ ἐξετάσαμε, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ κάτοπτρο τοῦ Leningrad δείχνει πῶς εἶχε διαμορφωθεῖ εἰκονογραφικὰ ὁ τύπος τῆς Σκύλλας, ὡς τὰ χρόνια τοῦ Θηβαίου ζωγράφου: τὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια δείχνει, ὅπως πιστεύουμε, πῶς μετέπλασε τὸν διαμορφωμένο ἀπὸ τὴν παράδοση τύπο ὁ μεγάλος ζωγράφος. Τὸ ἔλασμα τῆς Δωδώνης τέλος ἀποτελεῖ μιὰ μέτρια παραλλαγή τοῦ ζωγραφικοῦ πρότυπου.

Ἑτρουσκικὴ patera στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο

Παραλλαγές τοῦ θηλυκοῦ ἀμφίβιου δαίμονα μᾶς σώθηκαν πολλὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ θέμα ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στὴν Ἑτρουρία. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα τὸ χάλκινο τηγανόσχημο σκεῦος (patera) στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ποὺ μέσα σὲ ἐπίθετο κυκλικὸ ἔμβλημα στὸ ἐσωτερικὸ του φέρει παράσταση Σκύλλας (πίν. 28δ), ποὺ παρουσιάζει ὀρισμένα κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴ Σκύλλα τοῦ ἐρετριακοῦ κατόπτρου¹. Ὁ

1. Br. M. Bronzes, ἀρ. 882, πίν. 25. K. A. NEUGEBAUER, Bronzegerät des Altertums (1927) 9, πίν. 26,2.

O. WASER, Skylla und Charybdis (1894) εἰκ. 1, I.

θηλυκός δαίμονας είναι στραμμένος προς τα άριστερά. Με το δεξί του κρατά από τα μαλλιά ναυαγό, ενώ με το ύψωμένο άριστερό είναι έτοιμος να του καταφέρει θανατηφόρο χτύπημα. Δύο φιδόσχημες ίχθυοουρές έλίσσονται συμμετρικά δεξιά κι άριστερά από το σώμα της. Τρείς κυνοπροτομές, που ξεπετιούνται από τη μέση της κατασπαράζουν ήδη ισάριθμους ναυαγούς. Η στάση και η κίνηση του μεσαίου ναυαγού που κινείται προς τα άριστερά, θυμίζει πολύ το ναυαγό του έρετριακού κατόπτρου. Λείπουν οι ίχθυοπτέρυγες της Σκύλλας. Η παράσταση του μέτριου αυτού έτρουσικου έργου είναι πολυπρόσωπη (παριστάνονται τέσσερις συνολικά ναυαγοί) και άφηγηματική. Στο άριστερό της παράστασης εικονίζεται κι η πλήρη του ναυαγισμένου πλοίου του Όδυσσέα. Οι τέσσερις ναυαγοί που κατασπαράζονται από τη Σκύλλα είναι σύντροφοι του Όδυσσέα, μέλη του πληρώματός του. Η αντιπαραβολή των δύο έργων άφίνει να φανούν άκόμη πιο καθαρά οι καλλιτεχνικές άρετές του έρετριακού κατόπτρου. Ο άξιος τορευτής αφαιρώντας όλα τα περιττά άφηγηματικά στοιχεία μάς έδωσε μια συγκλονιστική σύνθεση, γεμάτη κίνηση και δαιμονική άγριότητα. Το θέμα του είναι «Σκύλλα»¹ κι όχι «Ναυαγοί, σύντροφοι του Όδυσσέα κατασπαράζονται από τη Σκύλλα», όπως στην έτρουσική *patera* του 2ου - 1ου π.Χ. αί. από το Boscovale.

Νεώτερες παραλλαγές του ίδιου τύπου Σκύλλας άποτελούν δύο έτρουσικά κάτοπτρα². Και στις δύο παραστάσεις η Σκύλλα κρατά κουπί ή δοιάκι στο ύψωμένο χέρι της και όχι λίθο, ενώ θύματα - ναυαγοί δέν εικονίζονται. Στο ένα από τα δύο κάτοπτρα, οι ίχθυοουρές της Σκύλλας άπολήγουν σε κεφάλια ζώου (ίσως σκύλου) και αντί για ναυαγοί εικονίζονται ψάρια (είκ. 5).

Έργαστήριο

Ο Neugebauer³ θεωρεί το έλασμα της Δωδώνης και το κάτοπτρο από την Έρέτρια στο Βερολίνο ως σύγχρονα έργα του ίδιου εργαστηρίου του Τάραντα. Τη γνώμη του συμμερίζεται κι ο Züchner που χαρακτηρίζει το έρετριακό κάτοπτρο ως *grossgriechisch*⁴. Ως ταραντινά τα κατατάσσει κι ο Tuchelt⁵, ο όποιος και τα χρονολογεί χοντρικά μαζί με το κάτοπτρο του Ermitage στο β' μισό του 4ου π.Χ. αί.

Τα δύο τορευτικά έργα, Δωδώνης και Έρέτριας, παρά τις ουσιαστικές διαφορές τους, που φάνηκαν από την παραπάνω ανάλυσή μας, παρουσιάζουν και κοινά τεχνικά στοιχεία, τα όποια άποδόθηκαν από τους διάφορους μελετητές στην κοινή εργαστηριακή τους προέλευση (μαλακές μεταβάσεις των όγκων στο γυναικείο σώμα, έγχαραξεις στις άπολήξεις των μαλλιών, φολίδες στα φιδοπόδαρα, λεπτές γραμμές στο τρίχωμα των σκυλιών, έλικοειδείς κυματισμούς)⁶. Έχουμε όμως λόγους να άμφι-

1. Πρβ. τό «Scyllam fecit» του Πλίνιου για το ζωγραφικό έργο του Νικόμαχου (παραπάνω σ. 118 σημ. 1-2).

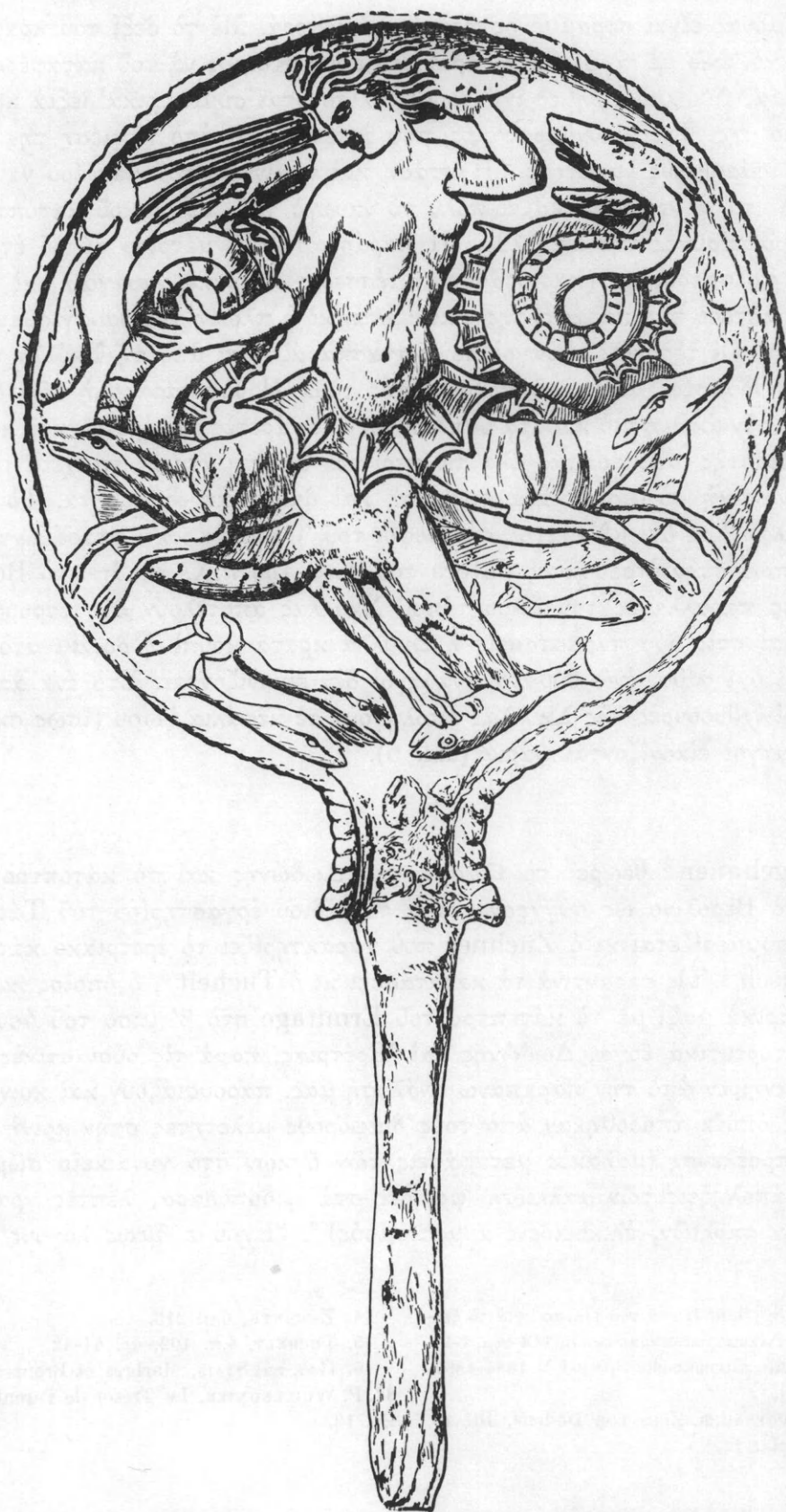
2. E. GERHARD, *Etruskische Spiegel* V 1884-1897, 66-67 πίν. 52-53.

3. K. A. NEUGEBAUER, *Zeus von Dodone*, JdI 49, 1934, 174-176, εικ. 12.

4. ZÜCHNER, ό.π. 213.

5. TUCHELT, ό.π. 192, άρ. 41-42.

6. Πρβ. και STAIS, *Marbres et Bronzes* 366 κέ. άρ. 82. P. WUILLEUMIER, *Le Trésor de Tarente* 122, εικ. 8 και 13.

Είχ. 5. Έτρουσκικό κάτοπτρο με παράσταση Σκύλλας (Gerhard, Etruskische Spiegel πίν. 53).

βάλλουμε, αν τὸ ἐργαστήριο κατασκευῆς τους πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὅπωςδήποτε στὴ Νότιο Ἰταλία καὶ συγκεκριμένα στὸν Τάραντα. Πολλὰ ἀνάγλυφα σὲ χαλκὸ ἔχουν ἀποδοθεῖ κατὰ καιροὺς σὲ ταραντινὰ ἐργαστήρια, κυρίως μὲ βάση τὴ σύγκρισή τους πρὸς τὰ γνωστὰ λίθινα νεκρικὰ ἀνάγλυφα τοῦ Τάραντα. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς προέλευσης τῶν μετἀλλινων ἀναγλύφων «will probably never be satisfactorily settled»¹. Πρόκειται κυρίως γιὰ μικροαντικείμενα τορευτικῆς, ποὺ μεταφέρονταν εὐκολὰ καὶ εὗρισκαν παντοῦ ἀνοιχτὲς ἀγορὲς. Εἶναι ἔργα ἱκανῶν καλλιτεχνῶν, οἱ ὅποιοι πολλὲς φορὲς πλούτιζαν τὸ ρεπερτόριό τους, παίρνοντας θέματα ἀπὸ τὰ προϊόντα ἄλλων ἐργαστηρίων. Ἀπευθύνονταν σὲ ἐκλεκτὴ καὶ ἐκλεκτικὴ πελατεία κι ἔτσι δὲν προσφέρονταν γιὰ ἐπαρχιώτικες ἐπαναλήψεις. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς εἶναι ὅτι ὑπάρχει συγγένεια τεχνικῆς ἀνάμεσα στὴν τορευτικὴ καὶ τὰ ταραντινὰ λίθινα ἀνάγλυφα.

Πρέπει ὅμως νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ἡ παραγωγὴ λίθινων γλυπτῶν τοῦ Τάραντα περιορίζεται στὴ νεκρόπολη τῆς πόλεως καὶ ὅτι οἱ λιθοξόοι ἀναλάμβαναν νὰ διακοσμῇσιν τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα (ταφικοὺς ναῖσκους) ἰδιωτῶν. Ἡ παραγωγὴ τους ἦταν ὄχι μόνο τοπικὰ, ἀλλὰ καὶ χρονικὰ περιορισμένη. Μὲ βάση τὴν κεραμικὴ, ποὺ βρέθηκε στοὺς τάφους (ἀπουλιανὰ ἐρυθρόμορφα, γναθιακά, μελαμβαφὴ καὶ ungentaria) τὰ γλυπτὰ χρονολογοῦνται στὴν περίοδο 330-250 π.Χ., τὰ περισσότερα γύρω στὸ 300 π.Χ. Τίποτε πρὶν καὶ τίποτε μετὰ τὰ χρονικὰ αὐτὰ ὅρια τριῶν γενεῶν. Ὁ τεχνίτης ποὺ λάξευε ἓνα ἰδιωτικὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο, μέσα σὲ αὐστηρὰ περιορισμένα οἰκονομικὰ καὶ χρονικὰ πλαίσια ὅπωςδήποτε δὲν προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσῃ ἀντίγραφα ἔργων τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅπως γιὰ παράδειγμα τοῦ Σκόπα, τοῦ Τιμόθεου ἢ τοῦ Λύσιππου².

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ ἀνάγλυφα ἔπαιζαν ρόλο διακοσμητικό. Ἡ θέση τους ψηλὰ στὰ ἀετώματα τῶν ἐπιτυμβίων ναῖσκων ἢ σὲ φρίζες ἀπαιτοῦσε εἰδικὰ ἐμφε: ἐντονη κίνηση, τρίτη διάσταση, δυνατὰ φῶτα καὶ σκιὲς κι ὄχι ἰδιαίτερη προσοχὴ σὲ λεπτομέρειες. Τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ ρεύματα τοῦ τέλους τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἐπηρέασαν ὅπωςδήποτε τοὺς ταραντινοὺς γλύπτες ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ πρῶτο χέρι. Τὰ ταραντινὰ ἐπιτύμβια γλυπτὰ παρὰ τίς ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκαν, παρέμειναν ἓνα μεμονωμένο ἐπαρχιακὸ φαινόμενο, τοπικὰ καὶ χρονικὰ περιορισμένο. Ἡ ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τους καὶ ἡ τεχνικὴ τους, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν κοροπ्लाστικὴ καὶ τὴν τορευτικὴ ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος καὶ στὸν παράγοντα ὑλικό: εἶναι ὅλα δουλεμένα στὸν μαλακὸ λεπτόκοκκο, λευκὸ ἀσβεστόλιθο (pietra tenera), ποὺ ἀπαντᾷ σὲ νταμάρια τῆς ἐπαρχίας τοῦ Brindisi (κοντὰ στὸ Ostuni)³. Στὸν Τάραντα τέλος δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ μιὰ τοπικὴ παράδοση γλυπτικῆς. Οἱ προσπάθειες ποὺ ἔγιναν κατὰ καιροὺς ἀπὸ διάφορους ἐρευνητὲς νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Τάραντα μαρμάρινα γλυ-

1. J. C. CARTER, The Sculpture of Taras, Transaction of the American Philosophical Society, New Series, τόμ. 65, μέρος 7, 1975, 26.

2. Αὐτόθι 21.

3. Αὐτόθι 29.

πτὰ τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς περιόδου ἦταν σοβαρές, ἀλλὰ ὄχι πάντα πειστικές¹.

Ἀνάμεσα στὰ γλυπτὰ τοῦ Τάραντα ἀπαντᾷ καὶ ἡ Σκύλλα, κυρίως στὰ ἀετωματικά ἀνάγλυφα τῶν ἐπιτυμβίων ναύσκων. Δύο ἀπὸ αὐτὰ σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση (πίν. 29β-γ)². Στὸ ἓνα³ ἡ Σκύλλα εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά, στὰ ὑψωμένα της χέρια κρατοῦσε ἴσως κουπὶ ἐτοιμὴ νὰ καταφέρει χτύπημα στὸ ναυαγό, ποὺ εἰκονίζεται πεσμένος στὸ ἀριστερὸ τῆς παράστασης (πίν. 29γ). Τρία κεφάλια σκυλιῶν βγαίνουν συμμετρικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀγκαθωτὴ μεμβράνη τῆς μέσης της καὶ κατασπαράζουν τὸ ναυαγό. Δύο χοντρές ἀγκαθωτὲς ἰχθυοουρὲς καμπυλώνονται δεξιά κι ἀριστερά ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Σκύλλας, ἰχθυοπτέρυγες δὲν ὑπάρχουν. Οἱ διαφορὲς στὴ σύνθεση, τὴν ἐκτέλεση καὶ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ μέτριου αὐτοῦ ταραντινοῦ γλυπτοῦ σὲ σύγκριση μὲ τορευτικὰ ἔργα (κυρίως τὸ κάτοπτρο τῆς Ἑρέτριας), ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω, εἶναι προφανεῖς καὶ δὲν χρειάζονται ἰδιαίτερη ἀνάλυση. Ἐχομε νὰ κάνομε κι ἐδῶ μὲ μιὰ ἀκόμη παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς Σκύλλας, ὅπως διαμορφώθηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Μεσογείου⁴.

Καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀδύνατο μὲ βάση τὰ ἐπαρχιακὰ αὐτὰ γλυπτὰ, νὰ ἀποδώσουμε τὰ πολὺ πιὸ ἀξιόλογα τορευτικὰ ἔργα, ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω, σὲ ταραντινὸ ἐργαστήριο. Πρὶν κλείσουμε τὸ κεφάλαιο πρέπει νὰ ἀναφέρουμε μιὰ ομάδα πῆλινων ἐπιχρυσωμένων περιτύμπτων ἀναγλύφων ἀπὸ τὴ διακόσμηση ξύλινων σαρκοφάγων τοῦ Τάραντα⁵. Ἀπεικονίζουμε ἓνα καλὰ διατηρημένο ἀπὸ τὰ πῆλινα αὐτὰ διακοσμητικὰ ἔργα μικροτεχνίας (πίν. 30α) γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι ἡ μορφή τῆς Σκύλλας σ' αὐτὰ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν τύπο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρόσθετο ἐπιχείρημα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἐργαστηρίου τορευτικῆς τοῦ ἐρετριακοῦ κατόπτρου στὸν Τάραντα⁶.

Ὁ Lullies συζητώντας τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν διαφόρων μοτίβων, ποὺ ἀπαντοῦν στὰ πῆλινα ἀνάγλυφα τοῦ Τάραντα παρατηρεῖ⁷ ὅτι τὰ πρότυπα πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν τέχνη τῆς Ἀνατολῆς⁸. Εἶναι τὸ δεύτερο κύμα εἰσβολῆς ἀνατολικῶν στοιχείων στὴν ἐλληνικὴ τέχνη τὸν 4ο π.Χ. αἰ.⁹ Ἡ μεγάλη ὅμως διασπορὰ τῶν θεμάτων, μαζὶ καὶ τῆς Σκύλλας, καθὼς καὶ τῶν διαφόρων διακοσμητικῶν μοτίβων (Κάτω Ἰταλία, Νότιος Ρωσία, Ἀλεξάνδρεια, Μακεδονία, Εὐβοία κ.ά.) δείχνει ὅτι ὁ Τάρας δὲ δανείστηκε τὰ θέματά του ἀπευθείας ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ μέσω ἄλλων

1. Αὐτόθι 26, σημ. 7, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. H. KLUMBACH, *Tarantiner Grabkunst* (1937) 8, 120. CARTER, ὁ.π. 19.

3. KLUMBACH, ὁ.π. 120.

4. Ὁ TUCHELT, ὁ.π. 183, ἀκολουθώντας τὸν KLUMBACH (ὁ.π. 70), θεωρεῖ τίς ἀνάγλυφες Σκύλλες τοῦ Τάραντα ἐπηρεασμένες ἀπὸ ἔργο τοῦ Σκόπα καὶ πιστεύει ὅτι ἔστω κι ἂν ὁ ἴδιος ὁ Σκόπας δὲν ἔπλασε τὸ νέο τύπο Σκύλλας, ὅπως δὴποτε ὅμως ἔδωσε νέα ὥθηση στὴν εἰκονογραφικὴ του ἐξέλιξη. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Σκόπα ἀναφέρονται πολλὰ θαλάσσια ὄντα, ὄχι ὅμως Σκύλλα. Βλ. OVERBECK, ὁ.π. ἀρ. 1175.

5. R. LULLIES, *Vergoldete Terrakottaappliken aus Tarent* (1962) 12, πίν. 6, 1-2 καὶ 22, πίν. 18, 6 καὶ 19, 1. G. HAFNER, *AA* 1939, 465 κέ. εἰκ. 11. KLUMBACH, ὁ.π. 67.

6. Πρβ. TUCHELT, ὁ.π. 191, ἀρ. 35-37.

7. LULLIES, ὁ.π. 83 κέ.

8. Πρβ. F. v. LORENZ, *RM* 52, 1937, 165 κέ., 198 κέ., 200 κέ.

9. Τὸ πρῶτο, ποὺ ἄρχισε τὸν 8ο αἰ. μὲ τὸν ἀνατολίζοντα ρυθμὸ στὴν ἐλληνικὴ τέχνη, σταματᾷ στὸν αὐστηρὸ ρυθμὸ καὶ γύρω στὰ χρόνια τοῦ Παρθενῶνα.

ένδιάμεσων κέντρων στην Ελλάδα¹. Όπως παρατήρησε ο Schefold², ή συμφωνία των μοτίβων στα διάφορα απομακρυσμένα μεταξύ τους γεωγραφικά σημεία ανάγεται στην κοινή άττική ρίζα τους. Τα ανατολίτικα μοτίβα των ταραντινών πήλινων ανάγλυφων άπαντούν ήδη στην Αθήνα από το τέλος του 5ου π.Χ. αι.³ Ο Watzinger⁴ δέχεται εισαγωγή ξύλινων σαρκοφάγων ή διακοσμητικών στοιχείων από την Αττική στη Νότιο Ρωσία, πράγμα που δεν αποκλείει κι ο Lullies⁵.

Το πρόβλημα πάντως του έργαστηρίου του έρετριακού κατόπτρου παραμένει άνοι-κτό. Απλώς αναλύσαμε παραπάνω τους λόγους που μάς αναγκάζουν να αποκλεί-σουμε τον Τάραντα ως κέντρο κατασκευής του. Οι νύξεις για την Αττική, ως τόπου προέλευσης θεμάτων και μοτίβων της μικροτεχνίας, που άπαντούν στην Κάτω Ίτα-λία, στη Νότιο Ρωσία, τη Μακεδονία (μακεδονικοί τάφοι), την Αλεξάνδρεια, την Εύ-βοια και άλλου δέ σημαίνουν πώς πιστεύουμε ότι στην Αθήνα πρέπει να βρίσκονταν και τα έργαστήρια τορευτικής· δεν υπάρχουν ένδείξεις για κάτι τέτοιο.

Η Σκύλλα, ως θαλάσσιο δαιμονικό όν, που άναζητεί άσταμάτητα τη λεία του πάνω στα κύματα της θάλασσας και σπέρνει το θάνατο στους κακότυχους ναυαγούς, είναι αντίστοιχη με τα άλλα άγρια δαιμονικά όντα, τους γρύπες, τους γρυπολέοντες κλπ. Με την ιδιότητά της αυτή του δαίμονα του θανάτου παριστάνεται στα άρχιτε-κτονικά ανάγλυφα των έπιτύμβιων ναύσκων, στα πήλινα διακοσμητικά έπίθετα ανά-γλυφα των σαρκοφάγων, σε έπιτύμβια ανάγλυφα της Βοιωτίας και της Δυτικής Έλ-λάδας⁶, σε διάφορα έργα μικροτεχνίας από τάφους, σε έτρουσκικές σαρκοφάγους και τεφροδόχους⁷ και άλλου⁸. Το κάτοπτρο του Ermitage με τη Σκύλλα προέρχεται από

1. LULLIES, ό.π. 86.

2. K. SCHEFOLD, Meisterwerke griechischer Kunst 94.

3. E. ZERVOUDAKIS, Attische polychrome Relief-keramik des späten 5. und 4. Jhs. v. Chr., AM 83, 1968, 1-88. O. WATZINGER, Holzarkophagen 41, άρ. 19a. Βλ. και Π. ΘΕΜΕΛΗ, Έπιτύμβια από τις Λαμπρές, AAA VIII, 2, 1975, 282 κέ., εικ. 6, 7, 8: γρυπολέοντας, Αμαζόνα ή Αριμάσπη, έλάφι (ανάγλυφα έπίθετα σε άττικό άγγείο από τάφο). Πρβ. και P. DUCREY, La maison aux mosaïques d'Erétrie, Uni Lausanne, άρ. 22, Απρίλιος 1978, 23-31: ψηφιδωτά δάπεδα 4ου π.Χ. αι. με από γρύ-πες, Αριμάσπες, λέοντες, πάνθηρες, σφίγγες. Π. ΘΕΜΕ-ΛΗΣ, Ειδήσεις εξ Εύβοίας, Νέα Λάμψακος Χαλκίδος (Αρ-πάγιον), AAA II, 2, 1969, 163, εικ. 1, όπου το εικονιζό-μενο μαρμάρινο σύμπλεγμα δεν παριστάνει το Γανυμήδη να άπάγεται από το Δία σε μορφή άετού, όπως έσφαλμένα υποθέσαμε τότε, αλλά μία Αριμάσπη με φρυγικό πίο και θρακική ένδυμασία, που κατασπαράζεται από γρύπα ή γρυπολέοντα. Ότι δεν έχουμε να κάνουμε με άετό, αλλά με γρύπα-γρυπολέοντα φαίνεται από τα νύχια αλιουρει-δούς κι όχι πτηνού, που σώζονται στο δεξιό άμο της μορ-φής. Δύο άκόμη τμήματα από παρόμοια μαρμάρινα έπι-τύμβια συμπλέγματα σώζονται στο Μουσείο Χαλκίδας. Γρύπες ή γρυπολέοντες που έπιτίθενται σε Αριμάσπες

γνωρίζουμε κι από πήλινες άπλινες του Τάραντα.

4. WATZINGER, ό.π. 81.

5. LULLIES, ό.π. 87-88.

6. FRASER-RÖNNE, Boeotian and West Greek Tombstones 19, πίν. 28, 1. I. JUCKER, Der Gestus des Aposkopein 81 κέ. MÖBIUS, Ornamente 68, πίν. 60 c (έπιτύμβια στήλη Κριτολάου από Αιτωλία στο Έθνικό Μουσείο).

7. B. DUCATI, Storia dell' Arte Etrusca 19, πίν. 237, 579. Βλ. και Σκύλλα σε άετώματα σαρκοφάγων της Καρχηδόνας: KLUMBACH, ό.π. 67 σημ. 11. AA 1939, 461 άρ. 5, 463 άρ. 10, 462 άρ. 9, 472 κέ. (HAFNER). Πρβ. E. BUSCHOR, Musen des Jenseits (1944) 61 κέ. (σειρήνες με άνάλογο προς τη Σκύλλα νεκρικό συμβο-λισμό). Βλ. και ΕΥΡΙΠ. Μήδεια, στίχ. 1342-3: λέαναν, ού γυναίκα της Τυρσηνίδος / Σκύλλης έχουσαν άγριω-τέραν φύσιν και στίχ. 1358-9: και λέαναν, ει βούλη κά-λει / και Σκύλλαν ή Τυρσηνόν ήκησεν πέδον. Το γυ-ναικείο όνομα Σκύλλα δίνεται κυρίως σε έταίρες, σκλά-βες και αύλητρίδες: FR. BECHTEL, Hist. Personen- namen, 1964 (άνατ. έκδ. του 1917) 571.

8. Βλ. και H. LOHMANN, Ein Canosiner Voluten-krater im Martin von Wagner Museum, AA 1979, 2, 207, εικ. 15: κρατήρας στο Βερολίνο (άρ. VI 3194) με φτερωτή Σκύλλα θρηνωδό στον τύπο της Σειρήνας.

τάφο, προφανώς και τὸ ἐρετριακό, πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶχαν ἴσως κατασκευαστεῖ για ταφική χρήση¹. Ἀπὸ τάφο τῆς Ἑρέτριας προέρχεται καὶ τὸ χάλκινο κυκλικὸ ἔλασμα μὲ παράσταση Σκύλλας, πού ἐξετάζουμε παρακάτω.

Σκύλλα σὲ χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια

Τὸ 1902 βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφὴ τάφων στὴν Ἑρέτρια ὀρισμένα ἀρχαῖα, πού καταγράφηκαν στὸ εὐρετήριο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ὡς προερχόμενα ἀπὸ ἀνασκαφὴ «Τζώτου ἐν Ἑρετρία»²: Εἶναι μιὰ λευκὴ λήκυθος (ἀρ. εὐρ. 12739) μὲ παράσταση νέου ἀνδρα καὶ γυναίκας δεξιά κι ἀριστερά ἀπὸ ἐπιτύμβια στήλη, πού ὁ Beazley ἀποδίδει στὸ ζωγράφο τοῦ Sabouroff³ (γύρω στὸ 450 π.Χ.), ἓνα ἐρυθρόμορφο κύπελλο (ἀρ. εὐρ. 12740) μὲ παράσταση Ἀπόλλωνα κιθαρωδοῦ κι ἓνα πῆλινο εἰδώλιο καθισμένης γυναίκας (ἀρ. εὐρ. 12741). Ἐνδιαφέρον για μᾶς παρουσιάζουν τὰ χάλκινα ἐλάσματα (ἀρ. εὐρ. 12742) ἀπὸ τὸ ἴδιο εὕρημα, πού ἀποτελοῦσαν προφανῶς τὴ διακόσμηση ξύλινου κιβωτιδίου ἢ λάρνακας. Τὰ χάλκινα θραύσματα, πού καθαρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν πρόσφατα, ἀποτελέσαν δύο ἀστέρες κι ἓνα δίσκο μὲ ἔκτυπη παράσταση Σκύλλας (πίν. 30β). Οἱ ἀστέρες εἶναι ἐλλιπεῖς, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δεκαεῖς ἀκτίνες, ὅκτὼ μεγάλες καὶ ἰσάριθμες κοντότερες ἀνάμεσά τους. Στὸ κέντρο τοῦ ἀστέρα σώζεται τὸ κεφάλι τοῦ καρφιοῦ για τὴ στερέωση πάνω στὸ ξύλινο κιβωτίδιο. Ὁ ἀστέρας φαίνεται πὼς ἦταν συνηθισμένο μοτίβο για τὴ διακόσμηση λαρνάκων καὶ κιβωτιδίων⁴. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε ἂν κρύβει κάποιον συμβολικὸ νόημα, πού σχετίζεται μὲ τοὺς νεκρούς. Οὔτε καὶ ἔχει θέση στὴ μελέτη μας αὐτὴ μιὰ ἔρευνα για τὸν τυχόν νεκρικό συμβολισμό τοῦ ἀστρικοῦ αὐτοῦ μοτίβου. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο (μεγάλες ἀκτίνες καὶ μικρότερες στὰ ἐνδιάμεσα) ἀποδίδονται καὶ οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου⁵.

Ὁ χάλκινος δίσκος (διάμ. 0.055 μ.) μὲ τὴν ἔκτυπη παράσταση Σκύλλας εἶναι ἰσχυρὰ ὀξειδωμένος, ἐλλιπὴς καὶ συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ κομμάτια (πίν. 30γ, εἰκ. 6). Φέρει δύο κυκλικὲς ὁπὲς προσηλώσεως, μιὰ πάνω στὸ ἀριστερὸ στήθος τῆς Σκύλλας καὶ μιὰ στὸ μέσο τῆς ἑλικας, πού σχηματίζει ἢ οὐρά της (οἱ ὁπὲς ἀπέχουν μεταξύ

1. Θραῦσμα χρυσῆς πλάκας ἀπὸ τάφο στὸ Kul Oba τῆς Ν. Ρωσίας (χαμένη σήμερα) εἶχε ἐπίσης παράσταση Σκύλλας: O. WASER, δ.π. 130 κέ. SABATIER, Souvenir de Kertsch πίν. 5, 9. TUCHELT, δ.π. σημ. 20.

2. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἑβη Τουλούπα, πού σὰν ὑπεύθυνη τῆς συλλογῆς χαλκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου μοῦ παραχώρησε τὸ 1976 τὴν ἄδεια δημοσιεύσεως τοῦ εὕρηματος, καθὼς καὶ τὸν τωρινὸ ἔφορο τῆς συλλογῆς χαλκῶν Πέτρο Καλλιγᾶ, πού διευκόλυνε μὲ κάθε τρόπο τὴ μελέτη μου.

3. BEAZLEY, δ.π. 845, 167.

4. Ἀστέρα φέρουν στὸ κέντρο τοῦ πώματός τους καὶ οἱ δύο χρυσὲς λάρνακες τῆς Βεργίνας. Ὁ ἀστέρας τῆς μεγάλης μὲ ρόδακα στὸ κέντρο ἔχει δεκαεῖς ἀκτίνες (ὁκτὼ μεγάλες ἰσάριθμες μικρότερες), ἐνῶ τῆς μικρῆς λάρ-

νακας ἔχει δώδεκα. Ὁ ἀστέρας ἀπαντᾷ ὡς σύμβολο στὰ νομίσματα πολλῶν πόλεων. Βλ. L. ANSON, Numismata Graeca, Greek coin-types, classified for immediate identification (1910) Μέρος VI, πίν. I, 89-119: ἀρ. 96 Συρακουσῶν (412-345 π.Χ.), ἀρ. 97 Σικελίας (345-275 π.Χ.), ἀρ. 98 Παντικάπαιου (μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο), ἀρ. 102/3 Οὐρανόπολης (ἐποχῆς Κασσάνδρου), ἀρ. 104 Φερῶν Θεσσαλίας (4ου π.Χ. αἰ.), ἀρ. 105 Ἰσσας Ἰλλυρίας (4ου π.Χ. αἰ.), ἀρ. 107 Ἡπείρου (4ος π.Χ. αἰ.), ἀρ. 108 Κερκύρας (300-229 π.Χ.), ἀρ. 109 Λοκρῶν Ὀπουντίων (387-369 π.Χ.), ἀρ. 112 Ὀρχομενοῦ (387-374 π.Χ.), ἀρ. 114 Ἰτανου (16 ἀκτίνες) (400-300 π.Χ.).

5. Πρβ. καὶ J. MARCADÉ, Mon. Piot 47, 1953, 11 κέ. καὶ BCH 80, 1956, 171. Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Ἥλιος-Ἀλφεία, ΑΔ 30, 1975, Α', 1978, 5, εἰκ. 2, πίν. 1-2.

τους 0.02 μ.). 'Ο θηλυκός δαίμονας εικονίζεται σέ προφίλ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἔχει ὑψωμένο τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἕτοιμος νὰ ἐκσπενδονίσει κάποιο ἀντικείμενο (ἴσως λίθο) ¹ ἐνάντια σὲ θύμα ποὺ δὲν εἰκονίζεται. Τὸ δεξιὸ χέρι, λυγισμένο ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα πρὸς τὰ πάνω, δὲν σώζεται. Στὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ ὤμου της, μπροστὰ στὸ πρόσωπο, διακρίνεται ἡ ἀπόληξη ἑνὸς ἀντικειμένου ποὺ μοιάζει μὲ ἄνθος λωτοῦ, θὰ μπορούσε ὅμως νὰ εἶναι ἡ παλάμη τοῦ λυγισμένου πρὸς τὰ πάνω δεξιοῦ χεριοῦ. Τὸ κορμί της δὲν εἶναι γυμνό. Φορεῖ χιτωνίσκο μὲ κοντά, φαρδιά μανίκια, ποὺ πέφτει μὲ κατακόρυφες γραμμικὲς πτυχώσεις ὡς τὴν ὁσφύ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου της εἶναι ἀρρενωπά καὶ αὐστηρά. Τὰ μαλλιά πλούσια, ἀλλὰ κοντά. Ἡ διόγκωση τοῦ μετάλλου ἀπὸ τὴν ὀξείδωση στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου δίνει τὴν ἐντύπωση γενειάδας. Τὸ δεξιὸ στήθος της εἰκονίζεται σχεδὸν σὲ προφίλ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ κατενῶπιον (ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ὀπὴ προσηλώσεως). Ἡ διογκωμένη ἀπὸ τὴν ὀξείδωση ἐπιφάνεια τοῦ μετάλλου ἔχει κάνει ἀσαφὴ τὰ περιγράμματα καὶ ἔχει ἐξαφανίσει τὶς λεπτομέρειες στὴ διάπλαση τοῦ κορμιοῦ της. Τὸ μόνο βέβαιο στοιχεῖο διάκρισης τοῦ φύλου εἶναι τὰ στήθη (πίν. 30γ καὶ εἰκ. 6).

Ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμιοῦ της ἐκφύεται πρὸς τὰ δεξιὰ ἡ φιδόσχημη οὐρά της, ποὺ περιστρέφεται ἑλικωτὰ καὶ φαίνεται νὰ ἀπολήγει σὲ κεφάλι δράκοντα (φιδιοῦ) μὲ στόμα ἀνοιχτὸ καὶ προεξέχουσα γλῶσσα. Ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ἔνωσης φιδουράς καὶ ἀνθρώπινου κορμιοῦ ξεπηδοῦν τρεῖς κυνοπροτομὲς μὲ προταγμένα τὰ μπροστινὰ πόδια: μία πρὸς τὰ πάνω, ἀνάμεσα στὴν ἑλικά τῆς οὐράς καὶ τὴν πλάτη τῆς Σκύλλας, μία ὀριζόντια πρὸς τὰ ἀριστερά στὸ ὕψος τῆς κοιλιάς καὶ μιὰ τρίτη λοξὰ πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀριστερά. Ἄν ἔλειπαν τὰ σκυλιὰ θὰ λέγαμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἓνα θαλάσσιο δαίμονα, ὅπως οἱ γνωστοὶ Ἐνάλιοι γέροντες ἢ Νηρηίδες τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ πρώιμων κλασικῶν χρόνων ². Ἡ Σκύλλα τοῦ ἐλάσματος τῆς Ἐρέτριας μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ στὸ α' μισό τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸ β' τέταρτο τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ. Τὸ θέμα ὅμως τῆς χρονολόγησής συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ πρόβλημα τῆς εἰκονογραφικῆς ἐξέλιξης τοῦ θηλυκοῦ δαίμονα, ποὺ ἀκολουθεῖ.

Εἰκ. 6. Κυκλικὸ ἐλάσμα ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια μὲ παράσταση Σκύλλας (σχέδιο Κ. Ἡλιάκη).

1. Ὁ λίθος εἶναι ὄπλο συνηθισμένο στὰ χέρια Κενταύρων, Γιγάντων, Τιτάνων, πρβ. *Hesperia* 8, 1939, 296.

2. Βλ. π.χ. JACOBSTAHN, *Melische Reliefs* 189.

Πρβ. καὶ E. BUSCHOR, *Meermänner*, *Sitzungsb. d. Bayer. Akad. d. Wiss.* 1941, 2, 1, 3-43. TUCHELT ὁ.π. 176, σχ. σελ. 178.

Σκύλλας εικονογραφικά

Ὁ Tuchelt¹ ξεχωρίζει δύο εικονογραφικές παραδόσεις τοῦ τύπου τῆς Σκύλλας, ὅπως ἐμφανίζεται σὲ μνημεῖα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ὁ πρῶτος τύπος ἔχει τὶς ρίζες του στοὺς θαλάσσιους δράκοντες τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ὅπως πρῶτος ὁ Buschor παρατήρησε μέ βάση τὰ μηλιακὰ ἀνάγλυφα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα². Ὁ τύπος αὐτός, πιστεύει ὁ Tuchelt, ἀνάγεται σὲ ὑστεροαρχαῖα πρότυπα ποὺ βρίσκει κανεὶς ἀνάμεσα σὲ παραστάσεις θαλάσσιων μικτῶν ὄντων. Μιὰ ἀπὸ τὶς παλιότερες ἐλληνικὲς παραστάσεις Σκύλλας τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπαντᾷ πάνω σὲ ἀττική μελανόμορφη λήκυθος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.³, ὅπου εἰκονίζεται σὲ προφίλ πρὸς τὰ δεξιὰ μέ μακριὰ κυματοειδῇ ἰχθυοουρά· φορεῖ χιτωνίσκο, ὅπως ἡ Σκύλλα τοῦ ἐρετριακοῦ ἐλάσματος, οἱ δύο ὅμως κυνοπροτομές ποὺ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς δὲ συνδέονται ὀργανικά μέ τὸ σῶμα τῆς καὶ δὲν προσθέτουν κανενὸς εἶδους ἀγριότητα στὴν παράσταση, ποὺ παραμένει ἡ εἰκόνα μιᾶς καλοσυνάτης, ἁκακῆς Νηρηίδας. Ὁ δεύτερος τύπος ἐμφανίζεται ἐπίσης τὸν 5ο π.Χ. αἰ. καὶ ἀνάγεται κι αὐτός, κατὰ τὸν Tuchelt, σὲ παλιότερα πρότυπα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ἀλλὰ διαφέρει ἀπὸ τὸν προηγούμενο, γιατί ἐκφράζει τὴν ἀγριότητα τοῦ θαλάσσιου αὐτοῦ φανταστικοῦ ὄντος. Τὸν τύπο αὐτὸ ἀναγνωρίζει ὁ Tuchelt πάνω στὸ ἀνάγλυφο μιᾶς ἐτρουσκιῆς ἐπιτύμβιας στήλης⁴, ὅπου ἡ Σκύλλα παριστάνεται μέ τὸ κορμὶ γυμνὸ καὶ κατενώπιον καὶ μέ δύο οὐρές, ποὺ ἐλίσσονται συμμετρικά δεξιὰ κι ἀριστερὰ κι ἀπολήγουν σὲ φιδοκέφαλα. Ἡ χρονολόγησις ὅμως τῆς ἐτρουσκιῆς αὐτῆς στήλης ἀμφισβητεῖται· τὰ χρονικά ὅριά της κυμαίνονται ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ., πράγμα ποὺ κάνει ἀμφίβολη τὴν ἄποψιν τοῦ Tuchelt σχετικά μέ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοσι τοῦ δεύτερου «ἀγρίου» τύπου τῆς Σκύλλας. Ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς Σκύλλας, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν ἐτρουσκιῇ στήλῃ, κατάγεται ἀπὸ ἓνα περίεργο ἀνδρικό δαιμονικὸ μικτὸ ὄν τῆς ἐτρουσκιῆς τέχνης τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., μέ φιδίσια πόδια, κεφάλι σατύρου μέ γένια καὶ φτερά, χωρὶς ὅμως κυνοπροτομές⁵. Τὸ «τυφωνικὸ» αὐτὸ τέρας τῆς ἐτρουσκιῆς τέχνης, ποὺ ἔλκει τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ καὶ πάλι τέχνη τοῦ πρώιμου 6ου π.Χ. αἰ.⁶, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει κατὰ τὴ γνώμη μας σχέση μέ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπο τῆς Σκύλλας τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ἐτσι νομίζω, πὼς μπορούμε νὰ ἀπορρίψουμε τὴ δεύτερη εἰκονογραφικὴ παράδοσι τῆς «τυφωνικῆς» Σκύλλας, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Tuchelt, καὶ νὰ περιοριστοῦμε στὴ μία καὶ εὐλογη εἰκονογραφικὴ παράδοσι τῶν θαλάσσιων δαιμόνων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐλληνικῆς τέχνης. Τοῦτο βεβαιώνεται κι ἀπὸ τὴν παράστασι τῆς Σκύλλας τοῦ ἐρετριακοῦ ἐλάσματος τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ὅπου ὁ θηλυκὸς θαλάσσιος δαίμων ἐμφανίζεται μέ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀπαντοῦν, ἐλαφρὰ μόνο τροποποιημένα, σ' ὅλη τὴ μετέπειτα εἰκο-

1. Αὐτόθι 176 κέ.

2. E. BUSCHOR, Meermänner 5, 7. TUCHELT δ.π. κατάλογος ἀρ. 1, ἀπὸ τὸ Mon. Inst. 3, πίν. 53, 2. JACOBSTAHL, Melische Reliefs 189.

3. C. V. GALLATIN πίν. 27. TUCHELT εἰκ. 1, 5.

4. Αὐτόθι κατάλογος ἀρ. 31, εἰκ. 1, 4.

5. GIGLIOLI, Arte etrusca, πίν. 184. TUCHELT δ.π. εἰκ. 1, 3.

6. E. KUNZE, Archaische Schildbänder, Olympische Forschungen II (1950) 82, πίν. 6, 23, 30, 43.

νογραφική εξέλιξη: ό κορμός δέν είναι τελείως προφίλ, αλλά στραμμένος μπροστά κατά τὰ τρία τέταρτα· τοῦτο όφείλεται στήν κίνηση τοῦ ὑψωμένου άριστεροῦ χεριοῦ, πού όπλισμένο μέ λίθο (;) εἶναι έτοιμο νά καταφέρει θανατηφόρο πλήγμα σέ ὑποτιθέμενο θύμα. Έτσι ή άγριότητα, πού ό Tuchelt άναζητεῖ σέ άμφίβολα έτρουσικά πρότυπα, εκφράζεται ήδη έδῶ όχι μόνο μέ τήν όρμη τῆς κίνησης, αλλά καί μέ τίς τρεῖς (όχι δύο, όπως στή Νηρηίδα τῆς άττικῆς ληκύθου, πού εἶδαμε παραπάνω) κυνοπροτομές, πού ξεπηδοῦν όρμητικά πρὸς όλες τίς κατευθύνσεις, άναζητώντας τή λεία τους· καθώς καί μέ τὸ άνοιχτὸ στόμα τοῦ φιδοκέφαλου, στὸ όποῖο άπολήγει ή έλισσόμενη οὐρά της. Ἡ Σκύλλα ως άγριο δαιμονικό ὄν, ως *πέλωρ κακόν καί πῆμα βροτοῖσιν*, κατά τήν όμηρική εκφραση¹, εἶναι λοιπὸν διαμορφωμένη άπό τὸ *α'* μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., όπως εμφανίζεται στὸ μικρὸ έρετρικό έλασμα.

Ἡ φανταστική βέβαια εἰκόνα τῆς όμηρικῆς Σκύλλας, όπως περιγράφεται στήν Ὀδύσεια (μ 85-100) δέν έχει σχέση μέ τίς παραστάσεις Σκύλλας πού εξετάζουμε, οὔτε καί μέ καμιὰ άλλη σωζόμενη παράσταση. Μόνο ή σύνδεσή της μέ τὰ σκυλιά (σκύλακες) μπορεῖ νά όφείλεται στοὺς στίχους τῆς Ὀδύσειας, όπου ή φωνή της άπλῶς παρομοιάζεται μέ τὸ γάργισμα κουταβιοῦ²:

*ένθα δ' ἐνὶ Σκύλλῃ ναίει δεινὸν λελακνῖα.
τῆς ἧ τοι φωνή μὲν ὄση σκύλακος νεογιλῆς
γίγνεται.*

Οἱ στίχοι όμως αὐτοὶ άθετοῦνται ως μεταγενέστερη interpolatio, πού δέν μπορεῖ ώστόσο νά εἶναι νεώτερη τοῦ *α'* μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., άφοῦ ήδη ή Σκύλλα τοῦ έρετρικοῦ έλάσματος εἰκονίζεται μέ τὰ σκυλιά. Ὅπωςδῆποτε ή όμηρική Σκύλλα δέν μπορεῖ νά έδωσε τήν άφορμή γιά τίς πρῶτες άπεικονίσεις τοῦ θηλυκοῦ δαίμονα, όπως τοῦ έλάσματος τῆς Ἑρέτριας. Θα πρέπει νά δεχτοῦμε τήν ὑπαρξη κάποιου άλλου ποιητικοῦ κειμένου, πού τήν περιέγραφε διαφορετικά καί στάθηκε πρότυπο γιά τίς πρῶτες παραστάσεις της. Στὸν χορικό λυρικό ποιητὴ Στησίχορο άπό τήν Ἱμέρα άποδίδεται ποίημα μέ τὸν τίτλο «Σκύλλα»

*Στησίχορος δὲ ἐν τῇ Σκύλλῃ εἶδος τινὸς Λαμίας
τὴν Σκύλλαν φησὶ θυγατέρα εἶναι*³

πού όρισμένοι φιλόλογοι δέν θέλουν νά τὸ άποδώσουν σ' αὐτόν. Ποιητικὸ έργο «Σκύλλα» άποδίδεται καί στὸν Τιμόθεο άπό τὴ Μίλητο (450-360 π.Χ. περίπου)⁴. Σ' αὐτὴν τῇ «Σκύλλα» τοῦ Τιμόθεου φαίνεται πὼς άναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης στήν Ποιητική του⁵. Δυστυχῶς όμως δέν μᾶς σώθηκε τίποτε άπό τὰ δύο παραπάνω ποιητικά έργα

1. OM. μ 87 καί 125.

2. BL. LIDDEL - SCOTT, λ. Σκύλλα, TUCHELT, δ.π. 179.

3. Σχόλια Ἀπολλ. Ρόδου IV 825 κέ. ΕΓΕΤΑΘ. σχολ.

Ὀδυσ. 1714, 34 A. LESKY, Ἱστορία τῆς αρχαίας έλλ. λογοτεχνίας (μετάφρ. Ἀγ. Τσοπανάκη) 234.

4. Αὐτόθι 585. RE III A 650.

5. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ποιητική, εκδ. Ὁξφ. 1454a 31.

κι έτσι είναι αδύνατο να ποῦμε με βεβαιότητα, αν σ' αυτά ὀφείλει τὴ δαιμονικὴ ἄγρια φύση της, ὅπως ἐμφανίζεται στὸ μικρὸ ἔλασμα ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια.

Ὁ Tuchelt πιστεύει ἀκόμα ὅτι μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ αἵωνα παρατηρεῖται οὐσιαστικὴ μεταβολὴ στὶς παραστάσεις Σκύλλας· τότε παίρνει τὴ δαιμονικὴ ἄγρια μορφή της, γιατί τότε νομίζει ὅτι οἱ δύο παράλληλοι εἰκονογραφικοὶ τύποι (τῆς ἄκακης Νηρηίδας καὶ τοῦ τυφωνικοῦ ἐτρουσκικοῦ τέρατος) συνενώνονται γιὰ νὰ ἀποτελέσουν τὴν ὀριστικὴ εἰκόνα τοῦ θαλάσσιου θηλυκοῦ δαίμονα¹. Ὑποστηρίζει τέλος ὅτι ἡ νέα αὐτὴ δημιουργία ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδᾳ σὲ ἔργα μικροτεχνίας, σφραγιδόλιθους καὶ νομίσματα τοῦ σφραγιδογλύφου Πολύαι[νου]². Τὴ νέα αὐτὴ δημιουργία τὴ γνωρίζουμε καλύτερα ἀπὸ τὰ ἀργυρὰ τετράδραχμα τοῦ Ἀκράγαντα, ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 420-415 π.Χ.³ Ἡ Σκύλλα τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀκράγαντα εἶναι ἀριστοῦργημα μικροτεχνίας (πίν. 28γ). Ὁ θηλυκὸς δαίμονας εἰκονίζεται σὲ προφίλ πρὸς δεξιὰ μετὰ μία ἐλίσσόμενη ἀγκαθωτὴ φιδουρά. Ὁ κορμὸς της εἶναι γυμνός, δύο σκυλιὰ ξεπηδοῦν ἀπὸ τὴ μέση της πρὸς τὰ ἀριστερά· δὲν εἶναι ὅμως μετὰ τὸ κορμὶ της ὀργανικὰ δεμένα, ὅπως στὸ ἔλασμα τῆς Ἑρέτριας. Σ' ὀρισμένα κατωιταλιωτικὰ νομίσματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς τὰ σκυλιὰ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τοὺς ὤμους τοῦ δαίμονα κι ὄχι ἀπὸ τὴ μέση της — δὲν ἔχουν βρεῖ ἀκόμα ἐδῶ τὴν ὀριστικὴ τους θέση. Τὰ κοντὰ μαλλιά της ἀνεμίζουν πρὸς τὰ πίσω, τὸ βλέμμα της εἶναι ἀγριωπὸ. Τὸ ἀριστερὸ της χέρι κάμπτεται πρὸς τὰ πίσω καὶ κάτω, ἐνῶ τὸ δεξιὸ εἶναι λυγισμένο πρὸς τὸ πρόσωπο στὴ γνωστὴ χειρονομία τοῦ «ἀποσκοπεῖν». Στὴ χειρονομία αὐτὴ ἀποδίδεται ἰδιαίτερη σημασία, γιατί δείχνει ὅτι ὁ θηλυκὸς δαίμονας κοιτάζει με ἔνταση μακριὰ ψάχνοντας γιὰ τὴ λεία του⁴ (πίν. 28γ).

Ἡ νέα αὐτὴ δημιουργία Σκύλλας στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδᾳ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., τὴν ὁποία ὁ Tuchelt θεωρεῖ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἄγριας δαιμονικῆς εἰκόνας τοῦ θηλυκοῦ τέρατος, ὄχι μόνο εἶναι νεώτερη ἀπὸ τὴ Σκύλλα τοῦ κυκλικοῦ ἐρετριακοῦ ἐλάσματος, ἀλλὰ καὶ ὑστερεῖ σὲ ἀγριότητα. Τῆς λείπουν ἐπιπλέον δύο βασικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, ποὺ παίζουν πρωταρχικὸ ρόλο σ' ὅλη τὴ μετέπειτα εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη: α) Τὸ ὑψωμένο καὶ ὀπλισμένο χέρι, ποὺ ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ θὰ καταφέρει θανατηφόρο πλῆγμα στὸ θῦμα καὶ β) οἱ τρεῖς κυνο-

1. TUCHELT, ὁ.π. 179-180.

2. HESS-LEU, Griechische Münzen Auktion 31, 1966, ἀρ. 94.

3. Ὡραία ἀπεικόνισή της στοῦ P. FRANKE - M. HIRMER, Gr. Münze (1964) εἰκ. 60. Βλ. καὶ IMHOOF-KELLER, Tier und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klass. Altertums (1889) πίν. 13, ἀρ. 1 (Ἀλλίβανον Σαμνίου), ἀρ. 2 (Κύμης), ἀρ. 3 (Συρακουσῶν), ἀρ. 4 (Ἀκράγαντος). ROSCHER's Lexikon, τόμ. 4, 1909-1915, ἀρ. 4. Πρβ. καὶ τὴ Σκύλλα σὲ ἐρυθρόμορφο κρατῆρα τῆς Ὀλύνθου (ἀρ. εὐρ. 272): Olynthus V 109, ἀρ. 131, πίν. 78. BROMMER, Vasenlisten³ 271, ἀρ. 9. TUCHELT, ὁ.π.

ἀρ. 19, τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. τῆς Σχολῆς τοῦ Μειδία. Στὴν παράσταση αὐτὴ ἡ Σκύλλα μεταφέρει στὸν ἀριστερὸ ὄμο της τὴ Θέτιδα μετὰ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα. Βλ. καὶ CVA Deutschland (Karlsruhe), 384, πίν. 86, 4, 6.

4. J. JUCKER, Der Gestus des Aposkopein (1956) 80. Ἀμφισβητεῖται ἀν' ὁ τύπος αὐτὸς νομίσματος μετὰ τὴ Σκύλλα δημιουργήθηκε μετὰ ἀφορμὴ τὴν ἦττα τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στὸ λιμάνι τῶν Συρακουσῶν τὸ 413 π.Χ.: E. BOERINGER, Münzen von Syrakuse 92. TUCHELT, ὁ.π. 180.

προτομές (ή Σκύλλα τοῦ Ἀκράγαντα ἔχει δύο), ποὺ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμιοῦ της ¹.

Συμπεράσματα

Ὅπως φάνηκε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἡ συμβολὴ τοῦ μικροῦ χάλκινου ἐλάσματος ἀπὸ τάφο τῆς Ἑρέτριας εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου τῆς δαιμονικῆς Σκύλλας, ποὺ παρουσιάζεται ἤδη διαμορφωμένος, σὲ γενικὲς γραμμές, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἀπὸ τοὺς θαλάσσιους δράκοντες τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τοῦ 7ου-6ου π.Χ. αἰ. καὶ ἀπὸ τὶς καλοσυνάτες Νηριήδες, μὲ βάση τὴν πανάρχαια λαϊκὴ παράδοση, ὅπως διασώζεται στὴν Ὀδύσεια, καὶ ἴσως μὲ ἀφορμὴ κάποιο ποιητικὸ ἔργο, ποὺ εἶχε σὰν κεντρικὸ θέμα τὴ «Σκύλλα» ², πλάστηκε ὁ νέος φανταστικὸς θηλυκὸς δαίμονας τῆς θάλασσας. Τὰ ἐτρουσκικὰ τυφωνικὰ τέρατα δὲν φαίνεται νὰ ἔπαιξαν ἰδιαίτερο ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ τύπου τῆς Σκύλλας· εἶναι παράλληλες καὶ ἀνεξάρτητες δαιμονικὲς φύσεις, ποὺ καὶ αὐτὲς ἄλλωστε ἀνάγονται σὲ ἑλληνικὰ πρότυπα. Ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὁ τύπος εἶχε, ὅπως φαίνεται, γρήγορη καὶ μεγάλη διάδοση σ' ὅλο τὸ Αἰγαῖο καὶ ἰδιαίτερα στὶς παράλιες πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας καὶ τῆς Σικελίας (Συρακοῦσες, Ἀκράγαντα, Κύμη, Λοκροῦς) ³, ὅπου τὸ θέμα ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Τὸ γεγονὸς ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ μῦθο (ἢ κάποια παραλλαγή του) ἡ κατοικία τῆς Σκύλλας βρισκόταν κάπου στὸ Τυρρηνικὸ πέλαγος, ἔπαιξε δίχως ἄλλο ὀρισμένο ρόλο στὴ συχνότερη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Μεσογείου ⁴.

1. Οἱ τρεῖς κυνοπροτομές τῆς Σκύλλας μποροῦν νὰ παραβληθοῦν μὲ τὰ τρία σκυλοκέφαλα τοῦ Κέρβερου, τὸν θ' ὑπὸ χθονὸς Ἄδου τρίκρανον σκύλακα ἀπρόσμαχον τέρας, δεινῆς ἐχίδνης θρέμμα (ΣΟΦ. Τραχ. 1097-9). Στὴν Ὀδύσεια (μ. 89 κέ.) ἡ Σκύλλα περιγράφεται μὲ ἑξὶ σμερδαλέες κεφαλές, ποὺ εἶναι διπλάσιο τοῦ τρία, καὶ δώδεκα πόδια· κατοικεῖ μέσα σὲ βαθιὰ σπηλιά, ἀπ' ὅπου ἔξρχουν τὰ φοβερὰ κεφάλια της: ἔξω δ' ἐξίσχει κεφαλὰς δεινοῖο βερέθρου. Εἶναι καὶ αὐτὴ, ὅπως ὁ Κέρβερος, δαίμονας τοῦ θανάτου, πέλωρ κακὸν οὐδὲ κε τις μιν γηθήσειεν ἰδὼν, οὐδ' εἰ θεὸς ἀντιάσειε (μ. 87-88). Ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμη ὅτι στὸν ποιητὴ Στησίχορο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ «Σκύλλα» (βλ. σ. 141 σημ. 3) ἀποδίδεται καὶ «Κέρβερος» (D. L. PAGE, *Lyrica Graeca Selecta* (Oxf. 1968) 40).

2. Ἴσως τὴ «Σκύλλα» τοῦ Στησίχορου τοῦ Ἰμεραίου. Βλ. προηγούμε. σημ. καὶ σ. 141 σημ. 3. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Στησίχορου στὶς εἰκαστικὲς τέχνες τῆς ἐποχῆς του θεωρεῖται ἰσχυρὴ C. M. BOWRA, *Greek Lyric Poetry*² (1961) 123. LESKY, ὁ.π. 234. Ὁ ποιητὴς Τιμόθεος ἀπὸ τὴ Μίλητο, ποὺ ἔγραψε ἐπίσης «Σκύλλα» εἶναι νεώτερος ἀπὸ τὸ ἔλασμα τῆς Ἑρέτριας (βλ. σ. 141 σημ. 4 καὶ 5).

3. TUCHELT, ὁ.π. κατὰλ. ἀρ. 32: Σκύλλα ἀπὸ Λοκροῦς ὅπου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἡ ἀγκαθωτὴ

μεμβράνη στὴ μέση τῆς Σκύλλας.

4. Στὴ «Μήδεια» τοῦ ΕΥΡΙΠΙΔΗ, ποὺ παίχτηκε στὰ Διονύσια τοῦ 431 π.Χ. ὁ Ἰάσων ἀποκαλεῖ τὴ Μήδεια λέαιναν, οὐ γυναικα, τῆς Τυρσηνίδος Σκύλλης ἔχουσιν ἀγριωτέραν φύσιν (ἐκδ. Ὁξφ. στ. 134 2-3). Τὸ Τυρσηνὶς Σκύλλα δὲ δηλώνει πιστεύω τὴ συγκεκριμένη ἐτρουσκικὴ Σκύλλα, ὅπως εἰκονίζεται στὶς παραστάσεις ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω — ὁ Εὐριπίδης δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ παρομοιάζει τὴ Μήδεια μὲ τὶς ἐλάχιστες πρώιμες τερατόμορφες ἐτρουσκικὲς παραστάσεις, τὶς ὁποῖες εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχε ὑπόψη του — ἀλλὰ τὴ Σκύλλα ποὺ κατοικεῖ στὸ Τυρρηνικὸ πέλαγος. Ἀλλωστε λίγο παρακάτω γίνεται φανερό ὅτι ὁ προσδιορισμὸς Τυρσηνὶς εἶναι τοπικὸς. Μήδ. στίχ. 1359: καὶ Σκύλλαν ἢ Τυρσηνὸν ἔκρησε πέδον. Σχετικὰ μὲ τὸ ἔκρησε πέδον, ποὺ νοσεῖ, ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα: «πέδον] glossema σπήλαιον suprascr in A, unde σπέος coniecit Musgrave sed ipse πόρον legit, cl. Herc. 80. Versum delet Verrall». Εἴτε πέδον ὅμως εἴτε σπήλαιον, σπέος ἢ πόρον δεχτοῦμε σὰν γραφὴ δὲν ἀλλάζει τίποτε γιὰ μᾶς. Σὲ κοῖλον σπέος κατοικεῖ ἡ Σκύλλα σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ὁμηρικὴ περιγραφὴ (μ. 84-85 καὶ 93) καὶ μάλιστα δίπλα σὲ στενωπὸν, σὲ θαλάσσιο πόρο (μ. 234).

Πιστεύω ότι στο μέλλον θα βρεθούν κι άλλα μνημεία με παραστάσεις Σκύλλας, πρωιμότερα κι από το έλασμα της Έρέτριας, που θα ρίξουν όπωσδήποτε ακόμη περισσότερο φως στο είκονογραφικό πρόβλημα.

Μετά τα μέσα του 4ου π.Χ. αϊ. κάνει την εμφάνισή του ένας νέος τύπος Σκύλλας, που θα συνεχιστεί πιά σχεδόν αμετάβλητος με μικρές παραλλαγές ως την ύστερη αρχαιότητα. Τον τύπο αυτό αποδίδουν τα τρία τορευτικά έργα που εξετάσαμε παραπάνω, το κάτοπτρο του *Leningrad* από τη χερσόνησο του *Taman*, το κάτοπτρο του Βερολίνου από την Έρέτρια και το έλασμα της Συλλογής Καραπάνου στο Έθνικό Μουσείο από τη Δωδώνη. Και τα τρία έργα αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα με πολλά κοινά, όπως είδαμε, στοιχεία, που αποδώσαμε σ' ένα πιθανό κοινό πρότυπο, την τοιχογραφία του Θηβαίου ζωγράφου Νικόμαχου. Ίδιαίτερα στο έρετριακό κάτοπτρο του Βερολίνου, που ξεχωρίζει σε ποιότητα από τα άλλα, θηλυκός δαίμονας και θύμα συνθέτουν ένα ταραχώδες σύμπλεγμα, γεμάτο άγρια δαιμονική μανία, που τα πρότυπά του πρέπει να αναζητηθούν σε πρωιμότερες παραστάσεις γιγαντομαχίας¹, θέμα που εμφανίζεται και πάλι με νέα μορφή στο βωμό της Περγάμου.

Στην ίδια ομάδα μαζί με τα τρία τορευτικά έργα ανήκει μια ακόμη παράσταση έρετριακής και πάλι Σκύλλας του τέλους του 4ου π.Χ. αϊ., που μάς σώθηκε πάνω σε μωσαϊκό δάπεδο.

Μωσαϊκό από την Έρέτρια με παράσταση Σκύλλας

Το 1970 κατά την ανασκαφή οικόπεδου (Ο.Τ. 95) στην Έρέτρια είχαν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά λείψανα δύο οίκων². Από την οίκία Α σώζονται δύο μόνο δωμάτια, τα α και β³. Το βορειότερο δωμάτιο β, έσωτερικων διαστάσεων 4.55 × 4.55 μ. με έκκεντρη είσοδο στη ΒΑ πλευρά του, ήταν ο άνδρων του σπιτιού για έπτά κλίνες και έφερε ψηφιδωτό δάπεδο από φυσικά χαλίκια. Έλαφρά υπερωψωμένη ζώνη πλάτους 90 εκ. περίπου, που αποτελείται από ισχυρό φαιό κονίαμα με μικρές μελανές ψηφίδες, περιθέει το δωμάτιο και διακόπτεται μόνο μπροστά στο άνοιγμα της εισόδου, για να τοποθετηθεί εδώ ψηφιδωτό «δαπέδιον» (1 × 1.50 μ.)⁴, που κοσμεύεται με ρόμβους από

1. KUNZE, *Schildbänder* 85, σημ. 1, TUCHELT, δ.π. 181.

2. ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, 250-255, σχ. 1, πίν. 217-221.

3. Αυτόθι σχ. 1.

4. Στη σκηνή του Πτολεμαίου του Φιλάδελφου ήταν στρωμένες στο δάπεδο, κατά τον Καλλίξeno (ΑΘΗΝΑΙΟΣ V 25) *ψιλαι* (=φιλοτάπητες λεῖοι ὄχι οὐλοὶ) *περσικαί, ἀκριβή τήν εὐθυγραμμίαν τῶν ἐνυφασμένων ἔχουσαι ζωδίων*. "Ἄς θυμηθῶμε τὰ ἀνωπὰ ζῶα (πάνθηρες - ἀγριόχοιρους) δεξιά κι ἀριστερά ἀπὸ ἀνθέμια στὸ πλαίσιο τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀμαζονομαχίας τῆς Πέλλας (πίν. 27β). Ἡ σχέση ψηφιδωτοῦ δαπέδου με τάπητα καὶ ὁ δανεισμὸς διακοσμητικῶν κυρίως μοτίβων ἀπὸ τὴν ὑφαντουργία ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς ψηφοθέτες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους τεχνίτες κυρίως μι-

κροτεχνίας, ἔχει ἀπασχολήσει συχνὰ τὴν ἔρευνα. Βλ. F. v. LORENZ, RM 53, 1937, 165 κέ. Ph. BRUNEAU, *Mosaïques de Délos* (1973) 5 καὶ 40, ὅπου ἐπισημαίνεται καὶ ἡ σχέση ψηφιδωτοῦ καὶ ζωγραφικῆς. Τὸ ρῆμα «κεντῶ» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει καὶ τίς δύο ἐργασίες, τῆς ψηφοθέτησης καὶ τοῦ κεντήματος. Βλ. π.χ. τὴ λέξη «χαμοκέντησις» σὲ δάπεδο τῆς βασιλικῆς Κλαυσείου Εὐρυτανίας. Τὰ φυτικά διακοσμητικὰ μοτίβα στὴ χρυσοκέντητη πορφύρα, ποὺ περιεῖχε τὰ καμένα ὅστὰ τοῦ νεκροῦ στὴ χρυσὴ λάρνακα τοῦ προθαλάμου τοῦ μακεδονικοῦ τάφου τῆς Βεργίνας (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Βεργίνας πίν. I ἐγχρωμος) εἶναι παρόμοια με τὰ φυτικά μοτίβα στὸ πλαίσιο τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πέλλας με τὸ κινῆγι τοῦ ἐλαφιοῦ (πίν. 25β) καὶ στὸ ψηφιδωτό δάπεδο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας (M. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ -

λευκές και μελανές ψηφίδες. Το κεντρικό θέμα με την παράσταση περιορίζεται σε κύκλο, που βρίσκεται στο κέντρο τετραγώνου, διαστ. 2.65×2.65 μ., από λευκές ψηφίδες. Το τετράγωνο περιβάλλεται από ταινία με σπειροκύμα (βλαστόσπειρα) από λευκές ψηφίδες μέσα σε μελανό φόντο. Η βλαστόσπειρα δεν συνεχίζεται όμαλά από πλευρά σε πλευρά, αλλά διακόπτεται στις γωνίες του τετραγώνου, για να ξαναρχίσει και πάλι με αντίθετη φορά.

Μέσα στον κύκλο ή κεντρική παράσταση δεν είναι απόλυτα σαφής, παρά την καλή σχετική διατήρηση (πίν. 30δ, εικ. 7). Τα περιγράμματα συγχέονταν με το πεδίο. Δεν

Εικ. 7. Ψηφιδωτό δάπεδο Έρετριας. Σχεδιαστική απόδοση της Σκύλλας (σχέδιο Π. Θέμελη).

έχουν χρησιμοποιηθεῖ ψῆφοι μικρότερου μεγέθους για διαφοροποίηση των ἐπιφανειῶν και διάκριση των περιγραμμάτων. Οἱ χρωματικοὶ τόνοι τῶν φυσικῶν θαλασσινῶν χαλικιῶν (μελανοί, λευκοί, γκριζοί, καστανόγκριζοι, ἐρυθρόγκριζοι) διαφέρουν ἐλάχιστα μεταξύ τους, πράγμα πού ἐπιτείνει τὴν ἀσάφεια. Ἡ ἀσάφεια τῆς παράστασης παρέσυρε τὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Βασίλη Πετράκο νὰ ἐρμηνεύσει τὸ θέμα ὡς Διόνυσος πάνω σὲ πάνθηρα, ὅταν ἀποκάλυψε γιὰ πρώτη φορά τὸ μωσαϊκὸ τὸ 1961 καὶ τὸ ξανα-

Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ-Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας (1961) πίν. XVI, XVII. Μὲ τίς κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλέξανδρου ὁ κόσμος τῆς Ἀνατολῆς κατέκλυσε τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνατολικὴ χλιδὴ εἰσχωρεῖ παντοῦ. Ὅχι μόνο οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἡγεμόνες, ἀλλὰ καὶ οἱ εὐποροὶ κάτοικοι τῶν πόλεων ἦταν σὲ θέση νὰ ζοῦν σὲ πολυτέλεια καὶ νὰ γεμίζουν τοὺς τάφους τους μὲ πολύτιμα ἀντικείμενα (παράδειγμα οἱ μακεδονικοὶ τάφοι, οἱ τάφοι τοῦ Δερβενιοῦ, τῆς Ν. Ρωσίας κλπ.). Ἐκτός

ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ σ' ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος οἱ κατοικίες κοσμοῦνται μὲ ψηφιδωτά. Τὰ θέματα τῶν παραστάσεων εἶναι προσαρμοσμένα στὸ ἐλληνικὸ αἰσθητήριον καὶ ἐκλέγονται ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ ρεπερτόριο. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ λίγο ἀργότερα τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα πολλαπλασιάζονται καὶ γενικεύονται, ἐνῶ παλιότερα ἀποτελοῦσαν τὴν ἐξάιρεση (παράδειγμα τὰ πρώιμα ψηφιδωτὰ τῆς Κορίνθου, τῆς Σικυῶνας, τῆς Ὀλύνθου).

σκέπασε¹. Σὲ λανθασμένη ἀναγνώριση τοῦ θέματος ὁδηγηθήκαμε ἀρχικὰ κι ἐμεῖς². Δὲν ὑπάρχει ὥστόσο ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ παράσταση Σκύλλας (πίν. 308).

Ἡ Σκύλλα εἰκονίζεται κατενώπιον, κρατεῖ κουπὶ ἢ πηδάλιο στὸ ἀριστερὸ χέρι της, ὅπως ἡ Σκύλλα στὸ ἔλασμα τῆς Δωδώνης³, ἐνῶ ἐτοιμάζεται νὰ ἐκσφενδονίσει λίθο ποὺ σφίγγει στὸ ὑπερυψωμένο δεξιὸ της. Ἡ ἔνταση στὴν κίνηση, ἡ συστροφή τοῦ κορμιοῦ, ποὺ τονίζεται ἀπὸ τὴν ἐλαφρὴ κλίση τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ ἀριστερά της, καὶ ἄλλα στοιχεῖα δομῆς καὶ φόρμας συνδέουν ἄμεσα τὴ Σκύλλα τοῦ μωσαϊκοῦ μας μὲ τὴ Σκύλλα τοῦ ἐρετριακοῦ κατόπτρου στὸ Βερολίνο. Δύο προτομὲς σκυλιῶν, ποὺ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ δαίμονα, διακρίνονται σαφέστατα πάνω στὸ μωσαϊκό. Ἡ καταστροφή τοῦ κύκλου στὸ δεξιὸ τμήμα δὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσουμε τὴν παρούσα καὶ τρίτου σκυλιοῦ, ποὺ ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σίγουρη. Στὸ κάτω δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης νομίζω ὅτι διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ναυαγοῦ ποὺ κατασπαράσσεται ἀπὸ τὰ σκυλιά. Ἰχθυοπτέρυγες δὲν ὑπάρχουν καὶ ἡ φιδίσια οὐρὰ τῆς Σκύλλας δὲν σώζεται ἐξαιτίας φθορᾶς στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κύκλου (πίν. 308).

Κερδίζουμε ἔτσι μιὰ ἀκόμη ἐρετριακὴ Σκύλλα τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἐντάσσεται εἰκονογραφικὰ στὸν ἴδιο τύπο μὲ τὴ Σκύλλα τοῦ κατόπτρου στὸ Βερολίνο καὶ τοῦ ἐλάσματος τῆς Δωδώνης στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μέτριος Ἐρετρίεας ψηφοθέτης προτιμᾷ νὰ κλείσει τὴν παράστασή του μέσα σὲ κυκλικὸ πλαίσιο, ἐνῶ ἦταν ἐλεύθερος νὰ τὴν ἀναπτύξει στὸ ὀρθογώνιο πεδίο τοῦ δαπέδου. Προτίμησε μιὰ σπάνια σχετικὰ λύση. Ὁ τορευτὴς τοῦ κατόπτρου, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ἦταν ἀναγκασμένος ἀπὸ τὸ δοσμένο σχῆμα τοῦ ἔργου ποὺ εἶχε νὰ διακοσμήσει νὰ ἀναπτύξει τὴ σύνθεσή του μέσα σὲ κύκλο. Κι αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀπόλυτο μιὰ καὶ ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα κατόπτρων, ὅπου ἡ παράσταση ἀναπτύσσεται σὲ ὀριζόντιους καὶ κάθετους ἄξονες, χωρὶς νὰ δεσμεύεται ἀπὸ τὸ δοσμένο κυκλικὸ σχῆμα⁴.

Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν προτίμηση τοῦ κυκλικοῦ σχήματος τῆς παράστασης καὶ στὰ δύο ἔργα θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ δεχτοῦμε, ὅτι ὄχι μόνο ἡ παράσταση (ὁ τύπος) τῆς Σκύλλας, ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ πλαισίου τῆς σύνθεσης, ὁ κύκλος, ἦταν δοσμένος ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο πρότυπο, τὸν ζωγραφικὸ πίνακα τοῦ Νικόμαχου, ποὺ οἱ τορευτὲς κι ὁ ψηφοθέτης ἐλαφρὰ παραλλάσσουν.

Δὲν μπορεῖ τέλος νὰ εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι δύο ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ πιὸ συγγενεῖς παραστάσεις σὲ κύκλο τῆς νέας μορφῆς τοῦ θηλυκοῦ δαίμονα τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Ἄς μὴ λησμονοῦμε τὴ γεω-

1. ΑΔ 17, 1961/62, Χρονικά, 152, πίν. 166 α-β.

2. ΑΑΑ III, 1970, 35 κέ. ὅπου ἡ παράσταση ἀναγνωρίζεται ὡς Τρίτων πάνω σὲ ἱππόκαμπο. Πρβ. ὅμως ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, 252 κέ., ὅπου τὸ θέμα ἀναγνωρίζεται ὀρθὰ ὡς Σκύλλα.

3. Πρβ. καὶ τὸ κουπὶ ἢ πηδάλιο ποὺ κρατεῖ ὁ Τρίτων

στὸ ἑλληνιστικὸ ψηφιδωτό, στὸν πρόναο τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας: Α. BLOUET, *Expédition Scientifique de Morée* (1831) I 65 κέ. *Olympia* I πίν. 8-9 καὶ II 105. Ν. YALOURIS, *The Mosaic Pavement of the Temple of Zeus at Olympia*, ΑΑΑ 1968, 1, 78 κέ., εἰκ. 1.

4. Βλ. ZÜCHNER, ὁ.π.

γραφική έγγύτητα Έρετρίας - Θήβας και τις πάντοτε στενές πολιτιστικές σχέσεις Βοιωτίας - Εύβοιας. Ο φημισμένος ζωγράφος Φιλόξενος ό Έρετριεύς φέρεται ως μαθητής του Θηβαίου Νικόμαχου σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλίνιου¹. Άς θυμηθούμε ακόμη ότι ή μοναδική πρώιμη παράσταση δαιμονικής Σκύλλας του έλλαδικού χώρου προέρχεται και πάλι από την Έρετρια.

Η Σκύλλα στην ύστερη αρχαιότητα

Η Σκύλλα του μωσαϊκού δαπέδου της Έρετρίας αποτελεί την παλιότερη ψηφιδωτή παράσταση Σκύλλας, που μάς σώθηκε από την αρχαιότητα. Οί παραστάσεις Σκύλλας σε μωσαϊκά σπανίζουν γι' αυτό ή πρόσφατη αποκάλυψη ενός δαπέδου με Σκύλλα στην Πάφο της Κύπρου είναι ιδιαίτερα εύπρόσδεκτη². Ο O. Waser, στο παλιό αλλά πολύτιμο βιβλίο του *Skylla und Charybdis in der Literatur und Kunst der Griechen und Römer* (Ζυρίχη 1894) έχει συγκεντρώσει όλο τó γνωστό ως τότε ύλικό· στη σ. 142 αναφέρει ένα μεταχριστιανικό μωσαϊκό από τη Βίλλα κοντά στην πύλη Marancio του P. San Sebastiano. Σήμερα συμπληρωμένο χρησιμοποιείται ως δάπεδο στο Brancio Nuovo του Βατικανού³. Στο μωσαϊκό αυτό του 3ου μ.Χ. αϊ. ή Σκύλλα παριστάνεται νά κρατεί κουπί στα ύψωμένα χέρια της· τρία σκυλιά που ξεφυτρώνουν από τó κορμί της κατασπαράσσουν ισάριθμους ναυαγούς. Πιο πέρα εικονίζεται ή γαλέρα του Όδυσσέα στο νησί των Σειρήνων. Η άφηγηματική αυτή παράσταση σχετίζεται με την παλιότερη του 1ου π.Χ. αϊ. πάνω στο άναγλυφο έμβλημα του χάλκινου τηγανιού από τó Boscureale στο Βρετ. Μουσείο (βλ. παραπάνω σ. 132 κέ.), καθώς και με τις έλληνιστικές καλενικές όμφαλωτές φιάλες του 2ου π.Χ. αϊ.⁴

Στην ίδια ομάδα άφηγηματικών άπεικονίσεων Σκύλλας με πλοίο Όδυσσέα και ναυαγούς ανήκει και ή παράσταση πάνω σε Κοντορνιάτ του Άλεξάνδρου Σεβήρου (356-410 μ.Χ.)⁵ και τά έλεύθερα μαρμάρινα και χάλκινα πλαστικά συμπλέγματα της Sperlonga και ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης⁶, που περιγράφονται στα παρακάτω βυζαντινά κείμενα:

1. PLINIUS, Nat. Hist. 35, 110. OVERBECK, ό.π. 1775 και 1777. Βλ. και H. FUHRMAN, Philoxenos von Eretria (1931) όπου αναλύονται οι μαρτυρίες για τά έργα και τη ζωγραφική τέχνη γενικά του Φιλόξενου.

2. BCH 102, 1978, 930. ILN, August 1979, 47. AJA 84, 1980, 71, πίν. 15. Ο άνασκαφεύς K. Νικολάου τη χρονολογεί στον 4ο π.Χ. αϊ. Εικονογραφικά ανήκει στην ίδια ομάδα παραστάσεων του β' μισού του 4ου π.Χ. αϊ. που εξετάσαμε.

3. HELBIG, Führer I, 1. TUCHELT ό.π. 190, κατάλογος IV όρ. 68. Βατικανό, MAAR 13, πίν. 33, 2. Ένα ακόμη μεταγενέστερο ψηφιδωτό με άφηγηματική παράσταση Σκύλλας βλ. REINACH, RP 174, 2. TUCHELT, ό.π. όρ. 69. Βλ. και Recueil de Notices et Monuments de

la Soc. Arch. de Const. (1905) 1, 39, πίν. 1.

4. TUCHELT, ό.π. 184 και 190, κατάλ. IV, όρ. 50-60.

5. IMHOOF - KELLER, ό.π. πίν. XIII, όρ. 5, 6 και 7. ROSCHER's Lexikon, τόμ. 4 (1909-1915) όρ. 5, 6, 7. A. ALFÖLDI (1942) 112, όρ. 77-80. A. ALFÖLDI - E. ALFÖLDI, Die Kontorniat Medaillons (1976) όρ. 27, 4. TUCHELT, ό.π. 190, κατάλ. IV.

6. TUCHELT, ό.π. 190, κατάλ. V (Freiplastik). Οί άφηγηματικές αυτές παραστάσεις Σκύλλας, αποτελούν μιá κατηγορία έργων που σχετίζεται με την εικονογράφηση της Όδύσσειας. Ο TUCHELT, ό.π. 184, τοποθετεί την εμφάνισή τους στο τέλος του 3ου ή τις άρχές του 2ου π.Χ. αϊ. και πιστεύει ότι άναγονται σε τοιχογραφίες τούτων της Όδύσσειας.

α) Παλατινή Ἀνθολογία IX 755:

αὐτὴν ἄν τις Σκύλλαν οἴσασατο τηλόθι λεύσσω
 ἐστάμεν, ἐκ πόντον γαῖαν ἀμειψαμένην
 τόσσον ἐπισσεῖει, τόσσον κότον ἀντία φαίνει,
 οἶον ἀπὸ πελάγευς συγκλονέουσα νέας

β) Νικ. Ἀκομινάτου, De signis constantinopolitanis 7, 11-15, (ἐκδοση E. Bekker):

.....καὶ τὸ ἀρχαῖον κακόν, τὴν Σκύλλαν, μέχρι μὲν ἰξύος γυναικεῖον εἶδος προφέρουσας καὶ τοῦτο προτενὲς καὶ ὑπερμαζῶν καὶ μεστὸν ἀγριότητος, τὰ δ' ἔκτοτε διεσχισμένον εἰς θήρας ἐμπηδῶντας τῇ τοῦ Ὀδυσσεύος νηὶ καὶ συχνοὺς τῶν ἐταίρων καταβροχθίζοντας.

Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τύπος Σκύλλας, ὅπως διαμορφώθηκε στὰ χρόνια τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, κατενώπιον μὲ δύο οὐρές, ποὺ ἐλίσσονται συμμετρικὰ δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κορμί της καὶ σ' ὀρισμένες περιπτώσεις ἀπολήγουν σὲ ἄνθος, ἐμφανίζεται καὶ πάλι στίς παραστάσεις τῆς νεοελληνικῆς Γοργόνας.

Σκύλλα καὶ νεοελληνικὴ Γοργόνα

Ἡ νεοελληνικὴ Γοργόνα ἔχει ρίζες ποὺ προχωροῦν βαθιὰ μέσα στοὺς θρύλους, τίς δοξασίες καὶ τὴν πίστη τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος¹. Ὡς θαλάσσιο φανταστικὸ ὄν μὲ τὸν ἀλλόκοτο συνδυασμὸ γυναικας καὶ ψαριοῦ, ὡς καλλίφωνο ξωτικὸ καὶ δαίμονας τοῦ θανάτου ἀποτελεῖ ἓνα συγκερασμὸ Σκύλλας, Σειρήνων καὶ Γοργόνων τῶν ἀρχαίων θρύλων. Ἀπὸ τῆ Σκύλλα κληρονόμησε, ὅπως φαίνεται, τὴν ἴδια τὴ μορφὴ της, ἀπὸ τίς Σειρήνες τὴ φωνή κι ἀπὸ τίς δύο μαζὶ τὸ θανατηφόρο γιὰ τοὺς ναυαγοὺς μένος της· στίς Γοργόνες χρωστᾷ τὸ ὄνομα καὶ τὸν ἀποτρόπαιο χαρακτήρα της. Μέσα στὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴν ἀρχαία ἀπὸ τὴ νεώτερη παράδοση, εἶναι φυσικὸ νὰ ἔγιναν συμφυρμοί, παρερμηνεῖς, ἐξελίξεις στὰ ἔθιμα καὶ τὰ λαϊκὰ μοτίβα.

Ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα (10ος-12ος αἰ.) ὡς τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας ἡ Σκύλλα ἔχει μεγάλη διάδοση σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, ὅπου εἶναι γνωστὴ ὡς Σειρήνα. Ἡ Πόπη Ζώρα πιστεύει ὅτι ὁ τύπος τῆς Σκύλλας-Γοργόνας ξαναγύρισε στὴν Ἑλλάδα μέσω τῆς Κρήτης, ὅπως δείχνουν τὰ κρητικὰ κεντήματα, ποὺ διασώζουν τίς παλιότερες, ὡς σή-

1. Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, Παραδόσεις, Α', 260 κέ., 307 κέ., Β', 1168 κέ. Τοῦ ἴδιου, Ὁ περὶ Γοργόνων μῦθος παρὰ τῶν ἑλληνικῶν λαῶν, Παρνασσός, τόμ. Β', 259-275. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Ἑλλ. Λαογραφία, τόμ. Α', 178 κέ. Μεγάλη Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαίδεια, λ. Γοργόνα, Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἡ Γοργόνα τῆς Ἀτταλείας, Λαογραφία 1911, 172 κέ. Γ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Παραδόσεις καὶ δοξασίαι περὶ Μεγά-

λου Ἀλεξάνδρου, Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλου, Ἐταιρ. Μακ. Σπουδῶν 1953, 401-415. Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἡ Γοργόνα τῆς ἐκκλησιᾶς, Δελτίο Περιηγητικῆς Λέσχης Βόλου, Ἰούλιος-Αὐγούστος 1959. Τοῦ ἴδιου, Θαλασσινὰ θέματα στὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἑλληνικὴ Ἑμπορικὴ Ναυτιλία 1453-1850 (ἐκδ. Ἐθν. Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, 1972), 271 κέ., εἰκ. 176, 184, 189, 199, 201-204, 256, 260, 261,

μερα, για την ελληνική λαϊκή τέχνη απεικονίσεις της ¹. Ο τύπος της δυτικής Γοργόνας στην Κρήτη έγινε γνωστός από έμβλήματα ιταλικών οικόσημων των χρόνων της Ένετοκρατίας στη μεγαλόνησο (17ος αϊ.). Από την Κρήτη ή Γοργόνα, με τη βοήθεια και του θρύλου της αδελφής του Μεγαλέξαντρου, με τον όποιο άγνωστο ποῦ και πότε συνδέθηκε, ταξίδεψε σ' όλόκληρη την Ελλάδα, νησιωτική και ήπειρωτική. Από τον 18ο αϊ. και μετά έγινε ένα από τα πιο αγαπητά θέματα. Τη βρίσκουμε ζωγραφισμένη ή ανάγλυφη στις πρώρες των καραβιών, κεντημένη στις φοῦστες των κοριτσιών, χα-

Εικ. 8. Ξυλόγλυπτη Γοργόνα από το τέμπλο των Ταξιαρχιών στην Τσαγκαράδα Πηλίου (Ζώρα, 'Η Γοργόνα' εικ. 15).

ραγμένη στις ρόκες των χωρικών, ακόμη και στις γκλίτσες των τσοπάνηδων, ανάγλυφη στα τέμπλα ² (εικ. 8) ή σε ένθετες πέτρες στους τοίχους των εκκλησιών ή σε βοτσαλωτές αὐλές σπιτιών ³ κι ακόμη ζωγραφισμένη στους τοίχους του καπηλίου ή στα ταβάνια των άρχοντικών ⁴ ή των λαϊκών σπιτιών, στικτή πάνω στα στήθια ή τα μπράτσα των ναυτικών με την τεχνική του τατουάζ ή ακόμη πάνω σε έφυαλωμένα πιάτα.

‘Η Γοργόνα άκρόπρωρο

Στον εικονογραφικό κύκλο της νεοελληνικής Γοργόνας εντάσσονται και τα ξυλόγλυπτα άκρόπρωρα, που στόλιζαν το κοράκι της πλώρης των ιστιοφόρων. Στην ‘Ελ-

1. Π. ΖΩΡΑ, 'Η Γοργόνα εις την ελληνικήν λαϊκήν τέχνην, περιοδ. Παρνασσός, τόμ. Β', άρ. 3, 330-365.

2. Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Θαλασσινά θέματα, δ.π. 273, εικ. 202, 203. Τοῦ ίδιου, Ξυλογλυπτική, Νεοελληνική Χειροτεχνία (έκδ. Έθν. Τραπεζής της Ελλάδος, 1969) 51, εικ. 22.

3. Π. ΖΩΡΑ, Βοτσαλωτές αὐλές των Σπετσών, περιοδ. Ζυγός 1961, 27, 29. Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Θαλασσινά θέματα, δ.π. 278, εικ. 184, 256, 260, 261.

4. Ρ. ΚΟΥΜΑΡΗ-ΣΤΑΘΑΚΗ, Άρχοντικά του Γαλαξειδίου, περιοδ. Νέα Σκέψη 64, 1968, 116.

λάδα κάνουν την εμφάνισή τους γύρω στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα¹. Παριστάνουν συνήθως γυναικες σέ φυσικό περίπου μέγεθος ή μικρότερο, ανάλογα με το πλοίο ή ακόμη προτομές ιστορικών προσώπων και μυθικών μορφών². Τò ακρόπρωρο αποτελούσε τὸ λαλούν σῆμα τοῦ καραβιοῦ, εἶχε δηλαδὴ ἄμεση σχέση με τὸ ὄνομά του, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ καὶ τὸν κανόνα. Συνήθως ὅταν τὰ ακρόπρωρα παριστάνουν μυθικές ή ιστορικές ήρωικές μορφές, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοὺς θεοὺς Ἄρη καὶ Ἀθηνᾶ, τὸν ἥρωα τῆς Ἰλιάδας Ἀγαμέμνονα, μεγάλους πολιτικούς ή στρατιωτικούς τῆς ἀρχαιότητος (Λεωνίδα, Θεμιστοκλῆ, Ἐπαμεινώνδα κ.ἄ.), καὶ τοῦτο συμβαίνει κατὰ κανόνα στὰ πολεμικά καράβια (ναυαρχίδα τοῦ Μιαούλη Ἄρης, Θεμιστοκλῆς τοῦ Μέξη, Λεωνίδα τοῦ Τομπάζη, Ἐπαμεινώνδας τοῦ Μπάμπα, Λυκούργος καὶ Ἀσπασία τοῦ Γ. Σπανοῦ ἀπὸ τὶς Σπέτσες κλπ.)³, τότε ταυτίζονται με τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου. Στὰ ἐμπορικά πλοῖα, ποὺ πολλὰ χρησιμοποιήθηκαν χωρὶς οὐσιαστικές μετατροπές καὶ στὸν Ἀγώνα, τὰ ακρόπρωρα ἔχουν συνήθως τὴ μορφή ὁλόσωμων γυναικῶν ή μπουστῶν γυναικείων, ποὺ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὴ φυτική, ἐλικωτὴ ἀπόληξη τοῦ κορακιοῦ⁴. Δὲν πρέπει βέβαια νὰ λησμονοῦμε ὅτι πολλὰ πλοῖα ἄλλαζαν ιδιοκτητὲς καὶ ὄνομα, χωρὶς ἀπαραίτητα νὰ ἀλλάζουν καὶ ακρόπρωρο. Τὸ πλοῖο τῆς Μπουμπουλίνας, ποὺ στὸν ἀγὼνα ὀνομαζόταν Ἀγαμέμνων εἶχε ὥστόσο γιὰ ακρόπρωρο γυναικεία μορφή κι ὄχι τὴν προτομὴ τοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωα. Εἶναι ὅμως πιθανὸ νὰ εἶχε ἄλλο ὄνομα παλιότερα ή νὰ ἀνῆκε σὲ ἄλλο καραβοκύρη. Ἀλλωστε τὸ ἴδιο πλεούμενο ὀνομάστηκε ἀργότερα «Σπέτσαι»⁵. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς σχέσης ὀνόματος πλοίου καὶ ακρόπρωρου θὰ μπορέσει ἴσως νὰ λυθεῖ σὲ μιὰ μελέτη ὅλων τῶν ἐλληνικῶν ακρόπρωρων, ἀφοῦ συγκεντρωθοῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα σχετικά με τοὺς κατὰ καιροὺς ιδιοκτῆτες καὶ τὰ διάφορα ὀνόματα τῶν καραβιῶν ἀπὸ τὴ ναυπήγησή τους σὲ ναυπηγεῖα τῆς Δύσης ή στὴν Ἑλλάδα ὡς τὴν ἐγκατάλειψη ή καταστροφή τους. Σ' αὐτὸ μποροῦν νὰ βοηθήσουν πολὺ καὶ οἱ ζωγραφικοὶ πίνακες ἱστιοφόρων με ακρόπρωρα, ποὺ βρίσκονται σὲ Μουσεῖα, κοινοτικές ή ἰδιωτικές συλλογές.

Οἱ καραβοκυραῖοι ὀνόμαζαν τὰ ακρόπρωρα «φιγοῦρες» ή καὶ «γοργόνες». Τὸ ὄνομά τους γοργόνες καὶ ή γυναικεία τους ὑπόσταση εἶναι τὰ μόνα στοιχεῖα ποὺ τὰ συνδέουν με τὴ μορφή τῆς Γοργόνας τοῦ θρύλου, μιὰ καὶ τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα, ή ἰχθυοουρὰ τοὺς λείπει⁶. Ἀπὸ τὸ δημοσιευμένο ὕλικὸ ποὺ ἔχω ὑπόψη μου φαίνεται πιθανό, πὼς ἀρχικά Γοργόνες ὀνομάζονταν μόνον τὰ ακρόπρωρα με μπουστα γυναικεία, ποὺ ἐμφανίζουν ἔντονα δαιμονικά χαρακτηριστικά, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ακρόπρωρο, ποὺ βρίσκεται στὸν Ξενώνα τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν στὴν Ὑδρα καὶ

1. Α. Ι. ΤΖΑΜΤΖΗΣ, Ναυτικοί, καράβια καὶ λιμένα, Ἑλλην. Ἐμπ. Ναυτιλία (ἐκδ. Ἐθν. Τραπεζῆς Ἑλλάδος 1972) 101 κέ. (Ναυπηγεῖα).

2. Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἑλληνικά λαϊκά μεταβυζαντινὰ ξυλόγλυπτα, Ἐθν. Ὁργ. Ἑλλ. Χειροτεχνίας (1962) πίν. 28-29 Β. Π. ΖΩΡΑ, Ἡ Γοργόνα, ὁ.π. 364. Κ. ΚΟΡΡΕ, Τὰ ακρόπρωρα τοῦ Γαλαξειδιοῦ, περιοδ. Ζυγὸς 25, 1977,

80-82.

3. ΜΑΚΡΗΣ, Ξυλόγλυπτική 74.

4. ΤΖΑΜΤΖΗΣ, Ναυτικοί, ὁ.π. εἰκ. 54, 55, 57. ΚΟΡΡΕ, ὁ.π. εἰκ. 2-3.

5. ΚΟΡΡΕ, ὁ.π. σημ. 10.

6. ΖΩΡΑ, Ἡ Γοργόνα, ὁ.π. 364.

τὸ ἀκρόπρωρο στὸ σπίτι τοῦ Μ. Νομικοῦ στὴ Σαντορίνη¹. Δὲν εἶμαι ὅμως σὲ θέση νὰ πῶ, ἂν τὰ ἀκρόπρωρα αὐτὰ εἶναι πραγματικά καὶ παλιότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα τὰ ὁλόσωμα μὲ γαλήνια καλοσυνάτα πρόσωπα, ποὺ ἔγιναν στὴ Βενετία, στὸ Τριέστι ἢ σ' ἄλλα δυτικά ναυπηγεῖα ἢ σκαλίστηκαν κι ἀπὸ "Ἕλληνες μαστόρους". Ὅπως καὶ νὰ 'χει τὸ πράγμα γοργόνες ὀνομάστηκαν ὅλες οἱ γυναικεῖες «φιγοῦρες», ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸ δαιμονικὸ ὄν τοῦ ἑλληνικοῦ θρύλου, ποὺ ὅπως εἶδαμε παραπάνω φαίνεται νὰ κατάρχεται εἰκονογραφικὰ ἀπὸ τὴ Σκύλλα.

Στὰ λίγα σωζόμενα παραδείγματα δαιμονικῶν ἀκρόπρωρων (κυρίως μποῦστα γυναικεῖα) δικαιολογεῖται ὁ «ἀποτρεπτικὸς μαγικὸς» χαρακτήρας, ποὺ ὅμως ἡ Κ. Κορρέ τὸν γενικεύει καὶ τὸν θεωρεῖ ἀποκλειστικὸ «σκοπὸ» ὅλων τῶν ἀκρόπρωρων², μνημονεύοντας σὰν παράλληλο τὶς ἀρχαῖες παραστάσεις Μέδουσας³. Σ' αὐτὰ τὰ λιγοστὰ παραδείγματα μόνον μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπαντᾷ ἡ αὐστηρὴ καὶ ἀκαμπτη μετωπικότητα, τὰ μεγάλα μάτια καὶ τὸ φοβερὸ διαπεραστικὸ βλέμμα, ποὺ διακρίνει ἡ Κ. Κορρέ. "Ὅλα τὰ γνωστὰ ὁλόσωμα γυναικεῖα ἀκρόπρωρα, ὅπου ἀνήκουν καὶ τὰ τέσσερα γαλαξειδιώτικα, ἀπεικονίζουν κατὰ κανόνα γαλήνιες καὶ τρυφερές, θὰ λέγαμε, γυναικεῖες ὑπάρξεις μὲ σοβαρό, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε καλοσυνάτο πρόσωπο (πίν. 31α-δ). Φοροῦν συνήθως πολύχρωμες, πλουμιστὲς φορεσιές (γιλέκο καὶ φούστα ἢ μονοκόμματο φόρεμα)⁴. Πολλὰ ἔχουν ὑψωμένο τὸ ἓνα χέρι σὲ μιὰ χειρονομία ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ (πίν. 31γ). Δείχνουν κάπου στὸν ὀρίζοντα κατευθύνοντας τὸ πλοῖο; Χαιρετοῦν; Γερμένες μπροστὰ συνεχίζοντας τὴ λοξὴ γραμμὴ τοῦ κορακιοῦ τῆς πλώρης μὲ τὴ φαρδιά φούστα ἢ τὸ φουστάνι τους νὰ κυματίζει πίσω, σπρωγμένο ἀπὸ τὸν πελαγίσιο ἀγέρα, μὲ βαθιὲς καμπυλωτὲς πτυχώσεις, δὲν ἀπέχουν καὶ πολὺ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες Νίκες, ἀκρωτήρια τῶν ναῶν, ποὺ ἦταν στημένες ψηλὰ στὶς κορφές τῶν ἀετωμάτων. Καὶ οἱ Νίκες ὅχι σπάνια ὑψώνουν τὸ χέρι, συγκρατώντας τὸ ἱμάτιο ποὺ

1. Α. Ι. ΤΖΑΜΤΖΗΣ, *Ναυτικοί*, ὁ.π. εἰκ. 52 καὶ 57.

2. Κ. ΚΟΡΡΕ, ὁ.π. 81. Τὸν ἀποτρόπαιο χαρακτήρα τῶν ἀκρόπρωρων ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ὁ ΟΤΤΟ ΚΟΕΝΙΓ στὸ βιβλίο του *Kultur und Verhaltensforschung* (1970) 200 κέ. *Schiffsaugen im Dienste von Abwehr und Wachsamkeit* 201: Die Angestaltung des Schiffsbuges mit tierischen und menschlichen Abwehrge-sichtern. Ἐδῶ περιλαμβάνονται καὶ οἱ Gallionsfiguren, δηλαδὴ τὰ ἀκρόπρωρα. Βλ. καὶ S. N. SVORONOS, Stylides, Ancres, Hierae, Aphlasta, Stoloi, Acrostolia, Embola, Proembola et Totems Marins, *Journal Intern. d'Arch. Numismatique* 16, 1916, 81 κέ. D. WACHSMUTH, Alt- und neugriechischer Schifferglaube, *Hellenika* 2, 1965, 3 κέ. Τοῦ ἴδιου, Πόμπιμος δοκίμων, *Untersuchungen zu den antiken Sakralhandlungen bei Seereisen* (διατριβή, Βερολίνο 1967, 83 κέ., σημ. 79. D. GRAY, Seewesen, *Arch. Homeric* I, G (1974) 105 καὶ 145 (ζωόμορφα ἀκρόπρωρα σὲ πλοῖα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Θήρας). Βλ. καὶ Π. ΖΩΡΑ, Χρωματιστὰ κεντήματα, *Νεοελλ. χειροτεχνία*, Ἑθνικὴ Τράπεζα 1969, πίν. 158: Σκυριανὸ πολύχρωμο κεντημένο μαξιλάρι τοῦ 17ου αἰ. μὲ γολέττα ποὺ

φέρει ἀκρόπρωρο σὲ σχῆμα κεφαλῆς ζώου (Μουσεῖο Μπενάκη). Βλ. καὶ πίνακα Μουσείου Μπενάκη μὲ παράσταση τῆς ναυμαχίας τοῦ Γέροντα 1824, ὅπου ἡ τουρκικὴ φρεγάτα φέρει ἀκρόπρωρο μὲ μορφὴ λιονταριοῦ. Ἡμερολ. Τραπεζῆς Ἑμπορ. Πίστεως 1970 (Ἰούλιος-Αὐγούστος).

3. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ (Γοργεῖη Κεφαλή, 1970, 103 κέ. καὶ 133) «φορέας μαγικῆς δύναμης οὐδέποτε ὑπῆρξε τὸ γοργόνειο... ἡ γοργονικὴ μορφὴ εἶναι φορέας θρησκευτικῶν βιωμάτων, προϊόν μυθικο-θρησκευτικῆς καὶ ὅχι μαγικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου. Ἡ ἔννοια τοῦ μαγικοῦ ἀποτρόπαιου προῆλθε ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς συγκριτικῆς ἔρευνας τῶν θρησκειῶν, ποὺ ἡ μέθοδός της προϋπόθετε ἐξομοίωση τῶν ψυχικῶν κλίσεων ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητος στὰ μέτρα τῶν πρωτόγονων φαινομένων, θεωρώντας τα ὡς πρωτογενῆ. Στὴν ἐποχὴ μας ὅμως ἡ ἔρευνα αὐτὴ τείνει πρὸς πολλοῦ νὰ ἀποκλείσει τὸ μαγικὸ καὶ ἀπ' αὐτὲς ἀκόμη τὶς τελεουργίες τῶν πρωτόγονων λαῶν, ἐρμηνεύοντάς τες ὡς καθαρὰ λατρευτικὲς πράξεις, ξένες πρὸς ἔννοιες ὠφελιμιστικῆς σκοπιμότητος».

4. ΤΖΑΜΤΖΗΣ, ὁ.π. εἰκ. 48, 51, 53-59. Κ. ΜΑΚΡΗΣ, *Εὐλογητική* εἰκ. 44. Κ. ΚΟΡΡΕ, ὁ.π. εἰκ. 1-3, 5.

φουσκώνει στὸν ἄνεμο. Μόνο ποὺ τὰ γυναικεῖα ἀκρόπρωρα δὲν ἔχουν φτερά, εἶναι Νίκες ἄπτερες θὰ λέγαμε. Ἄς θυμηθοῦμε καὶ τὴ Νίκη τῆς Σαμοθράκης, ἔργο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἦταν στημένη σὲ πλώρη πλοίου.

Ὅρισμένα περισσότερο λαϊκότροπα ἀκρόπρωρα, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ μιμοῦνται δουλικά τὰ δυτικά πρότυπα, ἀλλὰ δουλεύτηκαν φαίνεται ἀπὸ Ἑλληνες λαϊκοὺς τεχνίτες, ἐμφανίζουν μιὰ κάποια ἀγριότητα στὴν ἔκφραση, ποὺ μπορεῖ ὅμως νὰ θεωρηθεῖ συμπτωματική (πίν. 31δ) ¹.

Ἡ πλώρη, τὸ ἱερότερο τμήμα τοῦ καραβιοῦ, φιλοξενεῖ τὴν ἴδια τὴ θεϊκὴ δύναμη. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ ψυχὴ τοῦ πλοίου, ἐνσαρκωμένη στὴ μυθικὴ ἢ μυθοποιημένη μορφή τοῦ ἀκρόπρωρου. Ἡ γοργόνα ἀκρόπρωρο δὲν εἶναι τὸ θανατηφόρο δαιμονικὸ τοῦ θρύλου, εἶναι ἡ κυβερνήτρα δύναμη, ἡ προστάτρια καὶ φύλακας ἄγγελος τῶν ναυτικῶν, ποὺ «καρφωμένη στὴν πλώρη ὀρθώνει ἐπιβλητικὸ ἀνάστημα στὴν ὀργὴ τῶν στοιχείων τῆς φύσης» ². Τὰ ἀκρόπρωρα «in the form of mythological figures, heroes, famous men, maiden and gracious ladies... they personified the soul of the ship, they were the focus of the faith and superstition of the crew» ³. Ἡ προσωποποιημένη ψυχὴ τοῦ καραβιοῦ διώχνει φυσικὰ τὸ κακὸ, προστατεύει τὸ πλήρωμα, φέρνει πλοῦτο (ἀφθονία ἀγαθῶν) ⁴ (πίν. 31γ) καὶ δύναμη στοὺς καραβοκυραίους, χαρίζει νίκες σὲ περίπτωση πολέμου. Ἡ πίστη τῶν ναυτικῶν γιὰ τὰ ἀκρόπρωρα εἶναι αὐτὴ ποὺ τὰ διάσωσε ὥς σήμερα κι ἀπὸ τὴν καταστροφὴ καὶ ὀλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε καλλιτεχνικὴ τους ἀξία. Τὰ ἱστιοφόρα χάθηκαν, οἱ γοργόνες ὅμως ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν, ἔστω καὶ μουσειακά.

Ἀκρόπρωρα εἰκονίζονται καὶ στοὺς ζωγραφικοὺς πίνακες ἑλληνικῶν ἱστιοφόρων τοῦ 19ου αἰῶνα ⁵. Τὸ Μουσεῖο Γαλαξειδιοῦ στεγάζει μιὰ ἀπ' τὶς πλουσιότερες συλλογὲς πινάκων, ποὺ ἡ κ. Ροδούλα Κούμαρη-Σταθάκη ἐτοιμάζει γιὰ δημοσίευση. Ἐχουν φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ ξένους ζωγράφους σὲ λιμάνια τῆς Δύσης, ὅπως τῆς Βενετίας καὶ τῆς Μασσαλίας γιὰ λογαριασμὸ γαλαξειδιωτῶν καραβοκυραίων ἢ κι ἀπὸ Ἑλληνες ζωγράφους σὲ ἑλληνικὰ λιμάνια ⁶ καὶ καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο 1847-1901. Ἀπὸ τοὺς 106 πίνακες καραβιῶν τοῦ Μουσείου Γαλαξειδιοῦ ἔχουν ἀκρόπρωρα τριάντα τέσσερα ἱστιοφόρα καὶ δύο ἀτμόπλοια μὲ ἱστία. Τὰ περισσότερα ἀκρόπρω-

1. Αὐτόθι εἰκ. 4. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἐργαστηρίων ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ ὁ Κ. ΜΑΚΡΗΣ (Ξυλογλυπτικὴ 50) σημειώνει τὰ ἑξῆς: «Γιὰ τὰ ἀκρόπρωρα ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι κατασκευάζονταν στὰ ἐργαστήρια τῶν μεγάλων ναυπηγικῶν κέντρων τῆς Ἰταλίας. Ὡστόσο ὁ Ἀπ. Σῶχος θεωρεῖ πιθανότατο δημιουργὸ τῶν ἀκρόπρωρων τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τὸν Νικόλαο Πρίντζη ἀπὸ τὴν Πάνορμο. Ξυλογλύπτες εἰδικευμένοι στὴν κατασκευὴ τοὺς ὑπῆρχαν στὴ Σύρα, στὴν Πόλη, στὸ Βόλο. Θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὸ Γαλαξίδι καὶ στὸ Τρίκερι».

2. Π. ΖΩΡΑ, Ἡ Γοργόνα δ.π. 365.

3. G. WIETE, Altonaer Museum in Hamburg,

Heft 4, Führer durch die Abteilung Schiff und Kunst (1968) 5. Τοῦ ἴδιου Galionsfiguren, Altonaer Museum, Hamburg, Sonderausstellung Juli-September 1961. Βλ. καὶ E. A. STACKPOLE, Figureheads and Ship-Carvings at Mystic Seaport, Mystic, Connecticut 1964,

4. Βλ. π.χ. τὸ ὠραῖο ἀκρόπρωρο τοῦ Μουσείου Γαλαξειδιοῦ, ποὺ παριστάνει ὀλόσωμη γυναικεῖα φιγούρα μὲ κέρας Ἀμαλθείας στὸ ἀριστερὸ τῆς χερί (Κ. ΚΟΡΡΕ, δ.π. εἰκ. 5).

5. ΤΖΑΜΤΖΗΣ, δ.π. εἰκ. 60, 65, 68, 71, 72.

6. Σ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Γαλαξειδιώτικα καράβια (1924). Εἶτα ΒΛΑΜΗ, Γαλαξίδι 133.

ρα, με λίγες εξαιρέσεις (πίν. 32α, γ), παριστάνουν ολόσωμες γυναικείες φιγούρες¹ (πίν. 32β, δ). Οι πίνακες εκτός από την καλλιτεχνική τους αξία είναι πολύτιμοι, γιατί μας προσφέρουν πληροφορίες, που λείπουν δυστυχώς από τα περισσότερα σωζόμενα ξύλινα ακρόπρωρα, που είναι άλλωστε λιγοστά. Μας δίνουν τον τύπο και το όνομα του καραβιού, την πιθανή σχέση του με τη μορφή του ακρόπρωρου, τη χρονολογία που ναυπηγήθηκε και ζωγραφήθηκε το πλοίο, το όνομα του ιδιοκτήτη κι ένα σωρό άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία. 'Η δημοσίευσή τους πιστεύω ότι θα συμβάλει αποφασιστικά και στη μελέτη του νεοελληνικού ακρόπρωρου, που αποτελεί μιὰ σημαντική μορφή έκφρασης του παραδοσιακού μας πολιτισμού. 'Η Γοργόνα και σάν ακρόπρωρο κρατάει αυτή καθαυτή ακέραια την αξία της, άσχετα από διασυνδέσεις με τό «λαμπρό» παρελθόν μας.

Τελειώνοντας θα ήθελα να ξεκαθαρίσω τη θέση μου απέναντι στη λαογραφία, την επιστήμη του παραδοσιακού μας πολιτισμού². Συμφωνώ απόλυτα με τον Στίλωνα Κυριακίδη, ο οποίος δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα να θεωρηθούν λαογράφοι σέ όσους ανήκουν σέ άλλη επιστήμη ή άσχολία και μόνο συμπτωματικά βρίσκονται σέ συνάφεια με ένα ή δύο λαογραφικά θέματα, όπως βρεθήκαμε έμεϊς με τη Γοργόνα³. Δικαιολογημένα αποκλείει τούς λαογραφοϋντες άρχαιολόγους, τούς ρομαντικούς και άλλους. Δεν ανήκουμε σέ καμιά από τίς παραπάνω κατηγορίες. Πιστεύουμε ότι στη Λαογραφία, όπως και σέ κάθε επιστημονική έρευνα κανένα ζήτημα δέ βρίσκει τη σωστή λύση μονάχο του, εξετασμένο με ξαφνική, όσο θέλει έξυπνη επινόηση. 'Ο έρευνητής όφείλει με μακροχρόνια προετοιμασία να είναι έξοικειωμένος με το πλήθος τών ζητημάτων και με το συνολικό πνεύμα τής λαϊκής ζωής⁴.

Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

1. Ευχαριστώ θερμά τη φίλη κ. Ροδούλα Σταθάκη-Κούμαρη, που είχε την καλοσύνη να μου δώσει τα παραπάνω στοιχεία από τη μελέτη που έτοιμάζει.

2. ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, Λαογραφικά Μελετήματα² (1979) 43 και 92 κέ. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Λαογραφία 12, 1949, 13 κέ.

3. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Λαογραφία 13, 1950, 1-11.

4. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Λαογραφία και 'Αρχαιολογία. Μικρά Μελετήματα, 'Εταιρ. Μακεδ. Σπουδών άρ. 7, 1955, 224. Πρβ. και όσα ενδιαφέροντα πραγματεύεται γενικά ο Ρωμαίος στο άρθρο του αυτό. Πρβ. και Α. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, ό.π. 77.

LA SOLUTION D'UN «PUZZLE»: ODYSSÉE, VII, 105-110 ET L'USAGE DES AUGES DOUBLES MINOENNES *

(Πίνακες 33-35)

Les fouilleurs de Mallia ont toujours été intrigués par la fréquence des auges doubles qu'ils rencontraient dans les divers chantiers du site minoen. Ce sont des blocs de pierre tendre, «ammouda» ou grès local, qui sont creusés de deux cavités voisines sur un de leurs longs côtés (pl. 33α). Le fond de ces cavités est plus ou moins hémisphérique, sans orifice d'évacuation. Mais la section, en surface de la pierre, peut soit être circulaire, soit à peu près carrée, les deux formes apparaissant souvent côte à côte sur la même pierre. Dans quelques cas, ces «gournes», comme on les appelle en Crète, comportent deux mortaises quadrangulaires qui encadrent les deux cavités principales. Ces blocs proviennent souvent de remplois, mais il semble que, si on les découvre en place, ce soit plutôt au voisinage d'une porte ou dans un passage, en tout cas à peu près au niveau du sol antique, voire faisant office de seuil.

Ces auges doubles n'ont pas encore reçu d'interprétation satisfaisante. J.-Cl. Poursat en avait relevé dès 1966 une longue série ¹, O. Pelon s'est attaché, lui, au type à deux mortaises complémentaires ² (pl. 33β). Il imagine que ces trous d'encastrement auraient pu servir à fixer les montants d'un métier à tisser vertical: les deux grandes cavités seraient alors destinées à récupérer l'huile ³ qui aurait, selon lui, dégoutté des fils de trame. Il fait référence à ce propos au passage de l'Odyssée, VII, 105 sq., sur lequel nous reviendrons tout à l'heure. R. Treuil n'a pas paru convaincu par cette explication, mais il s'est contenté de dresser le catalogue des auges doubles qu'il connaissait sur le site ⁴. J. W. Graham n'a pas non plus été convaincu par O. Pelon. Il rejette à bon droit toute explication qui ne vaudrait que pour les auges doubles à mortaises latérales, sans être peu ou prou acceptable aussi pour les auges qui ne com-

* Cette étude a été présentée dans une communication à l'Association des Études Grecques à Paris, le 4.12.1978.

1. *BCH*, 90 (1966), p. 529, n. 2.

2. *Ibid.*, pp. 568-572. PELON écarte l'hypothèse d'un presseoir proposée par P. DEMARGNE, *Mallia, Mai-*

sons I (ÉtCrét, IX, 1953), p. 26. Sa solution est approuvée par P. FAURE, *Vie quotidienne au temps de Minos* ² (1973), p. 130.

3. *BCH*, 90 (1966), p. 572, n. 1.

4. *Ibid.*, 95 (1971), pp. 13-42.

portent que deux cavités. Observant que les «gournes» doubles se trouvent souvent dans des réduits ou des cuisines (pl. 34α)¹, il suggère, sans grande conviction, d'y voir ou bien des étales de boucherie (le sang des animaux suspendus dégouttant des deux pattes dans les deux auges...!), ou bien des réfrigérateurs (mais il reconnaît sportivement que ses essais pour garder longtemps l'eau dans ces pierres poreuses se sont soldés par des échecs). Le titre de son article, «a Minoan puzzle», montre bien son peu d'illusions et exprime la perplexité des spécialistes de l'archéologie crétoise en face de ces auges doubles². En publiant nous-mêmes la «Maison de la Plage» de Mallia et en signalant l'apparente correspondance entre un vase d'argile tronconique et l'une des «gournes», nous sommes donc restés très évasifs sur l'usage auquel pouvaient être destinées ces mystérieuses pierres creuses³.

Nous devons au hasard — et à la générosité des héritiers de Charles Picard qui nous ont remis, au Centre Gustave Glotz de la Sorbonne, des milliers de tirés à part et de documents provenant de la bibliothèque de leurs parents — la chance de pouvoir lever aujourd'hui l'incertitude qui pesait sur le problème des auges doubles. Leur emploi se rattache bien à l'industrie textile, comme le voulait O. Pelon, mais au travail des fileuses et non au tissage. Il nous est agréable de dédier cette étude à la mémoire de Mme M.-Th. Picard-Schmittlein, dont on sait l'intérêt qu'elle prit à ce qui touchait aux étoffes et aux textiles dans le monde ancien.

Dans les papiers de Ch. Picard, en effet, nous avons trouvé une note manuscrite accompagnée de croquis très sommaires figurant des fileuses égyptiennes au travail. Rien n'indiquait une relation quelconque avec la Crète. Mais nous savons trop l'intérêt que notre ancien maître lui a toujours porté pour ne pas croire qu'en faisant relever cette note, il devait songer aux auges doubles du Palais et des maisons de Mallia, comme nous y avons nous-mêmes immédiatement pensé quand nous sommes tombés par hasard sur ces images et sur ces références. Nous étions aidés, il est vrai, par notre fouille de la Maison de la Plage. Au pied d'un petit escalier, dans une embrasure, une auge double avait été installée en remploi (pl. 34γ)⁴. L'une des cavités ayant été brisée auparavant, les Minoens l'avaient remplacée par un vase grossier (pl. 34δ): il avait

1. Par exemple sur le seuil de la «cuisine» identifiée par nous en XV, dans la maison de la Façade à redan, *Mallia, Centre pol. I (ÉtCrét, XVII, 1969)*, p. 94 et pl. LIII, 5.

2. *Archaeology*, 26 (1973), pp. 101-105. Comme on pouvait s'y attendre, les réponses qu'a provoquées son exposé du problème dans un public américain d'amateurs ont été d'une belle extravagance: elles vont de l'aquarium au lave-vaisselle et du récipient pour le sang du taureau de sacrifice au réfrigérateur.

GRAHAM, *ibid.*, 31 (1978), p. 55, les rapporte consciencieusement et retient finalement celle qui en ferait des mangeoires pour les animaux. J. SHAW, *BSA*, 73 (1978), pp. 235-248, accepte et essaie de justifier architecturalement cette opinion.

3. *Mallia, Maisons IV (ÉtCrét, XXII, 1976)*, pp. 49-51.

4. *Ibid.*, p. 50. Le remploi laissait libre le lit supérieur de la pierre.

même contenance que la cavité encore intacte et ses fragments ont été recueillis sur le lit supérieur du bloc *d'ammouda* qui comportait une surface plane d'environ 0.30 m sur 0.40 m, juste à côté de cette cavité. Ce vase d'argile tout simple et sans décor aucun avait la forme d'un tronc de cône renversé, à fond plat (pl. 34β). Ainsi avons-nous pu établir que, selon toutes vraisemblances, le vase tronconique d'argile et l'auge hémisphérique de pierre devaient répondre au même usage, le premier ayant servi en l'occurrence au lieu et place de la seconde cavité détériorée. Or l'expérience de J. W. Graham prouve que les deux types de récipients ne pouvaient être destinés à contenir durablement des liquides: ils renfermaient autre chose, mais nous ne savions quoi¹.

Les peintures égyptiennes de Beni Hassan, El Bersheh et Thèbes² nous montrent des fileuses, tantôt accroupies, tantôt debout, à l'ouvrage devant une ou deux cuvettes tronconiques qui ont exactement le même profil et apparemment les mêmes proportions que celle de la maison de la Plage (pl. 35α). Un fil sort de chacune des deux cuvettes. Il passe dans la main gauche de l'ouvrière, puis vient s'embobiner autour du fuseau qu'elle fait tourner de la main droite, en l'appuyant parfois sur la cuisse légèrement fléchie. L'une des peintures (pl. 35γ) illustre même un détail qui explique l'utilité des deux vases: l'un des fils paraît de couleur claire, l'autre est de couleur foncée: ils sortent sans torsion des deux cuvettes. Après passage entre les doigts de l'ouvrier — dans ce cas, c'est un homme —, ils sont torsadés l'un sur l'autre comme les laines que nous disons «chinées». Ajoutons que, dans plusieurs cas, le fil semble passer dans une sorte de boucle ou de fourche fixée devant l'ouvrier, au haut d'une perche verticale, avant d'être enroulé sur le fuseau³ (pl. 35β). Et voilà, dûment attestés par des illustrations contemporaines — les tombes en question sont du Moyen Empire⁴ et l'auge de la maison de la Plage a été datée par nous, sur de tout autres critères, du MM I B⁵ — les procédés antiques de filature qui peuvent rendre compte de l'utilité des doubles «gournes» crétoises. Comme quoi, c'est souvent en regardant dans le domaine du voisin que l'on peut comprendre

1. Aucune de ces auges ne porte des traces de feu à l'intérieur, même dans les bâtiments incendiés; aucun résidu de corps gras n'y a été observé. En serait-il ainsi au cas où elles auraient régulièrement servi à récupérer de l'huile?

2. On trouvera maintenant les scènes essentielles commodément rassemblées, avec références aux publications de P. E. NEWBERRY, N. de G. DAVIES, J. GARSTANG, etc., dans le beau travail de Miss GRACE M. CROWFOOT, *Methods of Handspinning in Egypt and the Sudan* (Bankfield Mus. Notes, 12, 1931), qui vient d'être réimprimé en 1974, pp. 21 sq., fig. 5 à 8 et pl. 16.

3. C'est le procédé appelé «suspended spindle spinning», bien illustré aussi à Beni Hassan, cf. R. I. FORBES, *Studies in Ancient Technology*, IV (1956), pp. 154 sq.

4. Toutes ces peintures, provenant des tombes de Baqt, Kheti et Chnemhotep à Beni Hassan, de la tombe de Tehuti-hetep à El Bersheh et de la tombe de Daga à Thèbes, sont de la XIIe dynastie, soit des environs de 1900 avant J.-C.

5. Mallia, *Maisons IV*, p. 13. Le MM I B correspond approximativement au XIXe siècle avant J.-C.

telle ou telle technique dont les plus scrupuleuses observations «archéologiques», à elles seules, se sont avérées incapables de donner une idée.

Reste à s'interroger sur la nature exacte de ce que l'on mettait dans ces cuvettes ou ces cavités. Bien évidemment des pelotes de fibres textiles. Dans le cas des auges simples, il s'agissait de la masse encore brute qu'il fallait filer. Pour les auges doubles, on mettait en oeuvre le procédé du «doublage», bien connu en filature, qui renforce la solidité du fil en faisant s'enrouler sur eux-mêmes («en S» ou «en Z», pour prendre les termes conventionnels)¹ deux brins ayant spontanément tendance à se tordre², ou parfois deux fils de couleur différente³. Pour les auges doubles à mortaises latérales, c'était le même système, mais après passage par des points hauts, coulisses fixées au sommet de bâtons insérés dans les deux mortaises, ce qui devait donner plus de régularité au travail et à la tension des fils, étirés de haut en bas par l'ouvrier. Quel que soit le type de filage utilisé, il faut qu'il y ait une raison pour placer dans un vase ou dans une cavité de pierre la matière brute à filer. Pour de la laine, ce serait tout à fait superflu: la pelote de fibres laineuses, sèche et légère, se pose n'importe où sur le sol, près du travailleur. Elle apparaît souvent ainsi sur les peintures égyptiennes⁴, avant d'être, ailleurs, fixée au haut d'une quenouille. Pour le lin, il en va différemment, comme pour le coton du reste⁵. Une certaine humidité est nécessaire, que l'ouvrière obtient parfois simplement en faisant coulisser le fil dans sa bouche et en l'humectant de salive. La masse des fibres linières, qui avait été abondamment traitée à l'eau au cours des longues opérations du rouissage, pouvait encore garder, après sérançage et peignage, une certaine quantité d'humidité. Il pouvait donc être approprié de placer cette filasse humide dans quelque récipient où elle sécherait moins rapidement, dans un «mouilloir» où elle serait maintenue en somme à l'état hygro-métrique voulu. Nous croirions volontiers que les auges malliotes étaient destinées surtout au filage du lin⁶. Et nous en voyons une confirmation dans le nombre des auges doubles: on sait que le «retors» à deux brins est d'un emploi

1. Cf. R. I. FORBES, *Studies*, IV, pp. 157 sq. et n. 12, p. 169.

2. Cf. G. M. CROWFOOT, *Methods*, pp. 23 sq.

3. Cf. la tombe de Tehuti-hetep, P. E. NEWBERRY, *El Bersheh*, I, pl. 26 et p. 35. Cf. aussi, dans le monde grec, W. DEONNA, *Étude sur le mobilier délien* (*Délos*, XVIII, 1938), pl. LV, n° 430, et p. 264, n. 15, qui reproduit un vase du Metropolitan Museum où l'on distingue bien les ballots de laine et les corbeilles où s'entassaient les écheveaux.

4. Surtout apparent sur les peintures de la tombe de Chnemhotep, P. E. NEWBERRY, *Beni Hassan*, I,

pl. 29.

5. Cf. R. I. FORBES, *Studies*, IV, pp. 27 sq., qui cite un texte assez explicite de PLINIE, *H. N.*, XIX, 16-18.

6. On pourrait aussi penser au papyrus, pour lequel les mêmes exigences techniques sont attestées, cf. J. VANDIER, *Manuel d'archéol. égyptienne*, V (1969), pp. 482 sq. Le procédé devait être étudié plus en détail dans le tome VI. La disparition prématurée de VANDIER limitera, dans ce qui paraîtra de ce dernier volume, l'étude du lin aux seuls travaux agricoles.

beaucoup plus fréquent dans le travail du lin que dans celui du coton ou de la laine ¹.

Personne ne se montrera surpris de découvrir ainsi un artisanat du lin dans la région de Mallia à l'époque minoenne. D'abord parce que l'on cultive encore aujourd'hui cette plante en Crète et on a pu la cultiver déjà autrefois ². Ensuite parce que le nom du lin, sous la forme *ri-no*, apparaît très normalement dans les tablettes crétoises en Linéaire B, bien que sa culture ait paru plus répandue en Messénie ³. Enfin parce que le syllabogramme 53 du grec mycénien, qui semble être l'initiale du nom grec du lin, est attesté avec la même valeur phonétique *ri* en Linéaire A, alors que ce nom grec n'a pas d'origine connue en Indo-européen. Ce syllabogramme pourrait représenter une survivance idéogrammatique du Linéaire A ⁴. Il n'y aurait donc a priori aucune raison pour que les Malliotes n'aient pas cultivé et filé le lin avec lequel ils pouvaient tisser leurs étoffes fines, comme peut-être aussi les voiles de leurs navires ⁵.

Arrivons-en maintenant au texte de l'Odyssée qui a été invoqué par O. Pelon: quoique interpolé, il n'en est pas moins très intéressant. Il est exact que la laine longue peut être peignée à l'huile et que l'hypothèse de pièces d'étoffes qui égouttent leur huile n'a rien de déraisonnable. Mais *quid ad rem*? Dans le passage considéré, Homère évoque les diverses occupations des cinquante servantes au manoir d'Alkinoos.

αἱ μὲν ἀλετρεύουσι μύλησ' ἐπὶ μήλοπα καρπὸν
 205 αἱ δ' ἱστοὺς ὑφώσι καὶ ἡλάκατα στρωφῶσιν
 ἤμεναι, οἷά τε φύλλα μακεδνῆς αἰγείροιο·
 καιροσέων δ' ὀθονέων ἀπολείβεται ὑγρὸν ἔλαιον.
 ὅσσον Φαίηκες περὶ πάντων ἔδριες ἀνδρῶν
 νῆα θοὴν ἐνὶ πόντῳ ἔλαυνέμεν, ὥς δὲ γυναῖκες
 110 ἱστὸν τεχνῆσαι·

1. Cf. G. M. CROWFOOT, *Methods*, pp. 13-14.

2. OPIEN, *Cyn.*, II, 377. C. V. RAULIN, *Description phys. de l'île de Crète*, I (1869), p. 238. La culture était encore pratiquée dans la région même de Mallia au temps de nos premiers séjours en Crète, en 1936-1938.

3. Dans les tablettes de la série N, le mot est associé à l'idéogramme SA que l'on a rapporté au lin (VENTRIS-CHADWICK, *Documents*, pp. 295 sq., avec les précisions et la discussion de *Documents*², pp. 468 sq.). L. R. PALMER avait pensé que ces listes de contributions devaient plutôt concerner les graines de lin, dont on pouvait tirer de l'huile (*Interpretation*, pp.

310 sq.). En tout cas, le syllabogramme *RI*, initiale possible de *ri-no*= λίνον, le lin, apparaît en surcharge sur l'idéogramme 162 de la tunique, auquel il convient parfaitement. L'expression *ri-ta pa-we-a* (KN L 594; 648; 5927; 8159) désigne de toute évidence des étoffes de lin, cf., déjà, *Documents*, p. 319, citant hom. λῖτα.

4. Cf. P. CHANTRAINE, *Dict. Etym.*, III, p. 642 s.v. λίνον: «il est possible que la parenté de ces mots [formes en *i* bref et formes en *i* long] remonte très haut, ce qui n'exclurait pas que le terme soit emprunté indépendamment par les diverses langues à une langue méditerranéenne».

5. *Documents*, p. 134.

Les unes sous la meule écrasent le blé d'or.
 d'autres tissent la toile ou tournent la quenouille
 comme tourne la feuille au haut du peuplier;
 des tissus en travail, l'huile en gouttant s'écoule;
 autant les Phéaciens sur le reste des hommes
 l'emportent à pousser dans les flots un croiseur,
 sur les femmes autant l'emportent leurs tisseuses...

Pelon reprend inexactement cette traduction assez libre de V. Bérard «tissent la toile en tournant la quenouille»¹. En réalité, le poète évoque trois scènes différentes, comme le montre bien le jeu des particules: μέν... δέ... δέ... D'abord les femmes qui écrasent le grain sur les pierres à moudre², celles ensuite qui travaillent les textiles, enfin les étoffes qui égouttent leur excès d'huile, sans que l'on sache si ces dernières sont simplement suspendues en l'air ou si elles sont pliées et tordues à force par d'autres servantes, comme l'emploi de l'hapax καιροσέων pourrait le faire penser³. En tout état de cause, la scène médiane est bien distinguée des deux autres.

Toute la question est de savoir si elle est simple ou double. V. Bérard la sent double et il traduit la copule καί, introduite au milieu du vers, par un «ou» qui souligne son choix, mais aussi son embarras. O. Pelon la voit simple et je crois qu'il a la grammaire plutôt pour lui. Seulement il aboutit à une totale invraisemblance technique: jamais on n'a tissé une toile en tournant une quenouille!⁴ L'industrie humaine évoluée ne saurait confondre filage et tissage, ni quenouille et fuseau.

A la lumière des illustrations que nous venons de citer à propos des «gournes» de Mallia, nous voudrions, nous aussi, juger la scène simple. Mais il faut alors mettre en question le sens de ιστούς ὑφώωσι, puisqu'on ne se sert pas de quenouille pour tisser et que ἡλακάτη a toujours désigné le fuseau⁵. L'alliance des deux mots ιστός et ὑφαίνειν est banale dans la langue homérique⁶. On traduit

1. BCH, 90 (1966), p. 571.

2. On a découvert dans les fouilles crétoises de nombreuses meules à grain du type primitif qui correspondrait bien au texte d'Homère; ce sont de simples pierres incurvées en forme de selle, sur lesquelles un bloc transversal de forme appropriée était poussé à la main dans un mouvement de va et vient: il y en a une à Mallia même, dans le magasin XXVII, 5 de l'aile septentrionale du palais, cf. *Mallia, Palais III* (ÉtCrét, VI, 1942), p. 16 et pl. XXV, 2.

3. Ce serait le génitif pluriel féminin de καιρόεις, qui signifierait «bien serré», les καιροι étant les cordes

qui serrent la chaîne sur l'ensouple du métier à tisser, cf. P. CHANTRAINE, *Dict. Etym.*, II, p. 480, s. v. καιρός. L'idée sous-jacente serait celle de «noeud», c'est-à-dire à la fois de torsion et de serrage.

4. Le pluriel neutre ἡλάκατα correspond aux fils enroulés sur le fuseau. Au chant VI, v. 53, V. BÉRARD traduit par «quenouillée».

5. La confusion est impossible avec la navette, qui est la κερκίς, bien connue d'Homère.

6. Cf. *Od.*, II, 94 et 104; XV, 517; XIX, 139 et 149; XXIV, 139 et 147; etc.

toujours «tisser des toiles», «tisser», en prenant ἱστός dans son sens le plus dérivé: objet dressé > mât > ensouple de métier à tisser (ou support vertical de ce rouleau)¹ > trame ou tissu, toile, et notamment toile à voile. Soit. Mais, comme par hasard, dans le passage qui nous intéresse, ce n'est pas le verbe ὑφαίνειν que l'on a, mais encore un hapax, ὑφώσι, que l'on rattache à un *ὑφάω, non attesté, qui en serait un doublet². N'est-ce pas chercher bien loin?

La racine indo-européenne correspondante, *webh-, *ubh-, ne désigne-t-elle pas encore indistinctement filage et tissage, comme dans le travail de l'araignée, angl. cobweb, qui est filé et tissé en même temps?³ Et ἱστός n'a-t-il pas ici, près du simple *ὑφάω, son sens premier de perche dressée? Bref, l'alliance des deux mots n'évoque-t-elle pas tout simplement les femmes qui, ἕμεναι, assises, tirent et tordent entre leurs doigts le fil qui passe au haut du bâton fiché devant elles, pour l'enrouler sur leur fuseau qui tourne comme le feuille du peuplier au long fût, μακεδνή, image attirée en quelque sorte par la perche de la fileuse? Cette perche dont, au vers 110, on assure que les Phéaciennes ont su maîtriser l'usage, ἱστόν vel ἱστῶ τεχνῆσαι.

Laissons donc sa «tapisserie» à Pénélope! Il n'y a sans doute pas plus de métier à tisser dans le passage du chant VII qu'au-dessus des auges doubles de Mallia. Il y a seulement des femmes méditerranéennes au frais dans les recoins de leurs demeures ou assises sur le pas de leurs portes⁴, comme telle autre servante, évoquée par Ronsard sous des cieus moins cléments, pouvait être,

Assise au coin du feu dévidant et filant...

Paris, Noël 1977

HENRI VAN EFFENTERRE

1. Nous ne voulons pas entrer ici dans le vieux débat sur le type primitif de métier à tisser qu'aurait connu la Grèce.

2. P. CHANTRAINE, *Gram. Hom.* (1948), I 1. 356.

3. Il y a plusieurs verbes pour dire «filer» en grec ancien: κλώθω, νέω, et νήθω. Ils semblent correspondre à des étapes diverses, à des gestes différents

du filage, cf. P. CHANTRAINE, *Dict. Etym.*, III, p. 749, s.v. νέω.

4. Rappelons la place fréquente des auges doubles dans des embrasures ou à proximité de passages. Nous revenons sur certains aspects économiques de cette étude dans notre travail de synthèse sur «Le palais de Mallia et la cité minoenne» (1980), I, pp. 72-73.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΤΟΝ ΛΟΥΜΠΑΡΔΙΑΡΗΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

(Πίνακες 36-57)

Τὴν ἀνασκαφὴν στὸν Ἅγιον Δημήτρη τὸν Λουμπαρδιάρη Ἀθηνῶν, δίπλα στὴ λιθόστρωτη ὁδὸ ποὺ ὀδηγεῖ στὸν λόφο τῶν Νυμφῶν, τὴν εἶχε ἀναλάβει ὁ Σ. Ἰ. Χαριτωνίδης τὸ 1956, ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων τότε τῆς Ἐφορείας Ἀκροπόλεως.

Τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται τώρα πρέπει νὰ γράφτηκε γύρω στὸ 1962. Οἱ φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια ἀνήκουν σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Γιὰ ποιοὺ λόγους δὲν δόθηκε γιὰ δημοσίευση ἀπὸ τὸν ἴδιο πρὶν ἀπὸ τὸ 1966, εἶναι ἄγνωστο.

Ὅταν τὸ 1978, ἡ ὑπεύθυνη ἀρχαιολόγος τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν κ. Μ. Ἀναγνωστοπούλου κατέγραφε τὸ ὕλικό τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς, μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναζητήσω καὶ νὰ βρῶ τὰ χειρόγραφα τῆς ἐργασίας, φωτογραφίες καὶ σχέδια, καὶ νὰ τὰ ταυτίσω μετὰ ἀντικείμενα.

Γι' αὐτὸ εὐχαριστῶ πολὺ τὴν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Ντ. Καράγιωργα ποὺ μοῦ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ μελετήσω τὸ ὕλικό καὶ τὴν κ. Μ. Ἀναγνωστοπούλου γιὰ τὴ βοήθειά της. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴν κ. Μάρω Τσώνη-Κύρκου, γιὰ τὴ βοήθειά της στὸ νὰ ἐπαληθεύσουμε ὅσες σκόρπιες ὑποσημειώσεις βρέθηκαν στὰ χειρόγραφα. Τὸ χειρόγραφο παραδόθηκε γιὰ δημοσίευση χωρὶς καμιά ἄλλη προσθήκη ἢ ἐνημέρωση, μὲ μόνη τὴν παραβολὴ τῶν φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων μετὰ τὰ εὐρήματα καὶ τὴν ἀρίθμησή τους σύμφωνα με τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ εὐρετηρίου τῆς Ἐφορείας Ἀθηνῶν. Τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εὐχαριστῶ γιὰ τὴ δημοσίευσή.

ΑΓΓ. Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

Αἱ ἐκτεταμέναι ἐργασίαι διαμορφώσεως τοῦ χώρου εἰς τὸν λόφον τοῦ Φιλοπάππου προεκάλεσαν τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τὴν ἀνάληψιν περιορισμένης εἰς ἑκτασιν σκαφικῆς ἐρεῦνης παρὰ τὸν Ἅγιον Δημήτριον τὸν Λουμπαρδιάρη καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἄλλην, τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ἐκεῖθεν διερχομένης ὁδοῦ, ἔξω, δυτικῶς δηλαδὴ τοῦ ἐγκαρσίως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς ὁδοῦ βαίνοντος διατειχίσματος, ἥτοι πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ ἐξερχομένου διὰ τῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διαπιστωθείσης ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐρευνητῶν τῆς περιοχῆς Thompson καὶ Scranton πύλης, ἥτις μετὰ πολλὴν πιθανότητα ἐταυτίσθη ὑπ' αὐτῶν μετὰ τὸ Δίπυλον τὸ ὑπὲρ τῶν Πυλῶν¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἦτο ἐκτεταμένη, μόλις ὑπερέβαινεν τὰ 10×5 μέτρα. Ἐκτὸς ὅμως τοῦ κυρίου τούτου τομέως μικρὰ ἔρευνα ἐξετελέσθη καὶ βορειότερον, ἐκεῖθεν τῆς ὁδοῦ, ὀλίγον πρὸς τὰ ΒΑ. τοῦ ἐκκλησιδίου, ὅπου κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς πρὸς ἀνέγερσιν βοη-

1. H. THOMPSON - A. SCRANTON, *Stoas and City Walls on the Pnyx*, *Hesperia* 12, 1943, 301-330. Διὰ τὸ ὑπὲρ τῶν Πυλῶν Δίπυλον, βλ. σ. 312-324 καὶ 352-

356, εἰκ. 28, 29, 54, 63. Διὰ τὸ διατειχίσμα ἐπὶ Μουσείου, σ. 324-330, εἰκ. 35-39 (χρονολογία διατειχίσματος, σ. 333-4).

θητικῶν κτισμάτων τοῦ βορειότερον κειμένου τουριστικοῦ περιπτέρου ἀνεφάνη μικρὸν ναῖσκόμορφον κτήριο (πίν. 36α, εἰκ. 1).

Ὁ ἀνασκαφεὶς χώρος, προτοῦ διέλθῃ δι' αὐτοῦ τὸ διατείχισμα, κατελαμβάνετο ἀπὸ οἰκίας, αἵτινες εἶχον ἐν μέρει λαξευθῇ ἐπὶ τοῦ βράχου, ὅπως καὶ ὅλη ἡ ἐπὶ τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν καὶ τοῦ πρὸς βορρᾶν λόφου τῶν Νυμφῶν ἑκτασις, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Κοίλην¹.

Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀνασκαφῆς σχηματίζεται ὁ αὐχὴν, διὰ τοῦ ὁποίου διακρίνονται οἱ δύο παρακείμενοι λόφοι — καὶ αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους ἐδημιούργησε φυσικὴν ἀρτηρίαν, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ παρέστη κατόπιν ἀνάγκη νὰ προβλεφθῇ πύλη ἐπὶ τοῦ διατειχίσματος — καὶ ὁ βράχος ἐδῶ καταπίπτει ἀποτόμως. Τὴν ἀπότομον ταύτην κλίσιν ἐχρησιμοποίησαν πρὸς εὐχερεστέραν δημιουργίαν παρειῶν εἰς μεγάλο ὕψος διὰ τὴν κατασκευὴν οἰκίας, τῆς ὁποίας διεκρίθησαν ταχέως κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν αἱ οὕτω λαξευθεῖσαι ἐπὶ τοῦ βράχου ἀνατολικὴ καὶ νοτιὰ πλευρά.

Πρὸς ἔρευναν τῶν βαθυτέρων στρωμάτων καὶ ἐξακρίβωσιν τῶν χρόνων ἀχρηστεύσεως τῆς οἰκίας ἠνοίγησαν δύο περιορισμένης ἐκτάσεως τομαὶ ἐφαπτόμεναι τῆς παρειᾶς τοῦ βράχου καὶ τρίτη βορειότερον, παρὰ τὴν ὁδόν. Ἡ μὲν μία — τομὴ Α4 — ἐσκάφη κατὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.05 μ. ἀπὸ τῆς ΝΑ. γωνίας, μήκους 2.55 μ. καὶ πλάτους 0.90 (Δ.) - 1.40 μ. (᾿Α.), ἀπεκαλύφθη δὲ ἐν αὐτῇ τὸ πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ ἰσχυρῶς κεκλιμένου βράχου σχηματισθὲν ἐκ πεπατημένης γῆς δάπεδον. Ὁ πίν. 36β δεικνύει τὴν τομὴν κατὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτε καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ δαπέδου ἀφηρέθη διὰ νὰ διαπιστωθῇ μετὰ βεβαιότητος ὅτι τοῦτο ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ βράχου. Ἡ δοκιμὴ αὕτη δὲν ἔδωκεν εἰ μὴ μηδαμινὰ ὅστρακα καὶ τινα ἀποτρίμματα βράχου ἀπὸ τὴν λάξευσίν του προφανῶς προερχόμενα.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου διεκρίνετο εὐχερῶς τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς μὲ πολλοὺς κεράμους (πίν. 37α), ὧν οἱ πλεῖστοι ἐλαφρότατα κυρτούμενοι καὶ ὀλίγοι ἐπίπεδοι (στρωτῆρες) τοῦ κλασσικοῦ τύπου. Ἐντὸς τοῦ στρώματος τούτου, ἐκτὸς ὀλιγίστων τεμαχίων ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, εὐρέθησαν καὶ τρεῖς κανθαροειδεῖς κρατηρίσκοι, ὧν ὁ πληρέστερος εἰκονίζεται ἐν εἰκ. 3α, πίν. 37στ, Α. 290 (βλ. σ. 168).

Ἐτέρα τομὴ (τομὴ Α5) ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὴν γωνίαν τοῦ βράχου, εἶχε δὲ διαστάσεις 2.05 (Β.-Ν.) × 1.25 μ. (᾿Α.-Δ.). Ἐδῶ ὅμως μικρὸν μόνον μέρος τοῦ δαπέδου, πρὸς Β., ἐκαθαρίσθη, διότι τὴν νοτιὰν πλευρὰν κατελάμβανε παιδικὴ ταφή (βλ. Ταφή Α, σ. 163, 178). Ἡ ταφή, γενομένη ἐντὸς τοῦ σκληροῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς, εἶχε χρησιμοποίησιν τὰς δύο παρειὰς τοῦ βράχου. Ὁ τάφος ἀνοίγει ἐντὸς τοῦ σκληροῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς, εἶχε σχῆμα περίπου ἐλλειψοειδὲς μὲ μεγίστας διαστάσεις 0.47/0.57 μ., τὰ δὲ τοιχώματά του, ἅτινα πρὸς νότον συνέπιπτον μὲ τὴν παρειὰν τοῦ βράχου, εἶχον ἐπαλειφθῇ μὲ πηλόν. Τὰ ὅστ᾽ αὐτοῦ νεκροῦ, νηπίου προφανῶς, ἦσαν τόσον κακῶς διετηρημένα, ὥστε καὶ ἡ θέσις τοῦ σκελετοῦ νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ. Ἀπὸ τὴν θέσιν τῶν κτερισμάτων δυνάμεθα νὰ συνάγωμεν ὅτι

1. JUDEICH² σ. 168-169, εἰκ. 14 (σ. 171), βλ. καὶ Plan I (ἐνδείξεις οἰκιῶν). Ἐπίσης σ. 162 (διατείχισμα).

ἔκειτο μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ. καὶ ἐλαφρὰν ἀπόκλινιν πρὸς ΒΔ. Παρὰ τὴν δεξιὰν χεῖρα εἶχε τεθῆ τὸ ζευγὸς τῶν μικρογραφικῶν κυπέλλων (πίν. 45ε, Α. 265-266), κατὰ μῆκος δὲ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς εἰδώλιον (πίν. 45γ, ἀρ. 6467), μικρογραφικὴ χύτρα (πίν. 45δ, Α. 250) καὶ ἐντὸς ταύτης θήλαστρον (πίν. 45α, Α. 269). Ἐν συνεχείᾳ, παρὰ τοὺς πόδας, εὗρέθη μικρογραφικὴ πυξίς (πίν. 45α, Α. 264), τὸ πῶμα τῆς ὁποίας ἀπέκειτο παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ (βλ. κατωτέρω καὶ σ. 178).

Τρίτη, ἔτι μικρότερα τομὴ, ἡνοίγη κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας τοῦ βράχου πρὸς βορρᾶν, κατὰ τὸ ρεῖθρον τῆς ὁδοῦ, ὅπου ὁ βράχος καταπίπτει ἀποτόμως καὶ δὲν εἶναι πλέον ὁρατός. Ἡ τομὴ αὕτη εἶχε μῆκος (Ἀ.-Δ.) 1.20-1.50 καὶ πλάτος 0.90 μ. Ἡ τομὴ καὶ ἐνταῦθα προσεχώρησεν καὶ ὑπὸ τὸ δάπεδον, τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη ἀπὸ ἐρυθρωπὰ σφικτὰ χρώματα. Ὡς ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ ἐδάφους εἶχε χρησιμοποιηθῇ ἐδῶ ἰδιαίτερος ἄφθονος λατύπη ἀπὸ τὴν λάξευσιν τοῦ βράχου προερχομένη.

Ταφὴ Α

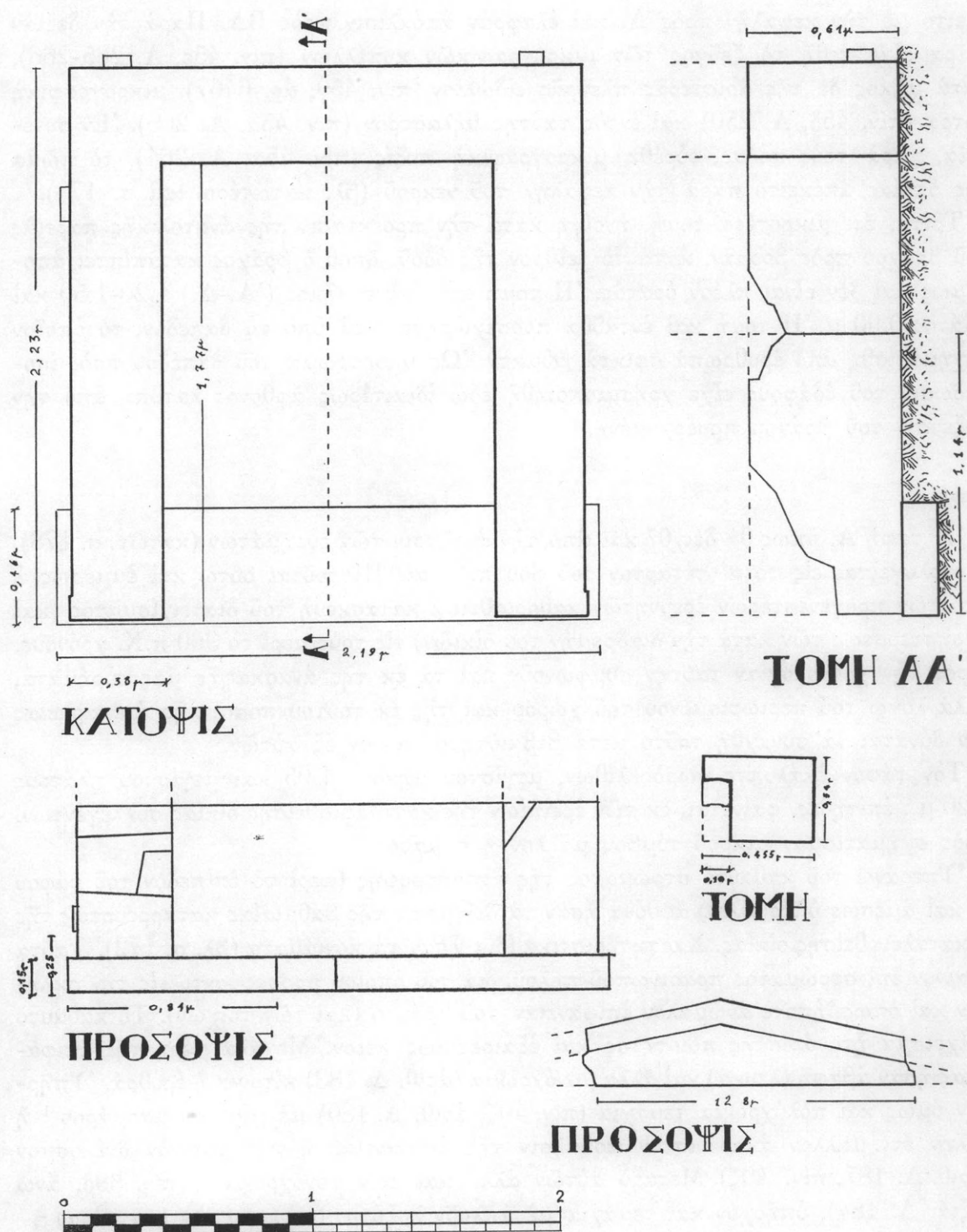
Ἡ ταφὴ Α, ὅπως θὰ δειχθῇ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τῶν εὐρημάτων (κατωτ. σ. 178), χρονολογεῖται εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Πιστοῦται οὕτω καὶ ἐμμέσως ἢ ὑπὸ τῶν προγενεστέρων ἐρευνητῶν καθορισθεῖσα κατασκευὴ τοῦ διατειχίσματος (καὶ ἀχρηστεύσεως τῶν κατὰ τὴν διαδρομὴν του οἰκιῶν) εἰς τοὺς περὶ τὸ 300 π.Χ. χρόνους. Πρὸς τὴν χρονολογίαν ταύτην συμφωνοῦν καὶ τὰ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς μας εὐρήματα, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ περιορισμένου τοῦ χώρου καὶ τῆς ἐκ τούτου ποσοτικῆς ἀνεπαρκείας δὲν δύναται νὰ συναχθῇ τοῦτο μετὰ βεβαιότητος μόνον ἐξ αὐτῶν.

Τὸν τάφον ἐκάλυπτε σωρὸς λίθων, μεγίστου μήκους 1.95 καὶ μεγίστου πλάτους 1.20 μ., ἐπίτηδες, φαίνεται, ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς κατεδαφισθείσης οἰκίας συλλεγέντων, πρὸς σχηματισμὸν μικροῦ τύμβου μᾶλλον ἢ σήματος.

Ὑπεράνω τοῦ καθαυτοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς (περὶ τὸ ἐπίπεδον τοῦ τάφου Α καὶ ἀμέσως ὑπὲρ αὐτὸ) ἄφθονα ἦσαν τὰ δείγματα τῆς βαθμιαίας καταρρεύσεως τῆς ἐγκαταλειφθείσης οἰκίας. Χαρακτηριστικὰ ἰδίᾳ ἦσαν τὰ κονιάματα (βλ. σ. 172). Ταῦτα ἔβαινον ἐπὶ στρώματος πρασινωποῦ πηλοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου προσεφύοντο εἰς τὴν σκληρὰν καὶ ὅπωςδήποτε ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν τοῦ βράχου (καὶ τῶν τοίχων). Τὸ καθαυτὸ ἐπίχρισμα ἦτο ἀρίστης ποιότητος καὶ ἐξαιρετικῶς λεῖον. Μεγάλα μέρη τῆς ἐπιφανείας ἦσαν ἀβαφῇ (λευκὰ) καὶ ἄλλα μονόχρωμα (ἀριθ. Δ. 183) κίτρινα ἢ ἐρυθρά. Ὑπῆρχον ὅμως καὶ πολύχρωμα τεμάχια (πίν. 40ζ, ἀριθ. Δ. 180) μὲ μίμησιν μαρμάρου¹ ἢ ἄλλην ἔτι μᾶλλον ἀκανόνιστον ποίκιλσιν τῆς ἐπιφανείας ἢ καὶ φυτικὸν διάκοσμον (ἀριθ. Δ. 187, πίν. 40ζ). Μεταξὺ αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τῶν μονοχρώμων (πίν. 39δ, ἄνω δεξιά, Δ. 184), ὑπῆρχον καὶ τεμάχια μὲ ἀπλοῦν λοξότμητον κυμάτιον (πατούρα)².

1. Μιμήσεις μαρμάρου βλ. M. BULARD, Peintures et mosaïques de Délos, Mon. Piot. 14, 1908, πίν. 14d, 15a.

2. Olynthus XII (1946) 193, πίν. 167 μὲ ὅμοιον κυμάτιον.

Είχ. 1. Ὁρθογώνιον ναῖσκόμορφον κτίσμα.

Πυραὶ

Τὸ στρώμα ὅμως τοῦτο τῆς καταστροφῆς δὲν ἐπεξετείνετο ὁμοιόμορφον καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς καταστροφῆς. Ἦδη ἀπὸ ὕψους 0.15 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον διεκρίνοντο σαφῶς ἐκτάσεις ἀκαθορίστου σχήματος μὲ πολλὰ ἴχνη καύσεως καὶ ἀφθονώτερα τεμάχια ἀγγείων. Αἱ πυραὶ αὗται, ἀκολουθοῦσαι τὴν (πρὸς Β. ἰδίᾳ ἰσχυράν καὶ ἀσθενεστέραν πρὸς Ἀ.) κλίσιν τοῦ ἐδάφους διεκρίθησαν εἰς πέντε ἐπάλληλα καὶ σαφῶς μεταξὺ τῶν διακρινόμενα στρώματα (βλ. σ. 179-185).

Αἱ κατώτεραι τῶν πυρῶν τούτων εἶχον πάχος 0.20-0.25 μ. καὶ ἔντονα, ἰδίως εἰς τὸ κάτω αὐτῶν μέρος, τὰ ὑπολείμματα τῆς καύσεως. Τὸ σχῆμα τῶν δὲν ἦτο σαφές, μία τούτων φαίνεται ὅτι ἦτο ἐλλειψοειδής. Αἱ ὑπερκείμεναι πυραὶ διεκρίνοντο διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν ἀφθονίαν τῶν τεμαχίων, ἐξ ὧν, ἐνίοτε καὶ ὁλόκληρα σχεδὸν ἀγγεῖα (ἰδίᾳ μεγαρικοὶ σκύφοι) ἀπετελέσθησαν. Ἡ πληρέστερον ἐρευνηθεῖσα, δευτέρα ἐκ τῶν ἄνω, πυρὰ εἶχε μῆκος 5.40 μ., ἀνεσκάφη δὲ εἰς πλάτος 3 μ. ἀλλ' ἐπροχώρει πρὸς Β. καὶ πέραν τοῦ ἀσκάπτου, ὑπὸ τὴν (λιθόστρωτον) ὁδόν. Τὸ σχῆμα τῆς φαίνεται ὅτι ἦτο ὀρθογώνιον. Ἐκ τῆς πυρᾶς ταύτης συνελέγησαν ὑπὲρ τὰ εἴκοσι ζεμπίλια μὲ ὄστρακα. Ἡ φωτογραφία τοῦ πίν. 37β παρέχει χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς συσσωρεύσεως ταύτης τῶν ὀστράκων ἢ καὶ ὁλοκλήρων ἀγγείων, ὅπως ἐθραύσθησαν κατὰ χώραν.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης τῶν πυρῶν ὑπῆρχε ταφὴ ἐντὸς ὀξυπυθμένου ἀμφορέως (ἐγχυτρισμός) μὲ λύχνον.

Ὑπεράνω, τέλος, τῶν πυρῶν ἐκτεταμένος λάκκος ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου. Τὸ γέμισμα τοῦτο μᾶς συνδέει πρὸς ἄλλον τομέα τῆς ἀνασκαφῆς βορειότερον, ἐκεῖθεν τοῦ ἐκκλησιδίου (βλ. σ. 185, Μεγάλο γέμισμα).

Ναῖσκόμορφον κτίσμα

Ἐκεῖ, ὅπως ἐλέχθη (σ. 162) ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν διάρκειαν ἄλλων ἐργασιῶν μικρὸν ὀρθογώνιον ναῖσκόμορφον κτίσμα (πίν. 36α) διαστάσεων 2.22×2.055 μ., ὡς ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 1 ἀκριβέστερον δηλοῦται. Ὅλην ὅμως τὴν περιοχὴν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναῖσκου μέχρι τοῦ βράχου ἐκάλυπτε ἐκτεταμένον γέμισμα τῆς αὐτῆς, ὡς θὰ δειχθῇ, ἐποχῆς (βλ. σ. 185) καὶ οὕτω ἡ ἀνασκαφικὴ χρονολόγησις τοῦ κτηρίου καθίσταται ἀδύνατος.

Κεραμοσκεπεῖς τάφοι

Νοτίως τῶν πυρῶν (καὶ τῆς πύλης) εὐρέθησαν τρεῖς κεραμοσκεπεῖς τάφοι ρωμαϊκῶν χρόνων.

1. Ἐπὶ τοῦ πρώτου τούτων ἵστατο κατὰ χώραν κιόνιον ἀποκεκρουμένον καθ' ὕψος καὶ κάτω, μεγίστου ὕψους 0.96 μ. μὲ κυρτὴν ταινίαν πλάτους 0.04 μ. ἀρχομένην 0.11 μ. ὑπὸ τὴν κορυφὴν (πίν. 37γ). Τὸ κιόνιον ἔφερε παλαιὰν ἐπτάστιχον ἐπιγραφὴν ἀποξεσθεῖσαν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀναγιγνώσκονται τὰ εἰς τὴν εἰκ. 2 γράμματα.

Οἱ στίχοι 4-7 συμπληροῦνται ἀσφαλῶς οὕτω:

P. -101.4 III I.
 1 2 3 4 5 6 7
 A P 1 L III III
 III 2 III III I H P
 1 2 3 4 5 6 7
 III 3 III 1 M III 1 Y
 Γ Υ Ν III

4 [Θ]υ[γ]άτηρ
 5 Χαρ[ίτ]ωνος
 6
 7 Γυν[ή]

Εικ. 2. 'Επιγραφή κιονίου κεραμοσκεπούς
 τάφου Α.

Κατά την έτέραν δέ ὄψιν τὸ κιόνιον ἔφερε χαμη-
 λότερον, εἰς ἀπόστασιν 0.145 ὑπὸ τὴν ταινίαν, τὴν
 ἐξῆς μεταγενεστέραν τρίστιχον ἐπιγραφὴν καταλαμβάνουσιν εἰς ὕψος 0.145 μ.:

ΠC ||||| |||
 ΠΕΤΑΙ
 ΑΝΓΕΛ [ἦθεν ἡ εἰς]

Ὁ ὑπὸ τὸ κιόνιον τάφος ἀπετελεῖτο ἐκ κυρτῶν κεράμων, εἶχε δὲ ἀποκοπὴν κατὰ τὸ βόρειον μέρος του. Τὸ οὕτω σφζόμενον μέγιστον μῆκος του ἦτο 0.96 μ. καὶ τὸ πλά-
 τος του 0.50 (B.) - 0.40 μ. (N.), εἶχε δὲ κατεύθυνσιν NNΔ. - BBA. μετὴν κεφαλὴν
 τοῦ νεκροῦ πρὸς Ν. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν μόνον μικρὰ τεμάχια ἐφθαρμένων, πιθα-
 νῶς ἐκ καύσεως, ὀστῶν.

2. Δεύτερος τάφος ἔτι νοτιώτερον εὐρεθεὶς εἶχε κατεύθυνσιν Ἀ.-Δ. Ἀπετελεῖτο δὲ
 ἀπὸ δύο καθ' ἑκατέραν τῶν πλευρῶν κεράμους, ἕκαστος τῶν ὁποίων εἶχε μῆκος 0.83 μ.
 Ὁ οὕτω σχηματιζόμενος τάφος εἶχε μῆκος 1.54 μ. καὶ πλάτος ἐσωτερικὸν 0.35-
 0.38 μ. Ἐντὸς τοῦ τάφου ἔκειτο σκελετὸς μήκους 1.40 μ. μετὰ ὑάλινον βαλσαμάριον
 δεξιὰ τῆς κεφαλῆς.

3. Τρίτος τέλος τάφος εὐρέθη ἔτι νοτιώτερον καὶ δυτικώτερον τῶν ἄλλων. Οὗτος
 ἦτο πολὺ κατεστραμμένος· ἐσώζετο μόνον εἰς ἐπίπεδος κέραμος (στρωτήρ) διαστά-
 σεων 0.67×0.45 μ. Εἶχε κατεύθυνσιν Β.-Ν. μετὸν σκελετὸν πολὺ κατεστραμμένον.
 Ἐν τούτοις ὁ τόσον ἐλλιπῶς σφζόμενος τάφος ἔδωκε δύο ἀκεραίας πρόχους (ἀριθ.
 Α. 295, Α. 297, πίν. 57ζ, εἰκ. 7ε-ζ) ἐκ τῶν ὁποίων χρονολογεῖται εἰς τοὺς περὶ τὸ
 300 μ.Χ. χρόνους (βλ. κατωτ. σ. 187).

Ἐνσωματώνω εἰς τὴν ἔρευναν ταύτην τὸ βυζαντινὸν πινάκιον (πίν. 56β, εἰκ. 7η)
 τὸ εὐρεθὲν κατὰ τὸν καθαρισμὸν παρὰ τὸν κυκλικὸν πύργον ἔξωθι τοῦ διατειχίσματος.
 Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο χρονολογούμενον εἰς τὸν 12ον αἰ., ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἐξ ἄλλης πλευρᾶς
 τὴν κατὰ τὰς ἐρεῦνας τῶν Thompson καὶ Scranton¹ διαπιστωθεῖσαν ἐπισκευὴν ἢ
 μᾶλλον ἀναβίωσιν τῆς ὀχυρώσεως τοῦ διατειχίσματος κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν.

1. SCRANTON, Hesperia 1943, σ. 376-378, εἰκ. 68.
 Ἡ ἐπισκευὴ λοιπὸν δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ Δίπυλον,

ὥς ἐνόμισαν οἱ ἐρευνηταὶ ἐκ τῆς (τυχαίας) ἀπουσίας εὐρη-
 μάτων εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ διατειχίσματος.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Ἡ καταγραφή αὕτη ἀρχίζει ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα καὶ προχωρεῖ βαθμηδὸν πρὸς τὰ ἀνώτερα ¹.

Ὁ πηλὸς ὅλων τῶν ἐλληνιστικῶν ἀγγείων τῆς ἀνασκαφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βαλσαμάρια καὶ τὰς λαβὰς τῶν ἀμφορέων, τῶν ὁποίων συνήθως ἡ προέλευσις ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὰ σφραγίσματα καὶ τινὰς ἄλλας περιπτώσεις, ὅπου ρητῶς τοῦτο ἀναφέρεται, εἶναι ἀναμφισβητήτως ἀττικὸς, δι' ὃ καὶ δὲν σημειοῦται κατὰ τὴν περιγραφὴν.

Αἱ διαστάσεις παρέχονται πάντοτε εἰς μέτρα.

1ον στρῶμα (καταστροφῆς)

Τοῦτο ἡρευνήθη, ὡς ἐσημειώθη, διὰ τριῶν μικρῶν τομῶν εἰς βάθος ἀλλὰ καὶ κατὰ κανονικὰ στρώματα ὑπὸ τὰς πυράς, ἅτινα ἐξίχθησαν μέχρι τοῦ δαπέδου. Ἐν τούτοις ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων εἶναι πάρα πολὺ μικρὸς, διὰ τὴν νὰ βασισθῇ ἐπ' αὐτῶν ἀσφαλὴς χρονολόγησις τῆς οἰκίας. Ὅπως δὲ ὅμως ἡ οὐσιαστικὴ ἔλλειψις εὐρημάτων δεικνύει ὅτι ἡ ἐγκατάλειψις τῆς οἰκίας ἐγένετο ὑπὸ συνθήκας, αἵτινες ἐπέτρεψαν τὴν συναποκομιδὴν τῶν ἐν αὐτῇ ἀντικειμένων. Ὡστε ὀρθότερον εἶναι νὰ ὀμιλῶμεν περὶ ἐγκαταλείψεως καὶ ὄχι καταστροφῆς. Ἡ βαθμιαία αὕτη ἐρήμωσις ἀλλοιοῖ καὶ τὸν εὐρηματικὸν χαρακτήρα καὶ τὴν χρονολογικὴν σημασίαν τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς, διότι κατὰ τὴν σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου συσσώρευσιν τῶν ὑλικῶν ἐπέτρεψε καὶ τὴν μεταξὺ τῶν ἐρειπίων διεΐσδυσιν μεταγενεστέρων ἀντικειμένων.

Δι' ὃ καὶ γίνεται προσπάθεια νὰ διακριθῇ τὸ καθαυτὸ στρῶμα καταστροφῆς, τὸ ὁποῖον θὰ ἐσχηματίσθῃ ἂν ὄχι ἀμέσως τουλάχιστον ταχύτατα μὲ τὴν κατακρήμνισιν τῆς στέγης τῆς οἰκοδομῆς (ἴσως καὶ διὰ τῆς σκοπίμου ἀφαιρέσεως τῆς ξυλείας), ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς ἐγκαταλείψεως. Ἡ μικροτάτη ὅμως ποσότης ὀστράκων εἰς τὸ κατώτατον καὶ ἡ πιθανότης ἀναμείξεως νεωτέρων εἰς τὸ ἀνώτερον στρῶμα δὲν εἶναι ἐπικοδομητικὰ στοιχεῖα πρὸς συναγωγὴν ἀσφαλοῦς συμπεράσματος σχετικῶς μὲ τὴν χρῆσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς οἰκίας.

Ἀντιθέτως ἡ παρουσία ἀρχαιοτέρων τῆς χρήσεως τοῦ κτηρίου ὀστράκων, φαινόμενον σὺνθηδες εἰς πάντα τόπον μὲ μακροχρόνιον ζωὴν, τὰ ὁποῖα ἐπίσης εἶναι ἀφθονώτερα εἰς τὸ ἀνώτερον στρῶμα, εὐχερῶς ἐρμηνεύεται ἐκ παλαιότερας γενικῶς χρήσεως τοῦ τόπου, εἰδικῶς δὲ ἐδῶ δύναται νὰ ἀποδοθῇ καὶ εἰς τὴν ἀνάμειξιν μὲ τὸ χῶμα, μὲ τὸ ὁποῖον κατεσκευάσθησαν οἱ τοῖχοι τῆς ὑπὲρ τὸν βράχον ἀνωδομῆς.

1. Ἐπειδὴ, πρὸς παραβολὴν τοῦ ὑλικοῦ, συχνὴ θὰ γίνεταί ἀναδρομὴ εἰς ὠρισμένας μελέτας περιλαμβανούσας κυρίως ἐλληνιστικὰ εὐρήματα ἐξ Ἀθηνῶν, ἡ παραπομπὴ εἰς ταῦτα θὰ γίνεταί μὲ τὰς κατωτέρω σημειουμένας συντμήσεις :

THOMPSON : H. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3, 1934, 309-480.

SCRANTON : H. THOMPSON - R. SCRANTON, Stoa and City Walls on the Pnyx, *Hesperia* 12, 1943, 269-380).

SCHWAB. : W. SCHWABACHER, Hellenistische Reliefkeramik in Kerameikos, *AJA* 45, 1941, 182-228, πίν. 1-10.

PNYX I : G. R. DAVIDSON, D. B. THOMPSON, Small Objects from the Pnyx I, *Hesperia Supplement* 7, 1943.

PNYX II : L. TALCOTT - B. PHILIPPAKI - R. EDWARDS κ.ξ., Small Objects from the Pnyx II, *Hesperia Supplement* 10, 1956.

Ἡ γενικὴ εἰκὼν εἶναι ἡ ἐξῆς: Ὀλίγα, σχετικῶς, καὶ μάλιστα μικρὰ καὶ πολὺ ἐφθαρμένα ἐκ τριβῆς ὀστρακά. Κέραμοι ἀπαντῶνται ἀμφοτέρων τῶν τύπων, τόσοι οἱ κλασσικοὶ ἐπίπεδοι, μετὰ χεῖλους, στρωτῆρες, ὅσον καὶ οἱ ἐλαφρῶς καμπυλούμενοι, μὲ λοξότμητον χεῖλος. Τὰ κονιάματα ἐλλείπουν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου, ἐνῶ ἀφθονοῦν εἰς τὰ ὑπερκείμενα στρώματα (τῆς ἐγκαταλείψεως) (βλ. κατωτ. σ. 172). Μυκηναϊκά, ἐν τεμάχιον (τὸ μοναδικὸν ὅλης τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 37ε) ἐκ μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, μὲ διακόσμησιν ἐναλλασσομένης κατευθύνσεως σειρῶν καμπυλῶν. Τὸ θέμα δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς εἰλημμένον ἐκ κράνους κατεσκευασμένου μὲ χαυλιόδοντας κάπρου¹. Γεωμετρικὰ καὶ ἐρυθρόμορφα: ὀλίγα μικρότατα τεμάχια.

Μελαμβαφῆ. Τεμάχια φιαλιδίων καὶ πινακίων. Τρεῖς κρατηροειδεῖς κανθαρίσκοι (ὁ πληρέστερον σφζόμενος, πίν. 37στ, εἰκ. 3α, Α. 290). Τὰ πλησιέστερα παράλληλα Thompson A29 (περὶ τὸ 300 π.Χ. καὶ μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., βλ. αὐτ. σ. 315) καὶ Hesperia 20, 1951, 122 πίν. 52α 4, τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς ὕψους, ἤτοι 0.096). Τεμάχιον λεκανοειδοῦς ἀγγείου (εἰκ. 3β) περιλαμβάνον τὸ ὀριζοντίως ἐξέχον χεῖλος, ἐφ' οὗ διακόσμησις δι' ἐπιθέτου λευκοῦ. Διαστ. 0.08×0.044 μ., πλάτος χεῖλους 0.024 μ. Ἡ τεχνικὴ τῆς δι' ἐπιθέτου λευκοῦ διακοσμήσεως εἶναι γνωστὴ παλαιότερον (τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ.), τὸ δὲ κοσμητικὸν στοιχεῖον τὸ χρησιμοποιούμενον ἐπὶ τοῦ τεμαχίου μας δὲν κατατάσσεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς δυτικῆς κλιτύος (West Slope Ware).

Χονδροειδῆ ἀγγεῖα. Ἐσημειώθησαν δύο χεῖλη πίθων, καθὼς καὶ τμῆμα βαθείας ἀβαφοῦς λεκάνης, ὕψους 0.095 καὶ διαμέτρου βάσεως 0.103 μ.

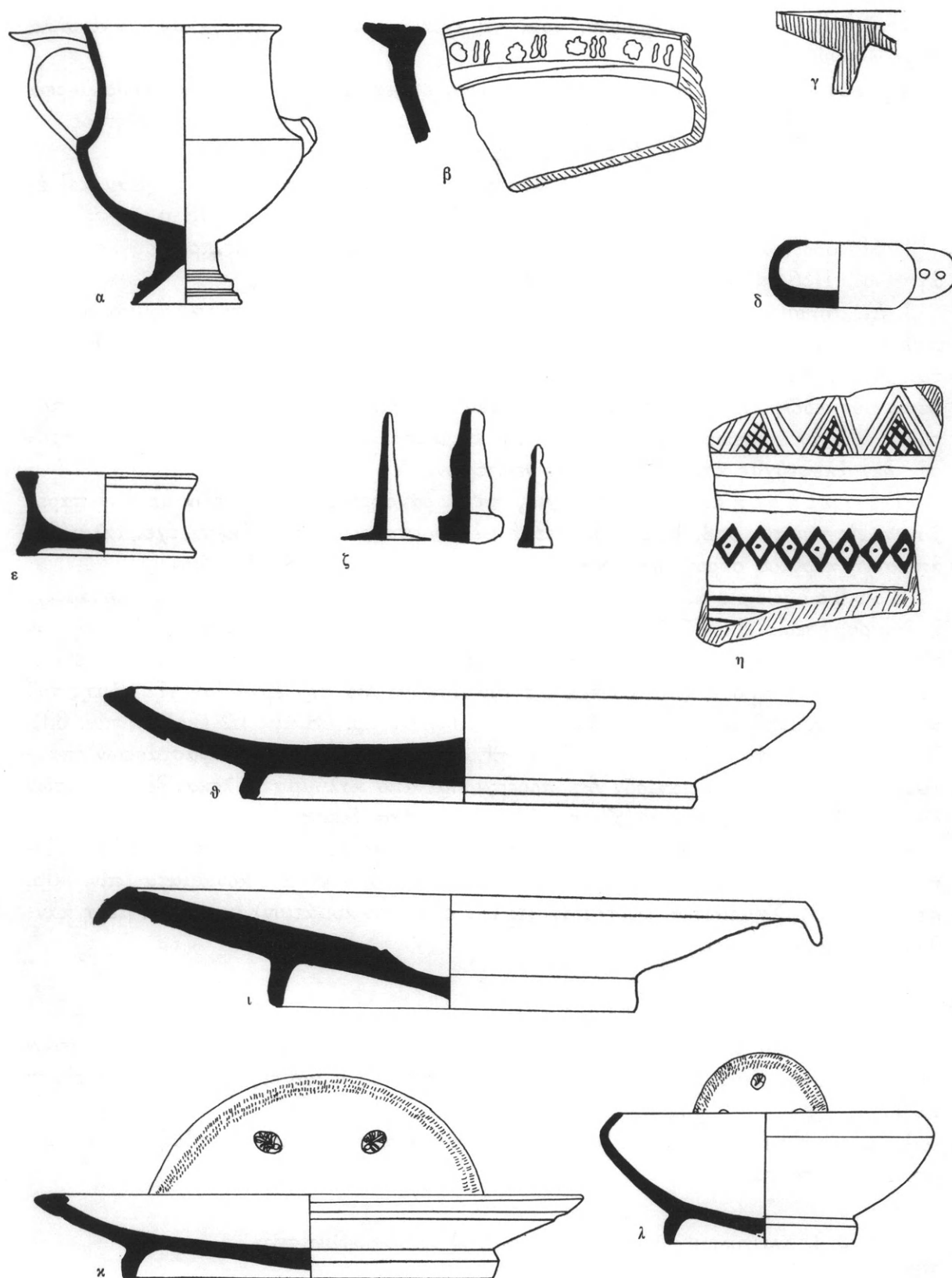
Ἐξ ὅλων τῶν εὐρημάτων ἀσφαλὲς στοιχεῖον πρὸς χρονολόγησιν ad hoc παρέχουν οἱ τρεῖς κρατηρίσκοι, ὅχι μόνον διότι εὐρέθησαν ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ ἀριθμὸς των καὶ ἡ ὑπαρξὶς τεμαχίων ἱκανῶν πρὸς ἀνασύστασιν των ἀποκλείουν τὴν τυχαίαν ἐν τῷ στρώματι παρουσίαν των. Περὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς ἀνευρέσεως ἐλαχίστων ἄλλωστε καὶ ἀσημάντων ἀρχαιοτέρων ὀστράκων βλ. ἀνωτέρω.

Ἀντιθέτως ἐνδεικτικὴ καὶ ἐπιβεβαιωτικὴ τῆς εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. χρονολογήσεως τῆς ἀχρηστεύσεως τῆς οἰκίας εἶναι ἡ ἀπουσία τῶν εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα ἀφθονούντων τεμαχίων ἀγγείων δυτικῆς κλιτύος καὶ μεγαρικῶν σκύφων.

2ον στρώμα (ἐγκαταλείψεως, I, βαθύτερον)

α. Εἰς τὰς τομάς. Ἡ γενικὴ εἰκὼν δὲν διαφέρει αἰσθητῶς τοῦ στρώματος καταστροφῆς, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν τριβὴν καὶ μικρὰν ποσότητα τῶν ὀστράκων, ἐμφανίζονται ὅμως τῶρα τεμάχια τῆς δυτικῆς κλιτύος (πινάκια μὲ διακόσμησιν κυκλικήν, ἐν τῷ κέντρῳ βαθύτερα καὶ σκύφοι μὲ ὀρθὰ τοιχώματα εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος) καὶ εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ στρώματος· ἐπίσης ἐν τεμάχιον μεγαρικοῦ σκύφου. Τὰ τεμάχια κονιαμάτων, μονόχρωμα κυρίως, ἀρχίζουν νὰ πολλαπλασιάζονται. Αἱ ἐνδείξεις χρήσεως τῆς οἰκίας καθίστανται ἐπίσης σαφέστεραι. Ἀνευρέθησαν οὕτω ἀγνῶτες κορινθιακοῦ τύπου (κωνικαί, βλ. Pnyx I 76-79) ἀπαντῶσαι ἐν Ἀθήναις

1. Βλ. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑ, Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῇ- ναις, ΑΕ 1888, πίν. 8, 12.

Εἰκ. 3. α. Τομή κανθαρίσκου Α. 290. β. Τομή τεμαχίου λεκανοειδοῦς ἀγγείου, 1ου στρ. καταστροφῆς. γ. Τομή τεμαχίου πινακίου Α. 334, 3ου στρ. ἐγκαταλείψεως ΙΙ. δ. Τομή μικρογραφικοῦ ἀγγείου Δ. 48, 3ου στρ. ἐγκαταλείψεως ΙΙ. ε. Τομή κυλινδρικοῦ φιαλίδιου Α. 390, 3ου στρ. ἐγκαταλείψεως ΙΙ. ζ. Σιδηροῖ ἥλοι, Δ. 166, Δ. 168, Δ. 167, 3ου στρ. ἐγκαταλείψεως ΙΙ. η. Τεμάχιον γεωμετρικοῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ 4ου στρ. θ. Τομή πινακίου Α. 305, 5ου στρ. ι. Τομή πινακίου Α. 304, 5ου στρ. κ. Πινάκιον μέ ξντυπα ἀνθέμια Α. 256, 5ου στρ. λ. Φιαλίδιον Α. 271, 5ου στρώματος.

ἀπὸ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, τρία τεμάχια λύχνων, ὡς καὶ λεκάναι καὶ ἄλλα ἀγγεῖα χονδροειδῆ.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων παρέχεται μόνον φωτογραφία (εἰκ. 37δ) μὲ δύο ἐρυθρόμορφα τεμάχια, ἐν μελανόμορφον μὲ πόδας ζώου καὶ μικρὸν τεμάχιον δυτικῆς κλιτύος.

Μικροαντικείμενα. Εἰς τὸ στρώμα τοῦτο ἀνήκουν:

1. (Ἀριθ. Δ. 57, πίν. 38α δεξιά). Ὅστεινον κομβίον κυρτὸν κατὰ τὴν μίαν καὶ ἐπίπεδον κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν ἐπιφανειῶν. Πάχος 0.004, διάμ. 0.018 μ.

2. Μολύβδινον ἔλασμα, πλάτους 0.014, ἀριθ. Δ. 154 (σύνδεσμος πρὸς συγκόλλησιν ἀγγείου). Πρβ. κατωτ. σ. 172 καὶ 173.

β. Εἰς τὸν δυτικὸν τομέα. Τὸ δυτικώτερον τμήμα τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου ἀνεσκάφη βαθύτερον καὶ ὑπὸ τὰς πυρὰς εἰς ἀκανόνιστον ἔκτασιν 3.50×3.00 μ. περίπου. Καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἀπεκαλύφθη ὁ βράχος, ἡ γενικὴ δὲ εἰκὼν τῶν εὐρημάτων δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς τῆς ἐκ τῶν εἰς βάθος τομῶν σχηματισθείσης, λόγῳ ὅμως τῆς ἀποτόμου ἐδῶ ἀνυψώσεως τοῦ βράχου καὶ τοῦ ἐν μέρει λεπτοτάτου στρώματος καταστροφῆς δὲν ἀπεφεύχθη κάποια ἀνάμειξις νεωτέρων.

Γεωμετρικά. Ὀλίγα τεμάχια, τὰ χαρακτηριστικώτερα τῶν ὁποίων παρέχονται εἰς τὸν πίν. 38β. Τὸ ἄνω ἀριστερά, μὲ τὸν σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, ἔχει παλαιόθεν ἀποκοπῇ περίπου στρογγύλον διὰ νὰ χρησιμεύσει πιθανῶς ὡς βαρίδιον.

Ἐρυθρόμορφα. Τὰ τεμάχια τὰ σφύζοντα ἔστω καὶ μικρὰ μέρη παραστάσεως ἢ διακοσμήσεως εἰκονίζονται εἰς τὸν πίν. 38γ-δ. Τὰ τεμάχια τοῦ πίν. 38γ ἀνήκουν εἰσέτι εἰς τὸν 5ον αἰ. (τοὺς τελευταίους πάντως χρόνους), ἐνῶ τὰ τοῦ πίν. 38δ (τουλάχιστον τὰ δύο ἀριστερά) ἀποδοτέα εἰς τὸν 4ον αἰ. Διὰ τὴν ἐργασίαν τῆς κόμης τοῦ ἄνω δεξιά τεμαχίου πρβ. Olynthos XIII, 100-101 ἀρ. 48 πίν. 62 (καὶ 49 πίν. 63). Ἐπὶ τῶν τριῶν ἀσφαλῶς τεμαχίων τοῦ πίν. 38γ σφύζονται μέρη παραστάσεων ἐπαυλίων¹, δύο δὲ τούτων φανερόν ὅτι προέρχονται ἀπὸ καλύμματα λεκανίδων, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι συχνότατον τὸ εἶδος τοῦτο τῆς παραστάσεως.

Εἰς τὸ στρώμα τοῦτο ἀπαντῶνται ἐν ἀφθονίᾳ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, κυρίως ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς, ἀγνῦθες (κορινθιακαὶ βλ. ἀνωτ. σ. 168) καὶ κονιάματα (πίν. 40β, στ-ζ, σ. 163). Σημειωτέα ἐπίσης βάσεις (μὲ σύνθετον κυμάτιον) καὶ κάτω μέρη κανθάρων (ἢ κρατηρίσκων).

3ον στρώμα (ἐγκαταλείψεως II, ὑψηλότερον)

Ἐνῶ κατὰ βάσιν ἡ γενικὴ εἰκὼν εἶναι ἡ αὐτή, ἡ διεῖσδυσις νεωτέρων — ὀρθότερον ἴσως ἢ κανονικὴ ἐπίχωσις — ἔχει πλέον συντελεσθῇ, ἔστω καὶ εἰς περιορισμένην εἰσέτι κλίμακα.

Γεωμετρικά. Ὁ πίν. 38ε παρέχει τὰ χαρακτηριστικώτερα εὐρήματα ἐκ τοῦ στρώματος τούτου.

1. Βλ. Σ. Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ, Ἀνασκαφὴ κλασσικῶν μὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν. τάφων παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, ΑΕ 1958, 27,

Μελανόμορφα. Ἐσημειώθησαν δύο τεμάχια.

Ἐρυθρόμορφα. Ὀλίγα ἀσήμαντα τεμάχια.

Δυτικῆς κλιτύος. Ἐμφανίζονται ἀποτόμως ἀφθονα καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν, τόσον τῆς μετὰ γεωμετρικῶν σχεδίων ὅσον καὶ τῆς φυτομόρφου διακοσμῆσεως (πίν. 38στ, 39α). Τὸ πρῶτον εἶδος, τὸ ὁποῖον εὐρίσκει παράλληλα εἰς τὴν ὁμάδα Α τῆς Ἀγορᾶς (Thompson A39) ἀπαντᾷ ἐπὶ σκυφοειδῶν ποτηρίων μὲ ὀρθὰ τοιχώματα κατὰ τὸ ἄνω μέρος καὶ ταινιοσχήμους λαβάς μὲ ὀριζοντίως ἐξέχοντα ἐπιθήματα, ἐνίοτε ὑπὸ μορφὴν καρδιοσχῆμων φύλλων (κισσοῦ;), ὡς τὰ εἰς τὸν πίν. 39δ παρεχόμενα δύο δείγματα. Ἀλλὰ καὶ φυτόμορφος διακόσμησις συνδυάζεται πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου τούτου, ὡς τὰ μετὰ χαραγμάτων τεμάχια, ὧν τὰ δύο μεγαλύτερα, ἀρ. Α. 331-332, εἰκονίζονται ἐν πίν. 39στ.

Μεγαρικοὶ σκύφοι. Περιορισμένοι εἰσέτι ἀριθμητικῶς ἐμφανίζονται καὶ οἱ μεγαρικοὶ σκύφοι.

Μελαμβάφη. Τὰ πινακία, τὰ ὁποῖα ὡς θὰ ἴδωμεν ἀφθονοῦν τόσον εἰς τὰ ὑπερκεείμενα στρώματα καὶ δὴ καὶ τὰς πυράς, πρωτοεμφανίζονται παραδόξως μὲ δοκιμαστικὸν ἐκ τοῦ κλιβάνου τεμάχιον. Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἐνέχει τὸ μετὰ χαράγματος ἐπὶ τῆς βάσεως τεμάχιον πινακίου τοῦ πίν. 39ζ (τομὴ εἰκ. 3γ) ἀρ. Α. 334. Ἄν τοῦτο συμπληρωθῇ Αἶαντι, τότε ἔχομεν μαρτυρίαν πλησιοχώρου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λατρείας τοῦ Αἶαντος, ὡς ἐπωνύμου ἥρωος προφανῶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποκτᾷ ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς φύσεως τοῦ πρὸς Β. ναῖσκου (βλ. ἄνωτ. σ. 165 καὶ κατωτ. σ. 187).

Σημειωτέον ἐδῶ καὶ τὸ κυλινδρικὸν φιαλίδιον εἰκ. 3ε, ἀρ. Α. 390 (ὑψ. 0.03, διάμ. 0.064 μ.). Περὶ τοῦ τύπου τούτου βλ. ΑΕ 1958, σ. 6, 2, τάφ. XCIV 4, πίν. 23β, ἄνω δεξιά.

Ἀβάφη. Εἰς τὸν πίν. 39ε τὰ δύο μικρογραφικὰ χειροποίητα ἀγγεῖα, ἥτοι τὸ κυάθιον (ἀριστερά, ἀρ. Α. 375, ὕψους 0.02 μ.) καὶ ὁ κανθαρίσκος (δεξιά, Α. 376, ὕψους 0.022 μ.), καθὼς καὶ τὸ ἀσύνηθες μετὰ προσθέτου χειροποίητου λαβῆς δακτυλιόσχημον φιαλίδιον, ἀρ. Δ. 48 (μέσον, τομὴ εἰκ. 3δ, ὕψος 0.024, διάμ. 0.05 μ.) προωρίζοντο προφανῶς πρὸς λατρευτικὴν χρῆσιν, πιθανώτατα δὲ οἰκιακὴν. Ὅμοια ἀγγεῖδια εὐρέθησαν εἰς πυράς παρὰ τὴν Ἀγοράν (Hesperia 23, 1954, 85 καὶ 104-105, πίν. 18, ἀρ. 15.16.13). Ἐκεῖ (σ. 72, 73 σημ. 4) χρονολογοῦνται εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 4ου αἰ. Χωρὶς καὶ νὰ ἀποκλείεται ταυτόσημος χρονολόγησις καὶ διὰ τὸ εὖρημά μας, πρέπει νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι παρεμφερῆ ἀντικείμενα δὲν ἀποτελοῦν ἀσφαλῆς χρονολογικὸν τεκμήριον καὶ τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ καταβιβασθῇ ἢ κατασκευῇ τῶν ἡμετέρων πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. ὅπου μᾶς φέρει τὸ σύνολον τῶν εὐρημάτων.

Λεκάναι, ἀμφορεῖς καὶ ἄλλα οἰκιακὰ ἀγγεῖα ἱκανὰ ἀνευρέθησαν εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο. Ἡ μετὰ σφραγίσματος λαβὴ ροδιακοῦ ἀμφορέως (ἀρ. Α. 340 πίν. 40α) ἀνάγεται ἐπίσης εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 3ου αἰ. ὡς γενικῶς αἱ κυκλικαὶ σφραγίδες ἐκ Ρόδου (βλ. Ρnyx II 47, πίν. 61).

Λύχνιοι. Μόνον μικρὸν τεμάχιον περὶ τὴν μύξαν (πίν. 39δ) ἀνευρέθη. Τοῦτο

πλησιάζει πρὸς τὸν τύπον 29Α τῆς Ἀγορᾶς (βλ. R. H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV*, 1960) χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου μέχρι τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ., ὥστε ὀλίγον μόνον μᾶς βοήθει εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ στρώματος.

Εἰδωλία. Ἴσως ἀπὸ προσωπεῖον προέρχεται τὸ τεμάχιον πηλίνης κεφαλῆς τοῦ πίν. 41α, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν τεχνικὴν τοῦ ἐπιθέτου λευκοῦ καὶ τὸν ὀργιαστικὸν του χαρρακτῆρα ἀποτελεῖ ἐκφραστικὸν παράλληλον τῶν ἀγγείων τῆς τεχνοτροπίας τῆς δυτικῆς κλιτύος.

Κονιάματα. Εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο ἦσαν εἴπερ ποτὲ ἄφθονα τὰ τεμάχια ἀπλῶν ἀλλὰ καὶ πολυχρῶμων κονιαμάτων (ἀρ. Δ. 180, Δ. 185-188, πίν. 40β,ε-ζ, βλ. καὶ πίν. 39δ δεξιὰ ἄνω καὶ σ. 163).

Ἥλιοι. Εἰς τοὺς εὐγλώττους τούτους μάρτυρας τῆς καταρρεύσεως τῆς οἰκίας ἤλθον νὰ προστεθοῦν τέσσαρες σιδηροὶ ἥλοι (οἱ τρεῖς ἀρτιώτερον σωζόμενοι εἰκ. 3ζ ἀρ. Δ. 166 - Δ. 168). Προέρχονται ἀσφαλῶς οὗτοι ἀπὸ ξυλίνην θύραν, ὡς ἔχει ὑποτεθῆ καὶ διὰ τοὺς ὁμοίους, τοὺς κατὰ τὸ παρακείμενον Δίπυλον εὐρεθέντας (Scranton 355, εἰκ. 58, πρβ. καὶ ἐδῶ εἰκ. 7γ).

Ἀπὸ τοὺς κεράμους σημειῶ τὴν παρουσίαν (ἐπιπέδου) στρωτῆρος μὲ συγκόλλησιν διὰ μολυβδίνων ἐλασμάτων εἰς δύο σημεῖα.

Συνεχίζεται ἡ καταγραφὴ τῶν ἐπαλλήλων ἄνευ καύσεως στρωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς, καίτοι αἱ πυραὶ ἀρχίζουν ἐμφανιζόμεναι εἰς τὰ αὐτὰ ἐπίπεδα μὲ τὰ κατώτερα στρώματα· συγκεκριμένως ἡ πρώτη τῶν πυρῶν ὑπέρκειτο μόλις 0.15 μ. τοῦ ἐπιπέδου τῆς οἰκίας. Ἡ χωριστὴ αὕτη καταγραφὴ γίνεται ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ νὰ μὴ περιπλακῇ ἡ ἐπαλληλότης τῶν ἀκαύτων στρωμάτων (καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τῶν πυρῶν) ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι δὲν εἶναι βέβαιον ἂν αἱ πυραὶ πατοῦν ἐπὶ τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς τελέσεως τῶν ὑφισταμένης ἐπιφανείας ἢ ἐὰν ἐσκάπτοντο πρὸς τοῦτο λάκκοι, ὅτε ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὰ ἄκαυτα στρώματα εἶναι ἐντελῶς ἄλλη τῆς φαινομένης.

4ον στρῶμα

Ἐξακολουθοῦν ἀκόμη τὰ στοιχεῖα τοῦ στρώματος ἐγκαταλείψεως.

Γεωμετρικά. Τὸ τεμάχιον τῆς εἰκ. 3η, προέρχεται ἀπὸ τὸν λαιμὸν μεγάλου ἀγγείου (ἀμφορέως πιθανώτατα). Τὰ δύο τεμάχια, πίν. 40γ δεξιὰ, ἀνήκουν εἰς τὸ αὐτὸ κάλυμμα πυξίδος.

Ερυθρόμορφα. Ἀπὸ τὰ ὀλίγα τεμάχια, ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχει τὸ ἀρίστης ἐργασίας τεμάχιον τοῦ πίν. 40γ. Σημειῶ ἐπίσης τὸ χεῖλος τοῦ πίν. 40δ, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς κάλυμμα μεγάλης πυξίδος ρυθμοῦ Κέρτς, ὡς τὸ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ εἰκονιζόμενον εἰς Ἔργον 1956, εἰκ. 5, ΠΑΕ 1956, πίν. 129α.

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς. Εἰς τὰ ὄχι πολυάριθμα δείγματα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς προστίθεται καὶ τὸ ὠραῖον τεμάχιον μὲ τὸ ἄνω πρόσθιον μέρος συνωρίδος τοῦ πίν. 41β.

Μελαμβαφῆ. Ἀρχίζουν ἐμφανιζόμενα πινάκια, ὧν ἐν συνεκολλήθῃ σχεδὸν πλήρεις ἐκ τεμαχίων.

Δυτικῆς κλιτύος. Δὲν εἶναι πολυάριθμα. Τὰ καλύτερα εἰκονίζονται ἐν πίν. 41στ.

Μεγαρικοὶ σκύφοι. Οὗτοι, ἀντιθέτως, καθίστανται νῦν πολυαριθμότεροι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τεμάχια μὲ παραστάσεις εἰς μεγάλην κάπως κλίμακα, ὡς ἡ ἀρπαγὴ τοῦ Γανυμήδου (πίν. 41ε ἄνω ἀριστερά, περὶ τοῦ θέματος βλ. Schwab. 195-196).

Ἀβαφῆ. Μικρογραφικὰ χειροποίητα ἀγγεῖα εὐρέθησαν ἔτι πλείονα (πίν. 42στ, ἀριθ. Α. 341-43, Α. 346, Α. 358, βλ. καὶ 3ον στρῶμα). Μία λαβὴ ροδιακοῦ ἀμφορέως μὲ ὀρθογώνιον σφράγισμα, ἀλλ' ἐφθαρμένον τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος (Αγ--να Ἀρταμίου, πίν. 41δ, ἀρ. Α. 339).

Ἀπὸ τὰ λοιπὰ τεμάχια ὀξυπυθμένων ἀμφορέων ἐν ἔσωζεν συγκόλλησιν διὰ μολύβδου (πρβ. τὸ εἰς τὸ κατώτερον στρῶμα ἀνευρεθὲν μολύβδινον ἔλασμα συγκολλήσεως μεγάλου ἀγγείου, ἄνωτ. σ. 170). Ἐσημειώθησαν προσέτι τεμάχια πίθων καὶ μεγάλων λεκανῶν.

Λύχνοι. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ τεμάχιον μήτρας τοῦ πίν. 41δ, κάτω. Τοῦτο πλησιάζει πρὸς τὸν τύπον 48Α, χρονολογούμενον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 230-120 π.Χ.

Μικροαντικείμενα. Εὐρέθησαν ἀγνῶτες κορινθιακαὶ καὶ ἐν σφονδύλιον, ὡς καὶ κάτω ἀριστερὰ γωνία βάσεως εἰδωλίου.

Τὰ δείγματα τῆς καταρρεύσεως περιωρίσθησαν σημαντικῶς. Οἱ κέραμοι δὲν ἦσαν πολλοί, ἐκ δὲ τῶν κονιαμάτων τὰ πλεῖστα ἦσαν ἐρυθρά, καίτοι δὲν ἔλειψαν λευκὰ καὶ πεποικιλμένα.

5ον στρῶμα

Εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο ἡ διαφοροποίησις ἀπὸ τῶν ὑποκειμένων στρωμάτων τῆς καταστροφῆς εἶναι ἔντονος, ἡ δὲ διαφορὰ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀπὸ τοῦ 4ου στρώματος σημαντικὴ, καίτοι ἐν μέρει ἀμφοτέρω κατελάμβανον τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον· καὶ τὸ μὲν 4ον στρῶμα ἐσκάφη εἰς τὰ σκληρότερα χώματα, ἐνῶ τὸ 5ον ἀπετελέσθη ἀπὸ μαλακὰ χώματα. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ γενικὴ εἰκὼν ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὴν τῶν πυρῶν, εἶναι φανερὰ ἡ ἄμεσος πρὸς ταῦτα σχέσις τοῦ καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἀπὸ καθαρισμὸν (παράμερισμα) προγενεστέρας πυρᾶς κατὰ τὴν ἐτοιμασίαν τῆς ἐπομένης ἢ καὶ (πρᾶγμα πρὸς τὸ ὅποῖον συνάδει καὶ ἡ εἰς σημαντικὸν ποσοστὸν ἀνεύρεσις ὀλοκλήρων σχεδὸν ἀγγείων) ἀπὸ «περισσεύματα» πυρῶν, τμήματα δηλαδὴ εἴτε διαφυγόντα εἴτε εἰς μικρὸν μόνον βαθμὸν ὑποστάντα τὴν καῦσιν.

Τὴν ἀπομάκρυνσιν ὅχι μόνον ἐκ τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀλλὰ καὶ ἐγκαταλείψεως ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ (χρονικὴ κυρίως ἀλλὰ καὶ εἰδολογικὴ) ἐνότης τῶν εὐρημάτων, ἐμφανὲς ἰδίᾳ εἰς τὴν οὐσιαστικὴν ἀπουσίαν παλαιοτέρων ἀντικειμένων. Οὕτω τὰ ἐλάχιστα γεωμετρικὰ ὄστρακα δὲν εἶναι κἂν ἄξια ἀπεικονίσεως.

Ἐρυθρόμορφα. Ὀλίγα ἐκλεκτὰ τεμάχια τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. βλ. εἰς πίν. 41γ. Τὸ ἐν ἐκ κλειστοῦ ἀγγείου, τὸ ἕτερον ἀπὸ εὐρὺν λαιμόν (ὁ θαλλὸς πρέπει νὰ νοηθῇ βαίνων ὀριζοντίως).

Οἰκία καὶ σκεύη ἀνεφάνησαν ἐλάχιστα, ἐν οἷς τεμάχιον βαθείας λεκάνης με ὀριζοντίως ἐξέχον χεῖλος καὶ τηγανίου με παραλήλλους ἐγχαρακτοὺς αὐλακώσεις εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Τὰ πινάκια καθίστανται ἀφθονώτατα, ὧν ἀπετελέσθησαν σχεδὸν πλήρη τέσσαρα καταγραφέντα ὡς ἀκολουθῶς:

Ἀριθ. Α. 305 (πίν. 42ε, εἰκ. 3θ). Συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων με μικρὰς συμπληρώσεις. Ὑψος 0.026, διάμ. βάσ. 0.16, χεῖλ. 0.255 μ.

Ἀριθ. Α. 304 (πίν. 42δ, εἰκ. 3ι). Συνεκολλήθη ἐξ 6 τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἰς δύο μέρη τῆς περιφερείας. Τὸ μέλαν γάνωμα ἐσωτερικῶς ἐξίτηλον. Ὑψος 0.038, διάμ. βάσ. 0.124, χεῖλ. 0.25 μ.

Ἀριθ. Α. 256 (εἰκ. 3κ). Συνεκολλήθη ἐκ 3 τεμαχίων, ἐλλιπὲς σημαντικὰ μέρη τῆς ἐπιφανείας. Ἐντυπα ἀνθέμια ἐσωτερικῶς. Μέλαν μεταλλικὸν γάνωμα ἐν μέρει ἀποφλοιωμένον, ἰδίᾳ κατὰ τὸ χεῖλος. Ὑψος 0.03, διάμ.: βάσ. 0.124, χεῖλ. 0.185 μ.

Ἀριθ. Α. 274. Πινάκιον μικρὸν συγκολληθὲν ἐκ δύο τεμαχίων, ἐλλιπὲς δύο μεγάλα μέρη. Ἐλάχιστα κοιλούμενον, ἀνυψοῦται πρὸς τὸ χεῖλος ἀποτόμως, τὸ ὅποιον ἐξέχει πρὸς τὰ κάτω διαθεόμενον ὑπὸ διπλῆς αὐλακώσεως. Ἐσωτερικῶς μόνον ἔχει χρωματισθῇ διὰ καστανοῦ ἐξηπλωμένου ἀνισομερῶς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας διὰ χρωστῆρος. Πηλὸς ἀνοικτοκάστανος. Ὑψος 0.025, διάμ.: βάσ. 0.068, χεῖλ. 0.133 μ.

Εὐρέθησαν προσέτι δύο κορινθιακαὶ ἀγνῶτες, ὧν ἡ ἑτέρα κατεγράφη.

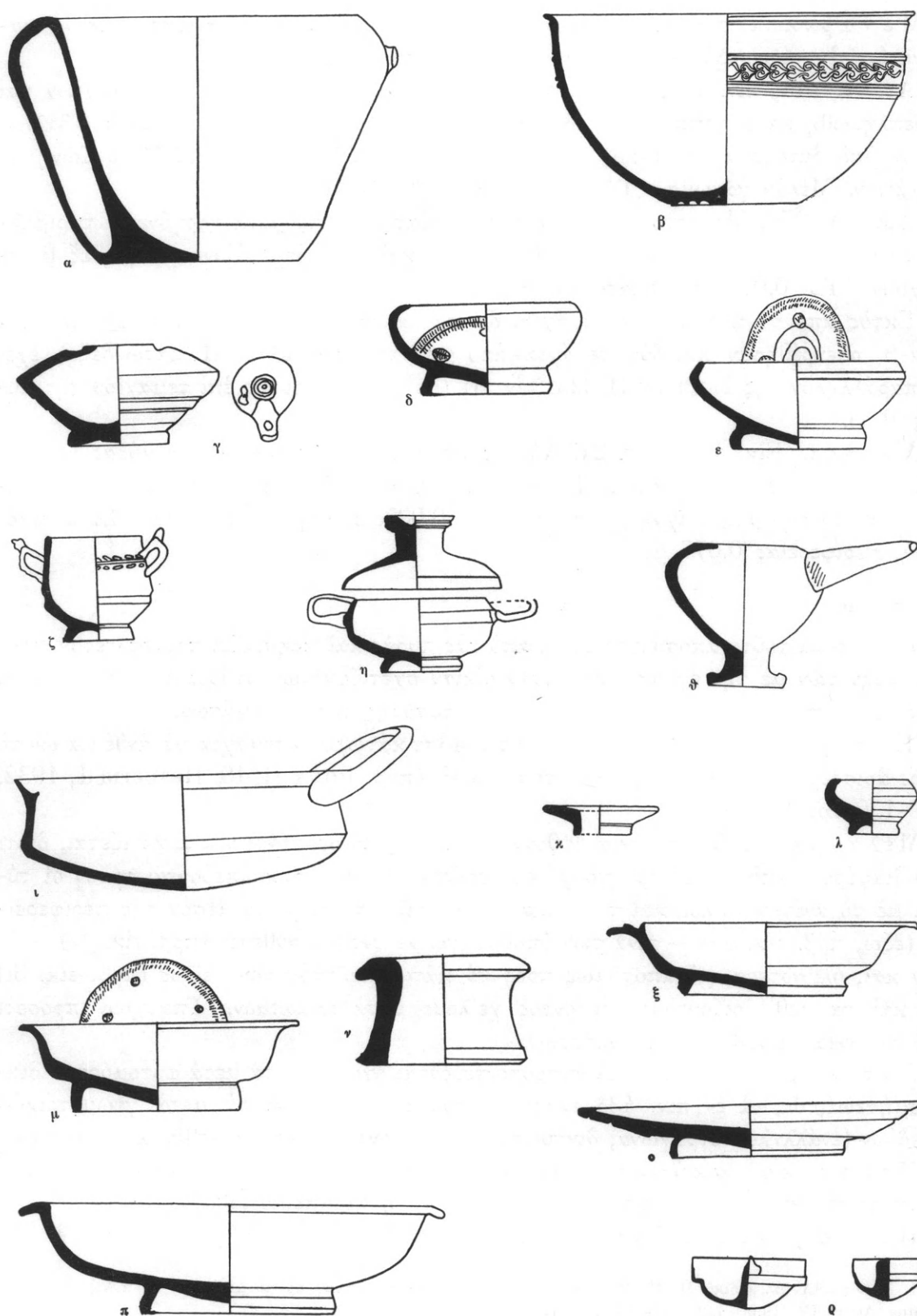
Ἀριθ.Δ. 15. Ἀγνὺς κωνικὴ ἀποκεκρουμένη μικρὸν παρὰ τὴν κορυφήν. Πηλὸς ὠχροπράσινος ἀκάθαρτος. Ὑψος 0.092, διάμ. βάσ. 0.056 μ.

Φιαλίδια. Πλήρη ἐπίσης ἀπετελέσθησαν δύο φιαλίδια με εἰσέχον χεῖλος καὶ ἔντυπα ἀνθέμια ἐσωτερικῶς. Εἰκ. 3λ, 4δ, ἀρ. Α. 271, Α. 287. Τὸ μὲν Α. 271 ἔχει ὕψος 0.046 καὶ μεγίστην διάμετρον 0.116, τὸ δὲ Α. 287 ἀντιστοίχως 0.036 καὶ 0.076 μ.

Ψυκτήρ. Τὴν ἐκ πυρᾶς προέλευσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ 5ου στρώματος μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀνέυρεσις τοῦ ἀσυνήθους τούτου ἀγγείου (πίν. 42α, εἰκ. 4α, ἀρ. Α. 284), τὸ ὅποιον ἐπανευρίσκωμεν εἰς πυράς (βλ. κατωτ. σ. 182 καὶ πρβ. καὶ εἰκ. 6α). Συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων, ἐλλιπὲς τὴν λαβὴν μετὰ τοῦ στομίου καὶ τινὰ μικρὰ μέρη ἄνω συμπληρωθέντα. Μέλαν στιλπνὸν γάνωμα, κατὰ τόπους, ἄνω ἰδίᾳ, ἀποφλοιωθέν. Ὑψος 0.097, διάμ. 0.075 κάτω - 0.106 μ. ἄνω.

Παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ προφανῶς ἀμφορέως προέρχονται τὰ τεμάχια τοῦ πίν. 42ζ, ἀρ. Α. 347-349 (καὶ τέταρτον μὴ εἰκονιζόμενον).

Δυτικῆς κλιτύος. Ἡ διακόσμησις, ἀκόμη καὶ τὸ γάνωμα, τοῦ κρατηρίσκου ἀρ. Α. 282 (πίν. 42η) ἔχει σχεδὸν ἀφανισθῇ ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν προφανῶς, τοῦ πυρός. Ὑψος (μέγιστον) 0.151, διάμ. χεῖλ. 0.109 μ. Τὰ καλύτερα τεμάχια με διακόσμησιν δυτικῆς κλιτύος εἰκονίζονται εἰς τὸν πίν. 42β.

Εἰκ. 4. α. Τομή ψυκτῆρος Α. 284, 5ου στρ. β. Μεγαρικὸς σκύφος Α. 245, 5ου στρ. γ. Λύχνος Δ. 24, 5ου στρ. δ. Φιάλιδιον Α. 287, 5ου στρ. ε. Κυάθιον Α. 338, 7ου στρ. ζ. Τομή σκυφιδίου Α. 265, ταφῆς Α. η. Τομή πυξίδος Α. 264, ταφῆς Α. θ. Τομή θηλάστρου Α. 269, ταφῆς Α. ι. Τομή χύτρας Α. 250, ταφῆς Α. κ. Τομή δακτυλιδίου, πυρᾶς Α. λ. Φιάλιδιον Α. 357, πυρᾶς Α. μ. Φιάλη Α. 275, πυρᾶς Α. ν. Βάσις διαχωρισμοῦ ἀγγείων ἐν κλιβάνῳ, Α. 279. ξ. Φιάλη Α. 321 (;), πυρᾶς Α. ο. Πινάκιον Α. 273, πυρᾶς Α. π. Φιάλη Α. 254, πυρᾶς Α. ρ. Τομαὶ ἐφηλίδων Δ. 141, Δ. 142, πυρᾶς Α.

Μεγαρικοί σκύφοι. Καθίσταται νῦν ἡ πολυαριθμοτέρα πάσης ἄλλης κατηγορίας ἀγγείων. Δύο ἀπετελέσθησαν σχεδὸν πλήρεις.

Ἄρ. Α. 245, πίν. 42γ, εἰκ. 4β. Μεγαρικὸς σκύφος συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη κατὰ μέγα μέρος, ἰδίᾳ ἄνω. Κατὰ τὸν πυθμένα γοργόνειον περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλῆς αὐλακώσεως μὲ διπλῆν σειρὰν φυλλοειδῶν πέριξ. Ἄνω ζώνη μὲ κυμάτιον. Μέλαν γάνωμα. Ὑψος 0.075, διάμ. 0.148 μ.

Ἀριθ. Α. 276. Μεγαρικοῦ σκύφου τμῆμα. Κατὰ τὸν πυθμένα γοργόνειον περιβαλλόμενον ἀπὸ φυλλοειδῆ. Ἄνω σκηναὶ κυνηγίου καὶ ἐρωτιδεῖς. Συνεκολλήθη ἐξ 6 τεμαχίων. Ὑψ. 0.07, μέγ. πλάτος 0.08 μ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα τεμάχια, ὧν τὰ ἐκλεκτότερα εἰκονίζονται ἐν πίν. 42θ, 43α-β, ἀνευρέθησαν καὶ δύο τεμάχια ἀπὸ μήτρας (πίν. 43γ). Ἡ κάτω δεξιὰ ἔχει τὸ παράλληλόν της ἐν Pnyx II 32a, πίν. 51 (ἐφ' οὗ σάτυροι ὡς ἐπὶ τεμαχίου τῆς πυρᾶς Β Ι).

Λύχνοι. Εἰκ. 4γ, ἄρ. Δ 24. Λύχνος ἀποκεκρουμένος μικρὸν τῆς μύξας ἄνω ὡς καὶ τῆς διατρήτου ἀποφύσεως. Πηλὸς κεραμόχρους. Βαθυκάστανον μεταλλικὸν γάνωμα. Κατὰ τὴν μύξαν ἔχνη χρήσεως. Ὑψος 0.035, εἰς τὴν μύξαν 0.038, διάμ.: βάσ. 0.04, περιφερείας 0.077 μ.¹

δον στρώμα

Τὸ στρώμα τοῦτο ἀποσυσχετίζεται ἀπὸ τὰς πυρᾶς καὶ πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν ὑφὴν τῶν μὲ τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν οἰκίαν σχετιζομένων βαθυτέρων στρωμάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ περιωρισμένη ποσότης τῶν εὐρημάτων.

Ἐρυθρόμορφ. Εἰκονίζονται (πίν. 43στ κάτω) δύο τεμάχια μὲ ἀνθέμια ὧν τὸ πρὸς ἀριστερὰ ἐπὶ μικροῦ ληκυθίου τοῦ 5ου αἰ. (πρβ. Pnyx II, 19· Hesperia 1, 1932, 129-130 ἄρ. 18 (9)).

Μελαμβραφῆ. Τὰ πινάκια ἄφθονα, καίτοι οὐδὲν δεῖγμάτων ἀπεικονίζεται, διότι δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰ τοῦ προηγούμενου στρώματος. Ἀντιπροσωπεύονται τόσοι οἱ τύποι μὲ τὸ ἀνέχον χεῖλος καὶ τὴν αὐλακωτὴν κοίλανσιν περὶ τὸ μέσον τῆς περιφερείας (ἔξω, πρβ. εἰκ. 3θ) — τινὰ τῶν ὁποίων καὶ μὲ ἐντυπα ἀνθέμια (πρβ. εἰκ. 3κ) — ὅσον καί, ὀλιγώτερα, μὲ ἀποτόμως πρὸς τὰ κάτω καμπτόμενον χεῖλος (πρβ. εἰκ. 3ι) ὡς καὶ τὰ μεθ' ὀριζοντίως ἐξέχοντος χεῖλους μετὰ κυματίων. Ὑπάρχουν προσέτι καὶ τεμάχια φιαλιδίων καὶ ψυκτῆρων.

Δυτικῆς κλιτύος. Ἀντιπροσωπεύονται ὅχι μόνον τὰ μετὰ φυτομόρφου διακοσμήσεως, ὡς τὰ ἐν πίν. 43δ ἐκλεκτὰ τεμάχια, ἀλλὰ καὶ τὰ μετὰ γεωμετρικῶν σχεδίων (ἐνάλληλα τετράγωνα, δικτυωτόν, ζατρίκιον), μὴ ἀπεικονισθέντα ὡς κοινά.

Μεγαρικοί σκύφοι. Τεμάχια, κυρίως μὲ φυτόμορφον διακόσμησιν, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον πολὺ μικρά, ὥστε νὰ μὴ ἀξίζῃ νὰ ἀπεικονισθοῦν.

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς. Τὰ τεμάχια τοῦ πίν. 43η προέρχονται ἐκ δύο

1. Τύπος 29Α (βλ. εἰδικὰ R. H. HOWLAND, Greek Lamps, Agora IV (1958) 412, 413-414, πίν. 41, χρον. σ. 94, τέλος 4ου πρῶτο μισοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

ἀμφορέων. Τὸ ἐκ τριῶν τεμαχίων ἀποτελεσθὲν τμήμα κάτω, περιλαμβάνει μέρος τῆς παραστάσεως τῆς Ἀθηνᾶς, μὲ τὸ ἀνεμιζόμενον ἀπόπτυγμα τοῦ ἱματίου δεξιά, ὡς ἐπὶ τοῦ ἐκ Ρηνείας ἀμφορέως ΑΕ 1948/49, 10 παρένθ. πίν. 1.

Λύχνος. Τὸ μοναδικὸν δεῖγμα ἐκ τοῦ στρώματος (εἰκ. 43στ ἄνω ἀριστερὰ) ἀποτελεῖ πιθανῶς ὑπόλειμμα τῆς οἰκιακῆς ἢ καὶ ἄλλης τοῦ τόπου χρήσεως, διότι ἐκ τῶν παραλλήλων του (τύπος 25Α-25Β τῆς Ἀγορᾶς) χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου καὶ οὕτω ἀτυχῶς δὲν βοηθεῖ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τοῦ στρώματος.

Ἀβαφῆ. Ἀπαντοῦν ἐλάχιστα τεμάχια ἀπὸ φουσκωτὰ βαλσαμάρια, βάσις ὀξυπυθμένου ἀμφορέως, λεκάναι καὶ πολλὰ χονδροειδῆ.

7ον στρῶμα

Πτωχὸν σχετικῶς εἰς ἀριθμὸν καὶ ἐνδιαφέρον εὐρημάτων.

Ἐρυθρόμορος. Ἐλάχιστα ἀσήμαντα τεμάχια.

Μελαμβάφῆ. Τὰ πινάκια ἀντιπροσωπεύονται κατὰ κατηγορίας εἰς οἷαν περίπου ἀναλογίαν καὶ εἰς τὸ προηγούμενον στρῶμα.

Τὸ κυάθιον (εἰκ. 4ε, ἀρ. Α. 338) σωζόμενον κατὰ τὰ 3/5 περίπου, ἔχει ὕψος 0.034 καὶ μέγ. πλάτος ἄνω 0.077 μ. Εὐρέθησαν προσέτι μικρὰ τεμάχια ψυκτήρων.

Δυτικῆς κλιτύος. Τὸ καλύτερον δεῖγμα εἰκονίζεται ἐν πίν. 43ζ ἀπὸ τὰ βαθύτερα μέρη τοῦ στρώματος.

Μεγαρικοὶ σκύφοι. Τὰ ὀλίγα εὐρεθέντα τεμάχια ἐκπροσωποῦν τοὺς τύπους καὶ μάλιστα κάθε παραλλαγὴν φυτομόρφου διακοσμήσεως (πίν. 44α-γ).

Τῆς μήτρας (πίν. 44γ ἄνω, Δ. 44) ἰδὲ παράλληλον ἐν Ρnyx II ἀρ. 32α.

Ἀβαφῆ. Ἐσημειώθησαν μόνον 1-2 τεμάχια ἀπὸ (ἀτρακτοειδῆ μᾶλλον) βαλσαμάρια, χεῖλος πίθου καὶ λεκάναι. Ἐπίσης δύο τεμάχια ἀπὸ λαβὰς ἀμφορέων μὲ σφραγίσματα λίαν ἐφθαρμένα ἐντὸς ὀρθογωνίου στενομήκους πεδίου. Ἀναγιγνώσκονται: ΕΑ / / Α ἐπὶ τοῦ ἐνός (βαθύτερον εὐρεθέντος) καὶ ΛΥΣΑΝΙ(ΟΥ) ἐπὶ τοῦ ἐτέρου, Α. 316.

Λύχνος. Ὁ λύχνος τοῦ πίν. 44ε ἀρ. Δ. 33, κατατάσσεται εἰς τὰς (πρωίμους) ἀττικὰς μιμήσεις κνιδιακῶν λύχνων (βλ. Howland ἔ.δ. 171-2, τύπος 50Β, πίν. 50), χρονολογουμένας πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

Ἐπιφανειακὰ

Ἐπιφανειακὰ καὶ ταραγμένα στρώματα ἐκπροσωπεῖ ἡ μικρὰ ἐπιλογή τῶν πιν. 44δ, στ-ζ, 45θ καὶ διὰ τοῦτο μικρὰν στρωματογραφικὴν ἀξίαν ἔχουν, καίτοι ἐκτὸς τῶν ἀρχαιοτέρων ἐρυθρομόρφων τεμαχίων, τὰ ὅποια ἄλλωστε ἔχουν τὰ ἀντίστοιχά των καὶ εἰς τὰ κλειστὰ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς, δὲν ἐκφεύγουν τῶν συνήθων εἰς τὰ κατώτερα στρώματα κατηγοριῶν. Τὸ βαλσαμάριον μάλιστα τοῦ πίν. 45ζ, ὅμοιον πρὸς τὸ ἐκ τῆς ἀγορᾶς Thompson D78, προσφέρει ἴσως χρήσιμον *terminum ante quem* διὰ τὰ ὑποκείμενα στρώματα.

Ἀπὸ τὰ μικροαντικείμενα σημειῶ ἰδιαίτερος τὸ χαλκοῦν ἐργαλεῖον (σπάτουλα) πίν. 45β κάτω, ἀριθ. Δ. 144. Πρβ. Corinth XII, G. Davidson, Small objects (1952) 189, πίν. 84, 1377-1391 τὰ θεωρούμενα ὡς χειρουργικὰ ἐργαλεῖα (ἡ χρονολόγησις ἐντελῶς ἀβεβαία), ὁμοιότερα ἴσως τὰ ἐξ Ὀλύνθου, Olynthos X 352-354 ἀρ. 1689-1697, πίν. 112 (CXII), (μὲ βιβλιογραφίαν σ. 352 σημ. 61) θεωρούμενα ὡς χειρουργικὰ ἢ καλλωπιστικὰ ἐργαλεῖα.

Ταφή Α

Προτοῦ ἀρχίση ἡ ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπαλλήλων πυρῶν θὰ μεσολαβήσῃ ἡ καταγραφή τῶν κτερισμάτων τοῦ περιγραφέντος ἀνωτέρω (σ. 163) τάφου Α, ὁ ὁποῖος σκαφεῖς ἐντὸς τοῦ στρώματος καταστροφῆς φαίνεται ἀρχαιότερος, τὸ πολὺ σύγχρονος, τῶν πυρῶν.

1. Πίν. 45γ, ἀρ. 6467 Μουσείου Ἀκροπόλεως, αἵθουσα Ἀλκόβας, προθήκη 7. Εἰδῶλιον (κοῖλον): συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων· ἐλλείπει μόνον ἡ προσθία ἀριστερὰ γωνία τῆς βάσεως καὶ ἡ ἀριστερὰ πτέρυξ. Ἐρωτιδεὺς καθήμενος ἐπὶ βράχου, φέρων διὰ τῆς δεξιᾶς βότρυν καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ ἄλλον καρπὸν. Πηλός (καὶ ἐπιφάνεια) ἀνοικτοκάστανος· ἔχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὑψος 0.15, εἰς τὸν κίονα 0.155, διαστ. βάσεως 0.085×0.08 μ.

Τὸ εἰδῶλιον ἀποτελεῖ ἰδιάζουσαν παραλλαγὴν τύπου γνωστοῦ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν (βλ. Winter, Die Typen der figürlichen Terrakotten, II 257, 2 καὶ 7. Ἐκ τῶν μετέπειτα δημοσιευθέντων βλ. Collection A. Sambon, Paris 1914, 30 ἀρ. 117 (παῖς μὲ πῖλον καθήμενος ἐπὶ βάσεως· ὕψος 0.14 μ., ὡς τόπος προελεύσεως ἀναγράφεται ἡ Τανάγρα) καὶ J. Sieveking, Die Terrakotten der Sammlung Loeb (1916) 30-31, πίν. 90 καὶ (ὅμοιος) Burlington, Exhibition (1904) πίν. 85 F63.

Ἐπὶ τῇ βάσει μορφολογικῶν κριτηρίων τὰ ἀνωτέρω εἰδῶλια χρονολογοῦνται εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰ.

2, 3. (Πίν. 45ε, εἰκ. 4ζ, ἀρ. Α. 265, Α. 266). Ζεῦγος μικρογραφικῶν σκυφιδίων. Συνεκολλήθησαν ἐκ τεμαχίων μὲ μικροτάτας ἐλλείψεις. Μεταξὺ τῶν λαβῶν διακόσμησις θαλλοῦ, δι' ἀραιώματος πηλοῦ. Ὑψος 0.041, διάμ. βάσ. 0.22, χεῖλ. 0.041 μ. Πρβ. τοὺς ἐκ τῆς παρὰ τὴν Ἀγορὰν πυρᾶς 13, Hesperia 20, 1951, 129, πίν. 54Α, 3.6, μὲ λεπτοτέραν πῶς ἐργασίαν, χρονολογουμένους εἰς τὸ ἀ' τέταρτον τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

4. Πίν. 45α, εἰκ. 4η, ἀρ. Α. 264. Μικρογραφικὴ πυξὶς μετὰ καλύμματος. Τὸ κάτω μέρος συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη ὀλίγον μετὰ μέρους τῆς ἐτέρας τῶν λαβῶν. Διακόσμησις ὁμοιότροπος μετὰ τῶν προηγουμένων.

Ὑψος 0.03, μετὰ τοῦ καλύμματος 0.054, διάμ.: βάσ. 0.03, περιφερείας 0.06, λαβῆς καλύμματος 0.025.

5. Θήλαστρον (πίν. 45α, εἰκ. 4θ, ἀρ. Α. 269). Κεκαλυμμένον ὄλον (καὶ ἡ βάσις) διὰ μέλανος γανώματος.

Ὑψος 0.057, εἰς τὴν λαβὴν 0.063, τὴν ἐκροὴν 0.065, διάμ.: βάσ. 0.035, ὤμων 0.062, ἀνοίγματος 0.025 μ.

6. Πίν. 45δ, εἰκ. 4ι, ἄρ. Α. 250. Χύτρα μόνωτος πλήρης, ἀποκεκρουμένη μόνον μικρὸν τοῦ χεῖλους. Πηλός (καὶ ἐπιφάνεια) ἐρυθρωπὸς πρὸς τὸ κεραμόχρουν, μὲ μαρμαρυγίαν.

Ύψος 0.045, εἰς τὴν λαβὴν 0.055, διάμ. 0.127 μ.

Πυρὰ Α

Αὕτη ἐξετείνεται εἰς τὸ ΒΑ. τῆς ἀνασκαφῆς καὶ προεχώρει πρὸς Β. ἐντὸς τοῦ ἀσκάπτου, ὑπὸ τὴν ὁδόν. Εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος τὰ χρώματα εἶχαν σκληρυνθῇ καὶ καταστῇ ροδόχροα ἐκ τῆς καύσεως. Βλ. καὶ σ. 165.

Οἱ πίν. 45στ,η, 46α-γ,η, 47ε,η παρέχουν ἐκλεκτὰ δείγματα τῶν κυριωτέρων κατηγοριῶν ἀγγείων τῶν ἐκπροσωπουμένων εἰς τὸ περιεχόμενον της. Οἱ εἰκ. 4λ-μ, ξ-π συμπληροῦν τούτους μὲ μερικὰ δείγματα μελαμβαφῶν ἀγγείων, φιαλῶν καὶ πινακίων, ἅτινα ὡσαύτως ἀφθονοῦν ἐντὸς τῆς πυρᾶς.

Περίεργον εἶναι τὸ μικρὸν ἀνάγλυφον (ὑψος 0.037, μέγ. μῆκος 0.06 μ.) τοῦ πίν. 46γ κάτω, ἄρ. Δ. 45, εἰκονίζον πιθανῶς Μούσας ἐντὸς ὑποτυπωδῶς ναῖσκομόρφου παισίου.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ δακτύλιοι διαχωρισμοῦ ἀγγείων ἐν τῷ κεραμεικῷ κλιβάνῳ (πίν. 47η, εἰκ. 4κ, Α. 353-356). Δύο ὁμοίους βλ. Pnyx II 108 ἄρ. 121, 122 πίν. 50, μὲ σχέδιον ἐνδεικτικὸν τῆς χρήσεώς των σ. 89 εἰκ. 3.

Μικροαντικείμενα ἐσημειώθησαν τὰ ἑξῆς:

1 καὶ 2. Πίν. 45β ἄνω μέσον καὶ δεξιὰ, τομαὶ εἰκ. 4ρ, ἄρ. Δ. 141 - Δ. 142. Δύο χαλκαῖ ἐφηλίδες, ἡ μικροτέρα (βαθύτερον εὐρεθεῖσα) ὑψ. 0.01, μετὰ τῆς ἄκωκῆς 0.014, ἡ ἑτέρα ἀντιστοιχῶς 0.013, 0.02 καὶ 0.045 μ. Πρβ. τὰς ἐκ τοῦ παρακειμένου Διπύλου: Scranton, εἰκ. 56, Pnyx I, εἰκ. 44, 16.

3. Πίν. 47ε ἀριστερά. Ἄρ. Δ. 19. Μολυβδίνη κωνικὴ ἀγνὺς μὲ κορυφὴν πεπλατυσμένην. Ύψος 0.043, διάμ. βάσ. 0.03 μ. Πρβ. Olynthos X ἄρ. 2496 πίν. 154.

4. Σιδηροῦν ἑλασμα πάχους 0.003 καὶ διαστ. 0.125×0.033 μ.

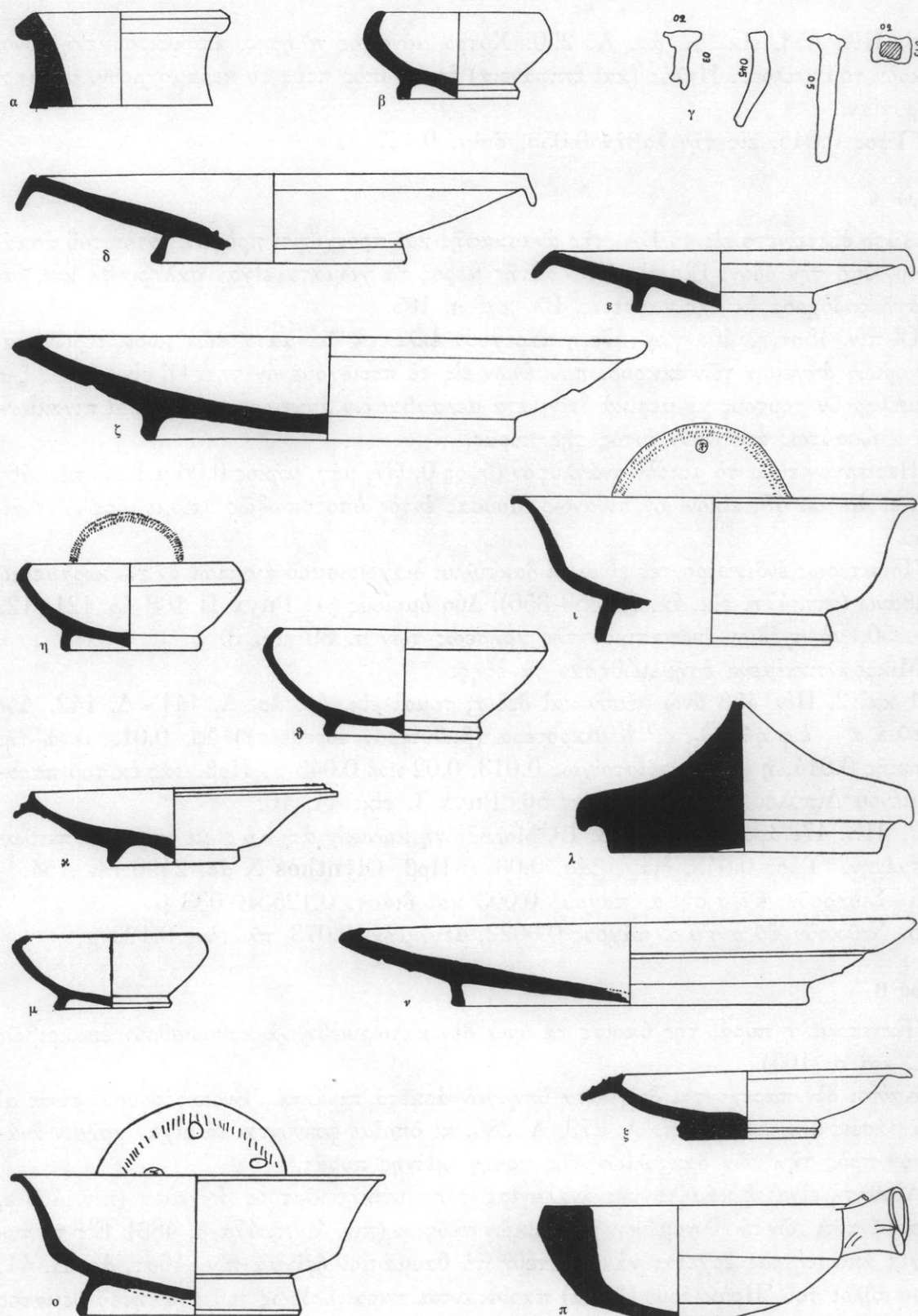
5. Χαλκοῦν ἑλασμα πάχους 0.0022, μέγ. μήκ. 0.073, πλάτους 0.125 μ.

Πυρὰ Β

Ἐκτεταμένη πυρά, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια δὲν κατωρθώθη νὰ καθορισθοῦν ἐπακριβῶς (βλ. καὶ σ. 165).

Καίτοι δὲν παρέχονται δείγματα ὑπῆρχον ἀρκετὰ πινάκια. Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ δύο βάσεις εἰκ. 4ν, 5α ἄρ. Α. 279, Α. 280, αἱ ὁποῖαι φαίνονται νὰ εἶχαν χρῆσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν δακτυλίων τῆς προηγουμένης πυρᾶς.

Αἰσθητὴ εἶναι ἡ κάμψις τῆς ἀναλογίας τῶν δυτικῆς κλιτύος ἀγγείων (πίν. 46δ-ε, 47στ) ἐναντι τῶν πληθυνομένων μεγαρικῶν σκύφων (πίν. 46στ, 47α-δ, 48β). Εἰς τὰ τέμματα ἀπὸ μήτρας ἔρχεται νὰ προστεθῇ τὸ θαυμάσιον δῆγμα πίν. 46στ, ἄρ. Δ. 41, ὅπου ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους (δεξιὰ) παρίστανται παραπλεύρως τοῦ ἀγαπητοῦ θέματος τοῦ Θησέως συλλαμβάνοντος τὸν μαραθῶνιον ταῦρον (περὶ τοῦ θέματος βλ. Schwab.

Εικ. 5. α. Βάσις διαχωρισμού ἀγγείων ἐν κλιβάνῳ, Α. 280. β. Φιαλίδιον Α. 373, πυρᾶς Β. γ. Τομαὶ σιδηρῶν ἡλων, πυρᾶς Β. δ. Πινάκιον με συστρεφόμενον χεῖλος Α. 300, πυρᾶς Γ. ε. Τομή ὀμφαλωτοῦ πινακίου Α. 306, πυρᾶς Γ. ζ. Πινάκιον με εἰσέχον χεῖλος Α. 303, πυρᾶς Γ. η. Τομή φιάλης Α. 272, πυρᾶς Γ. θ. Τομή φιάλης Α. 262, πυρᾶς Γ. ι. Τομή σκύφου Α. 252, πυρᾶς Γ. κ. Τομή πινακίου Α. 258, πυρᾶς Γ. λ. Κάλυμμα ἀγγείου Α. 298, πυρᾶς Γ. μ. Φιαλίδιον Α. 259, πυρᾶς Δ. ν. Πινάκιον Α. 302, πυρᾶς Δ. ξ. Τομή πινακίου Α. 255, πυρᾶς Δ. ο. Σκύφος Α. 289, πυρᾶς Δ. π. Τομή κώθωνος Α. 263, πυρᾶς Δ.

199, περὶ τῆς καταγωγῆς του δὲ γενικώτερον U. Hausmann, *Hellenistische Reliefbecher* (1959) 88 κέ. Τὸ πλησιέστερον παράλληλον ἢ κατ' ἀκρίβειαν ἀντίγραφον τῆς παραστάσεως τοῦ Θησέως τὸ Pnyx II ἀρ. 120 πίν. 50, χρονολογούμενον εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Παναθηναϊκὸς ἀμφορεὺς πίν. 47ζ Α. 309, εἰς τεμάχια. Πρὸς τὸ σφράγισμα ἐπὶ τῆς λαβῆς ροδιακοῦ ἀμφορέως πίν. 48η ἀρ. Α. 315 πρβ. *Hesperia* 3, 1934, 221-2 ἀρ. 20 καὶ Pnyx II ἀρ. 88 πίν. 62 (ἀρχαὶ 3ου).

Τὸ εἰδωλίον πίν. 48δ με χρωματισμὸν καὶ διακόσμησιν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν δυτικῆς κλιτύος ἀγγείων ἦτο ὀπισθεν προσκεκολλημένον εἰς ἄλλο σκεῦος. Πρβ. τὸ πλαστικὸν ἀγγεῖον τῆς πυρᾶς Δ (κατωτ. σ. 182, πίν. 50δ, ἀρ. Α. 393).

Εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο ἀνήκει καὶ τὸ ὀστέινον «σουβλί» (περόνη) τοῦ πίν. 38α ἀριστερά, ἀρ. Δ. 51. Σωζ. μῆκος 0.09, μέγ. πλάτος 0.013 μ. Εὐρέθησαν προσέτι ἐν αὐτῷ τρεῖς σιδηροὶ ἥλιοι (μεγ. μήκους 0.03, 0.045, 0.05 μ.), εἰκ. 5γ.

Πυρὰ Γ

Ἔτι πλουσιωτέρα εἰς περιεχόμενον πυρά.

Πινάκια, ἐσχηματίσθησαν τέσσαρα πλήρη, καταγραφέντα ὡς ἀκολουθῶς:

Ἀρ. Α. 300, πίν. 46ζ, εἰκ. 5δ. Δεῖγμα τοῦ μετὰ συστρεφομένου χεῖλους τύπου. Μαῦρον μεταλλικὸν γάνωμα. Ἐδαφόχρους αὐλάκωσις κατὰ τὸ χεῖλος καὶ περὶ τὸν ὀμφαλόν. Ὑψος 0.035, διάμ.: βάσ. 0.10, χεῖλ. 0.20 μ.

Ἀρ. Α. 306, εἰκ. 5ε. Ὁμοίου τύπου. Συνεπληρώθη εἰς μικρὰ μέρη. Τὸ χρῶμα, ἐρυθρῶν με τόπους μέλανας, ἔχει ἀποφλοιωθῆ κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἄνω ἐπιφανείας. Ὑψος 0.045, διάμ.: βάσ. 0.15, χεῖλ. 0.30 μ.

Ἀρ. Α. 303, εἰκ. 5ζ. Πινάκιον με εἰσέχον χεῖλος. Συνεκολλήθη ἐκ 5 τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη. Ὑψος 0.035, διάμ.: βάσ. 0.16, χεῖλ. 0.25 μ.

Ἀρ. Α. 258, πίν. 48γ, εἰκ. 5κ. Πινάκιον με αὐλακωτὸν χεῖλος. Συνεκολλήθη ἐκ 3 τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη. Χρωματισμένον ἐσωτερικῶς μόνον διὰ βαθυκαστάνου, κατὰ τόπους ἀνοικτοκαστάνου ἀτάκτως διὰ τοῦ χρωστῆρος ἐπιτεθέντος. Ὑψος 0.03, διάμ.: βάσ. 0.053, χεῖλ. 0.125 μ.

Παρέχονται ἐπίσης τομαὶ ἐνὸς σκύφου (ἀρ. Α. 252, εἰκ. 5ι) καὶ φιαλῶν (ἀρ. Α. 272, Α. 262) εἰκ. 5η-θ.

Ἀπὸ μέγα πινάκιον ἴσως προέρχεται τὸ γοργόνειον ἀρ. Α. 385 πίν. 48ε. Μέγ. πλ. 0.12 μ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνήθη τεμάχια δυτικῆς κλιτύος (πίν. 48α, στ-ζ) καὶ μεγάρικων σκύφων (πίν. 48θ, 49α-ζ) σημειῶ τὸ ἀβαφὲς κάλυμμα τῆς εἰκ. 5λ, Α. 298 (ὑψ. 0.06, διάμ. 0.128 μ.), ἐξέχουσιν βάσιν μεγάλου ἀγγείου (διάμ. περίπου 0.10 μ.) καὶ χεῖλος πίθου.

Καὶ οἱ δύο λύχνοι, πίν. 50α, ἀρ. Δ. 22, Δ. 26, δὲν ἀνήκουν ἀτυχῶς εἰς τύπους με ἀκρίβειαν χρονολογούμενους. Πλησιάζουν δηλονότι πρὸς τὸν τύπον 32 (πίν. 41) τῆς Ἀγορᾶς χρονολογούμενον (Howland ἔ.ἀ. σ. 99) ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ β' τε-

τάρτου τοῦ 3ου ἕως τὸ τέλος τοῦ 3ου καὶ πέραν ἴσως αὐτοῦ. Καὶ τὰ ἐκ Ταρσοῦ παράλληλα δὲν εἶναι περισσότερον διαφωτιστικά· βλ. H. Goldmann, Tarsus I (1950) 99, I πίν. 93, 1 (ἀνήκουν εἰς τὴν ομάδα I τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἥτοι τοῦ τέλους τοῦ 4ου, σ. 29-30, καὶ πίν. 93, 7 — βλ. καὶ 5, 6 — ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ μεσοελληνιστικοῦ στρώματος, ἥτοι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἕως τὰς ἀρχὰς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.).

Εἰς τὴν πυρὰν ταύτην ἀνήκει ἡ φακόσχημος μολυβδίνη ἀγνὺς τοῦ πίν. 47ε μέσον, ἀρ. Δ. 20 (πάχους 0.022 μ., διαμ. 0.072 μ.) καὶ λεπτότατον μολύβδινον ἔλασμα μεγ. διαστ. 0.077×0.062 μ.

Πυρὰ Δ

Αὕτη εἶναι ἡ σημειωθείσα ἐν ἀρχῇ (σ. 165), δευτέρα ἐκ τῶν ἄνω, μᾶλλον ἐκτεταμένη πυρὰ ἐρευνηθεῖσα εἰς ἔκτασιν 5.40×3.00 μ., βαίνουσα ὅμως (κατὰ τὸ πλάτος) καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἀνασκαφῆς, ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τὴν ὁδὸν ἀσκάπτου, εἶναι δὲ καὶ ἡ πλουσιωτέρα εἰς περιεχόμενον.

Ἐ ρ υ θ ρ ό μ ο ρ φ α. Μικρὸν τεμάχιον μὲ πτυχὰς ἐνδύματος (τέλος 5ου αἰ.).

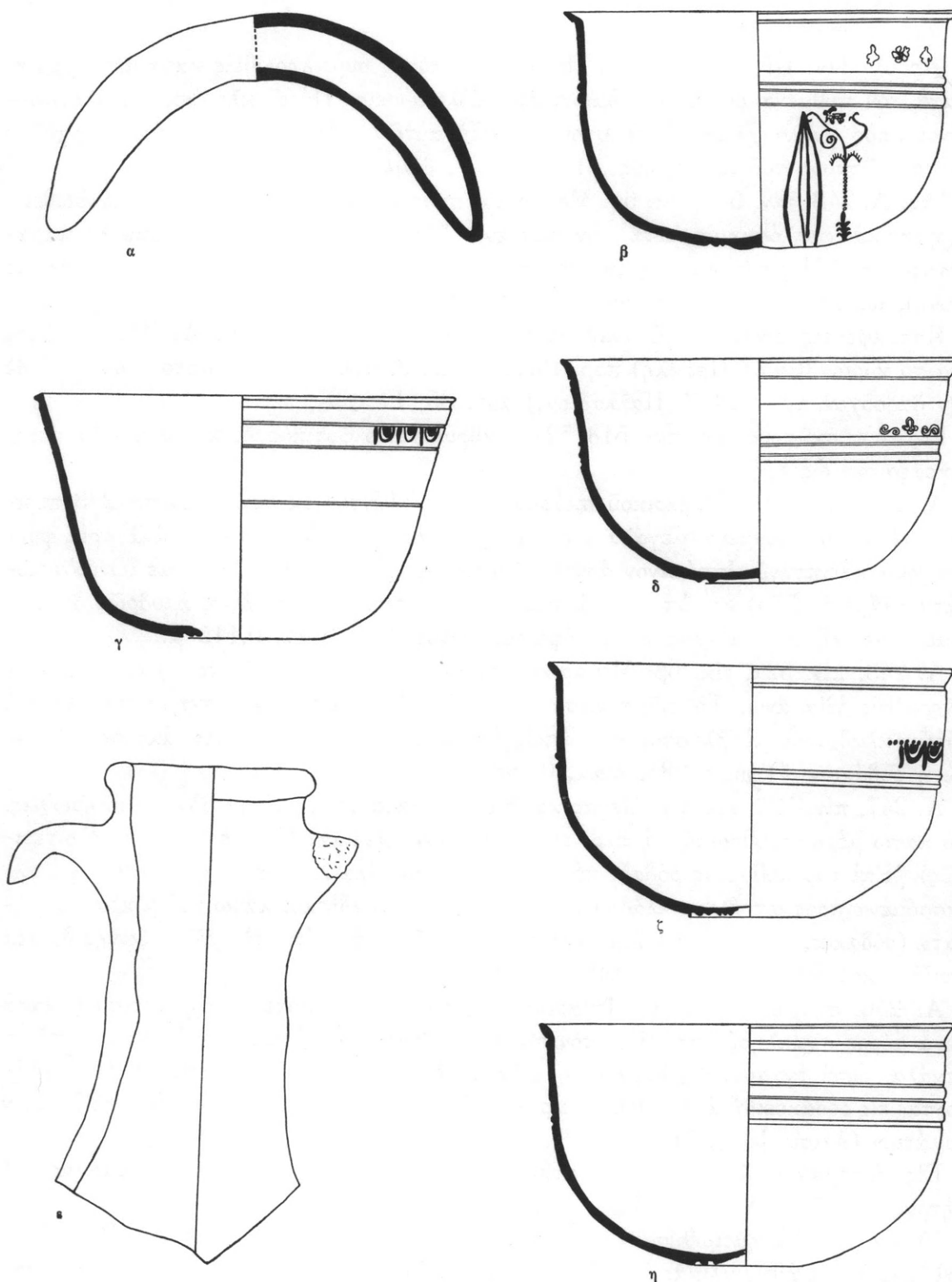
Μ ε λ α μ β α φ ῆ. Ἀντιπροσωπεύονται ὅλα τὰ γνωστὰ ἐκ τῶν ὑποκειμένων πυρῶν εἶδη, ἥτοι φιαλίδια — εἴτε ἀπλᾶ (εἰκ. 5μ., Α. 259) εἴτε μὲ ἔντυπα ἀνθέμια (πίν. 50β), σκύφοι (εἰκ. 5ο, Α. 289) καὶ πινάκια διαφόρων τύπων (πίν. 50γ καὶ εἰκ. 5ν-ξ, Α. 302, Α. 255). Ἐπὶ πλέον ὅμως ἐμφανίζονται καὶ νέα εἶδη, ἀγνωστα ἐκ τῶν προηγουμένων πυρῶν, ἐν μέρει δὲ καὶ ὅλως πρωτοφανῆ. Ἀφθονώτερα εἶναι τὰ παγουροειδῆ, ὧν δύο τμήματα ἐκ τοῦ ἄνω μέρους εἰκονίζονται ἐν πίν. 50ε Α. 292-293. Ἀκριβέστερον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκαλέσωμεν τὰ ἀγγεῖα ταῦτα κώθωνας, ὡς δεικνύει ἡ τομή (εἰκ. 5π, Α. 263), τοῦ πληρεστεροῦ τούτων (πάχος 0.045, διάμ. 0.109, μέγ. μῆκος 0.132 μ.), ἃν καὶ διαφέρουν κατὰ τοὺς χαρακτηριστικούς λαιμοὺς μὲ τὰς ἐκατέρωθι κυρτὰς λαβὰς. Τέλος ὑπάρχει καὶ ἓν πλήρες δεῖγμα (εἰκ. 6α, πίν. 37στ, ἀρ. Α. 299) ἐπινητροειδοῦς ψυκτῆρος (μῆκος 0.186, πλ. 0.165 μ.) μὲ σφράγισμα ἐντὸς στενομήκους ὀρθογωνίου βυθίσματος (μήκους 0.038 μ.) ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ.

Ἀπὸ τὴν ἐπίπεδον πλευρὰν κώθωνος προέρχεται καὶ τεμάχιον μὲ τμήμα τοῦ αὐτοῦ σφραγίσματος (ΗΡΑΚ)ΛΕΙΔΗΣ.

Π α ν α θ η ν α ῖ κ ο ἰ ἄ μ φ ο ρ ε ῖ ς. Εὐρέθη καὶ ἐδῶ ἐν δεῖγμα (πίν. 50στ). Ἡ μᾶλλον ὁμοιάζουσα ἐργασία ἀνθεμίων ἐπὶ τεμαχίου ἐκ Περγάμου (Pergamon I, 2, 267-8 εἰκ. d. Πρβ. καὶ Pnyx II, 9, πίν. I).

Δ υ τ ι κ ῆ ς κ λ ι τ ύ ο ς. Εἰς τὰ κοινὰ τεμάχια προστίθεται καὶ τὸ ἀσύνηθες πλαστικὸν ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν (προτομῆς;) ταύρου τοῦ πίν. 50δ, ἀρ. Α. 393. Πρβ. τὸ ἐκ πλαστικοῦ ἀγγείου εἰδώλιον τῆς πυρᾶς Β, ἀνωτ. σ. 181, πίν. 48δ.

Μ ε γ α ρ ι κ ο ἰ σ κ ύ φ ο ι. Μέγιστον εἶναι τὸ πλῆθος τῶν συλλεγέντων τεμαχίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ εἰκονιζόμενα δὲν ἀποτελοῦν εἰ μὴ αὐστηρὰν ἐπιλογὴν

Εἰκ. 6. α. Τομή ψυκτήρος Α. 299, πυρᾶς Δ. β. Τομή μεγαρικοῦ σκύφου Α. 243. γ. Τομή μεγαρικοῦ σκύφου Α. 246. δ. Τομή μεγαρικοῦ σκύφου Α. 247. ε. Τομή λαιμοῦ ἀμφορέως Α. 312. ζ. Τομή μεγαρικοῦ σκύφου Α. 244. η. Τομή μεγαρικοῦ σκύφου Α. 248.

(πίν. 53α-δ, 54α-ε, 55β,ε). Ἐκ τῶν τεμαχίων ἀνασυνεστάθησαν καὶ σημαντικὰ μέρη σκύφων, καταγραφέντα ὡς ἑξῆς:

Ἄρ. Α. 244. Πίν. 50ζ, εἰκ. 6ζ. Μεγαρικὸς σκύφος συμπληρωθεὶς κατὰ μέγα μέρος. Κατὰ τὸν πυθμένα ρόδαξ καὶ ὁμόκεντροι αὐλακώσεις. Πέριξ κλαδίσκοι ἐναλλασσόμενοι πρὸς φυλλόσχημα μὲ βλαστοὺς μεταξὺ αὐτῶν. Ἄνω Τρίτωνες καὶ Ἡρακλῆς μὲ τοὺς ἵππους τοῦ Διομήδους. Ὑψος 0.097, διάμ. 1.15 μ.

Ἄρ. Α. 248, πίν. 51α, εἰκ. 6η. Μεγαρικὸς σκύφος κατὰ μέγα μέρος συμπληρωθεὶς. Σχηματικὰ φυλλόσχημα κατὰ τὸν πυθμένα. Ἄνω, ἐκτὸς τῆς εἰκονιζομένης παραστάσεως τοῦ Ἡρακλέους (ὡς ἐπὶ τοῦ προηγούμενου) Ἀθηνᾶ, τοξότης καὶ δαδοῦχος (γυνή), ὡς καὶ κύνες καὶ πτηνὰ. Ὑψος 0.098, διάμ. 0.155 μ.

Παρεμφερεῖς εἶναι καὶ οἱ ἐλλιπέστεροι σκύφοι τοῦ πίν. 51β-γ, Α. 324, Α. 328. Διὰ τὸ κύριον θέμα (Ἡρακλῆ) πρβ. Ρηγυχ II ἄρ. 2, πίν. 35 (δ' τέταρτον 3ου), διὰ δὲ τὴν δαδοῦχον πίν. 52δ (ἢ Παλλάδιον;) αὐτ. 35, I.

Εἰς τοὺς σκύφους τῶν πιν. 51δ, 52α-γ κυριαρχεῖ ὁ φυτικὸς διάκοσμος. Οὗτοι κατεγράφησαν ὡς ἑξῆς:

Α. 288, πίν. 51δ. Μεγαρικοῦ σκύφου συγκολληθέντος ἐκ τεμαχίων τὰ 2/3 περίπου. Περὶ τὸν πυθμένα μεγάλα λογχοειδῆ φύλλα, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἀνὰ τρία φυλλόσχημα καὶ πτηνὸν ἱπτάμενον ἀριστερὰ ὑπεράνω αὐτῶν. Ἄνω ζώνη μὲ ἰωνικὸν κυμάτιον (ἡμισυ ῥῶν) καὶ ὑπὲρ αὐτὰ σειρὰ διπλῶν σπειρῶν καὶ ἄλλα ἀμυδρῶς διακρινόμενα κοσμήματα. Πηλὸς καστανόφαιος. Ὑψος 0.10, διάμ. 0.115 μ.

Α. 243, πίν. 52α, εἰκ. 6β. Μεγαρικὸς σκύφος συγκολληθεὶς ἐκ τεμαχίων καὶ συμπληρωθεὶς ἰδίᾳ ἄνω. Τὸ σῶμα κοσμοῦν μεγάλα λογχοειδῆ φυλλόσχημα καὶ μεταξὺ αὐτῶν κλαδίσκοι μὲ βλαστοειδεῖς ἀπολήξεις ἐκφυόμενοι ἀπὸ φύλλα ἀκάνθου. Ἄνω ζώνη ροδάκων. Ὑψος 0.088, διάμ. 0.148 μ.

Α. 247, πίν. 52β, εἰκ. 6δ. Μεγαρικὸς σκύφος κατὰ τὸ ἡμισυ σχεδὸν συμπληρωθεὶς. Τὸ κάτω μέρος ἐρυθρωπὸν, ἢ περὶ τὸ χεῖλος ζώνη μέλαινα (ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς). Ἐπὶ τοῦ πυθμένος ρόδαξ, πέριξ δὲ αὐτοῦ μεγάλα λογχοειδῆ φυλλόσχημα ἐναλλασσόμενα πρὸς μεγάλους κλάδους. Μεταξὺ αὐτῶν κλαδίσκοι κάτω καὶ μικρὰ κοσμήματα (ρόδακες, πτηνὰ κλπ.) ἄνω. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ὑπὸ τὸ χεῖλος ζώνης διπλαῖ σπεῖραι καὶ ἀνθέμια. Ὑψος 0.09, διάμ. 0.15 μ.

Α. 246, πίν. 52γ, εἰκ. 6γ. Μεγαρικὸς σκύφος μὲ κωνικότερον σχηματισμὸν κατὰ μέγα μέρος συμπληρωθεὶς. Περὶ τὸν πυθμένα ὀδοντωτὸν κόσμημα καὶ κατὰ τὸ σῶμα μεγάλα, ὥσει ἐγχάρακτα, λογχοειδῆ φύλλα, μὲ λεπτὰς βλαστοὺς ἐκατέρωθι ἀπολήγοντας εἰς ροδακοειδῆ ἄνθη ἄνω. Ὑπὲρ αὐτὰ ζώνη κυνῶν (;) θεόντων δεξιὰ καὶ ἰωνικὸν κυμάτιον (ἡμισυ ῥῶν). Ὑψος 0.095, διάμ. 0.154 μ.

Εἰς τὰ τεμάχια τῶν σκύφων προστίθενται καὶ τὰ ἀρίστης διατηρήσεως τεμάχια ἀπὸ μήτρας πίν. 55α, Δ 34, Δ 37.

Ἀ β α φ ῆ. Ἐσημειώθησαν βάσεις κυκλικαὶ ὡς αἱ τῶν πυρῶν Α καὶ Β (σ. 179) καὶ λεκάναι μὲ ἡμικυκλικὰς ἐσοχὰς κατὰ τὸ ὀριζοντίως ἐξέχον χεῖλος. Ἐπίσης τεμάχια ἀπὸ 2 βαλσαμάρια (τὸ ἐν ἀτρακτοειδές).

Πρὸς τὴν λαβὴν τοῦ κνιδιακοῦ ἀμφορέως πίν. 56α, Α. 313, πρβ. Pnyx II ἀρ. 126 πίν. 65 (ἀπὸ τὴν ἐπίχωσιν τῆς νοτίου στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς, ἥτοι ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ.). Τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος Καλλιδάμα ἐπανευρίσκεται καὶ ἐπὶ τῶν σφραγισμάτων αὐτ. ἀρ. 141, 171, 172, πίν. 69, χρονολογουμένων ὡσαύτως εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 2ου αἰ.

Λύχνοι. Καὶ οἱ δύο λύχνοι τοῦ πίν. 57β, δ, Δ. 25, Δ. 27 εἶναι πολὺ ἐφθαρμένοι, ἴσως ἐκ τοῦ πυρὸς καὶ φέρουν ἔχνη χρήσεως. Τὸ γάνωμα μάλιστα τοῦ δευτέρου, ἔχει καστανήν ἀπόχρωσιν. Ὑψος 0.025 / 0.028, διάμ. 0.053 / 0.06, μέγ. μῆκος 0.09 / 0.088 μ.

Ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον 33Α (Howland ἔ.ἀ. σ. 101-103, ἀρ. 437-439, πίν. 42) χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 3ου ἕως τὸ γ' τέταρτον τοῦ 2ου αἰ. Ἐκ τῶν πλησιεστέρων παραλλήλων, τὰ μὲν ὑπ' ἀρ. 437 καὶ 439 χρονολογοῦνται ἀνασκαφικῶς εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 150 π.Χ. χρόνους, τὸ δὲ ὑπ' ἀρ. 438 περὶ τὸ 200 π.Χ.

Μικροαντικείμενα. Ταῦτα περιλαμβάνουν τρεῖς πηλίνες ἀγνύθες, ὧν δύο πυραμιδικαὶ καὶ μία κωνικὴ (κορινθιακὴ), ὡς καὶ τετάρτην κωνικὴν μολυβδίνην ἀγνύθα (πίν. 47ε δεξιά, ἀρ. Δ. 18) ὕψους 0.042, διαμ. 0.031 μ.

Εὐρέθησαν προσέτι σιδηρᾶ ἀντικείμενα, ὧν τρία στενομήκη ἐλάσματα (ἀρ. Δ. 173, 174, 175, κλπ.), εἰς ἥλος καὶ περίοπτον δυσδιάγνωστον.

Πυρὰ Ε

Ἡ τελευταία αὕτη πυρὰ ἦτο καὶ ἡ πτωχοτέρα, ἴσως λόγῳ ταραχῆς. Ἀντιπροσωπεύονται πάντως ἐν αὐτῇ πάντες οἱ γνωστοὶ καὶ ἐκ τῶν προηγουμένων τύποι ἀγγείων, ἥτοι πινάκια καὶ κύαθοι, βάσεις κυκλική, ἄνω μέρος μεγάλου ἀμφορέως ὡς καὶ κορινθιακὴ ἀγνύς.

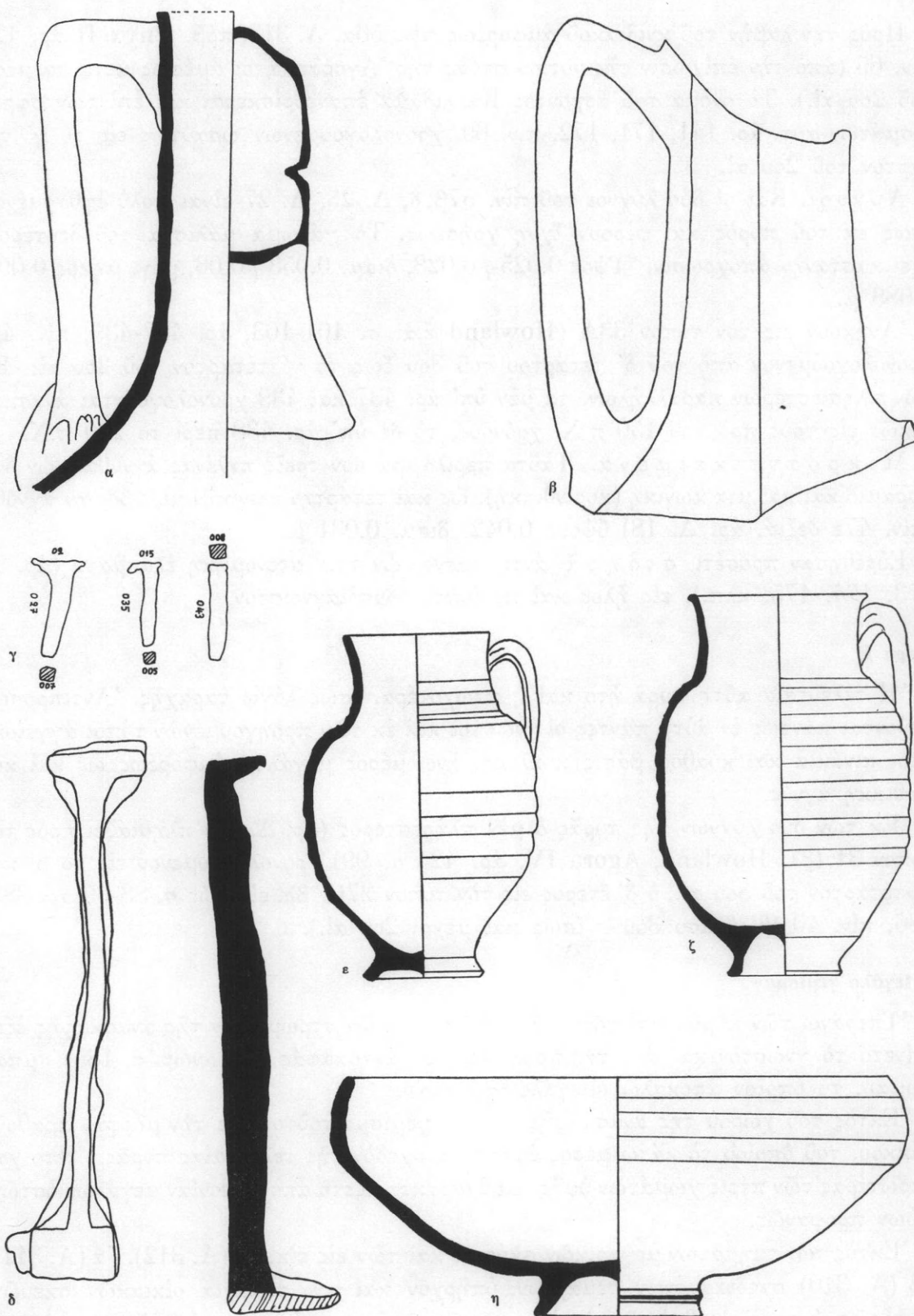
Ἐκ τῶν δύο λύχνων τῆς πυρᾶς ὁ μὲν πληρέστερος (ἀρ. Δ. 47) πλησιάζει πρὸς τὸν τύπον 31 (βλ. Howland, Agora IV, ἀρ. 424 σ. 99) χρονολογούμενον εἰς τὸ β' καὶ γ' τέταρτον τοῦ 3ου αἰ., ὁ δ' ἕτερος εἰς τὸν τύπον 27C, βλ. εἰδικῶς σ. 88-89 ἀρ. 385, 386, πίν. 40 (β' ἡμισυ 3ου — ἴσως καὶ μέχρι 2ου αἰ.).

«Μεγάλο γέμισμα»

Ὑπεράνω τῶν πυρῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐλληνιστικῶν στρωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἐξετείνετο τὸ γνωστὸν καὶ ἀπὸ τὰς προηγουμένας ἀνασκαφάς (βλ. ἀνωτ. σ. 185) «μπάζωμα», τὸ ὁποῖον ἀποκαλῶ «μεγάλο γέμισμα».

Ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς μας τὸ γέμισμα τοῦτο εἶχε τὴν μορφήν ἀβαθοῦς λάκκου, τοῦ ὁποίου τὸ κάτω μέρος ἐφήπτετο σχεδὸν τῆς τελευταίας πυρᾶς. Ἦτο χαλαρωτέρας τῶν πέριξ χωμάτων ὑφῆς καὶ ἐχαρακτηρίζετο ἀπὸ ἀφθονίαν μεγάλων ὀστέων, ζώων προφανῶς.

Ἐκτὸς τῶν τμημάτων μεγαρικῶν σκύφων καὶ τῶν εἰς εἰκ. 6ε (Α. 312), 7α (Α. 311), 7β (Α. 310) σχεδιασμένων τεμαχίων, ὑπῆρχον καὶ τινὰ τεμάχια οἰκιακῶν σκευῶν, ἐν οἷς λεκάνης μὲ ἐρυθρὰν βαφὴν ἐσωτερικῶς, λοξὰ τοιχώματα καὶ ὀριζοντίως ἐξέχον

Εικ. 7. α. Τομή λαιμού αμφορέως Α. 311. β. Τομή λαιμού αμφορέως Α. 310. γ. Τρεις σιδηροὶ ἥλοι, μεγάλου γεμίματος. δ. Μολύβδινος σύνδεσμος Α. 163, ναϊσκόμορφου κτίσματος. ε. Τομή πρόχου Α. 295, ταφῆς Γ. ζ. Τομή πρόχου Α. 297, ταφῆς Γ. η. Τομή βυζαντινοῦ ἀγγείου.

χεῖλος μὲ πολλαπλῇ ἀυλάκωσιν, ἄλλα τεμάχια λεκανοειδῶν ἀγγείων μὲ ἐρυθρωπὸν ἐπίχρυσμα ἀμφοτέρωθεν, λαβὴ μὲ τὴν συνήθη κεφαλὴν γενειαφόρου ἀπὸ πύραυνον (πίν. 57γ, Α. 318), τριῶν λαβῶν (πίν. 55γ, 57στ Α. 312, 311), μία κορινθιακὴ ἀγνὺς καὶ τεμάχιον ὕαλου. Ἐσημειώθησαν προσέτι καὶ τρεῖς σιδηροῖ ἥλοι (εἰκ. 7γ).

Ἡ αἰτία τῆς παρουσίας ἀρχαιοτέρων τεμαχίων, εὐλογος κατὰ κανόνα (βλ. ἀνωτ. σ. 167), εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν μεγαρικῶν σκύφων ἀφθονούντων εἰς τὴν ὑποκειμένην πυράν, εἶναι πλέον ἢ προφανές.

Τὸ βαλσαμάριον πίν. 56στ, ἀρ. Α. 278, τοποθετούμενον εἰς τὸν 1ον μ.Χ. αἰ., ἀποτελεῖ χρήσιμον χρονολογικὸν στοιχεῖον.

Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους μᾶς φέρει καὶ ὁ λύχνος πίν. 56γ, ἀρ. Δ 29, πλησιάζων πρὸς τὸν τύπον 55Α τοῦ β' τετάρτου ἕως τέλους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. (βλ. Howland ἑ.δ. ἀρ. 788 πίν. 53 καὶ πρβ. καὶ τὸν τύπον 55Β, τοῦ β' καὶ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ.).

Ναῖσκόμορφον κτίσμα

Ὁμοίας συστάσεως γέμισμα ἐκάλυπτε τὸν χώρον περὶ τὸ μικρὸν ὀρθογώνιον κτίσμα (πίν. 36α, εἰκ. 1). Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτίσματος μέχρις αὐτοῦ τοῦ στερεοῦ εἶχε πληρωθῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου καὶ οὐδὲν ἀρχαιότερον ἀνευρέθη.

Εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ κτίσματος ἄνω μέρος τοῦ γεμίσματος εὐρέθησαν τεμάχια ἀγαλμάτων μὲ πτυχάς, ὧν τὸ μεγαλύτερον εἰκονίζεται ἐν πίν. 56δ. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἔχη κατασκευασθῇ ἀπὸ γύψου ἢ πολὺ μαλακὴν πέτραν. Ἄν πρόκειται πράγματι περὶ ἐκμαγείου, θὰ ἦτο πολὺ διαφωτιστικὸν διὰ τὸν τρόπον, καθ' ὃν εἰργάζοντο τὰ ἀντιγραφικὰ ἐργαστήρια κατὰ τὴν πρώιμον ρωμαϊοκρατίαν.

Ἐδῶ ἐπίσης εὐρέθησαν τὰ δύο εἰδῶλια (πίν. 57α, Δ. 31 καὶ 56ε, Δ. 30).

Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ γεμίσματος εὐρέθησαν τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα:

Δ. 143. Μικρὸν χαλκοῦν προσωπεῖον (πίν. 45β ἄνω ἀριστερὰ) ἀπὸ ἀγγεῖον πιθανῶς προερχόμενον.

Ἀρ. Δ. 53, πίν. 38α. Ὁστέινον κυκλικὸν κοχλιάριον, ἀποκεκρουμένον τὸ ἄνω μέρος τῆς λαβῆς, ἣ ὁποία φέρει ἐλικωτάς ἀυλακώσεις. Μέγ. μῆκ. 0.059, πλ. 0.028 μ. Ὁμοία Corinth XII σ. 189 ἀρ. 1396, 1397, πίν. 85 (1ου αἰ. μ.Χ.).

Ἀρ. Δ. 50, πίν. 38α. Περὶ ὅλης ὀστέινης τὸ κάτω μέρος. Μέγ. μῆκος 0.056 μ.

Εἰκονίζω τέλος (εἰκ. 7δ, ἀρ. Δ. 163) καὶ τὸν ἐκ τοῦ κτίσματος προερχόμενον μολύβδινον σύνδεσμον. Μῆκος 0.225, πᾶχος 0.01 μ.

Τάφος Γ (εἰκ. 7ε-ζ, πίν. 57ζ)

Ὑστερότερος, χρονολογικῶς, ἔρχεται ὁ ἀνωτέρω (σ. 166) τάφος Γ. Αἱ δύο ἐν αὐτῷ ἀκέραιαι πρόχοι ὁμοιάζουν πολὺ πρὸς τὰς ἐκ τῆς Ἀγορᾶς (H. S. Robinson, *Agora V, Pottery of the Roman Period* (1959) M 218, M 219 χρονολογούμενας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. καὶ L 4, β' ἡμισυ 3ου, μόνον διὰ τὴν πρόχουν δεξιὰ).

Τὸ βυζαντινὸν πινάκιον τοῦ πίν. 56β, εἰκ. 7η, μὲ κιτρίνην ἀλοιφήν, ἔχει ὕψος 0.094, διαμ. βάσ. 0.065, χεῖλους 0.211 καὶ περιφερείας 0.223 μ. Δι' ἀνάλογα εὐρήματα βλ. ἀνωτέρω σ. 166.

Σ. Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΑΡΓΥΡΩΝ ΤΡΙΩΒΟΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΑ (1973)*

(Πίνακες 58-61)

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1973, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου ἰδιοκτησίας κ. Ἀνδρέα Καράβολα στὴν ὁδὸ Νικήτα 26-30, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πλατεία τῶν Ψηλαλωνιῶν, βρέθηκε «θησαυρὸς» ἀπὸ ἑκατὸν δεκαεπτὰ ἀργυρὰ τριώβολα, μέσα σὲ μικρὴ τριφυλλόστομη ὄλπη τῶν τελευταίων χρόνων πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (εἰκ. 1) ¹. Τὸ «εὕρημα» ἐντοπίστηκε στὸ βάθος τῶν θεμελίων τοῦ χου ὑστερορρωμαϊκοῦ κτιρίου ². Ἀναλυτικὰ, τὰ ἑκατὸν δεκαεπτὰ τριώβολα κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

- 4 αὐτόνομα Σικυῶνας
- 3 αὐτόνομα Ἄργους
- 1 αὐτόνομο Ἑρμιόνης
- 3 αὐτόνομα Βοιωτίας
- 1 αὐτόνομο Λοκρῶν Ὀπουντίων
- 15 Μεγαλοπόλεως
- 88 Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας
- 2 Αἰτωλίας

Ὅπως διαπιστώνεται, ἡ σύνθεση τοῦ «θησαυροῦ» εἶναι παραπλήσια μὲ ἐκείνη ἀρκετῶν ἄλλων δημοσιευμένων ἢ μὴ «εὕρημάτων» ³: δηλαδὴ ἔχουμε ἓνα μεγάλον

* Ἡ δημοσίευση τῆς μελέτης αὐτῆς ἀπὸ ἀπλὴ πρόθεση ἔγινε πραγματικότητα χάρις στὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῇ θερμῇ συμπαράστασιν τῆς Διευθύντριας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντως Οἰκονομίδου, τῆς ὁποίας ἡ βοήθεια σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐργασίας ὑπῆρξε ἀνεκτίμητη. Τὸν κ. Γιάννη Τουράτσογλου, Ἐπιμελητὴ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς χρήσιμες παρατηρήσεις του. Ἐπίσης ὀφείλω εὐχαριστίες στὶς κ.κ. Margaret Thompson καὶ Nancy Waggoner τῆς American Numismatic Society γιὰ τὴν ἀμεση ἀνταπόκριση καὶ βοήθειά τους. Τέλος τὸν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Βασ. Πετράκο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσιεύσεως τοῦ εὕρηματος.

Τὰ νομίσματα φέρουν ἀριθ. κατ. Μ.Π. 953-960. Οἱ φωτογραφίες τῶν πιν. 58-61 ὀφείλονται στὸν καλλιτέχνη φωτογράφο κ. Μάκη Σκιαδαρέση.

1. Ἀριθ. κατ. Μ.Π. 1666. Ὑψ. 0.084 μ. (χωρὶς τὴ λαβή), διάμ. βάσ. 0.036 μ. Πηλὸς κίτρινος, καστανόμαυρο

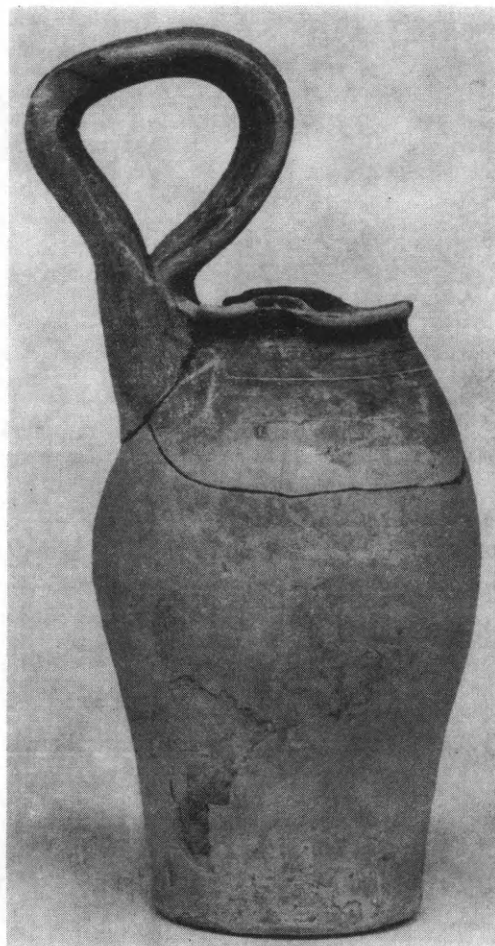
γάνωμα στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ τοιχώματος, τὸ χεῖλος καὶ τὴ λαβή. Γιὰ λεπτομερεῖα περιγραφῆ τοῦ σχήματος βλ. Corinth, Vol. VII, Part III, 51, ἀριθ. 207 (πίν. 9 καὶ 48). Γιὰ τὴ λαβὴ βλ. ὁ.π. 47-48, ἀριθ. 192, πίν. 8 καὶ 48.

2. Βλ. ΑΔ 29, 1973-1974, Χρονικά, 364-366, σχέδ. 2. Ὁ «θησαυρὸς» βρέθηκε στὸ χῶρο 11, κοντὰ στὴ γωνία τῶν τοίχων 10 καὶ 8.

3. Βλ. Μ. THOMPSON, An Inventory of Greek Coin Hoards (1973) (IGCH), ἀριθ. 242 (Ἀρκαδία), 243 (Πελοπόννησος;), 251 (Στράτος), 257 (Κεφαλληνία), 258 (Ἐπίδαυρος), 260 (Δυτικὴ Ἑλλάδα), 261 (Ζούγρα), 262 (Διακοφτό), 267 (Ἀχαΐα;), 270 (Ὀλυμπία), 271 (Ἀγρίνιο), 301 (Μεσσηνία;), 2053 (Caserta Ἰταλίας). Ἀπὸ τοὺς παραπάνω «θησαυροὺς» οἱ ἀριθ. 243, 267 καὶ 301 ἴσως ἀποτελοῦν τμήματα ἐνὸς ἀρχικοῦ «εὕρηματος» (τοῦ ἀριθ. 242 ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν ἢ τοῦ ἀριθ. 260 ἀπὸ τὴ δυτικὴ Ἑλλάδα).

ποσοστὸ τριωβόλων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, τῆς Μεγαλοπόλεως καὶ τῆς Αἰτωλίας, ἀνάμεικτο μὲ μιὰ πολὺ μικρότερη ἀναλογία παλαιότερων νομισμάτων ἀπὸ περιορισμένο ἀριθμὸ νομισματοκοπειῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας. Ἡ τελευταία ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις παρόμοιων «θησαυρῶν» εἶναι ἡ μονογραφία τῆς Margaret Thompson, *The Agrinion Hoard, Numismatic Notes and Monographs* (NNM), ἀριθ. 159, New York 1968¹, ποὺ πρόσφερε κυρίως τὰ ἀκόλουθα δύο σημαντικὰ στοιχεῖα στὴ μελέτη τῆς νομισματοκοπίας τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας: α) μετέθεσε τὴν ἀρχὴ τοῦ μεγάλου μέρους τῆς ἀπὸ τὸν τρίτο στὸ δεύτερο πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα καὶ β) ἀπέδειξε ὅτι οἱ κοπὲς δὲν ἦταν συνεχεῖς ἀλλὰ σποραδικές καὶ σύγχρονες μὲ τὶς πολεμικὲς περιόδους. Ἡ δημοσίευση τοῦ «εὐρήματος» τῆς Πάτρας ἔχει σκοπὸ νὰ προσθέσει στοὺς γνωστούς (βλ. σ. 188 σημ. 3) ἕναν ἀκόμα «θησαυρὸν», τὸν πρῶτο ποὺ προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν πόλη αὐτή. Προσθῆκες στὰ συμπεράσματα τῆς M. Thompson σχετικὰ μὲ τὴν Ἀχαϊκὴ καὶ τὴν Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία καὶ ἐπιβεβαίωση ὀρισμένων ὑποθέσεων εἶναι δυνατὸ νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴ μελέτη μεγάλων «εὐρημάτων», ὅπως εἶναι ὁ «θησαυρὸς» τῆς Ζούγρας-Πελλήνης².

Ὁ κατάλογος τῶν νομισμάτων ποὺ δίνεται στὴ συνέχεια ἔχει τὴ διάταξη τοῦ καταλόγου τοῦ Agrinion: τὰ παλαιότερα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. τριώβολα προηγοῦνται τῶν κοπῶν τῆς Μεγαλοπόλεως, τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας καὶ τῆς Αἰτωλίας ποὺ συνιστοῦν τὸ κύριο μέρος τοῦ «θησαυροῦ». Οἱ κοπὲς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας ἔχουν διαιρεθεῖ σὲ δύο ὁμάδες (πρώιμες - ὕψιμες).

Εἰκ. 1. Τριφυλλόστομη ὄλπη (φυσικὸ μέγεθος).

1. Στὸ κείμενο θὰ ἀναφέρεται ὡς Agrinion.

2. Βλ. M. CARAMESSINI - OECONOMIDES, A propos

du trésor de Zouggra στὸ *Revue belge de Numismatique* CXIV, 1968, 132-137.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ (πίν. 58-61)

ΣΙΚΥΩΝΑ

Ἔμπ. ΣΙ Χίμαιρα ἄ.

Ὅπ. Περιστέρι πετώντας ἄ.

1. ΣΕ ἔμπ. 2.23 ← Agrinion 1

2. ΣΙ (;) ἔμπ. 2.39 ↑ Agrinion 2-10

Ὅπ. Περιστέρι πετώντας ἄ. Στιγμή στοῦ πεδίου δ.

3. 2.55 ← Agrinion 18-28

4. 2.50 ↘ Agrinion 18-28

ΑΡΓΟΣ

Ἔμπ. Προτομή λύκου ἄ.

Ὅπ. Α σε ἑλαφρά ἔγκοιλο τετράγωνο· γράμματα καὶ σύμβολα στοῦ πεδίου

5. Α [Ρ] ἐπάνω, ρόπαλο κάτω. 2.43 ↗ Agrinion 50

6. Π Ρ ἐπάνω, δελφίни καὶ ρόπαλο κάτω. 2.40 → SNG Cop. 34

7. Π Ρ ἐπάνω, δελφίни καὶ ρόπαλο κάτω. 2.18 ← SNG Cop. 34

ΕΡΜΙΟΝΗ

Ἔμπ. Κεφαλή Δήμητρας ἄ.

Ὅπ. Ξ σε στεφάνι ἀπὸ στάχυα

8. 2.23 ↖ SNG Cop. 136-137

ΒΟΙΩΤΙΑ

Ἔμπ. Βοιωτική ἀσπίδα

Ὅπ. [Β]Ο [Ι]Ω Κάνθαρος· ρόπαλο ἐπάνω. Ὅλα σε ἑλαφρά ἔγκοιλο τετράγωνο

9. 2.15, Agrinion 124-127

Ὅπ. ΒΟ ΙΩ Κάνθαρος· κεραυνὸς ἐπάνω

10. 2.20, Agrinion 130-133

11. Θυματήριον (;) στοῦ πεδίου δ. ὅπ. 2.35

ΛΟΚΡΟΙ ΟΠΟΝΤΙΟΙ

Ἔμπ. Κεφαλή Περσεφόνης δ.

Ὅπ. [ΟΠΟΝΤΙΩΝ] Αἶαντας σε στάση μάχης δ.

12. 1.94 ↑ Agrinion 139

ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ¹

Ἔμπ. Κεφαλή Δία δαφνοστεφανωμένη ἄ.

Ὅπ. Πάνας καθισμένος ἄ. σε βράχο, κρατώντας λαγωβόλο· ἀετὸς ἄ. στοῦ γόνατό του

1. Ἡ ἀποστολή ἀπὸ τῆς Μ. Thompson φωτογραφιῶν τοῦ ὕλικου τῆς Μεγαλοπόλεως καὶ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας τοῦ Agrinion διευκόλυνε τὴν προσπάθεια ταυτίσεως σφραγίδων τῶν νομισμάτων τοῦ νέου «εὐρήματος» πρὸς ὁμοίες τοῦ παλαιότερου, καὶ τὴν σύνταξη τοῦ τμήματος τοῦ καταλόγου ποὺ ἀκολουθεῖ. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν λειτουργία τῶν νομισματοκοπειῶν οἱ σφραγίδες συνδυάζονταν ἀναμεταξύ τους μὲ ποικίλους τρόπους (βλ. σχε-

τικὰ Μ. R. - ALFÖLDI, Antike Numismatik (1978) 47-49 καὶ Abb. K-M), ὁ κατάλογος τοῦ «θησαυροῦ» τῆς Πάτρας περιλαμβάνει πολλὰ περιπτώσεις ἀναπτύξεως τῶν σφραγίδων ἐνὸς νομίσματος σὲ δύο ἀντίστοιχα τεμάχια τοῦ καταλόγου τοῦ Agrinion. Τὰ γράμματα Ε ἢ Ο δηλώνουν ὅτι ἔχει ταυτιστεῖ μόνο ἡ μία σφραγίδα τοῦ νομίσματος.

$\mathcal{R} \begin{matrix} \Delta \\ \Lambda \end{matrix}$ στὴν πίσω ὄψη

13. 2.35 ↗ 206c
 14. 2.36 → 206 E
 15. 2.32 ↙ 207 E
 16. 2.27 → 208f
 17. 2.28 ↓ 209/208a
 18. 2.32 ↘ 213g
 19. 2.29 → 216d
 20. 2.37 → 217/218a
 21. 2.29 → 217 E

$\mathcal{R} \Delta$ στὴν πίσω ὄψη

22. 2.23 ↙ 222/223c
 23. 2.35 ↘ 224
 24. 2.28 ↑ Dengate¹ 27a E

A Δ στὴν πίσω ὄψη

25. 2.33 ↘ 230 E
 26. 2.34 → 230 E

Πίσω ὄψη ἀνεπίγραφη

27. 2.40 ↙ 235a

ΑΧΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ (Α')

Ἔμπ. Κεφαλὴ Δία δαφνοστεφανωμένη δ.

Ἦπ. \times μὲ διάφορα γράμματα, μονογράφηματα καὶ σύμβολα στὸ πεδίο. Ὅλα σὲ δάφνινο στεφάνι
 Σ ι κ υ ώ ν α

Ἦπ. E Υ ἄ. καὶ δ. ΣΙ κάτω
 28. 2.04 ↓ 245 E
 29. 2.30 ↓ 250/246a

Π ά τ ρ α

Ἦπ. \mathcal{H} δ. Τρίαινα ἄ. κάτω
 30. \mathcal{H} δ.² 2.40 ↓ 260 E
 31. 2.31 ←
 32. 2.32 ↓

Ἦπ. C Υ ἄ. καὶ δ. Τρίαινα δ. κάτω
 33. 2.32 ↗

Ἦπ. M ἐπάνω Δ I ἄ. καὶ δ. Τρίαινα δ. κάτω
 34. 2.33 ↘ 273/275a
 35. 2.33 ← 273 E
 36. 2.34 ↘ 273 E
 37. 2.23 ↓ 275 E³

1. JAMES DENGATE, The Triobols of Megalopolis, American Numismatic Society Museum Notes 13, 1967, 57-110. Ἡ μελέτη τοῦ Dengate χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ σχετικὸ ὕλικό τῶν «θησαυρῶν» τοῦ Ἀγρινίου καὶ τῆς Ὀλυμπίας (βλ. σ. 188 σημ. 3, ἀριθ. 270). Ὁ «θησαυρὸς» τῆς Ὀλυμπίας θὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν κ. S. GRUNAUER-

v. HOERSCHELMANN.

2. Γιὰ τὸ μονογράφημα βλ. M. G. CLERK, Catalogue of the Coins of the Achaean League (1895) 4, ἀριθ. 50.

3. Ἡ πίσω σφραγίδα τοῦ νομίσματος εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ προηγούμενου.

Ὅπ. Δ Ι ἄ. καὶ δ. Τρίαινα δ. κάτω

38. 2.34 ↑ 286 E

39. 2.54 ← 288/286c

40. 2.22 ↓ 296 E

41. 2.21 ↗ 297a

Ἐμπ. Στικτὸς κύκλος

Ὅπ. [ΛΥ] ἐπάνω· Α Ρ ἄ. καὶ δ. Δελφίνοι δ. κάτω

42. 2.33 ← 299 E

Ἀργός

Ἐμπ. Κεφαλή ἄ.

Ὅπ. Ξ ἐπάνω· κεφαλή λύκου δ. κάτω

43. 2.27 ↑ 303a O

44. 2.28 ↑ ¹

Μεσσήνη

Ὅπ. Ξ ἐπάνω· Ξ Ε ἄ. καὶ δ. ΜΕ κάτω

45. 2.29 ↖ 315b

Ὅπ. Π Δ ἄ. καὶ δ. ΜΕ κάτω

46. 2.30 ↘ ²

Ἐμπ. Κεφαλή ἄ.

Ὅπ. Ν Φ ἄ. καὶ δ. Μ κάτω

47. 1.94 ← 323f

48. 2.19 ← 323g

49. 2.18 ← 323 E

Ἐμπ. Κεφαλή ἄ. Στικτὸς κύκλος

Ὅπ. ΞΕ ἐπάνω· Ο Ρ ἄ. καὶ δ. Μ κάτω

50. 2.31 ↘ 324b

Ἡλιδα

Ὅπ. Α Ν ἄ. καὶ δ. FA κάτω

51. 2.31 ↖ 337b

52. 2.25, 339 E

53. FA ἐπάνω. 2.32 ↑ 341b

Ἐμπ. Στικτὸς κύκλος

Ὅπ. ΛΥ ἐπάνω· F Α ἄ. καὶ δ.

54. 2.31 ↑ 346/347d

55. 2.36 ← 346 E

Ἐμπ. Στικτὸς κύκλος

Ὅπ. ΛΥ ἐπάνω· F Α ἄ. καὶ δ. ΣΩ κάτω

56. 2.35 ↑ 342 E ³

1. Ἡ μπροστὰ σφραγίδα τοῦ νομίσματος εἶναι ὅμοια με τοῦ προηγούμενου (βλ. CLERK, δ.π. 9, ἀριθ. 141).

2. Ὅμοιο νόμισμα περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο

τοῦ CLERK (19, ἀριθ. 311).

3. Βλ. Agrinion 40.

Ἀντιγόνεια

"Οπ. Α Ν ἄ. καὶ δ. $\overline{\text{AP}}$ κάτω

57. 2.33 ↓ 354 E

58. 2.16 ↓ 361/360a

59. 2.36 ← 363/362b

60. 2.24 ↑ 364/362c

61. 2.35 ↗ 366a O

62. $\overline{\text{A}}$ (;) κάτω¹. 2.38 → 369 E63. $\overline{\text{PP}}$ κάτω². 2.23 ↓

"Οπ. Α Ν ἄ. καὶ δ. CΩ κάτω

64. 2.20 ↙ 379c

65. 2.39 ← 379 E

66. 2.39 ↘ 382/379c

67. Ν Α ἄ. καὶ δ. 2.09 → 388/373a³

68. 2.13 ↑ 390a O

69. 2.30 ↘

"Οπ. Α Ν ἄ. καὶ δ. ΕΥ κάτω

70. 2.43 → 396a

71. 2.39 ↙ 399/397b

72. 2.35 ↓ 408

Μέγαρα

"Οπ. Κιθάρα ἐπάνω· ΜΕ ΓΩ ἄ. καὶ δ.

73. 2.36 ↘ 425 E

"Οπ. Κιθάρα ἐπάνω· ΔΩ ΡΟ ἄ. καὶ δ.

74. 2.36 ↑ 438 E

75. 2.29 ↘

"Οπ. Κιθάρα ἐπάνω· ΘΟ ΚΑ ἄ. καὶ δ.

76. 2.42 ↘ 444 E

77. 2.21 ↓ 445a

78. 2.34 ↘ 446 E

"Οπ. Κιθάρα ἐπάνω· Η ΡΟ ἄ. καὶ δ.

79. 2.31 → 450

"Εμπ. Στικτὸς κύκλος

"Οπ. Κιθάρα ἐπάνω· Η ΡΟ ἄ. καὶ δ.

80. 2.27 → 451

81. 2.13 → 452 E

82. 2.95 ↑ 458 E

83. 2.29 ↙ 462/454

1. Βλ. Agrinion 44, σημ. 42 καὶ σ. 20.

2. "Οπ.

3. Νομίσματα μὲ ὅμοια πίσω σφραγίδα περιλαμβάνονται : 1) στὸν κατάλογο τοῦ CLERK (12, ἀριθ. 198), 2) στὸ «θησαυρὸ» ἀπὸ τὴν Ἀρχαδία (M. CROSBY - E. GRACE, An Achaean League Hoard, NNM 74, 1936, πίν. II, ἀριθ. 69) καὶ 3) στὸ «θησαυρὸ» ἀπὸ τὴ δυτικὴ Ἑλλάδα (M. THOMPSON, A Hoard of Greek Federal

Silver, Hesperia 1939, πίν. VII, ἀριθ. 16). Προσθέτοντας τοὺς ἀριθμοὺς 373a τοῦ καταλόγου τοῦ Agrinion καὶ 67 τοῦ καταλόγου μας, προκύπτει ἓνα σύνολο πέντε νομισμάτων μὲ ὅμοιο ὀπισθότυπο καὶ διαφορετικοὺς ἐμπροσθοτύπους. Αἰτία τῶν φαινομένων εἶναι προφανῶς ὁ χαρακτήρας τῆς νομισματοκοπίας τῆς Ἀντιγόνειας (short-lived, abundant). Βλ. Agrinion 45 καὶ ἐπίσης DENGATE, ὁ.π. 100-102 καὶ ALFÖLDI, ὁ.π. 48 καὶ Abb. M.

Μεγαλόπολη

Ὅπ. Λαγωβόλο ἐπάνω· Κ Δ ἄ. καὶ δ. Μ κάτω
84. 2.35 → 466b

Σπάρτη

Ἐμπ. Στικτὸς κύκλος

Ὅπ. ΛΑ ἐπάνω· πῖλοι τῶν Διοσκούρων ἄ. καὶ δ. ΜΕ κάτω
85. 2.33 ↓ 468a
86. 2.29 → 468a

ΑΧΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ (Β')

Ἐμπ. Κεφαλή Δία δαφνοστεφανωμένη δ. Στικτὸς κύκλος

Ὅπ. με διάφορα γράμματα, μονογραφήματα καὶ σύμβολα στὸ πεδίο. Ὅλα σὲ δάφνινο στεφάνι

Μεγαλόπολη

Ἐμπ. Χωρὶς στικτὸ κύκλο

Ὅπ. ΕΒ ἐπάνω· Κ Α ἄ. καὶ δ. Μ καὶ κεραυνὸς κάτω
87. 2.39 ↗ 471b
88. 2.34 ↖ 471b
89. 2.36 → 471 E

Ἐμπ. ΒΕ· χωρὶς στικτὸ κύκλο

Ὅπ. Ε ἐπάνω· Κ Ι ἄ. καὶ δ. Σύριγγα κάτω
90. 2.34 ↑ 472b
91. Ι Κ ἄ. καὶ δ. 2.34 ← 473a

Ἡλιδά

Ὅπ. Ι ἐπάνω· F Α ἄ. καὶ δ. Κεραυνὸς κάτω
92. 2.39 ↗¹

Ὅπ. Σ ἐπάνω· F Α ἄ. καὶ δ. Γ καὶ κεραυνὸς κάτω
93. 2.31 → 479 E
94. 2.33 ↓ 482

Μέγαρα

Ὅπ. Κιθάρα ἐπάνω· ΦΙ ΛΟ ἄ. καὶ δ. Ξ κάτω
95. 2.24 → 506 E

Ὅπ. Κιθάρα ἐπάνω· Δ Ι ἄ. καὶ δ. ΔΟ κάτω
96. 2.30 ↖ 507 E

Ὅπ. Κιθάρα ἐπάνω· Η Ρ ἄ. καὶ δ. Α κάτω
97. 2.32 ↗ 511 E

Ὅπ. Κιθάρα ἐπάνω· Δ Ι ἄ. καὶ δ. Φ κάτω
98. 1.95 → 519 E
99. 2.35 ↖ 520
100. 2.18 ↑

Ὅπ. Κιθάρα ἐπάνω· Μ Α ἄ. καὶ δ. Τ κάτω
101. 2.31 ↖ 522 E

1. Ὁ ἐμπροσθότυπος περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τοῦ CLERK 15, ἀριθ. 240. Βλ. καὶ Agrinion 54, σημ. 59.

Φενεῶς

ὙΟπ. ΕΥ ἀ. καὶ δ. Κηρύκειο κάτω

102. 2.30 ↘ 531 E

Ἐπίδαυρος

ὙΟπ. Φίδι ἐπάνω· ΤΙ ἀ. καὶ δ. ΙΑ κάτω

103. 2.31 ↑

Αἶγιο

Ἑμπ. [Α]

ὙΟπ. Κεραινὸς κάτω· ΑΙ ΓΙ ΚΟ ἀπὸ δ. πρὸς ἀ.

104. 2.51 → 544a

Πάτρα

ὙΟπ. Δελφίνοι δ. ἐπάνω· ΑΠ ἀ. καὶ δ.

105. 2.29 ← 551/550b

106. 2.44 ↗

ὙΟπ. ΤΕΙ ἐπάνω· ΑΝ ἀ. καὶ δ. Δελφίνοι ἀ. κάτω

107. 2.09 ↙

ὙΟπ. ΘΕ ἐπάνω· ΞΕ ἀ. καὶ δ. Δελφίνοι ἀ. κάτω

108. 2.05 ↓ 562 E

109. ¹ 1.97 ↙ 562 E

110. 2.43 ↙ 563 E

Δύμη

ὙΟπ. ΔΥ ἐπάνω· ΕΝ ἀ. καὶ δ. Κεφαλή Ἀθηνᾶς δ. κάτω

111. 1.96 ← 567 O

Αἶγειρα

ὙΟπ. Προτομή αἰγας δ. ἐπάνω· ΓΑ ΑΥ ἀ. καὶ δ.

112. 2.41 ↑ 568 E

113. 2.26 ← 568a O

ὙΟπ. Προτομή αἰγας δ. ἐπάνω· ΑΛ ΚΙ ἀ. καὶ δ.

114. 1.96 ↘ 571 E

Σικυώνα

ὙΟπ. ΜΕ ἐπάνω· ΝΙ ἀ. καὶ δ. Περιστέρι δ. κάτω

115. 2.31 ← 590/588a

Αἰτωλία

Ἑμπ. Κεφαλή Αἰτωλίας μὲ τὴν καυσία δ.

ὙΟπ. ΑΙΤΩΛΩΝ Καλυδώνιος κάπρος δ. Αἰχμή δόρατος δ. στὸ ἔξωργο

Κ κάτω ἀπὸ τὸν κάπρο· Α στὸ ἔξωργο

116. 2.26 ↗ 611 E

ΟΝΑ κάτω ἀπὸ τὸν κάπρο· ΝΙ στὸ ἔξωργο

117. 2.41 →²

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀγδόντα ὀκτὼ τριώβολα τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο μέρος του, ὁ «θησαυρός» τῆς Πάτρας περιέχει διάφορα αὐτόνομα τριώ-

1. Τὸ νόμισμα βρέθηκε σὲ δύο κομμάτια.

2. Βλ. R. A. DE LAIX, The Silver Coinage of the

Aetolian League, California Studies in Classical Antiquity 6, 1973, 74, ἀριθ. 59 καὶ Agrinion ἀριθ. 668.

βολα παλαιότερα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (ἀριθ. κατ. 1-12) σὲ ποσοστὸ 10% περίπου, τριώβολα τῆς Μεγαλοπόλεως ἀρκαδικοῦ τύπου (ἀριθ. κατ. 13-27) σὲ ποσοστὸ 13% περίπου καὶ τριώβολα τῆς Αἰτωλίας (ἀριθ. κατ. 116-117) σὲ ποσοστὸ λίγο μικρότερο ἀπὸ 2%. Τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ στὸ «θησαυρὸν» τοῦ Ἀγρινίου εἶναι 12%, 11% καὶ 7% περίπου. Ἡ αἰσθητὰ αὐξημένη ἀναλογία τῶν τριωβόλων τῆς Αἰτωλίας στὸ «εὐρημα» τοῦ Ἀγρινίου εἶναι εὐλογη. Σχετικὰ μὲ τὴ σύνθεση τῆς ομάδας τῶν παλαιότερων νομισμάτων τοῦ «θησαυροῦ» τῆς Πάτρας μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἀπουσία τῶν δραχμῶν τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Χαλκίδας, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν βασικὸ συμπλήρωμα τῶν ἀντίστοιχων ομάδων παρόμοιων, καὶ πάντως μεγαλύτερων, «θησαυρῶν»¹.

Οἱ παλαιότερες τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. κοπὲς τοῦ «θησαυροῦ» τοῦ Ἀγρινίου ποὺ ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα τὴ μελέτη αὐτή, δηλαδὴ τὰ τριώβολα τῆς Σικυώνας, τοῦ Ἀργους, τῆς Βοιωτίας καὶ τῶν Λοκρῶν Ὀπουντίων, ἀνήκουν στὸν 4ο π.Χ. αἰ., «with the possible exception of some Argive issues which may be slightly later»². Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ T. Hackens ποὺ εἶδε φωτογραφίες τῶν τριῶν ἀργίτικων νομισμάτων τοῦ νέου εὐρήματος, αὐτὰ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.³ Ὁ H. Chantraine ἐξάλλου, βασιζόμενος στὰ χρονολογικὰ συμπεράσματα τῆς Thompson γιὰ τὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία, προτείνει ἀναθεώρηση τῆς χρονολογήσεως διαφόρων κοπῶν τῆς Σικυώνας καὶ ἀπόδοσή τους στὸν 3ο π.Χ. αἰ.⁴ Τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῶν «ἀρκαδικῶν» τριωβόλων τῆς Μεγαλοπόλεως ἔχουν βρεῖ λύσεις μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ J. Dengate⁵ καὶ τῆς J. Warren⁶, τὰ συμπεράσματα τῶν ὁποίων δέχεται ἡ Thompson ἐνσωματώνοντάς τα στὰ δικά της⁷. Δεκαπέντε τριώβολα τοῦ «θησαυροῦ» τῆς Πάτρας ἀνήκουν στὶς περιόδους IIB καὶ III τοῦ Dengate (Arcadian types with Δ, ΛΔ controls and without controls)⁸. Ἡ χρονολόγησή τους δίνεται στὸ συνοπτικὸ πῖνακα τῶν ἀχαϊκῶν καὶ τῶν «ἀρκαδικῶν» κοπῶν τοῦ νέου «εὐρήματος» (σ. 197). Σχετικὰ μὲ τὴ νομισματοκοπία τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας ἡ μελέτη τῆς Thompson καταλήγει σὲ ἀποτελέσματα παρόμοια μὲ τῆς Ἀχαϊκῆς: α) ἀπόδοση τοῦ μεγάλου μέρους τῶν ἡμιδράχμων στὸ 2ο π.Χ. αἰ. καὶ β) διαπίστωση τῆς περιοδικότητος τῆς δραστηριότητος τοῦ νομισματοκοπείου. Ἐξάλλου ἡ χρονολόγηση τῆς τελευταίας ομάδας τῶν ἡμιδράχμων τοῦ «θησαυροῦ» τοῦ Ἀγρινίου στὴ δεκαετία 160-150 π.Χ., ἐπιβεβαιώνει τὴ συνέχιση τῆς ὑπάρξεως τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας μετὰ τὸ 168 π.Χ.⁹ Στὶς μεταγενέστερες αὐτὲς ἐκδόσεις ἀνήκει, ὅπως φαίνεται, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο νομίσματα τῆς Αἰτωλίας ποὺ περιλαμβάνει ὁ «θησαυρὸς» τῆς Πάτρας (ἀριθ. κατ. 117)¹⁰.

1. Βλ. Agrinion 78.

2. "Ο.π.

3. Βλ. TONY HACKENS, A propos du monnayage d'Argos (VIe-IIIe s. av. J.-C.), Actes du 8. Congrès international de Numismatique, New York - Washington 1973, 83-84.

4. Der Beginn der jüngeren achäischen Bundesprägung, Chiron 1972, 175-190.

5. Βλ. σ. 191 σημ. 1.

6. The Earliest Triobols of Megalopolis, American Numismatic Society Museum Notes 15, 1969, 31-40.

7. Βλ. Agrinion 83-84 καὶ τὸ χρονολογικὸ πῖνακα τῶν ἀχαϊκῶν καὶ τῶν «ἀρκαδικῶν» κοπῶν τοῦ «εὐρήματος» (116-117).

8. Βλ. DENGATE, ὁ.π. 109-110.

9. Βλ. Agrinion 104-106.

10. Βλ. παραπάνω σ. 195 σημ. 2 καὶ Agrinion 105 καὶ σημ. 129.

Χρονολογία ἀποκρύψεως

Ὁ προσδιορισμὸς τῆς χρονολογίας τῆς ἀποκρύψεως τοῦ «θησαυροῦ» τῆς Πάτρας στηρίζεται βασικὰ στὴν ἀκόλουθη παρατήρηση: ἀπὸ τὸ «εὔρημα», ὅπως καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ἀग्रινίου, ἀπουσιάζουν οἱ χαρακτηριστικὲς τελικὲς κοπὲς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας καὶ συγκεκριμένα τῆς Πάτρας, τῆς Ἡλίδας, τῆς Δύμης, τῆς Μεγαλόπολεως, τῆς Σπάρτης, τοῦ Αἰγίου καὶ τῆς Αἰγείρας. Οἱ νομισματικὲς αὐτὲς ἐκδόσεις, ἄφθονες καὶ βιαστικὲς, συνδέονται μὲ τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Ρώμης καὶ χρονολογοῦνται στὰ ταραγμένα καὶ μοιραῖα χρόνια 151-146 π.Χ.¹ Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ «θησαυρὸς» τῆς Πάτρας δὲν περιλαμβάνει δείγματα τῆς πλουσιότατης νομισματοκοπίας τῆς περιόδου 151-146 π.Χ., καὶ μάλιστα τοῦ τοπικοῦ νομισματοκοπείου ἢ τοῦ παραγωγικότερου τῆς γειτονικῆς Ἡλίδας, θὰ πρέπει νὰ εἶχε θαφτεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου. Ἐπομένως ἡ ἀπόκρυψη τοῦ «θησαυροῦ» τοποθετεῖται γύρω στὸ 150 π.Χ. Μὲ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συμφωνοῦν ἡ χρονολόγηση τῆς ὀλπης ποὺ περιεῖχε τὰ νομίσματα² καὶ ἀκόμα ἡ διατήρηση ὀρισμένων τελευταίων κοπῶν (ἀριθ. κατ. 115, 117). Ἡ ἔκρηξη νέου πολέμου στὴ Μακεδονία τὸ 150 π.Χ. καὶ ἡ γενικὴ ἀναταραχὴ καὶ σύγχυση ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη³ ἀποτελοῦν περιστάσεις ποὺ μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν μέτρα ἀσφάλειας.

Μελετώντας τὸ χρονολογικὸ πῖνακα τῶν κοπῶν τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας τοῦ «θησαυροῦ» τοῦ Ἀग्रινίου⁴, σημειώνουμε ὅτι ἀπὸ τὸ «εὔρημα» τῆς Πάτρας λείπουν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ καὶ οἱ ὀψιμες κοπὲς τῆς Σικυώνας, τοῦ Ἀργους καὶ τῆς Κορίνθου, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τῆς Μ. Thompson ἀνήκουν ἴσως καὶ αὐτὲς στὴν περίοδο 151-146 π.Χ.⁵ Συγκεκριμένα στὸ νέο «εὔρημα» περιλαμβάνεται ἓνα τριώβολο τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς παραπάνω ὀψιμες ἐκδόσεις (ἀριθ. κατ. 115). Ἄν ἡ χρονολόγηση τῆς ἀποκρύψεως τοῦ «θησαυροῦ» γύρω στὸ 150 π.Χ. εἶναι σωστὴ, ἡ μοναδικὴ παρουσία τοῦ συγκεκριμένου τριωβόλου ἀποτελεῖ πρόσθετη ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ὀψιμων κοπῶν τῶν τριῶν πόλεων ποὺ προαναφέρθηκαν στὴν τελικὴ φάση τῆς νομισματοκοπίας τῆς Συμπολιτείας.

Σχετικὰ μὲ τὸ χρονολογικὸ πῖνακα τῆς σ. 197 διευκρινίζουμε τὰ ἑξῆς: α) ὁ πίνακας περιέχει μόνον τὶς πόλεις καὶ τὶς κοπὲς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὸ «θησαυρὸ» τῆς Πάτρας καὶ β) δίπλα σὲ κάθε κοπὴ δίνεται σὲ παρένθεση ὁ ἀριθμὸς τῶν δειγμάτων τῆς στὸ «εὔρημα».

Φεβρουάριος 1980

Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΛΛΙΟΝΤΖΗ

1. Βλ. Agrinion 94-97.

2. Βλ. παραπάνω σ. 188 σημ. 1.

3. Βλ. J.A.O. LARSEN, Greek Federal States, Their

Institutions and History (1968) 483.

4. Agrinion 116-117.

5. Ὁ.π. 97.

SUMMARY

A «HOARD» OF SILVER TRIOBOLS FROM PATRAS (1973)

In the summer of 1973 the excavation by the Archaeological Service of a late Roman building in the centre of Patras brought to light a «hoard» of 117 silver triobols, dated from the 4th to the 2nd centuries B.C. It was concealed in a clay trefoil olpe of c. 146 B.C. The distribution of the coins is as follows:

- 4 autonomous of Sicyon
- 3 autonomous of Argos
- 1 autonomous of Hermione
- 3 autonomous of Boeotia
- 1 autonomous of Locri Opuntii
- 15 of Megalopolis
- 88 of the Achaean League
- 2 of Aetolia

This study depends on the publication of a similar «hoard» by Margaret Thompson (The Agrinion Hoard, NNM 159, New York 1968) and leads to the following suggestions:

1) The burial date of the Patras «hoard» is established c. 150 B.C., on the basis of the absence of the final strikings of the Achaean League (dated c. 151-146 B.C.).

2) The appearance of a single late triobol of Sicyon (Cat. Nr. 115) is further indication that the late issues of Sicyon, Argos and Corinth belong to the final period of the coinage of the Achaean League (c. 151-146 B.C.), as suggested by M. Thompson.

P. AGALLOPOULOU - KALLIONTZI

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ 6^{ΟΥ} Μ.Χ. ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ¹

(Πίνακες 62-65)

Ὁ νομισματικός «θησαυρός» ποὺ παρουσιάζεται καὶ σχολιάζεται στὸ ἄρθρο αὐτὸ φυλάσσεται στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν καὶ βρέθηκε τὸ 1932 κοντὰ στὴ Θήβα². Ἀποτελεῖται ἀπὸ 219 νομίσματα· τὰ 218 εἶναι χάλκινες κοπές (φόλλεις, 1/2 φόλλεις, 16νούμμια) 6ου αἰ. μ.Χ. τῶν αὐτοκρατόρων Ἀναστασίου Α' (498-518), Ἰουστίνου Α' (518-527), Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565), Ἰουστίνου Β' (565-578) καὶ ἓνα εἶναι χάλκινο νόμισμα Κορίνθου ἐποχῆς Αὐγούστου³, ποὺ προφανῶς δὲν ἀνήκει στὸ εὖρημα.

Ὅλα σχεδὸν τὰ νομίσματα σώζουν τὴν πράσινη πατίνα τους καὶ ἡ διατήρησή τους εἶναι ἀπὸ καλὴ μέχρι μέτρια. Πιὸ ἀναλυτικὰ οἱ φόλλεις τοῦ Ἀναστασίου, Ἰουστίνου Α' καὶ Ἰουστινιανοῦ Α' τῆς ἀχρονολόγητης σειρᾶς ἔχουν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, διατήρηση μέτρια, ἐπειδὴ ἔχουν περισσότερο κυκλοφορήσει ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ Ἰουστινιανοῦ τῆς χρονολογημένης σειρᾶς καὶ τοῦ Ἰουστίνου Β', ποὺ σὰν μεταγενέστερες κοπές ἔχουν σὲ γενικὲς γραμμὲς διατήρηση καλὴ. Τὰ 20νούμμια καὶ τὰ 16νούμμια, σὰν μικρότερες υποδιαιρέσεις, πιὸ εὐχρηστες γιὰ τὴν καθημερινὴ κυκλοφορία τοῦ νομίσματος, ἔχουν μεγαλύτερη φθορά, ἄρα ἡ διατήρηση εἶναι πολὺ μέτρια.

Οἱ κοπές τοῦ Ἰουστίνου Β' ὑπερτεροῦν καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὸ 53.21% τοῦ συνόλου τῶν νομισμάτων, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ «θησαυρὸς» σχηματίστηκε κυρίως στὰ χρόνια αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορα. Μεγάλο μέρος καλύπτουν βέβαια οἱ κοπές τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (39.91%) ἐνῶ τοῦ Ἀναστασίου καὶ τοῦ Ἰουστίνου Α' παρουσιάζουν πολὺ μικρὸ ποσοστὸ, 3.67% καὶ 3.21% ἀντίστοιχα (βλ. συγκριτικὸ πῖνακα γιὰ τὴν ποσοτικὴ καὶ ποσοστιαία κατανομὴ τοῦ «θησαυροῦ»). Ἀπὸ τὰ νομισματοκοπεῖα ἀντιπροσωπεύονται μόνον τὰ ἀνατολικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσιν ἐνὸς 40νούμμιου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ 13ου ἔτους τῆς βασιλείας του, ποὺ κόπηκε στὸ νομισμα-

1. Θὰ ἤθελα καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ εὐχαριστήσω τὴν Ἐφορὰ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Α. Οἰκονομίδου, στὴν ὁποία ὀφείλεται ἡ πρωτοβουλία ἀναθέσεως τοῦ θέματος καὶ ἡ ὁποία μοῦ ἔδωσε πολὺτιμες συμβουλές διαβάζοντας τὸ τελικὸ κείμενο. Εὐχαριστίες θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω καὶ στὸν συνάδελφο κ. Ἰ. Τουράτσογλου, ἐπιμελητὴ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου γιὰ μερικὲς χρήσιμες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες καὶ τὴν κ. Ἡὼ Τσούρτη-Κούλη, μόνιμη ἀρχαιολογικὴ γραμματέα τοῦ ἴδιου Μου-

σείου, μὲ τὴν ὁποία συζήτησα θέματα ταυτίσεως μερικῶν νομισματικῶν τύπων.

2. Βλ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟ, BCH 1934, 236, ἀρ. 16, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ «θησαυρὸς» ἀποτελεῖται ἀπὸ 235 νομίσματα. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ βιβλίο εἰσαγωγῆς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ὁ «θησαυρὸς» χαρίστηκε στὸ Μουσεῖο τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1933 ἀπὸ τὸν Θ. Ζουμπουλᾶκη.

3. Βλ. BMC ἀρ. 510.

τοκοπεῖο τῆς Καρχηδόνος. Ἡ παρουσία ἑνὸς τέτοιου νομίσματος σὲ εὔρημα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ μάλιστα ἀπὸ ἡπειρωτικὴ περιοχή, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μιά καὶ τὸ νομισματοκοπεῖο αὐτό, ἀπὸ ὅ,τι εἶναι γνωστὸ μέχρι σήμερα, φαίνεται νὰ ἔκοψε φόλλεις σὲ περιορισμένο χρονικὸ διάστημα¹.

Ἀπὸ ὅσα γνωρίζω ὁ «θησαυρὸς» τῶν Θηβῶν εἶναι τὸ πρῶτο γνωστὸ μέχρι σήμερα

	Κων.		Νικ.		Κυζ.		Ἀντ.		Θεσ.	Καρχ.	Σύνολο	%
	Μ	Κ	Μ	Κ	Μ	Κ	Μ	Κ	Μ Κ Ις			
Ἀναστάσιος	8										8	3,67
Ἰουστίνος Α'	5		1		1						7	3,21
Ἰουστινιανὸς Α'	39	5	5		6		12	1	12 6	1	87	39,91
Ἰουστίνος Β'	23	2	9		3				79		116	53,21
Σύνολο	75	7	15		10		12	1	91 6	1	218	
	82						13		97			
%	37,61		6,88		4,59		5,96		44,50	0,46		

Συγκριτικὸς πίνακας: ποσοτικὴ καὶ ποσοστιαία κατανομὴ τοῦ «θησαυροῦ».

βυζαντινὸ εὔρημα χάλκινων νομισμάτων τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα, ἐνῶ ὑπάρχουν ἀρκετοὶ δημοσιευμένοι σύγχρονοι «θησαυροὶ» ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Πελοπόννησο².

Ἡ κατανομὴ τῶν νομισματοκοπειῶν στὰ εὑρήματα αὐτά, εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴ ποὺ παρουσιάζει ὁ θησαυρὸς ποὺ ἐξετάζουμε. Ἡ Θεσσαλονίκη κατέχει τὴν πρώτη θέση, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ μισοὶ φόλλεις ποὺ ἄρχισε νὰ κόβει ἀπὸ τὸ 562/3, εἶχαν

1. Βλ. W. HAHN, MIB I 70 καὶ 126, ἀρ. 194-195.

2. Γιὰ τοὺς δημοσιευμένους «θησαυροὺς» τῶν Ἀθηνῶν βλ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟ, Εὔρημα Διπύλου, ΔΕΝΑ 1909-1910, 6-9. D. M. METCALF, The Slavonic Threat to Greece circa 580: Some Evidence from Athens, Hesperia 31, 1962, 134-157. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ παρουσιάζονται 4 νομισματικοὶ «θησαυροὶ» ποὺ βρέθηκαν στὴς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς. J. H. KROLL, G. C. MILLES and S. G. MILLER, An Early Byzantine and a Late Turkish Hoard from the Athenian Agora, Hesperia 42, 1973, 301-309.

Γιὰ τοὺς «θησαυροὺς» τῆς Κορίνθου βλ. O. BRONEER, Excavations at Isthmia, 1954, Hesperia 24, 1955, 117,

136. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀναφέρεται ἡ εὔρεση θησαυροῦ ἀπὸ τὸν Ἴσθμό (Isthmia Hoard 1954), ποὺ ἀναλύεται μὲ περισσότερες λεπτομέρειες ἀπὸ τὸν D. W. MACDOWELL, στὸ Archaeology 18, 1965, 264-267. R. L. HOHLFELDER, A Small Deposit of Bronze Coins from Kenchreai, Hesperia 39, 1970, 68-72 καὶ A Sixth Century Hoard, Hesperia 42, 1973, 89-101. Γιὰ ἄλλους «θησαυροὺς» ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο βλ. Μ. Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Θησαυρὸς Πριολίθου Καλαβρύτων (γιὰ ἐκτύπωση στὰ ΑΑΑ). Γ. ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ, ΑΔ 29, 1973-1974, Β' 2, Χρονικά, 300. Περιγράφεται μικρὸς «θησαυρὸς» ποὺ βρέθηκε σὲ ἀνασκαφὲς στὴν Ἀρχαία Μαντίνεια.

μία μεγάλη νομισματική κυκλοφορία¹. Μία πιό προσεκτική όμως σύγκριση τοῦ εὐρήματος τῶν Θηβῶν με τοὺς ἄλλους «θησαυρούς», δείχνει ἓνα διαφορετικὸ χαρακτήρα στὴ σύνθεσή του, ποὺ βρίσκεται πιό κοντὰ στὸ πνεῦμα τῆς νομισματικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Ἀναστασίου². Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ εὐρημα μικρῶν χάλκινων ὑποδιαιρέσεων 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. καθὼς καὶ κοπῶν Βανδάλων καὶ Ὀστρογότθων βασιλέων, ποὺ συναντοῦμε σὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἀναλογία σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἄλλους θησαυροὺς³. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια μετὰ τὸ εὐρημα τοῦ Διπύλου⁴.

Ἡ ὑπαρξὴ φόλλεων Ἀναστασίου καὶ Ἰουστίνου Α' εἶναι μοναδική, διότι αὐτοὶ ἀπουσιάζουν ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς λίγο μεταγενέστερους «θησαυρούς», ποὺ περιέχουν κοπὲς Τιβερίου ἢ Μαυρικίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν τὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια (θησαυρὸς Διπύλου - θησαυρὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἀγορά)⁵.

Σημαντικὸ ἐπίσης εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι τὸ εὐρημα τῶν Θηβῶν περιέχει 16νούμια Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸ 6.89% τοῦ συνόλου τῶν νομισμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ εἶναι ἄρκετὰ μεγάλο ἂν παρατηρήσουμε ὅτι εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτο στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κόρινθο. Ἡ κυκλοφορία αὐτῶν τῶν νομισματικῶν ἐκδόσεων, ποὺ κόπηκαν μόνον στὴ Θεσσαλονίκη, φαίνεται νὰ ἦταν μικρὴ στὶς περιοχὲς αὐτές, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἔχει ἀποδείξει καὶ ὁ Metcalf, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ νομισματικὰ εὐρήματα καὶ ἀπὸ τὰ νομισματικὰ στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν τῶν περιοχῶν⁶. Τὸ εὐρημα τοῦ Πριολίθου καὶ τὸ μικρὸ εὐρημα τῆς Μαντινείας⁷ ἐπιβεβαιώνουν ἀκόμη περισσότερο αὕτη τὴν ἀποψη, γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Πελοποννήσου. Ἀντίθετα ἡ κυκλοφορία τους στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα ἦταν μεγαλύτερη, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ συνεχιζόμενες ἀνασκαφὲς τῆς Ν. Ἀγχιάλου⁸ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ὁ «θησαυρὸς» τῶν Θηβῶν.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές δὲν μποροῦν βέβαια νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ἀφοῦ τὸ νομισματικὸ ὕλικὸ τῆς περιοχῆς τῶν Θηβῶν, εἶναι ἀκόμη ἄγνωστο, δίνουν ὅμως μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς νομισματικῆς τῆς κυκλοφορίας στὸν 6ο αἰ. μ.Χ.

Ὁ λόγος ἀποκρύψεως τοῦ «θησαυροῦ» πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ κάποιες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναταραχές. Παρόλο ποὺ ἡ ἀκριβὴς θέση καὶ οἱ συνθῆκες εὐρέσεώς του μᾶς εἶναι τελείως ἄγνωστες, τὸ εὐρημα, λόγω τῶν μεγάλων σχετικὰ χάλκινων νο-

1. Βλ. D. M. METCALF, *The Copper Coinage of Thessalonica under Justinian I* (1976) 34.

2. Γιὰ τὴ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀναστασίου, ποὺ καθιέρωσε τοὺς «φόλλεις» καὶ τίς ὑποδιαιρέσεις τους, στὴ θέση τῶν μικρῶν χάλκινων ὑποδιαιρέσεων, βλ. D. M. METCALF, *The Origins of the Anastasian currency Reform* (1969).

3. Γιὰ τὴ συνύπαρξη μικρῶν χάλκινων ὑποδιαιρέσεων 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. με φόλλεις Ἀναστασίου Α' καὶ τῶν διαδόχων του βλ. ΜΙΝΑ ΚΡΙΚΟΥ-ΓΑΛΑΝΗ, *Εὐρημα Κορίνθου μικρῶν χάλκινων ὑποδιαιρέσεων Ε'-ΣΤ' αἰ. μ.Χ.*, ΑΔ 28, 1973, Μελέται 140.

4. Βλ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟ, ὁ.π. σημ. 5.

5. Γιὰ τὴ χρονολογία αὐτῶν τῶν «θησαυρῶν» βλ. D. M. METCALF, ὁ.π. σημ. 5, σ. 146. Σύγχρονος εἶναι καὶ ὁ μικρὸς «θησαυρὸς» ἀπὸ τίς Κεγχρεὲς βλ. R. L. HOHLFELDER, ὁ.π. σημ. 5 «a small deposit...».

6. Βλ. D. M. METCALF, ὁ.π. σημ. 6, σ. 32.

7. Βλ. Μ. Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ καὶ Γ. ΣΤΑΤΙΝΧΑΟΥΤΕΡ, ὁ.π. σημ. 5.

8. Μεγάλον μέρος νομισμάτων ἀπὸ τίς ἀνασκαφὲς τῆς Ν. Ἀγχιάλου ταυτίζονται στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

μισματικών υποδιαίρέσεων που περιέχει, της χρονικής εκτάσεως και του αριθμού νομισμάτων του, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αποταμιευτικό, που κρύφτηκε τελικά εν όψει αναστατώσεων. Η απόκρυψή του πρέπει να έγινε στο διάστημα 580-582/3, μια και το τελευταίο νόμισμα, ένα 20νούμμιο 'Ιουστίνου Β', του 11ου έτους της βασιλείας του (575/6), είναι αρκετά κυκλοφορημένο¹.

Η χρονολογία αυτή της αποκρύψεως του φαίνεται να συμπίπτει με την κάθοδο των Σλάβων στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο, γύρω στα 580, πράγμα που έγινε αίτια αποκρύψεως όλων των γνωστών θησαυρών της εποχής².

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ³

'Αναστάσιος Α' (491 - 518)

Φόλλεις

Κωνσταντινούπολη

DNANASTA SIVSPPAVC. Προτομή 'Αναστασίου με διάδημα προς τα δεξιά./

M, επάνω σταυρός. Κάτω γράμμα εργαστηρίου (δηλωτικό σημείο).

MIB I άρ. 27

Χρονολογία κοπής: 512-517

* *	* η *
CON	

1-2.	*	A	17.91 γρ., ↘. 17.59 γρ., ↘.
3-4.	*	A	16.51 γρ., ↑. 15.20 γρ., ↙.
5.	*	Γ	17.66 γρ., ↓.
6.	*	Δ	18.50 γρ., ↓.
*7.	*	;	17.30 γρ., ↓.

MIB I άρ. 30

Χρονολογία κοπής: 517-518

* c.
CON

*8 ⁴ .	*	E	17.78 γρ., ↙.
-------------------	---	---	---------------

1. Για τη χρονολογία αποκρύψεως άλλων γνωστών σύγχρονων «θησαυρών» βλ. D. M. METCALF, ό.π. σημ. 5, σ. 146.

2. Για την κάθοδο των Σλάβων στην Ελλάδα βλ. D. M. METCALF, ό.π. σημ. 5. 'Επίσης P. CHARANIS, Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages, BS 11, Θεσσαλονίκη, 1970, 13-23, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία και R. L. HOHLFELDER, «Barbarian Incursions into Central Greece in the Late Sixth Century A.D.»: New Evidence from Kenchreai, proceeding of XIVth International Congress of Byzantine Studies, Bucharest 1971.

3. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε βάσει των δύο τόμων του βιβλίου του W. HAHN, Moneta Imperii By-

zantini (MIB I: Von Anastasius I. bis Justinianus I., 1973 και MIB II: Von Justinus II. bis Phocas, 1975).

Η ταύτιση των 16νούμμιων έγινε βάσει των βιβλίου του D. M. METCALF, ό.π. σημ. 6.

Ο άστερίσκος μπροστά από τους αύξοντες αριθμούς του καταλόγου, υποδηλώνει την άπεικόνιση του νομισματος στους φωτογραφικούς πίνακες. Η φωτογράφιση των νομισμάτων έγινε στο φωτογραφικό εργαστήριο του Νομισματικού Μουσείου από τον μόνιμο υπάλληλο κ. Βασίλη Σοφικίτη, που τον εύχαριστώ θερμά.

4. Στα ύπ' αριθμ. 1, 2 και 8 νομίσματα του καταλόγου το διάδημα του αυτοκράτορα 'Αναστασίου καταλήγει σε σταυρό.

Ἰουστίνος Α' (518 - 527)

Φόλλεις

Κωνσταντινούπολη

DNIVSTI NVSPPAVC. Προτομή Ἰουστίνου με διάδημα πρὸς τὰ δεξιά. / Ὁμοίως

MIB I ἀρ. 11

Χρονολογία κοπῆς: 518-522

$$\frac{*|*}{\text{CON}}$$

9. * ; 16.68 γρ., ↓.

MIB I ἀρ. 12

Χρονολογία κοπῆς: 522-527

$$\frac{*|+}{\text{CON}}$$

* η *

10. * A 16.78 γρ., ↑.

*11-12. * B 17.84 γρ., ↓. 17.01 γρ., ↓.

13. * ; 12.99 γρ., ↓.

Νικομήδεια

DNIVSTI NVSPPAVC. Ὁμοίως / Ὁμοίως

MIB I ἀρ. 38a

Χρονολ. κοπῆς: 522-527

$$\frac{+|+}{\text{NIK M}}$$

14. B 16.52 γρ., ↙.

Κύζικος

DNIVSTI NVSPPAVC. Ὁμοίως. / Ὁμοίως.

MIB I ἀρ. 53

Χρονολ. κοπῆς: 525/6 ἢ 526/7

$$\frac{\kappa|v}{\text{IINAS;I}}$$

15. B 15.75 γρ., ↑.

Ἰουστινιανός Α' (527 - 565)

Φόλλεις

Κωνσταντινούπολη

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Προτομή Ἰουστινιανοῦ Α' με διάδημα πρὸς δεξιά. / Ὁμοίως.

MIB I ἀρ. 87

Χρονολ. κοπῆς: 525-532

$$\frac{+|+}{\text{CON}}$$

16. ; 14.80 γρ., ↙.

MIB I ἀρ. 84

Χρονολ. κοπῆς: 532-537

$$\frac{*|+}{\text{CON}}$$

* η *

*17. * A 15.69 γρ., ↑.

18. * A 18.20 γρ., ↓.

19. ; ; 16.89 γρ., ↗.

20. * B 18.10 γρ., ↓.

21-22.	*	B	16.92 γρ., ↓.	17.60 γρ., ↓.
23.	✕	Γ	17.20 γρ., ↓.	
24.	*	Γ	16.90 γρ., ↑.	
25-26.	*	Δ	17.70 γρ., ↓.	16.82 γρ., ↓.
27.	✕	Δ	16.79 γρ., ↓.	
28.	*	;	16.71 γρ., ↙.	

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Μετωπικὴ προτομὴ Ἰουστινιανοῦ μὲ θώρακα καὶ περικεφαλαία. Ὁ αὐτοκράτορας κρατᾷ στὸ δεξιὸ χέρι τοῦ σταυροφόρου σφαίρα καὶ στὸ ἀριστερὸ ἀσπίδα. Δεξιὰ στὸ πεδίο σταυρός. / Ὁμοίως, ἀλλὰ ἀριστερὰ ἡ ἐπιγραφή A/N/N/O καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας.

MIB I ἀρ. 95a.

$\frac{1}{\text{CON}}$

*29-31.	Γ	X/III (539/40)	22.59 γρ., ↓.	22.70 γρ., ↙.	23.30 γρ., ↓.
32.	A	X/II/II (540/1)	22.90 γρ., ↓.		
33.	B	δ.π.	22.95 γρ., ↙.		
34.	Γ	δ.π.	22.51 γρ., ↓.		
35.	E	δ.π.	23.71 γρ., ↑.		
36.	B	X/ϣ (541/2)	22.30 γρ., ↙.		
37.	E	δ.π.	21.98 γρ., ↙.		
38-39.	Δ	X/ϣ I (542/3)	19.97 γρ., ↙.	22.00 γρ., ↙.	
40.	E	δ.π.	19.68 γρ., ↓.		
41.	Δ	X/ϣ /II (543/4)	21.40 γρ., ↙.		
42.	Γ	X/ϣ /III (544/5)	19.39 γρ., ↙.		
43.	Δ	δ.π.	21.80 γρ., ↓.		
44.	E	δ.π.	19.99 γρ., ↙.		
45-46.	A	X/X/I (547/8)	19.70 γρ., ↙.	20.20 γρ., ↓.	
47.	Δ	δ.π.	19.72 γρ., ↙.		
*48-49.	E	X/X/II (548/9)	19.33 γρ., ↙.	19.98 γρ., ↓.	
50.	A	X/X/III (549/50)	19.24 γρ., ↓.		
51.	E	X/X/ϣ (552/3)	17.68 γρ., ↓.		
52.	A	X/X/ϣ I/II (555/6)	18.90 γρ., ↓.		
53.	B	X/X/X/II (558/9)	16.30 γρ., ↙.		
54.	Δ	X/XX/ϣ I (563/4)	17.52 γρ., ↑.		

Νικομήδεια

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Ὁμοίως. / Ὁμοίως

MIB I ἀρ. 113b

$\frac{1}{\text{NIKO}}$

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ M $\frac{P}{\text{f}}$

55.	A	X/ϣ /II/I (544/5)	21.15 γρ., ↓.
-----	---	-------------------	---------------

MIB I ἀρ. 113a

Ὅμοιος. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ Μ σταυρός.

*56.	A	X/ϣ /Π/Π (545/6)	20.19 γρ., ↙.
57.	A	X/X/I (547/8)	19.93 γρ., ↓.
58.	A	X/X/ϣ /Π/Π (555/6)	17.00 γρ., ↓.
59.	A	X/X/X/I (557/8)	17.50 γρ., ↓.

Κύζικος

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Ὅμοιος. / Ὅμοιος.

MIB I ἀρ. 120

⌣
·κγζ·

*60.	B	X/ϣ Π (543/4)	20.11 γρ., ↓.
------	---	---------------	---------------

MIB I ἀρ. 120a

Ὅμοιος. Στὸ ἔξεργο ὅμως: ·κγζ·

61.	B	X/ϣ I/Π (544/5)	19.67 γρ., ↓.
-----	---	-----------------	---------------

MIB I ἀρ. 120f

Ὅμοιος. Στὸ ἔξεργο ὅμως: ·κγζ·

*62.	A	X/ϣ I/Π/I (545/6)	20.98 γρ., ↓.
------	---	-------------------	---------------

MIB I ἀρ. 120a

(Βλ. β.π. ἀρ. καταλόγου 61)

63-64.	A	X/X/Π (548/9)	19.30 γρ., ↘. 18.89 γρ., ↓.
--------	---	---------------	-----------------------------

65.	B	β.π.	20.60 γρ., ↓.
-----	---	------	---------------

Ἀντιόχεια

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Ὅμοιος. / Ὅμοιος.

MIB I ἀρ. 145a

⌣
·ηηϣ·

*66 ¹ .	E	X/X (546/7)	20.17 γρ., ↘.
--------------------	---	-------------	---------------

67.	Γ	X/X/Π (548/9)	18.00 γρ., ↘.
-----	---	---------------	---------------

MIB I ἀρ. 146a

Ὅμοιος στὸ ἔξεργο ὅμως ·ηηϣ·

68.	Γ	X/X/ϣ (551/2)	19.11 γρ., ↘.
-----	---	---------------	---------------

MIB I ἀρ. 147

Ὅμοιος στὸ ἔξεργο ὅμως ·ηηϣ·

*69 ² .	;	X/X/ϣ III (555/6)	19.79 γρ., ↘.
--------------------	---	-------------------	---------------

70.	B	X/X/XI (557/8)	18.65 γρ., ↘.
-----	---	----------------	---------------

1. Τὸ Ε, σὰν δηλωτικὸ σημεῖο τοῦ ἐργαστηρίου σ' αὐτὸν τὸν τύπο τοῦ νομίσματος τοῦ 20οῦ ἔτους βασιλείας Ἰουστινιανοῦ, δὲν σημειώνεται στοὺς καταλόγους BMC, DOC, BNP, MIB.

2. Τὸ 29ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν συμπεριλαμβάνεται σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία, στοὺς παραπάνω καταλόγους.

71.	Γ	δ.π.	19.13 γρ., ↓.
72.	Γ	X/X/X/II (558/9)	19.09 γρ., ↓.
73-74.	Γ	X/X/X/III (559/60)	19.21 γρ., ↓. 19.48 γρ., ↓.
MIB I άρ. 149			
Όμοίως στο έξεργο όμως $\overline{\tau\eta\eta\epsilon\tau}$			
75-76.	Γ	X/X/X/III (559/60)	18.99 γρ., ↓. 18.45 γρ., ↓.
MIB I άρ. 150			
Όμοίως στο έξεργο όμως $\overline{\tau\eta\eta\epsilon\tau}$			
77.	Γ	X/X/X/Ϛ II (564/5)	18.69 γρ., ↓.

Καρχηδόνα

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Όμοίως. / Όμοίως.

MIB I άρ. 195

CAR

*78. S X/III (539/40) 22.50 γρ., ↓.

1/2 Φόλλεις

*Κωνσταντινούπολη*DNIVSTINI ANVSPPAVC. Όμοίως. / K, επάνω σταυρός. Κάτω γράμμα έργαστηρίου (δηλω-
τικό σημείο) Άρ. A/N/N/O. Δεξιά τὸ έτος τῆς βασιλείας.

MIB I άρ. 96

79.	Γ	XIII (539/40)	11.60 γρ., ↓.
80.	E	X/ϣ I (542/3)	10.98 γρ., ↓.
81.	Δ	Xϣ/II (543/4)	10.96 γρ., ↓.
82.	B	Xϣ/II/II (545/6)	10.18 γρ., ↓.
*83.	A	XX (546/7)	9.62 γρ., ↓.

*Θεσσαλονίκη*DNIVSTINI ANVSPPAVC. Όμοίως. / Όμοίως αλλά κάτω από τὸ K ἡ δήλωση τοῦ νομισματο-
κοπέιου. T E S

MIB I άρ. 180

*84-85.	XXX/ϣ I (562/3)	5.12 γρ., ↓. 6.38 γρ., ↓.
86-88	XXX/ϣ II (563/4)	5.70 γρ., ↓. 5.20 γρ., ↓. 5.83 γρ., ↓.
89-94.	XXX/ϣ III (564/5)	5.60 γρ., ↓. 5.30 γρ., ↓. 5.58 γρ., ↓.
		5.10 γρ., ↓. 5.87 γρ., ↓. 6.11 γρ., ↓.
95.	Χρονολ. άδιάγνωστη	6.03 γρ., ↓.

Αντιόχεια

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Όμοίως. / Όμοίως

MIB I άρ. 153

Ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπέου \overline{CH}

*96. X Ϝ (542/3) 14.78 γρ., ϙ

16 νοῦμια¹

Θεσσαλονίκη

DNIVSTINI ANVSPPAVC. Προτομή Ἰουστινιανοῦ με διάδημα πρὸς δεξιά. /

Is

Metcalf, var. i-ii

$\frac{A|P|}{T \in S}$, ἐπάνω ΙΩ

97. 5.28 γρ., ↓.

Metcalf, var. XVIII

$\frac{A|P}{T \in S}$, ἐπάνω Α.

*98. 7.63 γρ., ↓.

Ὁμοίως ἀλλὰ ἐπάνω ΙΩCT²

*99. 4.98 γρ., ↓.

Ὁμοίως, ἐπάνω σύμβολα ἀπροσδιόριστα

100-102. 60.3 γρ., ↓, 5.40 γρ., ↓, 5.62 γρ., ↓.

Ἰουστίνος Β' (565 - 578)

Φόλλεις

Κωνσταντινούπολη

DNIVSTI NVSPPAVC. Ὁ Ἰουστίνος καὶ ἡ Σοφία, με φωτοστέφανο καὶ διάδημα κάθονται σὲ διπλὸ θρόνο χωρὶς ἐρεϊσίνωτο. Ὁ αὐτοκράτορας κρατᾷ μετὰ τοῦ δεξιῦ χέρι σταυροφόρο σφαίρα ἐνῶ ἡ αὐτοκράτειρα σταυροφόρο σκῆπτρο. /

M, ἐπάνω σταυρός. Κάτω γράμμα ἐργαστηρίου (δηλωτικὸ σημεῖο). Ἀτ. A/N/N/O. Δεξιά τὸ ἔτος βασιλείας.

MIB II ἀρ. 43a

$\frac{I}{CON}$

*103-104. B I (565/6) 16.52 γρ., ϙ. 15.20 γρ., ϙ.

105. A II (566/7) 14.00 γρ., ↓.

1. Ὁ Metcalf πιστεύει ὅτι τὰ πρῶτα 16 νοῦμια, πρέπει νὰ κόπηκαν πρὶν ἀπὸ τὴ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὸ 538/9, ἀφοῦ δὲν ἀναγράφουν στὸν ὀπισθότυπο καμιά χρονολογία. Βλ. D. M. METCALF, ὁ.π. σημ. 6, σ. 17. Τὸ τέλος τῆς κοπῆς τους

πρέπει νὰ εἶναι τὸ 562/3, ὅταν τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ἄρχισε νὰ κόβει 20 νοῦμια. Βλ. D. M. METCALF, ὁ.π. σ. 34.

2. Ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἀναφέρεται στὸ MIB, οὔτε καὶ στὸ βιβλίο τοῦ METCALF, ὁ.π. σημ. 16.

106.	A	I/II (567/8)	16.12 γρ., ✓.
*107.	A	III (567/8)	16.72 γρ., ✓.
108.	E	δ.π.	13.91 γρ., ✓.
109-110.	B	II/II (568/9)	11.63 γρ., ↗. 14.68 γρ., ✓.
111.	Δ	δ.π.	11.77 γρ., ✓.
112.	;	δ.π.	13.78 γρ., ↓.
113.	A	Υ (569/70)	13.45 γρ., ↑.
114.	E	δ.π.	13.81 γρ., ↗.
115.	;	δ.π.	14.53 γρ., ↗.

MIB II αρ. 43b

Όμοίως αλλά επάνω από το M

116.	E	δ.π.	14.48 γρ., ↓.
------	---	------	---------------

MIB II αρ. 43a

(Βλ. δ.π. αρ. καταλόγου 103-115)

117.	A	Ϛ (570/1)	14.61 γρ., ↑.
118.	B	δ.π.	13.50 γρ., ✓.

MIB II αρ. 43d

Όμοίως αλλά επάνω από το M

*119.	Γ	Ϛ (570/1)	15.71 γρ., ↓.
120.	E	δ.π.	14.50 γρ., ↓.

MIB II αρ. 43a

(Βλ. δ.π. αρ. καταλόγου 117-118)

121.	Δ	Ϛ I (571/2)	13.12 γρ., ↑.
122.	A	Ϛ /II (572/3)	14.94 γρ., ✓.
123.	B	Ϛ I/II (573/4)	15.08 γρ., ↗.
124.	Δ	X (574/5)	13.32 γρ., ✓.

MIB II αρ. 43c

Όμοίως αλλά επάνω από το M

125.	Δ	Χρονολ. αδιάγνωστη	15.10 γρ., ↑.
------	---	--------------------	---------------

Νικομήδεια

DNIVSTI NVSPPAVC. Όμοίως. / Όμοίως.

MIB II αρ. 46a

*126.	A	II/II (568/9)	15.41 γρ., ↘.
127.	B	Υ (569/70)	12.62 γρ., ↑.
128-129.	B	Ϛ (570/1)	15.53 γρ., ✓. 12.82 γρ., ↓.
130-131.	A	Ϛ I (571/2)	14.42 γρ., ↓. 13.81 γρ., ↓.

132.	B	δ.π.	14.29 γρ., ↓.
133-134.	B	¶ /II (572/3)	13.08 γρ., ↓. 16.80 γρ., ↓.

Κύζικος

DNIVSTI NVSPPAVC. Ὁμοίως. / Ὁμοίως.

MIB II ἀρ. 50a

$$\frac{1}{\text{KYZ}}$$

135.	A	II/I (567/8)	15.90 γρ., ↑.
*136.	A	I/II (567/8)	15.40 γρ., ↑.
137.	B	δ.π.	15.22 γρ., ↑.

1/2 Φόλλεις

Κωνσταντινούπολη

DNIVSTI NVSPPAVC. Ὁ Ἰουστῖνος καὶ ἡ Σοφία με φωτοστέφανο καὶ διάδημα, κάθονται σὲ διπλὸ θρόνο χωρὶς ἐρεϊσίνωτο. Ὁ αὐτοκράτορας κρατᾷ μετὰ τὸ δεξιὸν χεῖρ σταυροφόρο σφαῖρα ἐνῶ ἡ αὐτοκράτειρα σταυροφόρο σκῆπτρο. /

K, ἐπάνω σταυρός. Κάτω γράμμα ἐργαστηρίου (δηλωτικὸ σημεῖο). Ἀρ. A/N/N/O. Δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας.

MIB II ἀρ. 44a

138.	Δ	III (567/8)	7.78 γρ., ↓.
139.	B	II/II (568/9)	8.22 γρ., ↓.

Θεσσαλονίκη

DNIVSTI NVSPPAVC. Μετωπικὴ προτομὴ Ἰουστίνου Β' με περικεφαλαία καὶ θώρακα. Στὸ δεξιὸν χεῖρ κρατᾷ σταυροφόρο σφαῖρα, στὸ ἀριστερὸν ἀσπίδα. / Ὁμοίως ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸ K ἡ δήλωση τοῦ Νομισματοκοπείου. TCS

MIB II ἀρ. 68b

140-141.	I (565/6)	5.10 γρ., ↓. 3.73 γρ., ↓.
142.	·I· (565/6)	6.41 γρ., ↓.
*143-147.	II (566/7)	5.30 γρ., ↓. 5.71 γρ., ↓. 5.96 γρ., ↓. 5.93 γρ., ↓. 5.62 γρ., ↓.
*148.	.III (567/8)	5.02 γρ., ↓.
149-154.	III (567/8)	5.49 γρ., ↓. 6.95 γρ., ↓. 6.22 γρ., ↓. 6.05 γρ., ↓. 6.02 γρ., ↓. 5.34 γρ., ↓.
*155-160.	Δ (567/8)	6.35 γρ., ↓. 5.78 γρ., ↓. 5.13 γρ., ↓. 6.75 γρ., ↓. 6.49 γρ., ↓. 6.72 γρ., ↓.

DNIVSTI NVSPPAVC. Ὁ Ἰουστῖνος καὶ ἡ Σοφία καθισμένοι σὲ διπλὸ θρόνο χωρὶς ἐρεϊσίνωτο. / Ὁμοίως.

MIB II ἀρ. 70a.

*161-173.	δ.π.	5.22 γρ., ↓. 5.98 γρ., ↓. 5.79 γρ., ↓. 5.35 γρ., ↓. 6.23 γρ., ↓. 5.22 γρ., ↓.
-----------	------	--

		5.98 γρ., ↓ . 5.25 γρ., ↓ . 5.74 γρ., ↓ .
		6.76 γρ., ↓ . 6.80 γρ., ↓ . 6.07 γρ., ↓ .
		6.08 γρ., ↓ .
174-178.	E (569/70)	6.29 γρ., ↓ . 6.06 γρ., ↓ . 6.38 γρ., ↓ .
		6.21 γρ., ↓ . 5.82 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70b		
Όμοίως αλλά επάνω από το K $\overset{+}{M}$		
179-180.	Ψ I (570/1)	5.94 γρ., ↓ . 8.16 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70c		
Όμοίως αλλά επάνω από το K $\overline{\Theta K C}$		
*181-182.	S (570/1)	6.00 γρ., ↓ . 5.70 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70a		
(Βλ. έ.π. άρ. καταλόγου 161-178).		
183-184.	Z (571/2)	6.61 γρ., ↓ . 6.31 γρ.,
185-186.	H (572/3)	6.98 γρ., ↓ . 6.49 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70b		
(Βλ. έ.π. άρ. καταλόγου 179-180).		
187-192.	Ψ III (572/3)	5.50 γρ., ↓ . 5.18 γρ., ↓ . 6.91 γρ., ↓ .
		6.00 γρ., ↓ . 5.90 γρ., ↓ . 4.76 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70a		
Βλ. έ.π. άρ. καταλόγου 183-186.		
193-199.	Ψ I/III (573/4)	6.27 γρ., ↓ . 5.70 γρ., ↓ . 6.16 γρ., ↓ .
		5.05 γρ., ↓ . 5.41 γρ., ↓ . 6.08 γρ., ↓ .
		5.41 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70b		
(Βλ. έ.π. άρ. καταλόγου 187-192).		
200-202.	X (574/5)	6.03 γρ., ↓ . 5.32 γρ., ↓ . 4.89 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70d		
Όμοίως αλλά επάνω από το K C^+		
*203-209.	έ.π.	6.05 γρ., ↓ . 5.82 γρ., ↓ . 7.00 γρ., ↓ .
		6.47 γρ., ↓ . 4.70 γρ., ↓ . 7.10 γρ., ↓ .
		7.43 γρ., ↓ .
MIB II άρ. 70e		
Όμοίως αλλά επάνω από το K $\Theta^+ C$		
*210-212.	έ.π.	7.09 γρ., ↓ . 5.20 γρ., ↓ . 6.09 γρ., ↓ .
213.	XI (575/6)	6.97 γρ., ↓ .
Χρονολογίες άπροσδιόριστες.		
MIB II άρ. 70a		
214-218.		5.71 γρ., ↓ . 6.20 γρ., ↓ . 5.28 γρ., ↓ . 6.40 γρ., ↓ .
		6.11 γρ., ↓ .

RÉSUMÉ

LE «TRÉSOR» DE THÈBES, DÉCOUVERT EN 1932

Le «trésor» dont il est question dans le présent article se trouve actuellement au Musée Numismatique d'Athènes. Il a été découvert, en 1932, à proximité de la ville de Thèbes. Il est constitué de 219 pièces de cuivre, dont une seule a été frappée à Corinthe, au temps d'Auguste, tandis que les 218 autres pièces datent du VIe siècle ap. J.-C. et ont été frappées respectivement sous les empereurs Anastase Ier, Justin Ier, Justinien Ier, et Justin II.

La proportion des diverses pièces est de:

3.67% datant du temps d'Anastase Ier.

3.21% datant du temps de Justin Ier.

39.91% datant du temps de Justinien Ier.

53.21% datant du temps de Justin II.

Le pourcentage élevé présenté par les pièces qui datent de Justin II prouve que le trésor a été constitué surtout sous le règne de cet empereur. Seuls les ateliers monétaires orientaux sont représentés dans cette trouvaille, sauf dans le cas d'un seul «follis» de Justinien Ier, datant de la treizième année de son règne. Ce «follis» a été frappé dans l'atelier de Carthage.

D'après ce que l'on sait jusqu'à présent, le trésor en question constitue la seule trouvaille provenant de la Grèce centrale, tandis que des trésors monétaires assez nombreux ont été découverts dans la région d'Athènes et dans le Péloponnèse.

Une comparaison entre le trésor de Thèbes et ces autres trésors permet de déceler un caractère différent dans la façon dont ils sont constitués. Un trait caractéristique du trésor de Thèbes est qu'on n'y trouve aucune petite pièce en cuivre (*minimi*) datant du Ve et du VIe siècle ap. J.-C., pas plus que des pièces de monnaie émises par les Vandales ou par les Ostrogoths, alors qu'on rencontre de telles pièces dans presque tous les autres trésors découverts dans d'autres régions. Sous ce point de vue, la trouvaille en question offre une parenté manifeste avec la trouvaille de Dipylon.

Il faut souligner aussi que, dans le trésor de Thèbes, il y a des pièces de seize nummia qui ont été frappées à Salonique et représentent un pourcentage de 6.89% de l'ensemble des pièces frappées sous Justinien. Cette proportion est assez élevée, si l'on tient compte du fait que de telles pièces sont presque inexistantes dans les trésors trouvés à Athènes et à Corinthe. On suppose que le

«trésor» de Thèbes a dû être caché après 575/6 ap. J.-C., puisque la dernière en date des pièces qu'il contient est un demi «follis», datant de la onzième année du règne du Justin II. D'après l'aspect de cette pièce, on peut présumer qu'elle avait beaucoup circulé, car elle présente une certaine usure. On en conclut que le trésor a dû être enfoui après 580, vers 582/83 environ, date à laquelle remontent, d'après Metcalf, d'autres trésors, (par exemple «the flour mill deposit»: 574-5 — ca. 582 et le trésor de Dipylon: 577/8 — ca. 582/3).

La trouvaille de Thèbes, compte tenu d'une part du grand nombre des pièces, d'autre part des différences de valeur relativement considérables entre elles et enfin de l'intervalle de temps qui les sépare, peut être considéré comme un pécule résultant de l'épargne. Il a dû être caché dans la crainte de troubles d'ordre social et politique.

L'époque à laquelle il a dû être enfoui correspond à peu près à la date à laquelle les Slaves sont descendus en Grèce et dans le Péloponnèse, aux environs de 580.

V. ATHANASSOPOULOU - PENNA

ΕΙΣ I.G. IV² 1, 75

Εἰς τὴν Ἑπιγραφικὴν Συλλογὴν τοῦ Μουσείου ἐν Ἀσκληπιείῳ Ἐπιδάουρου ἀπο-
κρίνεται ἐντὸς ξυλίνου πλαισίου πέντε τεμάχια ἐκ τῆς στήλης, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχε χα-
ραχθῇ ἡ ἐπιγραφή ἐν I.G. IV² 1, 75, ἡ ὁποία ἀφορᾷ εἰς τὴν ρύθμισιν ὁροθετικῶν δια-
φορῶν μεταξὺ δύο πόλεων τῆς Ἀκτῆς, τῆς Ἑρμιόνης καὶ τῆς Ἐπιδάουρου. Εἰς τὴν
αὐτὴν στήλην διεπιστώθη, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ τόμου τῶν Inscriptiones Graecae,
ὅτι ἀνήκει καὶ ἕκτον τεμάχιον, ἐφ' οὗ σφίζεται τὸ δεξιὸν ἄκρον τῶν δώδεκα πρώτων
στίχων τῆς ὡς ἄνω ἐπιγραφῆς. Τοῦτο ἐδημοσιεύθη παρὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Werner
Peek ἐν Abhandl. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Philol.-Hist. Klasse, Band 60,
1969, Heft 2, 26/7.

Οἱ στίχοι 7-9 τοῦτου ἀπεδόθησαν ὡς:

[Καλλισ]τράτου {στ[ράτου]},^ν ἐγ δὲ Ἐπιδάουρου]^ν Τιμαινέτου τοῦ
[Καλλίκωντος· καὶ ἐπὶ τοῦ]ς διαμφ[ισβητου]μένους τόπους^ν

Ἐπὶ τοῦ λίθου ἐν τούτοις ἀναγινώσκεται:

[Καλλισ]τράτου ΣΤ[Μενεκράτους^{vac.} τοῦ Μενεκρ]άτους^{vac.} ἐγ δὲ
[Ἐπιδάουρου Δαμοκλέος^{vac.} τοῦ Καλλιμένεος]^{vac.} Τιμαινέτου τοῦ
[Καλλίκωντος· καὶ ἐπὶ τοῦ]ς διαμφ[ισβητου]μένους τόπους^{vac.}

Διὰ τὴν διαφορὰν ταύτην ἐν τῷ κειμένῳ τῶν στίχων ὁ κ. Καθηγητὴς ἐπάγεται:
Wie man sieht, bietet das epidaurische Exemplar in z. 6 f. einen kürzeren Text
als das in Hermione¹. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ βραχυτέρου κειμένου, ἀλλὰ περὶ
παραλείψεως, ἐκ μέρους τοῦ δημοσιεύσαντος, ἐνὸς Ἑρμιονέως, σὺν τῷ ὀνόματι πα-
τρός, Μενεκράτους τοῦ Μενεκράτους, καὶ ἐνὸς Ἐπιδαυρίου καὶ τοῦτου σὺν τῷ ὀνό-
ματι πατρός, Δαμοκλέος τοῦ Καλλιμένεος. Οἱ ἐν τοῖς στίχοις τούτοις ἀναγεγραμ-
μένοι ἄνδρες, δύο ἐξ Ἑρμιόνης καὶ ἰσάριθμοι ἐξ Ἐπιδάουρου², εἶχον παραλάβει ἐκ
Κλείτορος τοὺς Μιλησίους δικαστάς, ἐν συνεχείᾳ δὲ περιηγήθησαν μετὰ τούτων τοὺς
διαμφισβητούμενους τόπους. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λίθου τοῦ ἐν Ἀσκληπιείῳ κατατεθέν-
τος ἀντιγράφου εἶναι ἐφθαρμένη, διατρεῖται ὅμως αὕτη καλῶς ἐπὶ τοῦ ἐν Ἑρμιόνη
εὑρεθέντος, θὰ ᾗτο δὲ μοναδικὴ ἴσως περίπτωσις διὰ τοσαύτης σημασίας δημόσιον
ἔγγραφον νὰ ἀναγραφοῦν ἐπὶ τοῦ ἐτέρου ἀντιγράφου τοῦ ὅχι ὀρθῶς τὰ ὀνόματα ἐκεί-

1. Πρόκειται διὰ τὸ ἀντίγραφον τῆς ἐν λόγῳ κρίσεως,
τὸ ὁποῖον εἶχε κατατεθῇ εἰς Ἑρμιόνην. Τοῦτο, ἐπίσης ὅχι
ἀκέραιον, εὑρέθη ἐκεῖ καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν AM 49, 1934,

47 κέ. ὑπὸ W. Peek.

2. Γνωστοὶ ἐν τῷ συνόλῳ των ἐκ τοῦ ἐν Ἑρμιόνη
ἀντιγράφου.

νων, οἱ ὅποιοι ὡς ἐκπρόσωποι τῶν δύο πόλεων (δικασταγωγοὶ ἐπὶ ἐπιγραφῶν ἄλλων πόλεων)¹ συνέβαλον τόσον πολὺ εἰς τὴν διεκπεραίωσιν τῆς ὑποθέσεως ταύτης.

Μὲ τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴν ἔχει προφανῶς σχέσιν ἐνεπίγραφον τεμάχιον στήλης, ὅπερ εὑρέθη ἐν τῷ Ἱερῷ, περὶ τὰ 25 μ. βορειοανατολικῶς τῆς Παλαίστρας, εἰς χῶρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπερρίπτοντο τὰ χῶματα παλαιότερων ἀνασκαφῶν (εἰκ. 1). Εἶναι

Εἰκ. 1. Εἰς I.G. IV² 1, 75.

πανταχόθεν ἑλλιπὲς καὶ μετρεῖ κατὰ τὸ μέγιστον σφζόμενον ὕψος 0.05 καὶ μέγιστον σφζόμενον πλάτος 0.10 μ. Ἡ ὀπισθία πλευρά του εἶναι ἀποκεκρουμένη. Τὸ ἐπ' αὐτοῦ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

 - - - ΠΑΡΑΛ- - - - -
 [- - - τ]ων δίκαστ[ᾶν - - -]
 - - - του^{vac.}Μενε[κ - - - -]

Τὸ σχῆμα καὶ αἱ μορφαὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ γραμμάτων συμπίπτουν πρὸς ἐκείνας τῶν ἐπὶ τῆς ἐν I.G. IV² 1, 75 ἐπιγραφῆς καὶ εἶναι τοῦ τύπου τῶν ἀπαντωμένων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἐν τῷ Ἱερῷ². Ὅτι εἶναι ἐκ τῆς αὐτῆς στήλης μαρτυροῦν ὡσαύτως αἱ ἀβαθεῖς ἐγχάρακτοι γραμμαὶ-ὁδηγοί, δι' ὧν ὁ χαρακτήρ ἐπιτυγχάνει νὰ διατηρήσῃ τὴν εὐθυγράμμισιν τῶν στίχων. Ἐκ τοῦ δευτέρου στίχου καταφαίνεται,

1. Πρβ. A. WILHELM, Anz. Akad. Wien 1948, 65 κέ.

2. Εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν λοιπόν, καὶ ὅχι ca. 150a (ὡς ἐν SEG XI No. 405. Ἀλλὰ πρβ. HILLER ἐν I.G. IV² 1 Litteratura praeclara saec. II ineuntis) δέον ὥπως χρονολογηθῇ ἡ ἐν I.G. IV² 1, 75 ἐπιγραφὴ. Διότι, τὰ σκέλη τοῦ Α διίστανται ἀρκούντως εἰσέτι. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ Μ καὶ Ν, ὡς καὶ τὰ Κ καὶ Υ μετὰ πολὺ βραχείας τὰς ἐπὶ τῆς καθέτου λοξὰς γραμμάς. Ἐπὶ πλέον, ὁ ἐκ τῆς φυλῆς τῶν Ὑλλέων Δαμοκλῆς Καλλιμένεος τῆς ἐν I.G. IV² 1, 28 στίχ. 56 ἐπιγραφῆς (πρὸς τὸν ὅποιον

θέλουν νὰ ταυτίζον τὸν ἐπὶ τῆς ἐν I.G. IV² 1, 75 ἐπιγραφῆς), πεσὼν ἐν ἔτει 146 «ἐν ταῖς παρατάξει ἐπὶ τοῦ Ἰσθμοῦ», μόνον συνώνυμος ἔγγονος ἐκείνου εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο· διότι μετὰ δυσκολίας συμβιβάζεται ἡ ὅπως δῆποτε προκεχωρημένη ἡλικία ἐνὸς προχειρισθέντος εἰς δικασταγωγὸν μὲ ἐκείνην τοῦ ὑποκειμένου εἰσέτι εἰς στρατεύσιν. Σχετικῶς πρβ. ΠΟΛΥΒ. XXXVIII 15 BW «(Δίαιος) παραγενόμενος εἰς Ἀργεὺς ἔγραψε ταῖς πόλεσι πάσαις τῶν οἰκογενῶν καὶ παρατρόφων τοὺς ἀκμάζοντας ταῖς ἡλικίαις εἰς μυρίους καὶ δισχιλίους ἐλευθεροῦν καὶ καθοπλίσαντας πέμπειν εἰς τὴν Κόρινθον».

ὅτι τὸ κείμενον τῆς ἐξ ἧς ἀπεσπασθῇ στήλης ἦτο κρίσις περὶ ἀμφισβητουμένης χώρας μεταξὺ δύο γειτονικῶν πόλεων. Ἡ κατάθεσις τῆς στήλης εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον δὲν προεξοφλεῖ, ὅτι ἡ ἑτέρα τῶν πόλεων ἦτο ἡ Ἐπίδαυρος, ἀφοῦ εἰς τὸ Ἱερὸν κατετίθεντο ἀντίγραφα τῶν τοιούτου εἰδους ἐγγράφων τῶν πόλεων τῆς Ἀκτῆς, καθ' οὓς χρόνους αὗται ἦσαν μέλη τῆς ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας¹.

Στίχ. 1. Τὰ σωζόμενα ἔχνη γραμμάτων εἰς τὸν στίχον τοῦτον εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Χαρ. Κριτζᾶς, κατὰ μετάβασίν του ἐκεῖ.

Στίχ. 2. [- - τ]ων δικαστ[ᾶν - -]. Συνεπλήρωσα τὸν ἐπιχώριον διαλεκτικὸν τύπον, ὡς ἐν I.G. IV² 1, 71 στίχ. 6. 9. 85, καίτοι ἐξ ἴσου καλῶς εἶναι δυνατόν νὰ εἶχεν ἀναγραφῇ δικαστ[αγωγῶν].

Στίχ. 3. Τὸ πρῶτον γράμμα τούτου, ἐκ τοῦ ὁποίου διεσώθη, ἄνω δεξιᾷ, τμήμα ὀριζοντίου γραμμῆς εἶναι Τ, ὅχι Γ. Ἔχομεν δηλαδὴ κατάληξιν ὀνόματος πατρὸς (προηγούμενου κυρίου ὀνόματος)· τὰ τέσσαρα ἐξ ἄλλου τελευταῖα γράμματα ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ εἶναι τὰ πρῶτα γράμματα κυρίου ἐπίσης ὀνόματος (ὅχι λέξεως). Τοῦτο διαπιστοῦται ἀπὸ τὸ καταλειφθὲν μεταξὺ των κενὸν ἀγράφου χώρου ἑνὸς γράμματος. Ὅμοιον κενὸν ἀφήνεται κατὰ κανόνα πρὸ καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴν κυρίου ὀνόματος εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς ἐποχῆς ταύτης τὰς ἀποκειμένας ἐν τῷ Ἱερῷ. Εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο τμήμα τοῦ στίχου δύναται νὰ συμπληρωθῇ ὄνομα οἶον *Μενε[κλείδας]*, *Μενε[κλῆς]*, *Μενε[κράτης]*. Εἰς τὰς ἐν τῷ Ἱερῷ ἐπιγραφὰς, τὰς ἀφορώσας εἰς ὀροθετικὰς διευθετήσεις ἀπαντᾶται τὸ τελευταῖον τούτων, ἦτοι [Φ]ίλωνος^{vac.} τοῦ Καλλιστράτου, ^{vac.} Μενεκράτους^{vac.} τοῦ Μενεκράτους. Εἶναι δὲ οὗτος ὁ ἕτερος τῶν Ἑρμιονέων, οἱ ὅποιοι ὁμοῦ μετὰ τῶν Μιλησίων δικαστῶν περιηγήθησαν τὴν ἀμφισβητουμένην μεταξὺ Ἑρμιονέων καὶ Ἐπιδαυρίων περιοχὴν². Ἀποτελεῖ ἴσως περίεργον σύμπτωσιν, ὅτι τὰ ἐν τῇ νεοκτηθείσῃ ἐπιγραφῇ δύο κύρια ὀνόματα δύναται νὰ συμπληρωθῶσιν ὡς [Καλλιστρά]του, ^{vac.} Μενε[κράτους^{vac.}], οἷα δηλαδὴ εἶναι ἡ περίπτωσις ἐπὶ τοῦ ἐξ Ἑρμιόνης ἀντιγράφου. Τὸ νέον τοῦτο τεμάχιον θὰ εἶχε θέσιν κατὰ τὴν ἀρχὴν περίπου τοῦ 7ου στίχου τοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἀντιγράφου (8ου ἐπὶ τοῦ ἐν Ἑρμιόνη). Ἄλλ' εἰς μὲν τὸ ἐξ Ἑρμιόνης εἶναι πλῆρες εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ κείμενον, εἰς δὲ τὸ ἐξ Ἐπιδαύρου μετὰ ἀπὸ τὸ ἀποσπασθὲν ἀριστερόν σφίζεται [- - σ]τράτου. Δὲν ὑπολείπεται κατὰ ταῦτα ἢ νὰ ἀναζητήσωμεν ἄλλην θέσιν ἐπὶ τῆς στήλης καὶ τοιαύτη δύναται νὰ εἶναι ἐκεῖνη, ἐφ' ἧς εἶχεν ἀναγραφῇ ἡ κρίσις τῶν Ροδίων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ κείμενον τοῦ νέου τεμαχίου τῆς στήλης θὰ συμπληρωθῇ ὡς ἐξῆς περίπου:

- - - - - παραλ[ηφθέντες ἐκ Κλείτορος ὑπὸ τῶν ἐξα]

[ποσταλέντ]ων δικαστ[αγωγῶν, ἐγ μὲν Ἑρμιόνος^{vac.} Φίλωνος^{vac.} τοῦ]

[Καλλιστρά]του^{vac.} Μενε[κράτους^{vac.} τοῦ Μενεκράτους, ^{vac.} ἐγ δὲ]

Τὸ δικαστ[αγωγῶν] κατὰ τὸν Wilhelm ἑ.ἀ. σ. 65/6 δὲν θὰ ἀπεκλείετο καὶ εἰς τὸν στίχον 6 τοῦ ἐν Ἀσκληπιεῖῳ ἀντιγράφου.

1. I.G. IV² 1, 71 κέ.

A. WILHELM, Anz. ἑ.ἀ. 65.

2. I.G. IV² 1, 75 (=AM 49, 1934, 48, στίχ. 8:

Τὸ θέμα τῆς ἐν I.G. IV² 1, 75 ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Οἱ Ἑρμιονεῖς εἶχον ὁροθετικὰς διαφορὰς μετὰ τῶν Ἐπιδαυρίων. Τούς «διαμφισβητούμενους τόπους» ἐνέμοντο οἱ Ἐπιδαύριοι κατὰ τὴν ἐποχὴν, εἰς ἣν ἀναφέρεται ἡ ἐπιγραφή. Τότε οἱ Ἑρμιονεῖς, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον παύσει νὰ τοὺς διεκδικοῦν δι' ἑαυτούς, ἔχοντες πιθανῶς πεποίθησιν εἰς εὐνοϊκὴν δι' αὐτοὺς πολιτικὴν κατάστασιν, ἐπέζητησαν νὰ τακτοποιήσωσι τὴν διαφορὰν των. Διὰ τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν τοιούτου εἰδους καταστάσεων, ὅταν δὲν ἐκαρποφόρουν αἱ μετὰ τῶν διαπραγματεύσεις, ἐπεκαλοῦντο αἱ ἀντιδικοῦσαι πόλεις τὴν συμπαράστασιν τρίτης τινὸς οὐδετέρας πόλεως ἢ πόλεων. Ἡ ἐπίλυσις τῆς διαφορᾶς ἐν προκειμένῳ ἀνετέθη εἰς τοὺς Μιλησίους (πολίτας ἰωνικοῦ κύκλου πόλεως) καὶ τοὺς Ροδίους (πολίτας δωρικοῦ κύκλου πόλεως). Οἱ Μιλήσιοι δικασταί, ἐξ τὸν ἀριθμόν, παρελήφθησαν ἐκ Κλείτορος, πόλεως τῆς ὀρεινῆς Ἀρκαδίας, ὑπὸ ἀντιπροσωπείας συνισταμένης ἐκ 4 ἀνδρῶν, δύο ἐξ ἑκατέρας τῶν ἀντιδικουσῶν πόλεων. Ἡ ἀντιπροσωπεία αὕτη («ἐπιτροπὴ») διενήργησε μετὰ τῶν δικαστῶν ἐπιτόπιον ἔρευναν. Ἐὰν ἡ αὕτη διαδικασία ἠκολουθήθη ὅσον ἀφορᾷ καὶ εἰς τοὺς ἐκ Ρόδου δικαστάς, ἐὰν δηλαδὴ καὶ οὗτοι ἔφθασαν εἰς τὴν Ἀκτὴν μέσῳ Κλείτορος, δὲν γνωρίζομεν, διότι ἐλλείπει τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ κειμένου ἐκ τοῦ ἐν Ἀσκληπείῳ καὶ τοῦ ἐν Ἑρμιόνῃ ἀντιγράφου.

Ἡ τοιαύτη μεθόδευσις τῆς ὑποθέσεως προκαλεῖ ἐρωτήματα: 1) Διατί γίνεται χρῆσις τοῦ συνθέτου ρήματος¹ ἀντὶ τοῦ ἀπλοῦ κρίνειν, ὡς τοῦτο συμβαίνει² ἐπὶ τῆς μικρὸν προγενεστέρας ἐπιγραφῆς τῆς περιεχούσης τὴν κρίσιν τῶν Μεγαρέων περὶ τῆς ἀμφιλεγομένης χώρας μετὰ τῶν Κορινθίων καὶ Ἐπιδαυρίων; Τούτου ἡ χρῆσις ἐνταῦθα δὲν εἶναι τυχαία ἢ ἄσκοπος, ἀλλ' ἔχει πιθανῶς σχέσιν πρὸς προγενεστέραν κρίσιν περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου. 2) Διατί ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπικρινάντων δικαστῶν ἦτο ἄρτιος; Οἱ δικασταὶ ἐκ Μεγάρων, κατὰ τὴν ἐν I.G. IV² 1, 71 ἐπιγραφὴν, ἦσαν 151, περιττοῦ δὲ πάλιν ἀριθμοῦ (31) ἦσαν οἱ ἐπιλεγέντες ὡς «τερμαστῆρες τῶν αὐτῶν δικαστῶν». 3) Διατί οἱ Μιλήσιοι δικασταὶ ἔπρεπε νὰ κάμουν χρῆσιν τόσον σχολιᾶς διαδρομῆς (Μίλητος - Κλείτωρ - Ἀκτὴ) καὶ δὲν μετέβησαν ἀπ' εὐθείας ἢ μέσῳ πόλεως ἐγγύτερον κειμένης; Εὐρίσκοντο μήπως εἰς Κλείτωρα ἢ ἐγγύς που ἐπιληφθέντες παρομοίας φύσεως ὑποθέσεως, ἐν τῷ πλαισίῳ προκληθείσης ἑξῶθεν πιέσεως πρὸς διευθέτησιν ἀναλόγων ἐκκρεμοτήτων; Πρὸς τοῦτο δὲν θὰ εἶναι ἄσχετος ἡ σύνθεσις τῶν ἐπιτροπῶν δικαστῶν, αἵτινες σύγκεινται ἀπὸ ἐκπροσώπους πόλεων ἐκτὸς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

1. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν ἑκάστῳ στίχῳ γραμμάτων δὲν ἀποκλείει τὸ σύνθετον ρῆμα καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐν Ἀσκληπείῳ ἀντιγράφου. Πρβ. WILHELM, ἔ.δ. 64, ἀλλὰ PEEK,

Abhandl. ἔ.δ. 26.

2. I.G. IV² 1, 71 στίχ. 2. 6/7, 32.

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΣΤΗ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ (1079)

(Πίνακες 66-68)

Στὸν τόμο τῆς ΑΕ τοῦ 1967 δημοσιεύτηκε τὸ ἄρθρο μου Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς. Ἐκεῖ πῆρε τὸν ἀριθμὸ 3 (σ. 139-141) ἐπιγραφή χαραγμένη στὸν κοσμήτη τέμπλου, ἀποριγμένο στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ μικρὸ χωριὸ Φραγκούλια. Τὸ γεῖσο ἦταν μισοθαμμένο στὸ χῶμα καὶ καθὼς εἶναι βαρὺ καὶ μεγάλο κι ὁ τόπος ἔρημος ἀπὸ ἀνθρώπους δὲ μπόρεσα μόνος νὰ τὸ μετακινήσω, ὥστε νὰ τὸ δῶ καλὰ καὶ νὰ διαβάσω ὁλόκληρη τὴν ἐπιγραφή του. Γι' αὐτὸ καὶ δημοσίευσα ὁ.π. μόνο τὸ μέρος τῆς ποὺ ἦταν χαραγμένο στὴν ἐπάνω στενὴ κατακόρυφη ταινία τοῦ γείσου. Ἐπειτα ἡ μελέτη γράφτηκε τὸν καιρὸ ποὺ πρωτοπῆγα στὰ Γιάννενα. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς νεοσύστατης τότε Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων εἶχε λίγα βιβλία. Ἐλειπαν στοιχειώδη βοηθήματα, ὅπως αἴφνης ἡ Griechische Palaeographie τοῦ V. Gardthausen. Μετὰ τὴ δημοσίευσή ξαναπῆγα στὴ Φανερωμένη. Ἀσφαλτόστρωναν τότε τὸν κεντρικὸ δρόμο, ποὺ περνᾷ πλάι στὴν ἐκκλησία, καὶ παρακάλεσα τοὺς ἐργάτες νὰ ξεθάψουν καὶ μετακινήσουν τὸ γεῖσο, γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ σχεδιάσή του (παρένθ. πίν. 1)¹. Ἔτσι μπόρεσα ν' ἀντιγράψω ὁλόκληρη τὴν ἐπιγραφή. Ἀκόμη διαπίστωσα πὼς δὲν εἶχα ἀρχικὰ διαβάσει σωστὰ τὴ χρονολογία τῆς. Στὴν παρανάγνωσή ὁδήγησε καὶ ἡ ἀνέμελη τέχνη τῶν γλυπτῶν κοσμημάτων τοῦ γείσου, ποὺ, ἂν συγκριθοῦν μὲ τὰ χρονολογημένα ἀπὸ τὰ 1074 καὶ 1075 γλυπτὰ τοῦ Μανιάτη μαρμαρᾶ Νικήτα², εὐκόλα μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν μεταγενέστερα ἔργα. Τὸ ἐπίμαχο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς παρέχει φωτογραφία (πίν. 66α) ἐκτύπου, ποὺ πῆρα ὁ ἴδιος. Ἐκτὸς τῶν γραμμάτων, ὅσα ὑπάρχουν στὴν κατακόρυφη ταινία, ἔχουν χαραχτεῖ καὶ ἄλλα στὴ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ κοσμήτη, στὴ μέση τῶν ἐπιπεδόγλυφων πεντάφυλλων ἀνθεμίων, ποὺ κατὰ διαδοχὴ ὀρθία καὶ ἀνάστροφα συνδέονται καὶ πλαισιώνονται μὲ βλαστὸ σὲ μορφή ταινίας. Ὁ βλαστὸς ἀρχίζει μὲ κεφαλὴ κερασφόρου φιδιοῦ, ὅπως ἀπολήγει σὲ γλυπτὰ τοῦ Νικήτα³. Ὁλόκληρη τὴν ἐπιγραφή — τμήματά της βλ. στὸν πίν. 66α-γ — μεταγράφω ὡς ἑξῆς:

1. Τὸ σχέδιο ὀφείλεται στὴν ἐξαιρετικὴ δεξιότητά τῆς ἀρχιτέκτονος δ. Πόπης Θεοχαρίδου. Σ' αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει σημειωθεῖ ἡ δεύτερη σειρὰ τῆς ἐπιγραφῆς. Δὲ διακρίνεται καὶ στὴ φωτογραφία ποὺ τῆς εἶχα δώσει.

2. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαράς, Δωδώνη

Α', 1972, 21-44, τοῦ ἴδιου, "Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ περ. Δ, τόμ. Η, 1975-1976, 19-27.

3. Τοῦ ἴδιου, Νικήτας Μαρμαράς ὁ.π. πίν. ΙΒ καὶ ΧΙΑ, "Ἀγνωστα γλυπτὰ ὁ.π. πίν. 7α, 8α, 9α.

Ἐτεληόθησα τὰ στηθῆα τῆς Ἡ(ε)ραγῆας Θεοτόκου μηνὴ Σεπτεμβρίου ἡς¹ τὰς(;) Δ' ἔ[τους] ΣΦΠΗ χρηρὴ Γεοργίου τοῦ μάστορος / Μνίστυν Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Νύκονος μοναχοῦ κ(αὶ) (;) θαλούση κουσκουνάρη

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀνάγνωση ἀπὸ τῆ λ. ἔ[τους] χαράχτηκε μόνο τὸ ε. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς δὲν ἔχω ὑπόψη ἄλλο βέβαιο παράδειγμα². Καμμιά φορά ἀπὸ τὴ δῆλωση τῆς χρονολογίας παραλείπεται ὁλόκληρη ἡ λ. ἔτους³. Συνήθως ὅμως ἡ γράφεται ὅλη (ἄλλοτε σὲ δοτικὴ ἔτει) ἢ μόνο τὰ δυὸ πρῶτα τῆς γράμματα. Τὸ στίγμα ἔχει χαραχτεῖ στὴν ἐπιγραφή τῆς Φανερωμένης κατὰ τὸν τύπο ποὺ ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοι καὶ στὸ μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, τὸ ὁποῖο βρισκόταν κοντὰ στὸ Ἀλιβέρι⁴. Στὴν ἐπιγραφή ἐνὸς πύργου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 906 χαμηλά, μπροστὰ στὸ στίγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου παραλείπεται ἡ κοντὴ λοξὴ γραμμὴ, ποὺ συνήθως σημειώνεται μπρὸς στὰ ψηφία τῶν χιλιάδων⁵. Δὲν ἔχει σημασία πὼς πάνω ἀπὸ τὰ γράμματα ποὺ δηλώνουν τὶς χιλιάδες καὶ ἑκατοντάδες παραλείπονται οἱ παῦλες⁶. Ἄλλοτε παραλείπονται ἀπὸ ὁλόκληρη τὴ χρονολογία⁷.

1. Δὲν ἔχει ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ γράμμα ἦτα εἶναι διαφορετικὰ χαραγμένο στὴν ἀνορθόγραφη πρόθεση. Ἄν προσέξει κανεὶς, θὰ διαπιστώσει πὼς ὁ μαρμαρὰς ἔχει χαραχτεῖ στὴ δίστιχη ἐπιγραφὴ κατὰ τέσσερις διαφορετικοὺς τρόπους τῆ δίφθογγο ου.

2. Στὴ φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ Μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κοντὰ στὸ Ἀλιβέρι (1014), ποὺ δημοσιεύει ὁ Α. GRABAR, *Sculptures byzantines du moyen âge*, II (XIe-XIVe siècle), 1976, πίν. XXVIIc, πάνω ἀπὸ τὸ Ε φαίνεται ἓνα ταῦ (;), μὲ βραχύτατη κατακόρυφη κεραία. Στὸν Α. ΟΡΛΑΝΔΟ, *ABME Z'*, 1951, 141, εἰκ. 7 (πανομοιότυπο τῆς ἐπιγραφῆς) πάνω ἀπὸ τὸ Ε ὑπάρχει βραχεῖα παῦλα, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν δῆλωση συντομογραφίας. Καὶ στὴν ἐπιγραφὴ (1205) τῆς Μονῆς τῶν Φιλοσόφων κοντὰ στὴν Ἀθήνα, Α. GRABAR, ὁ.π. πίν. LXXXIe, πάνω ἀπὸ τὸ Ε τὸ μάρμαρο ἔχει φθορά. (Τὴν ἐπιγραφὴ εἶδα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο μέσα στὴν αἴθουσα τοῦ ἰσογείου ποὺ μιμεῖται βυζαντινὸ τρουλλαῖο ναό, ἀριστερὰ τῆς ἀγίας Τράπεζας στὸν Ἀ. τοῖχο). Ὁ GRABAR, ὁ.π. 111 (ἀρ. 105) διαβάζει ΕΤ(ους).

Ἀπὸ κιόνιο τοῦ 1280 ὁ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Εὐρετήριο των μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, Α' τεῦχος Γ', 1933, 175 ἀντιγράφει συμπληρώνοντας ἔ(τους). Ὁ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ὅμως, *Τὸ κιόνιον τοῦ Νεοφύτου*, ΕΕΒΣ, Η', 1931, 152 δημοσιεύει φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς (πίν. 4) καὶ διαβάζει (σ. 153). Ἔτει. Πάνω ἀπὸ τὸ Ε φαίνεται πρᾶγματι τὸ Τ.

Ὁ G. GEROLA, *Monumenti veneti dell' isola di Creta* 4, 1932-1940, 467 μὲ τὸν ἀριθ. 47 δημοσιεύει σχεδιάσμα γραπτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸν Πρινὲ Σελίνου. Διαβάζει

καὶ συμπληρώνει ἔ(τους). Στὸ σχεδιάσμα φαίνεται μόνο τὸ Ε. Μεταξὺ ὅμως αὐτοῦ καὶ τοῦ ψηφίου τῶν χιλιάδων ὑπάρχει κενό, ὥστε θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γραφεῖ τουλάχιστο συντομογραφικὰ ὁλόκληρη ἡ λέξη ἔτους. Ὅπωςδὲ ποτε τὴν ἔλλειψη ἄλλων βέβαιων παραδειγμάτων χαράξεως τῆς λ. διὰ μόνου τοῦ Ε δὲ νομίζω στὴν περίπτωσή μας ἀποχρῶντα λόγο γιὰ νὰ μὴ διαβάσει κανεὶς συμπληρώνοντας ἔ(τους).

3. Σὲ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος τοῦ 702 πιθανῶς, τοῦ 1006, 1482/1483, Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ-Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος* (1973) 59 ἀρ. 68, σ. 65 ἀρ. 73, σ. 118 ἀρ. 149, σ. 133 ἀρ. 166 καὶ στὸ κιόνιο τοῦ Νεοφύτου (1238), Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ὁ.π. 149, εἰκ. 2.

4. Α. GRABAR, ὁ.π. πίν. XXVIIc. Τὸ ἴδιο ἄλλοι καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Σκύρου, Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου*, ΔΧΑΕ περ. Δ, τόμ. Β, 1960-1961, πίν. 29B.

5. R. DEMANGEL et E. MAMBURY, *Une inscription datée sur une tour byzantine de Constantinople*, BCH 60, 1936, 211.

6. Οἱ παῦλες πάνω ἀπὸ τὰ ψηφία τῶν χιλιάδων καὶ ἑκατοντάδων παραλείπονται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ταξιάρχῃ τῆς Μεσαριᾶς Ἀνδρου (1158), Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME H'*, 1955-56, 29, εἰκ. 19, σὲ κώδικα τῆς Πάτμου τοῦ 1223, ΑΘΑΝ. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες χρονολογημένων Πατριαρχικῶν κωδίκων* (1968) πίν. 22, σὲ ἐπιτύμβια πλάκα τοῦ Λουκᾶ καὶ Νεοφύτου (1235), Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ὁ.π. 150, εἰκ. 3, στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (1278, ἀδημοσίευτη) τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου στὸν Πολεμίτα Μάνης.

7. Σὲ πολλὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, χρονολο-

Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, τὰ χαραγμένα στὴν κατακόρυφη ταινία τοῦ γείσου, δὲν παρουσιάζουν πολὺ μεγάλες διαφορὲς ἀπὸ τὰ γράμματα ἐπιγραφῶν τοῦ Νικήτα, ὅπως δείχνει ὁ συγκριτικὸς πίνακας (εἰκ. 1). Διαφέρουν κυρίως κατὰ τὸ ἄλφα, τὸ

κάππα, τὸ σῖγμα καὶ τὸ φῖ. Τὸ τελευταῖο γράμμα βρίσκω συγγενικὸ μὲ τὸ φῖ τοῦ πίνακα 6 τοῦ Gardthausen τῶν χρόνων 972 μ.Χ. Οἱ παραλλαγὲς τῶν ἄλλων γραμμάτων δὲν εἶναι τόσο σημαντικές. Οὔτε εἶναι ἀξιόλογες οἱ διαφορὲς (κυρίως ὡς πρὸς τὸ δέλτα) τῶν γραμμάτων στίς δυὸ σειρὲς τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Φανερωμένης. Ὑστερα νομίζω ἀπίθανο νὰ σκαλίστηκε ἡ δευτέρη σειρά τῆς ἐπιγραφῆς, ἀφοῦ τὸ γεῖσο τοποθετήθηκε στὴ θέση του. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὸ μᾶκρος του (3.06 μ.) εἶναι μικρότερο κατὰ 0.29 μ. ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (3.35 μ.). Δὲν ξέρομε ὅμως πῶς διαμορφωνόνταν ἀρχικὰ οἱ πλάγιοι τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας στὴ θέση τοῦ τέμπλου. Τὸ εἶδος τῶν ὀρθίων καὶ ἀνάστροφων ἐπιπεδόγλυφων πεντάφυλλων ἀνθεμίων, μὲ τὸ ζευγὸς τῶν ἐπάνω φύλλων ἀπλωμένων σὰν νὰ εἶναι φτερά — ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ ἀνθέμια ἔχει χαραχτεῖ ἡ δευτέρη σειρά τῆς ἐπιγραφῆς — δὲν ἔχω ὡς τώρα συναντήσῃ σὲ γλυπτὰ τοῦ Νικήτα¹. Ἀπαντᾷ ὅμως ὅχι σὲ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική, ἀλλὰ τομῆς πρισμα-

Γράμματα Νικήτα (1074-1075)	Ἐπιγραφὲς Φανερωμένης ἐπάνω σειρά	κάτω σειρά
44 44	α α α	α α α
BBB	β	β
Δ Δ Δ	δ	δ
Ε Ε Ε	ε	ε
Η Η Η Η	η η	η η
θ θ θ	θ θ θ	θ
Κ Κ Κ	κ	κ κ κ
λ λ λ	λ	λ
Μ Μ Μ	μ μ	μ
Ν Ν Ν	ν	ν ν
ο ο ο	ο ο ο	ο ο
π π π	π	π
Ρ Ρ Ρ	ρ ρ ρ	ρ
ς ς ς ς	ς ς	ς ς
τ τ τ	τ τ	τ τ
υ υ υ	υ υ	υ υ υ
φ φ	φ	φ
χ χ	χ	χ
ψ		ψ
ω ω ω		ω

Εἰκ. 1. Συγκριτικὸς πίνακας γραμμάτων ἐπιγραφῶν τοῦ μαρμαρᾶ Νικήτα (1074, 1075) καὶ ἐπιγραφῆς κοσμητῆ ἀπὸ τῆ Φανερωμένης τῆς Μάνης (1079).

γούμενα ἀπὸ τὸ 713 ὡς τὸ 1314, Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ - Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ὁ.π. 76 ἀρ. 83, σ. 78 ἀρ. 85, σ. 124 ἀρ. 160, σ. 171 ἀρ. 216, σ. 50 ἀρ. 61, σ. 176 ἀρ. 222, σ. 16 ἀρ. 26, σὲ ἐπιγραφὴ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀθηνῶν, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐρετήριο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Β' (1929) 73, εἰκ. 66, στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀγίας Μονῆς (1149), Γ. Α. ΧΩΡΑΣ, Ἡ «Ἀγία Μονή» Ἀρείας (1975) 51, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Μυστρᾶ (1292), Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, ΔΧΑΕ περ. Δ, τόμ. Α', 1959, πίν. 29 κλπ.

1. Στὸ γεῖσο τῆς Καφιόνας (Δωδώνη ὁ.π. πίν. ΧΙβ) τὰ ὅμοια διατάξεως ἀνθέμια ἔχουν 9 φύλλα, δὲν ἀπλώνεται πολὺ τὸ ἐπάνω ζευγάρι τους καὶ εἶναι ὅλα τομῆς πρισματικές. Στὴν Κέρια (ὁ.π. πίν. XVα-XVIα) τὰ ἀνθέμια εἶναι ἐπτάφυλλα καὶ τῆς ἴδιας, ὅπως στὴν Καφιόνα, λαξεύσεως.

Ὁμοιο πρὸς τὸ κόσμημα τῆς Φανερωμένης βλ. στὴ

τικῆς σὲ ὑπέρθυρο τῆς Μονῆς Δαφνίου¹ καὶ ἄλλοῦ².

Τὸ ἀφρόντιστο σκάλισμα τῶν κοσμημάτων τοῦ γείσου, ποὺ γίνεται καλὰ ἀντιληπτό, ὅταν κυρίως συγκριθοῦν μὲ τὰ χρονολογημένα γλυπτὰ τοῦ Νικήτα, ἀφοῦ θεματικὰ δὲ διαφέρουν τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν κάτω ταινία μὲ τὰ τοξύλλια ποὺ πλαισιώνουν ἀνθέμια³, μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ ὅχι σὲ διαφορὰ χρόνου, ἀλλὰ σὲ διαφορὰ ποιότητος τῆς ἐργασίας τοῦ μάστορα Γεωργίου. Οἱ δυσκολίες τῆς προτεινόμενης τώρα ἀναγνώσεως ὁφείλονται ἄλλοῦ.

Μετὰ τὴ λέξη *μοναχοῦ* τὸ ἀμέσως ἐπόμενο γράμμα (βλ. καὶ πίν. 66β) διάβασα σὰν συντομογραφία τοῦ *καί*. Σχετικὰ ὅμοιο βρίσκω στὸν πίν. 7, ἀρ. 99 τοῦ Gregorius Zereteli, *De compendiis scripturae codicum graecorum* (Petropoli 1896) πίν. 15 ἀρ. 12 (= τοῦ 1057)⁴. Ἀπὸ τὴ συντομογραφία τῆς Φανερωμένης λείπει ἡ βαρεία.

Ἡ λ. *θαλούση* πρέπει νὰ εἶναι βαφτιστικὸ ἄλλου προσώπου, ἂν ὄντως συνδέεται μὲ τὸ σύνδεσμο *κ(αί)* πρὸς τὸ προηγούμενο ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Νίκωνα. Ἡ λ. φαίνεται ὑποκοριστικὸ μὲ τὴν κατάληξη -ούσης⁵ ὀνόματος καὶ πιθανότατα τοῦ Θαλός⁶. Ὁ ἄνθρωπος προφανῶς λαϊκὸς ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ μάρτυρα ποὺ γιορτάζεται στὶς 20 τοῦ Σεπτεμβρίου μαζί μὲ τὸν Ἅγιο Ἀρτεμίδωρο⁷. Ἄλλος ἅγιος Θαλλὸς ἀναφέρεται πῶς μαρτύρησε μὲ τὸν Τρόφιμο στὰ χρόνια τῶν αὐτοκρατόρων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ⁸.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς τελευταίας λ. *κουσκουνάρη*. Ἡ πρώτη δίφθογγος οὐ εἶναι ψηλότερα γραμμένη, πάνω στὴ στενὴ κατακόρυφη ταινία τοῦ γείσου. Ἡ λέξη *κουσκουνάρις* ἀνήκει στὶς σχηματισμένες καὶ «ἐκ γνησίων ἑλληνικῶν λέξεων κατὰ πρότυπα λατιν. εἰς -aris (-arius)», Γ. Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Α', 1905, 421. Ὁ ἴδιος ὁ.π. σημειώνει πῶς «εἶναι δὲ καὶ τῶν ὀνομάτων τούτων ἡ σημασία σφόδρα ποικίλη» καὶ παραθέτει, σ. 422, ἀρκετὰ παραδείγματα. Ἡ λέξη

εἰκ. 7 καὶ σ. 62 τῆς μελέτης τῆς ALISON FRANTZ, *Byzantine illuminated ornament, The Art Bulletin XVI*, 1934. Τὸ κόσμημα προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Στουδίου τῆς Πόλης.

1. A. GRABAR, *Sculptures byzantines* πίν. XXXIIIa.

2. Σὲ ὑπέρθυρο τῆς Γοργοπηκῆς Ἀθηνῶν, ὁ ἴδιος ὁ.π. πίν. LXVIIa, σὲ θωράκιο ἐντειχισμένο στὸν ἴδιο ναό, ὁ.π. πίν. LXIXa, σὲ ὑπέρθυρο μᾶλλον δεύτερης χρήσεως τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά, G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra* (1910) πίν. 49₁₀.

3. Βλ. ΑΕ 1967, 140 καὶ πίν. 18β.

4. Εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο κ. Ἀθ. Κομίνη γιὰ τὴν παραχώρηση φωτοτυπίας τοῦ πίνακα.

5. Ἡ κατάληξη -ούσης ἀπαντᾷ, ἂν δὲν κάνω λάθος, στὰ ὀνόματα τῶν βυζαντινῶν Στυλιανοῦ Ζαούση (†896) καὶ Νικήτα Χαλκούτζη (965). Βλ. γι' αὐτοὺς καὶ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071* (1972) ἀντίστοιχα στὶς σ. 325 κ.ά. καὶ 378.

Ἡ ὑποκοριστικὴ κατάληξη -ούσης εἶναι συχνὴ σὲ νεο-ελληνικά βαφτιστικά, Γ. ΣΤΑΜΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βόλτες ὀνο-*

ματολογικῆς (1929) 154 155. Ἡ κατάληξη -ούσης εἶναι καὶ πατριδωνυμική. Ἐπιχωριάζει στὴ Χίο. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Β', 1907, 72 σημ. 1 «τὸ -ούσις τοῦτο ὠρμήθη ἀπὸ ὀνομάτων κωμῶν τινων εἰς -οῦς -οῦντος ἢ -οῦσα -ούσης, οἷον Δαφνούσις -οῦς -οῦντος -ουσιος — Δαφνούσις, Ἀγνούσις — Ἀγνούσιος — Ἀγνούσις κτλ. ὅθεν καί... Βροντάδων — Βρονταδούσις κτλ.».

6. Τὸ ὄνομα Θαλὸς ἀπαντᾷ στὸν Πόντο, ΑΘ. Χ. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Τὰ Νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνεύμενα* (1912) 68. Τὴν ὑπόδειξη ὁφείλω στὸ φίλο βυζαντινολόγο κ. Β. Κατσαρό.

7. ΣΩΦ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, σ. 58β. Ὁ HIP. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (1902) τομίζει στὴν παραλ. Θαλὸς καὶ ταυτίζει τὸν ἅγιο πρὸς τὸ Θαλελαῖο (στήλ. 1091 καὶ 62).

8. ΣΩΦ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, ὁ.π. σ. 453α (11 τοῦ Μάρτη). Ὁ DELEHAYE, ὁ.π. στήλ. 544 ἀποκαλεῖ τὸν ἅ-

κουσκουνάρις φέρνει στη μνήμη τὸ ὄνομα τοῦ σημερινοῦ Μανιάτικου χωριοῦ Κουσκούνη καὶ τὴν ὅμοια λ. κουσκούνι (= ὑπουργίς), ἡ ὁποία σημαίνει τὸ λουρὶ τοῦ σαμαριοῦ ποῦ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὴν οὐρὰ τῶν ἀχθοφόρων ζώων. Ἄν ἡ λ. προερχόταν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ qusqun¹, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι κουσκουνάρις εἶναι αὐτὸς ποῦ κατασκευάζει ἢ πουλεῖ κουσκούνια². Ὅμως γιὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6588 (= ἀπὸ Χριστοῦ 1079)³ τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπίθανο. Δὲν ξέρω ἂν τὸ ὄνομα κουσκουνάρις πρέπει νὰ σχετισθεῖ πρὸς τὴ λ. κούσκυνας (ὁ), ποῦ εἶναι σήμερα σὲ χρῆση στὴ Μάνη καὶ σημαίνει καρούμπαλο κατὰ τὸ Μανιάτη φίλο κ. Δικαῖο Βαγιακάκο. Νομίζω πάντως ὅτι ἡ πιὸ πέρα ἔρευνα τοῦ προβλήματος ἀνήκει στοὺς γλωσσολόγους.

Σημείωση. Τὸν περασμένο Αὐγούστο τοῦ 1980 περνώντας ἀπὸ τὴ Φανερωμένη γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι σταμάτησα λίγο στὸ ναὸ κι εἶδα μὲ ἐκπλήξη πὼς οἱ μοναχοί, ποῦ κατὰ καιροὺς τὸν ἐπισκέπτονται, εἶχαν ρίξει μεταγενέστερα ἀβεστοκονιάματα κι ἀποκάλυψαν κρυμμένες τοιχογραφίες βυζαντινῶν χρόνων στὸ ἱερὸ καὶ στὸν κυρίως ναὸ καὶ μάλιστα στὴν καμάρα μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ παράπλευρου σφενδονίου. Στὸ ἱερὸ τὰ στρώματα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν εἶναι δύο, ὅπως φαίνεται καθαρὰ στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας, ποῦ χαμηλότερα, πάνω ἀπὸ τυφλὸ τόξο σώζονται τὰ πόδια, ὡς τὰ γόνατα περίπου, τῶν Ἀποστόλων προφανῶς ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως ἀρχαιότερης ἐποχῆς — τὸ ὑπόστρωμα εἶναι ἀπ' εὐθείας κολλημένο στὸν τοῖχο καὶ κάπου-κάπου προεξέχουν οἱ πέτρες — καὶ ψηλότερα τὸ πάνω μισὸ Πεντηκοστῆς κι ἀκόμη πιὸ πάνω τὸ κάτω τμήμα πάλι ἡμιχορίου (Βης) Ἀναλήψεως. Στὴ δεύτερη αὕτῃ Ἀνάληψη, στὴν Πεντηκοστὴ καὶ στὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, ἀπέναντι στὸ Ν σκέλος τῆς καμάρας, ἡ χρῆση τῶν χρωμάτων (γιὰ παράδειγμα ἓνα ζωερὸ κόκκινο) εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καὶ ἡ γραμμικὴ πτυχολογία. Στὴν παλιότερη Ἀνάληψη οἱ στατικὲς μορφὲς τῶν Ἀποστόλων μὲ τὸ ἄτονο κεραμιδί καὶ τὸ κυανότερο τῶν φορεμάτων ἔχουν πλατύτερη πτυχολογία, ποῦ ἀποδίδεται μὲ διαβαθμίσεις τοῦ χρώματος. Οἱ Ἀπόστολοι τῆς Πεντηκοστῆς εἶναι τῆς ἴδιας τεχνικῆς καὶ τοῦ ἴδιου ὕφους μὲ τοὺς ἐπιμελέστερα δουλεμένους σὲ φυσικὸ μέγεθος ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες τῆς ἀψίδας, ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὸν σωζόμενο πολὺ καλὰ ἐπίσκοπο τοῦ Β ἄκρου μὲ τὸ σηκωμένο ψηλὰ κεφάλι⁴ (πίν. 67α). Στὴ μέση τῆς κόγχης σώζεται ὁ Ἀμνὸς ἀνάμεσα σὲ Ἀγγέλους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ὑποστῆ ζημιές. Στὸ ἀριστερὸ (βόρειο) ἄκρο τοῦ τεταρτοσφαίριου, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴ γένεσή του, ἔχει ἀποκαλυφτεῖ σὲ ὠχρόλευκο βάθος ἐννεάστιχη κτητορικὴ γραπτὴ ἐπιγραφὴ μάκρους 0.74 μ. καὶ ὕψους 0.23 μ. Εἶναι γραμμένη σχεδὸν μὲ κεφαλαῖα μαύρου χρώματος. Ἡ ἐπιγραφὴ — θὰ τὴ δοῦμε πιὸ κάτω — ἀνήκει στὸ ἴδιο στρώμα μὲ τοὺς ἱεράρ-

γιο Θάλλο καὶ τοποθετεῖ τὴ γιορτὴ τοῦ στίς 16 τοῦ Ἰδίου μήνα.

1. Ι. ΧΛΩΡΟΥ, Λεξικὸν Τουρκο-Ἑλληνικόν, τ. 2, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 1323. Ὅπως εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει ὁ γλωσσομαθέςτατος κ. Φίλιππος Κόνρατ, ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα ποῦ κατὰ σύσταση τοῦ συναδέλφου κ. Γεωργίου Μπαμπινιώτη ἔκανε πρὸς χάριν μου, στὰ ἀρχαῖα τουρκικὰ ἢ λ. σημαίνει κόρακας (Λεξικὸν Kasgarī τοῦ 1072). Δύσκολο λοιπὸν μὲ τὴ σημασία αὕτῃ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ κουσκουνάρις. Ἡ τουρκικὴ λέξις qusqun = ὑπουργίς, ἐπιγλοῦτιο παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ κουμανικά γύρω στὸ 1300. Ὑστερα, ὅπως σημειώνει ὁ κ. Κόνρατ, ἀπὸ τὰ τουρκικὰ μπῆκε, μὲ τὴ σημασία αὕτῃ σὲ πλεῖστες ἄλλες γλώσσες. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ τὸν κ. Μπαμπινιώτη καὶ τὸν κ. Κόνρατ.

2. Κατὰ τὸν Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, δ.π. 177, 176 «τὸ γινόμενον διὰ τῆς καταλήξεως -ᾶς (σημαῖνον τὸν ποιῶντα, τὸν πωλοῦντα, τὸν φοροῦντα, τὸν ἐσθλόντα τὸ ὑπὸ τοῦ πρωτοτύπου σημαίνονμενον ἢ τὸν ἀσχολούμενον καθόλου περὶ αὐτὸ) εἶναι δυνατὸν καὶ διὰ τῆς καταλήξεως -ᾶρις» νὰ δηλωθεῖ.

3. Τὴ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς εἶχε διαβάσει ἡ ΜΑΙΡΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, ΔΧΑΕ, περ. Δ, τόμ. Στ', 1970-1972, 103.

4. Στὸ εἰλητάριό του διαβάζεται σὲ μεταγραφῇ [Ἐξ]αιρέτ(ως) /τῆς Παναγίας Ἀχρά/του/ ὑπε/ρευλογη/μένης Δε/σποίνης ἡμ(ῶν). Ἡ ἐκφώνηση ἀπαντᾷ στὸ εἰλητὸ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, G. BABIC - CHR. WALTER, The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration, REB 34, 1976, 274-9,

χες¹. Πιὸ πάνω στὸ τεταρτοσφαίριο διακρίνεται κεφαλὴ καὶ φτερό Ἀγγέλου μὲ πλατὺ πρόσωπο καὶ πικρὴ ἔκφραση στὸ ἐπιμηκυμένο στόμα. Στὴν καμάρα μεταξὺ τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τοῦ δεύτερου σφενδονίου ἀναγνωρίζονται δύσκολα, τραυματισμένες μὲ καλέμι, γιὰ νὰ πιάσει μεταγενέστερο ἀσβεστοκονίαμα, καὶ σκεπασμένες ἀπὸ τὴν πάχνη τοῦ ἀσβέστη, σκηνὲς τοῦ δωδεκάορτου. Χαμηλότερα, πάνω ἀπὸ τὰ τυφλὰ τόξα φαίνονται ἐγκόλπια Ἀγίων — δύσκολο τώρα νὰ προσδιορίσει κανεὶς τὴν ἐποχὴ τους — καὶ στὰ ἐσωράχια τῶν ἐνισχυτικῶν ζωνῶν Ἀγιοὶ μετωπικοί, ὁλόσωμοι ἢ σὲ προτομή.

Στὴν Α. παραστάδα τῆς Ν. θύρας — ὁ τοῖχος ἔχει ἐκεῖ πάχος 1.675 μ. — εἰκονίζεται χαμηλὰ μιὰ Δέηση (πίν. 67β) τοῦ πρώτου στρώματος, τοῦ κολλημένου ἄμεσα στὸν τοῖχο, ὕφους διαφορετικοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη Ἀνάληψη. Πάνω ἀπὸ τὴ Δέηση σώζεται κεφαλὴ Ἀγίας μὲ σκουλαρίκια τοῦ δεύτερου βυζαντινοῦ στρώματος. Οἱ τοιχογραφίες διακρίνονται γιὰ εἰκονογραφικὲς ιδιομορφίες. Σημειώσω μερικὲς: Ὁ *Εὐαγγελισμὸς* ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ τύπου τοῦ Βρονταμᾶ². Δεξιὰ ὄρθια ἡ Παναγία. Στὴ μέση τῆς συνθέσεως, κοντὰ στὴν ἄνω πλευρά, μέσα σὲ ἡμικύκλιο προτομὴ τοῦ Χριστοῦ. Ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ κατεβαίνει κάτω πλατιά λευκὴ ταινία ἀνάμεσα σὲ στενὲς κεραμιδί. Ἡ ταινία ἀπολήγει σὲ λευκὸ ἑλλειπτικὸ δίσκο, πού κόβεται ἀπὸ τὴν κάτω διαχωριστικὴ ταινία τῆς σκηνῆς. Μέσα στὴν ἑλλειψὴ κάθετα σὲ στάση 3/4 πρὸς τὰ ἀριστερὰ γυμνὴ μορφή — τὸ παιδάκι Ἰησοῦς — μὲ ὄρθιο τὸν κορμό, ἐνωμένα τὰ γόνατα καὶ διεσταλμένα τὰ πόδια, πού σχεδὸν ἐγγίζουν τὴ διαχωριστικὴ ταινία.

Στὴ *Γέννηση τοῦ Χριστοῦ* καθισμένη δεξιὰ ἡ Παναγία κρατεῖ στὴν ἀγκαλιά της σπαργανωμένο τὸ Χριστό. Οἱ δυὸ αὐτὲς παραστάσεις ἐπάνω, ὅπως κι ἄλλες δυὸ κάτω, ἴσως ἡ *Βρεφοκτονία* καὶ ἡ *Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο*, εἰκονίζονται στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας, ἐνῶ στὸ Ν ἀντίστοιχα ἡ Ὑπαπαντή (;) καὶ δεξιὰ της ὁ Χριστὸς δωδεκαετῆς στὸ ναὸ μὲ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωσήφ, πού φαίνονται πάνω ἀριστερὰ σὲ προτομή. Κάτω τὰ *Εἰσόδια* καὶ πιθανότατα τὸ *Γενέσιο τῆς Παναγίας* μὲ τὸν Ἰωακείμ ὄρθιο πάνω δεξιὰ καὶ τὸ λουτρὸ τοῦ βρέφους χαμηλὰ, μπροστά του.

Στὸ ἱερὸ δεξιὰ ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων*. Στὴ μέση τῆς σκηνῆς κιβώριο μὲ τὸ Χριστὸ πίσω ἀπὸ κλειστὰ βημόθυρα· κρατώντας στὰ χέρια, σκεπασμένα μὲ τὸν Ἀέρα, ποτήριο μεταδίδει ἅγιο οἶνο στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ. Πίσω στὸ ἄκρο ἀριστερό, κάτω ἀπὸ ἄλλο κιβώριο μεταδίδει ἅγιο ἄρτο στὸν Πέτρο. Οἱ Ἀπόστολοι σχηματίζουν δυὸ ὀμίλους.

Στὸν ἀριστερὸ μηρὸ τοῦ ἀναεῦοντος ἱεράρχη σχῆμα μισοῦ ρόμβου — τὸ ἄλλο μισὸ σκεπάζεται ἀπὸ τὸ φαλόνι — μοιάζει μὲ σκληρὸ ἐπιγονάτιο, ἐνῶ καὶ στοὺς δυὸ μηρούς τῶν ἄλλων δύο ἱεραρχῶν τοῦ Β τμήματος τῆς ἀψίδας σὰν νὰ διακρίνεται ἀπὸ ἓνα ἐγχείριο. Οἱ ἱεράρχες φοροῦν πολυσταύρια φαλόνια.

Στὸ πρόσωπο τοῦ ἐπισκόπου, πού ἀνυψώνει τὸ κεφάλι καὶ τὸ βλέμμα (πίν. 67α), καθὼς διατηρεῖται ἄριστα, μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ τὴν τεχνικὴ καὶ τὸ ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ δεύτερου βυζαντινοῦ στρώματος.

Τὸ τρίχωμα, μαλλιά καὶ γένεια κοντά, λευκὲς γραμμὲς σὲ τεφροπράσινο βάθος. Ἡ ἐπιδερμίδα καφέ, τὰ περιγράμματα τῶν ματιῶν βυσσινί, τὸ πρόσωπο στενὸ, ἀπὸ τὸ ὅποιο δὲ λείπουν πρασινωπὲς σκιές. Τὰ φῶτα στὴ δεξιὰ παρεῖα, κάτω ἀπὸ τὸ μάτι, δηλώνονται μὲ τρεῖς ἐνάλ-

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ο ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐν Πέτρου-πόλει 1909, 154.

1. Δεξιότερα καὶ παράπλευρα ἄλλη ἐπιγραφή τοῦ Ἰ-δίου περίπου ὕφους καὶ φαινομένου σήμερὰ μᾶκρους 0.87 μ. Εἶναι γραμμὴ μὲ μαῦρα μικρὰ γράμματα καὶ εἶχε 8 συνεχεῖς στίχους, κάτω ἀπὸ αὐτοὺς κενὸ καὶ χαμηλότερα ἄλλο στίχο μὲ κόκκινα γράμματα πού ἄρχιζε μὲ σταυρὸ καὶ τὴ λέξη *του αγίου αθανασίου*. Πολλὲς λέξεις αὐτῆς

τῆς σειρᾶς εἶναι συντομογραφημένες. Ἀπὸ τοὺς προηγούμενους στίχους διαβάζεται εὐκόλα στὴν ἀρχὴ τοῦ 6ου στίχου ἡ λ. [Νι]κόλαος καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 7ου τὸ ἐπίθετο *Κατζουπίτης*. Γιὰ νὰ διαβαστεῖ ἡ ἐπιγραφή χρειάζεται καθαρισμός, ἐπειδὴ ἀρκετὰ μέρη της εἶναι σκεπασμένα μὲ ἀσβέστες.

2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Πόκος ἢ Νεφέλη; ΕΕΦΣΠΑ τόμ. ΚΣΤ', 1979, 258-259.

Κοσμήτης τοῦ τέμπλου Φανερωμένης Μάνης. Σχεδιασμά.

κόλαος πρέπει νὰ ἦταν ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς, δηλαδή ἐπίσκοπος Μαΐνης. Ἡ ἐπισκοπὴ Μαΐνης, ὅπως εἶναι γνωστό, μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Θ' αἰώνα¹.

Στίχ. 7 [Ξ]τουσ Πῶλᾱ. Γιά τὴν ἀνάγνωση τοῦ ψηφίου τῶν μονάδων δὲν εἶμαι ἀπόλυτα βέβαιος. Ἀφοῦ ὁμως ἡ Εἰρήνη πέθανε τὸ 1324 καὶ ἀφοῦ τὸ ψηφίο τῶν δεκάδων εἶναι λ (=30), τότε ὁ ἀριθμὸς τῶν μονάδων πρέπει νὰ εἶναι α' ἢ β'². Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γραφῆς προτιμότερο τὸ α'. Ὡστε τὸ 6831 ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἔτος ἀπὸ τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ 1323³.

Στίχ. 7, 8, 9 ὁ Πεανάρης, ὁ Κατζουπίτης, ὁ Πλαντόης, ὁ Πουζανάλας. Φανερὸ πὼς εἶναι ἐπίθετα. Μὲ τὸ Κατζουπίτης εἶναι σχετικὸ τὸ ἐπίθετο Κατσούπης, ποὺ ἀπαντᾷ στὸν τηλεφωνικὸ κατάλογο τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ ἐπίθετο Πουζανάλας θυμίζει τὸ κάστρο τῆς Πουζάνας τοῦ θέματος Ὁψικίου⁴.

Στὴν ἐποχὴ μετὰ τὴν Ἀλωση (16ον αἰώνα;) ζωγραφίστηκε γιὰ ἄλλή μιὰ φορὰ μέρος τοῦ ναοῦ. Οἱ τοιχογραφίες αὐτῆς τῆς φάσεως ἀνήκουν σὲ διαφορετικὰ στρώματα. Μέσα στὸ ἱερό: ἡ Ἀκρα Ταπείνωση (Β τυφλὸ ἀψίδωμα) καὶ στὸν κυρίως ναό: ἡ Κοίμησις τῆς Παναγίας (Α. τυφλὸ ἀψίδωμα τοῦ Β τοίχου), μορφὴ τοῦ Προδρόμου (;) στὸ ἐσωράχιο τοῦ Α τυφλοῦ τόξου τοῦ Ν τοίχου, μορφὲς Ἀγίων στὸ Δ τμήμα τοῦ ἐσωραχίου καὶ στὸ τύμπανο τοῦ Α τυφλοῦ ἀψιδώματος τοῦ Ν τοίχου.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

1. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Ἡ παλαιότερα μνεία τῆς Μαΐνης καὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς, Θεολογία ΚΒ', 1951, 655.

2. V. GRUMEL, δ.π. πίν. σ. 260.

3. Αὐτόθι.

4. ΕΕΒΕ ΙΑ', 1935, 536 (ἀνακοίνωση Νικοστρ. Καλομενοπούλλου).

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΣΕΒΗΡΩΝ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

(Πίνακες 69-72)

Τρία άδημοσίευτα γυναικεῖα πορτραῖτα πού βρίσκονται στήν ἀποθήκη τῶν γλυπτῶν τῆς Ρωμαιοκρατίας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μέ ἀρ. εὐρ. 523, 1887, 566 ἀνήκουν, ὅπως δείχνουν ὁ τύπος τῆς κομμώσεως, ἡ τεχνοτροπία καί ἡ ἔκφραση, στήν πρώτη (193-208 μ.Χ.) καί μέση (208-222 μ.Χ.) περίοδο τῆς δυναστείας τῶν Σεβήρων (193-235 μ.Χ.).

Τό πορτραῖτο τῆς ὥριμης γυναίκας ¹ (πίν. 69α-β) μέ ἀρ. εὐρ. 523, φέρει σύνθετο τύπο κομμώσεως. Τά μαλλιά χωρίζονται στή μέση, διπλὸς βοστρυχοειδὴς πλόκαμος πλαισιώνει τὸ πρόσωπο. Τά κυματιστὰ μαλλιά ἀπολήγουν σὲ πλατὺ μεγάλο κρωβύλο, πού καλύπτει τὴν πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ καί χωρίζεται ἀκτινωτὰ μέ αὐλακώσεις σὲ ἀνισομερῆ τρίγωνα καί μακρόστενες ζώνες. Στὸ κέντρο τοῦ κρωβύλου ὑπάρχει βάθυνση. Τὸν κρωβύλο περιζώνει μεγάλος πλόκαμος, πού χαράζεται ἀπὸ λοξὲς αὐλακώσεις κατὰ διαστήματα. Ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση εἶναι ἀποσπασμένοι μικροὶ σιγμοειδεῖς βόστρυχοι, πού στολίζουν φιλάρεσκα τὸ μέτωπο τῆς εἰκονιζομένης ἀριστερὰ καί δεξιὰ. Στὸ κέντρο τοῦ μετώπου ὑπάρχει τριγωνικὴ ἀπόληξη. Τά μαλλιά εἶναι πυκνά, πλούσια, ἡ μάζα τους βαριά, μοιάζει μέ περούκα. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές, τὰ χαρακτηριστικὰ ἀδρά. Τὰ φρύδια εἶναι δοσμένα σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου τόξου ἀνοιχτοῦ καί εἶναι πυκνά, δηλωμένα μέ ἐγχάρακτες λοξὲς γραμμές.

Πλατιά σαρκώδη βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἴρις καί κόρη εἶναι δηλωμένες, ἡ κόρη εἶναι βαθιὰ σκαμμένη σὲ σχῆμα πέλτης. Στὶς γωνίες διακρί-

1. Ε.Μ. ἀρ. 523. Λείπουν μικρὰ τμήματα ἀπὸ τὴ μάζα τῶν μαλλίων, στήν περιοχή τῶν βοστρυχοειδῶν πλοκάμων, ἀριστερὰ στὸ ὕψος τοῦ κροταφικοῦ χώρου καί δεξιὰ στὸ ὕψος τοῦ μετώπου. Μικρὸ τμήμα στὸ δεξιὸ μάτι καί στὸ βλέφαρο. Λοξὴ χαράκωση ἀρχίζει ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ καί φθάνει ὡς τὸ πτερύγιο τῆς μύτης. Λείπουν ἐπίσης ἡ ἄκρη τῆς μύτης, μικρὸ τμήμα στήν ἀριστερὴν παρειά, τμήμα στήν ἄκρη τοῦ σαγονιοῦ καί μεγαλύτερα τμήματα τοῦ λαιμοῦ ἀριστερὰ. Ἀπολεπίσματα, κηλίδες καί ἰζήματα στήν ἐπιφάνεια. Διαστάσεις: ὀλικὸ ὕψ. 0.294 μ., ὕψ. κεφαλῆς 0.262 μ., ὕψ. προσώπου 0.219 μ., ὕψ. μετώπου 0.055 μ., μῆκ. ματιῶν 0.038 μ., κάθετο ἀνοιγμα

ματιῶν 0.015 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.03 μ., πλάτ. κεφαλῆς 0.194 μ., πλάτ. κροταφικοῦ χώρου 0.156 μ., μῆκ. στόματος 0.048 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. λαιμοῦ 0.088 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 286, ἀρ. 523. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 85, ἀρ. 523.

Εὐχαριστῶ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλούρη γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσιεύσεως τῶν πορτραῖτων καί τὸν γλύπτη κ. Στ. Τριάντη γιὰ τὶς πληροφορίες του γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ μαρμάρου. Οἱ φωτογραφίες εἶναι τοῦ πρόωρα χαμένου φίλου, φωτογράφου Σ. Τσαβδάρου.

νεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων, δοσμένο σὲ καμπύλη γραμμῇ, εἶναι διογκωμένο καὶ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Μεγάλες, πλαδαρές ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Οἱ ρινοπαρειάκες γραμμὲς δηλώνονται ἐλαφρά. Στὴν περιοχὴ τοῦ ρινοχειλικοῦ τριγώνου ὑπάρχει κάποια ἀσυμμετρία, ποὺ τονίζεται περισσότερο μὲ τὴν ἐλαφρὴ σύσπαση τοῦ στόματος ἀριστερά. Τὰ χεῖλη ἔχουν ἀσαφὲς περίγραμμα. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ εἶναι λεπτὴ, κυματοειδὴς καὶ τείνει ἀριστερὰ πρὸς τὰ πάνω. Τὸ σαγόνι εἶναι ἔντονο καὶ θεληματικόν. Ὁ λαιμὸς δυνατός (μεγάλο μέρος τοῦ λείπει). Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο. Ἐκφραση μυστικοπάθειας εἶναι διάχυτη στὸ πορτραῖτο.

Ἡ κεφαλὴ, ὅπως ἀναφέρθηκε πρὸς πάνω, ἔχει τύπο κομμώσεως σύνθετο. Φέρει συγγενικὰ στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικούς τύπους κομμώσεως τῆς αὐτοκράτειρας Ἰουλίας Δόμνας (193-217 μ.Χ.). Ὁ μέγας κρωβύλος ποὺ καλύπτει τὴν πίσω ὄψη τῆς κεφαλῆς (Meischner 1a-1b)¹, εἶναι πρῶιμη κόμμωση τῆς αὐτοκράτειρας (193/194-209/210 μ.Χ.). Ἀκολουθεῖ χρονολογικὰ ὁ τύπος κομμώσεως μὲ ἓνα βοστρυχοειδὴ πλόκαμο γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ μέγας κρωβύλο πίσω (Meischner 2)². Ὁ ἐπόμενος τύπος εἶναι ὁ διπλὸς βοστρυχοειδὴς πλόκαμος ποὺ τὸ ὕψος τοῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν κροταφικὸ χῶρο (Meischner 3)³ καὶ εἶναι σχετικὰ σπάνιος (207, 211, 215 μ.Χ.). Στὰ ὥριμα χρόνια τῆς (206-217 μ.Χ.) ἡ Δόμνα συνηθίζει τὸν τύπο κομμώσεως μὲ ἓνα ἢ δύο βοστρυχοειδεῖς πλοκάμους, ποὺ τὸ ὕψος τους ἀρχίζει ἀπὸ τὸν κροταφικὸ χῶρο, πίσω χαμηλὰ σὰν κόσμημα, ἔχει σπειροειδῶς ἐλισσόμενους πλοκάμους σὲ σχῆμα κυκλικὸ ἢ ὀριζόντιο (Meischner 4a, b, 5)⁴. Στὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ὑπάρχουν τὰ βασικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς τύπους κομμώσεως (Meischner 1a, 1b, 2, 3). Ἐχει τὰ κυματιστὰ μαλλιά χωρισμένα στὴ μέση, ποὺ ἀπολήγουν σὲ μέγας πλατὺ κρωβύλο, ποὺ καλύπτει τὴν πίσω ὄψη τῆς κεφαλῆς (Meischner 2, 3). Πρόσθετο διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι ὁ μέγας βοστρυχοειδὴς πλόκαμος ποὺ περιζώνει τὸν κρωβύλο.

Στὶς ἀπεικονίσεις τῆς Ἰουλίας Δόμνας, ὁ μονὸς βοστρυχοειδὴς πλόκαμος (τύπος κομμώσεως Meischner 3), ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κροτάφων, ἐνῶ στὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ μετώπου. Ἡ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας. Στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἐπίσης ἡ μυστικοπαθὴς ἔκφραση στὸ πρόσωπο καὶ τὰ ἄδρὰ χαρακτηριστικά.

Στὸν ἴδιο τύπο κομμώσεως καὶ στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει τὸ ἄγαλμα νέας γυναίκας⁵ ποὺ ἀπεικονίζεται σὰν Ὀμφάλη καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Βατικανοῦ (πίν. 72α).

Συγγενικὸν τύπο κομμώσεως μὲ τὸ ἐπόμενο πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 1887 (πίν. 70α-β)⁶

1. J. MEISCHNER, Das Frauenporträt der Severerzeit, χρον. πίν. 1, σχ. 1a-1b.

2. Αὐτ. χρον. πίν. 1 σχ. 2.

3. Αὐτ. χρον. πίν. 1 σχ. 3.

4. Αὐτ. χρον. πίν. 1 σχ. 4 a-b, 5.

5. Βατικανόν, ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Pio Clementino.

Ἄγαλμα γυναίκας στὸν τύπο τῆς Ὀμφάλης. R. B. BANDINELLI, Rom, das Zentrum der Macht 418, εἰκ. 199.

6. Ἐθν. Μουσ. ἀριθ. 1887. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, σὲ τάφο, στὴν ἐκσκαφὴ θεμελίων σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Πειραιῶς

φέρει ή αυτοκράτειρα 'Ιουλία Δόμνα σέ νόμισμά της¹ πού βρίσκεται στό Νομισματικό Μουσείο. Στό πορτραῖτο τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου τά μαλλιά χωρίζονται στή μέση καί φέρονται κυματιστά πρὸς τὰ πίσω. Ἀπὸ τὴν κύρια μάζα τῶν μαλλιῶν εἶναι ἀποσπασμένο τμήμα, πού διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη μάζα μὲ αὐλάκωση καί σχηματίζει βοστρυχοειδῆ πλόκαμο πλατύτερο καί ἐπίπεδο στό πάνω μέρος (αὐτὸ φαίνεται στὴν καλύτερα σωζομένη ἀριστερὴ ὄψη). Στὴν πίσω ὄψη, στό κέντρο, δύο σχηματοποιημένοι πλόκαμοι ἐπάλληλοι, ὀριζόντιοι, τοποθετημένοι χαμηλά, στολίζουν τὴν κεφαλὴ. Οἱ πλόκαμοι εἶναι διακοσμημένοι μὲ ἐγχάρακτα τρίγωνα καί λοξές γραμμές. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠσειδές. Ἔχει φρύδια σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ, δηλωμένα μὲ βαθιές ἐγχάρακτες γραμμές. Τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια πλαισιώνονται ἀπὸ βαριά, πλατιά βλέφαρα. Ἴρις καί κόρη δηλώνονται, ἡ βαθιὰ σκαμμένη κόρη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐφαπτόμενα ἡμικύκλια καί ἔχει σχῆμα στρογγυλό. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν διακρίνεται ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο. Ἡ διεύθυνση τοῦ βλέμματος εἶναι στραμμένη σ' ἓνα ὀριζόμεν σῆμα πρὸς τὰ πάνω. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν εἶναι μεγάλες καί ὀγκώδεις.

Ὁ τύπος τῆς κομμώσεως τῆς αυτοκράτειρας ἔγινε μόδα τῆς ἐποχῆς, ὅπως συνέβαινε τότε πάντα. Τὸ πορτραῖτο μιᾶς ὥριμης γυναίκας², πού βρίσκεται στό Μουσείο τῆς Δρέσδης Skulpturenslg. (πίν. 72β), φέρει τὸν ἴδιο τύπο κομμώσεως. Στό Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχει τὸ ἄγαλμα ὥριμης γυναίκας³ (πίν. 72γ),

καὶ Σαλαμῖνος μαζί μὲ ἀνδρικό εἰκονιστικό κεφάλι πού ὑπάρχει στό Ἐθνικὸ Μουσείο μὲ ἀρ. εὐρ. 1886 καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχὴ. Λεῖπουν μεγάλο τμήμα τῆς κεφαλῆς δεξιὰ πάνω, λοξὰ κομμένο — ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνκι γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ πρόσθετου κομματιοῦ — ἡ μύτη, τὸ στόμα, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα τῆς στοματικῆς σχισμῆς στό κέντρο, μεγάλο τμήμα στό σαγόνι καὶ στό λαιμὸ δεξιὰ. Διαστάσεις: σωζ. ὀλικὸ ὕψ. 0.261 μ., ὕψ. κεφαλῆς 0.237 μ., ὕψ. προσώπου 0.203 μ., ὕψ. μετώπου 0.036 μ., μῆκ. ματιῶν 0.016 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.031 μ., πλάτ. κεφαλῆς 0.192 μ., πλάτ. κροταφικοῦ χώρου 0.15 μ., μῆκος στόματος 0.044 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. λαιμοῦ 0.061 μ. Ἀπολεπίσματα καὶ κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 331, ἀρ. 1887.

1. Ἀθήνα, Νομισματικὸ Μουσείο. Νόμισμα τῆς Ἰουλίας Δόμνας. Σηστέριος ἀσημένιος, κοπῆς Ρώμης. Εἶναι ὁ τύπος κομμώσεως πού ὑπάρχει καὶ στὸν ΚΛ. WESSEL, Römische Frauenfrisuren von der Severischen bis zur Konstantinischen Zeit, AA 1946-47, στ. 62, ἀρ. 3, στ. 63-64, σχ. 4. J. MEISCHNER, δ.π. χρον. πίν. 1 σχ. 4b. Τὴ Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσιεύσεως καὶ τὶς πληροφορίες. Ἐπίσης τὴν κ. Μαρίνα Πέτρου, συντηρήτρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, γιὰ τὰ ἄριστα ἐκμαγεῖα.

Κεφάλια τῆς Ἰουλίας Δόμνας στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο βρίσκονται στὰ Μουσεία:

α) Ἀγορᾶς: Μικρογραφικὴ κεφαλὴ. Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-

ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Εἰκονιστικά Α, ΑΔ 29, 1974, Μελέται, 192 κέ. εἰκ. 123 α-β, ἐκεῖ καὶ ἡ τελευταία σχετικὴ βιβλιογραφία.

β) Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν, Ἀποθήκες: Μικρογραφικὴ κεφαλὴ μὲ ἀρ. εὐρ. 1967, αὐτόθι 192, πίν. 120-122.

γ) Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν, Ἀποθήκες: Κεφάλι μὲ ἀρ. εὐρ. 485, αὐτόθι 190 κέ. πίν. 113, 117.

δ) Μουσείο Θεσσαλονίκης: Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς Medici ἀποδίδεται στὴν Ἰουλίαν Δόμναν ἀπὸ τὸν Γ. ΔΕΣΠΙΝΗ, Τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀθηνᾶς Medici τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Ἀρχαία Μακεδονία II, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ δεύτερο διεθνὲς συμπόσιο, 1973, 95, πίν. 1-4, 6 σχ. α. β. γ. Τοῦ ἴδιου, Ἀκρόλιθα σ. 11 κέ., εἰκ. 1-8, ἐκεῖ καὶ ἡ τελευταία σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Dresden, Staatl. Skulpturenslg. Γυναίκα κεφαλῆ. BECKER, Augusteum, εἰκ. 140, κάτω. H. HETTINGER, Die Bildwerke der Kgl. Antikensammlung zu Dresden ἀρ. 114. P. HERRMANN, ἀρ. 399. J. MEISCHNER, Das Frauenporträt der Severerzeit 130, 133 κέ., ἀρ. 22, εἰκ. 91.

3. Θεσσαλονίκη. Γυναίκεο ἄγαλμα μὲ ἀρ. εὐρ. 1943. S. PELEKANIDIS, BCH 73, 1943, 294 κέ., εἰκ. 1, πίν. 12. D. PANDERMALIS, Bildnis des Alexander Severus in Thessaloniki, AA 1972, 142 κέ., εἰκ. 12. H. J. KRUSE, Römische Weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr. 321, ἀρ. C 42 κέ., ἐκεῖ καὶ ἡ τελευταία σχετικὴ βιβλιογραφία.

πού ή κόμμωσή της μοιάζει με εκείνη που έχει ή κεφαλή του 'Εθνικού Μουσείου και ή προτομή στο Μουσείο της Δρέσδης. Χρονολογικά τὸ πορτραῖτο τοῦ 'Εθνικού Μουσείου, τὸ πορτραῖτο πού βρίσκεται στο Μουσείο της Δρέσδης και τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀνήκουν στὴν πρώτη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (193-208 μ.Χ.).

Τὸ πορτραῖτο ¹ τοῦ 'Εθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου με ἀρ. εὐρ. 566 (εἰκ. 71α-β) 15 εἰκονίζει μιὰν ὥριμη γυναῖκα με παχὺ πρόσωπο. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση καί, με ἑλαφροὺς κυματισμοὺς φέρονται πρὸς τὰ πίσω, καταλήγοντας σὲ κρωβύλο πλατύ, στρογγυλό, πού καλύπτει τὴν πίσω ὄψη τῆς κεφαλῆς. Μικροὶ βόστρυχοι ἀποσπασμένοι ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση, στολίζουν τὸ μέτωπο τῆς εἰκονιζομένης ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Στὴν περιοχὴ τοῦ κροταφικοῦ χώρου ὑπάρχουν μικροὶ μηνοειδεῖς βόστρυχοι (περισσότερο ἐμφανεῖς εἶναι στὴ δεξιὰ ὄψη). Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι σχεδὸν στρογγυλό. Τὰ φρύδια, δοσμένα σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου τόξου, εἶναι δηλωμένα με λοξὲς βαθιὲς ἐγχάρακτες γραμμές. Πλατιά σαρκώδη βλέφαρα καλύπτουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἴρις καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες, ἡ κόρη ἔχει σχῆμα στρογγυλό καὶ εἶναι βαθιὰ σκαμμένη. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων βαίνει σχεδὸν ὀριζόντια. Οἱ μεγάλες πλαδαρὲς ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν κυριαρχοῦν στο πορτραῖτο. Τὰ ζυγωματικὰ ὅστα εἶναι διογκωμένα. Ἐλαφρὰ δηλώνονται οἱ ρινοπαρειάκτες γραμμές. Τὸ στόμα, μικρό, με ἀσαφὲς περίγραμμα καὶ λεπτὴ στοματικὴ σχισμὴ, εἶναι ἐρμητικὰ κλειστό. Στὶς γωνίες τῶν χειλιῶν μικρὲς λοξὲς βαθιὲς πτυχὲς με κατεύθυνση πρὸς τὰ κάτω. Ὁ λαιμὸς εἶναι παχύς. Ἐκφραση καλοσύνης εἶναι διάχυτη στο πρόσωπο.

Ὁ τύπος τῆς κομμώσεως καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς κεφαλῆς συνηθίζεται στὴν ἐποχὴ τῆς Ἰουλίας Μαΐσας (170-225 μ.Χ.), ἀδελφῆς τῆς Ἰουλίας Δόμνας. Σὲ νομίσματά της ² φέρει τὸν ἴδιο τύπο κομμώσεως. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση, φέρονται με ἑλαφροὺς κυματισμοὺς πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ πλατὺ μεγάλο κρωβύλο. Τὸν ἴδιο τύπο κομμώσεως ἔχει καὶ ἡ προτομή ³ πού βρίσκεται στὴν Galleria Uffizi τῆς Φλωρεντίας (πίν. 72δ). Ὁ τύπος κομμώσεως καὶ ἡ τεχνοτροπία τοποθετοῦν τὸ πορτραῖτο χρονολογικά στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (208-222 μ.Χ.).

Τὰ τρία πορτραῖτα τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου εἶναι δείγματα τῆς καλλιτεχνικῆς ἀν-

1. 'Εθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. εὐρ. 566, ἀρ. ἀποθηκῶν Λ. 3262. Βρέθηκε στὴν Πελοπόννησο. Λείπουν ἡ ἄκρη τῆς μύτης, μικρὸ τμήμα στὴ δεξιὰ παρειά, τμήμα ἀπὸ τὸ σαγόνι, μικρὸ τμήμα τοῦ δεξιοῦ αὐτιοῦ καὶ τμήματα τοῦ λαιμοῦ μπροστὰ καὶ πίσω. Ἰζήματα καὶ ἀπολείσματα στὴν ἐπιφάνεια. Διαστάσεις: ὀλικὸ ὕψ. 0.294 μ., ὕψ. κεφαλῆς 0.251 μ., ὕψ. προσώπου 0.213 μ., μετώπου 0.05 μ., μῆκ. ματιῶν 0.039 μ., κάθετο ἄνοιγμα ματιῶν 0.013 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.035 μ., πλάτ. κεφαλῆς 0.019 μ., πλάτ. κροταφικοῦ χώρου 0.159 μ., μῆκος στόματος 0.042

μ., μέγ. σωζ. ὕψ. λαιμοῦ 0.13 μ. Μάρμαρο παριανό. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ δ.π. 294, ἀρ. 566. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 88, ἀρ. 566.

2. WESSEL, AA 1946/47, στ. 62-63, σχ. 6.

3. A. MANSUELLI, Galleria degli Uffizi, de Sculture, Parte II, σ. 112-113, 138, εἰκ. 138. Ὁ Mansuelli τὴν ἀποδίδει στὴν Ἰουλία Μαῖσα. J. MEISCHNER, δ.π. 156, 161, ἀρ. 87, εἰκ. 112. Ἡ Meischner τὴν τοποθετεῖ χρονολογικά στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡλιογάβαλου χωρὶς νὰ τὴν ταυτίζει με συγκεκριμένη προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς.

θησης¹ που παρατηρείται στην εποχή των Σεβήρων. Κατόπιν ακολουθεί ποιοτική και ποσοτική πτώση της καλλιτεχνικής ζωής στη χώρα ως την εποχή του Γαλλιηνού, όποτε σημειώνεται μία καινούργια και τελευταία άνθηση.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

ZUSAMMENFASSUNG

FRAUENPORTRÄTS AUS DER SEVERERZEIT
IM NATIONAL MUSEUM ZU ATHEN

Die drei unpublizierten Frauenporträts, unter Inv. Nr. 523, 1887 und 556 befinden sich im National Museum zu Athen und gehören in die Severische Zeit.

A. D. - S.

1. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Μικρή 'Ηρακλειώτισσα από τη 1976, 105 κέ.
Ρωμαϊκή Συλλογή του 'Εθνικού Μουσείου, ΑΑΑ ΙΧ,

SUR UN MOIS DU CALENDRIER BITHYNIEN

Le plus récent manuel de chronologie antique donne la liste des mois du calendrier bithynien sous cette forme d'ailleurs traditionnelle¹: Heraios, Hermaios, Métrôos, Dionysios, Hérakleios, Dios, Bendidaïos, Stratios, Périépios, Areios, Aphrodisios, Démétrios. L'auteur se réfère précisément à la publication bien connue de W. Kubitschek sur les hémérologes parue en 1915². Le mois Périépios (variante Περιέπειος), doit être sans doute sous sa forme correcte, dit Kubitschek, Πριέπιος, nom se rapportant au dieu Priape³; cette correction est elle aussi traditionnelle. Dans les premières années de ce siècle Jessen, dans le Lexique mythologique de Roscher, rappelait que «la forme Πρίεπος était courante en Bithynie»; la Bithynie avait une forme du culte de Priape divergente de celle de Lampsaque. Le nom était ici Priépos: de là dépend le mot Périépios ou Prépios⁴. Priape avait ici une forme guerrière: δαίμων πολέμιστής, d'après Lucien; elle n'est pas connue ailleurs pour Priape, reconnaît-on. Ce mois Priépios est souvent cité, ainsi dans la monographie de H. Herter⁵.

Nous avons eu l'occasion de rappeler⁶ que, déjà une trentaine d'années auparavant, F. K. Dörner avait montré par de nouvelles découvertes que le mois Priépios n'existait pas⁷. Il avait trouvé dans la région de Nicomédie quatre dédicaces adressées θεῷ Πριέτω: n. 39, à Deli Mahmutlar, base avec l'image

1. A. E. Samuel, *Greek and Roman chronology, Calendars and years in Classic antiquity (Handbuch der Altertumswissenschaft, I 7; 1972)*, 175.

2. *Die Kalenderbücher von Florenz, Rom und Leyden (Denkschr. Ak. Wien philos.-hist. Klasse, 57, III)*, 97-99.

3. «Richtig wohl Πριέπιος».

4. Renvoi à K. Fr. Hermann, *Griech. Monatskunde*, 114.

5. *De Priapo (Rel. Vers. Vorarb., 23; 1932)*, 57 avec bibliographie; cf. ci-après. Ibid., 89-91, Herter explique comment Priape a pu devenir un dieu guerrier (Lucien) en Bithynie. P. 206: «Apud Bithynos is mensis Priapo fuit dicatus, quo uberrimi erant terrae proventus», avec renvoi à Usener. Celui-ci en effet écrivait: *Der heilige Tychon* (1907), 26: «Priape était chez lui en Bithynie. Là le dieu Πριεπος — telle était la forme du mot d'après le témoignage d'Arrien — a

donné son nom au mois dans lequel tombait la fête principale, nom qui s'est maintenu dans le calendrier de l'époque impériale; le mois Πριέπιος couvre le temps du 26 mai au 22 juin, époque de la maturité du grain et du raisin». Usener en tirait une conclusion, qui s'écroule, — comme d'ailleurs toute la thèse de son livre (cf. H. Delehay, *Anal. Boll.*, 28 (1909), 119-122; P. Maas, *Byz. Z.*, 17 (1908), 609-613; *Kl. Schriften*, 454-459): «le jour de fête du saint chypriote [Tychon, évêque d'Amathonte] si étroitement apparenté (16 juin) tomberait aussi en Bithynie le 24 Priépios, tout comme au 24 du neuvième mois d'après le calendrier de Paphos, d'après lequel on a dû compter aussi à Amathonte».

6. *Bull. Épigr.* 1973 (*REG*), n. 77, long compte rendu de l'étude de Samuel sur les calendriers.

7. *Inscr. und Denkmäler aus Bithynien* (1941), p. 37-39: cf. p. 65-68.

d'un dieu cuirassé tenant une lance¹; — N. 40, à Ishakcılar, autel dédié par deux frères θεῶ Πρειέτω²; — N. 41, à Davulcular, base représentant un guerrier avec lance; par terre, à sa droite un bouclier; un Démophilos a dédié l'autel au nom du village, de ses descendants et de sa famille (ὑπὲρ τῆς κώμης [καὶ] τῶν ἰδίων ἐκγόνων [καὶ τοῦ] γένους³; après ἰδίων était intercalée la qualité de Démophilos (l. 8), [ἰρ]εὺς τοῦ Πρειέτου; d'autre part, nous croyons que la ligne 10 se rattache à celle-ci, par-dessus ἐκγόνων, et que Démophilos était prêtre de Priétos [διὰ] γένους, comme il arrive souvent dans les sacerdoces paysans; — n. 42, à Tekeli autel daté de l'an 18 d'Antonin, ἔτους ιη' Ἀντωνείνου Καίσαρος (155-156 p. C.?), deux personnages ont été prêtres: Σόσειος Σο[σ]ί[ου] καὶ 'Ροῦφος Ζωσίμου θεῶ Πρειέτω ἀνέστησαν ἱερασάμενοι τῷ [θ]ε[ῶ] et, sur la dernière ligne, les chiffres θι'⁴. Depuis lors, une autre dédicace encore fut trouvée près de Shile, sur la côte du Pont: ...λος Γοργίου [θε]ῶ Πρειέτω καὶ τοῖς συνβολαφόροις εὐχαριστήριον ἐπισ(κ)εβάσας τὰ τῶν προγόνων⁵.

En même temps F. K. Dörner publiait une dédicace à Zeus Sabazios du village de Karamanlı Camii, datée sous Hadrien en 119, au mois Πριετήου δ'⁶ et aussi à Güğüşler, dans une dédicace des Τρινκαιτηνοί, μηνὸς Πρειετε[ίου]⁷; dans une inscription honorifique de Solaklar il restituait [μηνὸς] Πρειετ[είου]⁸. Depuis lors Sencer Shahin en a trouvé des attestations à Kalburcu, dans un don à un village pour une fête ἐπὶ τῷ ἑορτάσιν αὐτοῦς μηνὶ Πρειετείῳ⁹, — à Eleshli dans une date mutilée: μηνὸς Πρε[ιετείου]¹⁰. Dans le Corpus, n. 163, Dörner a pu dès lors retrouver le mois bithynien dans une épitaphe connue par la vieille publication «Bithynika» de Kléonymos et Papadopoulos: ἔτους γι', μηνὸς Πρει(ε)-τήου βλ' ἐτελεύτα (ζήσας ἔτη) λα', χαῖρε¹¹.

La découverte du dieu Priétos et du mois Priétios permettait à Dörner, dès 1941, d'expulser la forme Priépios — comme tout ce qui fut dit sur le dieu

1. Planche 23. Sur le côté droit, Cybèle, avec un lion, assise sur un trône et l'inscription εὐχαριστοῦμεν τῇ [Μητρὶ] (sur cette formule verbale à la première ou à la troisième personne, voir *Hellenica*, X, 55-62). Sur le côté gauche, dieu en manteau tenant un sceptre, un aigle à sa droite. Au revers, restes de la partie gauche d'une guirlande (formée d'épis, me semble-t-il) et l'extrémité d'un arc de plus en plus mince (n'est-ce pas le croissant lunaire?); au-dessous, sur une base un bélier. Dans *TAM*, IV 1, 74, inscription du côté gauche d'après la copie de Preusser: κατ' ἐπιταγὴν ΤΟΕΙ/ΑΙΕΙ εὐχαριστ[οῦμεν].

2. D'où *TAM*, IV 1, 75.

3. D'où *TAM*, IV 1, 77.

4. D'où *TAM*, IV 1, 78. Aucune des deux éditions ne fait de remarque sur ces chiffres. J'entendrais que

les deux dédicants ont exercé le sacerdoce pendant 19 ans. Cf. *Rev. Phil.* 1974, 199, avec la note 112: durée des fonctions, 24 ans, 30 ans, 80 ans.

5. F. K. Dörner, *Anz. Wien* 1963, 133-134 (*Bull. Épigr.* 1965, 390; *TAM*, IV 1, 76).

6. Loc. cit., n. 35; *TAM*, IV 1, 59.

7. Loc. cit., n. 47; *TAM*, IV 1, 381.

8. *IGR*, III, 1387, avec la déformation ΠΠΕΙΕΡ au lieu de la copie de Pogodin et Wulff, ΠΠΕΙΕΤ; *TAM*, IV 1, 35.

9. *TAM*, IV 1, 19 (*Bull. Épigr.* 1976, 684).

10. *TAM*, IV 1, 98 (*Bull. Épigr.* 1974, 579).

11. La copie dans le nom du mois: sigma au lieu d'epsilon. Sur cette formule de datation dans la région de Gölbazar, voir *R. Ét. Anc.* 1940, 305, 313, 316-319, 321-322.

Priape en Bithynie¹ — comme Périépios. Il pouvait dès lors rendre leur vrai sens aux deux textes littéraires que l'on citait toujours pour Priape en Bithynie, ceux de Lucien et d'Arrien².

Lucien, dans son traité sur la pantomime, 21, évoque «un mythe bithynien» relatif à Priépos, divinité guerrière, δαίμονα πολεμιστήν, qui enseigna le manie-ment des armes, τὰ ἐνόπλια παιδεύειν, à Arès que lui avait confié Héra. Or «Priape» ne l'admit à l'étude de l'hoplomachie qu'après en avoir fait un parfait danseur, πρὶν τέλειον ὀρχηστὴν ἀπειργάσατο. C'est pour cela qu'il obtint d'Héra cette récompense comme salaire; il reçoit toujours la dîme du butin guerrier consacré à Arès, δεκάτην αἰὲ τῶν ἐκ πολέμου περιγιγνομένων τῷ Ἄρει παρ' αὐτοῦ λαμβάνειν³. Priépos n'est dès lors qu'une faute de la tradition manuscrite pour Priétos, Πρίετον. On avait toujours remarqué que les mois «de Priape» et d'Arès⁴ se suivaient dans le calendrier bithynien. Cela se justifie parfaitement avec le nouveau texte; le calendrier, comme l'a dit Dörner, marque aussi la priorité de Priétos.

D'autre part, Priétos était le dieu nommé dans les Bithyniaca d'Arrien d'après Eustathe⁵: Οὕτω καὶ ὁ Πρίηπος οὐ μόνον ἐν τῷ Η λέγεται, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ Α Πρίαπος καὶ διὰ τοῦ Ε δὲ Πρίεπος παρὰ Ἀρριανῶ ἐν Βιθυνιακοῖς παρ' ὧ καὶ εἰς ἥλιον ἀλληγορεῖται ὁ Πρίηπος διὰ τὸ γόνιμον. Dörner a retrouvé là Priétos, transformé graphiquement en Priapos dès avant l'époque d'Eustathe⁶.

1. P. 37, n. 2, il signalait aussi que C. Bosch, ne pouvant trouver d'image classique de Priape nulle part sur les monnaies de Bithynie, voulait reconnaître ce dieu sous l'apparence d'Éros.

2. Cf. *Rev. Phil.* 1943, 195-196.

3. Après δαίμονα πολεμιστήν, on lit: τῶν Τιτάνων οἶμαι ἓνα ἢ τῶν Ἰδαίων Δακτύλων. Dindorf et Sommerbrodt ont écarté ces mots comme une glose. Ce me paraît être justement dans la manière de Lucien que cette conjecture (οἶμαι) empruntée à sa source bithynienne. En effet, dans les traditions bithyniennes, c'est un des Dactyles de l'Ida que Titias, fils de Zeus, père ou fils de Mariandynos, père de Priolas et de Bormos, père de Lycos (le fleuve d'Héraclée), invoqué avec Kyllénos comme Dactyles Idéens par les Argonautes; cf. Ruhl dans Roscher, *Lexikon*, s. v. *Titias* (aussi *Titios*) et Höfer, s. v. *Priolas*. Voir notamment les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes, 1125-1131 (cf. F. Vian dans son édition I, p. 264-265); II, 780-785 (cf. F. Vian, 277-278); surtout les scholies à ce poème (ed. C. Wendel, *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*, 1935, p. 100-101, 187-188), avec les renvois à Callistratos d'Héraclée et à Promathidas et Nymphis, historiens d'Héraclée, sur Héraclée; ainsi p. 100-101, sur les Dactyles Idéens, dont Titias et Kyllénos: ὁ δὲ Τιτίας ἥρωος ἐγγώριος, ὃν οἱ

μὲν μυθεύουσιν παῖδα Διός, οἱ δὲ τὸν πρεσβύτατον τῶν Μαριανδυνῶ τοῦ Κιμμερίου παίδων, δι' ὃν μάλιστα τὸ ἔθνος ἠϋξήται καὶ προάγεται ἔτι εἰς εὐδαιμονίαν ἀπεθεώθη ὑπὸ Μαριανδυνῶν. P. 187, Πριόλας δὲ ἀδελφὸς Λύκου, ἀφ' οὗ καὶ ἡ πόλις, υἱὸς δὲ τῆς Τιτίου τὸν δὲ Τιτίαν οἱ μὲν φασὶ Διὸς παῖδα, ἓνα τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, οἱ δὲ τὸν πρεσβύτατον τῶν Μαριανδυνῶ. Je pense que la source bithynienne de Lucien donnait une place à Priétos dans ce groupe de Dactyles; d'où aussi le terme δαίμων. Je me suis demandé si le martyr bithynien Titiôn (cf. *A travers l'Asie Mineure*, 139) ne tirait pas son nom du héros bithynien Titias. — Il est clair que ce passage n'était pas un jeu chez Lucien (Wernicke) et que les commentateurs de H. Herter, 89-92 ne tiennent pas, — sauf, dirai-je, pour le rapport qu'il établit entre des danses armées dans ce culte (mais Priétos guerrier, et non Priape) et celles des Saliens: Βιθυνὸς δὲ μῦθος, καὶ οὗτος οὐ πάνυ τῶν Ἰταλιωτικῶν ἀλλότριος.

4. Le mois Ἀρήου est maintenant attesté en Bithynie par une inscription d'un village bithynien, à Ahmetler, κώμη des Pronnoeitai, publiée par Sencer Shahin; cf. *Bull. Épig.* 1978, 473.

5. Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 156, 23.

6. Dörner, *loc. cit.* Les mots διὰ τὸ γόνιμον me paraissent une explication provoquée chez Eustathe par

L'édition des hémérolages par Kubitschek indiquait aussi les variantes rappelées ci-dessus. Mais on n'a pas porté assez d'attention à une autre source: un glossaire, le *Liber glossarum*, réédité aussi dans le recueil de Goetz¹. Toujours la même formule pour chaque mois à sa place alphabétique: ainsi *Bendidios bithyniensium lingua aprilis mensis dicitur*, p. 170, 41. Il a une importance spéciale pour les calendriers². La liste des mois bithyniens est complète à une exception près, soit dans l'ordre de l'année: Dionisius Januarius³, Eraclius Februarius, Dios Martius, Bendidios Aprilis, [Stratios manque], Prietios Junius, Areos Julius, Aphrodisios Augustus, Demetreos September, Hereos October, Ermeos November, Metreos December. Au tome VI, s. v. Menses, Goetz a rassemblé toutes ces indications, p. 692. Or, reprenant les mois bithyniens, à la glose Prietios il ajoutait: «Περιέπιος?». Justement le *Liber Glossarum* nous conservait, lui seul, la forme authentique, Prietios, tirée du dieu Priétos; c'est une marque évidente de sa valeur. On était si loin de compte que H. Herter⁴, recensant les variantes du nom de mois Periepeios⁵, mettait en garde contre le glossaire, terminant ainsi sa notice: «Prietios lib. gloss. (*CGIL*, V, 235, 33; cf. *Thes.* I, 692; *Glossaria Latina*, I, 460, n. 1202; cf. J. F. Mountford, *JHS* 1923, 110), quo mendo caveas ne commovearis, ut mensem a deo qui dicitur Prietus⁶ denominatum esse putes (recte Kubitschek, 117, n. 1)». La découverte de Dörner a renversé les termes⁷. Priétios est la forme authentique et Périépeios est «la faute»⁸.

Dörner a rappelé que Pline, *NH*, 31, 23 faisait connaître le dieu et une ville homonyme de Bithynie sous la forme *Brietium*; les tourbillons d'un fleuve faisaient périr les parjures: *amnis Olcas in Bithynia Brietium adluit, hoc est*

la transformation de Priétos en Priape. Seul le rapprochement avec Hélios doit être dû à Arrien. La figure de Priétos a dû comprendre des traits héliques parce que le mois Priétios est le mois de juin, c'est-à-dire le mois du solstice d'été.

1. *Corpus Glossariorum Latinorum*, V, 159-255: *Excerpta ex Libro Glossarum*.

2. Déjà lors de la première publication au XIXe siècle (après quatre éditions du XVe siècle) L. O. Bröcker, *Philologus*, 2 (1847), 246-261: *Beiträge zur antiken Monatskunde*; K. Fr. Hermann, *ibid.*, 262-272: *Bemerkungen zu den menologischen Glossen des Papias*; J. F. Mountford, *JHS* 1923, 104 et 110: *De mensium nominibus*; K. Hanell, *Das Menologium des Liber Glossarum* (*Bull. Soc. Lettres Lund* 1931-32, 32 pp.; 1932), p. 12-13, sur l'exacte connaissance du calendrier bithynien; p. 24, «Ce calendrier montre un mélange d'éléments grecs et micrasiatiques, et... il est à supposer que Chalcédoine et Byzance ont joué un rôle principal pour la disposition du calendrier.

Le calendrier de la province de Bithynie peut alors fournir un matériel de comparaison pour celui de Byzance; en fait il se trouve des concordances, qui peuvent servir de points d'appui pour l'exactitude des comparaisons de mois byzantins et romains dans le *Liber glossarum*. Le même, *Megarische Studien* (1934), 192-193: le rapport avec les calendriers mégariens vient aussi de ce que la fondation royale de Nicomédie voulait, succédant à Astacos, être d'origine mégarienne; série de concordances avec le calendrier de Byzance; aussi le mois Héraclios vient-il d'Héracléia en Bithynie comme à Chersonasos.

3. On trouvera facilement les pages chez Goetz.

4. *De Priapo* (1928), 57.

5. Il suit la liste de Kubitschek, Nilsson, Bischoff dans *Realenc.* s. v. *Kalender*.

6. Il lui consacra une notice p. 42; cf. ci-après.

7. Il n'a pas souligné ce témoignage.

8. Pas de prise de position chez H. Herter, *Realenc.* s. v. *Priapos* (1954), 1938.

et templo et deo nomen, cuius gurgite periuri necantur rapti velut flamma urente¹. La lettre initiale B ne fait aucune difficulté pour l'identification avec la ville du dieu Priétos; c'est comme la forme Βρουσαεύς pour l'ethnique de Prousa de l'Olympe, notre Brousse, la Bursa turque².

Récemment E. Buchner, spécialiste des cadrans solaires, a étudié des «médaillons romains comme horloges»³. L'un, dans une collection privée, est un médaillon à l'image d'Antinoos, frappé dans sa patrie, Bithynion-Claudioupolis⁴, avec l'inscription ἡ πατρὶς Ἀντίνοον θεόν; c'est un excellent exemplaire de cette série, fig. 54. Au revers (fig. 54-55) le technicien a fait un bon travail, dit Buchner, spécialement dans le calcul. Le fabricant a signé son oeuvre: Ἰούλιος et sans doute ἐποίησεν⁵. Les deux séries de mois sont indiquées par les premières lettres⁶, de janvier à juin, en haut de droite à gauche: Διον(ύσιος), Ἡράκ(λειος), Δῖος, Βενδ(ίδαιος), Στρά(τειος), «Πρά(στιος), aussi Πρήστιος ou Περιέπιος pour Πρίεπος»; de juillet à décembre, en bas, de gauche à droite: Ἀρει(ος), Ἀφρ(οδίσιος), Δημ(ήτριος), Ἡραῖ(ος), Ἑρμ(αῖος), Μη(τρῶος). Voilà un nouveau témoignage pour les noms et pour l'ensemble du calendrier.

Or cette liste offre une divergence pour le sixième mois⁷. On ne doit plus s'occuper de Priépios — faux Priape — ni de Périépeios, ni non plus de πρήστιος, «faute graphique dans l'hémérologe de Florence»⁸. Mais, d'autre part, ΠΠΑ ne s'accorde pas avec le début du nom du dieu bithynien Priétos, pas plus d'ailleurs qu'avec Priépos. L'aporie serait redoutable si un texte byzantin, la Continuation de la chronique de Théophane⁹, ne nous éclairait. A cette époque la ville de Prainetos est souvent attestée; elle se trouvait sur la côte Sud du golfe de Nicomédie, juste à l'Ouest de cette grande ville; elle est à placer à Karamürsel ou près de là¹⁰: Πραίνετος (Πρένετος) (ainsi Socrate), Πρόνεκτος (Ét. Byz.), Πραίνετος Πρένετος dans les listes des évêchés, la forme de

1. Aussi dans Herter, *loc. cit.*, 42. Le texte est difficile à établir et je ne m'en porte pas garant. En tout cas, il est certain que le fleuve et la ville sont en Bithynie et que la forme Brietium, attestée par les plus anciens manuscrits, ne doit pas être corrigée, ni admise faute de mieux sans être expliquée, en croyant que rien ne permet de la recouper. Son rapport intime avec le dieu bithynien Priétos est clair et le *deus* est notre Priétos.

2. Cf. notre *Persistence de la toponymie antique dans l'Anatolie*, 55 et 44-45.

3. Chiron, 6 (1976), 329-348: *Römische Medaillons als Sonnenuhren*, après *ibid.*, 1 (1971), 457-482: *Antike Reiseuhren*. Le médaillon d'Antinoos, p. 330-336.

4. Cf. pour cette ville comme patrie d'Antinoos *A travers l'Asie Mineure*, chap. III 2.

5. Pour des signatures de fabricants de cadrans solaires, cf. récemment *Bull. Épig.* 1974, 424 (Samos; Dimalè en Illyrie); 1980, 311.

6. *Loc. cit.*, p. 334.

7. La liste dans *SEG*, 26, n. 1346.

8. H. Herter, *loc. cit.*, 57.

9. 464 Bekker. Dans Dörner, p. 39; dans Herter, p. 42, sur le dieu Priétos et la ville de Brietium.

10. Cf. Tomaschek, *Zur histor. Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, I (1891), 9. Voir l'article *Preietos 1* de F. K. Dörner dans la *Realencyclopädie* (1954). Reproductions de cartes turques pour le golfe de Nicomédie et son entourage dans mon article *J. Savants* 1979, *Un voyage d'Antiphilos de Byzance*, *Anthologie Palatine* X 17, *Géographie antique et byzantine*, p. 266, 268, 272.

beaucoup la plus répandue, Πρίνετος chez Hiéroclès, 691, 2. Lorsque Constantin VII en 959 partit pour les monastères de l'Olympe, il débarqua à Prainétos et poursuivit son chemin vers Nicée¹. Le chroniqueur écrit: πρὸς Πρίετον, ἥτις Πραίνετος παρὰ τῶν ἐνχωρίων ἐπωνόμασται ἔκ τινος πατρίου θεοῦ Βιθυνῶν τὴν κληῖσιν ἐπιτεθεῖσα. Il est intéressant de trouver à cette date la mention d'un toponyme formé sur «un dieu ancestral des Bithyniens» et maintenu par les indigènes. Ramsay² et Knaack³ ont interverti les toponymes: πρὸς Πραίνετον, ἥτις Πρίετος ...ἐπωνόμασται. Les deux noms alternaient en concurrence. Le médaillon de la bithynienne Claudioupolis apporte un élément nouveau: au milieu du IIe siècle p.C., en Bithynie même, le nom du mois consacré au dieu guerrier Priétos est formé sur Πρα-, c'est-à-dire sur une forme en rapport avec Pra(inétos). Nous écrivons alors: Πρα(ινέτιος), à côté des Πριέτιος bien attestés.

LOUIS ROBERT

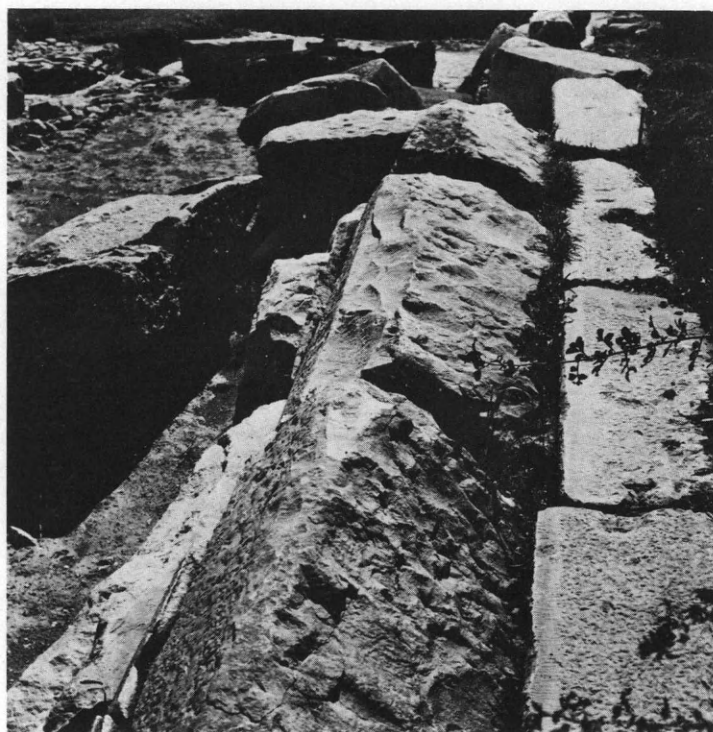
1. Sur cet itinéraire, de Nicée à Karamürsel, voir mes notes *J. Savants* 1979, 288, note 131.

2. *Asia Minor* (1890), 188.

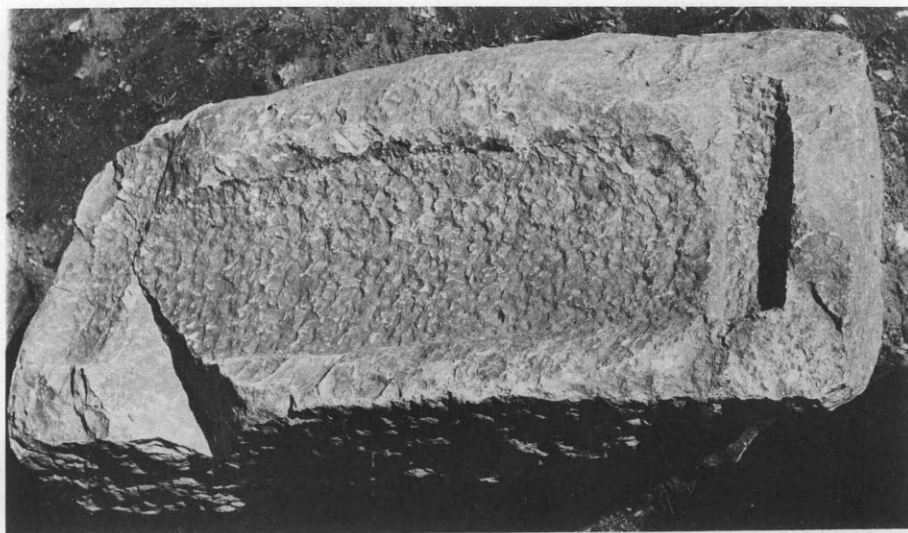
3. Dans le *Lexikon* de Roscher, s. v. *Prietos*.

ΠΙΝΑΚΕΣ

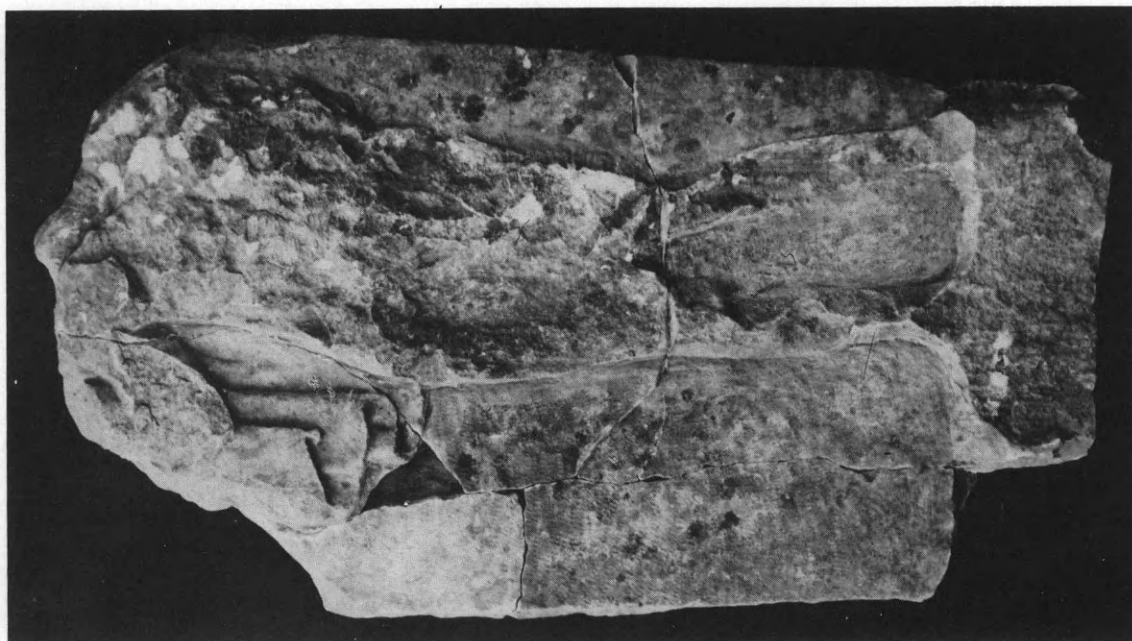
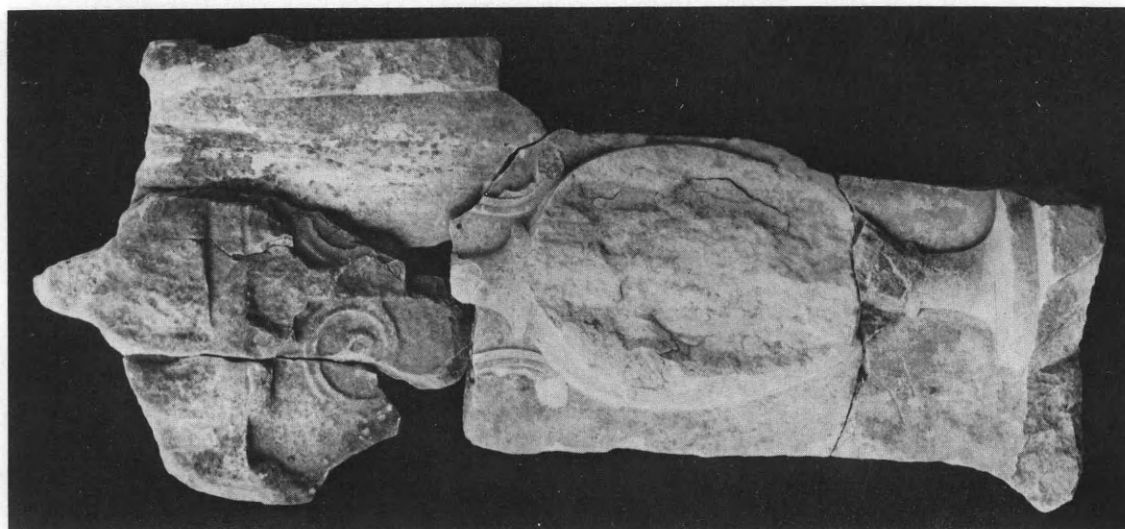
THIRTY

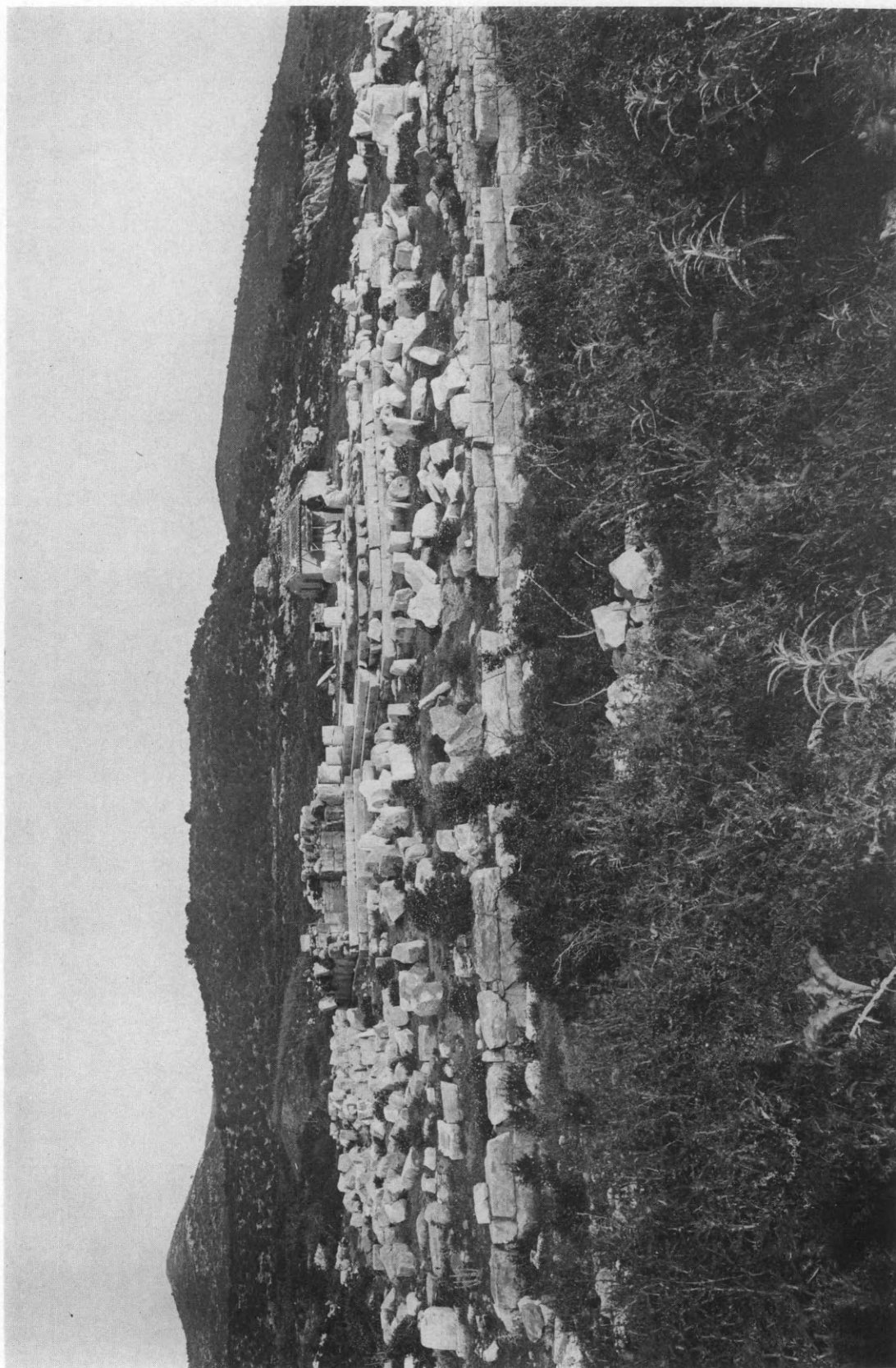
α. Ὁ βόρειος ἀνώνυμος περίβολος τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ. β. Οἱ πλίνθοι τοῦ περιβόλου.

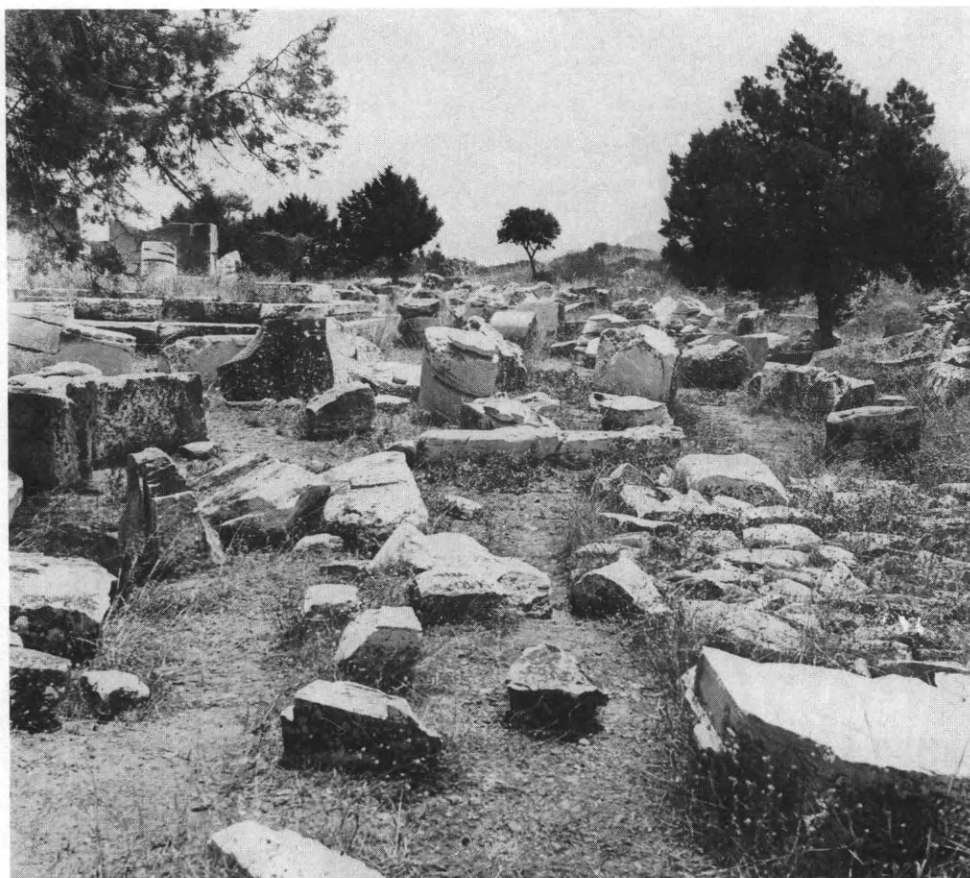
α. Βάση επιτύμβιου ναΐσκου τοῦ βόρειου ἀνώνυμου περιβόλου. β. Ὁ νότιος ἀνώνυμος περίβολος τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ
μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ.

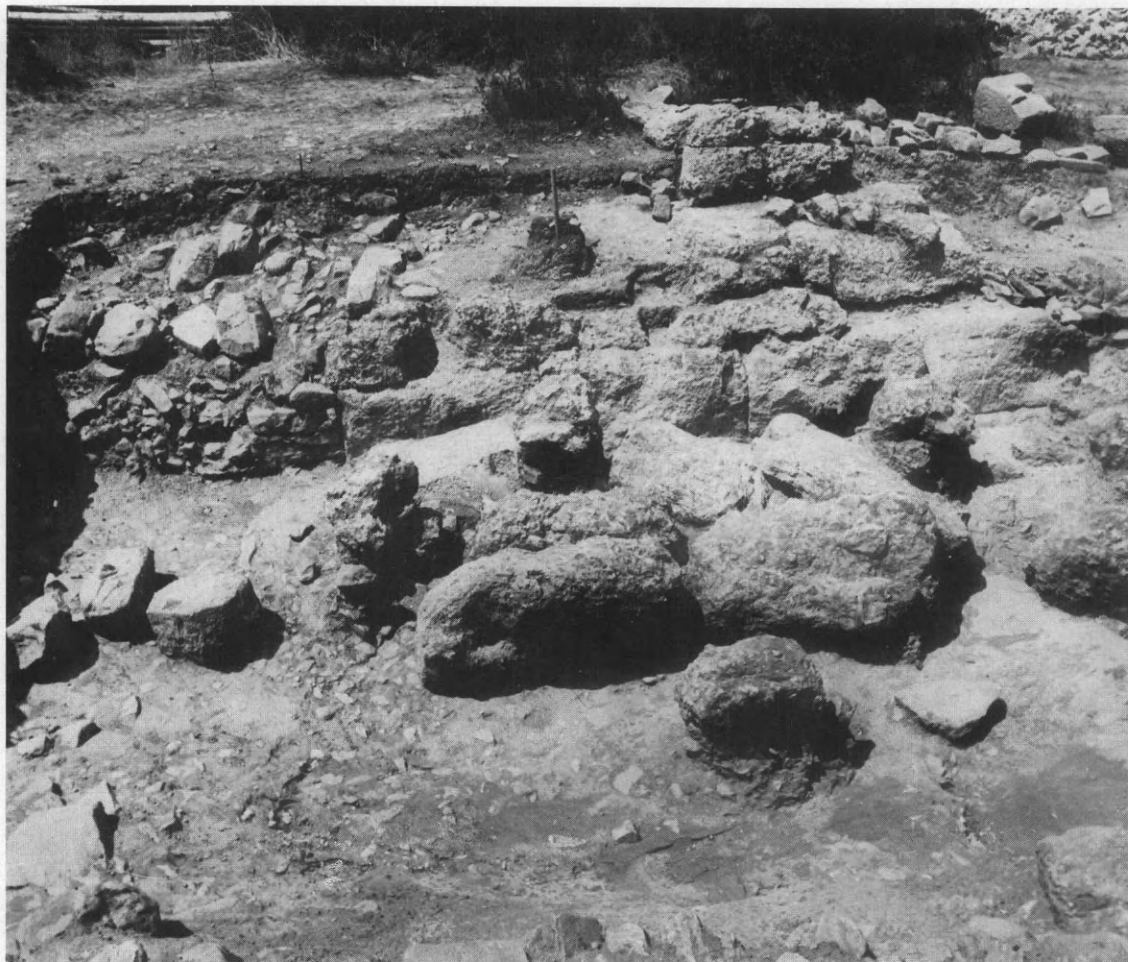
α. Μέρος επιτύμβιας στήλης με παράσταση νέας γυναίκας. β. 'Επιτύμβια στήλη με παράσταση λουτροφόρου. γ. 'Επιτύμβια στήλη με σφυροκοπημένη παράσταση εφύβου.

Τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης τῇ ἐποχῇ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη.

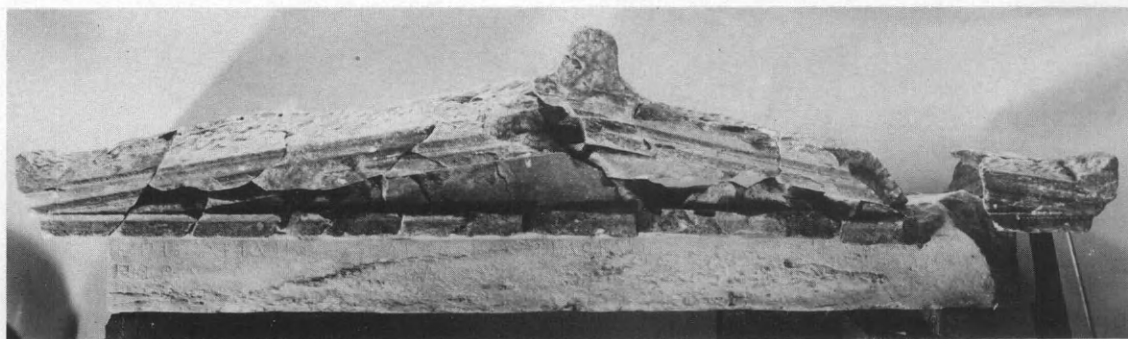
α. Τὰ διασκορπισμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης. β. Κτίριο ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.

α

β

γ

α. Τὰ διασκορπισμένα μέλη τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου. β-γ. Τὸ ἀέτωμα τοῦ ἐπιτύμβιου ναύσκου τοῦ Πυθάρχου ὅπως βρέθηκε καὶ ὅπως συμπληρώθηκε μετὰ τὰ νέα εὐρήματα.

α

β

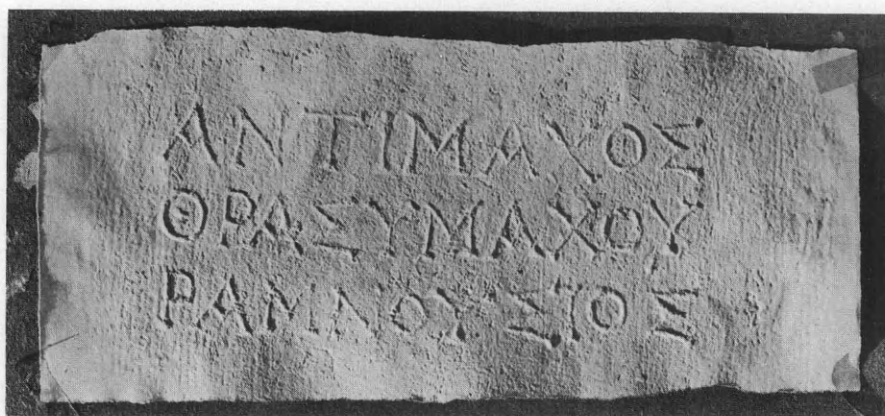

γ

α. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου συμπληρωμένο. β. Ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου. γ. Ἡ μικρὴ στήλη τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου.

α

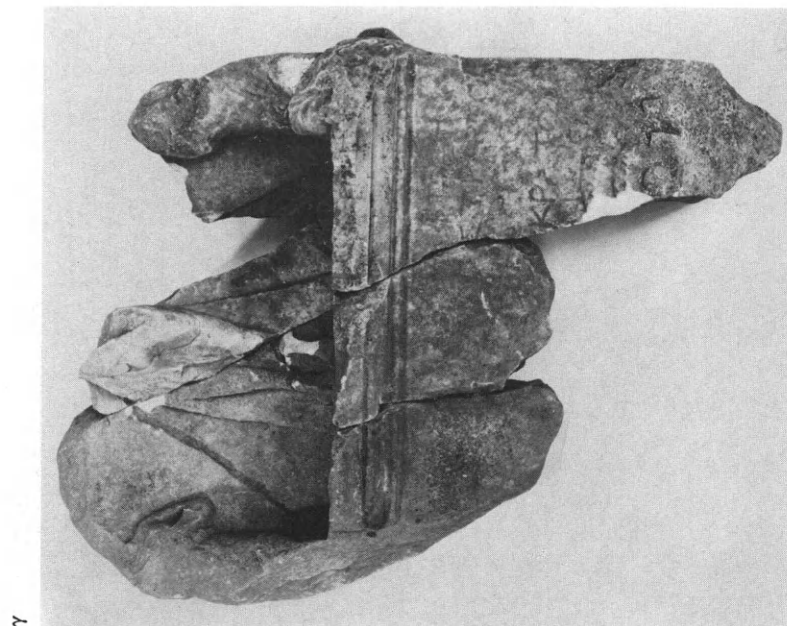

β

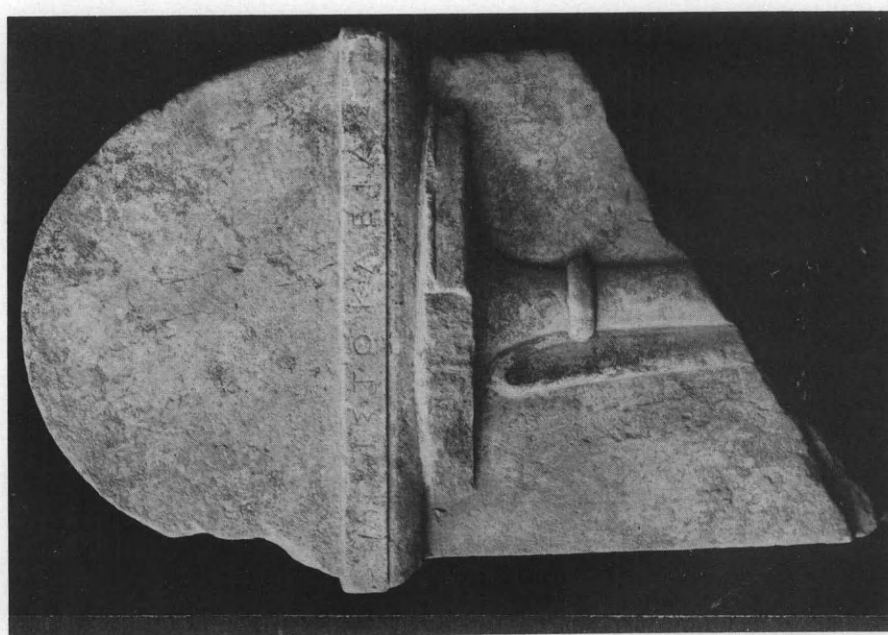
γ

α. Ἡ στήλη τοῦ Νικοστράτου Ἐπιτέλου. β. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ κιονίσκου τοῦ Ἀντιμάχου. γ. Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους μετὰ τὴν ἀνασκαφή του.

α. 'Η μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους. β. 'Ανάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη τοῦ [- - - Φ]ανοκράτους Ραμνουσίου. γ. 'Επιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους.

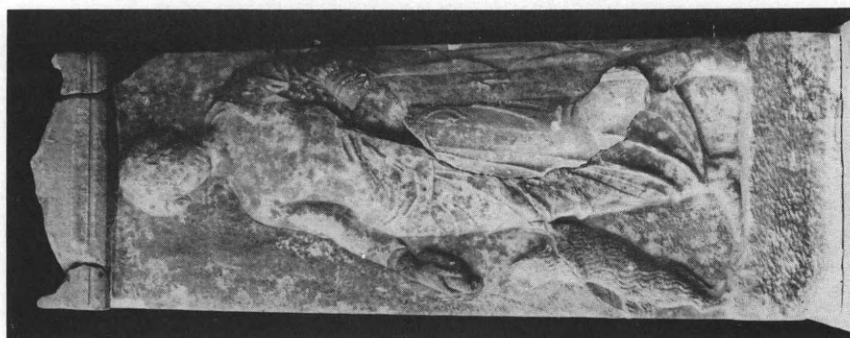
α. 'Η ἐπιτύμβια στήλη τῆς 'Αριστοκλείας. β. 'Επιτύμβια στήλη τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους.

γ

β

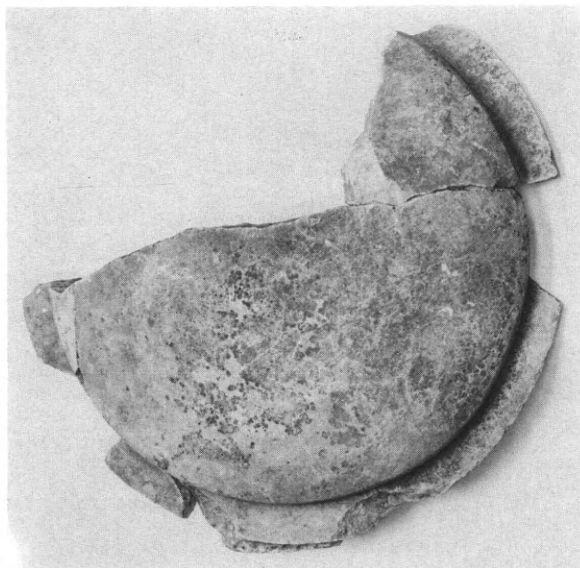

α

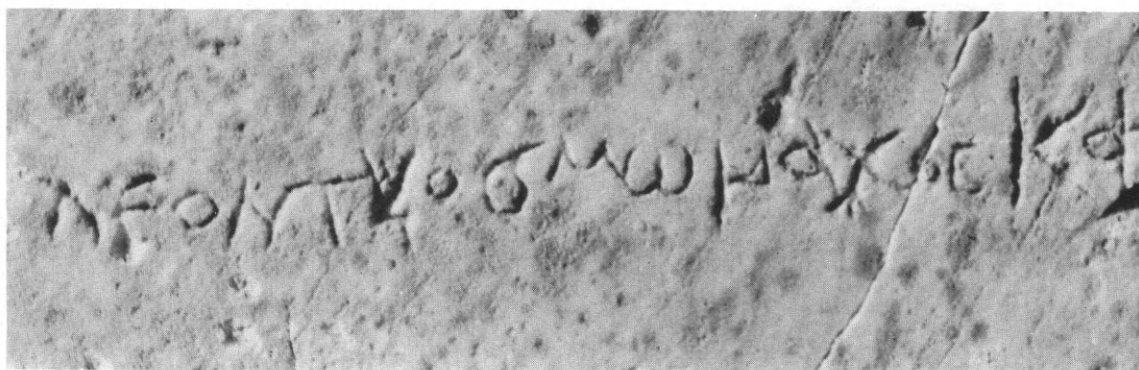
α. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἐφήβου ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους. β. Ἐπιτύμβιο ἀγάλμα κόρης ἀπὸ τὸν ἴδιο περίβολο. γ. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους.

α-β. 'Επιτύμβιες στήλες Μειλησίων ἀπὸ τῆς Β. 'Ιερᾶ 'Οδοῦ.

α

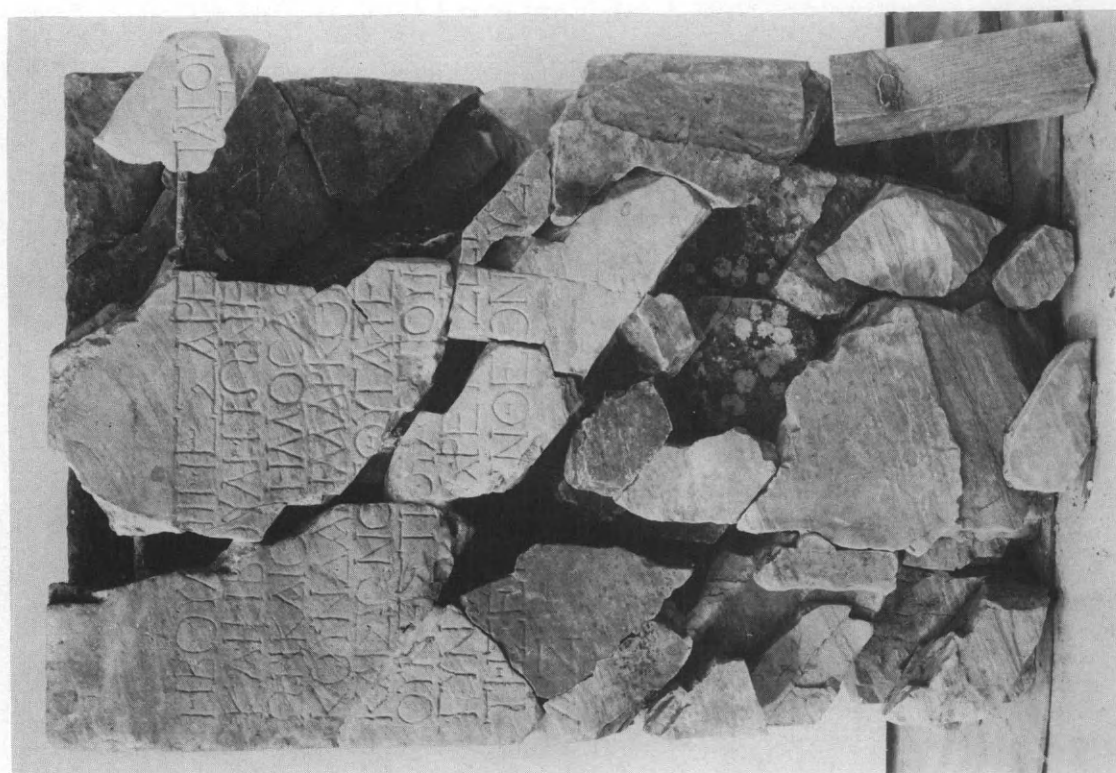
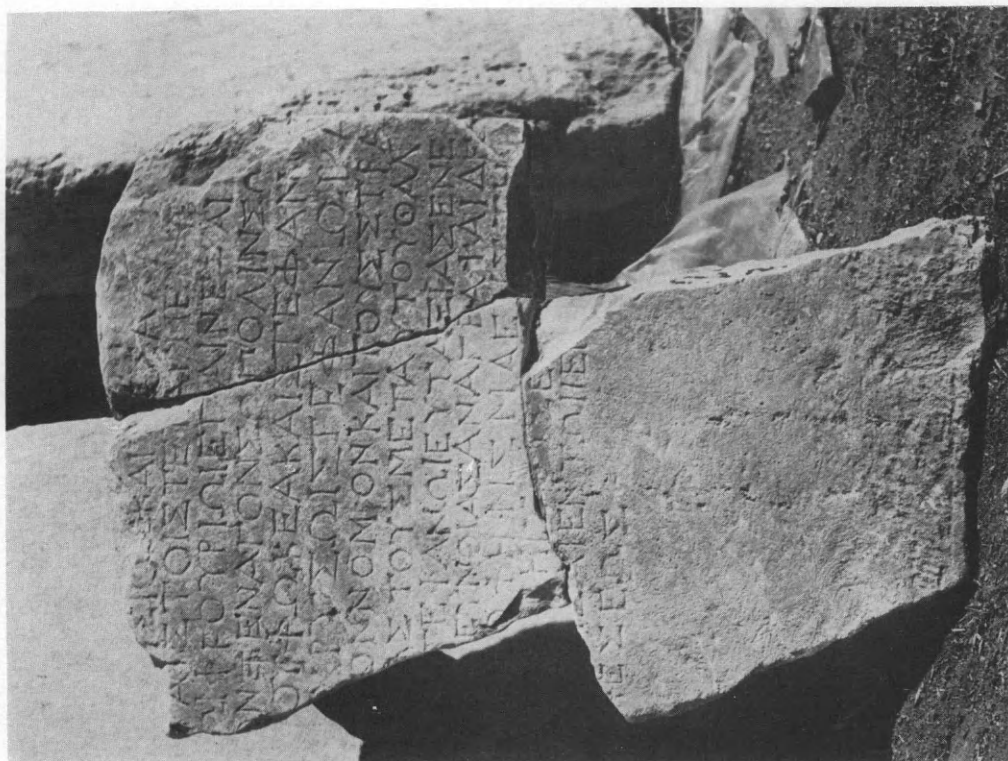

β

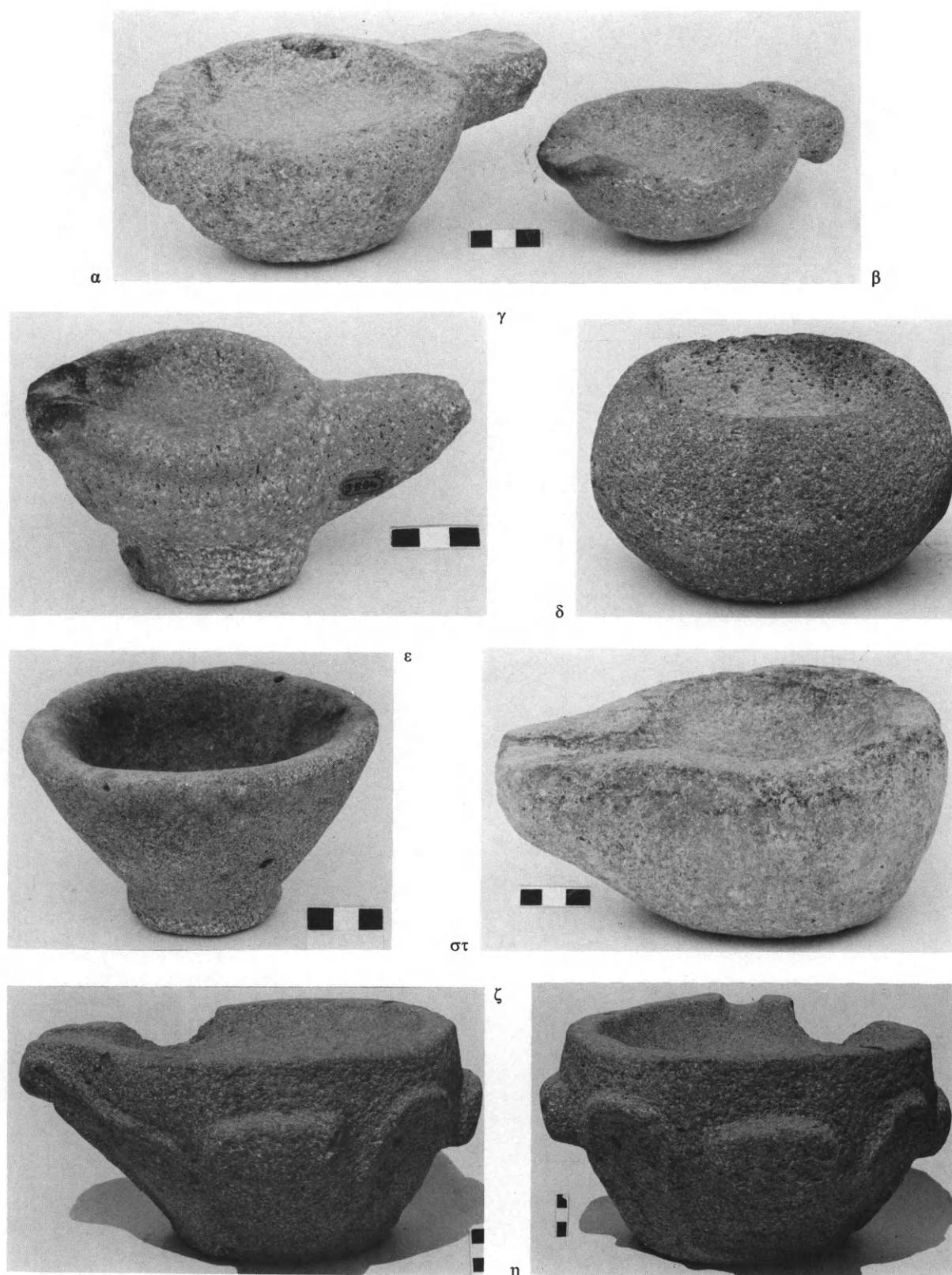

γ

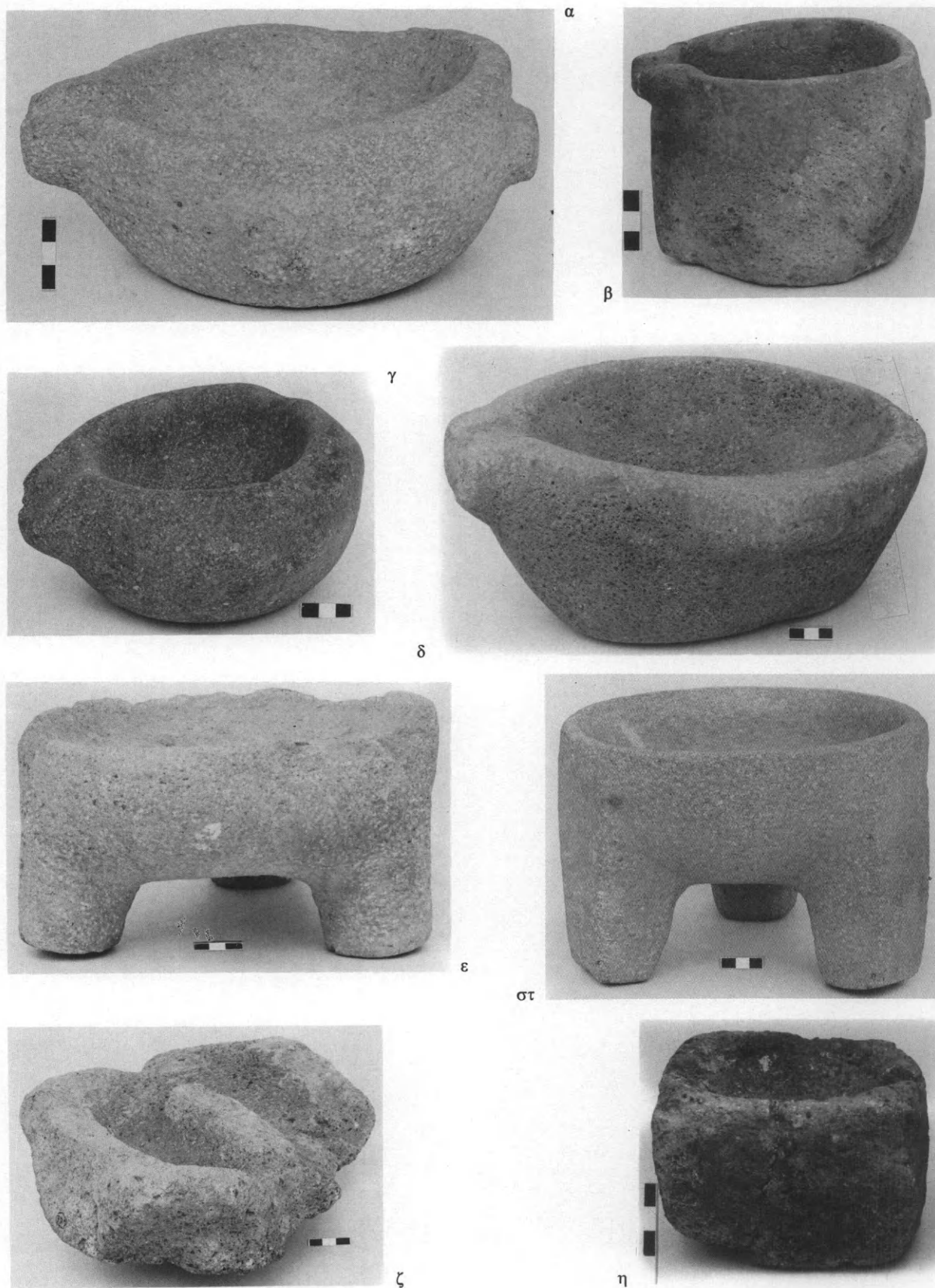
α. Μαρμάρινη όλόγλυφη άσπίδα από τόν περίβολο του 'Ιεροκλέους. β. 'Η έπιγραφή του Λεοντίου μοναχού στο ιερό της Νέμεσης. γ. 'Η άναθηματική έπιγραφή της Εύθίου.

α. 'Η ἐπιγραφὴ IG II² 4059. β. Δημοτικὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος γιὰ τὸν ξεναγὸ Σώπολη.

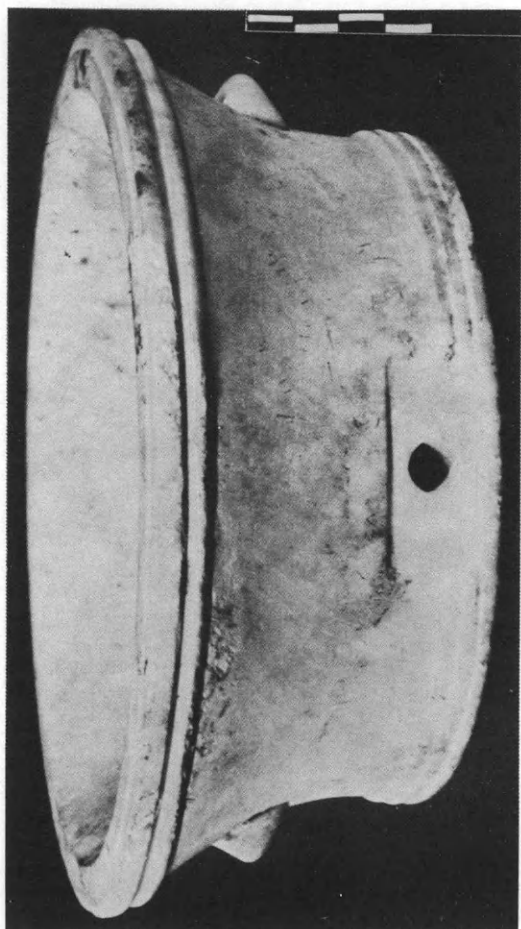
α. Hand Lamp: 3708. β. Hand Lamp: 167. γ. Hand Lamp: 3884. δ. Mortar, hollowed pebble type: 880. ε. Mortar, plain bowl type: 1834. στ. Mortar, spouted bowl type: 170. ζ-η. Mortar, spouted bowl type: 3520.

α. Mortar, spouted bowl type: 176. β. Mortar, spouted bowl type: 3709. γ. Mortar, spouted bowl type: 4125.
 δ. Mortar, spouted bowl type: 4178. ε. Mortar, tripod type: 172. στ. Mortar, tripod type: 174. ζ. Individual
 Vase (grey lava): 177. η. Individual Vase (grey/black lava): 295.

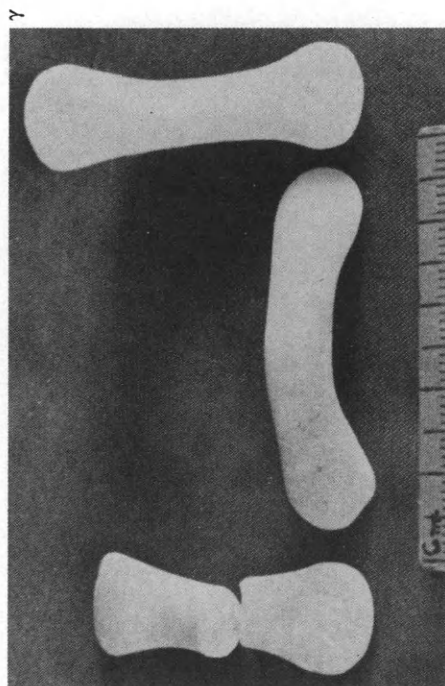
β

α

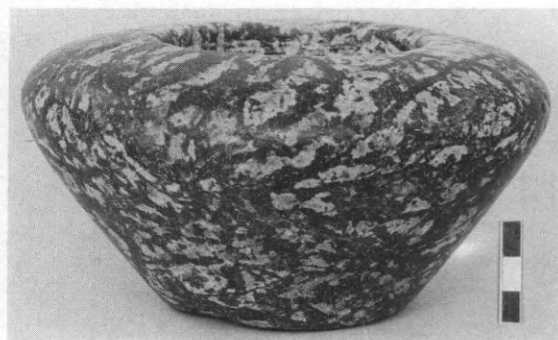

δ

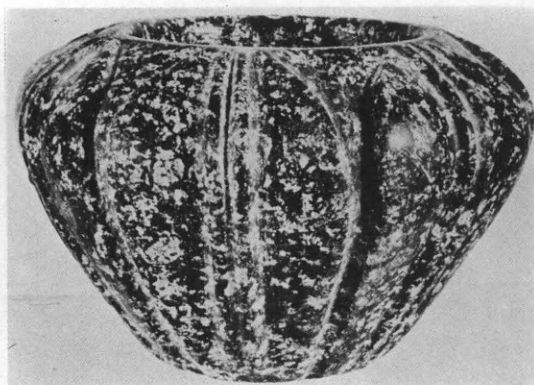

γ

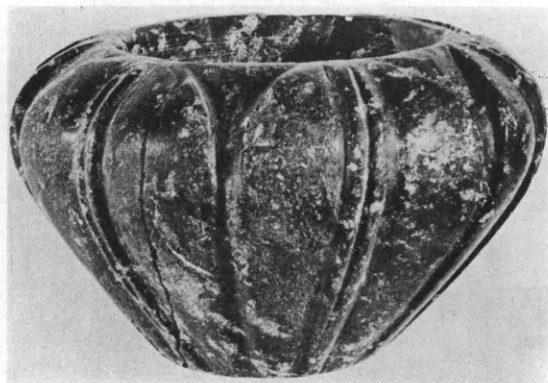
α-γ. Bowl: 1831. δ. Bowl: 1833.

α

β

γ

δ

ε

στ

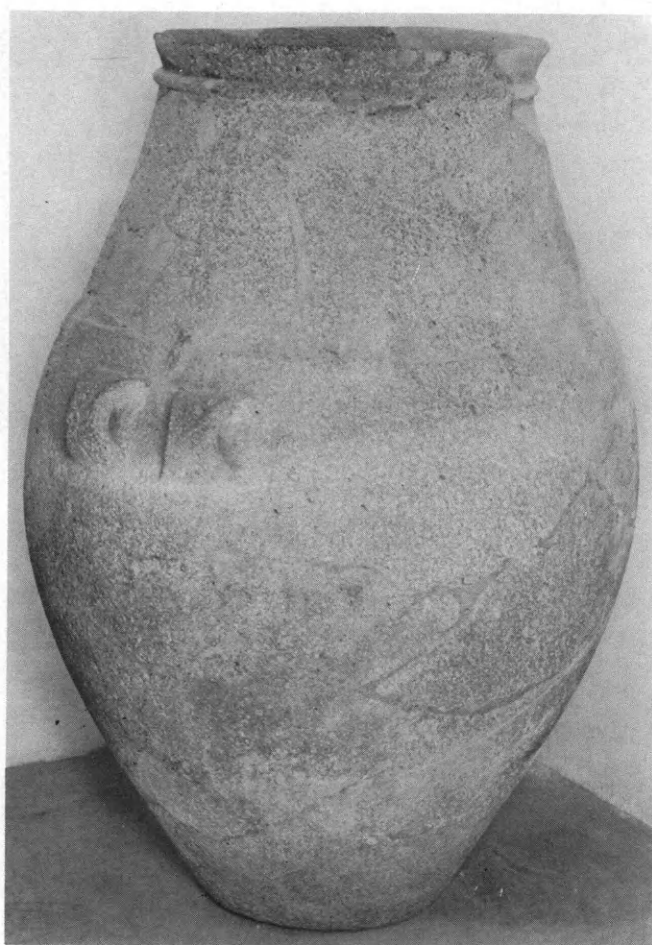

ζ

η

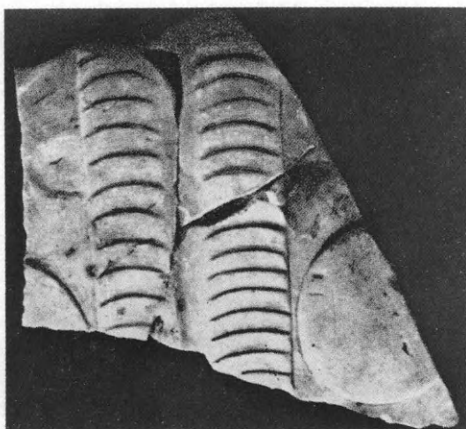
α. Bird's Nest Bowl: 3623. β. Blossom Bowl: 1835. γ. Blossom Bowl: 1852. δ. Bowl: 1873. ε. Bowl: 3622. στ. Bowl with Diagonal Fluting: 3624. ζ. Bowl with Rim Spout and Strap Handle: 3710. η. Bucket-Jar and Lid: 4179.

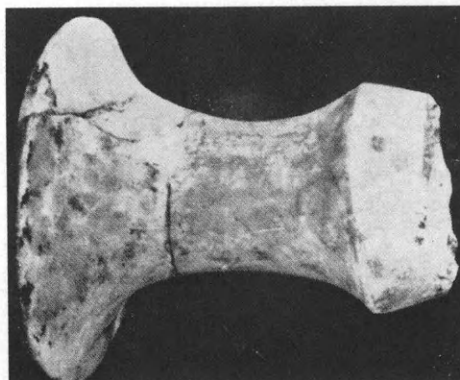
α-γ. Bucket-Jar: Unnumbered (House of the Ladies). δ. Jar with Incurving Sides: 3960. ε. Pithos: 2854.

α-β. Chalice: 1829. γ. Chalice: Athens National Museum: 3964. δ. Jar, globular on moulded base: 1828. ε. Jar with Piriform Profile: 1359. στ. Lamp: 360. ζ. Lamp: 1830.

στ

ζ

δ

ε

α

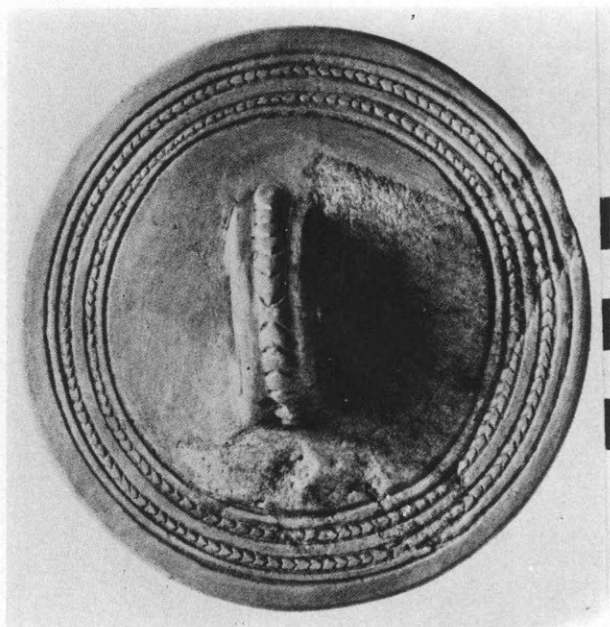

β

γ

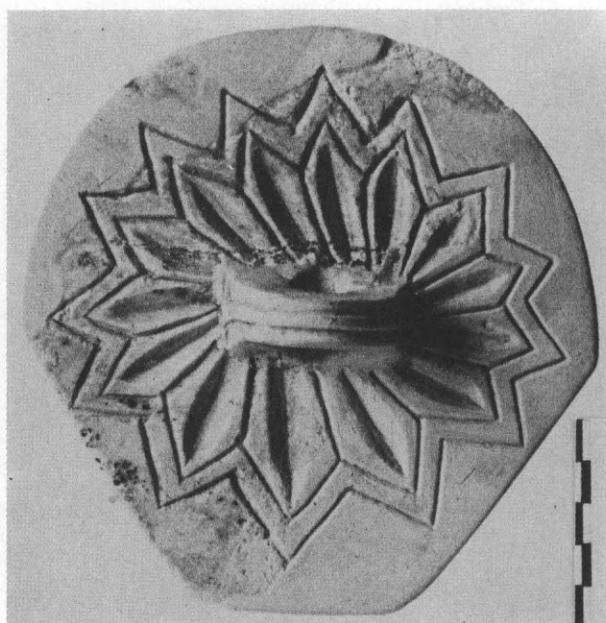
α. Lamp: 1851. β. Lamp: 4177. γ. Lamp: 4180. δ. Lamp: 3714. ε. Hand Lamp: 3455. στ. Pithos: 1432. ζ. Individual Vase, neck fragment?: 1419.

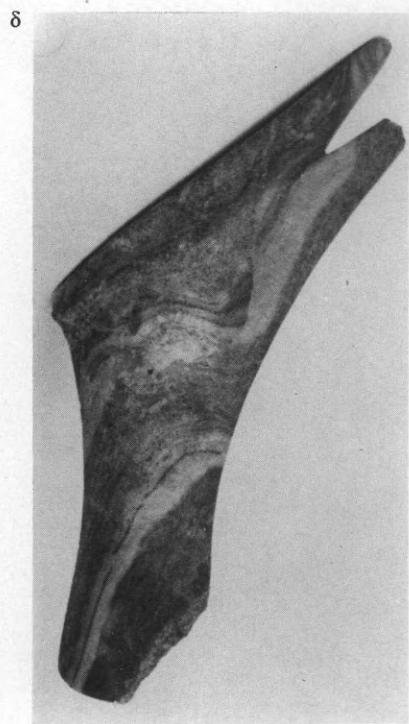
α

γ

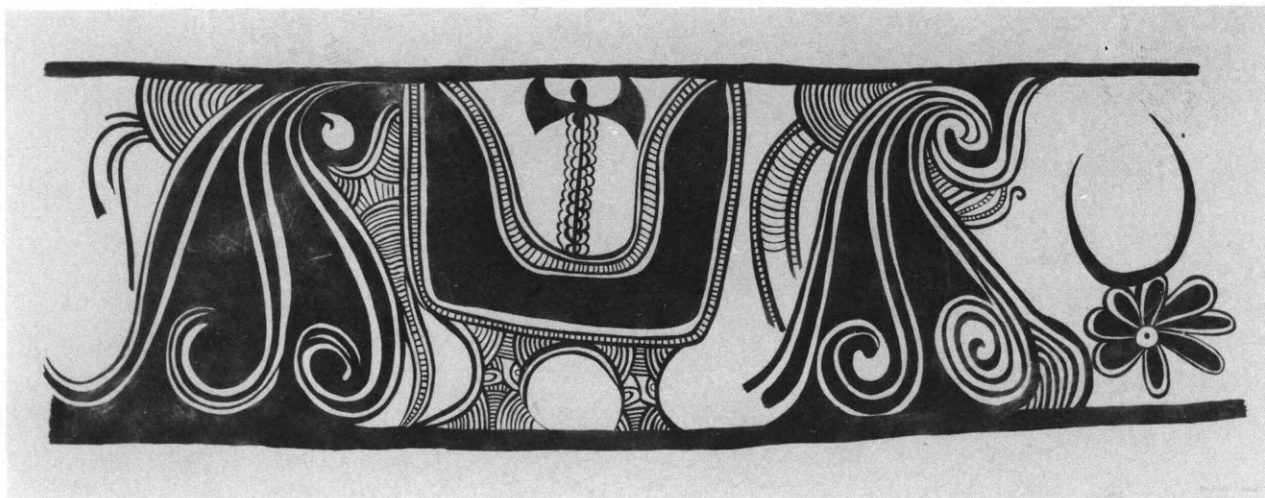

β

δ

α. Lid: 1874. β. Lid: 1875. γ. Rhyton: 1836. δ. Individual Vase, model spout: 3587.

α. LM IIIC crater from Krya near Siteia. β. Motifs on the Krya crater (by K. Astrinaki).

α. Πτυκτό κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια στὸ Βερολίνο. β. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης τοῦ κατόπτρου.

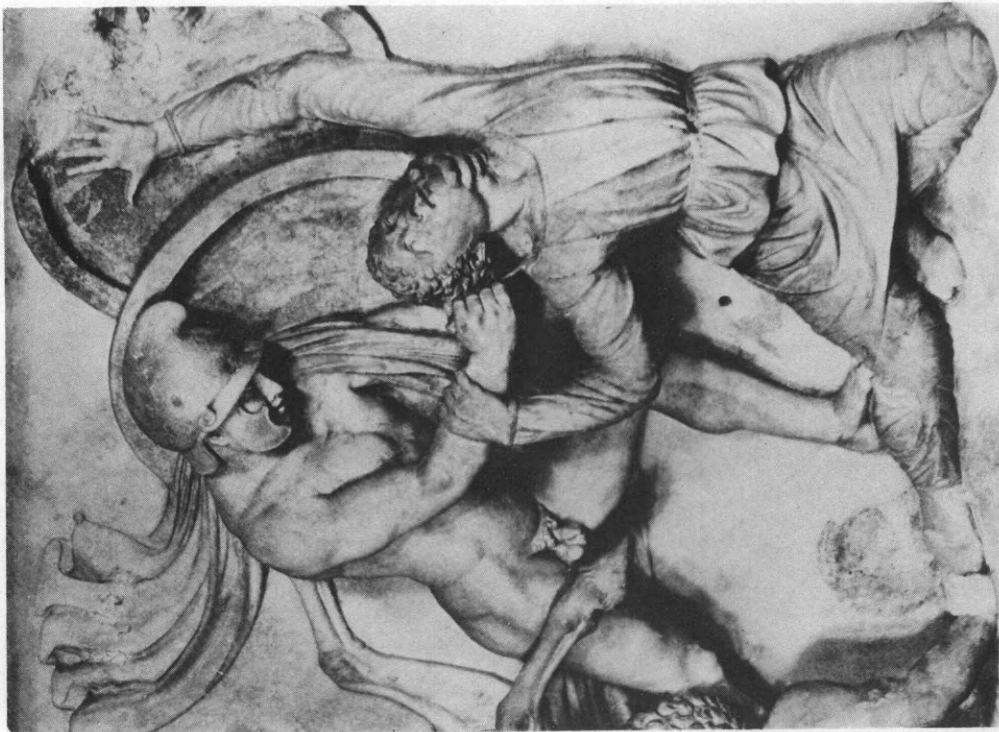
α. Ἡ σαρκοφάγος τοῦ «Μεγάλου Ἀλεξάνδρου» στὴν Κωνσταντινούπολη. Λεπτομέρεια τῆς ἀνάγλυφης παράστασης (κυνήγι ἐλαφιοῦ). β. Ψηφιδωτὴ παράσταση μεὶ κυνήγι ἐλαφιοῦ· πάνω δεξιὰ ἡ ἐπιγραφή «Γνώσις ἐποίησεν». Δάπεδο δωματίου στὴν Πέλλα (φωτ. Σπ. Τσαβδάρογλου).

β

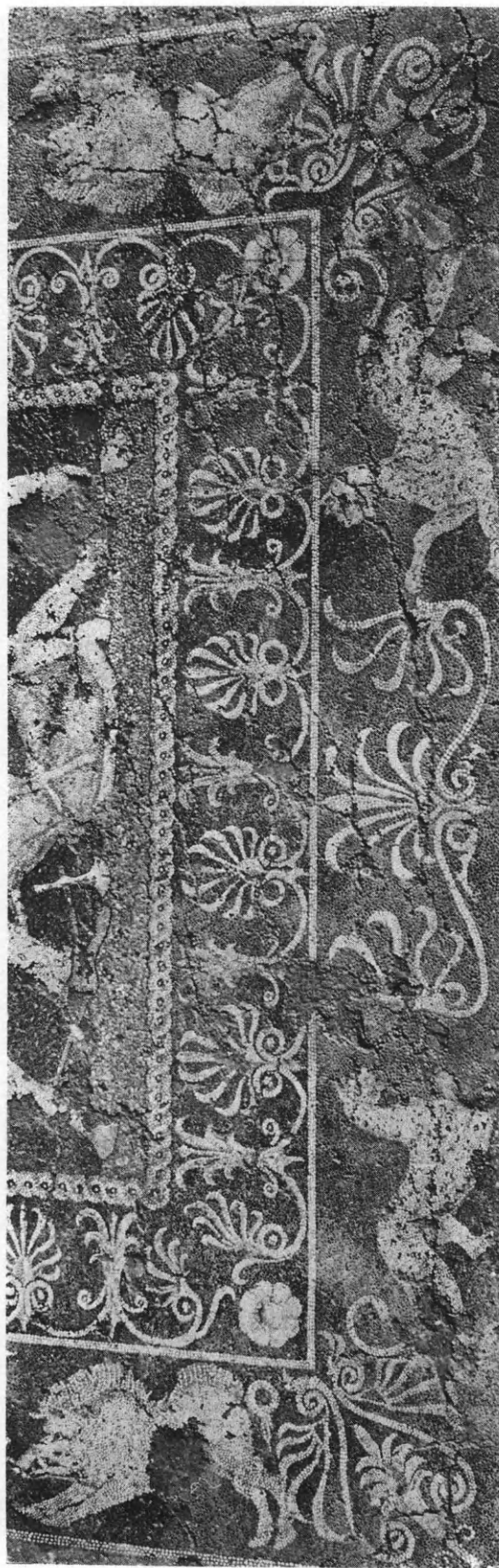

γ

α

Σαρχοφάγος «Μεγάλου Ἀλεξάνδρου»: α. Μάχη Μακεδόνων καὶ Περσῶν. β. Κυῆγι πάνθηρος. γ. Πέρσης, ἄλογο καὶ λαγωνικό.

α. Ψηφιδωτό δάπεδο τῆς Πέλλας. Ἀπαγωγή τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Θησέα (φωτ. Σπ. Τσαβδάρογλου). β. Φηριδωτὸ δάπεδο τῆς Πέλλας μὲ παράταξη Ἀμαζονομαχίας (φωτ. Σπ. Τσαβδάρογλου).

α

β

γ

δ

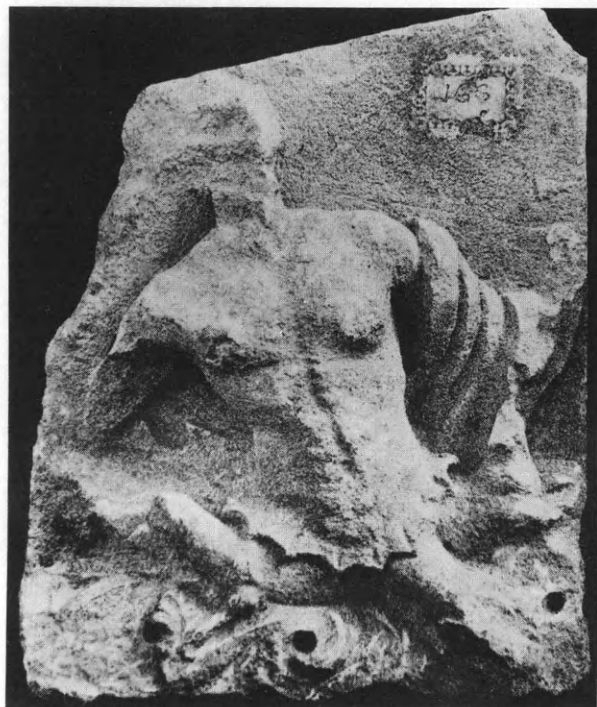
α-β. Χάλκινο έλασμα τής Συλλογής Καραπάνου από τή Δωδώνη (φωτ. Σπ. Τσαβδάρογλου). γ. Άσημένιο τετρά-
 δραχμο του Άκράγαντος, με παράσταση Σκύλλας (Franke - Hirmer εικ. 60). δ. Τηγανόσχημο σκεύος από τò Βο-
 scoreale στο Βρετ. Μουσείο. Σκύλλα και ναυαγοί, σύντροφοι του Όδυσσέα.

β

α

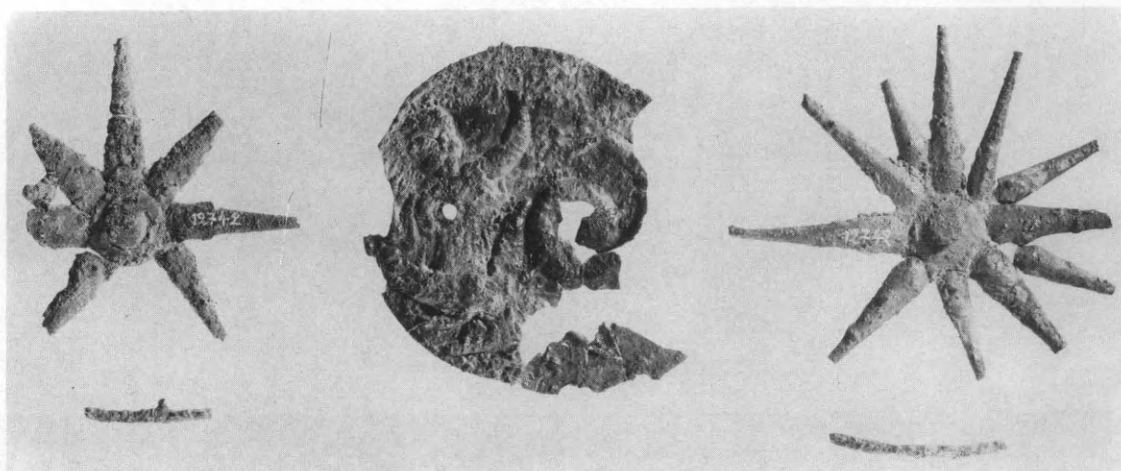
γ

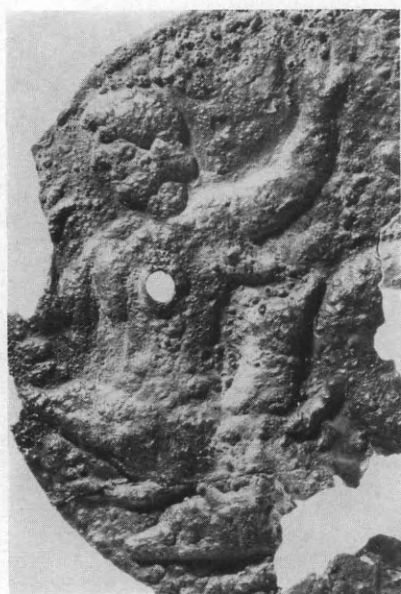
α. Τὸ κάτοπτρο τοῦ Leningrad μετὰ παράσταση Σκύλλας (Comptes Rendus, Petersburg 1880, πίν. III, 13). β. Πώρινο ἀνάγλυφο ἀπὸ ἀέτωμα ἐπιτύμβιου ναύσκου τοῦ Τάραντος (Klumbach εἰκ. 8). γ. Πώρινο ἀνάγλυφο ἀπὸ ἐπιτύμβιου ναύσκου τοῦ Τάραντος (Klumbach εἰκ. 120).

α

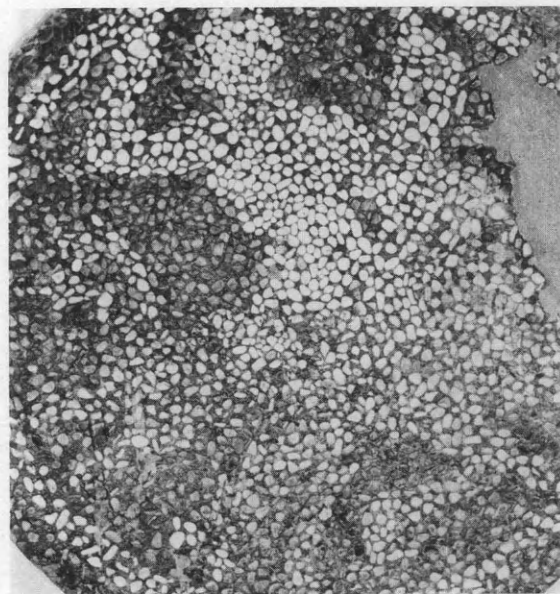

β

γ

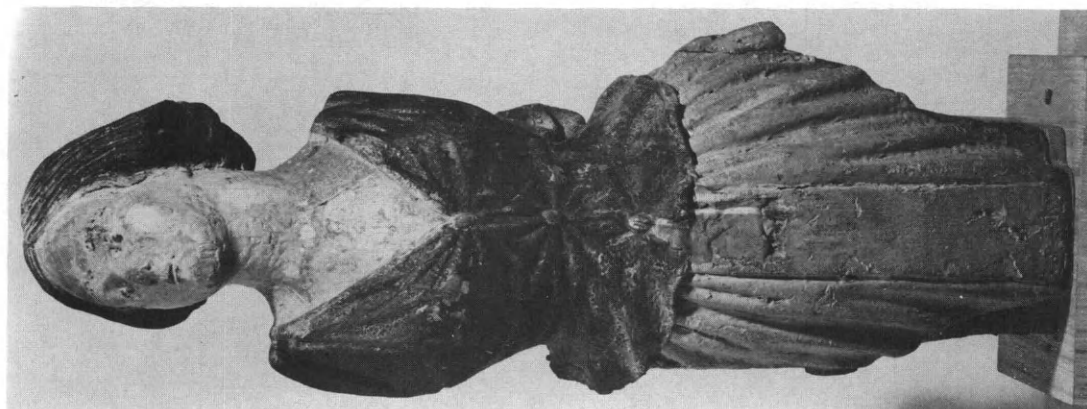
δ

α. Πήλινο επιχρυσωμένο ανάγλυφο με παράσταση Σκύλλας από τὸν Τάραντα (Lullies, Terrakotta-appliken πίν. 6, 1). β. Χάλκινο ἔλασμα με παράσταση Σκύλλας καὶ δύο ἀστέρες ἀπὸ ξύλινη τεφροδόχο λάρνακα τῆς Ἑρέτριας (φωτ. Σπ. Τσαβδόρογλου). γ. Χάλκινο κυκλικὸ ἔλασμα με ἔκτυπη παράσταση Σκύλλας ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια (φωτ. Σπ. Τσαβδόρογλου). δ. Σκύλλα σὲ κυκλικὸ πλαίσιο. Κεντρικὴ παράσταση ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια (φωτ. Π. Θέμελη).

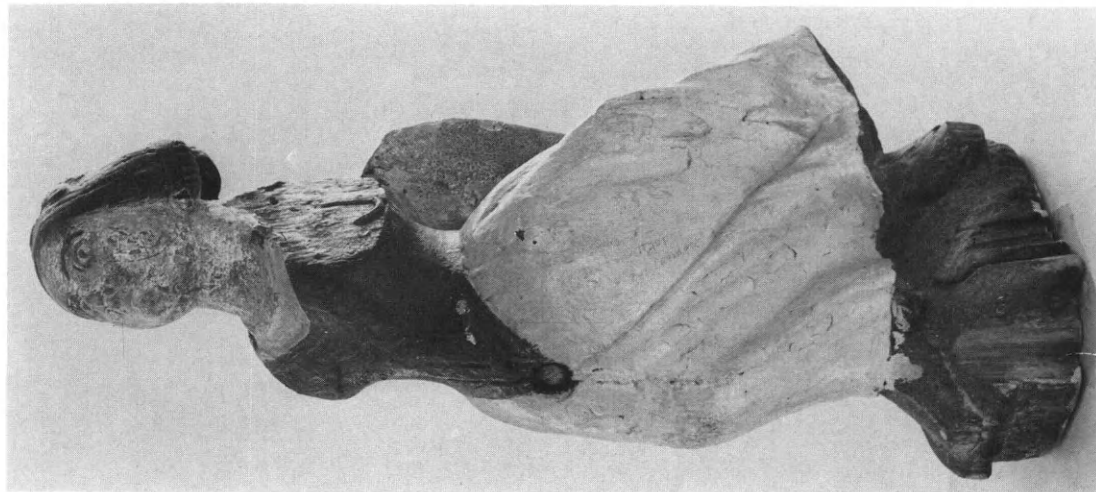
α

β

γ

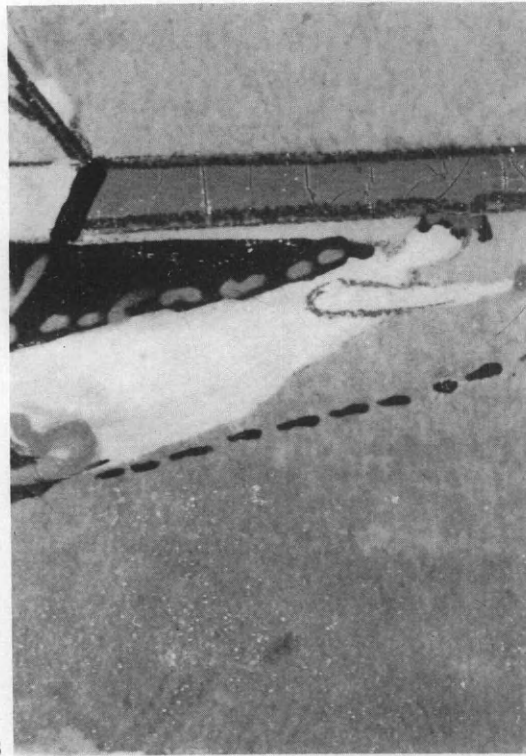

δ

Ξύλινα ἀκρόπρωρα τοῦ Γαλαξειδίου. α. Γυναίκα με στέμμα. β. Γυναίκα με γιλέκο καὶ φούστα. γ. Γυναίκα μορφή με κέρας τῆς Ἀμάθειας στὸ ἀριστερὸ χέρι, τὸ δεξιὸ ὑψωμένο. δ. Γυναίκα μορφή μικρῶν διαστάσεων (φωτογραφίες Β. Σταματοπούλου).

α

β

γ

δ

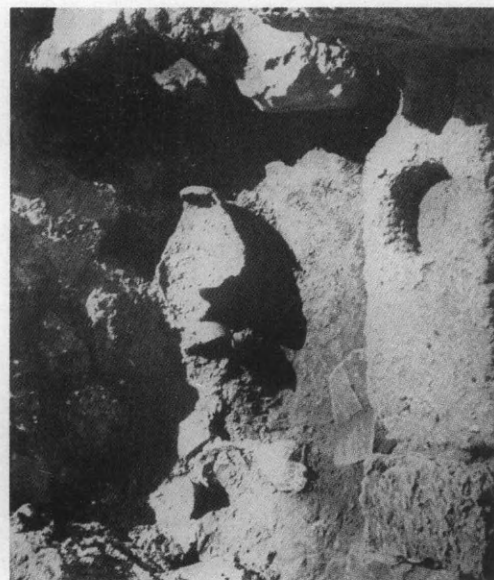
Λεπτομέρειες ζωγραφικών πινάκων από το Μουσείο Γαλαξειδιού: ἀκρόπρωρα ιστιοφόρων. α. Μπούστο ἀνδρικής μορφῆς με κράνος. β. Γυναίκα με ὑψωμένο τὸ χέρι (ἀκρόπρωρο ἀτμόπλοιου με ἱστία). γ. Ντυμένη ἀνδρική μορφή. δ. Γυναικεία μορφή με ὑψωμένο τὸ χέρι. (Φωτογραφίες Σπ. Τσαβδάρογλου)

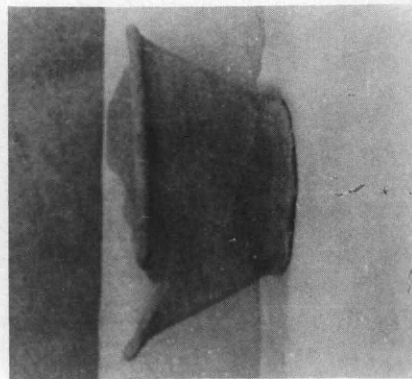
α. Auge double et auge simple trouvées dans la maison de la Cave au pilier, à Mallia. β. Auge double à mortaises latérales, trouvée dans la maison d'Haghia Varvara, à Mallia.

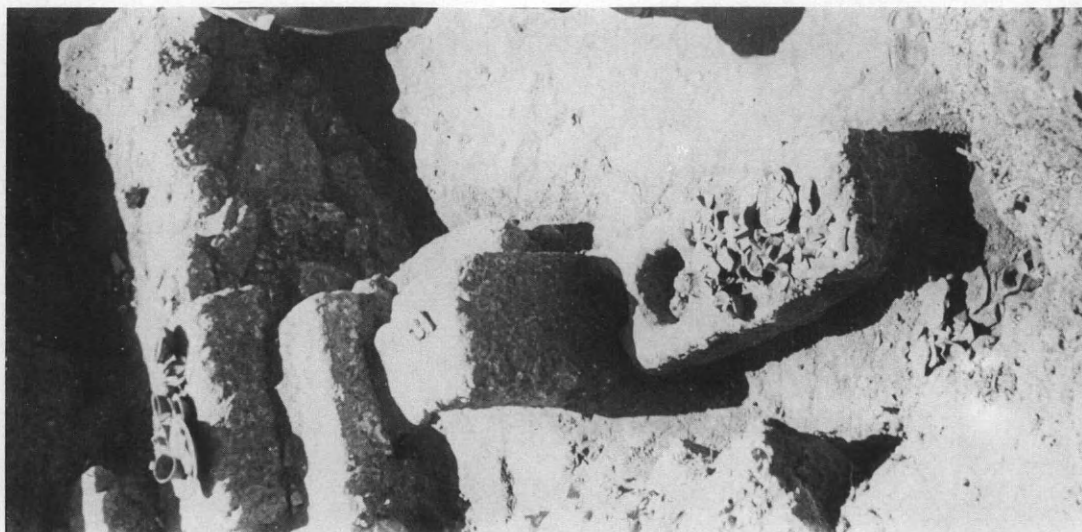
α

γ

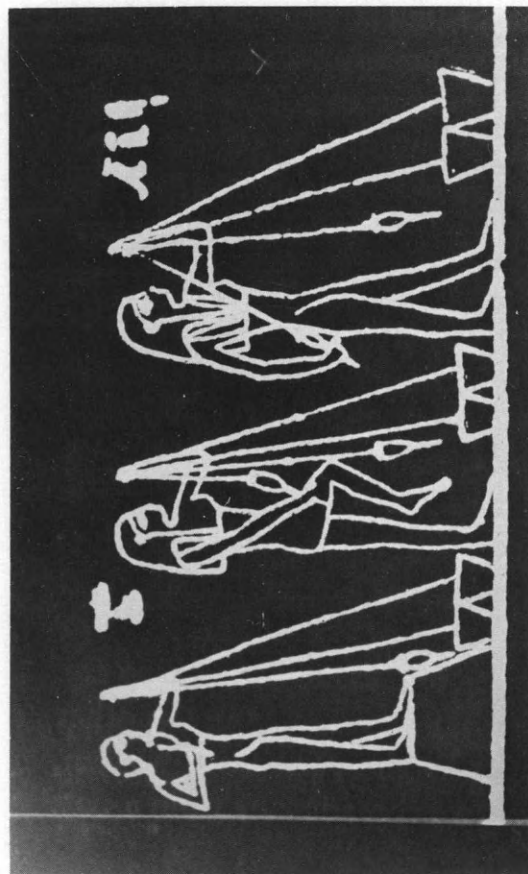

β

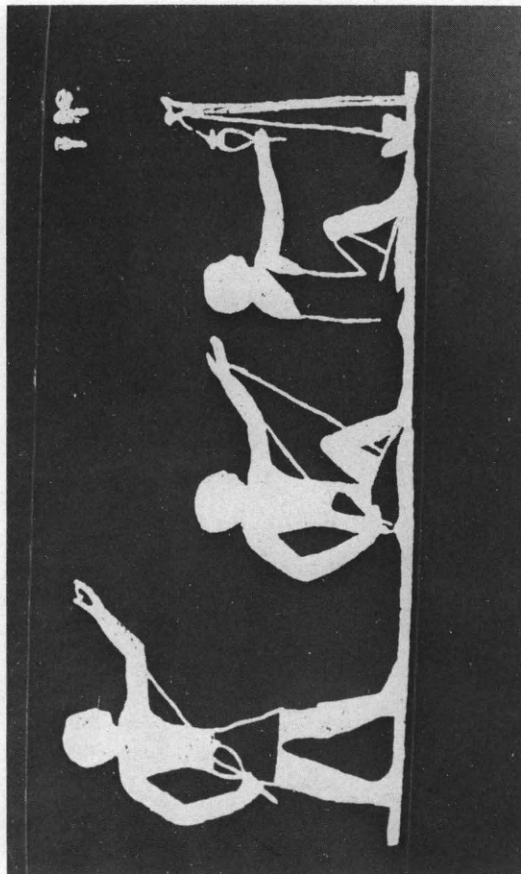

δ

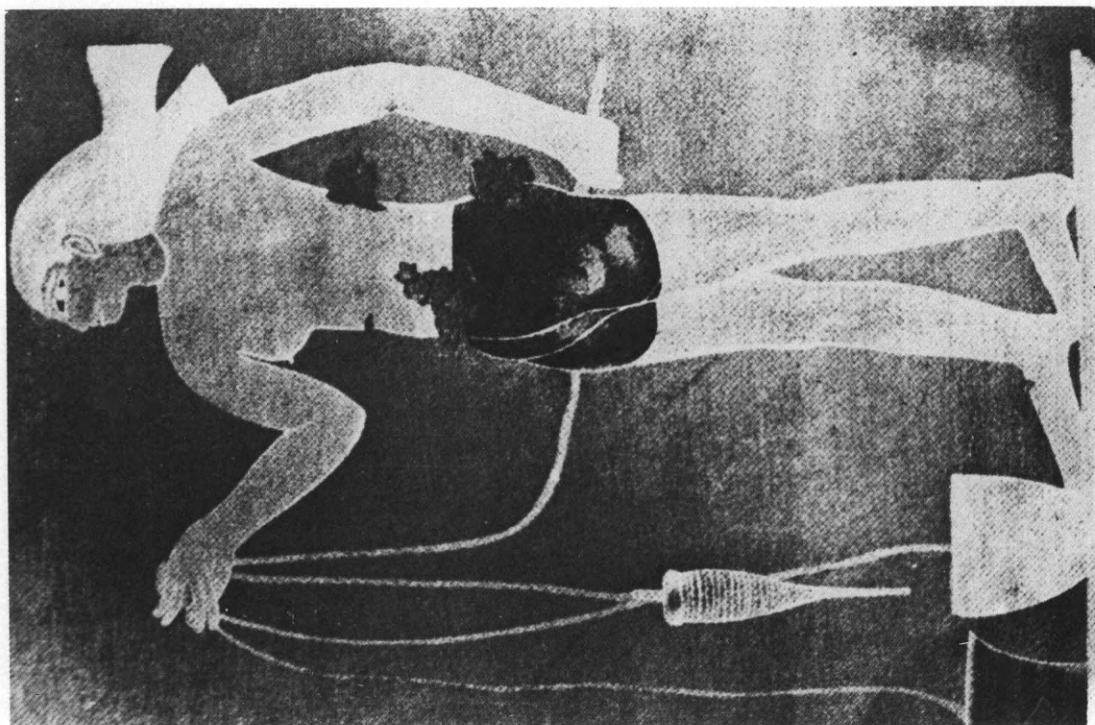
α. Fouille d'une auge double à l'entrée d'une cuisine, dans la maison de la Façade à redan, à Mallia. β. La cuvette tronconique trouvée sur l'auge, H 125, en cours de restauration au Musée stratigraphique de Mallia. γ. Auge double rempliée à la maison de la Plage, à Mallia: la cavité de droite est brisée. δ. La même auge en cours de dégagement: débris d'une cuvette en place sur le talon du bloc de pierre.

α

β

γ

α. Fileuses égyptiennes travaillant à deux fuseaux, d'après *Beni Hassan*, II, pl. IV (Tombe de Baqt). β. Fileur égyptien devant une perche au sommet de laquelle passe le fil à filer, d'après *Beni Hassan*, II, pl. XIII (Tombe de Khéty). γ. Fileur égyptien préparant un retors, d'après *Beni Hassan*, I, pl. XXIX et IV, pl. XV (Tombe de Chnem-hotep).

α. Ὁρθογώνιον ναϊσκόμορφον κτίσμα. β. Τομή μέχρι τοῦ στερεοῦ.

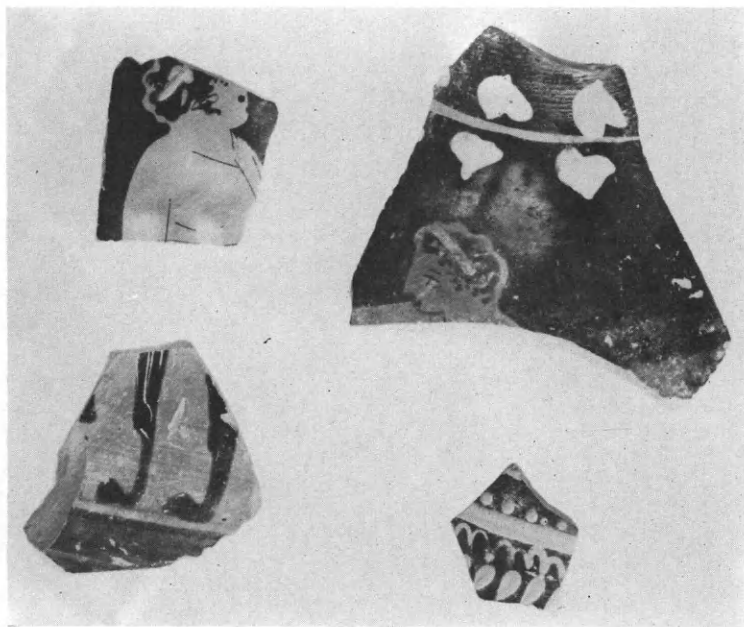
α

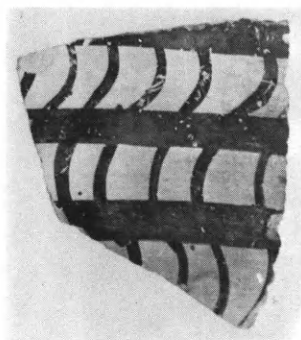
β

γ

δ

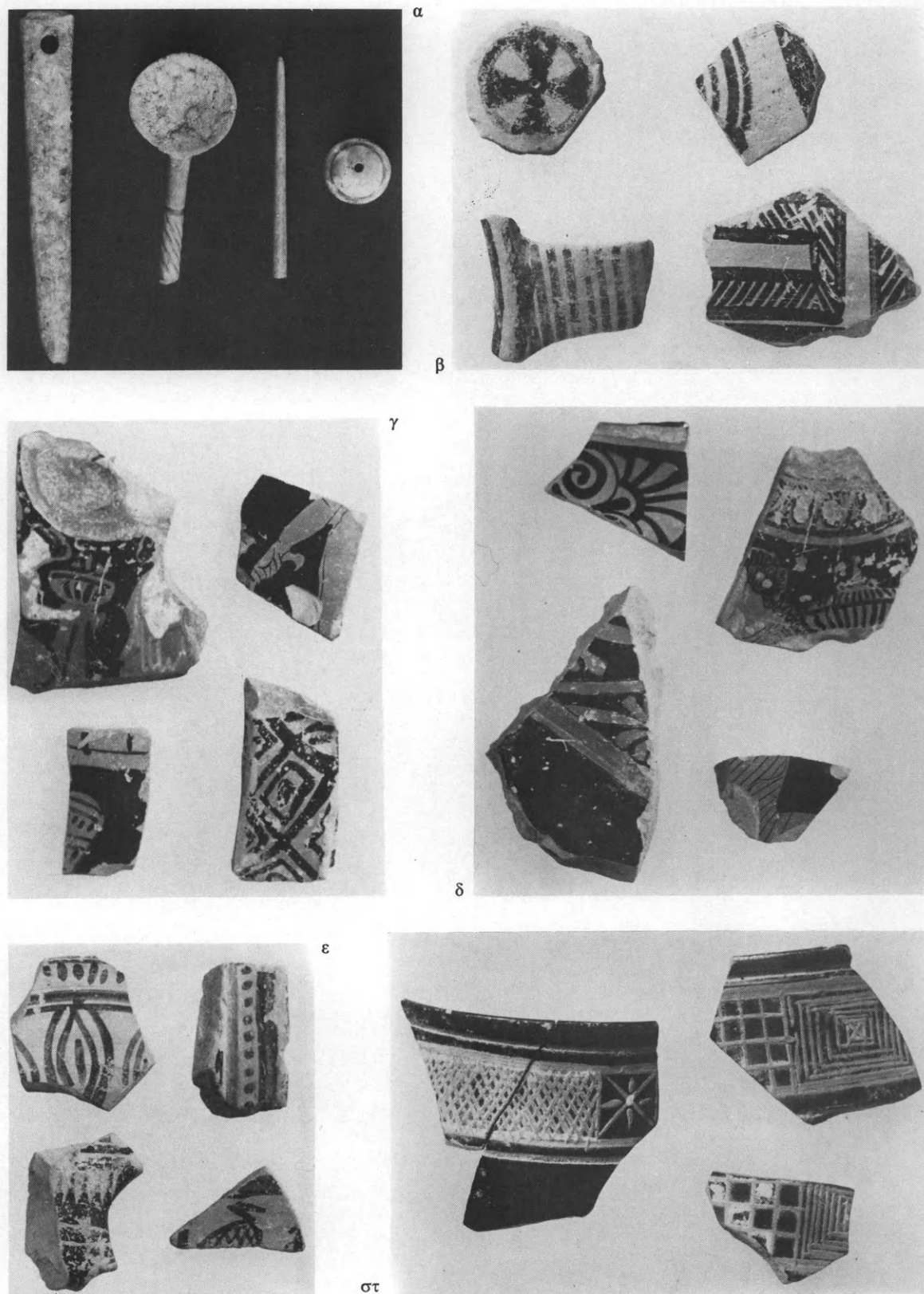

ε

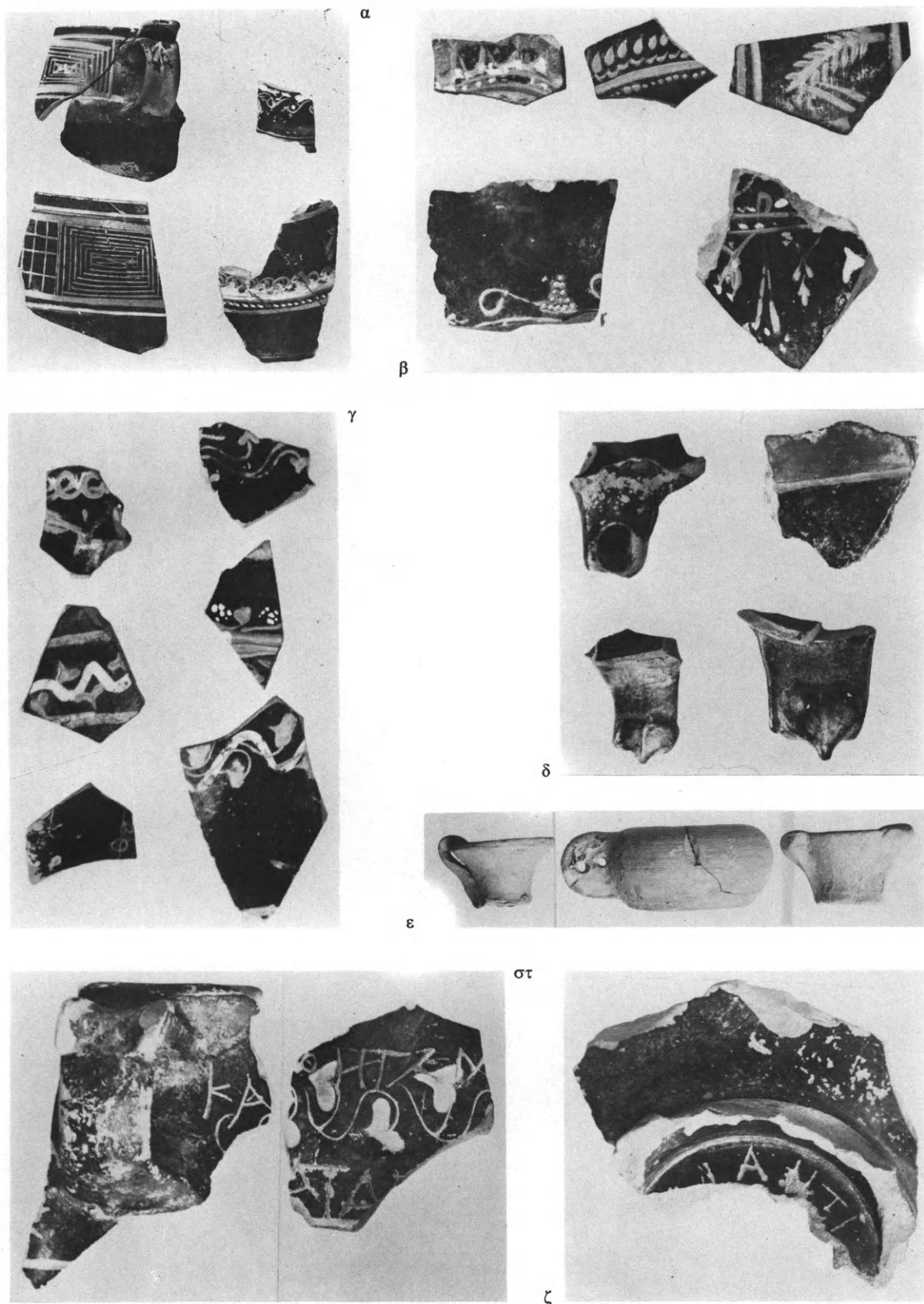

στ

α. Κέραμοι ἐπὶ τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς οἰκίας. β. Τμῆμα τῆς πυρᾶς Δ. γ. Ἐνεπίγραφον κιόνιον. δ. Ὅστρακα ἐκ τοῦ 2ου στρώματος (ἐγκαταλείψεως Ι). ε. Μυκηναϊκὸν ὄστρακον. στ. Ἐπινητροειδῆς ψυκτήρ.

α. Ὅστέινα μικροαντικείμενα: Δ. 57, Δ. 51, Δ. 53, Δ. 50. β. Γεωμετρικά ὄστρακα ἐκ τοῦ 2ου στρώματος. γ-δ. Ἐρυθρόμορφα ὄστρακα ἐκ τοῦ 2ου στρώματος (ἐγκαταλείψεως Ι). ε. Γεωμετρικά ὄστρακα ἐκ τοῦ 8ου στρώματος (ἐγκαταλείψεως ΙΙ). στ. Ὅστρακα Δυτικῆς κλιτύος 3ου στρώματος.

α-γ. "Οστρακα Δυτικής κλιτύος. δ. Κονίαμα Δ. 184, λαβαί και λύχνος. ε. Μικρογραφικά άγγεία. στ. Γραμματικού έκπώματος τεμάχια, Α. 331 και Α. 332. ζ. Βάσις άγγείου με έγχάρακτον άφιέρωσιν, Α. 334.

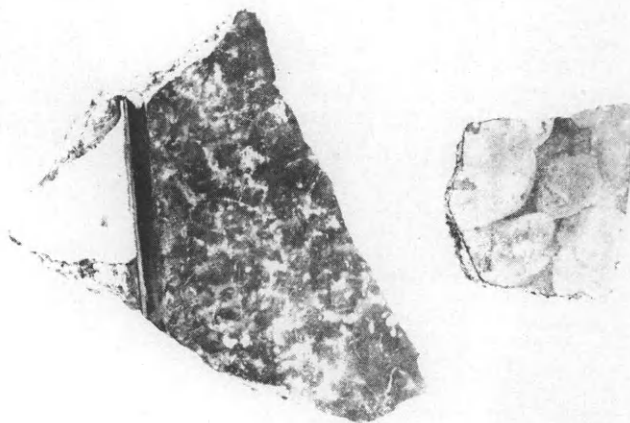
α

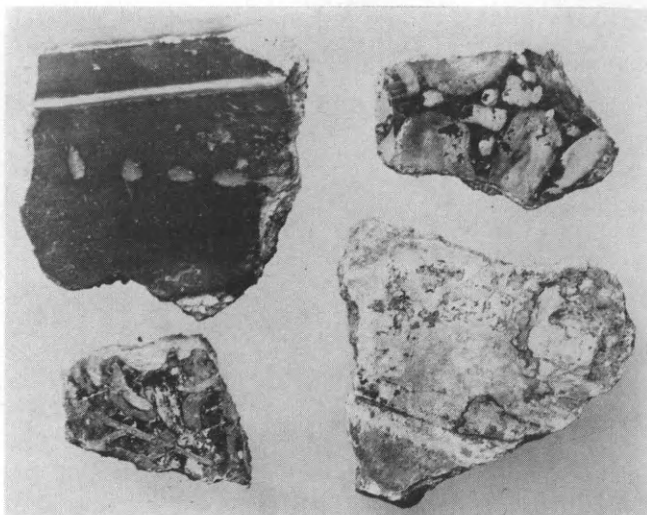
δ

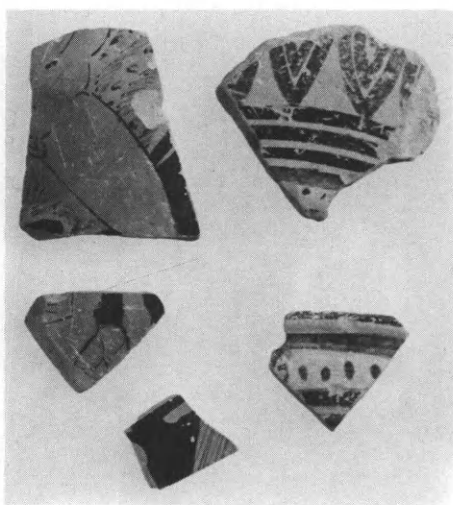
β

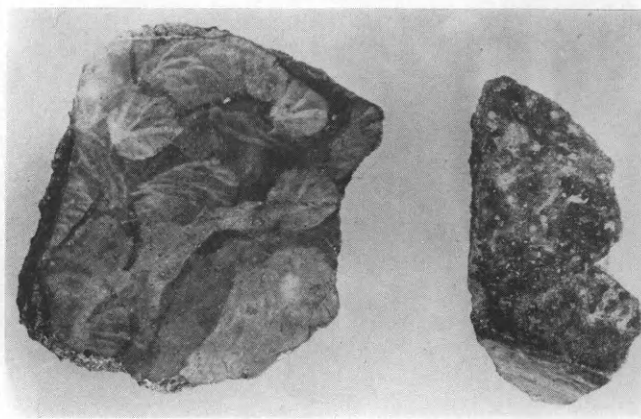
ε
στ

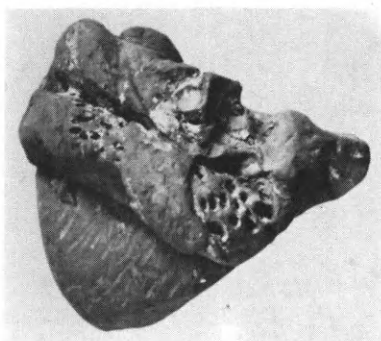
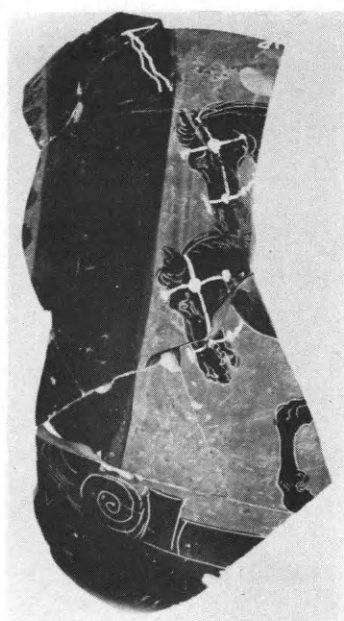
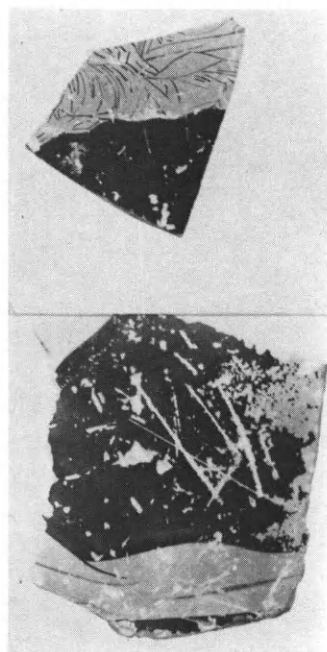
ζ

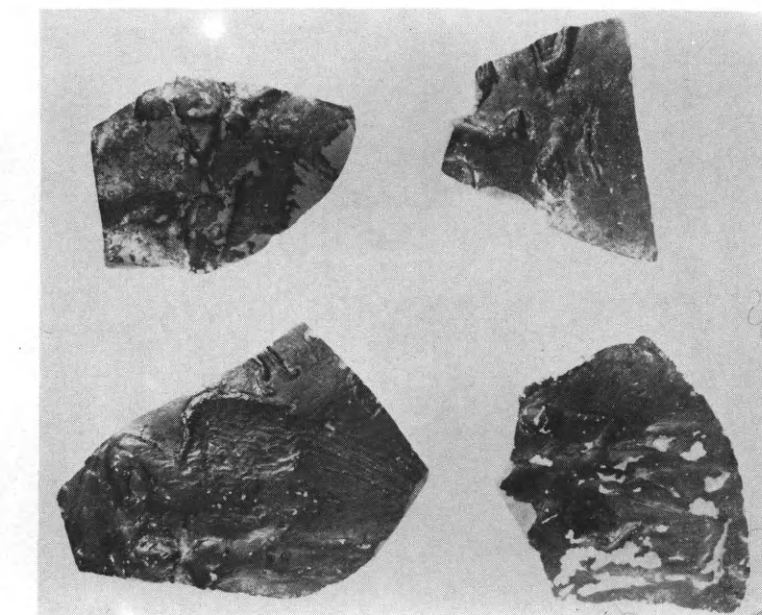
γ

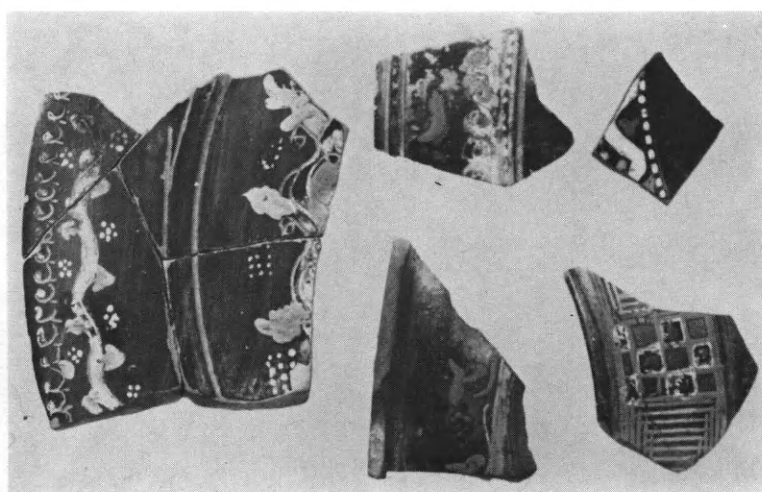
α. Λαβή ροδιακού ἀμφορέως Α. 340. β. Κονίαμα Δ. 188. γ. Γεωμετρικά καὶ ἐρυθρόμορφα τεμάχια. δ. Χεῖλος μεγάλης πυξίδος. ε. Κονιάματα Δ. 180, Δ. 186α. στ. Κονιάματα Δ. 186β, Δ. 185α, Δ. 188β. ζ. Κονιάματα Δ. 187, Δ. 180α.

α

δ

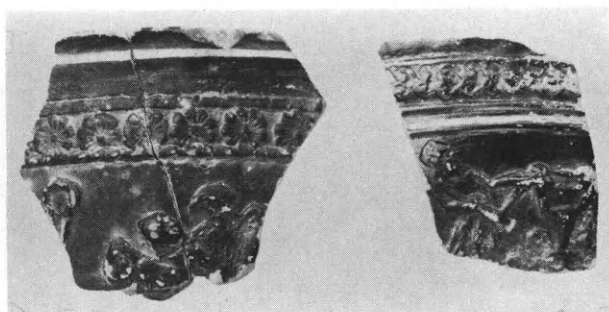

ε

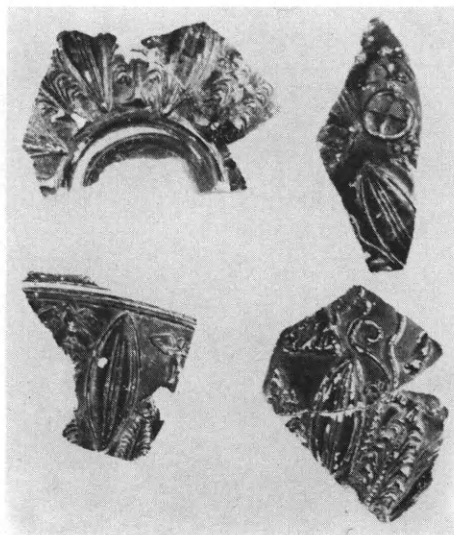
α. Τεμάχιον πλήνης κεφαλῆς. β. Τεμάχιον παναθηναίου ἀμφορέως. γ. Δύο τεμάχια ἐρυθρομόρφων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. δ. Λαβὴ ροδιακοῦ ἀμφορέως Α. 339 καὶ μήτρα λύχνου. ε. Τεμάχια μεγαρικῶν σκύφων με παραστάσεις. στ. Τεμάχια ἀγγέλων Δυτικῆς κλιτύος ἐκ τοῦ 4ου στρώματος.

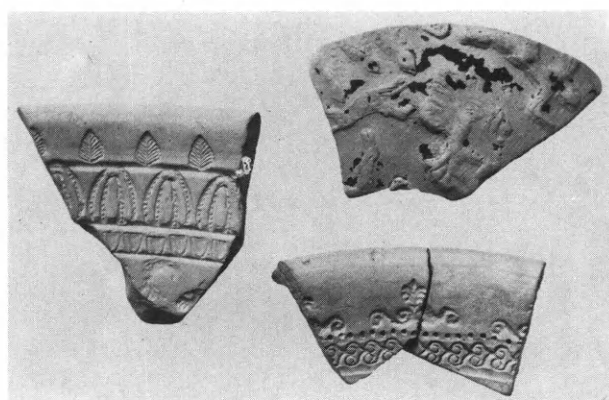
α. Ψυκτήρ Α. 284. β. Τεμάχια Δυτικής κλιτύος. γ. Μεγαρικὸς σκύφος Α. 245. δ. Πινάκιον Α. 304. ε. Πινάκιον Α. 305. στ. Μικρογραφικὰ χειροποίητα ἀγγεῖα 4ου στρώματος. ζ. Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως τεμάχια Α. 347-349. η. Κρατη-
ρίσκος βεβλαμμένος ἐκ τοῦ πυρός Α. 282. θ. Κάτω μέρος μεγαρικοῦ σκύφου.

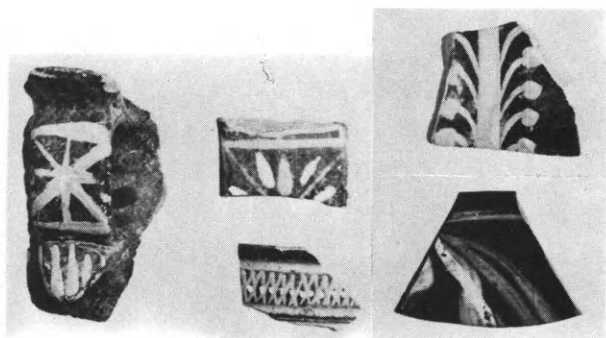
α

β

γ

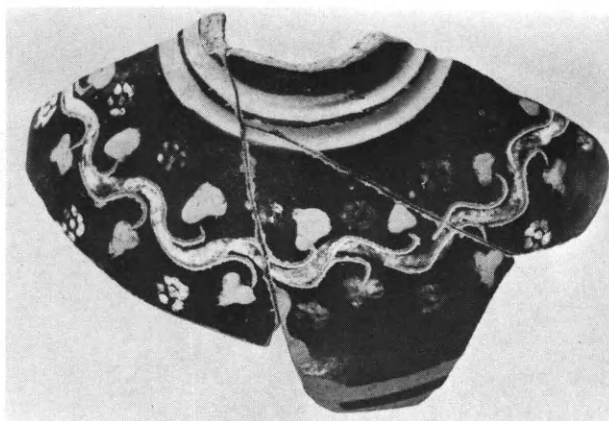

δ

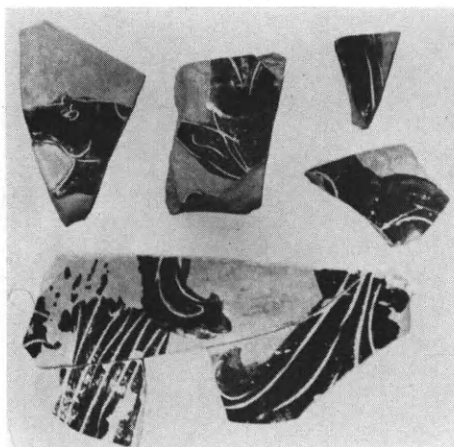

ε

στ

ζ

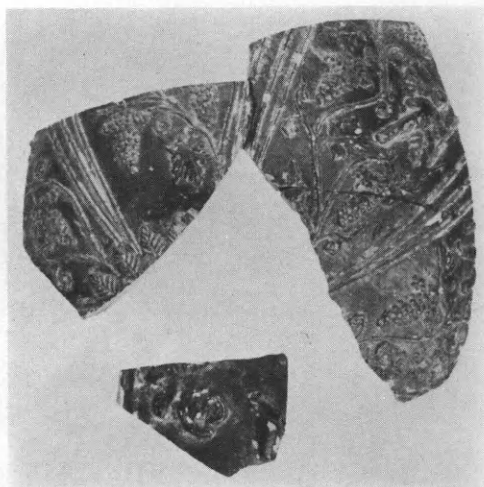

η

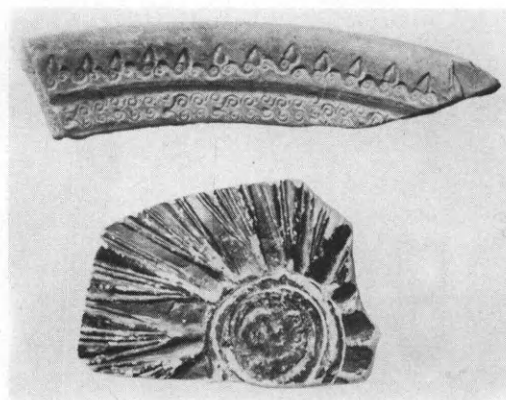
α-β. Τεμάχια μεγαρικῶν σκύφων. γ. Τεμάχιον μεγαρικοῦ σκύφου καὶ δύο τεμάχια μητρῶν. δ-ε. Τεμάχια δυτικῆς κλιτύος τοῦ βου στρώματος. στ. Διάφορα τεμάχια τοῦ βου στρώματος. ζ. Τμῆμα ἀγγείου δυτικῆς κλιτύος. η. Τεμάχια παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τοῦ βου στρώματος.

α

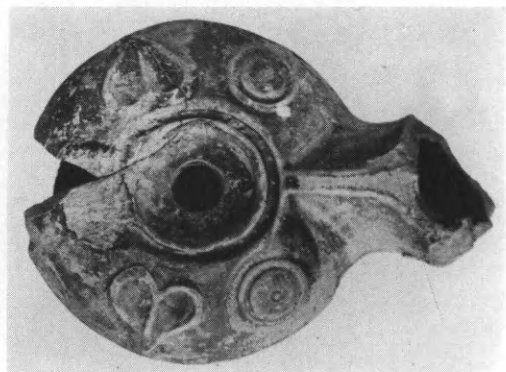
β

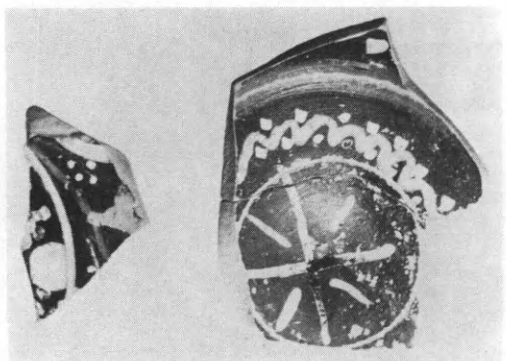
γ

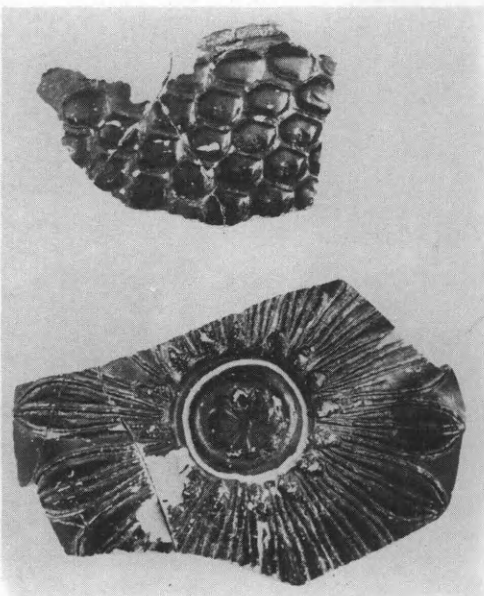
δ

ε

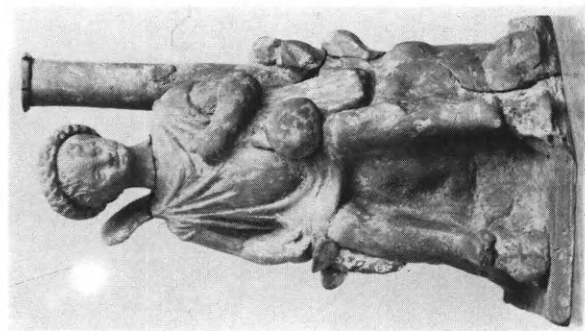

στ

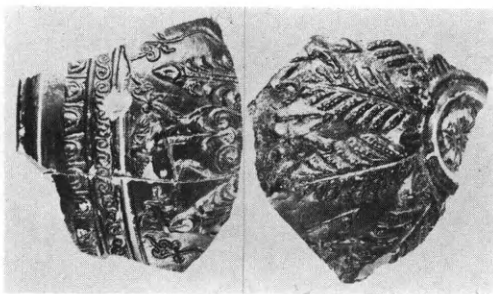

ζ

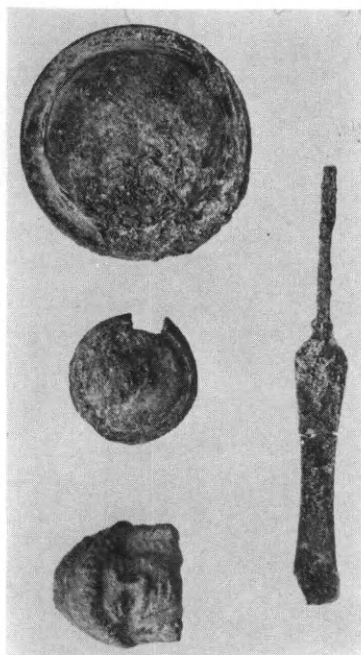
α-β. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων 7ου στρώματος (α = Α. 378). γ. "Ανω, μήτρα μεγαρικοῦ σκύφου Δ. 44. Κάτω, τεμάχιον μεγαρικοῦ σκύφου. δ. Μήτρα μεγαρικοῦ σκύφου ἐκ τῆς ἐπιφανείας. ε. Λύχνος Δ. 33. στ. Τεμάχια δυτικῆς κλιτύος ἐπιφανειακά. ζ. Τεμάχια μεγαρικῶν σκύφων.

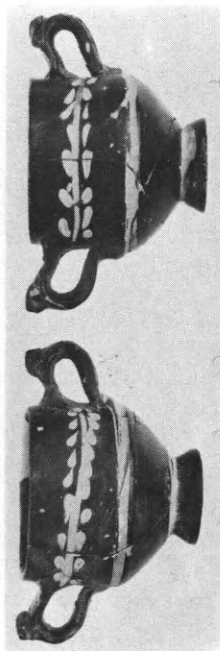
γ

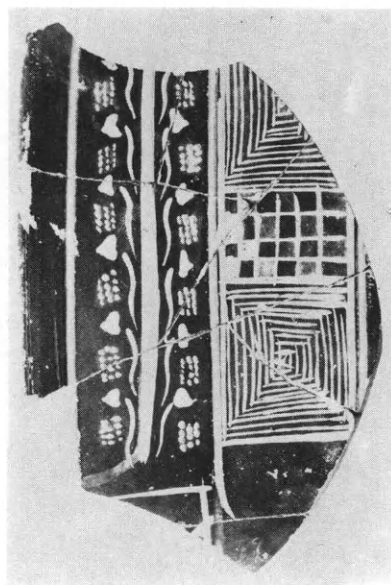
θ

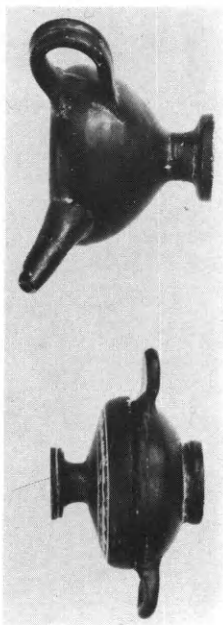
β

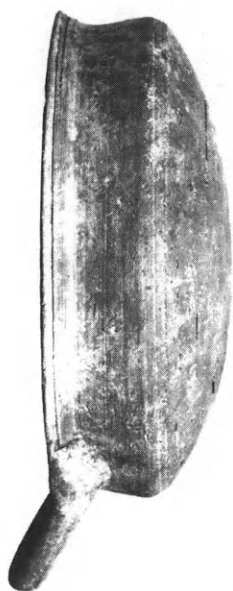
ε

η

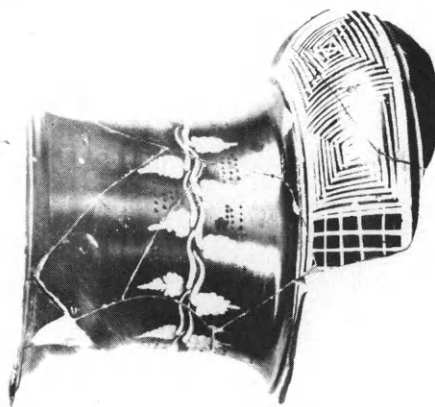

α

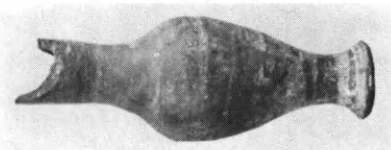

δ

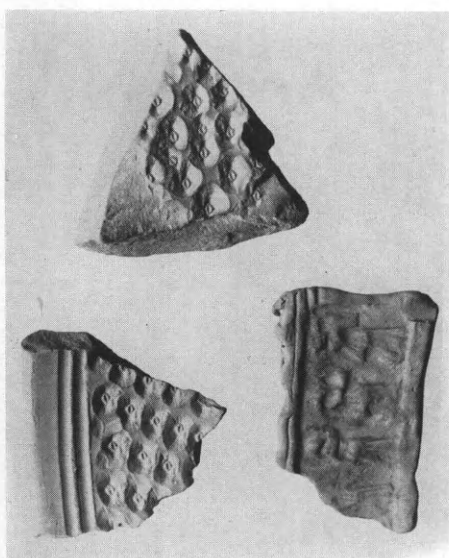
στ

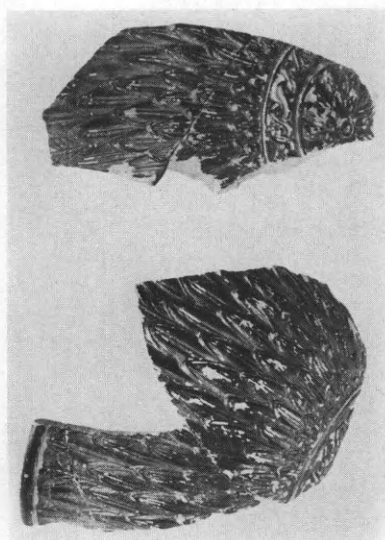
ζ

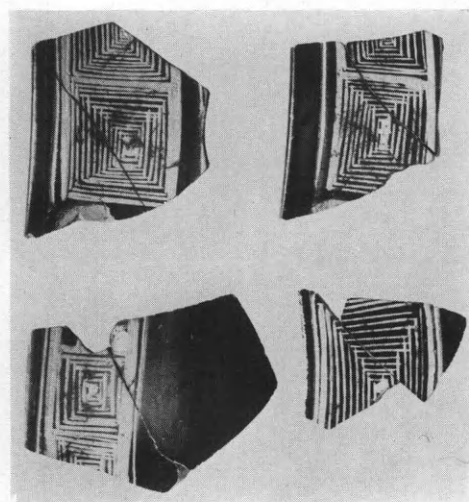
α. Πυξίς και θήλαστρον Α. 264, Α. 269 τάφου Α. β. Χαλκούν προσωπείον εκ του εσθλίου του κτισματος γεμισματος (Δ. 143), δύο χαλκίαι έφηλίδες πυρᾶς Α (Δ. 142, 144) και χαλκούν εργαλείον επιφανειακού στρώματος (Δ. 144). γ. Ειδώλιον τάφου Α, άριθ. 6467. δ. Χύτρα Α. 250 τάφου Α. ε. Ζεύγος σκυφιδίων Α. 265, 266, τάφου Α. στ. Τμήμα άγγείου δυτικής κλιτύς Α. 296, πυρᾶς Α. ζ. Βαλσαμάριον επιφανειακού στρώματος. η. "Οστρακον.

γ

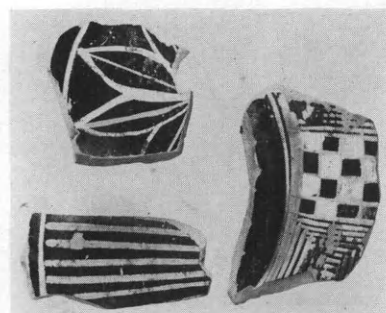
β

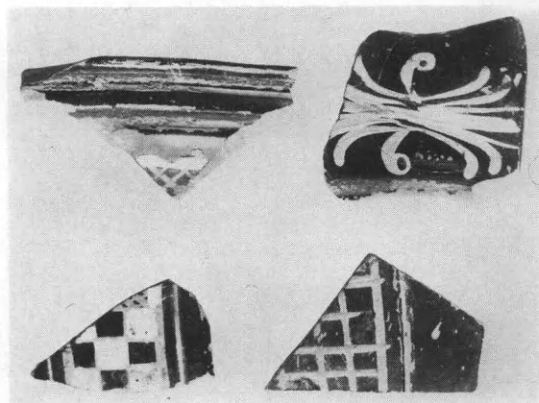
α

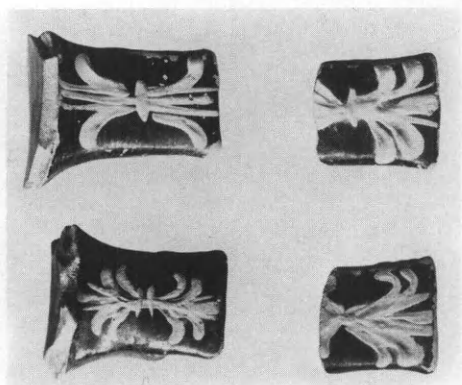
στ

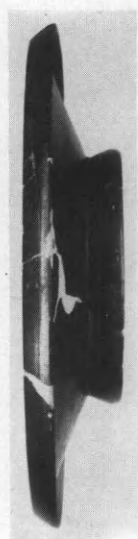
ζ

δ

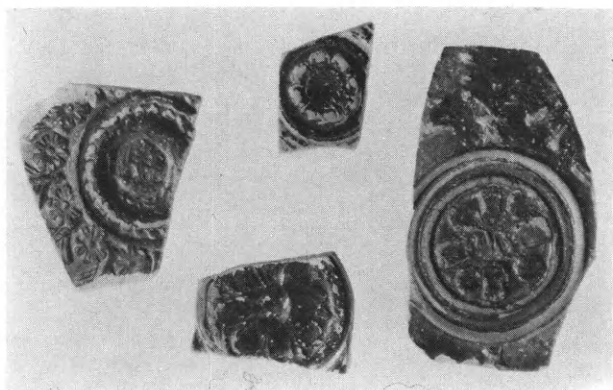

η

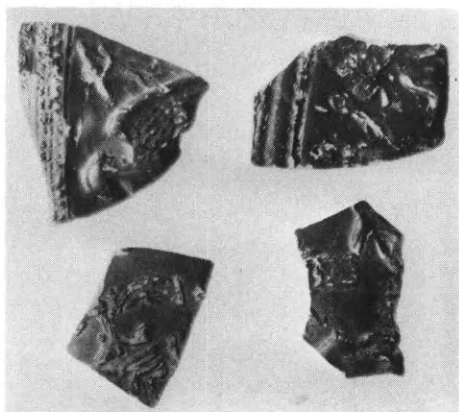

θ

α. Τεμάχια δυτικής κλιτύος, πυρᾶς Α. β. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Α. γ. Μήτρα μεγαρικῶν σκύφων Δ. 40, 42 καὶ πῆλινον ἀνάγλυφον Δ. 45. δ-ε. "Οστρακα δυτικής κλιτύος, πυρᾶς Β. στ. Μήτρα μεγαρικῶν σκύφων Δ. 41. ζ. Πινάκιον Α. 300, πυρᾶς Γ. η. Λαβαὶ ἀγγείων δυτικής κλιτύος, πυρᾶς Α.

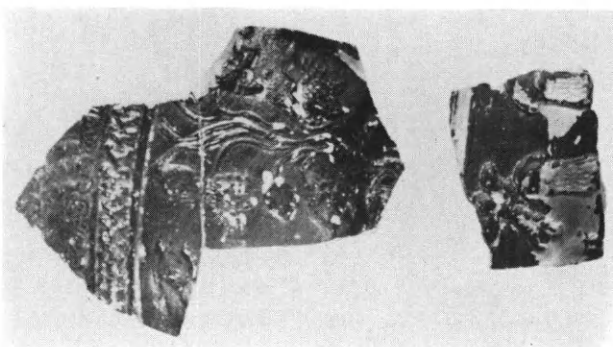
δ

γ

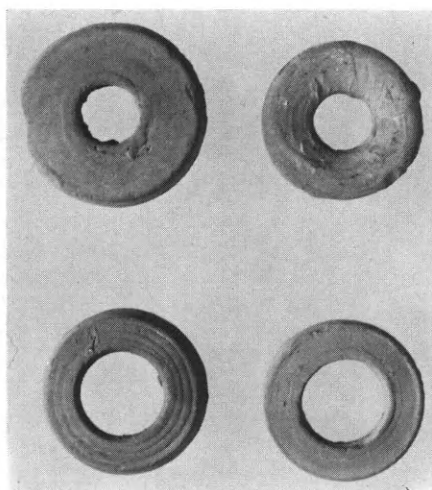
β

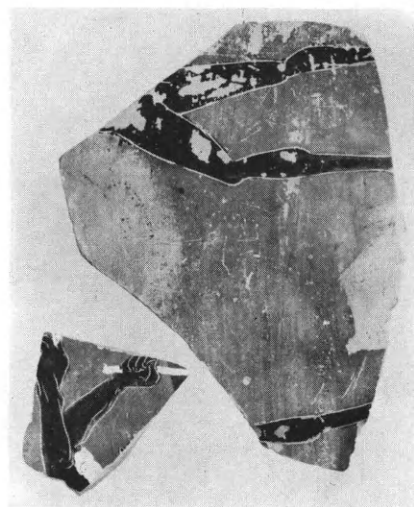
α

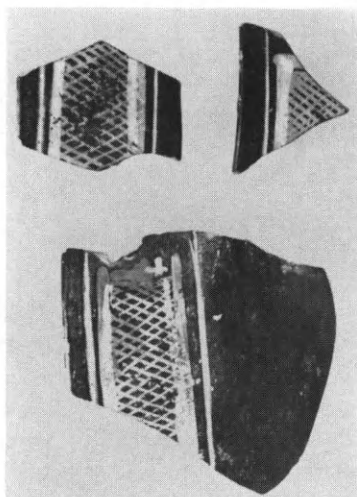
ε

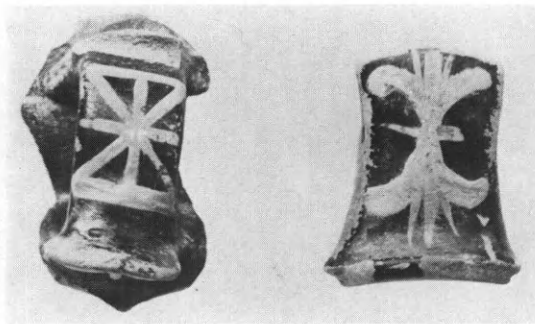
ζ η

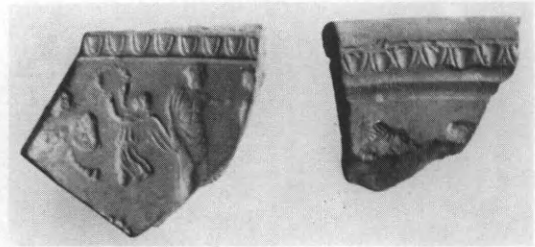
στ

α-δ. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Β. ε. Μολύβδιναι ἀγρῦθες, ἀριστερά, πυρᾶς Α, Δ. 19, μέσον, πυρᾶς Γ, Δ. 20, δεξιὰ, πυρᾶς Δ, Δ. 18. στ. Ὀστρακα δυτικῆς κλιτύος, πυρᾶς Β. ζ. Τεμάχια παναθηναϊκοῦ ἀμορφέως Α. 309, ἐκ τῆς πυρᾶς Β. η. Δακτύλιοι ἀποχωρισμοῦ ἀγγείων ἐν τῇ κλιβάνῳ Α. 353-356.

α

β

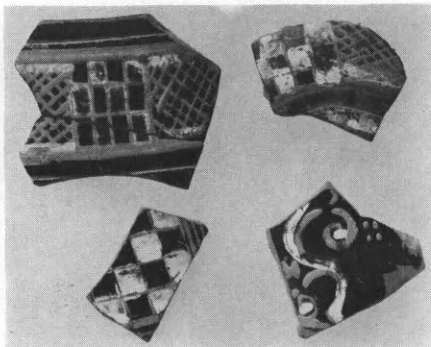
γ

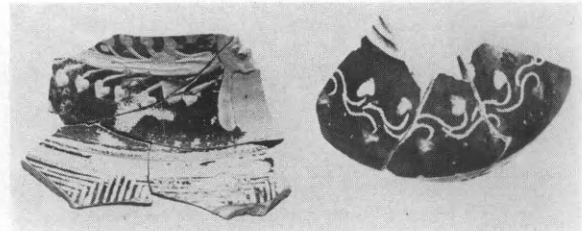
δ

ε

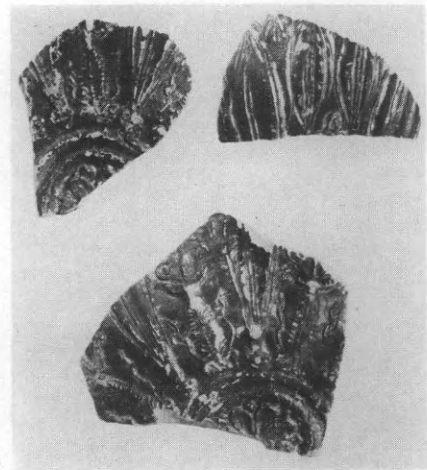
στ

ζ

η

θ

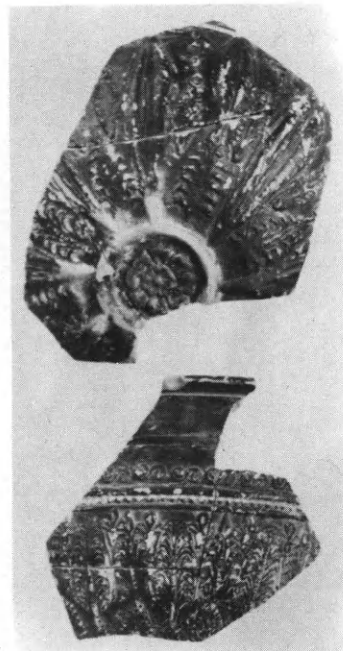
α. Λαβαί ποτηρίων δυτικής κλιτύος, πυρᾶς Γ. β. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Β. γ. Πινάκιον Α. 258, πυρᾶς Γ. δ. Κορμὸς πλαστικοῦ ἀγγείου. ε. Γοργόνειον ἀπὸ ὁμφαλὸν πινακίου Α. 385. στ-ζ. Τμήματα ἀγγείων δυτικής κλιτύος, πυρᾶς Γ. η. Σφράγισμα ροδιακοῦ ἀμφορέως. θ. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Γ.

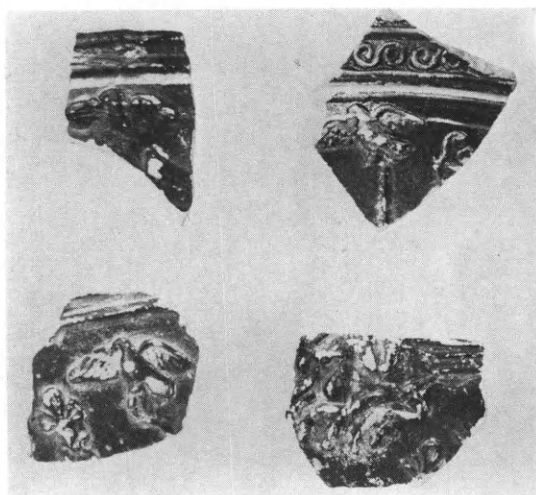
α

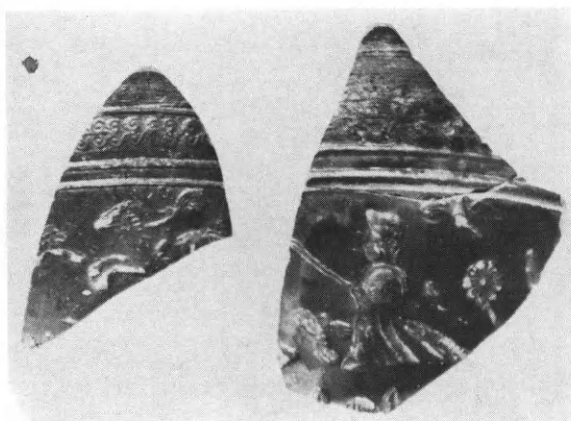
β

γ

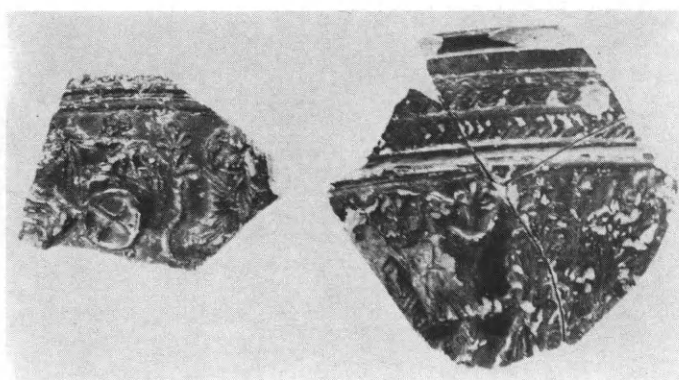
δ

ε

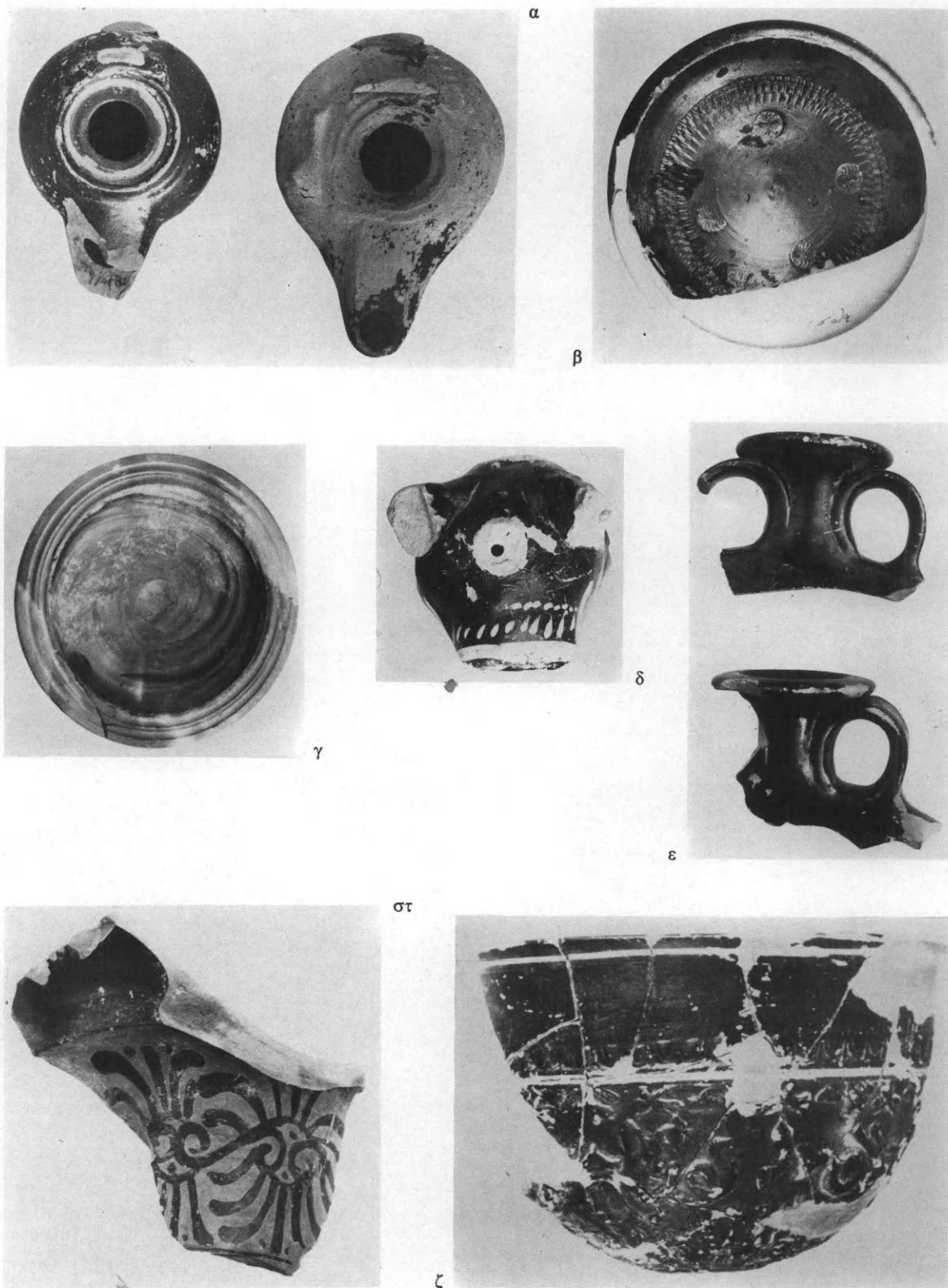

στ

ζ

α-ζ. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Γ.

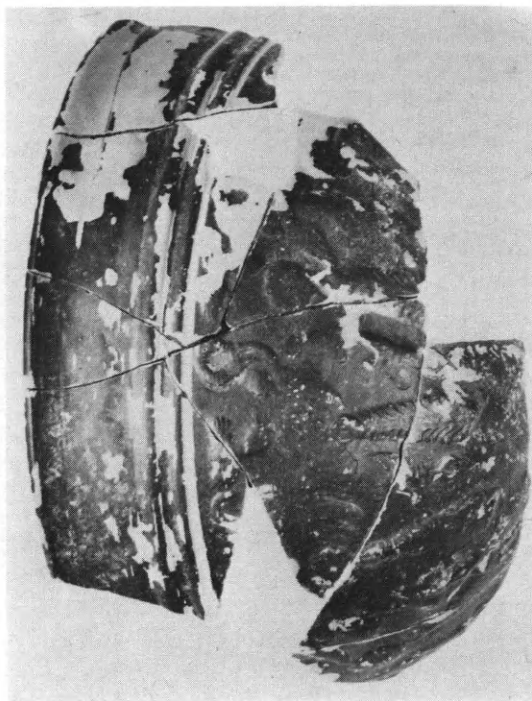
α. Λύχνοι πυρᾶς Γ. β. Φιαλίδιον με έντυπα άνθέμια, πυρᾶς Δ. γ. Πινάκιον Α. 255, πυρᾶς Δ. δ. Πλαστικόν άγγεϊον Α. 393, προσθία ὄψις. ε. Λαιμός κωθώνων Α. 294, 283. στ. Τμήμα λαιμοῦ παναθηναϊκοῦ άμφορέως, πυρᾶς Δ. ζ. Μεγαρικὸς σκύφος με Τρίτωνα, Α. 244, πυρᾶς Δ.

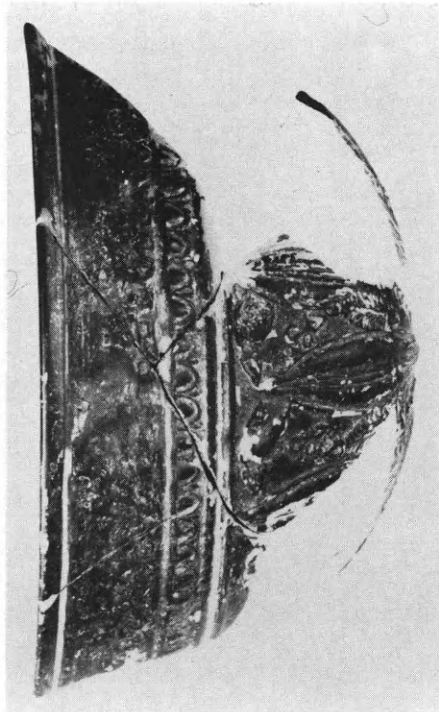
α

β

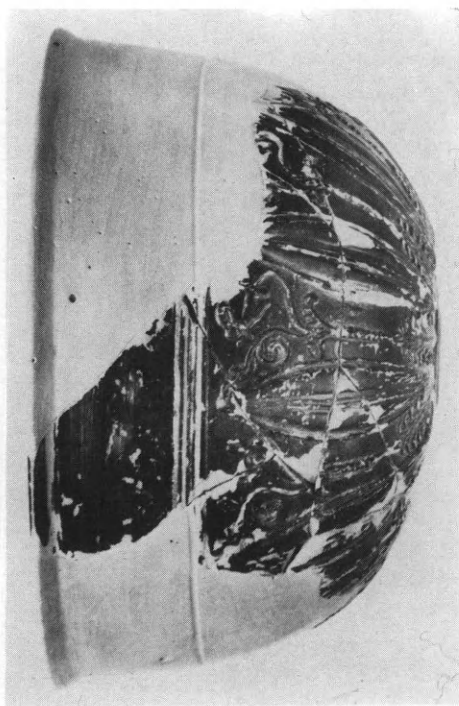

γ

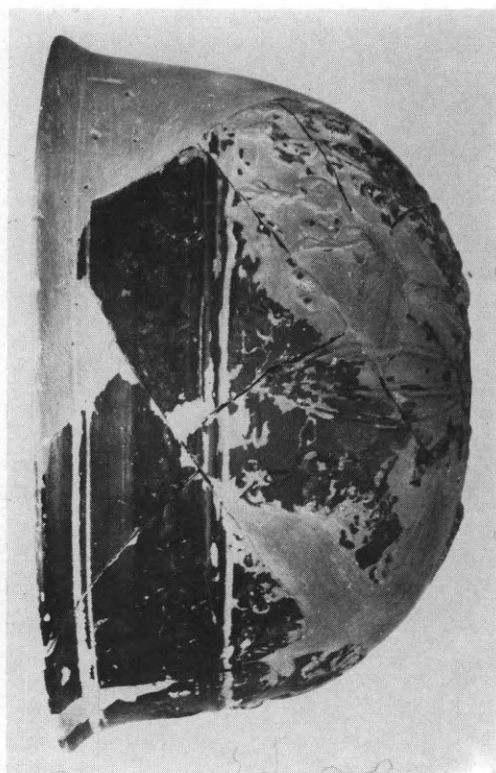

δ

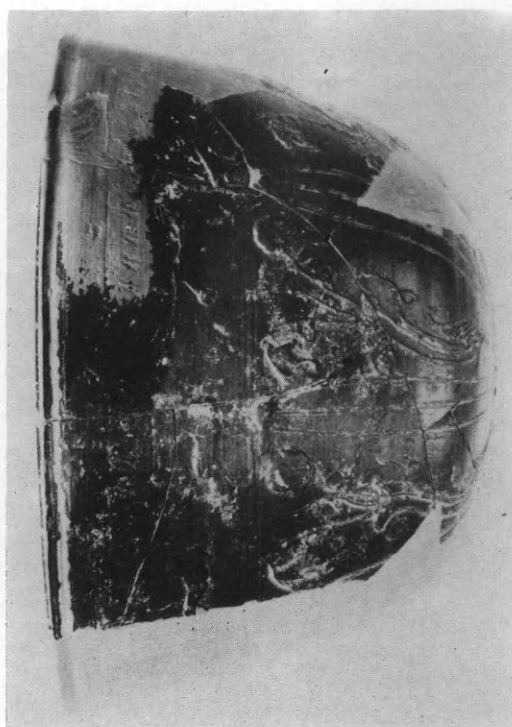
Μεγαρικοί σκύφοι πορῆς Δ. α. Α. 248. β. Α. 324. γ. Α. 328. δ. Α. 288, με φυτὸν διάκοσμον.

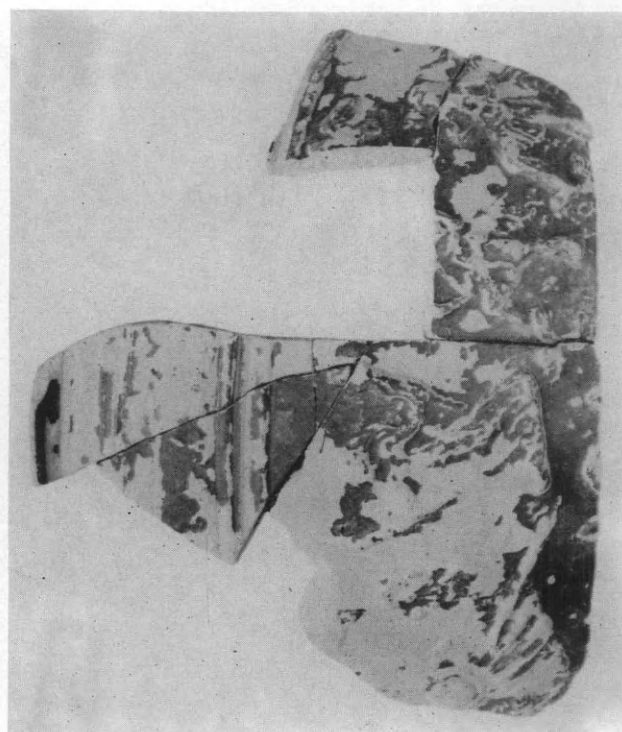
α

β

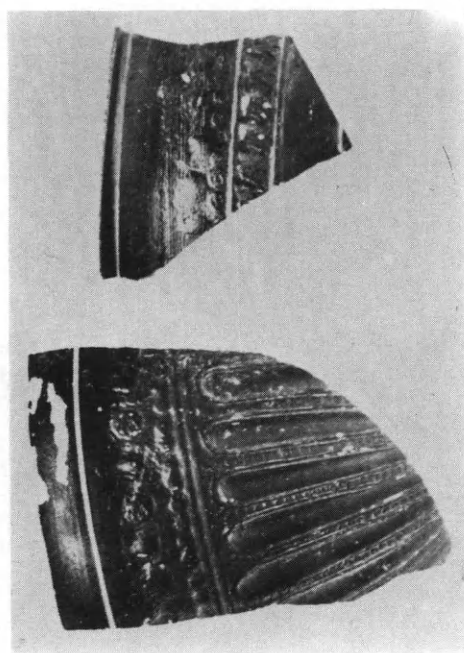

γ

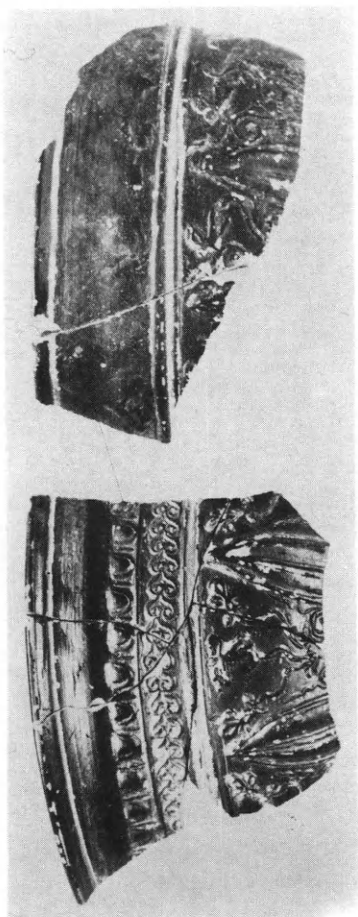

δ

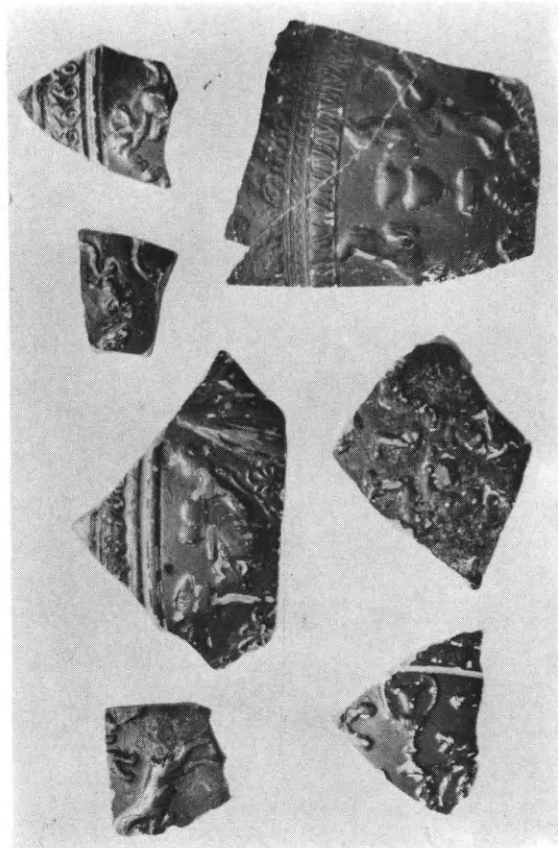
α-γ. Μεγαρικοί σκύφοι με φυτρινό διάκοσμον Α. 243, Α. 247, Α. 246. δ. Μεγαρικός σκύφος με παράστασιν Παλλαδίου(;).

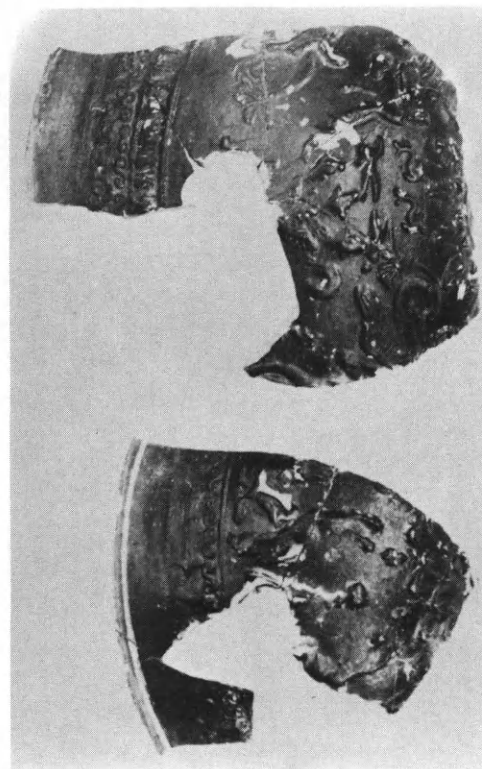
α

β

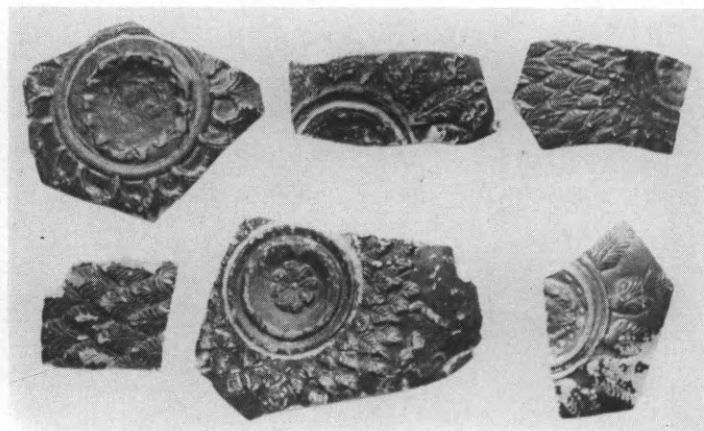

δ

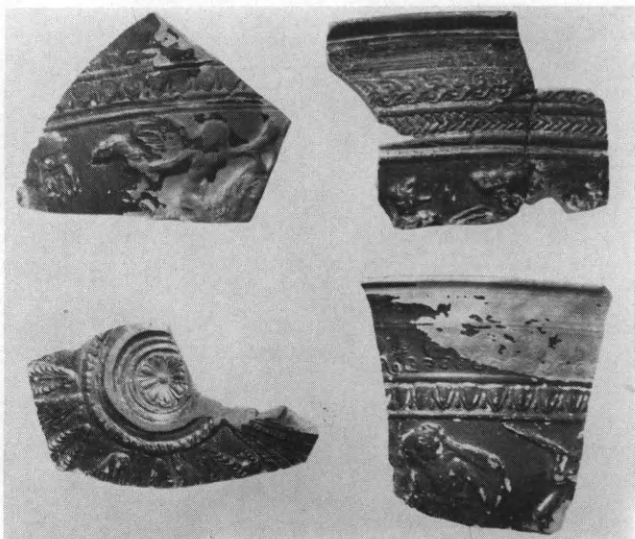

γ

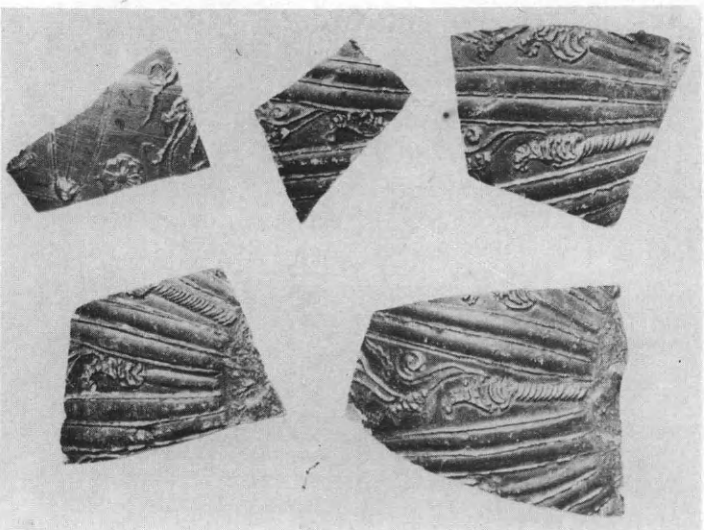
α-δ. Τμήματα μεγαρικῶν σύφων, πυρᾶς Δ.

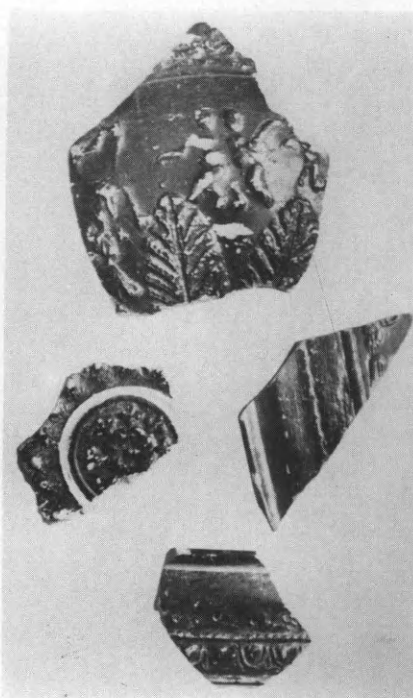
α

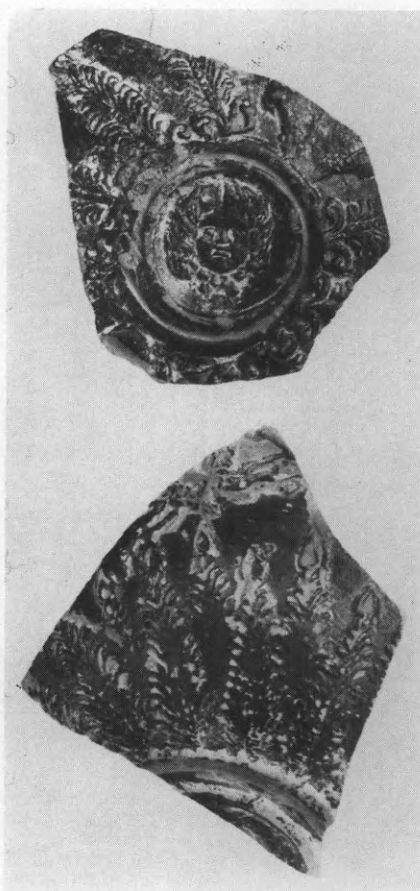
β

γ

δ

ε

α-ε. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Δ.

α

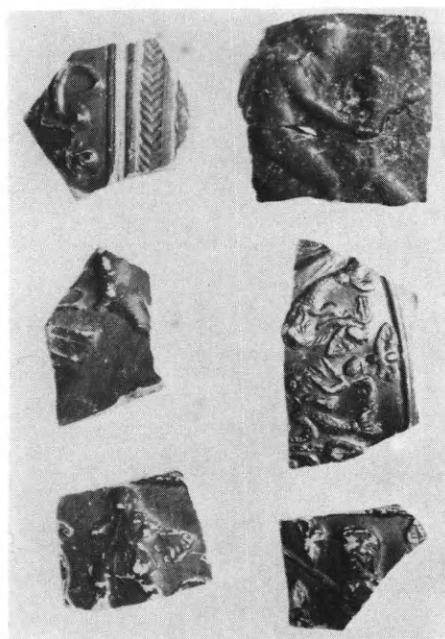

β

γ

δ

δ

α. Μήτραι μεγαρικῶν σκύφων. β. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Δ. γ. Λαβὴ ἀμφορέως Α. 312 μεγάλου γεμίσματος. δ-ε. Τμήματα μεγαρικῶν σκύφων, πυρᾶς Δ.

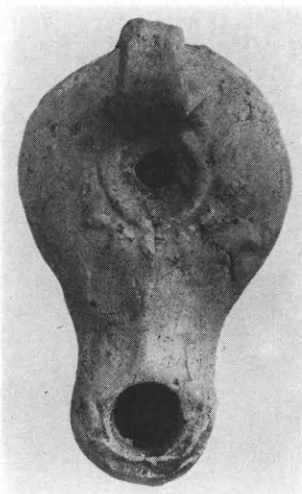
α

ε

β

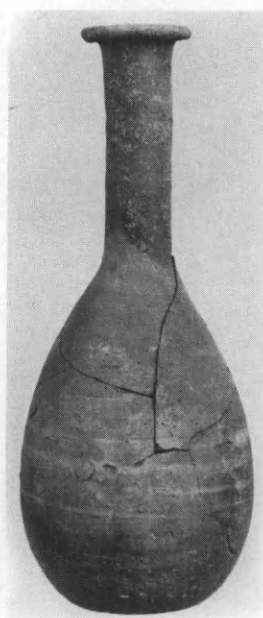

γ

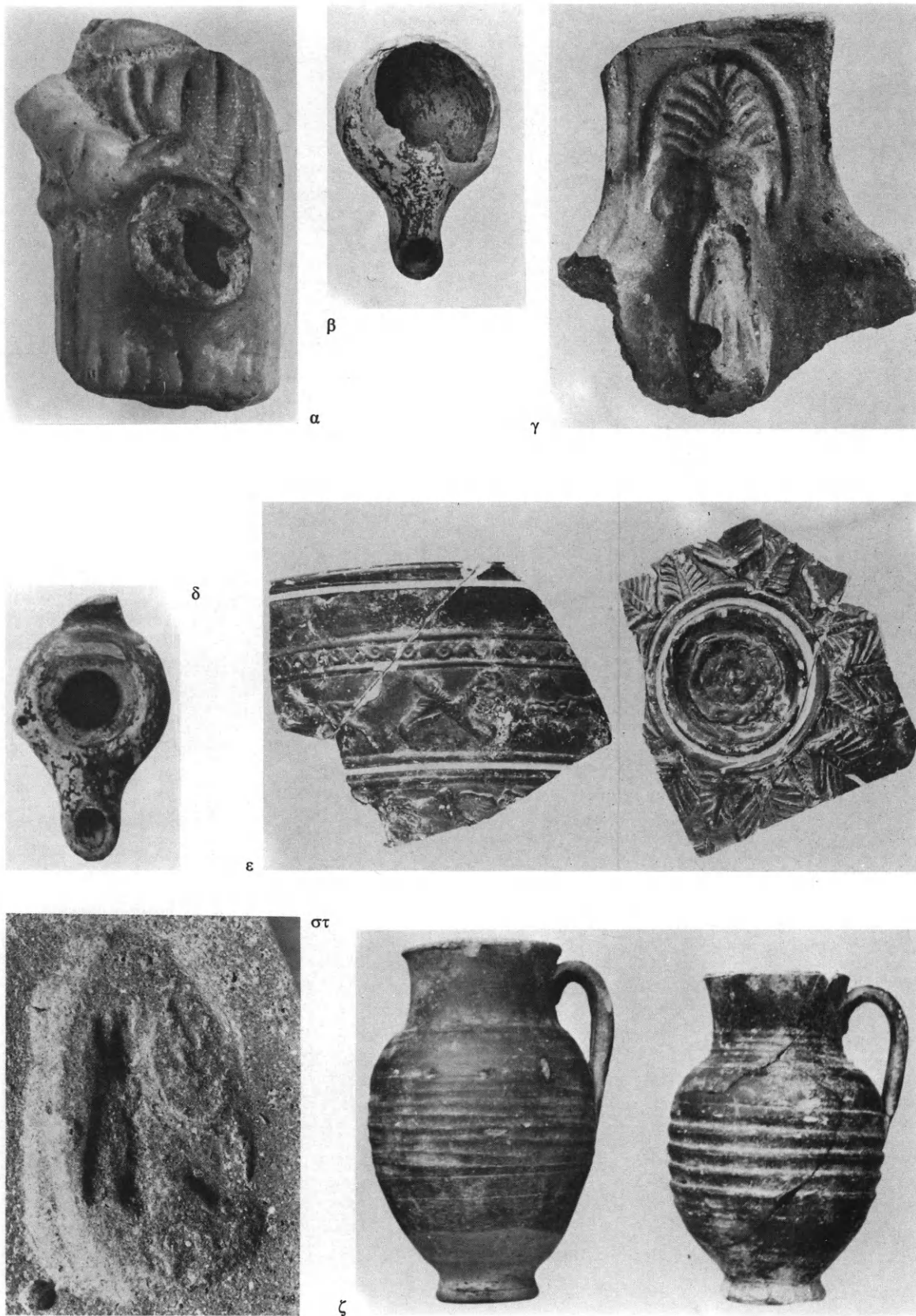

δ

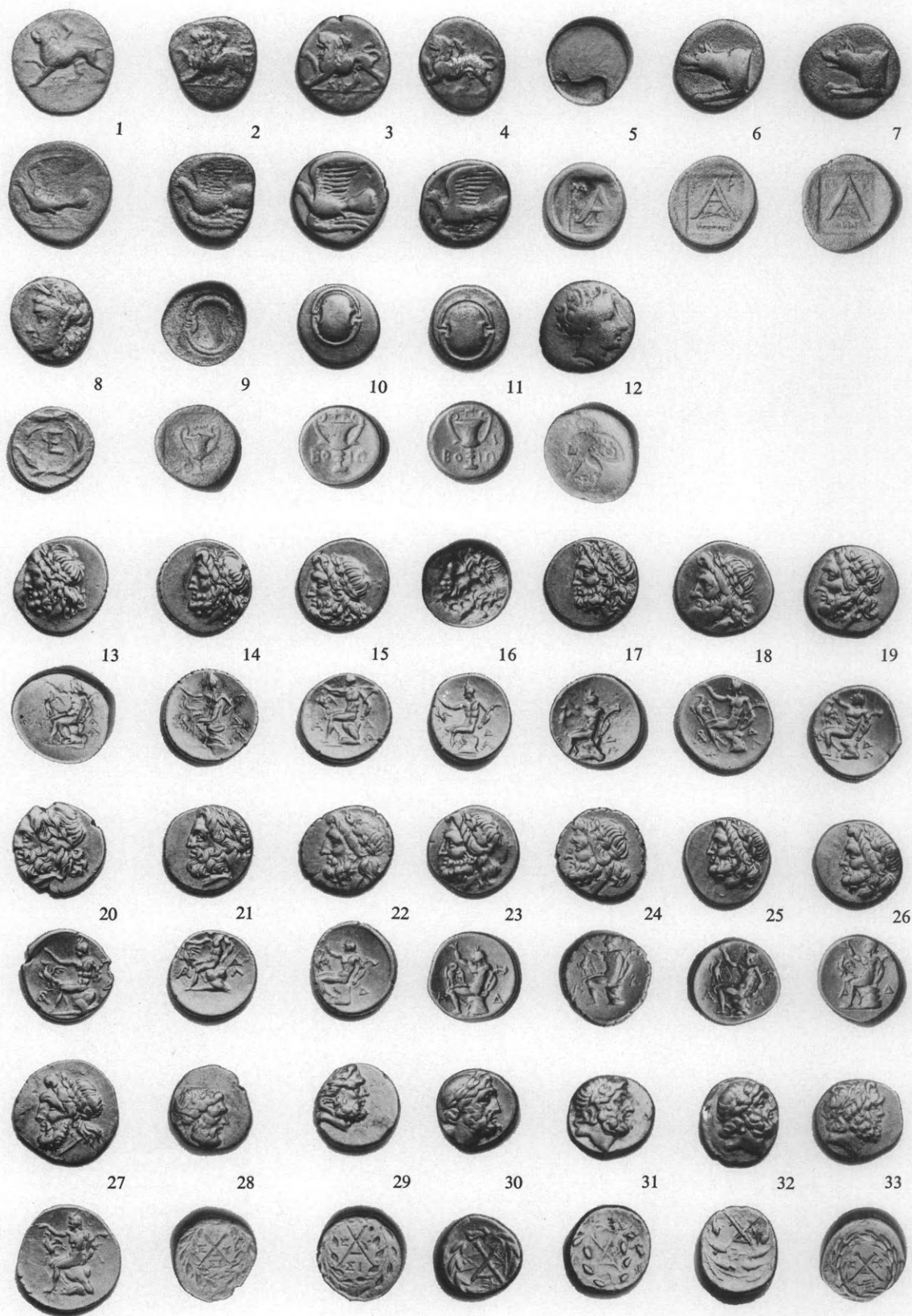
στ

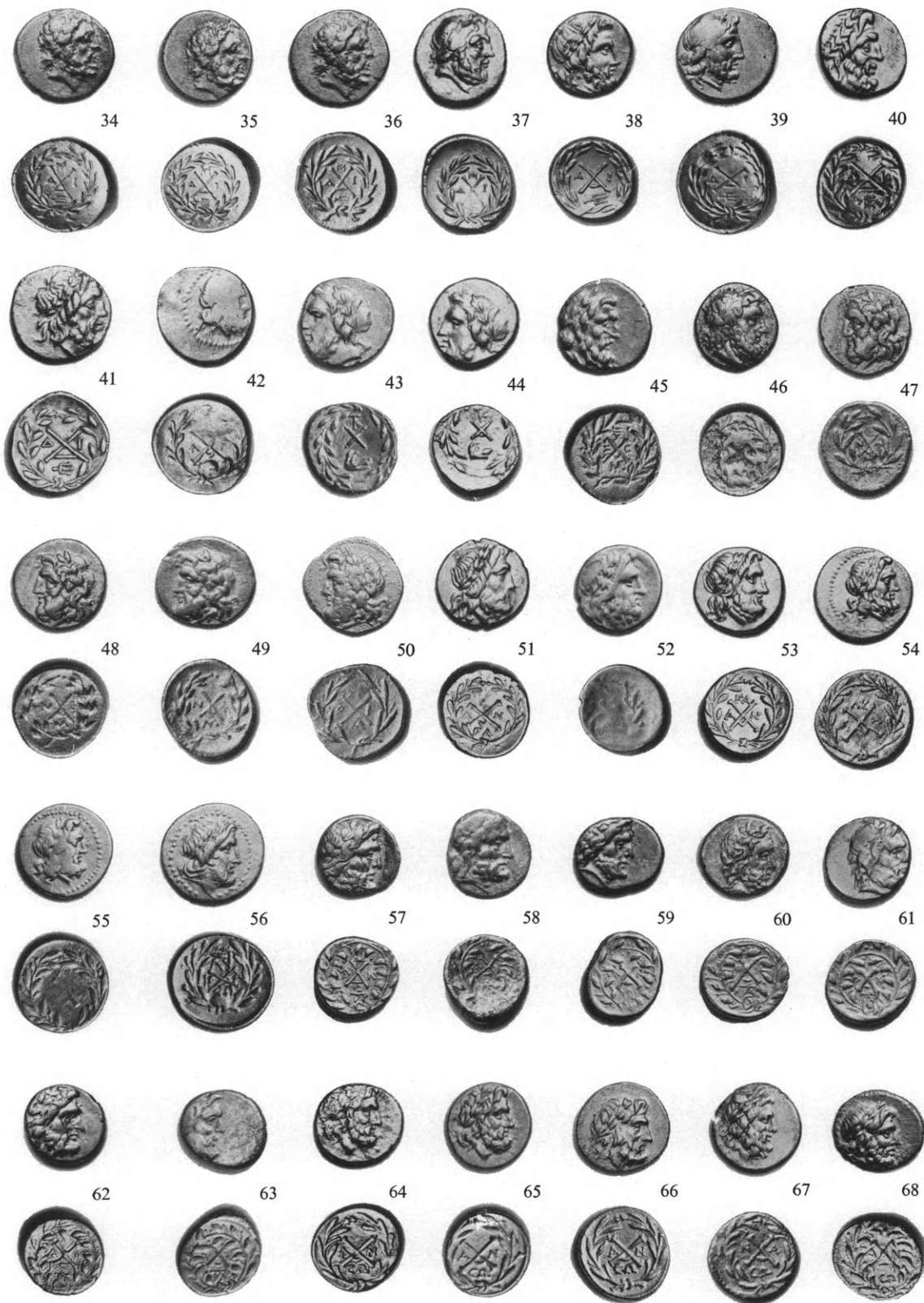
α. Λαβή κνιδιακού αμφορέως Α. 313. β. Βυζαντινόν πινάκιον εύρεθέν παρά τόν κυκλικόν πύργον έξωθι του διατειχίσματος. γ. Λύχνος Δ. 29, 1ου μ.Χ. αί. δ. Τμήμα αγάλματος με πτυχάς. ε. Ειδώλιον Δ. 30. στ. Βαλσαμάριον Α. 278 εκ του μεγάλου γεμίσματος.

α. Ειδώλιον Δ. 31. β, δ. Λύχνοι Δ. 25, Δ. 27, πυρᾶς Δ. γ. Λαβή πυραύνου Α. 318, μεγάλου γεμίσματος. ε. Τεμάχια
μεγαρικῶν σκύφων. στ. Λαβή ἀμφορέως Α. 311. ζ. Πρόχοι Α. 295 καὶ Α. 297, τάφου Γ.

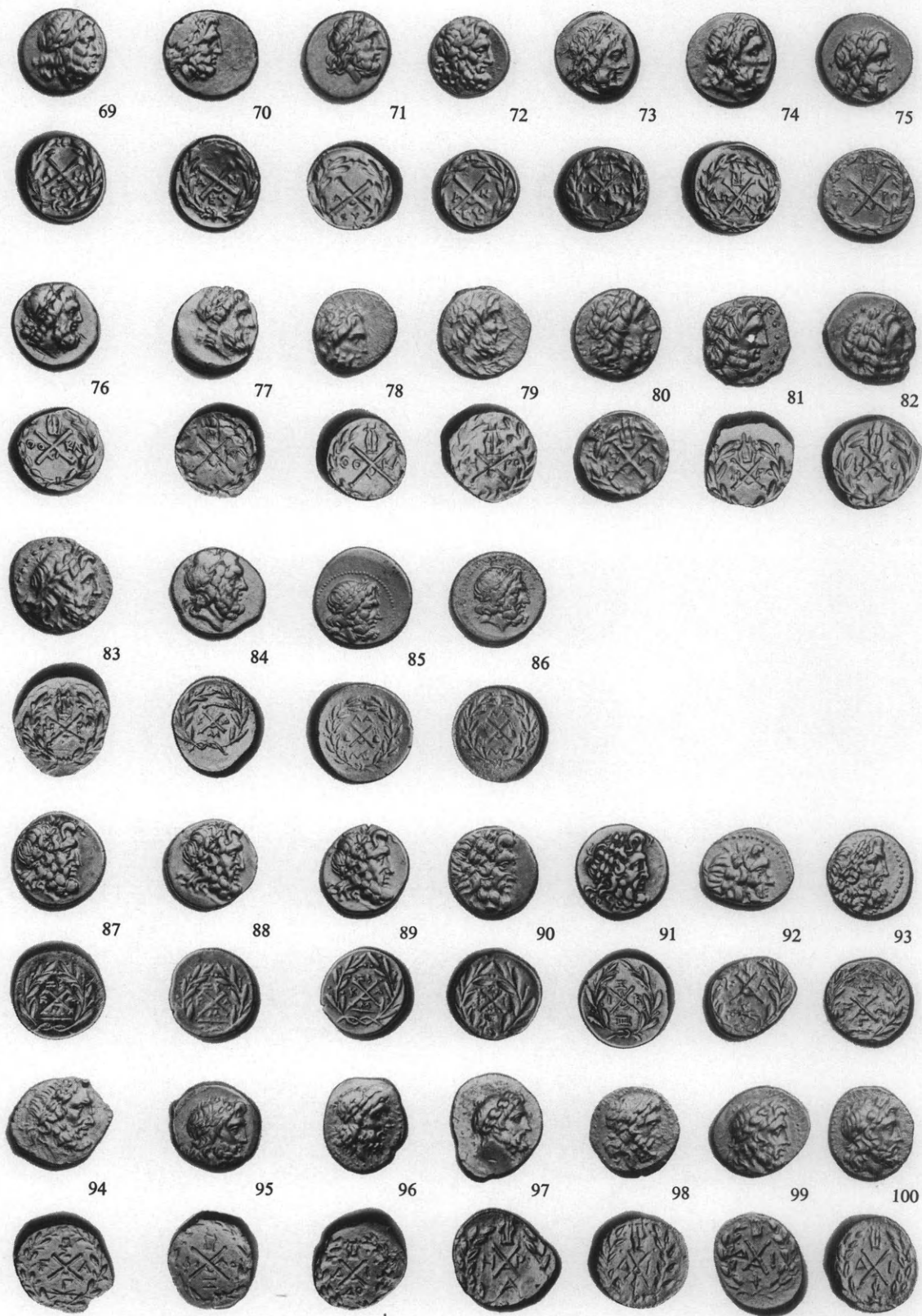

ΣΙΚΥΩΝΑ: 1-4. ΑΡΓΟΣ: 5-7. ΕΡΜΙΟΝΗ: 8. ΒΟΙΩΤΙΑ: 9-11. ΛΟΚΡΟΙ: 12. ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ: 13-27.
 ΑΧΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ (Α')
 Σικυώνα: 28-29. Πάτρα: 30-33.

ΑΧΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ (Α')

Πάτρα: 34-42· Ἄργος: 43-44· Μεσσήνη: 45-50· Ἠλιδα: 51-56· Ἀντιγόχεια: 57-68.

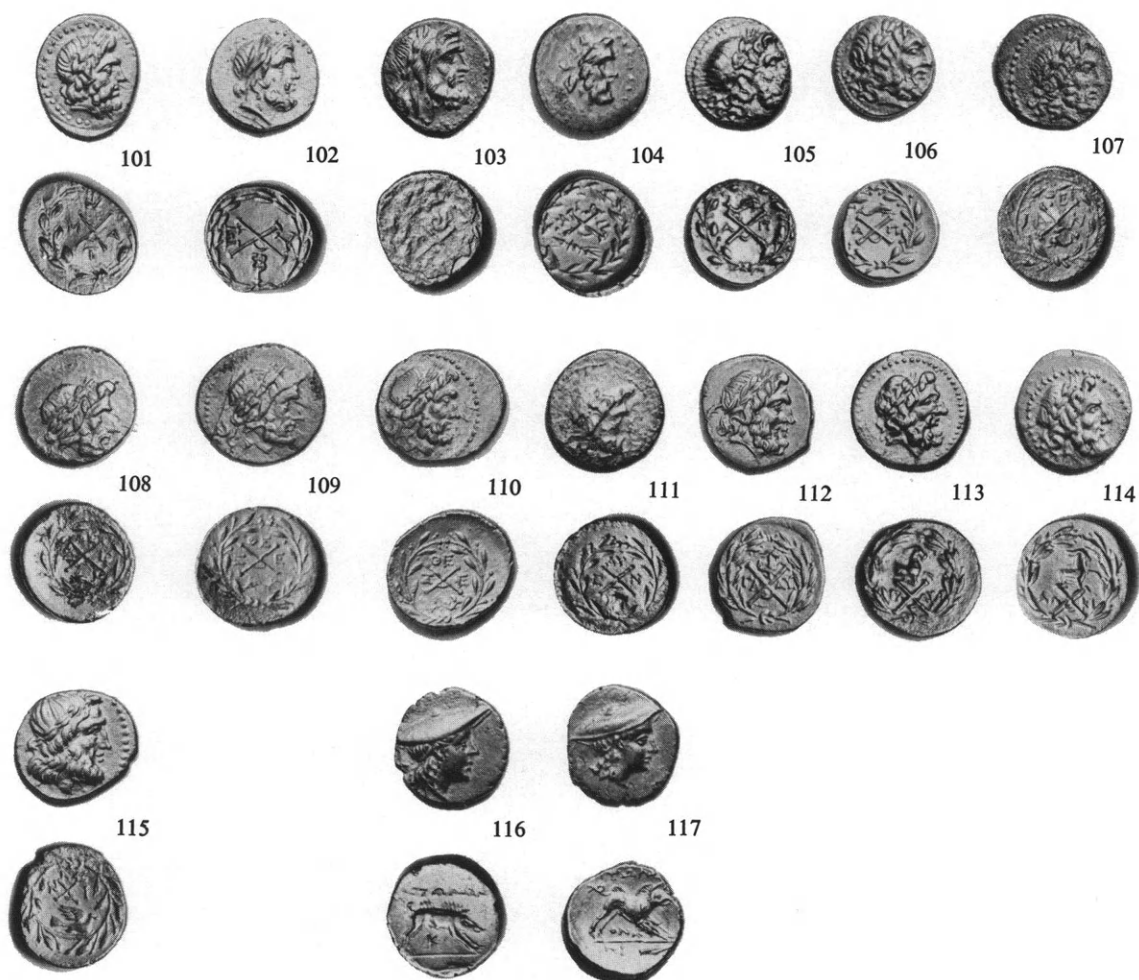

ΑΧΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ (Α')

Ἀντιγόνη: 69-72· Μέγαρα: 73-83· Μεγαλόπολη: 84· Σπάρτη: 85-86.

ΑΧΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ (Β')

Μεγαλόπολη: 87-91· Ἡλιδα: 92-94· Μέγαρα: 95-100.

ΑΧΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ (Β')

Μέγαρα: 101· Φενεός: 102· Ἐπίδαυρος: 103· Αἴγιο: 104· Πάτρα: 105-110· Δύμη: 111· Αἴγεια: 112-114·
Σικυών: 115.

ΑΙΤΩΛΙΑ: 116-117.

Κοπές Ἀναστασίου Α' καὶ Ἰουστινιανοῦ Α'.

56

60

62

66

69

78

83

85

Κοπές 'Ιουστινιανού Α'.

Κοπές 'Ιουστινιανού Α' και 'Ιουστίνου Β'.

145

148

160

164

182

198

204

212

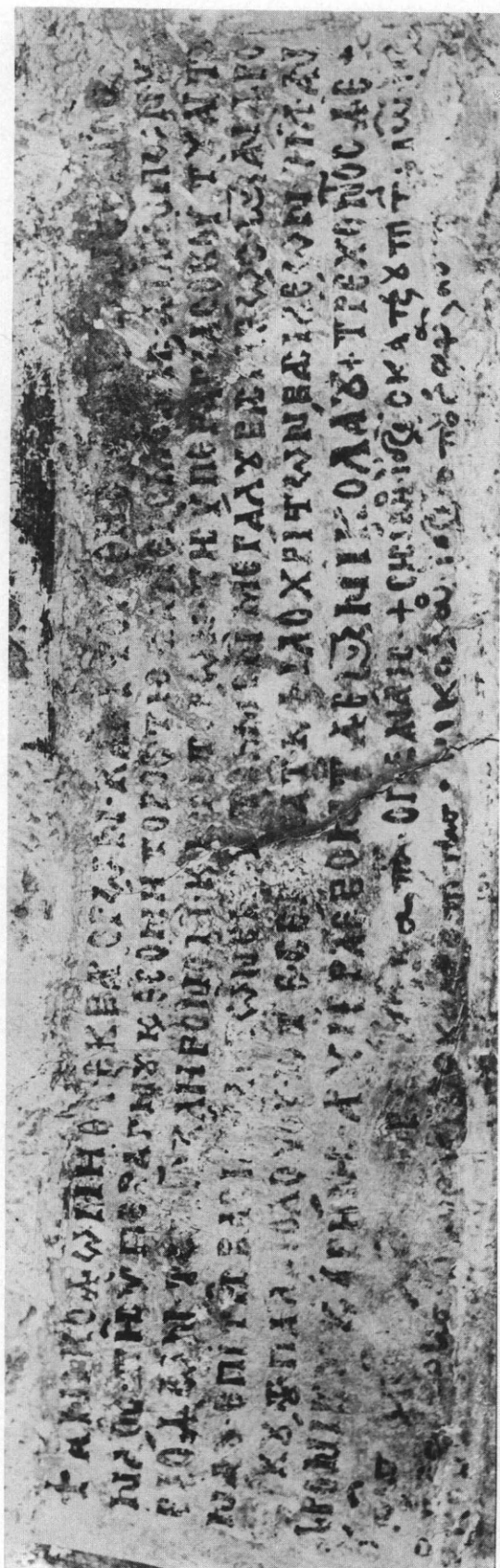
Κοπές 'Ιουστίνου Β'.

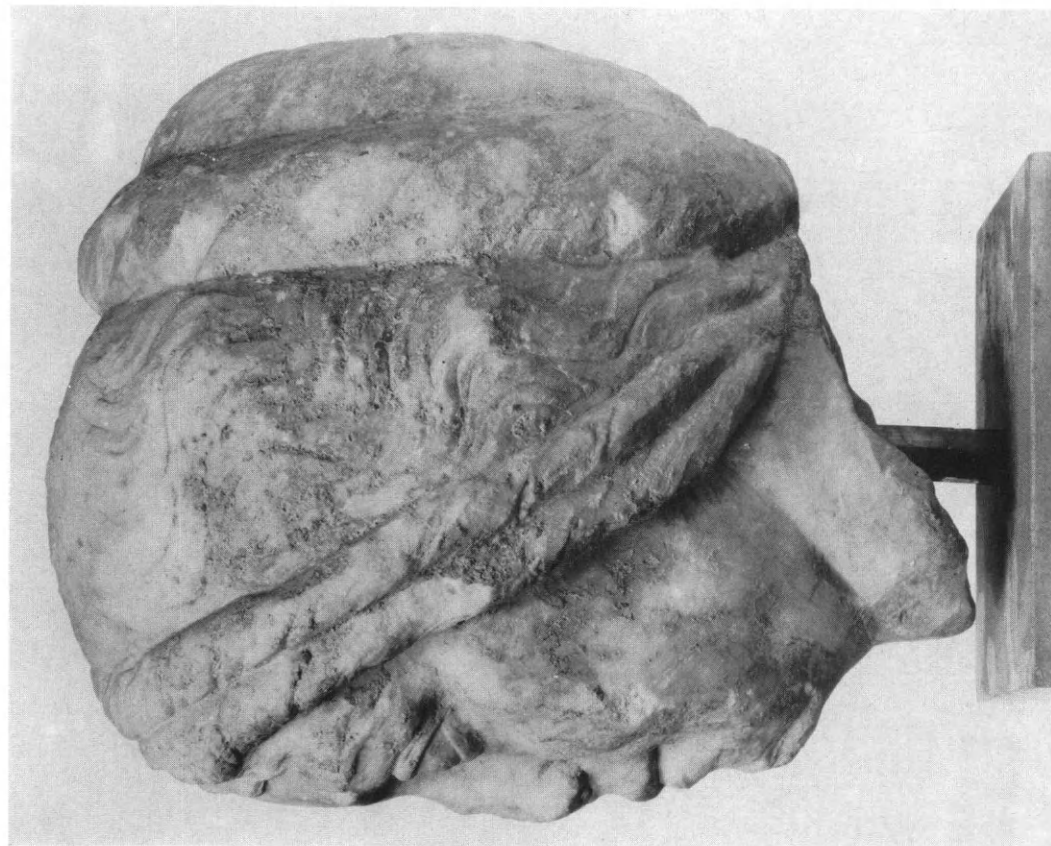
α-γ. Φανερωμένη Μάνης. Κοσμήτης τέμπλου. Λεπτομέρειες επιγραφής.

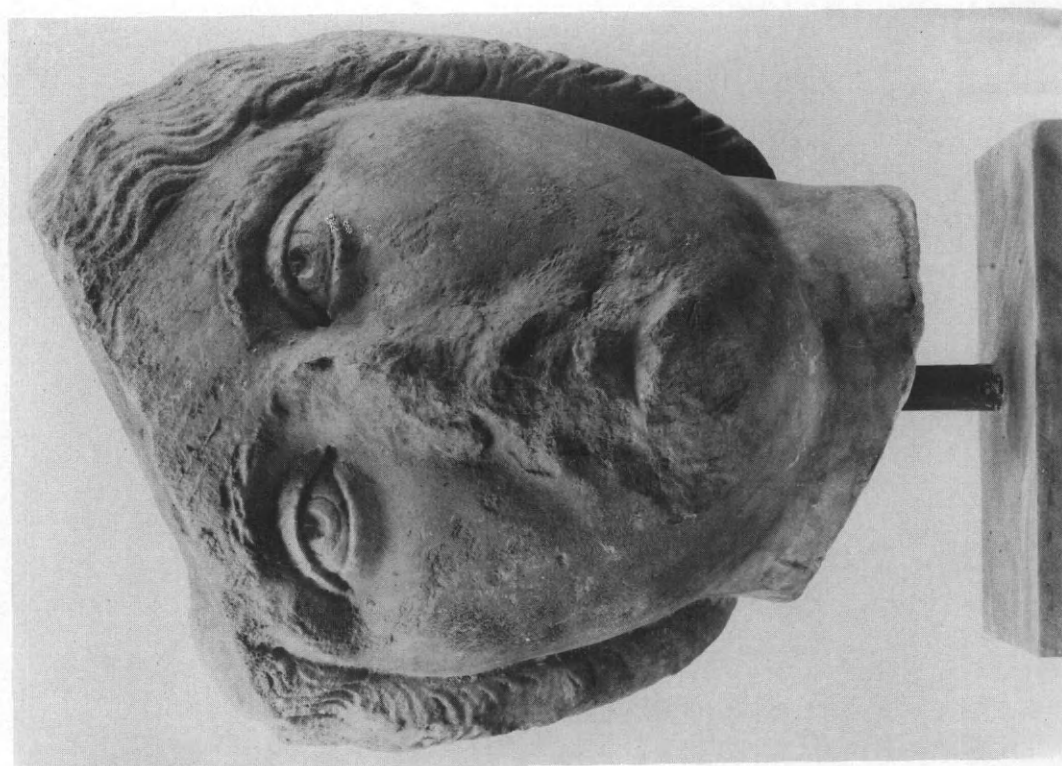
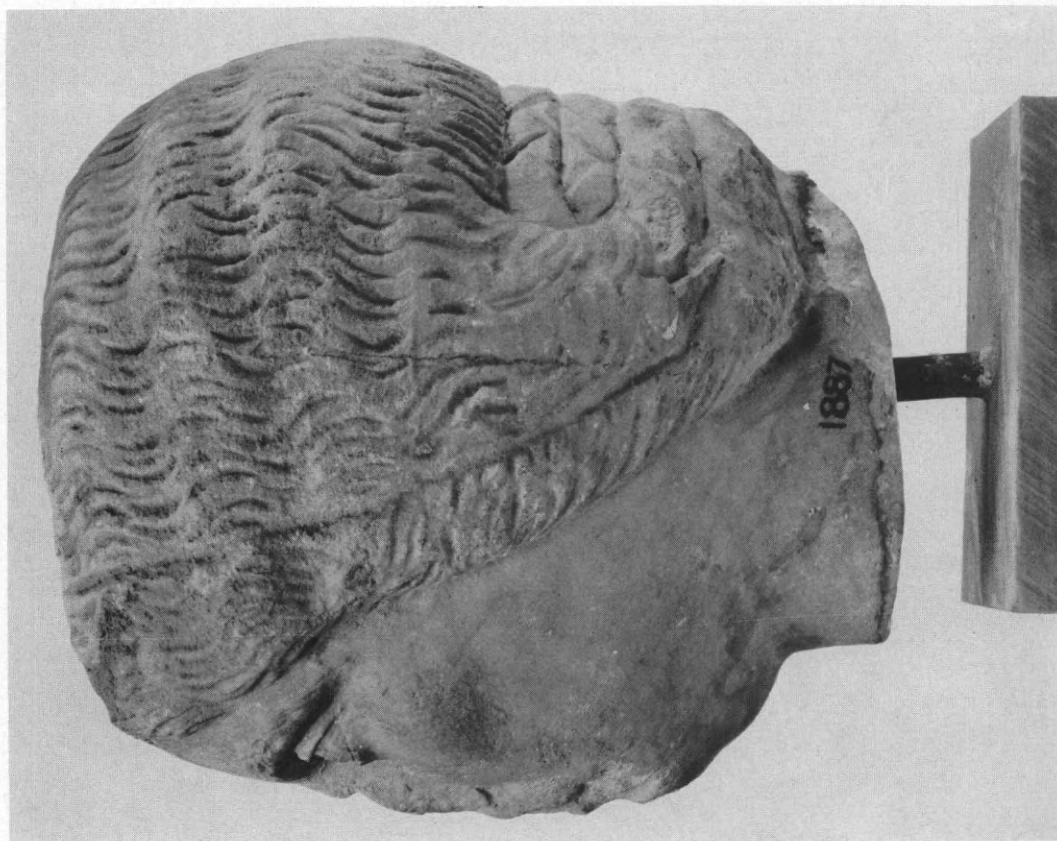
Φανερωμένη Μάνης. α. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας ιεράρχη (1323;). β. Λεπτομέρεια τῆς Δεήσεως.

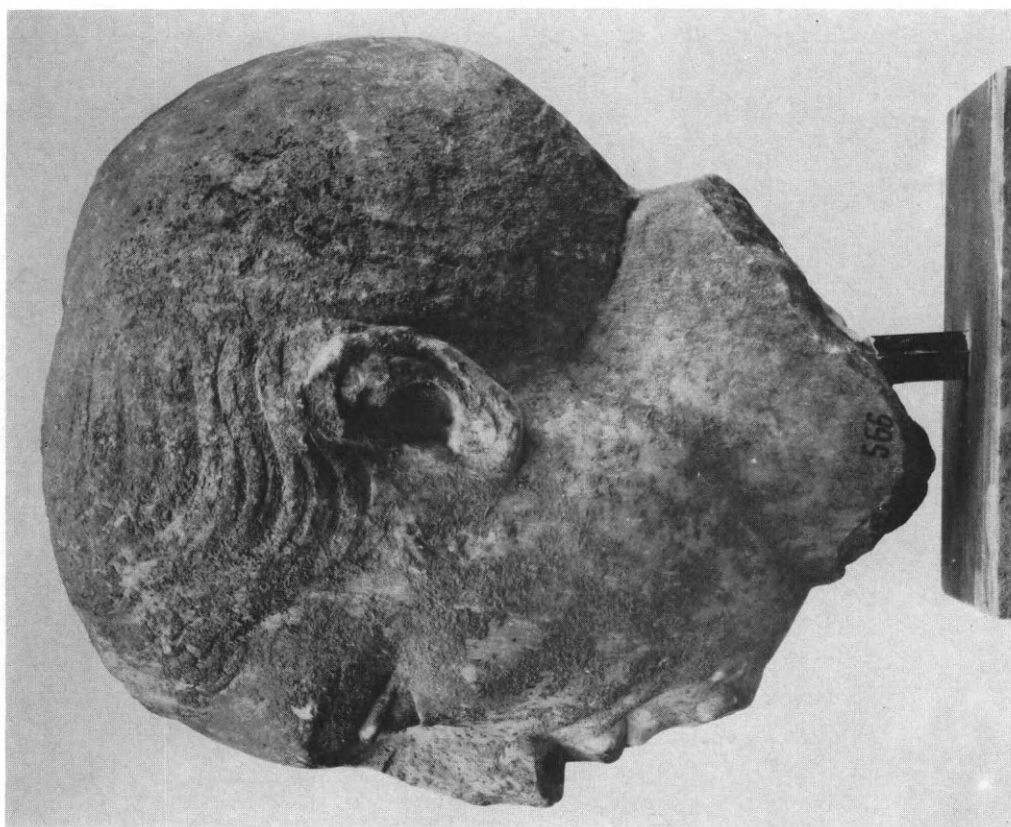
Φανερωμένη Μάνης. Γραπτή χιτιοριική επιγραφή.

Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Ἀποθήκες. Γυναικεία κεφαλὴ ἄρ. εὗρ. 523.

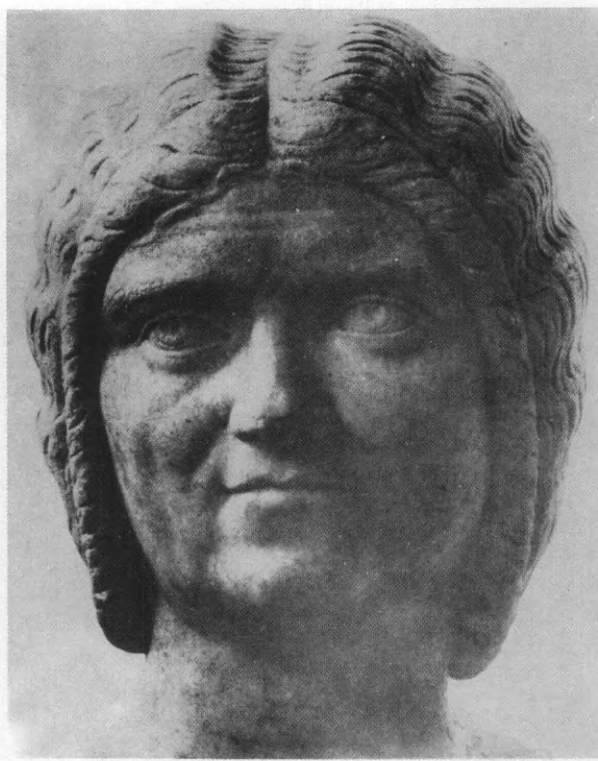
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Ἀποθήκες. Γυναικεία κεφαλὴ ἄρ. εὔρ. 1887.

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Ἀπολλῆας. Γυναικεῖα κεφαλὴ ἄρ. 566.

α

β

γ

δ

α. Βατικανό, αποθήκη Μουσείου Pio Clementino, άγαλμα γυναίκας στόν τύπο τής Όμφάλης. β. Δρέσδη, Staatl. Skulpturenslg, γυναικεία κεφαλή. γ. Άρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, γυναικείο άγαλμα. δ. Φλωρεντία, Galeria Uffizi. Κεφαλή πάνω σέ σημερινή προτομή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

АЛФАБОЛІКА-ХРОНІКА

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ *

1829 - 1979

(Πίνακες Α - ΣΤ)

Στις προσπάθειες για την προώθηση της νομισματικής έπιστήμης, που είχαν αρχίσει στη Δύση από τα χρόνια της Αναγέννησης, δεν έμεινε άμετοχη και η 'Ελλάδα κατ' έξοχήν πατρίδα των νομισμάτων, με μια δικαιολογημένη καθυστέρηση εξ αίτιας της Τουρκοκρατίας. Αμέσως μόλις απέκτησε και πάλι την έλευθερία της και έγινε ένα ανεξάρτητο κράτος, η σκέψη όρισμένων πνευματικών ανθρώπων στράφηκε στα αρχαία έλληνικά νομίσματα και τη δημιουργία μιās Νομισματικής Συλλογής, άντάξιας της κληρονομιάς των προγόνων.

Η προσφορά των Νεοελλήνων στην εξέλιξη της νομισματολογίας, που άρχισε στις αρχές του περασμένου αιώνα, ήταν αρχικά στενά συνδεδεμένη με την ίδρυση και ανάπτυξη του Νομισματικού Μουσείου. Συγκεκριμένα το 1829, δηλαδή πριν από 150 χρόνια, ο πολυμαθής και σοφός άνδρας της εποχής εκείνης Άνδρέας Μουστοξύδης ανέλαβε την έποπτεία των πρώτων νομισμάτων, που συγκεντρώθηκαν μαζί με άλλα αρχαία αντικείμενα σε μια αίθουσα του Όρφανοτροφείου της Αίγινας, που ουσιαστικά ήταν και το πρώτο Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ¹.

Από τα χρόνια λοιπόν του Καποδίστρια δημιουργήθηκε ο πρώτος μικρός πυρήνας για την ίδρυση ενός Νομισματικού Μουσείου. Με σχετική συντομία θα γίνει η αναδρομή της πορείας του, από το πρώτο ξεκίνημα έως το τέλος του περασμένου αιώνα, έφόσον στο βιβλίο της σχετικά με τα Πρώ-

τα Μουσεία στην 'Ελλάδα, η Άγγελική Κόκκου μάς δίνει μια παραστατική εικόνα για τις διάφορες φάσεις που διέρχεται το Μουσείο την εποχή εκείνη ².

Η θαυμαστή προσφορά των αδελφών Ζωσιμαΐ, που δώρισαν στο έλληνικό κράτος περίπου 20.000 νομίσματα και μετάλλια, άμέσως μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό, στάθηκε η άφορμή να πλουτισθεί σημαντικά ο αρχικός πυρήνας. Άλλά ο δρόμος ήταν ακόμα μακρύς και δύσκολος ώσότου το δραμα γίνει πραγματικότητα. Ήταν εύτύχημα ότι το ζηλευτό παράδειγμα των αδελφών Ζωσιμαΐ ακολούθησαν, χωρίς διακοπή μέχρι σήμερα, πολλοί διακεκριμένοι Έλληνες, όπως είναι οι Άλέξανδρος Μουρούζης ³, Χαρίλαος Τρικούπης, Ίωάννης Δημητρίου ⁴, Άλέξανδρος Σούτζος ⁵, άδελφοί Λ. και Π. Ζαρίφη ⁶, Κωνσταντίνος Καραπάνος ⁷, Δημοσθένης Τζιβανόπουλος ⁸, Άναστάσιος Σταμούλης ⁹, Έρρίκος

2. Βλ. δ.π. σ. 258-265. Η Άγγελική Κόκκου είναι φυσικό να τελειώνει ουσιαστικά την έρευνά της για το Μουσείο στο τέλος του περασμένου αιώνα.

3. ΑΧ. ΠΟΣΤΟΛΑΚΑΣ, Κατάλογος των αρχαίων νομισμάτων των νήσων, Κερκύρας, Λευκάδος, Ίθάκης, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Κυθήρων (1868).

4. ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ, δ.π. 264 και σημ. 5.

5. Ι. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Τό Έθνικόν Νομισματικόν Μουσείον κατά τό ακαδημαϊκόν έτος 1903/4, ΔΕΝΑ 7, 1904, 318, 319 και 346-390, Έκλογή νομισμάτων εκ της Συλλογής Άλεξ. Γρ. Σούτσου.

6. Αύτόθι 320.

7. Ι. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Δωρεά Κωνσταντίνου Καραπάνου, Συλλογή γλυπτών λίθων, ΔΕΝΑ 15, 1913, 145-184, πίν. I-XIV.

8. Ι. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Προσκτήματα του Έθνικού Νομισματικού Μουσείου, Δωρεά δακτυλιολίθων υπό Δημοσθ. Τζιβανοπούλου, ΔΕΝΑ 17, 1915, 71 και πίν. VI και VII.

9. ΚΩΝΣΤ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινά μονεθόβουλλα, Συλλογή Άνας. Κ. Π. Σταμούλη (1930). Γ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ και ΕΙΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Νομισματική Συλλογή Άναστασίου Π. Στα-

* Με το Προεδρικό Διάταγμα άριθ. 941 «Περί Όργανισμοΰ του Όπουργείου Πολιτισμοΰ και Όπιστημών», Φ.Ε.Κ. Α', άρ. 320 της 17 Όκτωβρίου 1977, άρθρο 39, το Μουσείο παύει να όνομάζεται Νομισματική Συλλογή Άθηνών και παίρνει πάλι τον παλιό του ιδρυτικό τίτλο, Νομισματικό Μουσείο.

1. Βλ. ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ, Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Έλλάδα και τα πρώτα μουσεία (1977) κεφ. 3. Νομισματική Συλλογή σ. 258.

Σλήμαν¹, 'Αντώνης Χρηστομάνος², και στα τελευταία χρόνια ο Γρηγόριος 'Εμπεδοκλής³, οι αδελφές Θ. Κινδύνη⁴, η οικογένεια Σπυρίδωνος Φωκᾶ-Κοσμετάτου⁵ και ο Γιάννης Βασιλείου⁶.

Στη γενναιοδωρία όλων αυτών και όλων δεν στάθηκε δυνατό να αναφερθούν εδώ τα όνόματα⁷ οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό, το ότι το Νομισματικό Μουσείο κατέχει μια εξέχουσα θέση ανάμεσα στις σπουδαιότερες Νομισματικές Συλλογές του κόσμου. Σημαντική ήταν επίσης στην προσπάθεια αυτή και η συμβολή της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και του Πανεπιστημίου 'Αθηνών, που οι Συλλογές τους ενσωματώθηκαν στο σύνολο⁸.

Λίγα χρόνια μετά τη δημιουργία του αρχικού πυρήνα, η όθωνική κυβέρνηση κάλεσε το 1834 το Δανό νομισματολόγο Γέδεν, για να του αναθέσει τη φροντίδα και τη διεύθυνση του Βασιλικού Νομισματοφυλακείου, όπως ονόμαζαν τότε τη Νο-

μισματική Συλλογή⁹, που στο διάστημα αυτό είχε μεταφερθεί στην 'Αθήνα, όπως και οι άλλες κρατικές υπηρεσίες. Μετά τον πρόωρο θάνατό του, έγιναν διαδοχικά επιμελητές της μικρής ακόμα Συλλογής ο πρώτος καθηγητής της 'Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών, διάσημος Γερμανός σοφός Λουδοβίκος Ρός, ο πολυμαθής γυμνασιάρχης Γεώργιος Γεννάδιος, ο έφορος 'Αρχαιοτήτων Κυριάκος Πιττάκης και το 1843, όταν η Νομισματική Συλλογή έγινε τμήμα της 'Εθνικής Βιβλιοθήκης, ο έφορός της Γεώργιος Τυπάλδος-Κοζάκης που έκανε κάθε δυνατή προσπάθεια για τον πλουτισμό της.

Η πραγματική όμως επιστημονική εξέλιξη του Νομισματικού Μουσείου άρχισε το 1856, όταν διορίστηκε ως διευθυντής ο πρώτος Έλληνας νομισματολόγος 'Αχιλλεύς Ποστολάκας, που αργότερα δίκαια ο καθηγητής της 'Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών Γεώργιος Οικονόμος ονόμασε «ήρωα κτίστη»¹⁰.

Ηπειρώτης το γένος, γεννήθηκε το 1821, τη χρονιά που σήμανε η ώρα της ελευθερίας. Από πολύ νέος ο Ποστολάκας άρχισε με αληθινό ενθουσιασμό και πάθος στη Βιέννη τη μελέτη των νομισμάτων¹¹.

Από το 1856, τη χρονιά που ανέλαβε τη διεύθυνση της Νομισματικής Συλλογής της 'Εθνικής Βιβλιοθήκης, αφιέρωσε τη ζωή του για τον πλουτισμό της και την ανάδειξή της σ' ένα αξιόλογο Μουσείο, χωρίς να παραμελεί ταυτόχρονα και το συγγραφικό του έργο. Δεν παρέλειπε ο άκουραστος αυτός μελετητής να δημοσιεύει κάθε χρόνο

μούλη, Μέρος Α' (1955) και ΕΙΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μέρος Β' και Γ' (1955).

1. Γ. ΚΟΡΡΕΣ, 'Η Συλλογή Νομισμάτων του 'Ερρίκου Σλήμαν και ο Κατάλογος αυτών ο συνταχθείς υπό του 'Αχιλλέως Ποστολάκα, ΑΔ 29, 1974, 245-269.

2. ΚΩΝΣΤ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, BCH 1930, 455, 456 και στο ΑΔ, 1930/1931 (13), Παράρτημα 31-37, Προσκτήματα του 'Εθνικού Νομισματικού Μουσείου, ιδιαίτερα στη σ. 32-33.

3. ΕΙΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Νομισματική Συλλογή, ΑΔ 16, 1960, Β' Χρονικά, 7-9.

4. ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Δωρεά βυζαντινών νομισμάτων εκ της Συλλογής 'Ιωάννου Κινδύνη, ΑΑ 1968, τεύχος 3, 270-275, ΑΔ 24, 1969, Β' 1, Χρονικά, 9· ΑΔ 25, 1970, Β' 1, Χρονικά, 12-13 (πίν. 6 και 7).

5. ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, στο ΑΔ 26, 1971, 11 και 13 (πίν. 9 και 10)· ΑΔ 28, 1973, 8 (πίν. 3 και 4).

6. ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, ΕΙΡ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΟΥ, Συλλογή 'Ι. Βασιλείου, ΑΔ 28, 1973, Μελέται, 71-96, πίν. 48-56.

7. Για τις πολυπληθέστατες δωρεές στο Νομισματικό Μουσείο βλ. τις αναφορές για τα νέα προσκτήματα του Μουσείου του Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΥ στους τόμους της ΔΕΝΑ, του Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ στο BCH από το έτος 1923, του Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ στο BCH από το 1929, της ΕΙΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, στο BCH από το 1939 και στο ΑΔ από το 1960, και της Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ στο ΑΔ από το 1965 και μετά, όπως και στο BCH από το 1971.

8. Στο πλούσιο αρχείο του Νομισματικού Μουσείου υπάρχουν οι Περιγραφικοί Κατάλογοι των δύο αυτών συλλογών.

9. Βλ. ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ, δ.π. 259 και σημ. 2 και 3.

10. G. P. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Jean N. Svoronos sa Vie et son Oeuvre, ΔΕΝΑ 21, 1927, 3. 'Επίσης για τη ζωή και το έργο του, βλ. J. N. SVORONOS, Achille Dem. Postolaccas, RN 2, 1898, 134-135, του ίδιου, 'Αχιλλεύς Δ. Ποστολάκας και 'Αλφρέδος ο εκ Σαλλετιού, ΔΕΝΑ 1, 1898, 185-188 και Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, εις Γ. Πλατάρη, Τό Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη, 1871-1943 (1972) 39-41.

11. Το πρώτο έργο του, η περιγραφή των ανέκδοτων ελληνικών νομισμάτων της περιφημής νομισματικής συλλογής του Weizl von Wellenheim στη Βιέννη γράφτηκε το 1843, αλλά δεν εκδόθηκε. Μετά όμως από τρία χρόνια δημοσιεύτηκε ένας ογκώδης τόμος όλων των ελληνικών νομισμάτων της ίδιας συλλογής, γραμμένος και πάλι από τον ίδιο.

καταλόγους ὅλων τῶν προσκτημάτων τοῦ Μουσείου, ὅπως καὶ εἰδικές μελέτες γιὰ ἀνέκδοτα ἐλληνικά νομίσματα στὰ *Annali* καὶ τὸ *Bulletino* τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν. Παράλληλα ἡ συνοπτικὴ του Ἐκθεση γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου στὰ 1858, ἡ λατινικὴ ἐκδοση τὸ 1878 *Synopsis* τῶν ἀρχαίων νομισμάτων τοῦ Μουσείου καὶ ἰδιαίτερα οἱ περιγραφικοὶ κατάλογοι γιὰ τὰ νομίσματα τῶν Ἰονίων νήσων τῆς συλλογῆς Ἀλεξάνδρου Μουρούζη¹ καὶ ἐκείνων ἀπὸ τὴν Ἰσπανία μέχρι τοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς² εἶναι πρότυπα ἐπιμελημένης ἐργασίας. Ἐξάλλου σημαντικὰ ἔργα ξένων σοφῶν καὶ Ἀκαδημιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως ἡ βυζαντινὴ Σιγιλλογραφία τοῦ Schlumberger, οἱ συλλογές τῶν νεκρικών ἀττικῶν ἀναγλύφων καὶ τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν ὀφείλουν πολλὰ στὴν ἀκούραστη καὶ γόνιμη συνεργασία τοῦ Ἀχιλλέα Ποστολάκα.

Τὸ 1888, μετὰ ἀπὸ μακρόχρονους καὶ σκληροὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀνάδειξη καὶ ἀνάπτυξη τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, γερασμένος, πικραμένος καὶ καταπονημένος θὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴ θέση του³, γιὰ νὰ παραχωρήσει τὸ 1889 τὴ διεύθυνση στὸν Ἰωάννη Σβορώνο, ποὺ στάθηκε ἄξιος διάδοχός του, ἀκολουθώντας πιστὰ τὸ παράδειγμά του καὶ ἀφιερώνοντας τὴ ζωὴ του στὴν ἐξύψωση καὶ διάδοση τῆς μελέτης τῶν νομισμάτων στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Σβορώνος ἔγραψε μιὰ λαμπρὴ σελίδα στὴν ἱστορία τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου. Ἡ φήμη του ὡς ἐκλεκτοῦ νομισματολόγου καὶ ἐρευνητῆ ἔπεράσε τὰ στενὰ ὅρια τῆς πατρίδας καὶ κατέκτησε τὰ πρὶν σημαντικὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Δύσης⁴.

Νησιώτης στὴν καταγωγή, γεννήθηκε στὴ Μύκονο τὸ 1863 καὶ ἔδειξε ἀπὸ παιδὶ ἀκόμα τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν ἀρχαιολογία. Ὁ γνωστὸς συλλέκτης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Ἀλέξανδρος Μελετό-

πουλος, ποὺ ἦταν συγγενής του, τὸν παρουσίασε στὸ Χαρίλαο Τρικούπη καὶ μετὰ στὸν Ποστολάκα, ποὺ ἀμέσως κατάλαβε τὴν ικανότητά τοῦ νέου ἐπιστήμονα. Σὲ ἡλικία μόλις 26 ἐτῶν, τὸ 1889, τὸν κάλεσε ὁ ἄξιος πολιτικὸς Χαρίλαος Τρικούπης νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσείου, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε μελετήσει τὴ νομισματικὴ ἐπιστήμη κοντὰ σὲ διακεκριμένους ἐρευνητὲς στὸ Παρίσι καὶ τὸ Βερολίνο. Ἰδιαίτερα ἡ συνεργασία του μετὰ τὸν ἐκλεκτὸ νομισματολόγο Imhoof-Blumer στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ καλλιεργήσει τὴν ἰδέα τῶν μεγάλων νομισματικῶν συγγραμμάτων (*Corpus numorum*), ποὺ χάρισαν στὴν Ἑλλάδα ἔργα, ὅπως τὸν κατάλογο τῶν Κρητικῶν νομισμάτων⁵, ἐκείνων τῶν Πτολεμαϊκῶν⁶ καὶ τέλος τὸ *Corpus* τῶν ἀθηναϊκῶν νομισματικῶν ἐκδόσεων, ποὺ τυπώθηκε μετὰ τὸ θάνατό του⁷.

Μεγάλῃ προσφορὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νομισματικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἡ ἄρτια μετάφραση τοῦ Σβορώνου τῆς Ἱστορίας τῶν Νομισμάτων τοῦ διευθυντῆ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, Barclay V. Head⁸. Ἔως τότε δὲν κυκλοφοροῦσε στὴν Ἑλλάδα κανένα κατάλληλο σύγγραμμα γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων νομισμάτων, ποὺ ἡ μελέτη τους ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε γίνεи ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἱστορίας, τῆς τέχνης, τῆς μυθολογίας, τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς μετρολογίας τῶν ἀρχαίων. Τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ σύγγραμμα ποὺ τόσο ἐμπνευσμένα μετάφρασε ὁ Σβορώνος, χαρακτηρίστηκε ὡς «κτῆμα ἐς αἰὲν» καὶ θεωρήθηκε ὡς «σημειοῦν ἐποχὴν ἐν τῇ νομισματικῇ ἐπιστάσει». Πραγματικά, ἀν καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα εἶναι ἀνάγκη τῶρα νὰ ἀναθεωρηθεῖ, τὸ ἔργο αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἓνας πολύτιμος σύμβουλος γιὰ ὅσους μελετοῦν τὰ ἀρχαῖα νομίσματα.

Ἡ ἐκδοση τῆς «Διεθνούς Ἐφημερίδος τῆς Νο-

1. Βλ. σ. 1 σημ. 3.

2. Κατάλογος τῶν Ἀρχαίων Νομισμάτων τοῦ Ἀθηνῶν Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, τόμ. Α' (1872).

3. Σχετικὰ μετὰ τίς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀχιλλέα Ποστολάκα καὶ τὴν κλοπὴ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, βλ. ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ ὁ.π. 262 καὶ σημ. 2, 5 καὶ 6.

4. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Σβορώνου, βλ. GEORGES P. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ὁ.π. 3-22.

5. Numismatique de la Crète Ancienne, Maçon, Imprimerie Protat Frères 1890 (Βραβεῖο Γαλλικῆς Ἀκαδημίας).

6. Τὰ νομίσματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων (1904), ἐκδοση Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ.

7. Les Monnaies d'Athènes, Munich 1923-1926, Sté Ame F. Bruckmann Éditeurs (terminé après la mort de l'auteur par Behrendt Pick).

8. Δημοσιεύθηκε στὰ 1898 σὲ δύο τόμους, στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ.

μισματικής 'Αρχαιολογίας» (ΔΕΝΑ), που κάτω από τη σοφή καθοδήγησή του άρχισε στα 1898, απέκτησε μεγάλη φήμη, όπως και πολλούς ξένους και Έλληνες συνεργάτες. Η έκδοσή της σταμάτησε λίγα χρόνια μετά το θάνατό του, το 1927. Σε κάθε τόμο του περιοδικού ο Σβορώνος δημοσίευε, εκτός από νομισματικές μελέτες, και τα νέα προσκτήματα της κάθε χρονιάς.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, που εκτίμησε βαθύτατα τον ακούραστο και σοφό έρευντή, με νόμο χάρισε αυτότέλεια στο Νομισματικό Μουσείο το Μάρτιο του 1893, που δεν θα αποτελεῖ πια τμήμα της 'Εθνικής Βιβλιοθήκης¹, αλλά θα ακολουθήσει το δικό του ανεξάρτητο δρόμο, εγκατεστημένο στο κτίριο της 'Ακαδημίας 'Αθηνών. 'Αργότερα, το 1918 ο Σβορώνος ονομάστηκε από την κυβέρνηση του 'Ελευθερίου Βενιζέλου καθηγητής της Νομισματικής και της Μετρολογίας στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών². Με την αλλαγή της πολιτικής καταστάσεως το 1920 ή έδρα του Σβορώνου καταργήθηκε. Κακή μοίρα φθόνησε τη θαυμαστή του προσπάθεια και τον απέσπασε από τη ζωή πρόωρα, το 1922, σε ηλικία 59 ετών, στερώντας με αυτό τον τρόπο την 'Ελλάδα από ένα διαπρεπή επιστήμονα, το Νομισματικό Μουσείο από έναν έμπνευσμένο και άφοσιωμένο στυλοβάτη και τη Νομισματολογία από έναν άκαταπόνητο και βαθυστόχαστο μελετητή.

Με αληθινή άφοσίωση συνέχισε το μεγάλο έργο του ο καθηγητής της 'Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών Γεώργιος Οικονόμος, που έμεινε διευθυντής του Μουσείου έως το 1928. Στο μικρό αυτό διάστημα των έξι χρόνων ο Οικονόμος πλούτισε τη Συλλογή με νέα εύρηματα³ και δημοσίευσε δύο αξιόλογες μελέτες για τη νομισματοκοπία του βασιλέως Κασσάνδρου⁴ της

Μακεδονίας και για τη σημασία των αρχαίων ελληνικών νομισματοσήμων⁵.

Τον καθηγητή Γεώργιο Οικονόμο διαδέχτηκε το 1928 στη διεύθυνση του Νομισματικού Μουσείου ο Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος, άναγνωρισμένος νομισματολόγος, που από χρόνια έργαζόταν με αγάπη κι ένθουσιασμό στο Μουσείο, μελετώντας ιδιαίτερα την αξιόλογη συλλογή των βυζαντινών μολυβδοβούλλων⁶. Σπούδασε τη νομισματική στη Γαλλία και Γερμανία ως υπότροφος του Μουσείου (1901-1904) και από το 1899 άρχισε να δημοσιεύει αξιόλογα άρθρα σχετικά με βυζαντινά θέματα, που άφορούσαν κυρίως τα βυζαντινά μολυβδοβούλλα στη Διεθνή 'Εφημερίδα της Νομισματικής 'Αρχαιολογίας, που είχε ιδρύσει ο Σβορώνος.

Όταν ανέλαβε στα 1928 τη διεύθυνση του Μουσείου ο Κωνσταντόπουλος, άρχισε να παρουσιάζει τα νέα προσκτήματα κάθε χρονιάς στο Bulletin de Correspondance Hellénique, έπιστημονικό περιοδικό της Γαλλικής 'Αρχαιολογικής Σχολής στην 'Αθήνα. Βαθυστόχαστος και λεπτομερειακός έρευντής ο Κωνσταντόπουλος συνέχισε με επιτυχία το έργο που είχε άρχίσει ο Σβορώνος στο Μουσείο, που πλουτίστηκε στα χρόνια του με πολλά αξιόλογα εύρηματα⁷. Είχε μια τραγική μοίρα, πεθαίνοντας από τέλεια εξάντληση κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Στα 1940, για λίγους μήνες τον διαδέχτηκε στη διεύθυνση ο διακεκριμένος αρχαιολόγος και ιστορικός της τέχνης Γιάννης Μηλιάδης, που ανέλαβε μετά τη διεύθυνση της 'Ακροπόλεως για πολλά χρόνια.

Τη θέση του πήρε τον Αύγουστο του 1940 ή νομισματολόγος Ειρήνη Βαρούχα - Χριστοδουλοπούλου, που από πολύ καιρό εργαζόταν στο Μουσείο κοντά στον Οικονόμο και τον Κωνσταντό-

1. Για τον ιδρυτικό νόμο άρ. ΒΡΠΕ' της 2 Μαρτίου 1893 στην 'Αρχαιολογική Νομοθεσία, έκδοση 'Υπουργείου Παιδείας, Τμήμα 'Αρχαιολογικών ('Αθήναι 1918) σ. 65-67, «Περί 'Εθνικού Νομισματικού Μουσείου». 'Επίσης ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ, δ.π. 265 και σημ. 1.

2. Βλ. G. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, δ.π. 8-9.

3. BCH 47, 1923, 504· 48, 1924, 451· 50, 1926, 537.

4. Νομίσματα του βασιλέως Κασσάνδρου, ΑΔ 1918, 1-29.

5. Περί της σημασίας των 'Ελληνικών Νομισματικών 'Υστεροσήμων επί τη βάσει Νέας Δραχμής των Ναξίων, Πρακτικά της 'Ακαδημίας 'Αθηνών 3, 1928, 25-33.

6. Πρότυπο εύσυνείδητης και επιμελημένης εργασίας είναι ή έκδοση του βιβλίου του, Βυζαντινά μολυβδοβούλλα του έν 'Αθήναις 'Εθνικού Νομισματικού Μουσείου (1917).

7. Βλ. τίς άναφορές του ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ στο BCH από το 1929 έως και το 1938, όπως και στο ΑΔ 13, 1930/31, Παράρτημα 31-37.

πουλο. Τὶς σπουδὲς τῆς ἔκανε στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Γερμανία. Συνεχίζοντας τὴν παράδοση ἐκείνων ποὺ χάθηκαν, φρόντισε καὶ ἐκείνη μὲ τὴ σειρά τῆς νὰ πλουτίσει τὸ Μουσεῖο μὲ καινούργια ἐνδιαφέροντα εὐρήματα¹ καὶ δημοσίευσε διάφορες ἀρχαιολογικὲς καὶ νομισματικὲς μελέτες στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα², στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας³, στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο⁴ καὶ στὸ Ἐπιτύμβιο Χρήστου Τσούντα⁵.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ δημοσίευση τῆς Συλλογῆς Σταμούλη σὲ δύο τόμους τὸ 1955⁶, ποὺ περιλαμβάνει κυρίως θρακικὰ νομίσματα.

Μὲ αὐταπάρνηση ἐπόπτευσε στὴν ἀπόκρυψη καὶ διάσωση τῶν νομισμάτων τοῦ Μουσείου κατὰ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου τὸ 1940, ποὺ τελικὰ μεταφέρθηκαν καὶ φυλάχτηκαν στὰ ὑπόγεια θησαυροφυλάκια τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος.

Στὰ 1942 τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο χάνει τὴν αὐτοτέλειά του, γίνεται τμῆμα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου⁷ καὶ ὀνομάζεται «Νομισματικὴ Συλλογὴ». Μετὰ ἀπὸ τέσσερα χρόνια, στὰ 1946, μεταφέρεται ἀπὸ τὸ μέγαρο τῆς Ἀκαδημίας στὸν πρῶτο ὄροφο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ, ὅπου βρίσκεται καὶ τώρα. Λίγο ἀργότερα θὰ συντελεσθεῖ καὶ θὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ μεταφορὰ τῶν νομισμάτων ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος στὴ νέα στέγη τοῦ Μουσείου⁸. Ἐξάλλου στὰ 1955/56 ἔγιναν προσιτὲς στὸ κοινὸ μόνον δύο αἰθουσες ἐκθέσεως⁹ ἡ διάταξη τῶν ἐκθε-

μάτων ἀκολούθησε ἐκείνη τῆς παλιᾶς ἐκθέσεως τοῦ Σβορώνου. Ἡ Εἰρήνη Βαρούχα - Χριστοδουλοπούλου παρέμεινε διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου 23 χρόνια, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1940 ἕως τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1963, ὅποτε ἀνέλαβε τὴ διεύθυνσή του ἡ ὑπογράφουσα.

Τὶς μεγάλες καὶ ἀξιεπαινετές προσπάθειες ὧν αὐτῶν ποὺ ἀναφέραμε ἀγωνιζόμαστε νὰ συνεχίσουμε καὶ νὰ δικαιώσουμε. Τὸ Μουσεῖο συνεχίζει τὴν ἀνοδική του πορεία μέσα στὸ χρόνο, πλουτίζεται συνεχῶς μὲ καινούργια προσκτήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφές, τυχαῖα εὐρήματα, δωρεές καὶ ἀγορές μὲ χρήματα τοῦ Κληροδοτήματος Ἀλεξάνδρου Σούτζου καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν¹⁰.

Ἀπὸ τὸ 1965 μὲ νόμο ἡ Νομισματικὴ Συλλογὴ παύει νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ γίνεται πάλι μιὰ ἀνεξάρτητη μονάδα¹¹. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο Μουσεῖα μιὰ ἀρμονικὴ καὶ γόνιμη συνεργασία.

Μετὰ τὸ 1964, μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες ἦταν καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς ἐργαστηρίου συντήρησης νομισμάτων καὶ μολυβδοβούλλων, γιατί οἱ ἀνάγκες ἦταν ἐπιτακτικὲς καὶ μεγάλες. Ἰδιαίτερα ἡ συντήρηση τῆς ἀξιόλογης συλλογῆς τῶν βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων δὲν μποροῦσε νὰ περμιένει ἄλλο, γιατί ὁ μόνυβδος εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ εὐπαθῆ καὶ εὐαίσθητα μέταλλα καὶ ὁ βαθμὸς τῆς φθορᾶς ποὺ εἶχε προκληθεῖ ἦταν μεγάλος.

Ἐπειτα ἀπὸ σχετικὲς ἐνέργειες στὴ Διεύθυνση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου παραδόθηκε τὸ 1966 στὴ Νομισματικὴ Συλλογὴ Ἀθηνῶν ἓνα δωμάτιο, ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς στὴ μέση τοῦ κλιμακοστάσιου ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς αὐτήν,

ὅτι : «ἡ ἐπανεκθέση τῆς Συλλογῆς θὰ ὁλοκληρωθεῖ μόλις στὰ 1956». Ἡ ἐπανεκθετικὴ ἐργασία στὸ Μουσεῖο, παρόλο ὅτι ἀπὸ τὸ 1971 εἶναι προσιτὴ στὸ κοινὸ καὶ ἡ τρίτη δυτικὴ αἴθουσα ἐκθέσεως, δὲν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ, βλ. παρακάτω σ. 8, 9.

10. Βλ. τὶς ἀναφορὲς τῆς Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΟΥ στὸ ΑΔ, Β', Χρονικὰ ἀπὸ τὸ 1965 καὶ μέχρι σήμερα, ὅπως καὶ στὸ BCH, Chronique ἀπὸ τὸ 1971.

11. Ἡ ἀνεξαρτικοποίησις ἔγινε μὲ τὸ Β. Διάταγμα ἀρ. 550 τῆς 26 Ἰουνίου 1965, Φ.Ε.Κ. 125, τεύχος Α', 30 Ἰουνίου 1965, «Περὶ συμπληρώσεως τῆς διαρθρώσεως τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀνασθηλώσεως». Ἡ ὀνομασία παραμένει «Νομισματικὴ Συλλογὴ».

1. Βλ. τὶς δημοσιεύσεις τῆς Εἰρ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ στὸ BCH ἀπὸ τὸ 1939 ἕως καὶ τὸ 1962, ὅπως καὶ τὸ ΑΔ 16, 1960 ἕως καὶ τὸ ΑΔ 19, 1964, Β' 1, Χρονικὰ.

2. Συμβολὴ εἰς τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον 266/65-263/62 π.Χ., ΑΕ 1953/1954, Εἰς Μνήμην Γεωργίου Οἰκονόμου, Μέρος Γ', 321-349.

3. Νομίσματα ἀνασκαφῶν Δωδώνης 1953, 1954 καὶ 1955, ΠΑΕ 1955, 174-180.

4. Εὐρημα νομισμάτων Θερεϊανοῦ Ἀχαΐας, στὸ ΑΔ 14, 1931-1932, 71-77 καὶ στὸν ἴδιο τόμο, Εὐρημα νομισμάτων Πάρου, 78-83.

5. Πτολεμαϊκὰ νομίσματα στὴν κυρίως Ἑλλάδα, στὸ Ἐπίμετρο ΣΤ' τόμου, τοῦ Ἀρχείου Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ (1941) 668-679.

6. Βλ. σ. 1 σημ. 9.

7. Βλ. ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ, ὁ.π. 265 καὶ σημ. 4.

8. Γιὰ τὴν περίοδο ἐκείνη βλ. Εἰρ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ στὸ ΑΔ 16, 1960, Χρονικὰ, 7-9.

9. Λανθασμένα ἀναφέρει ἡ ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ, ὁ.π. 265

για να μετατραπεί από αποθήκη που ήταν έως τώρα σε εργαστήριο. Στην αρχή αντιμετώπιστηκαν πολλές δυσκολίες, τόσο για τον εξοπλισμό του, όσο και για την επάνδρωσή του με εξειδικευμένο προσωπικό¹. Με την πάροδο όμως του χρόνου η κατάσταση βελτιώθηκε και ταυτόχρονα το 1971 το Μουσείο απέκτησε ένα δικό του συντηρητή².

Η προσπάθεια να αντιμετωπισθούν με επιτυχία οι μεγάλες ανάγκες συντήρησης τόσο του υλικού του Νομισματικού Μουσείου όσο και των άλλων Αρχαιολογικών Έφορειών³ ήταν συνεχής όλα αυτά τα χρόνια, με αποτέλεσμα να αποτελεί το εργαστήριο σήμερα μια αξιοπρόσεκτη μονάδα συντήρησης νομισμάτων και μολυβδοβούλλων⁴. Ο εξοπλισμός του τώρα με σύγχρονα όργανα και ειδικές συσκευές (πίν. Αα) μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μεγάλο βαθμό ικανοποιητικός. Σαν παραδείγματα αναφέρουμε: α) Τα δύο στερεοσκοπικά μικροσκόπια (πίν. Αβ) που χρησιμοποιούνται για τη λεπτομερειακή εξέταση των αντι-

κειμένων σε όλα τα στάδια συντήρησης και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του μηχανικού καθαρισμού⁵. β) Μια ειδική συσκευή για τη στερεωτική αναγωγή των μολυβδοβούλλων, δηλαδή μετατροπή των προϊόντων διαβρώσεως σε μέταλλο και όχι απομάκρυνσή τους⁶. γ) Ένα δονητή υπερήχων. δ) Ένα σύστημα δημιουργίας κενού αέρος και ε) ένα καταγραφικό μηχάνημα ύγρασίας-θερμοκρασίας, όπως και πολλά άλλα που δεν είναι δυνατό να αναφερθούν σ' αυτό το κείμενο.

Μια άλλη σημαντική εργασία που γίνεται στο εργαστήριο του Μουσείου, εκτός από τη συντήρηση, είναι και η κατασκευή γύψινων εκμαγείων νομισμάτων (πίν. Ββ) που στη συνέχεια αποστέλλονται σε Έλληνες και ξένους μελετητές για τη διευκόλυνση στην έρευνά τους.

Εξάλλου η φύλαξη των μολυβδοβούλλων, μετά από τη συντήρησή τους στο εργαστήριο, γίνεται σε ειδικές μεταλλικές νομισματοθήκες με συρτάρια από πλαστική ύλη (plexiglas), για την αποφυγή οργανικών οξέων (πίν. Βα). Πριν από την τοποθέτησή τους στη θέση αυτή κατασκευάζονται γύψινα εκμαγεία, που όπωσδήποτε ή αντοχή τους στη φθορά από το πέρασμα του χρόνου είναι μεγαλύτερη.

Η συνέχιση της επανεκθετικής εργασίας ήταν μια αναγκαιότητα που δεν επιδεχόταν μεγάλη αναβολή· έπρεπε όμως πρώτα να γίνουν όρισμένες απαραίτητες αναθεωρήσεις και μεταβολές στα εκθέματα της Νότιας (πίν. Γα-β) και Νοτιοδυτικής αίθουσας (πίν. Δα-β), που θα ανταποκρίνονταν στα νεώτερα επιστημονικά δεδομένα (είκ. 1). Η διάταξη των αντικειμένων στο σύνολό της παρέμεινε η ίδια με εκείνη που είχε γίνει το 1955/1956 από την Ειρήνη Βαρούχα - Χριστοδουλοπούλου (βλ. παραπάνω σ. 5).

Στη Νότια αίθουσα είναι τοποθετημένες οι μεγάλες ορθογώνιες προθήκες με τα τάλαντα, τους δβελούς⁷, τα αρχαία και βυζαντινά σταθμιά, όπως επίσης η μικρή προθήκη του τοίχου με τη

1. Πολύτιμη στάθηκε στην αρχή η πρόθυμη συμπαράσταση του έμπειρου τεχνίτη Ανδρέα Μαυραγάνη, όπως και της τότε επιστημονικής βοηθού κυρίας Σοφίας Τζινιέρη-Μπελιμπασάκη. Βλ. σχετικά ΑΔ 21, 1966, Χρονικά, 7, σημ. 2 και ΑΔ 22, 1967, 8, σημ. 1. α'. Από το 1967 έως το 1971 εργάζεται για τη συντήρηση των νομισμάτων και μολυβδοβούλλων του Μουσείου ο ειδικευμένος τεχνίτης Σπύρος Σπυρόπουλος, που από χρόνια δούλευε στις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής στην Αγορά. Η απασχόλησή του στο Νομισματικό Μουσείο δεν ήταν συνεχής, αλλά η συμβολή του τα χρόνια εκείνα ήταν πολύτιμη. Βλ. ΑΔ 23, 1968, 12· 24, 1969, 7· 25, 1970, 8 και 26, 1971, 9.

2. Από την εποχή αυτή και μέχρι σήμερα την ευθύνη του εργαστηρίου έχει η ειδικευμένη στα θέματα συντήρησης των μετάλλων κυρία Μαρίνα Πέτρου-Λυκιαρδοπούλου, με μία διακοπή περίπου δύο ετών για μετακαταδουση στο Institute of Archaeology του Λονδίνου. Στο διάστημα αυτό την ευθύνη είχε ο πτυχιούχος του παραπάνω Ίνστιτούτου κ. Ανδρέας Γεωργιάδης, που αποχώρησε την άνοιξη του 1978. Βλ. ΑΔ 27, 1972, 5· 28, 1973, 5· 29, 1973-1974, 10 και 13. Οι αναφορές για το Μουσείο σχετικά με τα επόμενα χρόνια 1975-1978 έχουν δοθεί για να τυπωθούν στους αντίστοιχους τόμους του Αρχαιολογικού Δελτίου.

3. Στο εργαστήριο του Μουσείου συντηρούνται κάθε χρόνο εκατοντάδες νομίσματα που ανήκουν στις διάφορες αρχαιολογικές περιφέρειες.

4. Παρακολουθούν τον τρόπο καθαρισμού και συντήρησης των νομισμάτων στο εργαστήριο του Μουσείου συντηρητές από διάφορες αρχαιολογικές περιφέρειες.

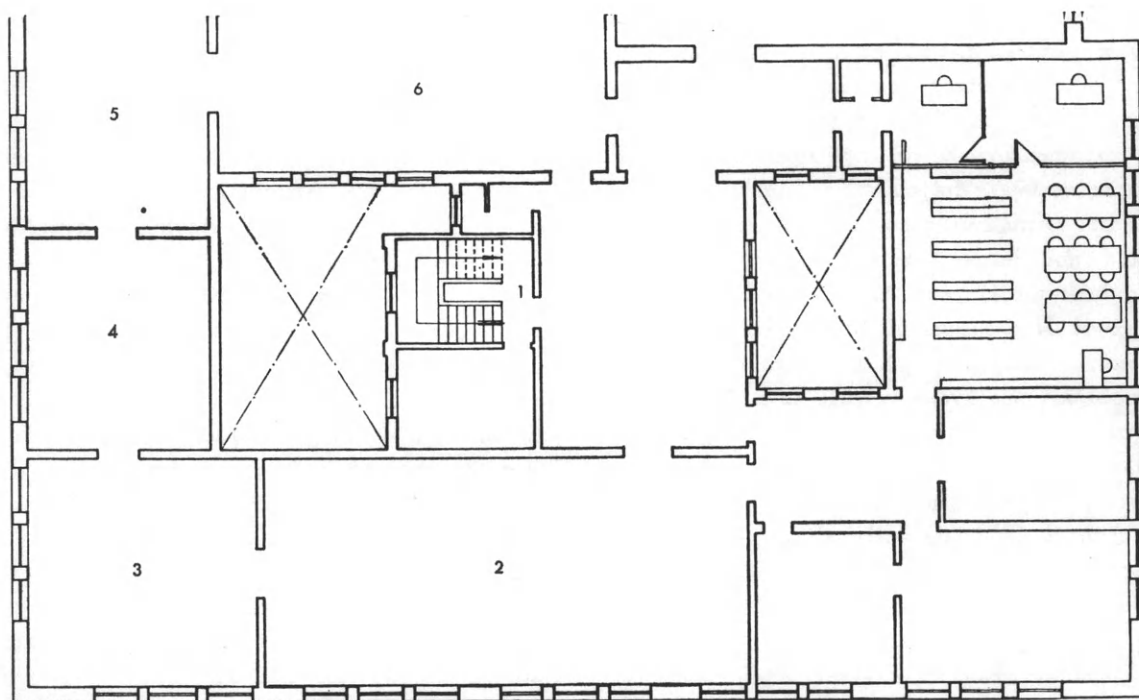
5. Χρησιμοποιείται περισσότερο αυτή η μέθοδος καθαρισμού, για να διατηρηθεί κατά το δυνατό η πατίνα του χρόνου.

6. Στο βάθος δεξιά του πίν. Αα διακρίνεται η συσκευή αυτή.

7. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Σιδηροί Όβελοί, ΑΑΑ II, 1969, 436-445.

μοναδική στον κόσμο σφραγίδα ἀρχαίου ἀθηναϊκοῦ τετραδράχμου¹ καὶ ἡ κιονόσχημη προθήκη μετὸ χρυσὸ μετάλλιο τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα, πού στη μιὰ πλευρά του εἰκονίζεται ἡ προτομή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου με ἀττικό κράνος καὶ τὸ

ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν, πού ἀποτελοῦν ἓνα μικρὸ μόνο τμήμα τῆς πλούσιας συλλογῆς τοῦ Μουσείου. Ἐπίσης σὲ δύο χωρίσματα τῆς τετάρτης προθήκης ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀξιόλογα βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα, ὅπως καὶ σὲ ἑπτὰ χωρίσματα ἡ

Εἰκ. 1. Κάτοψη Νομισματικοῦ Μουσείου. Ἐκθεσιακοὶ χώροι: 1. Εἴσοδος. 2. Νότια αἴθουσα. 3. Νοτιοδυτικὴ αἴθουσα. 4. Δυτικὴ αἴθουσα. 5. Βορειοδυτικὴ αἴθουσα. 6. Βόρεια αἴθουσα. 7. Βιβλιοθήκη.

χρυσὸ λεπτὸ ἔλασμα μετὴν προτομή πιθανότατα τῆς Ὀλυμπιάδας τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα, πού βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀκαδημίας Πλάτωνος, τὸ 1963². Στὶς τέσσερις μεγάλες ἐπιτραπέζιες προθήκες ἔχουν ἐκτεθεῖ ἀντιπροσωπευτικὲς σειρὲς ἀρχαίων ἐλληνικῶν νομισμάτων³, ὅπως καὶ

συλλογὴ τῶν ἀρχαίων νομισμάτων τῶν Ἰονίων νήσων τοῦ Ἀλεξάνδρου Μουρούζη (βλ. παραπάνω, σ. 1 καὶ σημ. 3).

Στὴ Νοτιοδυτικὴ αἴθουσα, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐπιτραπέζιες προθήκες, βρίσκονται ἐκτεθειμένα τὰ Πτολεμαϊκὰ νομίσματα πού, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, προέρχονται ἀπὸ τὴ θαυμαστὴ Συλλογὴ τοῦ Ἰωάν. Δημητρίου⁴ (βλ. παραπάνω, σ. 1 καὶ σημ. 4). Θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο ἔχει τὴν καλύτερη στὸν κόσμον συλλογὴ Πτολεμαϊκῶν νομισμάτων, ὅπως καὶ Ἀλε-

1. Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Σφραγὶς Ἀθηναϊκοῦ Τετραδράχμου, *Corolla Numismatica*, Numismatic Essays in Honour of Barclay Head (Oxford 1906), 285-295. Κ. ΚΟΝΟΦΑΓΟΣ - Ε. ΜΠΑΝΤΕΚΑ - Κ. ΤΣΑΤΜΟΥ, Ἡ ἀθηναϊκὴ τεχνικὴ τῆς νομισματοκοπίας κατὰ τὴν Κλασσικὴν Ἐποχὴν, ΠΑΑ 51, 1976, 384-387.

2. Εἰρ. ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Νομισματικὴ Συλλογὴ, ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 15.

3. Ἡ ἐκθεσιὴ ἀκολουθεῖ τὴ γεωγραφικὴ κατάταξη τοῦ Barclay Head (βλ. παραπάνω σ. 5), ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἐλληνικὲς ἀποικίες (Ἰσπανία, Γαλλία, Ἰταλία, Σικελία) καὶ καταλήγοντας στὶς κοπὲς τῶν βασιλέων τῆς

Συρίας, Παρθίας, Βακτρίας καὶ Ἰνδίας, ὅπως καὶ Ζευγιντανίας.

4. F. FEUARDENT, Collections Giovanni di Demetrio, *Numismatique, Égypte Ancienne, 1ère Partie, Monnaies des Rois* (Paris 1869)· 2ème Partie, *Domination Romaine* (Paris 1871).

ξανδρινών κοπών της Ρωμαιοκρατίας. Στη δεύτερη προθήκη εκτίθεται μια έντυπωσιακή συλλογή γλυπτών λίθων, που οι περισσότεροι ανήκουν στη δωρεά που έκανε στις αρχές του αιώνα ο Κωνστ. Καραπάνος (βλ. παραπάνω, σ. 1 και σημ. 7). Στην ίδια προθήκη έχουν τοποθετηθεί και οι λίθοι από τη συλλογή του Δημοσθ. Τζιβανόπουλου (βλ. παραπάνω, σ. 1 και σημ. 8)¹. Κρίθηκε σκόπιμο για την καλύτερη προβολή όρισμένων έκθεμάτων, που παρουσιάζουν ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον να κατασκευαστούν για την αίθουσα αυτή τρεις μικρές προθήκες τοίχου². Στη μία τοποθετήθηκε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα «εύρήματα» του Μουσείου, που αποτελείται από 51 χρυσούς στατήρες Φιλίππου Β' και 'Αλεξάνδρου Γ'³, μαζί με 5 χρυσά Πτολεμαϊκά νομίσματα από τα σπανιότερα που υπάρχουν στη Συλλογή του (βλ. πίν. Δα). Στις άλλες δύο έχουν εκτεθεί λίθοι από τις παραπάνω Συλλογές που χρονολογούνται από τον 7ο αιώνα π.Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια με χαρακτηριστικές παραστάσεις (πίν. Δβ).

Από το 1971 μία τρίτη αίθουσα εκθέσεως, η Δυτική, είναι προσιτή στο κοινό (πίν. Ε), έχοντας σαν κύριο χαρακτηριστικό την παρουσίαση παλαιών και πρόσφατων δωρεών, όπως και αξιόλογα «εύρήματα» από την 'Ηπειρωτική 'Ελλάδα⁴. Στην άριστη προθήκη του τοίχου έχουν εκτεθεί «θησαυροί» και τα άγγεϊα μέσα στα όποια βρέθηκαν τα νομίσματα. 'Η απόκρυψη των περισσότερων από αυτούς συνδυάζεται με μεγάλα ιστορικά γεγονότα, όπως είναι η καταστροφή της 'Ολύμπου από το Φίλιππο Β', το 348 π.Χ.⁵, ή

σχετικά με τα γεγονότα του 43 π.Χ. και την κατάληψη της Μακεδονίας από το Βρούτο ή τη μάχη των Φιλίππων, το 42 π.Χ.⁶, και διάφορες άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, αναφορικά πάντοτε με κρίσιμες στιγμές της ιστορίας της πόλεως.

'Επίσης έχει δημιουργηθεί στην ίδια αίθουσα μια άλλη προθήκη τοίχου, όπου παρουσιάζονται νομίσματα που εικονίζουν αρχαία γλυπτά, όπως το ξακουστό σύμπλεγμα του χαλκοπλάστη Μύρωνος («'Αθηνά και Μαρσύας») στην πίσω πλευρά αθηναϊκού νομίσματος της Ρωμαιοκρατίας, ή ακόμη τα γλυπτά του Δαμοφώντος που ήταν στην μέση στο σηκό του ναού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, στον όπισθόφυτο ενός χάλκινου νομίσματος της Μεγαλοπόλεως της εποχής της 'Ιουλίας Δόμνας⁷.

Από τις παλιές δωρεές, είναι εκτεθειμένα τμήματα από τις συλλογές του 'Αλεξάνδρου Σούτζου και του 'Ερρίκου Σλήμαν. Παράλληλα παρουσιάζονται και από τις νεώτερες προσφορές, ή συλλογή των αρχαίων ελληνικών και βυζαντινών νομισμάτων της συλλογής 'Ιωάννου Κινδύνη, όπως και τα παρθικά και ινδοελληνικά νομίσματα από τη συλλογή Γιάννη Βασιλείου. Θα πρέπει να αναφερθεί ακόμη και ο μοναδικός στον κόσμο, ύπατικός χρυσός σόλιδος του 'Ιουστινιανού Α' από τη συλλογή των βυζαντινών νομισμάτων του 'Ηλία Καντά⁸, που είναι εκτεθειμένος σε μια μικρή ειδική προθήκη τοίχου.

Το 1974 είχε συμπληρωθεί ο έξοπλισμός για την επανέκθεση στην τετάρτη, βορειοδυτική αίθουσα εκθέσεως του Μουσείου. 'Η τοποθέτηση των εκθεμάτων επρόκειτο να γίνει τον 'Ιούλιο του 1974, όταν συνέβησαν οι δραματικές ιστορικές περιπέτειες της Κύπρου και στη συνέχεια αυτών δημιουργήθηκε η αναγκαιότητα να μεταφερθούν

φές στην 'Ολυμπο το 1931. Βλ. An Inventory of Greek Coin Hoards (New York 1973) 374, αρ. 372.

6. Βλ. ΕΙΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Νομισματική Συλλογή, ΑΔ 17, 1961/1962, 5 («εύρημα» Πλατανιά).

7. Βλ. ΒΑΣ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ, Λυκοσούρας αγάλματα επί νομίσματος, ΑΕ 1911, 193. Β. ΣΤΑΗΣ, Τὰ ἐν Λυκοσούρα αγάλματα τοῦ Δαμοφώντος, ἐπὶ ἀνεκδότου χαλκοῦ νομίσματος τῶν Μεγαλοπολιτῶν, ΔΕΝΑ 14, 1912, 45-47.

8. Βλ. ΜΑΝΔΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, An Unpublished Consular Solidus of Justinian I, στὸ ΜΝ ΧΙΙ, 1966, 75-77, ὅπως καὶ στὸ ΑΔ 24, 1969, 9.

1. Στην ίδια επιτραπέζια προθήκη μαζί με τους γλυπτούς λίθους έχει τοποθετηθεί και ένα μικρό τμήμα της ανεκτίμητης δωρεάς της συλλογής 'Εμπεδοκλή, που αριθμεί χιλιάδες νομίσματα (βλ. παραπάνω σ. 2 και σημ. 3). Τα νομίσματα αυτά πρόκειται σύντομα να μεταφερθούν στην τετάρτη βορειοδυτική αίθουσα εκθέσεως, όπου θα εκτεθούν με μια μεγαλύτερη επιλογή από σπάνιες κοπές της ίδιας συλλογής σε ιδιαίτερη προθήκη.

2. ΑΔ 26, 1971, Β1, Χρονικά, 9.

3. Βλ. G. ROGER EDWARDS, MARGARET THOMPSON, A Hoard of Gold Coins of Philip and Alexander from Corinth, AJA 1970, 343-350, πίν. 89, 90. GEORGES LE RIDER, Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II (1977) 429-430.

4. ΑΔ 24, 1969, 7· ΑΔ 25, 1970, 8· ΑΔ 26, 1971, 9.

5. Πρόκειται για τον δεύτερο θησαυρό από τις άνασκα-

οἱ ἀρχαιότητες ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Λευκωσίας στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1975 ἐγκαινιάστηκε ἡ ἐκθεσή τους στοὺς κενούς χώρους τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ὅπου φιλοξενήθηκαν ἕως τὸν Μάιο τοῦ 1979. Μετὰ τὸν ἐπαναπατρισμὸ τῶν ἀρχαίων πολύτιμων ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου τῆς Λευκωσίας, ἄρχισε καὶ πάλι ἡ τακτοποίηση τῆς τέταρτης αἰθουσας ἐκθέσεως καὶ προγραμματίστηκε ἡ ἐπανεκθετικὴ ἐργασία.

Ἡ αἴθουσα αὐτὴ θὰ ἔχει κυρίως χαρακτηρὰ ἐκπαιδευτικὸ καὶ μορφωτικὸ, παράλληλα μὲ τὴν παρουσίαση ἀξιόλογων προσκτημάτων τοῦ Μουσείου, ὅπως εἶναι ἡ Συλλογὴ Ἐμπεδοκλῆ, τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπόκτημα στὶς τελευταῖες δεκαετίες (βλ. παραπάνω σ. 2 καὶ σημ. 3).

Ὁ ἐπισκέπτης θὰ ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσει ἐξειδικευτὰ τὴν κοπὴ τοῦ νομίσματος ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., μέχρι τοὺς βυζαντινούς χρόνους. Ταυτόχρονα θὰ ἔχει τὴ δυνατότητα μὲ μιὰ θεματικὴ παρουσίαση ὁρισμένου ὕλικου (δηλαδή νομίσματα ποὺ ἀπεικονίζουν ἀγάλματα, ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, θεοὺς, ἥρωες, μυθολογικὲς παραστάσεις) νὰ διαπιστώσει ὅτι τὰ νομίσματα εἶναι μιὰ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς θρησκείας.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἐκθεσιακὴ προβολὴ τῶν νομισμάτων, μιὰ ἄλλη βασικὴ φροντίδα εἶναι ἡ κατάταξη τοῦ τόσο πλούσιου καὶ πολυποικίλου ὕλικου τοῦ Μουσείου, ποὺ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐκτεθεῖ καὶ φυλάσσεται σὲ εἰδικὲς νομισματοθηκὲς¹. Ἡ ταξινόμησή του πρέπει νὰ γίνῃ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλα προσιτὸ τόσο στοὺς πολυπληθεῖς μελετητές, ὅσο καὶ στὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ του². Ὁ Σβορώνος εἶχε

ἐγκαινιάσει μιὰ κατάταξη κατὰ κατηγορίες (βλ. σημ. 1) καὶ εἰδικότερα γιὰ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ νομίσματα μιὰ ταξινόμηση κατὰ νομισματοκοπεῖα, προχωρώντας στὴ διάσπαση τῶν νομισματικῶν «θησαυρῶν», ὅπως καὶ ὁρισμένων δωρεῶν. Οἱ διάδοχοί του κατὰ κανόνα δὲν ἀκολούθησαν αὐτὴ τὴ διαδικασίαν, ποὺ εἶχε σὰν ἐπακόλουθο τὴ δημιουργία εἰδικῶν συνθηκῶν σχετικὰ μὲ τὴν ὅλη διάταξη τοῦ ὕλικου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν νέα κριτήρια γιὰ τὴν τακτοποίηση καὶ ταξινόμηση τῶν ἀντικειμένων, ποὺ θὰ ἀνταποκρίνονταν ἀποτελεσματικὰ στὶς σημερινὲς ἀνάγκες τοῦ Μουσείου. Ὡς πρώτη ἐνέργεια, κρίθηκε σκόπιμο νὰ γίνῃ μιὰ προσπάθεια ἀνασύστασης τῶν «θησαυρῶν» καὶ στὴ συνέχεια ἡ τοποθέτησή τους σὲ εἰδικὰ διαμορφωμένες γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ νομισματοθηκὲς. Δόθηκε προτεραιότητα στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ «εὐρήματα», γιὰ τὴν ἀποδελτίωσή τους, ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1968, βρισκόταν σ' ἓνα πολὺ ἱκανοποιητικὸ σημεῖο³. Ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐργασία αὐτὴ σχετικὰ μὲ τὴν τακτοποίηση τῶν «εὐρημάτων»⁴, θὰ εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ ἐνταχθοῦν ὅλα ἐκεῖνα τὰ προσκτήματα ποὺ πλούτισαν τὸ Μουσεῖο στὰ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σβορώνου, κατὰ κατηγορίες καὶ νομισματοκοπεῖα. Οἱ πολυπληθεῖς δωρεὲς θὰ παραμείνουν ἐνιαῖα σύνολα καὶ δὲν θὰ διασπασθεῖ ἡ ἐνότητά τους.

Στὴν ἀρτιότερη λειτουργία τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου συντελοῦν ἀκόμη οἱ ἐξῆς παράγοντες:

μελετῆς στὴ Βέροια, ποὺ ἀπὸ τὸ 1978 βρίσκεται γιὰ μετεκπαίδευση στὴ Γερμανία. Ἀπὸ τὸ 1968 ἐργάζεται ὡς ἐπιστημονικὴ βοηθὸς καὶ τώρα ὡς ἀρχαιολογικὴ γραμματεὺς ἡ κ. Ἡὼς Τσούρτη-Κούλη. Ἐξ᾽ ἄλλου ἀπὸ τὸ 1971 ἕως τὴν ἀνοίξη τοῦ 1979 ἐργάστηκε ὡς ἐπιστημονικὴ βοηθὸς ἡ κ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, ποὺ τώρα τοποθετήθηκε στὴν Πολιτιστικὴ Γενικὴ Διεύθυνση τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Τέλος ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1978 ἐργάζεται ὡς ἐπιστημονικὴ βοηθὸς καὶ ὡς ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἡ κ. Βάσω Ἀθανασοπούλου-Πέννα.

3. Τὸ 1971 ἡ ἐργασία ἀποδελτιώσεως 250 περίπου ἀρχαίων ἑλληνικῶν «θησαυρῶν» εἶχε ὀλοκληρωθεῖ καὶ τὸ 1973 τὸ ὕλικό αὐτὸ δημοσιεύτηκε στὸ *Inventory of Greek Coin Hoards* (New York 1973). Βλ. σχετικὰ ΑΔ 29, 1973-1974, Χρονικά, 10.

4. Ἡ ἀποδελτίωση καὶ μετὰ ἡ τοποθέτησή σὲ εἰδικὲς νομισματοθηκὲς θὰ συνεχισθεῖ καὶ γιὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς, τοὺς βυζαντινοὺς, τοὺς μεσαιωνικοὺς, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς νεώτερους «θησαυροὺς».

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς χιλιάδες τῶν νομισμάτων ποὺ ὑπάρχουν στὸ Μουσεῖο, ἀξιοπρόσεκτες εἶναι καὶ οἱ συλλογὲς τῶν βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων, τῶν γλυπτῶν λίθων, τῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν σταθμίων, τῶν μολύβδινων καὶ χάλκινων συμβόλων, τῶν νεώτερων μεταλλίων, ὅπως καὶ ἐκεῖνη τῶν γύψινων ἐκμαγείων ἀπὸ διάφορα ξένα μουσεῖα.

2. Ἀνάλογα μὲ τὴ δραστηριότητα ποὺ ἔχει ἀναπτύξει καὶ τὴ θέση ποὺ κατέχει ἀνάμεσα στὰ μεγαλύτερα νομισματικὰ μουσεῖα τοῦ κόσμου, τὸ προσωπικὸ ποὺ ἀπασχολεῖται ἐπιστημονικὰ στὸ Μουσεῖο εἶναι σχετικὰ ὀλιγάριθμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑφορο, τὸ 1975 τοποθετήθηκε ὡς ἐπιμελητὴς ὁ κ. Ἰωάννης Τουράτσογλου, ἕως τότε ἐπι-

α) 'Η λεπτομερειακή καταγραφή τῶν προσκτημάτων κάθε χρονιᾶς σὲ εἰδικὰ εὑρετήρια. β) 'Η τακτοποίηση τοῦ παλίου ἀρχείου τῶν ἐγγράφων. γ) 'Η διευθέτηση σὲ νέα βάση καὶ ὁ πλουτισμὸς μὲ νέα συγγράμματα τῆς ἀξιόλογης καὶ ἐξειδικευμένης βιβλιοθήκης, ποὺ θεωρεῖται μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς στὸ εἶδος τῆς, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς παλιὲς ἐκδόσεις ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα. δ) 'Η ταξινόμηση πολλῶν ἀνατύπων ποὺ βοηθοῦν σημαντικὰ στὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο ποὺ συντελεῖται στὸ Μουσεῖο. ε) 'Η δημιουργία στὰ τελευταῖα χρόνια ἑνὸς φωτογραφικοῦ ἐργαστηρίου¹, ποὺ βελτιώνεται συνεχῶς ὁ ἐξοπλισμὸς του, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ ἀποτελεσματικὰ στὶς μεγάλες ἀνάγκες ποὺ ὑπάρχουν. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ πλουτισθεῖ σημαντικὰ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο καὶ θὰ διασφα-

λισθοῦν ἀκόμη περισσότερο τὰ ἀνεκτίμητα ἀντικείμενα ποὺ φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο.

Τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο δὲν ἔχει σὰν μοναδικὸ σκοπὸ τοῦ τῆ φύλαξης, τῆ συντήρησης καὶ τῆς ἐκθεσιακῆς προβολῆς τῶν νομισμάτων, εἶναι παράλληλα καὶ ἓνας τόπος ἔρευνας καὶ μελέτης. Πολλοὶ ξένοι καὶ Ἕλληνες ἐπιστήμονες τὸ ἐπισκέπτονται κάθε χρόνο καὶ ἐργάζονται στὴ βιβλιοθήκη του. Εἶναι μιὰ ἀστείρευτη πηγὴ γιὰ κάθε μελετητὴ τῆς Νομισματικῆς ἐπιστήμης.

Τώρα ποὺ ἔφθασε στὸ τέλος τῆς ἡ σύντομης αὐτῆς ἀναδρομῆς, γιὰ μιὰ δύσκολη καὶ ἐπίπονη πορεία 150 χρόνων, εἶναι φυσικὸ νὰ ἀναλογισθοῦμε καὶ πάλι τοὺς ἀγῶνες τοῦ «ἥρωα κτίστη», τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἔδωσε στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο τὴν ἐπιστημονικὴ του ὑπόσταση.

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ - ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ

1. Τὴν εὐθύνη ἔχει ὁ μόνιμος ὑπάλληλος κ. Βασ. Σοφικίτης.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΝΗΜΕΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ

(Πίνακες Z - IA)

A. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ¹

Ἐκεῖνος πού φθάνει μέ τὸ πλοῖο τῆς γραμμῆς στὸ λιμάνι τοῦ Βαθέος² βλέπει στὰ δεξιὰ του, πάνω ἀπὸ τὸ γραφικὸ Κοκκάρι, τὴ γυμνὴ καὶ ἀνεμόδαρτη κορφή τοῦ Λάζαρου σάν μιὰ πυραμίδα, πού ἡ ἀνατολική της πλευρά, κατεβαίνοντας ὁμαλότερα, σβῆνει ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὑψώματα. Ἀπὸ τὴ νότια μεριά τοῦ νησιοῦ τὴ βλέπει καὶ πάλι ἀπὸ τὸ Μισόκαμπο. Καὶ πιδ πέρα θὰ τὴ δεῖ ξανά, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια καὶ τὰ καλάμια τοῦ Ἡραίου, νὰ ὑψώνεται, κοντινὴ καὶ ἀπόμακρη μαζί, πάνω ἀπὸ τοὺς δασωμένους λόφους.

Τὸ βουνὸ τοῦ Λάζαρου, μέ ὕψος 1037 μ., ἀποτελεῖ τὴ δευτέρη σὲ ὕψος κορυφή (μετὰ τὸν Προφήτη Ἡλία μέ ὑψόμ. 1140 μ.) τοῦ ἀνατολικοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τοῦ νησιοῦ, πού ἀναφέρεται στίς ἀρχαῖες πηγές μέ τὸ ὄνομα Ἀμπελος³. Τὸ κάστρο πού ὑπάρχει στὴν κορυφή του δὲν διακρίνεται σήμερα ἀπὸ μακριά, καθὼς τὰ γκρεμισμένα τεῖχη του δέθηκαν πιά μέ τίς γραμμές τῶν βράχων (πίν. Ζβ). Ἡ ἀνάβαση ὡς ἐκεῖ εἶναι δύσκολη

καὶ ἐπίπονη⁴. Εὐκολότερα φθάνει κανεὶς ἀπὸ τὰ βόρεια. Ὁ ἀγροτικὸς δρόμος μετὰ τοὺς Βουρλιῶτες (ὕψόμ. 360 μ.) ἀφήνοντας ἀριστερά του τὴ μονὴ Βροντᾶ, προχωρεῖ ὡς τίς ρίζες τοῦ ψηλοῦ καὶ ἀπόκρημνου βράχου. Ἐκεῖ ἀκριβῶς βρίσκεται μιὰ πηγὴ μέ κατὰψυχο νερό, πού ἡ σημασία της σὲ παλιότερους καιροὺς θὰ ἦταν ἀσφαλῶς μεγαλύτερη⁵. Μετὰ τὴν πηγὴ ἕνας νέος δρόμος ὁδηγεῖ στὸ πλάτωμα ἀνάμεσα στὰ βουνὰ τοῦ Λάζαρου καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία, ἀπὸ ὅπου, μέ πορεία μιστῆς περίπου ὥρας πάνω σὲ βράχια καὶ ἀπότομες πλαγιές, φθάνει κανεὶς ὡς τὴν κορυφή.

Τὸ μεγάλο πλάτωμα τῆς κορυφῆς, μέ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, ἔχει μῆκος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. γύρω στὰ 380 μ. καὶ πλάτος ἀπὸ Α. πρὸς Δ. γύρω στὰ 120 μ. Τὸ τεῖχος πού τὸ ζώνει ὁλόγυρα εἶναι καμωμένο ἀπὸ ἀδούλευτες πέτρες χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα (ξερολιθιά). Ἐξωτερικά, στίς 2 ὕψεις, ἔχουν τοποθετηθεῖ μεγάλυτερες πέτρες ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ γεμίστηκε μέ μι-

αὕτη δὲ ὑπέρκειται τῆς Σαμίων πόλεως· τὸ χωρίο αὐτὸ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς προσθήκη τοῦ ἀρχαίου σχολιαστῆ (RE IA, 1920, στ. 2176, ἐν λ. Σάμος), ἡ σημασία του ὅμως γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος στὸν ἀνατολικὸ ὄρεινὸ ὄγκο, δὲν μειώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό. Τὸ ὄνομά του τὸ χρωστᾶει τὸ βουνὸ στὰ πολλὰ ἀμπέλια, πού ὅπως καὶ τότε δίνουν ἀκόμα τὸ περίφημο σαμιώτικο κρασί.

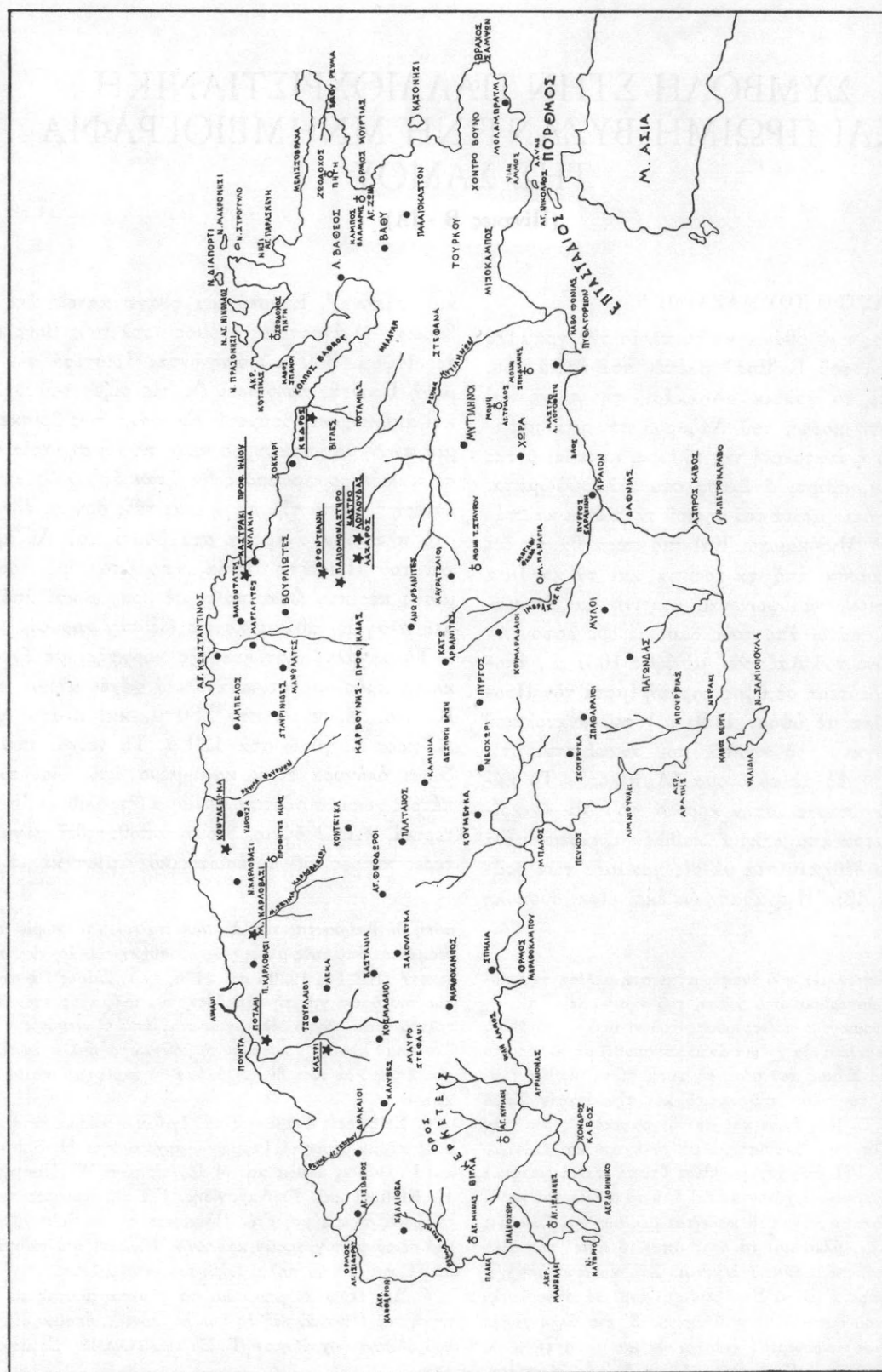
4. Στίς τρεῖς ἀναβάσεις πού ἔγιναν συνολικά κατὰ καιροὺς πῆραν μέρος οἱ Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι H. Schmidt καὶ U. Gehrig καθὼς καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες W. Hoepfner, H. Kienast καὶ Γ. Λαχανίδης. Γιὰ τίς διαφορὲς παρατηρήσεις τοὺς εὐχαριστῶ. Ἰδιαιτέρως τὸν κ. Schmidt γιὰ μιὰ σειρά φωτογραφιῶν καὶ τὸν κ. Kienast γιὰ τὰ σχέδια ἀρ. 1 καὶ 2 πού πολὺ βοήθησαν στὴ μελέτη.

5. Δὲν ξέρω ἂν μπορούμε νὰ τὴν ταυτίσουμε μέ τὴν πηγὴ τοῦ Πινακᾶ, «ἐξ ἧς πολλοὶ πιόντες, ἐπαθον διὰ τὴν τοῦ ὕδατος ψυχρότητα» (Ε. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακὰ I, 12).

1. Τὰ τοπωνύμια πού ἀναφέρονται στὴ μελέτη σημειώνονται μέ ἀστερίσκο στὸ χάρτη τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 1).

2. Τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ — τὸ Βαθὺ — ἔχει στὰ τελευταῖα χρόνια ἀντικατασταθεῖ μέ τὸ ἀόριστο καὶ ἄχρωμο Σάμος πού μόνο σύγχυση φέρνει καθὼς ταυτίζεται μέ τὸ ὄνομα τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν ἀρχαία Σάμο (Τηγάνι). Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μέ τὸ γραφικὸ Τηγάνι (τὴν ἀρχαία πόλη) πού βαφτίστηκε μέ τὸ ἥχηρὸ καὶ ἐπίσημο Πυθαγόρειο. Τὸ πιδ ἄσχημο εἶναι ὅτι τὰ παλιὰ γραφικὰ ὀνόματα ἄρχισαν νὰ χάνονται καὶ ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ.

3. ΣΤΡΑΒΩΝ XIV 638 καλεῖται μὲν οὖν καὶ ἄκρα τις Ἀμπελος..., ἀλλὰ καὶ τὸ ὄρος ἅπαν, ὃ ποιεῖ τὴν ὄλην νῆσον ὄρεινὴν, ὁμωνύμως λέγεται. Στὸ κείμενο ὑπάρχει κάποια ἀσάφεια καὶ ὁ Στράβων φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ τὴν ὀνομασία τοῦ δυτικοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου. Σ' ἕνα ἄλλο χωρίο ὅμως (X 488) ἀναφέρει: ἐνδοξον δὲ καὶ ἐν αὐτῇ (δηλ. στὴ Σάμο) ὄρος ὃ Κερακευὺς μᾶλλον δὲ τῆς Ἀμπέλου.

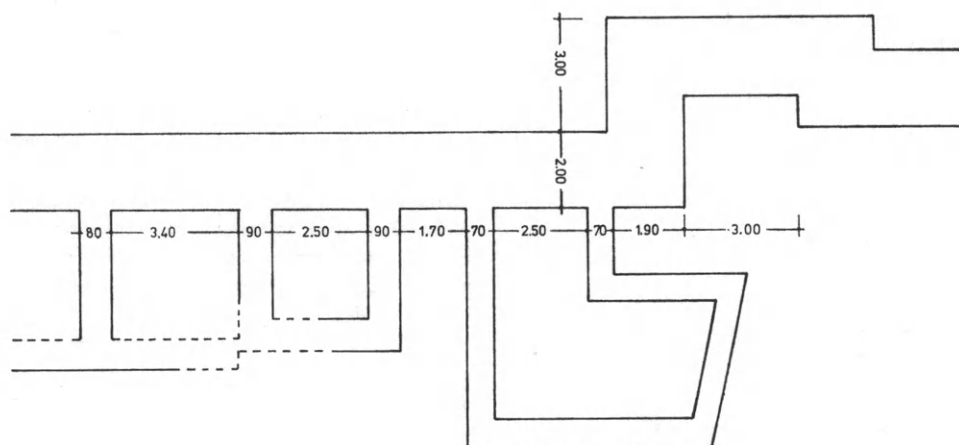
Είχ. 1. Χάρτης της νήσου Σάμου. Με άστεράσκο σημειώνονται τα τοπωνύμια που αναφέρονται στη μελέτη.

κρότερες (πίν. Ζα). Η προχειρότητα και η βιασύνη στην κατασκευή, που είναι φανερές παντού, αποτελούν την κυριότερη αιτία για την κακή σημερινή διατήρηση.

Τα γκρεμισμένα τείχη έχουν καλύψει τις πλαγιές με σωρούς από λίθους ενώ σε πολλά σημεία δεν σώζονται παρά μόνο τα θεμέλια ή ούτε και αυτά. Άνετα όμως παρακολουθεί κανείς την πορεία τους. Καλύτερα σώζεται το τμήμα της ΝΔ. πλαγιάς (πίν. Ζγ), όπου το ανώτερο ύψος φθάνει σήμερα τα 2 μ. Το πάχος του τείχους κυμαίνεται από 1.70 - 2 μ. και σε μερικά σημεία ξεπερνάει τα 2 μ.

Η μόνη πύλη που εντοπίστηκε βρίσκεται στη Ν.-ΝΔ. πλευρά που είναι σχετικά και η πιο όμαλή.

Μισοχωμένα σήμερα από τις πέτρες και τους θάμνους έρείπια από μικρά κτίσματα και δεξαμενές γεμίζουν το χαμηλότερο μέρος του πλατώματος (πίν. Ηα). Μια σειρά από μικρά δωμάτια ξεχωρίζει καθαρά δίπλα στο δυτικό τείχος άμεσα νότια από τον πύργο (είκ. 2, πίν. Ηβ). Το ίδιο το τείχος χρησιμοποιήθηκε για να όρισει τη δυτική πλευρά των δωματίων που δεν φαίνεται να επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Άνοιγμα θύρας δε διακρίνεται πουθενά. Η μεγαλύτερη όμως φθορά που παρατηρείται στους τοίχους της ανατολικής πλευράς των δωματίων υποδηλώνει πιθανότατα τη θέση των ανοιγμάτων. Πουθενά δεν διακρίνονται επίσης δάπεδα που μια ανασκαφική έρευνα θα μπορούσε ίσως να αποκαλύψει.

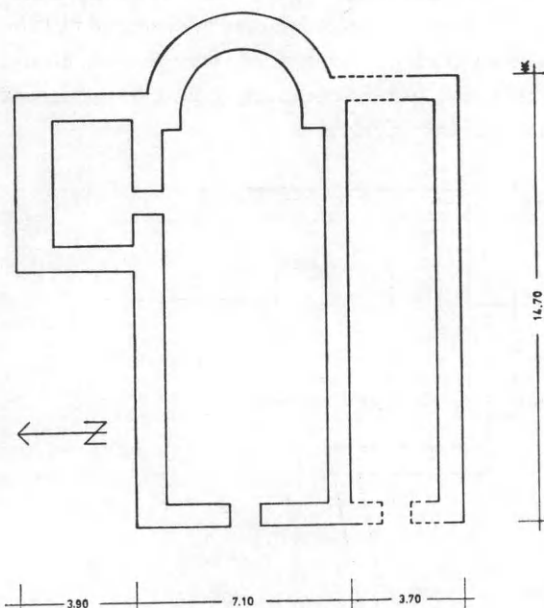
Είκ. 2. Δωμάτια κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του δυτικού τείχους.

Στην κάτοψη μοιάζει με τραπέζιο που η μικρή βάση του (έξωτερική πλευρά) έχει μήκος 1.10 μ. και η μεγάλη (εσωτερική πλευρά) 1.40 μ. Παρατηρείται δηλαδή μια προσπάθεια για τον περιορισμό του εξωτερικού ανοίγματος. Το πάχος του τείχους σ' αυτό το σημείο είναι σχεδόν παντού 2 μ. Έπειδή το μέρος μπορούσε να προσβληθεί ευκολότερα, η κατασκευή έγινε ισχυρότερη και πιο προσεγμένη και γι' αυτό διατηρήθηκε καλύτερα. Από την πύλη το μονοπάτι, που σήμερα δύσκολα αναγνωρίζεται, έφερνε προς τα δυτικά και τα νότια, δηλαδή προς την πηγή και προς τον κάμπο της Χώρας και την αρχαία πόλη της Σάμου. Πολύ βορειότερα από την πύλη, πάνω σε απόκρημνο βράχο, το δυτικό τείχος σχηματίζει μια πυργόσχημη προεξοχή (είκ. 2).

Οι τοίχοι των δωματίων, με πάχος 0.70-0.90 μ., είναι κτισμένοι με τον ίδιο τρόπο όπως και η όχύρωση, με την οποία άλλωστε συνδέονται άμεσα. Η ιδέα της παράταξης δωματίων σε επαφή με το τείχος και σε άμεση σχέση μ' αυτό δεν είναι σπάνια. Τέτοιοι τρόποι όχυρώσεως χρησιμοποιήθηκαν συχνότατα σε όλη την έκταση του ελληνικού χώρου¹. Στις περιπτώσεις βέβαια που τα κτίσματα δένονται με το εξωτερικό τείχος υπονοείται σύγχρονη κατασκευή και οργανωμένο από την αρχή σχέδιο. Στο κάστρο του Λάζαρου, οι τοίχοι των κτισμάτων είναι αναμφίβολα δεμένοι με το

1. Την ιδέα τη βρίσκουμε κιόλας στα νεολιθικά χρόνια σε άκροπόλεις όπως π.χ. στο Διμήνι και στο Σέσκλο (Δ. Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Νεολιθική Ελλάδα (1973) σχέδ. 17-18

τείχος. Έχουν λοιπόν κατασκευασθεί στην ίδια χρονική περίοδο με αυτό και έπειδή και τα άλλα κτίσματα του χώρου, όσο μπορεί να συμπεράνει κανείς τουλάχιστο σήμερα, είναι κατασκευασμένα με τον ίδιο τρόπο όπως και τα δωμάτια δίπλα στο τείχος και η επίχωση παρουσιάζει ομοιογένεια, πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βέβαιο πως το συγκρότημα ολόκληρο, τείχος και κτίσματα, κατασκευάστηκε σε μια εποχή και με βάση ένα υποτυπώδες βέβαιο, αλλά έναιο σχέδιο.

Εικ. 3. Κάτοψη του ναού του Κάστρου του Λάζαρου.

Προς τα βόρεια, όπου τα βράχια υψώνονται και το έδαφος γίνεται κακοτράχαλο, τα κτίσματα αραιώνουν. Εκεί βρίσκεται η μικρή εκκλησία του

και αναπαραστάσεις σχέδ. 9 και 19) και αργότερα στην προϊστορική εγκατάσταση στο Ήραϊο της Σάμου (H. WALTER, Das Heraion von Samos (1976) 13, εικ. 3). Στις Κυκλάδες ο ίδιος τρόπος εφαρμόζεται στον πρωτοκυκλαδικό συνοικισμό στο Καστρί της Σύρου (EVA-MARIA BOSSERT, Kastri auf Syros, AA 22, 1967 A, 53 κέ. εικ. 2). Πιο οργανωμένα είναι τα πράγματα στη μυκηναϊκή εγκατάσταση στη Μάλθη της Μεσσηνίας (N. VALMIN, AA 1935, 203, εικ. 17). Στη γεωμετρική εποχή και αργότερα βρίσκουμε την ίδια μορφή στη Βρουλιά της Ρόδου (K. F. KINCH, Vroulia (1914) 112, εικ. 34, 35, 37 και πίν. 1), την ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα στη Σίφνο (B. ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ, Η ακρόπολη του Αγίου Ανδρέου Σίφνου, AAA VI, 1973, 93, σχ. 1) και στα μετακλασικά χρόνια στη Μεσημβρία της Θράκης (A. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΠΑΕ

κάστρου (εικ. 3, πίν. Ηγ) ¹. Οι τοίχοι της, με πάχος 0.75-0.80 μ., εκτός από τον Β. τοίχο του κεντρικού χώρου, που φαίνεται να πλησιάζει το 1 μ. και εκείνον της άψίδας που φθάνει τα 1.18 μ.,

1969, 59 κέ., εικ. 1-34, πίν. 71β, 72α· 1970, 66 κέ., εικ. 1· 1973, 70 κέ., εικ. 2). Στη Μακεδονία εφαρμόστηκε ή ιδέα σε μια σειρά από μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις όπου «οι εξωτερικοί τοίχοι των άκραίων οικιών των χωρίων ηγούντο και, τυφλοί όντες, απέτελουν το έρυμα του χωρίου», όπως λέει χαρακτηριστικά ο Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Άνασκαφαι και έρευναι εν τη άνω Μακεδονία, ΑΕ 1932, 105 (στη θέση «Μπουφάρι» κοντά στο Τσοτύλι). Επίσης βλ. παρόμοια ΠΑΕ 1933, 59 και ΑΕ 1933, 65. Άλλά και σε μεγάλες πόλεις εφαρμόζεται ο ίδιος τρόπος με κύριο παράδειγμα την Όλυνθο, όπου τουλάχιστο το δυτικό της τμήμα φαίνεται να κτίστηκε πάνω σε οργανωμένο και έναιο σχέδιο (Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Για τα τείχη της Όλύνθου, Μακεδονικά 1949, 139, με σχετική βιβλιογραφία. Επίσης D. M. ROBINSON - J. W. GRAHAM, Excavations at Olynthus, VIII (1938) πίν. 108-110). Στη Νικόπολη της Ηπείρου σε μικρή άνασκαφή που έγινε τελευταία δίπλα στο βυζαντινό τείχος έντοπίστηκαν πρόχειρες κατασκευές που χρησιμοποιούσαν για πίσω τοίχο των μικρών δωματίων τους το ίδιο το τείχος. Όστόσο τα θεμέλια των κτισμάτων αυτών βρίσκονται σε ψηλότερο επίπεδο από το τείχος και ή σχέση τους με αυτό δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένη. Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμη. Τις πληροφορίες χρωστώ στην καλοσύνη της Έφορου Άρχαιοτήτων κ. Εύης Τουλούπα. Το ίδιο σύστημα εφαρμόστηκε ευρύτερα στα μεσαιωνικά χρόνια, σε νησιώτικους κυρίως οικισμούς που κινδύνευαν από την πειρατεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα κάστρα της Άντιπαρού και της Κιμώλου που μελετήθηκαν τελευταία από τους Γερμανούς αρχιτέκτονες W. HOEFFNER και H. SCHMIDT (Mittelalterliche städtegründungen auf den Kykladen - Inseln Antiparos und Kimolos, JdI 91, 1976, 291 κέ., ιδιαίτερα τα σχέδια εικ. 4-5 και 23-24. Στα βυζαντινά μοναστήρια, που δεν είναι παρά μία «μικρογραφία πόλεως» (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακή Άρχιτεκτονική (1958) 7), ή λύση αυτή χρησιμοποιήθηκε πολύ συχνά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το μοναστήρι των Ταξιαρχών στη Βοστίτσα που αναφέρεται στη μελέτη των W. HOEFFNER - H. SCHMIDT, ό.π. 339, εικ. 53. Σε πολλά μοναστήρια ο περίβολος είναι πραγματικό τείχος με επάλξεις και καταχύστρες (πρβ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ό.π. 7 κέ., εικ. 4 και 5), Στη μονή του Όσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (αυτόθι εικ. 8) ή παράταξη των κελλιών στη νότια πλευρά του περιβόλου παρουσιάζει ομοιότητες με την ομάδα των δωματίων κατά μήκος του δυτικού τείχους του κάστρου του Λάζαρου.

1. Δυστυχώς δεν έγινε ακόμη ή αποτύπωση των έρειπών. Με πρόχειρες μετρήσεις καθορίστηκε ή θέση του ναού σε σχέση με τις πλευρές του κάστρου: το κτίσμα

διατηρούνται σε καλή σχετικά κατάσταση. Είναι κτισμένοι με άπελεκητους λίθους και άσβεστοκονίαμα για συνδετική ύλη. Ο ναός είναι το μόνο κτίσμα στο λόφο όπου φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί κονίαμα¹ και σ' αυτή την αίτια όφείλεται και η καλύτερη διατήρηση. Αποτελείται από ένα κεντρικό κλίτος, που τελειώνει ανατολικά σε ήμικυκλική άψίδα, με έσωτερικό μήκος 15 μ. και πλάτος 5.40 μ. Η είσοδός του, με πλάτος 1 μ., βρίσκεται στο μέσο της δυτικής πλευράς. Η άψίδα είναι μεγαλύτερη από ήμικύκλιο με ύψος τόξου 2.70 μ. και χορδή 4.15 μ. Στη δεξιά πλευρά του ναού (νότια) σχηματίζεται ένα μακρόστενο κλίτος, με διαστάσεις 3 x 13.30 μ. Τα σημεία συνδέσεως των τοίχων του με τους τοίχους του κεντρικού κτίσματος, σε όση έκταση διακρίνεται σήμερα, είναι κατεστραμμένα, ό όμοιος τρόπος κατασκευής όμως αποκλείει μάλλον την πιθανότητα να άνήκει το κλίτος σε νεώτερη φάση.

Για την επικοινωνία του χώρου αυτού με τον πυρήνα του κτίσματος δεν είναι γνωστό κατά πόσο υπήρχε ένα άνοιγμα αντίστοιχο μ' αυτό που άνοιγεται στο Β. τοίχο του κεντρικού κλίτους. Ίχνη δεν διακρίνονται καθόλου και η διαφορά ύψους ανάμεσα στους δύο χώρους (το κεντρικό κλίτος βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη) δημιουργεί άμφιβολίες για μιá τέτοια υπόθεση. Είναι πιθανότερο να μην υπήρχε θύρα όπως συμβαίνει και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις². Στην άριστερή (βόρεια) πλευρά, σε ψηλότερο και πάλι επίπεδο από το κεντρικό κλίτος, υπάρχει ένας μικρός τετράπλευρος χώρος με διαστάσεις 4.15 x 2.65 μ., που θα πρέπει να σχετίζεται με τα παστοφόρια των παλαιοχριστιανικών βασιλικών³.

Από τη μορφή του χώρου και τα λαξεύματα

πάνω στα βράχια φαίνεται ότι και το τμήμα δυτικά από το μικρό δωμάτιο, που αντιστοιχεί στο δυτικό μισό του νότιου κλίτους, περιλαμβανόταν αρχικά στους χώρους του ναού. Ο τρόπος της στεγάσεως του κτίσματος, είναι άγνωστος· οι τοίχοι του εκτός από την άψίδα, είναι πολύ λεπτοί για να στηρίξουν καμάρα, ενώ κεραμίδια στέγης δεν παρατηρήθηκαν στο χώρο.

Με τη μορφή του το κτίσμα θυμίζει άμέσως το μικρό ναό στο Μισόκαμπο⁴ και τη βασιλική στο Ήραϊο⁵. Και σ' αυτά τα δύο μνημεία παρατηρείται η παράταξη βοηθητικών χώρων δεξιά και άριστερά από τον κεντρικό, που χρησίμευαν για τη θεραπεία θρησκευτικών και κοινωνικών αναγκών⁶. Όμοιότητες παρουσιάζει επίσης το κεντρικό κτίσμα με το μικρό παρεκκλήσι δίπλα στην παλαιοχριστιανική βασιλική του κάστρου του Λυκούργου Λογοθέτη στο Τηγάνι⁷. Αλλά και η τοιχοδομία οδηγεί στο μικρό ναό του Μισόκαμπου⁸. Σε τουτόν χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της άψιδας λιθόπλινθοι από τα έλληνιστικά κτίσματα, που βρίσκονταν στο χώρο, καθώς και λίγα τμήματα κεραμιδιών. Στους μακρούς όμως τοίχους χρησιμοποιήθηκαν άδούλευτες πέτρες και άσβεστοκονίαμα χωρίς τριμμένο κεραμίδι, όπως και στο ναό του κάστρου του Λάζαρου. Η όποιαδήποτε άμέλεια και προχειρότητα που παρουσιάζεται στον τελευταίο δικαιολογείται από τις διαφορετικές συνθήκες, κάτω από τις όποιες πρέπει να κτίσθηκε ό ναός. Οι όμοιότητες που παρουσιάζει ό ναός του Λάζαρου με τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Σάμου οδηγούν στην τοποθέτησή του στην ίδια εποχή. Για μιá άκριβέστερη χρονολόγηση όμως ό ναός δεν προσφέρει

άπέχει 65 μ. από τη ΒΑ. πλευρά του τείχους, 40 μ. από τη δυτική, 150-160 μ. από τη βόρεια και 220 μ. από την πύλη που βρίσκεται στα Ν. - ΝΔ. του χώρου.

1. Όσο διακρίνεται χωρίς άνασκαφή δεν υπάρχουν ίχνη κονιάματος ούτε στα φυσικά κοιλώματα των βράχων που διευρύνθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για την άποθήκευση νερού στα χαμηλότερα μέρη του πλατώματος.

2. Βλ. π.χ. το ναό στο Μισόκαμπο, Α. Μ. SCHNEIDER, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, AM 54, 1929, 96, εικ. 1.

3. Για τη θέση των παστοφορίων «έκατέρωθεν του ιερού» βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, ΑΕ 1929, 220-221. Σε ψηλότερο επίπε-

πεδο από τον κεντρικό χώρο βρίσκεται και το αντίστοιχο δωμάτιο-παστοφόριο της βασιλικής στο Μισόκαμπο (W. WREDE, Von Misokampos auf Samos, AM 54, 1929, 75).

4. SCHNEIDER, ό.π. 96, εικ. 1. WREDE, ό.π. 66, εικ. 2 και πίν. 31.

5. SCHNEIDER, ό.π. 122, εικ. 14.

6. Ό SCHNEIDER, ό.π. 109, χαρακτηρίζει το βόρειο δωμάτιο στο Μισόκαμπο όστεοθήκη, έπειδή μέσα σ' αυτό βρέθηκαν ταφές και όστά. Παρόμοιους χώρους στο Μισόκαμπο και στο Ήραϊο τους θεωρεί τράπεζες, καταλύματα, δωμάτια ύποδοχής κλπ. (122).

7. Αύτόθι 111, εικ. 2.

8. WREDE, ό.π. 69, πίν. 30, 2 και εικ. 4.

περισσότερα στοιχεῖα. Ἡ ἡμικυκλική του ἀψίδα ἀποτελεῖ στοιχεῖο πολὺ συνηθισμένο στὶς ἑλληνικὲς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές¹. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ κινητὰ εὐρήματα, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν στὴ χρονολόγηση, λείπουν ὁλότελα. Ὅπως δὲ ποτε τὸ κτίσμα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀμέτρητες μικρὲς ἐκκλησίες ποὺ κτίζονταν μὲ τὴν ἴδια ἀπλὴ μορφή ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κάστρου οἱ ἀρχαῖες πηγὲς δὲν δίνουν καμιά πληροφορία. Στούς νεώτερους χρόνους ὁ V. Guérin, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Σάμο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., ἀνέβηκε στὸ λόφο, ὅπου βρῆκε μόνον ἐρείπια ἀπὸ μικρὰ σπίτια καὶ δεξαμενές, ὅλα ἄνω κάτω, ὅπως λέει χαρακτηριστικὰ². Καὶ καταλήγει θεωρώντας ἀόριστα σὰν πιθανὴ χρονολογία γιὰ τὴν ἱδρυσή του τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ νησί ὑπέφερε ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν Σαρακηνῶν καὶ κατόπιν τῶν Τούρκων πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐρήμωση. Ὁ Ἑ. Σταματιάδης, λίγα χρόνια ἀργότερα, γράφει γιὰ τὸ κάστρο: «αὐτόθι σώζονται ἐρείπια ἀρχαίων κτιρίων καὶ φρουρίου, κοινῶς Κάστρον τοῦ Λαζάρου ὀνομαζομένου, τοῦ ὁποῦ ἀγνωστος μὲν τυγχάνει ὁ τῆς κτίσεως χρόνος, δὲν πιστεύομεν ὅμως καὶ νὰ υπερβαίνει τὰ τελευταῖα πρὸ τῆς ἐρημώσεως τῆς νήσου ἔτη»³. Ὅσοι ἄλλοι ἔγραψαν σχετικὰ μὲ τὸ κάστρο ἐπαλαμβάνουν τὴν ἴδια πληροφορία.

Ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζει κανεὶς ἀπὸ τὰ λείψανα ποὺ σώθηκαν δείχνει ὅτι τὸ κάστρο ἔγινε σὲ μιὰ φάση, βιαστικὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση κάποιου συγκεκριμένου κινδύνου. Τὰ κτίσματα εἶναι μικρὰ καὶ ἀπλὰ καὶ πουθενὰ δὲν φαίνεται προσπάθεια γιὰ κάποια μονιμότερη ἐγκατάσταση, ἐνῶ κτίρια μὲ κάποιο ἐπίσημο χαρακτήρα λείπουν ἐντελῶς. Ἡ ἐπίχωση, ὅπου δὲν ἔχει παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τὸν ἀέρα, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἐνιαία καὶ λεπτὴ στρώση. Τὰ ὀστράκα ποὺ βρίσκονται σκορπισμένα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια

τοῦ χώρου ἀνήκουν κατὰ κύριο λόγο σὲ μεγάλα ἀγγεῖα, κυρίως ἀμφορεῖς, πίθους καὶ οἰκιακὰ σκεύη. Μερικὰ χαρακτηριστικὰ τμήματα εἰκονίζονται ἐδῶ: 1) Λαβὲς ἀπὸ ἀμφορεῖς (πίν. ΘΑ-Β, εἰκ. 4Α-Β), 2) ὀστράκα ἀπὸ τὸν ὦμο ἢ τὸ κάτω μέρος ὁμοίων ἀμφορέων μὲ μακρόστενα σώματα ἢ ἐπιφάνειά τους κοσμεῖται μὲ ὀριζόντιες βαθιὲς ἢ ρηχότερες αὐλακώσεις (πίν. ΘΓ-Δ, εἰκ. 4Γ-Δ), 3) ὀστράκα ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν ἀμφορέων μὲ ὀριζόντιες χαρακτὲς γραμμὲς ποὺ καλύπτουν ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια χωρὶς κενὰ ἢ σὲ συστήματα γραμμῶν (πίν. ΘΕ-ΣΤ, εἰκ. 4Ε-Ζ), 4) ὀστράκα ἀπὸ ὁμοία κλειστὰ ἀγγεῖα μὲ διακόσμηση χαρακτῶν κυματοειδῶν γραμμῶν (πίν. ΘΖ, εἰκ. 4Η-Ι). Στὶς τελευταῖες δύο ομάδες τὸ χαρακτὸ κόσμημα ἔγινε μὲ «χτένι» τὰ ἔχνη τοῦ ὁποῦ φαίνονται καθαρὰ στὸ κόσμημα «ψαροκόκκαλο», ποὺ ὑπάρχει στὸ τμήμα ἀπὸ τὴν κοιλία μικρότερου ἀγγείου (πίν. ΘΗ πάνω δεξιά, εἰκ. 4ΙΑ).

Ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ὀστράκων τοῦ κάστρου εἶναι ἡ ὁμοιότητα μὲ τὰ εὐρήματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν στὸ Εὐπαλίνιο ὕδραγωγεῖο, ἀπὸ ὅπου προέρχεται μιὰ μεγάλη σειρά ἀπὸ παρόμοια ἀγγεῖα καὶ οἰκιακὰ σκεύη. Μὲ βάση τὰ νομίσματα καὶ τὰ ἄλλα χρονολογούμενα εὐρήματα, κυρίως τοὺς λύχνους, ἢ κεραμεϊκὴ ἀπὸ τὸ Εὐπαλίνιο τοποθετεῖται γενικὰ στὸ α' μισὸ τοῦ 7ου αἰ.⁴ Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὕτῃ λίγα εἶναι τὰ ἀκριβῶς χρονολογημένα εὐρήματα ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ ἀπὸ αὐτὰ πιδὲ μεγάλη σημασία δίνεται συνήθως στὴ λεπτότερη κεραμεϊκὴ (πινάκια *terra sigillata*, λύχνοι, κλπ.) καὶ πολὺ λιγότερο παρουσιάζονται τὰ μεγάλα ἀκόσμητα ἀγγεῖα. Τὸ ναυάγιο ποὺ ἐρευνήθηκε κοντὰ στὴ νησίδα Yassi Ada ἔχει δώσει ἐπίσης καλὰ χρονολογούμενο ὕλικὸ ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 7ου αἰ. Καὶ μὲ τοῦ ναυαγίου τὰ εὐρήματα ἡ ὁμοιότητα τῶν

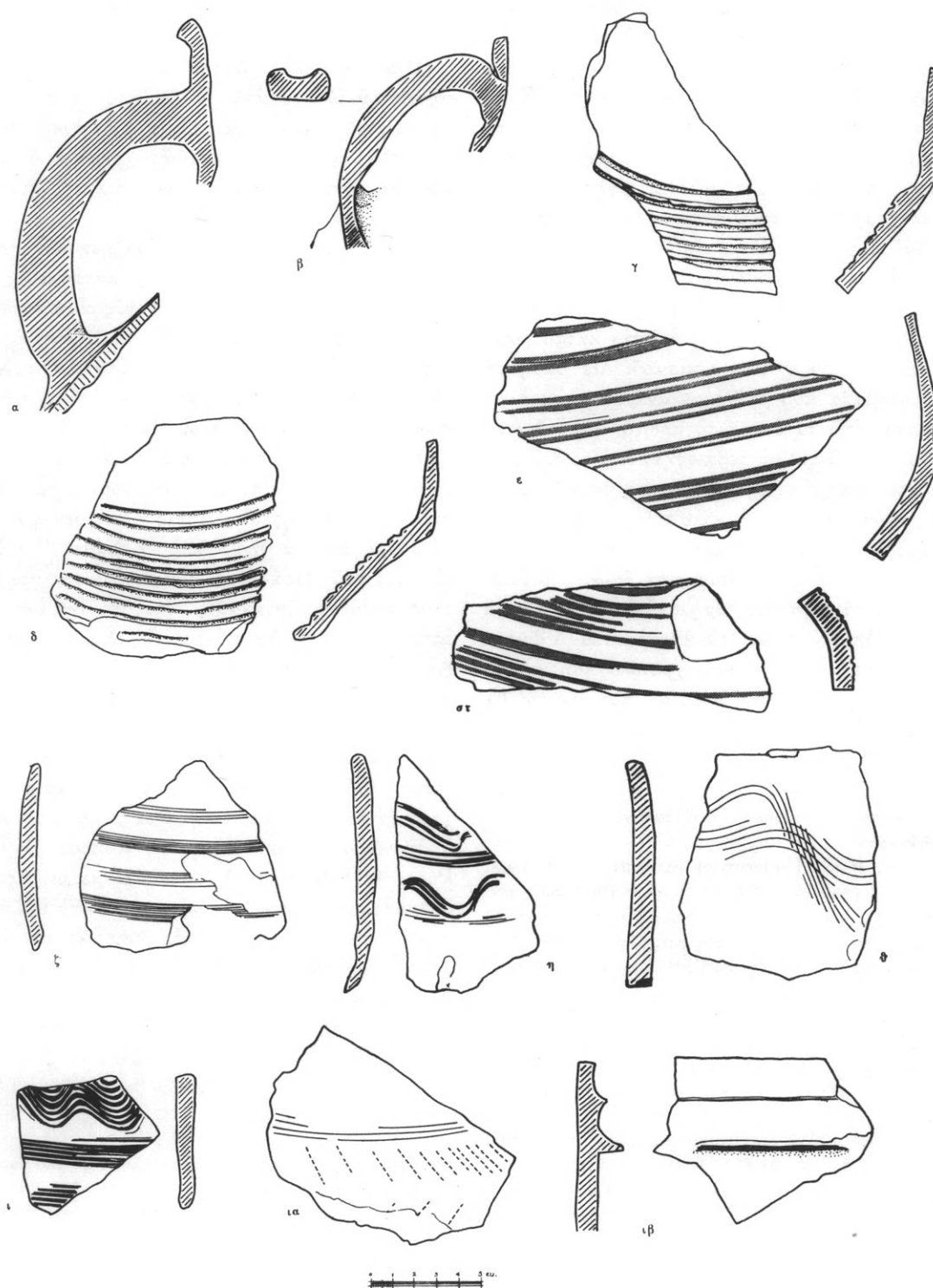
1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, 24. Τοῦ ἴδιου, Παλαιοχρ. βασιλικαί, δ.π. 214.

2. Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos (1856) 259 κέ.

3. Σαμιακά δ.π. 15. Ὅπως γενικὰ πιστεύεται οἱ κάτοικοι τῆς Σάμου ἐγκατέλειψαν ὁμαδικὰ τὸ νησί μετὰ τὴν κατάκτησή του ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀκολουθώντας τοὺς

Γενουάτες στὴ Χίο (1475). Ἡ Σάμος ἔμεινε ὁλότελα ἔρημη μέχρι τὰ 1566, ὅποτε ἐποικίστηκε ξανά μὲ πληθυσμοὺς ποὺ κατέφθασαν ἀπὸ διάφορα μέρη.

4. U. JANTZEN κ.ά., AA 1975, Samos 1973, Die Wasserleitung des Eupalinos 28, εἰκ. 11-14, καὶ AA 1973, 88, εἰκ. 17. Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν συγκολληθεῖ καὶ σχεδιασθεῖ κατὰ μεγάλο μέρος. Τὸ ὕλικὸ βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Πυθαγορείου, ἐνῶ τὰ σχέδια μπόρεσα νὰ τὰ δῶ στὴν Ἀθήνα χάρις στὴ φροντίδα τοῦ κ. H. Kienast. Καὶ οἱ τέσσερις ομάδες ὀστράκων, ποὺ ξεχωρίστηκαν ἔχουν τὰ

Εικ. 4. "Οστρακα αγγείων από τὸ Κάστρο τοῦ Λαζάρου - ὄψεις καὶ τομές.

ἀγγείων τοῦ Λάζαρου εἶναι πολὺ μεγάλη¹. Ὁμοιότητες σημειώνονται ἐπίσης καὶ μετὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ ἑνα ἀποθέτη τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου στὸ Sarachane τῆς Κωνσταντινουπόλεως², καθὼς καὶ μετὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τῆς χριστιανικῆς ἐγκαταστάσεως στὸ λόφο τῆς κολόνας στὴν Αἴγινα³. Μεγάλη συγγένεια παρουσιάζουν τέλος τὰ ἀγγεῖα τοῦ Λάζαρου μετὰ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ ἕναν ἀποθέτη στὸ Ἡραῖο⁴, πού ἡ χρονολόγησή του ἔχει ἰδιαίτερη σημασία καθὼς σχετίζεται μετὰ τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ πρώιμου βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ. Μετὰ βάση τὰ δύο νομίσματα πού βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο, καλὰ διατηρημένο, ἀποδίδεται μετὰ βεβαιότητα καὶ τὸ δεύτερο, μισοκατεστραμμένο, μετὰ πιθανότητα στὸν Ἰουστινιανό, χρονολογήθηκε ἡ καταστροφὴ καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἀποθέτη κάπου μέσα στὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ.⁵ Ἡ σύγκριση ὁμῶς τοῦ ἀποθέτη μετὰ μεταγενέστερα εὐρήματα⁶ καὶ μετὰ ἐκεῖνα ἀπὸ τὸ Εὐπαλίνειο καὶ τὸ κάστρο τοῦ Λάζαρου θὰ ἐπέτρεπε μιὰ πιὸ ὀψιμὴ χρονολόγησις γιὰ τὸ ὑλικὸ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἡραίου, πράγμα πού θὰ βοηθοῦσε στὴν ἀπόδοσις τῆς καταστροφῆς τοῦ

πρώιμου βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ σὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ γεγονότα.

Ὅπως δὲποτε οἱ δυσκολίες γιὰ μιὰ χρονολόγησις τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ Λάζαρο σὲ στενότερα ὅρια εἶναι μεγάλες· γιὰ τοὺς μεγάλους ἀμφορεῖς καὶ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως δύσκολα χρονολογοῦνται ἐφόσον οἱ τύποι διατηροῦνται γιὰ μακρὰ χρονικὰ διαστήματα⁷.

Ἄλλοι λοιπὸν πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στηρίγματα γιὰ τὴν χρονολόγησις τῆς κατασκευῆς τοῦ κάστρου. Ἀπὸ τίς ἱστορικὰς πηγὰς εἶναι γνωστὲς οἱ δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζει τὸ βυζαντινὸ κράτος ἀπὸ τίς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ. Στὰ 626 μ.Χ. οἱ Ἀβάροι καὶ οἱ Σλάβοι πολιορκοῦν ἀκόμη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ οἱ Πέρσες φθάνουν στὴ Χαλκηδὼνα⁸. Οἱ πρῶτοι ὁμῶς κατεβαίνουν ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ οἱ Πέρσες ἀκολουθοῦν πορεῖα μέσα ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Μ. Ἀσίας⁹ καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐνόχλησαν τὰ νησιά καὶ τὴν Σάμο. Ἐξάλλου οἱ νίκαι τοῦ Ἡράκλειου ἐξουδετέρωσαν γρήγορα τοὺς κινδύνους ξαναχαρίζοντας στὸ Βυζάντιο τίς ἐπαρχίες τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου (630 μ.Χ.)¹⁰. Σὲ λίγο ὁμῶς ἕνας νέος, πιὸ ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς, οἱ Ἀράβες, ἀρχίζουν νὰ κατακτοῦν τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη τίς νότιες ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου. Ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Αἴγυπτος (642), ἡ Συρία καὶ ἡ Μεσοποταμία (647) χάνονται γιὰ πάντα καὶ τὴν ἴδια τύχη ἀκολουθοῦν ἡ σπουδαία ναυτικὴ βάση τῆς Κύπρου (649), ἡ Ρόδος καὶ ἡ Κῶς (654)¹¹. Παράλληλα οἱ Ἀράβες συνειδητοποιοῦν πῶς γιὰ νὰ νικήσουν τὸ Βυζάντιο χρειάζονται ἰσχυρὲς ναυτικὲς δυνάμεις καὶ ἀρχίζουν ἐντατικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν κατασκευὴ στόλου. Μετὰ τὴν μεγάλη ἥττα κοντὰ στὴς ἀκτὲς τῆς Λυκίας (655), ὅπου «συγκιρνᾶται ἡ θάλασσα τοῖς αἵμασι τῶν Ρωμαίων»¹², οἱ Βυζαντινοὶ χάνουν τὸ μονοπώλιο στὴν κυριαρχία τῶν θαλασσῶν. Ὁ δρό-

ἀντίστοιχά τους στὸ εὐρημα τοῦ Εὐπαλίνειο μετὰ πολλαπλὰ παραδείγματα.

1. G. F. BASS, Underwater excavations at Yassi Ada — A Byzantine Shipwreck, AA 1962, 537, εἰκ. 6 a-b, 11, 13. Γιὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ ἀδημοσίευστου ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ναυάγιο, πού φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλικαρνασσού, μετὰ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Εὐπαλίνειο καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὸ Λάζαρο, μετὰ διαβεβαίωσε ὁ κ. R. Felsch, πού μελέτησε τὸ εὐρημα ἐπὶ τόπου.

2. J. W. HAYES, A Seventh Century Pottery Group, DOP 22, 1968, 204 C, 1-8 καὶ 207, ἰδιαίτερα ἀρ. 23-25 γιὰ τὸ χεῖλος τῆς λεκάνης (πίν. Θη πάνω ἀριστερὰ καὶ εἰκ. 15).

3. F. FELTEN, Die christliche Siedlung, Alt Aegina 1, 2 πίν. 20 (85-90), 21 (91, 103), 23 (111), 26 (133). Σὲ σύγκρισιν μετὰ τὰ εὐρήματα τοῦ Yassi Ada καὶ τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου, ἡ κεραμεικὴ τῆς πρώτης φάσεως «δὲν ἀρχίζει πρὶν ἀπὸ τὸν ὕστερο ἕκτο αἰῶνα» (βλ. αὐτόθι 67).

4. H. P. ISLER, Heraion von Samos: eine frühbyzantinische Zisterne, AM 84, 1969, 202 κέ.

5. Αὐτόθι 229.

6. Οἱ ὁμοιότητες τῶν ἀμφορέων τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἡραίου (ISLER, ὁ.π. πίν. 85-88) μετὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Εὐπαλίνειο καὶ τὸ κάστρο τοῦ Λάζαρου εἶναι ἐντο-

νές. Πολλὰ ἀγγεῖα ἐξάλλου παραλληλίζονται ἀπὸ τὸν μελετητὴ μετὰ νεώτερα εὐρήματα (βλ. ISLER, ὁ.π. 205 κέ.).

7. D. TALBOT RICE, Byzantine Glazed Pottery (1930) 2.

8. G. OSTROGORSKY, Geschichte des byzantinischen Staates (1963) 85.

9. Αὐτόθι.

10. Αὐτόθι 86-87.

11. Αὐτόθι 96-97.

12. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ἐκδ. Βόννης, σ. 529.

μος για την Κωνσταντινούπολη είναι πια άνοικτος, ενώ τα νησιά και οι ακτές είναι εκτεθειμένα στη διάθεση των επιδρομέων. Στα 670 μ.Χ. οι Άραβες κατακτούν τη Χίο και φθάνουν ως την Κύζικο¹, ενώ οι ανάγκες τους σε ξυλεία για την κατασκευή πλοίων τους φέρνουν συχνά στα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας και στα κοντινά νησιά². Στα 672-673 μάλιστα οι άραβικοι στόλοι διαχειμάζουν στη Σμύρνη και στις ακτές της Λυκίας και της Κιλικίας. Από την περιοχή απομακρύνονται μόνο μετά την ήττα τους και την ολοκληρωτική καταστροφή του στόλου τους (678 μ.Χ.).

Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο μπορεί πολύ καλά να τοποθετηθεί η κατασκευή του Κάστρου³. Η κατάλυση της βυζαντινής θαλασσοκρατορίας σκόρπισε ανασφάλεια και τρόμο στους κατοίκους των παραλίων. Η αρχαία πόλη της Σάμου που βρισκόταν πάνω στους δρόμους των Αράβων δεν μπορούσε να περιμένει προστασία από πουθενά. Ήταν φυσικό λοιπόν να σκεφθούν οι κάτοικοί της τη φυγή σε μέρη περισσότερο προστατευμένα. Ο Λάζαρος από την άποψη αυτή ικανοποιούσε απόλυτα. Ψηλά από τις βίγλες του κάστρου ήταν δυνατό να εποπτεύονται ταυτόχρονα οι βόρειες και οι νότιες θάλασσες ως πέρα στις μικρασιατικές ακτές και τα περάσματα του στενού της Μυκάλης, το μεγάλο κόλπο του Βαθέος και την περιοχή της αρχαίας πόλης⁴.

Όσον μάλιστα επιτρέπουν οι πηγές να υποθέσουμε⁵, η Σάμος σ' αυτά τα χρόνια πρέπει να ανήκει

στους Χαλίφες του Καΐρου, υποχρεωμένη να δίνει πλοία για τον στόλο τους. Ίσως όμως θά 'ταν πιο κοντά στην αλήθεια αν υποθέταμε ότι οι Άραβες ενδιαφέρθηκαν μόνο για την ξυλεία από τα πλούσια δάση του νησιού και δεν ενόχλησαν τους κατοίκους στα δυσπρόσιτα όρεινα καταφύγια τους.

Ένα άλλο πρόβλημα που πρέπει να εξεταστεί είναι η διάρκεια ζωής του κάστρου. Η εικόνα που παρουσιάζουν τα ερείπια και η ομοιογένεια των ερυθμάτων δείχνουν ότι η περίοδος δεν μπορεί να είναι μεγάλη. Οστρακα αγγείων με έφυαλωση, που θα έπρεπε να υπάρχουν αν η ζωή συνεχιζόταν πέρα από τα τέλη του 7ου αι., λείπουν εντελώς από τα ερυθμάτα του λόφου⁶. Το πιο θύσιμο εύρημα, που συμφωνεί χρονολογικά και συνδέεται με την άποψη της ανεγέρσεως του κάστρου στα χρόνια της αραβικής δραστηριότητας πριν από την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως, αποτελεί φύλλο του Κωνσταντίνου Β', που βρέθηκε στον πυθμένα μιας από τις φυσικές κοιλάδες - δεξαμενές στη νότια πλευρά του κάστρου⁷. Το πρωιμότερο πάντως χρονολογικά όριο για την κατοίκηση του χώρου φαίνεται να παρέχει ενσφρά-

σπηλιές γύρω από το Εύπαλνιο. Μετά από δυο-τρεις μέρες όμως, όταν φάνηκε ότι η κρίση θα διαρκούσε, άρχισαν να αναζητούν μονιμότερη εγκατάσταση στο έσω-τερικό του νησιού. Τα χωριά γύρω στο Λάζαρο τότε πήραν και πάλι την πρώτη θέση στην προτίμησή τους. Στην περίπτωση αποδοχής της θεωρίας για μια ολιγοήμερη παραμονή φυγάδων στο Εύπαλνιο, θα πρέπει να δοθεί φυσικά διαφορετική εξήγηση στις ταφές που βρέθηκαν μέσα στο όρυγμα από αυτήν που δίνεται στην ανασκαφική έκθεση (ΑΑ 88, 1973, 413). — Τις απόψεις μου για την πιθανή συσχέτιση του «καταφύγιου» στο Εύπαλνιο με τις αραβικές επιδρομές και την εγκατάσταση στο Λάζαρο είχα ανακοινώσει στους ανασκαφείς του Εύπαλνιου σε προφορικές συζητήσεις μας άμεσα μετά τη δημοσίευση της εκθέσεως για τις εργασίες του 1972 (ΑΑ 1973, 413). Όπωςδήποτε τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι ίδιοι στην επόμενη έκθεση (ΑΑ 1975, 35) ταυτίζονται και επιβεβαιώνουν αυτές τις απόψεις.

5. Βλ. σχετικά SCHNEIDER, δ.π. 100.

6. Άγγεϊα με έφυαλωση βρέθηκαν στο Saraghane, στην Κωνσταντινούπολη, που φαίνεται πως είναι ένα από τα πρώιμα κέντρα παραγωγής τους. Ο σχετικός αποθέτης χρονολογείται στις δεκαετίες 650-670 (J. HAYES, δ.π. 216). Ένα άγγεϊο με έφυαλωση ανασύρθηκε επίσης από το ναυάγιο στο Yassi Ada (G. BASS, δ.π. 556, εικ. 10).

7. Πρβ. για τον τύπο DOC II, 2, σ. 451, αρ. 71α (έργαστ. Α), Νομισματοκοπέιο Κωνσταντινουπόλεως, χρο-

1. OSTROGORSKY, δ.π. 103.

2. Βλ. σχετικά M. LOMPARD, *Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane VI-VII*, 52.

3. Η έλλειψη συνδετικού κονιάματος στην κατασκευή τείχους αυτής της περιόδου δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη. Σε μέρη άνυδρα, όπου η μεταφορά νερού και μάλιστα σε τόσο μεγάλες ποσότητες είναι ιδιαίτερα δύσκολη, η χρησιμοποίηση ξερολιθιάς δεν είναι άγνωστη (πρβ. R. A. TOMLINSON - J. M. FOSSEY, *Ancient remains on Mount Mavrivouni, South Boeotia*, BSA 65, 1970, 262, εικ. 7 και πίν. 68c).

4. Μια πρώτη αναζήτηση κρησφύγετου πρέπει να σημαίνουν οι προετοιμασίες που διαπιστώθηκαν μέσα στο Εύπαλνιο (ΑΑ 88, 1973, 413). Όμως μια μακρόχρονη παραμονή εκεί μέσα, με τις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν, δεν φαίνεται πιθανή. (Διδακτική για την περίπτωση ήταν η αντίδραση των κατοίκων του Πυθαγορείου στην κυπριακή κρίση του 1974: με τις πρώτες ειδήσεις για μια πιθανή τουρκική επίθεση εγκαταστάθηκαν στις

γιστη λαβή από πήλινο αμφορέα (;) — άρ. κατ. Μουσ. Πυθαγορείου 752 — που περισυλλέχτηκε σέ ένα από τά κτίσματα του κάστρου. 'Η μορφή του αὐτοκράτορα, που ἀπεικονίζεται στή σφραγίδα κατ' ἐνώπιον σέ προτομή, ἴσως θά μπορούσε, ὅσο ἐπιτρέπει ἡ φθορά τῆς ἐπιφανείας της, νά ταυτιστεῖ με τὸν Τιβέριο Κωνσταντῖνο Β' (578-582 μ.Χ.) (πρβ. γιὰ τὴν ταύτιση DOC πίν. LX φύλλεις), ἢ με τὸν Μαυρίκιο (582-602 μ.Χ.) (πρβ. DOC πίν. LXXVII, 243). 'Η σχετικὰ πρόωμη ἐποχὴ στὴν ὁποία φαίνεται νά ἀνήκει ἡ λαβὴ θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι παρόμοια ἀγγεῖα χρησιμοποιοῦνταν γιὰ μακρότερα χρονικὰ διαστήματα. 'Η ζωὴ πάνω στὸ λόφο πρέπει νά ἦταν δύσκολη, καθὼς βρισκόταν σέ ἀδιάκοπο πόλεμο με τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης. Γι' αὐτὸ πρέπει τὸ κάστρο νά ἐγκαταλείφθηκε ἀμέσως μὲν ἄλλαξαν οἱ συνθῆκες. Με τὴ «δεσποτικὴ εἰρήνη» που ἀκολούθησε τὴν ἥττα τῶν Ἀράβων, «ἐγένετο ἀμεριμνησία μεγάλη ἐν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ δύσει», ὅπως λέει ὁ χρονογράφος Θεοφάνης.¹ Οἱ ταλαιπωρημένοι κάτοικοι θά πρέπει τότε νά ξαναγύρισαν στὴν πόλη. Στὴν Πενθέκτη Σύνοδο τοῦ 691/692 μ.Χ. συμμετέχει κανονικὰ ὁ «Ἰσίδωρος ἐλάχιστος ἐπίσκοπος Σάμου».² 'Η ζωὴ στὴν πόλη συγκεντρώνεται τώρα στὶς πλαγιές τοῦ λόφου τοῦ κάστρου τοῦ Λυκούργου Λογοθέτη³, κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου, που θά πρέπει σ' αὐτὰ τὰ χρόνια νά κατασκευάζεται.⁴ Τὸ κάστρο τοῦ Λάζαρου ἐρημώθηκε καὶ δὲν φαίνεται νά ξαναχρησιμοποιήθηκε ποτὲ πιά. Μιὰ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα λοιπὸν θά ἦταν χρήσιμη γιὰ πολλοὺς λόγους: Καταρχὴν ἡ περιορισμένη διάρκεια ζωῆς τοῦ κάστρου κάνει τὸ εὔρημα «κλειστό». Τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα που θά βρεθοῦν θά αποτελέ-

σουν μιὰ πολύτιμη καὶ καλὰ χρονολογημένη ὁμάδα γιὰ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὴν τέχνη τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου, ἰδιαίτερα μάλιστα σέ σχέση με τὴν κεραμεικὴ τοῦ ναυαγίου τοῦ Yassi Ada καὶ τοῦ Εὐπαλινείου. 'Εξάλλου ἀν ἀποδειχθεῖ ἀληθινὴ ἡ χρονολόγησή του, τὸ κάστρο πρέπει νά ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς πρώτες ὁργανωμένες προσπάθειες γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς νέου τρόπου ζωῆς, καθὼς οἱ κάτοικοι τῶν παραλίων καὶ τῶν νησιῶν, καταπονημένοι ἀπὸ τίς ἀδιάκοπες ἐπιδρομές, ἐγκαταλείπουν τίς ἀκτὲς ὅπου ρίζωσε καὶ ἀναπτύχθηκε ὁ ἐλληνικὸς καὶ ὁ παλαιοχριστιανικὸς κόσμος⁵ καὶ φεύγουν στὸ ἐσωτερικὸ, ὅπου δημιουργοῦν μιὰ κοινωνία ἀναγκαστικὰ πιὸ κλειστή, χωρὶς τοὺς ὀρίζοντες καὶ τὰ ἀνοίγματα που ἐπέτρεπαν οἱ θαλάσσιες σχέσεις· εἶναι ἕνας τρόπος ζωῆς, που θά ἐφαρμοσθεῖ συστηματικότερα στὰ κατοπινὰ μεσαιωνικὰ χρόνια κάθε φορὰ που θά παρουσιάζονται οἱ ἴδιες συνθῆκες (Κίμωλος, Ἀντίπαρος, Πυργὶ Χίου, Θάσος κλπ.).

Γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ μικροῦ ναοῦ στὸ Κάστρο θά μπορούσαν ἐπίσης νά εἰπωθοῦν λίγα λόγια. Τὸ κτίσμα, κατασκευασμένο κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὴν ἴδια ἐποχὴ με τὸ κάστρο, δὲ φαίνεται νά ἔχει ἐπισκευὴς ἢ νεώτερες φάσεις. Ὑψώνεται στὸ πιὸ «ἐπίσημο» μέρος τοῦ λόφου καὶ ἀποτελεῖ, ὅσο τουλάχιστο γνωρίζω, τὸ μόνο ναὸ σὲ ὁλόκληρο τὸ βουνὸ τοῦ Λάζαρου. Εὐκόλα θά μπορούσε λοιπὸν νά ὑποστηριχθεῖ πὼς ἡ μικρὴ ἐκκλησία ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ιδρύσεώς της ἦταν ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Λάζαρου. Ἐκκλησίες στὴ μνήμη του ὑπάρχουν τόσο πρόωμα⁶, ἐνῶ ἐπιγραφὴ που βρέθηκε γραμμένη πάνω ἀπὸ τάφο τῆς ἴδιας ἐποχῆς μέσα στὸ Εὐπαλινεῖο⁷, δείχνει πὼς τὸ ὄνομα εἶναι γνωστὸ στὴ Σάμο τουλάχιστο ἀπὸ τὸν 7ο αἰ.

νολογία κοπῆς 653/4 μ.Χ. (στὸ συγκρινόμενο παράδειγμα ἐπάνω ἀπὸ τὸ Μ τῆς πίσω ὀψέως ὑπάρχει σταυρός). Γιὰ τὴν ταύτιση εὐχαριστῶ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου κ. Ἰω. Τουράτσογλου. Τὸ νόμισμα βρέθηκε τὸν Ὀκτώβριο 1977, ἀφοῦ εἶχε συνταχθεῖ πιά τὸ ἄρθρο στὶς γενικὲς του γραμμές.

1. Αὐτόθι 544.

2. SCHNEIDER, ὁ.π. 100.

3. ΤΣΑΚΟΣ, ΑΔ 28, 1973, Β2, 527-530, σχ. 5-6.

4. 'Η πρώτη μνεία γιὰ κάστρο σ' αὐτὴ τὴ θέση γίνεται ἀπὸ τίς πηγὲς που μιλοῦν γιὰ τὴν ἀλωσή του ἀπὸ τὸν

πειρατὴ Λέοντα Τριπολίτη (889). Πρβ. SCHNEIDER, ὁ.π. 102, σημ. 1 καὶ R. TOELLE-KASTENBEIN, Das Kastros Tigani, Samos XIV, 7.

5. Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième et neuvième siècle, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Γ', 305 κέ.

6. Μονὴ τοῦ Ἁγίου Λαζάρου με ὁμώνυμη ἐκκλησία ἀναφέρεται στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα καὶ τοῦ Λέοντα τοῦ Σοφοῦ (πρβ. R. JANIN, Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin (1969) 3, 298).

7. ΑΔ 1973, 414, εἰκ. 17.

μ.Χ. 'Ορισμένες επιφυλάξεις για την απόδοση του ὀνόματος στο ναό θά μπορούσαν να διατυπωθούν ίσως στην περίπτωση που θά δεχόταν κανείς γενική ἐρήμωση του νησιού, με τή μεταφορά ὅλων τῶν κατοίκων του ἀπό τοὺς Γενουάτες στὴ Χίο¹, πράγμα που θά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διακοπὴ τῆς παραδόσεως καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν παλιῶν τοπωνυμίων. Ὑπάρχουν ὅμως πολλὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὸ πόσο γενικὴ ἦταν ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ νησιού². 'Ενα νησί μετὰ τὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τῆς Σάμου καὶ τὴν εὐφορία τῆς γῆς τῆς δύσκολα θά μπορούσε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὸν φόβο πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Ἀλλωστε ὁ Κιλίτζ Ἀλῆ πασᾶς, στὴν πρώτη του ἀπόβαση στὸ νησί, ποὺ ἐγίνε αἰτία τοῦ ἐπαναποικισμού (1562) συνάντησε ντόπιους, ποὺ τρομαγμένοι ἀπὸ τοὺς πειρατὲς εἶχαν καταφύγει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιού, μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀκτὲς³. Εἶναι λοιπὸν πιὸ πιθανὸ ἢ ὑποτιθέμενη ἐρήμωση νὰ ἀναφέρεται μόνο στὴν ἀρχαία πόλη, ποὺ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς μαράζωσε καὶ ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἴσως καὶ στίς ἀκτὲς ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένες σὲ κινδύνους. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιού, σὲ χαμηλότερους βέβαια τόνους, ἡ ζωὴ θά πρέπει νὰ συνεχίστηκε σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς «ἐρημώσεως». Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ διατήρηση τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου δὲν θά ἦταν οὔτε ἀπὸ τὴν οὔτε μοναδική⁴.

B. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΑΚΤΗΣ

Μία σειρά ἀπὸ μνημεῖα, παλαιοχριστιανικὰ κυρίως, σχετίζονται τοπογραφικὰ τουλάχιστο μετὰ τὸ κάστρο τοῦ Λάζαρου. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν γι' αὐτὰ παρὰ ἐλάχιστες πληροφορίες, θεωρήθηκε σκόπιμο νὰ παρουσιαστοῦν ἐδῶ μετὰ ὅσα στοιχεῖα εἶναι δυνατό νὰ συγκεντρωθοῦν, ἀφοῦ τὰ μνημεῖα δὲν ἔχουν ἀνασκαφεῖ καὶ οὐσιαστικὰ εἶναι ἄγνωστα στοὺς εἰδικούς⁵.

1. Αὐτόθι 25.

2. L. BUERNER, 'Η Σάμος κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους (Samos im Altertum, μτφρ. τοῦ Χρ. Κ. Κωνσταντάρ, 1955). Στὸν πρόλογο σημειώνονται ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς θεωρίας τῆς ἐρημώσεως τοῦ νησιού — ἄλλα περισσότερο καὶ ἄλλα λιγότερο ἱκανοποιητικὰ (3-29).

3. Σαμιακὰ β.π. τόμ. 2, σ. 4.

4. Γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ὀνομασίας παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ σὰν τοπωνυμίου σήμερα βλ. καὶ ΗΛ. ΚΟΛΛΙΑ, 'Η παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἀφωτῆς Πηγαδίων Καρ-

1. Τὸ Κάστρο τῆς Λουλούδας

Σύμφωνα μετὰ τὴ ντόπια παράδοση, τὸ κάστρο πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν κόρη ἑνὸς ἱερέα τῆς περιοχῆς, ποὺ ἔπεσε ἀπὸ τὸ βράχο καὶ σκοτώθηκε τὴν ὥρα ποὺ ὁ πατέρας τῆς λειτουργοῦσε στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ κάστρου. Κατὰ τὸν Ν. Ζαφειρίου ὅμως τὸ ὄνομα δὲν εἶναι Λουλούδα ἀλλὰ Λαλούδα καὶ σημαίνει «κάστρο ποὺ εἶναι κτισμένο πάνω σὲ βράχο»⁶. Ὁ ἀπόκρημνος βράχος ποὺ πάνω του βρίσκεται τὸ κάστρο, ὑψώνεται 600 μ. πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα στὰ ἀνατολικά τοῦ Λάζαρου (πίν. Ια). Δυνατότητα γιὰ ἀνάβαση στὴν κορυφὴ του προσφέρει μόνο ἡ ΝΑ. πλευρὰ του, ὅπου ἕνα μονοπάτι μετὰ σκαλιὰ ἔφερνε πρὸς τὴν πύλη. Ὁ Ἐμμαν. Κρητικίδης, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸ κάστρο στὰ 1854, βρῆκε «καταβεβλημένους οἴκους περίπου διακοσίους καὶ ναὸν κατηρειπωμένον»⁷ ἐνῶ ὁ μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ἰωάννης⁸ ἀναφέρει ὅτι στὸ κάστρο σώζονται θεμέλια ναοῦ μέχρι ὕψους 2 μ., καθὼς καὶ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, καὶ ἔχνη ὑδραγωγείου καὶ δεξαμενῆς.

Πάνω στὸ λόφο σώζονται ἀκόμη κτίσματα μετὰ ὑδραυλικὸ κονίαμα, ποὺ πιθανότατα ἀποτελοῦσαν δεξαμενές (πίν. Ιβ). Ἀπὸ τὰ οἰκήματα τοῦ κάστρου σώζονται λιγότερα λείψανα. Μεγάλο μέρος τοὺς πατοῦσε γερὰ στὸ βράχο, ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα του εἶναι πολὺ καλὰ λαξευμένος (πίν. ΙΑβ)⁹. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοὺς προεκτείνονταν πάνω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ χαμηλότερου σπιτιοῦ μετὰ τρόπο ποὺ θύμιζε τὰ ὑπόσκαφα τῆς Σαντορίνης.

πάθου, ΑΕ 1973, 158. Παρόμοια ἄλλου (π.χ. στὴν Πάτμο) ἔχουν διατηρηθεῖ παλιὰ τοπωνύμια παρὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἐρήμωση, ὅπως μετὰ διαβεβαίωσε ὁ βυζαντινολόγος κ. Μαν. Χατζηδάκης.

5. Μετὰ τὴν εὐκαιρία δίνεται στὸ τέλος τοῦ ἀρθροῦ ἕνας σύντομος κατάλογος τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Σάμου μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

6. Τοπωνύμια τῆς Σάμου, Ἀρχεῖο Σάμου Ι, 1946, 222, πρβ. καὶ τὸ Λαλλούδι τῆς Μονοβασιάς· γενικὰ γιὰ τὴ σημασίαν τῆς λέξεως βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Λαλλούδι - λαλλάρι - λαλλάτζι - λάλλαι - συνώνυμα καὶ παράγωγα - Λαλλούδι τῆς Μονοβασιάς, Ἀρχεῖον Πόντου 19, 1954, 297-355.

7. Περίβασις Σαμίου τινὸς εἰς τὰς Μονὰς καὶ τὰ Μετόχια τῆς Σάμου κατὰ τὸ 1854 (Σμύρνη 1866) 9.

8. Ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Σάμου (1967) 18.

9. Ἡ ἐπιμελημένη λάξευση τοῦ βράχου θά μπορούσε νὰ δημιουργήσει ὑποψίες γιὰ μιὰ χρονολόγηση τῆς δου-

Ἔτσι τὰ κτίσματα ὑψώνονταν κλιμακωτὰ στὴν ἀπότομη πλαγιά τοῦ λόφου. Στενοὶ δρόμοι μὲ σκαλιὰ καὶ ἀδιέξοδα ὀδηγοῦσαν στὰ σπίτια. Τὰ λαξευμένα στὸ βράχο σκαλιὰ τοῦ κεντρικοῦ δρόμου, ποὺ ἀνέβαζε ἀπὸ τὴν πύλη στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, διακρίνονται καθαρὰ. Ἡ στενότητα τοῦ χώρου ὀδήγησε στὴ μελετημένη ἐκμετάλλευση κάθε ἐλεύθερης ἐπιφάνειας. Στὴν κορυφὴ, ὅπου καταλήγει ὁ κεντρικὸς δρόμος, σώζονται λίγα ἔχνη ἀπὸ τὰ θεμέλια ἐνὸς μακρόστενου κτιρίου, λαξευμένου κατὰ ἓνα μέρος στὸ βράχο, μὲ εἴσοδο στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἐδῶ βρισκόταν ὁ ναὸς τοῦ κάστρου. Ἡ κάτοψή του θυμίζει τὸ ναὸ στὸ Λάζαρο καὶ πιὸ πολὺ ἓναν ἄλλο μικρότερο ναὸ στὸ καστράκι τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ (βλ. παρακάτω). Ἰσχυρὸ τεῖχος ποὺ χρησίμευε παράλληλα καὶ σὰν ἀνάλημμα (πίν. ΙΑα) ἔξωνε τὴ Ν. καὶ ΝΑ. πλευρὰ τοῦ βράχου. Εἶναι καμωμένο μὲ ἀδούλευτες πέτρες καὶ συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα, ὅπως καὶ ὅλα τὰ κτίσματα τοῦ κάστρου. Τὰ ὀστρακα ποὺ βρίσκονται πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους εἶναι πολὺ κατεστραμμένα καὶ μὲ φθαρμένη ἐπιφάνεια. Ὑπάρχουν τμήματα ἀπὸ ἀμφορεῖς, πίθους μὲ χοντρά τοιχώματα καὶ οἰκιακὰ σκεύη. Πολλὰ εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια μὲ τοῦ Λάζαρου. Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχουν καὶ ὀστρακα ἀπὸ βυζαντινὰ πινάκια μὲ ἐφύαλωση ποὺ ἀνήκουν στοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Ἡ ζωὴ λοιπὸν ἐδῶ συνεχίστηκε καὶ ἀργότερα. Ἡ θέση εἶναι προνομιακὴ καθὼς ὁ λόφος ὑψώνεται ἀνάμεσα στὶς βόρειες καὶ τὶς νότιες ἀκτὲς τοῦ νησιοῦ, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τοὺς εὐφοροὺς κάμπους τῶν Μυτιληνῶν καὶ τῆς Χώρας, φυσικὰ ὀχυρὸς καὶ χωρὶς τίς δυσκολίες προσπελάσεως ποὺ παρουσίαζε ὁ Λάζαρος.

2. Κάστρο τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ

Βόρεια ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ φέρνει ἀπὸ τὸ Βαθὺ στὸ Καρλόβασι, δίπλα στὴν ἀκτὴ, καὶ ἀμέσως δεξιὰ ἀπὸ τὴ διασταύρωσή του μὲ τὸ δρόμο ποὺ πάει πρὸς τοὺς Βουρλιῶτες βρίσκεται ὁ μικρὸς κωνικὸς λόφος τοῦ "Αἰ-Λιᾶ (ὕψόμετρο 80 μ.). Μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀναφέρεται τὸ ὕψωμα κιόλας

στὰ 1792 ἀπὸ τὸν Guerin¹. Ἐνα τεῖχος, κτισμένο μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα, ζώνει τὸ λόφο στὰ μέσα τοῦ ὕψους του. Δεξιὰ ἀπὸ τὸ μονοπάτι ποὺ φέρνει στὴν κορυφὴ, ἀμέσως μετὰ τὸ τεῖχος βρίσκεται μιὰ μεγάλη δεξαμενὴ μὲ ἐπέκταση ἀπὸ κουρασάνι. Στὴν κορυφὴ, λαξευμένος κατὰ τὸ ἀνατολικὸ μισό του στὸ βράχο, ὑπῆρχε ἓνας μικρὸς μονόχωρος ναὸς μὲ διαστάσεις 6 × 4.50 μ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βρίσκεται σήμερα κάτω ἀπὸ τὴ νεώτερη μικρὴ ἐκκλησία τοῦ προφήτη Ἡλία, διατηροῦνται ὅμως καλὰ τὰ θεμέλια τοῦ νότιου τοίχου καὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Τὸ σχῆμα τοῦ ναοῦ θυμίζει πολὺ τὸ κτίριο τοῦ κάστρου τῆς Λουλούδας, ὅπως καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς καὶ ἡ προσαρμογὴ στὸ βράχο. Ὁ Guerin θεωρεῖ τὸ κάστρο βυζαντινὸ καὶ μεσοβυζαντινὸ πρέπει νὰ εἶναι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λείψανα ποὺ σώζονται². Ἡ ὁμοιότητα ὅμως τοῦ ναοῦ μὲ τοὺς ναοὺς τῆς Λουλούδας καὶ τοῦ Λάζαρου καὶ λίγα παλαιοχριστιανικὰ ὀστρακα ποὺ βρέθηκαν ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ λόφος χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια. Ἄν ὑπῆρχε σχέση ἀνάμεσα στὰ κάστρα τοῦ Λάζαρου καὶ τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ δὲν εἶναι δυνατό νὰ εἰπωθεῖ μὲ τὰ δεδομένα ποὺ ὑπάρχουν. Ὅπως δὲν ἔτσι ποὺ ὑψώνεται στὴ μέση τοῦ μικροῦ κατάφυτου κάμπου, ἐλέγχει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς βόρειας ἀκτὴς καὶ προεκτείνει πολὺ τὴν ὀπτικὴ ἀκτὴν τοῦ Λάζαρου πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν Καρλοβασίων. Ἀντίστοιχο ρόλο πρὸς τὰ ΒΑ. πρέπει νὰ ἔπαιζε κάποτε μιὰ σειρὰ ἀπὸ λόφους ποὺ ἀκόμη μέχρι σήμερα ὀνομάζονται Βίγλες. Σημαντικὸ γιὰ τὴν προστασία τοῦ κάμπου πρέπει νὰ ἦταν τὸ κάστρο γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Στὴν περιφέρειά του σώζονται ἀρκετὰ βυζαντινὰ ἔχνη καθὼς καὶ λείψανα βυζαντινῆς ἐκκλησίας³.

Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἔκταση τῆς λαξεύσεως καὶ ἄλλες ὁμοιότητες βλ. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ὁ "Ἁγιος Ὀνούφριος Μεθώνης, ΑΕ 1968, 119 κέ., εἰκ. 23-32 καὶ 37-38.

1. GUERIN, ὁ.π. 259.

2. Αὐτόθι. Ὁ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακὰ 4, 14 τὸ ἀποδίδει στοὺς Γενουάτες.

3. Αὐτόθι 15.

Λεῖψα σὲ παλιότερους χρόνους. Παλιότερα ὀστρακα ἀγγείων ὅμως δὲν βρέθηκαν. Ἄλλωστε στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ συναντιέται συχνὰ ἐπιμελὴς καὶ ἐκτεταμένη λάξευση.

3. Παλαιοχριστιανική βασιλική της Ἀγίας Παρασκευῆς στὸν Κέδρο ¹

Στὴ θέση Κέδρος ἢ Κέντρο, πάνω στὸ ἀκρωτήρι καὶ ἀνάμεσα στὸ Μαλαγάρι καὶ τὸ Κοκκάρι, κάτω ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, βρίσκονται τὰ λείψανα τρίκλιτης βασιλικῆς μετὰ διαστάσεις 13.50 × 12 μ. (5ου-6ου αἰ.). Διακρίνονται τμήματα ἀπὸ τοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἡμικυκλική του ἀψίδα. Στὴ βόρεια πλευρά του βρίσκονται τὰ λείψανα ἀπὸ τὸ βαπτιστήριό μετὰ κολυμβήθρα σὲ σχῆμα σταυροῦ.

4. Παλιομονάστηρο

Στὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ φέρνει στὴ Λουλούδα, στὴ ρίζα ἐνὸς μεγάλου βράχου, μετὰ τὴ διασταύρωση μετὰ τὸ δρόμο τοῦ Λάζαρου, βρίσκονται τὰ εἱλεῖπια τοῦ παλιομοναστηρίου. Τὸ σχέδιο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς (διαστάσεις 13.20 × 15.80 μ., χορδὴ ἀψίδας 5.55 μ., βάθος ἀψίδας 3.20 μ.) μετὰ τοὺς τοίχους τῆς μισοχωμένους κάτω ἀπὸ εἱλεῖπια καὶ χώματα τὸ διακρίνει κανεῖς σχεδὸν καθαρά. Ὁ τοῖχος τῆς ἀψίδας σώζεται σὲ μεγάλο ὕψος. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ τρόπου κατασκευῆς μετὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς Σάμου γίνεται ἀμέσως φανερά ². Ἀπὸ τὰ ἔχνη ποὺ διακρίνονται μέσα στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ φαίνεται πὺς ἡ ἐκκλησία εἶχε σύνθρονο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο: τέσσερα ἐπιθήματα κιονοκράνων (δύο μέσα στὸ ναὸ καὶ δύο λίγα μέτρα ἀνατολικά ἀπὸ τὸ μνημεῖο (πίν. ΙΑγ) καὶ τὸ πάνω τμήμα ἀπὸ μαρμάρينو πεσσίσκο τοῦ τέμπλου (πίν. ΙΑδ). Γιά τὰ πρῶτα ὅμοια κομμάτια βρίσκονται σὲ βασιλικές τοῦ 5ου-6ου αἰ. (πρβ. ἐνδεικτικὰ τὰ ἐπίκρανα τῆς βασιλικῆς Α καὶ Β στὶς Φθιώτιδες Θῆβες ³, τῆς βασιλικῆς Δ στὴν ἴδια πόλη ⁴ καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς

Σάμου ⁵, ἐνῶ γιά τὸ δεύτερο χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα μετὰ τοὺς πεσσίσκους τῆς βασιλικῆς τοῦ Μισόκαμπου ⁶, τῆς βασιλικῆς Α στὶς Φθιώτιδες Θῆβες ⁷, τῆς Ἰουστινιανέας βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στὴν Ἐφεσο ⁸ καὶ τῆς Κορίνθου ⁹. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ πλαίσια λοιπὸν (5ος-6ος αἰ.) θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Παλιομοναστηρίου. Σὲ μιὰ τέτοια τοποθέτηση ἐξάλλου ὁδηγοῦν καὶ τὰ πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων ποὺ ἐπισημαίνονται στὸ χῶρο τοῦ μνημείου καὶ στοὺς γύρω ἀγρούς.

Τὰ λείψανα κτισμάτων ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς θάμνους καὶ στοὺς βράχους γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ δείχνουν ὅτι τὸ μνημεῖο ἀνήκει σὲ κάποιο μοναστηριακὸ συγκρότημα, πράγμα ποὺ ὑπονοεῖται κιόλας ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ τοπωνύμιο. Παρόμοιο πρέπει νὰ ἦταν τὸ Κοινόβιο τοῦ Χαρίξενου, ποὺ ἐπισκέφθηκε στὴ Σάμο ὁ Ἰωάννης Μόσχος στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. ¹⁰, ὁποιαδήποτε ὅμως συσχέτιση, ὅσο γοητευτικὴ κι ἂν εἶναι, ἀποτελεῖ ἀπλή ὑπόθεση.

Γιά τὸ χρόνο ποὺ καταστράφηκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε ἡ μονὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθοῦν πολλὰ πράγματα. Ἄν ἡ φθορὰ καὶ ἡ ἀσβεστοποίηση ποὺ παρατηρεῖται στὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σημαίνει καταστροφὴ ἀπὸ πυρκαγιά, θὰ μπορούσε νὰ θυμηθεῖ κανεῖς μιὰ σειρὰ ἀπὸ μνημεῖα στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου, ποὺ καταστράφηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία καὶ ποὺ ἡ πυρπόλησή τους σχετίστηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς μετὰ τίς βαρβαρικές καὶ τίς ἀραβικές ἐπιδρομές τοῦ 7ου αἰ. ¹¹ Μιὰ νέα χρονολόγηση ἐξάλλου τοῦ ὕλικου τῆς πρώιμης βυ-

ρυφες πλάγιες πλευρές). Ἐπίσης Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰ., ΑΕ 1937, 177, εἰκ. 8, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (1954) 2, 314, εἰκ. 269, 273, 281 (κάτω ἀριστερὰ ἐπιθήμα ἰωνικοῦ κιονόκρανου). Corinth XVI, πίν. 29, 103.

5. SCHNEIDER, ὁ.π. 116, εἰκ. 7 (ἀρ. 5), σ. 118, εἰκ.

11. WREDE, ὁ.π. σ. 77, εἰκ. 10, 1.

6. WREDE, ὁ.π. 72, εἰκ. 5, 1.

7. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι, ὁ.π. 70, εἰκ. 79.

8. Ephesos IV, 3, σ. 155, εἰκ. 38.

9. Corinth XVI, σ. 106, πίν. 22-24.

10. SCHNEIDER, ὁ.π. 100 (MIGNE, P.G. 87, 2969, κεφ. 108).

11. Βασιλικὴ Α (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Παλαιοχριστιανικὰ βασιλικά, ὁ.π. 167), βασιλικὴ Ἀφωτῆς Καρπάθου (ΚΟΛΛΙΑΣ,

1. Ε. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗΣ, Τὸ ἐν Κέδρῳ Σάμου βαπτιστήριον, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζαντ. Σπουδῶν 9, 1932, 430 κέ. ΣΙΑΗΡΟΚΑΣΤΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ, ὁ.π. 41. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 23, 1968, Β2, 400, πίν. 360. Ι. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος (1976) 105, εἰκ. 7α, πίν. 2β.

2. Πρβ. Samos XIV, εἰκ. 139 (τὸ παρεκκλήσι τῆς βασιλικῆς τοῦ κάστρου).

3. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ὁ.π. 36, εἰκ. 40 καὶ 134, εἰκ. 183.

4. ΠΑΕ 1935, 56, εἰκ. 5-6 (πρβ. καὶ γιά τίς κατακό-

ζαντινής δεξαμενής στο 'Ηραίο και τών άλλων αποθετών του ίδιου χώρου¹, σε υστερότερους χρόνους, θα μπορούσε να οδηγήσει στη σύνδεση της καταστροφής του πρώιμου βυζαντινού οικισμού και της βασιλικής του 'Ηραίου με τις άραβικές επιδρομές. Όπωςδήποτε ίχνη για τη συνέχιση της ζωής στα μεσοβυζαντινά χρόνια δεν παρατηρήθηκαν ούτε στο 'Ηραίο², ούτε στο Παλιομονάστηρο, ούτε επίσης στον Μισόκαμπο³. Πράγμα που δείχνει ότι η ζωή σταμάτησε απότομα σε περισσότερα μέρη του νησιού σε κάποια στιγμή πριν από τα μεσοβυζαντινά χρόνια, που μπορεί νομίζω εύκολα να συνδεθεί με τις άραβικές επιδρομές.

Εκτός από τα παραπάνω αναφέρεται μια σειρά από θέσεις όπου έχουν παρατηρηθεί λείψανα παλαιοχριστιανικά ή βυζαντινά. Με ελάχιστες εξαιρέσεις όλα είναι ακόμη μέχρι σήμερα άγνωστα στους μελετητές. Έτσι λείψανα «βυζαντιανής εποχής» παρατηρήθηκαν στο Παλιόκαστρο στη ΒΑ. πλευρά του νησιού⁴. Στην περιοχή των Κοντακίων, βρίσκεται το Καστροβούνι (ύψ. 950 μ.) δυτικά από το χωριό Αύλακια (επί της κορυφής του οποίου σώζονται αρχαίες δεξαμενές και έρείπια τειχών και όρσοθυρών, μαρτυρούντα ότι φρούριόν τι άλλοτε υπήρχεν αὐτόθι... ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ ὁροπεδίου, ὅπερ σχηματίζεται ἐκ τοῦ ὄρους τούτου, σώζονται έρείπια ναοῦ, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Νικολάου τιμωμένου... κάτωθεν τοῦ ὁροπεδίου καὶ ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς τοῦ ὄρους πλευρᾶς ὑπάρχουσιν έρείπια πόλεως, ἀνατρεχούσης εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους»⁵. Διάφορα ίχνη (θεμέλια οικοδομῶν με συνδετικά ἀσβεστοκονιάματα, τάφοι, ἀγγεῖα καὶ νομίσματα) βρέθηκαν κατὰ καιροὺς στὸ Μεσαῖο Καρλόβασι καὶ ἀναφέρονται ἀκαθόριστα σάν «βυζαντιανῆς ἐποχῆς» καθὼς καὶ λείψανα «ἐκκλησίας τρισυποστά-

του» κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο ναὸ τῆς ὁσίας Πελαγίας στὴν παραλία⁶. Στὴν περιοχή τῶν Σουρλαίων στὸ Ποτάμι, δίπλα στὴ γνωστὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας⁷, ὑπάρχουν ίχνη ἀπὸ μικρὴ ἐγκατάσταση καὶ παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία, ἐνῶ στὸ λόφο πίσω τους τὰ λείψανα μικροῦ βυζαντινοῦ κάστρου⁸. Βόρεια ἀπὸ τὴν Καστανιά, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Φτεριᾶ, βρίσκεται τὸ ὕψωμα Καστρί με έρείπια ἀσβεστόκτιστου τείχους καὶ μιὰ δεξαμενὴ⁹. Στὴν περιοχή τῶν Δρακαίων τέλος, κάτω ἀπὸ τὸν Κέρκη, βρίσκονται τὰ έρείπια «πολλῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν ὅπου θὰ μόναζαν πολυάριθμοι ἡσυχαστές»¹⁰.

Μετά ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω θὰ μπορούσαν νὰ σημειωθοῦν μερικὲς παρατηρήσεις χρήσιμες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Σάμου κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἐπικεντρο τῆς ζωῆς στὴ Σάμο στὴ διάρκεια τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἀποτελοῦσε ὁ κάμπος τῆς Χώρας με κέντρα του τὴν ἀρχαία πόλη στὰ ἀνατολικά του καὶ τὸ ἱερὸ τῆς 'Ηρας στὰ δυτικά. Στὰ παλαιοχριστιανικά χρόνια παρουσιάζεται μιὰ τάση ἐξαπλώσεως καὶ πρὸς τὴ βόρεια παραλία τοῦ νησιοῦ. Ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἀσφάλεια στὶς θάλασσες πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ βυζαντινοῦ στόλου εὐνοεῖ μιὰ τέτοια ἐξάπλωση καὶ ἐδῶ, ὅπως σ' ὅλα τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου¹¹. Με τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομές, πού ἀκολουθοῦν τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς θαλασσοκρατίας μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., παρουσιάζεται κάποια ἀνακατάταξη¹². Πολλὰ μνημεῖα φαίνεται νὰ καταστρέφονται (Παλιόκαστρο Μισόκαμπος, 'Ηραίο), ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς ἀρχαίας Σάμου, ἐγκαταλείπουν τὴν πόλη καταφεύγοντας σὲ πιὸ ἀσφαλῆ μέρη με κύριο κέντρο τους τὸ κάστρο τοῦ Λάζαρου. Μετὰ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου με τὴν ἥττα τῶν Ἀράβων

δ.π. 158), βασιλικὴ Λευκοῦ (ΚΟΛΛΙΑΣ, Τὸ Γυαλοῦ χωράφι Καρπάθου καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Λευκοῦ, ΑΕ 1970, Χρονικά, 15), βασιλικὴ στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου (J. BOARDMAN, Greek Emporio 1967, σ. XIV καὶ BCH 78, 1954, 147, εἰκ. 45).

1. ISLER, δ.π. 229.

2. SCHNEIDER, δ.π. 126.

3. WREDE, δ.π. 78.

4. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, δ.π. 12.

5. Αὐτόθι 18.

6. Αὐτόθι 23-24.

7. ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ, δ.π. 40.

8. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, δ.π. 27.

9. Αὐτόθι 28.

10. Αὐτόθι 32.

11. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, δ.π. 306.

12. Γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν στὴν καταστροφή τῶν παλιῶν κέντρων στὰ παράλια καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου βλ. καὶ ΖΑΚΥΘΗΝΟ, δ.π. 316.

στά 678, ένα μέρος του πληθυσμού ξαναγυρίζει στην πόλη και εγκαθίσταται γύρω από το λιμάνι και ιδιαίτερα στις ΝΑ. πλαγιές του λόφου του μεταγενέστερου κάστρου του Λυκούργου Λογοθέτη, όπου στους ίδιους περίπου χρόνους πρέπει να κτίζεται το βυζαντινό κάστρο. Σε άλλα μέρη του νησιού ή ζωή απομακρύνεται όσο είναι δυνατό

από τη θάλασσα ή συγκεντρώνεται όπωσδήποτε σε απόκρημνα και δυσκολοπάτητα ύψωματα που τα προστατεύουν ισχυρά κάστρα (Κάστρο της Λουλούδας και του προφήτου 'Ηλιοῦ και πιθανότατα Καστροβούνι και Καστρί).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΑΜΟΥ

- I. Τρίκλιτη βασιλική από το δεύτερο μισό του 5ου αί. στο κάστρο του Πυθαγορείου (Τηγάνι).
A. M. Schneider, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, AM 54, 1929, 110, εικ. 2. R. Toelle, Die antike Stadt Samos (1969) 58, εικ. 29, 30, 32. R. Toelle - Kastenbein, Samos XIV, Das Kastro Tigani 92, σχ. 9 και σ. 104.
Οι διαστάσεις της (είναι ή μεγαλύτερη βασιλική από όσες βρέθηκαν στη Σάμο) και ή κεντρική θέση της δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι αυτή ήταν ή επισκοπική εκκλησία της Σάμου.
- II. Μονόκλιτος ναός με νάρθηκα (παρεκκλήσι της μεγάλης βασιλικής του κάστρου) από το πρώτο μισό του 5ου αί.
Schneider, ε.δ. 110, εικ. 2. Toelle, Die antike Stadt Samos εικ. 29-33 και Samos XIV 89, 105, σχ. 9, εικ. 138-144.
- III. Τρίκλιτη βασιλική της Παναγίτσας, έξω από το δυτικό τείχος (δευτερο μισό του 5ου αί.). Στενά δεμένο μ' αυτήν είναι το παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο, που αποκαλύπτεται τελευταία σε μικρή απόσταση δυτικά από το ναό.
Schneider, ε.δ. 119, σχ. 13, πίν. 44. Toelle, Die antike Stadt Samos 71, εικ. 38. K. Τσάκος, ΑΔ 25, 1970, Β2, πίν. 352, ΑΔ 28, 1973, Β2, 541 κέ., πίν. 503 α, β.
- IV. Τρίκλιτη βασιλική, Ιουστινιάνεια, στα Τρία Δόντια.
Schneider, ε.δ. 121. U. Jantzen, AA 83, 1968, 691, εικ. 4 και ΑΔ 24, 1969, Β2, 376, σχ. 3. Toelle, Die antike Stadt Samos, 69, εικ. 36-37.
Με τις τελευταίες ανασκαφές αποδεικνύεται τώρα ότι ή βασιλική έχει κτισθεί μέσα στο χώρο του αρχαίου σταδίου της Σάμου (ΑΔ 28, 1973, Β2, 540-541).
- V. Λείψανα μονόκλητης βασιλικής κάτω από το αρχαίο θέατρο.
- VI. Μονόκλητη(;) βασιλική ανατολικά από το δημοτικό σχολείο.
Schneider, ε.δ. 121.
Διακρίνονται λίγα λείψανα, κυρίως αρχιτεκτονικά.
- VII. Τρίκλιτη βασιλική με βαπτιστήριο στο χώρο των ρωμαϊκών θερμών.
W. Martini, AA 87, 1972, 285 κέ., εικ. 7 και AA 90, 1975, 37 κέ., εικ. 25-26.
Παρεκκλήσια και μοναστηριακό συγκρότημα του 6ου / 7ου αί. αποκαλύπτονται ακόμη στον ίδιο χώρο.
- VIII. Μονόκλητη(;) βασιλική κοντά στον 'Αγιο Νικόλαο του λιμανιού.
Schneider, ε.δ. 121. Λείψανά της είδε ό Pocock (Beschreibung des Morgenlandes, 1792, III, 38).
Πιθανότατα σχετίζεται μ' αυτήν το μικρό κυκλικό κτίσμα που βρέθηκε στην περιοχή στις ανασκαφές του 1972 (ΑΔ 28, 1973, Β2, 521, σχ. 1, πίν. 494 (α-γ)).
- IX. Τρίκλιτη βασιλική με βαπτιστήριο στο 'Ηραίο (τέλος 5ου αί.).
Schneider, ε.δ. 121 κέ., εικ. 14, AA 1927, 397, πίν. 12. 'Ι. Η. Βολανόκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της 'Ελλάδος (1976) 104, εικ. 6ε.
Για την πιθανή χρονολογία καταστροφής της βλ. Isler, ε.δ. 229. 'Επίσης εδω σ. 24, σημ. 1.
- X. Μονόκλητη βασιλική του Μισόκαμπου (β' μισό του 5ου αί.).
Schneider, ε.δ. 108 κέ., εικ. 1. W. Wrede, Von Misokampos auf Samos, AM 54, 1929, 67 κέ., εικ. 1-10, πίν. 29-30.
- XI. Νέα τρίκλιτη βασιλική που αποκαλύπτεται τώρα στο κέντρο της πόλεως.
ΑΔ 28, 1973, Β2, 530, σχ. 7, πίν. 499α-β.

Μερικά από τα παραπάνω κτίσματα μνημονεύονται απλώς από τον 'Α. 'Ορλάνδο, 'Αρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος, τόμ. ΣΤ' (1948) σ. 3, τὸν Δ. Ζακυθινό, Χαριστήριο 'Ορλάνδου, τόμ. Γ', 301 κέ. καὶ τὸν μητροπολίτη Σιδηροκάστρου 'Ιωάννη, 'Η 'Εκκλησία τῆς Σάμου (1967) 37 κέ.

Τὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφονται στὸ β' μέρος τῆς μελέτης δὲν περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο.

ΤΥΜΒΟΙ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΝΕΥΡΟΚΟΠΙΟΥ ΔΡΑΜΑΣ

(Πίνακες IB - KB)

I. ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ ΤΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΞΟΧΗΣ

1. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Ο τύμβος τῆς Υ.Ε.Χ. στους Ποταμούς, συλημένος κατά καιρούς από αρχαιοκάπηλους, ανασκάφηκε στις 26-7-76, κατά τη διάρκεια ανα-

Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τους συναδέλφους κ. Μ. Φωτιάδη και Μ. Ότατζή, την αρχιτέκτονα δ. Σ. Αγγελούδη για την αποτύπωση του τάφου των Ποταμών και ιδιαίτερα τη σχεδιάστρια κ. Κ. Μαγαρισιώτου, για τα σχέδια των εικόνων, καθώς και τους συντηρητές του Μουσείου Καβάλας. Ευχαριστώ επίσης την κ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη για την παραχώρηση στοιχείων σχετικών με την ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό τῆς Ἀγγίστας, τους κ. Εὐ. Πεντάζο και Δ. Τριαντάφυλλο για την ἄδεια τῆς μελέτης ἐπιφανειακῆς και ἄλλης κεραμικῆς ἀπὸ τῆς Θράκης, καθώς και τὸν καθ. κ. Β. Hänsel, και τοὺς δρ. κ. Κ. Wardle και D. Kristic για τὴν πρόθυμη συνεργασία τους. Τέλος εὐχαριστῶ τὸν κ. Γιάννη Καζάζη, για τὴ μετάφραση τῆς περίληψης στὰ ἀγγλικά. Στὴν ἐρευνα συμμετείχε ἐνεργὰ και ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσ. Καβάλας Ἀρ. Γανίτης, πού ὁ πρόσφατος θάνατός του ἄφησε μεγάλο κενό.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Υ.Ε.Χ. : Ὑστερη ἐποχή χαλκοῦ.

ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975: ΔΗΜ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, Ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς οικισμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 30, 1975 (1978), Μελέται, 193 κέ.

ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1977: ΔΗΜ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, Συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν προϊστορικῶν οικισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, Α' Τοπικὸ Συμπόσιο. Ἡ Καβάλα και ἡ περιοχή της (Καβάλα Ἀπρ. 1977) 235 κέ.

FRENCH 1967: D. H. FRENCH, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia (Athens 1967, πολυγρ.).

GARAŠANIN 1958: M. GARAŠANIN, Neolithicum und Bronzezeit in Serbien und Macedonien, Ber. RGK 39, 1958, 1 κέ.

GARAŠANIN 1953: M. GARAŠANIN, Banat-Serbisches Donauland-Kerameikos- Beitrag zur Erforschung der vorgeschichtlichen Beziehungen der serbischen

σκαφῆς, συλημένου ἐπίσης, ἐλληνιστικοῦ τάφου (βλ. παρακάτω σ. 66). Βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια πορείας ἀπὸ τὸ χωριὸ Ποταμοὶ πρὸς τὸ χωριὸ Μικρομηλιά τοῦ νομοῦ Δράμας, ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη ἀγροφύλακα τῆς περιοχῆς.

Πρόκειται για χαμηλὸ ἑξαῖμα μὲ διαστάσεις ἀπὸ Ἀ.-Δ. 5 μ., ἀπὸ Β.-Ν. 3 μ. και ὕψος 1.30 μ. Βρίσκεται ΒΑ. ἀπὸ τὸ παραμεθόριο χωριὸ Ποταμοί, περίπου 50 μ. ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν χωματόδρομο πού ὁδηγεῖ στὸ Διπλοχώρι και 500 μ. περίπου μετὰ τὴ συνάντηση τοῦ χωματόδρομου αὐτοῦ μὲ ἄλλον, πού ὁδηγεῖ στὴ δασικὴ περιοχή Κουροῦ (εἰκ. XV Α, 2).¹

und griechischen Länder, Rad Vojvodjankih Muzeija 2, 1953, 67 κέ.

GARAŠANIN 1973: M. GARAŠANIN, Ethnographic Problems of the Bronze Age in the Central Balkan peninsula and neighbouring regions, Bronze Age Migrations in the Aegean, Proc. of the First Inter. Colloqu. on the Aegean Prehistory Sheffield, ed. R. A. Crossland - A. Birchall, London 1973.

HÄNSEL 1976: B. HÄNSEL, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau (B.A.M. Bd. 17), Bonn 1976.

MILOJČIĆ 1948/49: V. MILOJČIĆ, Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschicht. Funde, AA 1948/49, 12 κέ.

MÜLLER-KARPE 1959: H. MÜLLER-KARPE, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Römisch-Germanische Forschungen 22, 1959.

P.M.: HEURTLEY, Prehistoric Macedonia (1939).

SHEPARD 1965: A. SHEPARD, Ceramics for the Archaeologist⁵ (1965).

XATZHMIXAΛH 1957: ΑΓΓ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Σαρακατσάνοι, τόμ. I, Α' (1957).

1. Ἀναφέρθηκε στὸ BCH 101, 1977, 615. Ἐπίσης, τὰ εὐρήματα και ἡ σημασία τῶν δύο τύμβων για τίς γνώ-

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ ἀκολούθησε ἔγινε δυστυχῶς μὲ στοιχειώδη προετοιμασία, ἀφοῦ τὰ διάφορα ἀνασκαφικὰ μέσα, ἐξαιτίας τῆς πλημυρίας στὸν παραπόταμο Δεσπάτη, εἶχαν ἀποκλεισθεῖ στὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο τοῦ ἐλληνιστικοῦ τάφου (εἰκ. XV A). Ἐπίσης, ἔγινε σχετικὰ γρήγορα, γιατί, ἂν τὸ ἀσύλητο ΝΑ. τμήμα τοῦ τύμβου παρέμενε γιὰ νὰ ἀνασκαφεῖ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα περισσότερο συστηματικὰ, θὰ καταστρεφόταν ἀπὸ τὴν καταρρακτώδη βροχὴ ποὺ ἄρχιζε καί, πιθανῶς, ἀπὸ τοὺς διάφορους ἀρχαιοκάπηλους, ποὺ εἶχαν ἤδη καταστρέψει τὸ μεγαλύτερο τμήμα του καὶ ποὺ ἡ δράση τους στὴν περιοχὴ ἀποτελεῖ ἀληθινὴ μάστιγα.

Κρίνοντας κανεῖς κυρίως ἀπὸ τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ τύμβου, καταλήγει στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

1. Πρόκειται γιὰ ταφικὸ τύμβο τῆς Υ.Ε.Χ.
2. Τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα ἦταν τοποθετημένα ὀρθία στὸν φυσικὸ σχιστολιθικὸ βράχο, χωρὶς λίθο στὸ στόμιό τους, χωρὶς ἄλλα ἀγγεῖα στὸ ἐσωτερικόν τους, χωρὶς νὰ εἶναι τοποθετημένα σὲ κρηπίδα ἀπὸ λίθους ἢ πατημένο χῶμα (πίν. ΙΒα-β). Συνεδευόταν καὶ ἀπὸ ἄλλα μικρότερα ἀγγεῖα τριγύρω τους, καθὼς καὶ ἀπὸ κτερίσματα (βλ. σ. 31 κέ.).
3. Τὸ περίγραμμα τοῦ τύμβου δὲν ὀριζόταν μὲ λίθους καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν κυκλοτερὲς ἢ ἐλαφρὰ ἐλλειψοειδές, μὲ διάμετρο περίπου 5 ὡς 7 μ.
4. Τὸ διαταραγμένο τμήμα τοῦ τύμβου ποῦ, ὅπως ἀναφέραμε, ἦταν καὶ τὸ μεγαλύτερο, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα μεγάλο λιθοσωρό, μὲ τὸν ὅποιο ἦταν ἀναμιγμένο χῶμα καστανό, ἴδιο μὲ τὸ χῶμα τῆς περιοχῆς, καὶ πληθώρα ἀπὸ ὅστρακα, κυρίως πρὸς τὸ Ν. τμήμα τοῦ τάφου.

Ἡ ἀνασκαφὴ, μετὰ ἀπὸ μέρες, ἄλλων στὴν περιοχὴ λιθοσωρῶν, δὲν ἔδωσε κανένα ἀποτέλεσμα. Σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λιθοσωροὺς, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιφανειακῶν λίθων, ἔγιναν σταυρικὲς τομὲς μὲ βάθος 0.50 μ. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ λιθοσωροὺς ἀπὸ περιφράξεις παλιῶν τουρκικῶν ἰδιοκτησιῶν.

Στὴν περιοχὴ ἐπομένως δὲν ὑπάρχει νεκροταφεῖο μὲ τύμβους, ἐνῶ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε

φαίνεται ὅτι στὴν ἄμεση περιοχὴ τοῦ τύμβου δὲν ὑπάρχει καὶ ἄλλος τύμβος. Δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἐπίσης πολὺ κοντινὸς οἰκισμὸς, μὲ ἐξαιρεση αὐτὸν ποὺ θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω (σ. 66), ὁ ὁποῖος ὁμῶς βρίσκεται σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀπόσταση καὶ θὰ ἦταν δύσκολο, στὸ σημερινὸ τουλάχιστο στάδιο τῆς ἔρευνας, νὰ θεωρηθεῖ πὼς θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ τὸν τύμβο. Ὁ οἰκισμὸς ὥστόσο φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὴν ἴδια περίοδο.

Ἡ περιοχὴ τοῦ τύμβου βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο περίπου 550 μ., δηλ. περίπου 150 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ὑψίπεδο τῶν Ποταμῶν, ἔχει ἡμιορεινὴ βλάστηση, τὸ ἔδαφος εἶναι ἀνώμαλο, πετρώδες καὶ ἐλάχιστα προσφέρεται γιὰ καλλιέργειες, κυρίως δημητριακῶν. Ἀντίθετα, ἡ κτηνοτροφία ἔχει μεγάλες δυνατότητες γιὰ ἀνάπτυξη στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀνθοῦσε στὸ παρελθόν, ἂν σκεφθεῖ κανεῖς ὅτι τὸ καλοκαίρι ἡ θερμοκρασία εἶναι σχετικὰ χαμηλὴ, ἐνῶ τὸν χειμῶνα ποὺ οἱ καιρικὲς συνθῆκες εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσμενεῖς, γειτονικὲς χαμηλότερες πεδιάδες (π.χ. περιοχῆς Πρωτοτσάνης Δράμας) θὰ ἔδιναν τὴ δυνατότητα γιὰ ἄνετο ξεχειμῶνισμα.

Καὶ ὁ ἄλλος ταφικὸς τύμβος βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὰ ἐλληνοβουλγαρικὰ σύνορα, Β. ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐξοχή, στὴν περιοχὴ τοῦ Νευροκοπίου, κατὰ τὴ διάνοιξη ἀγροτικοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸ πρὸς Β. (στὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου καὶ στὸ μέσο περίπου τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ ἀγροῦ Χαράλαμπου Καρασαββίδη (εἰκ. XV Β, 1).

Ἄν καὶ στὸ ὑψίπεδο τοῦ Νευροκοπίου δὲν ἔχει γίνεῖ μέχρι σήμερα συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι, τουλάχιστο στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἐξοχή, δὲν ὑπάρχει προϊστορικὸς οἰκισμὸς καὶ μάλιστα τῆς Υ.Ε.Χ. Ὅπως καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ τύμβου τῶν Ποταμῶν, ἡ ὑπαρξὴ ἐκτεταμένου νεκροταφείου πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων μεμονωμένων τύμβων θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πιθανή, ἂν καὶ ἡ ἀνώμαλη σχετικὰ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπιτρέπει ἀκόμη καὶ τὸν ὑποθετικὸ ἐντοπισμὸ τους. Δὲν ἔχουν ἐπίσης ἀναφερθεῖ ἢ βρεθεῖ ἀρχαιοτῆτες ἄλλων περιόδων, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν πιθανολογούμενο τάφο στὴν περιοχὴ τοῦ κοντινοῦ χωριοῦ Βαθυτόπου, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ.

σεῖς μας τῆς Υ.Ε.Χ. στὴν Ἀνατ. Μακεδονία, ἔχουν ἀνακοινωθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐφορὰ κ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη στὸ Προϊστορικὸ-Θρακολογικὸ Συνέδριο στὸ Plovdiv τῆς Βουλγαρίας (Pulpudeva III, Ὀκτ. '78).

Ἡ περιοχή βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 620 μ., κλείνεται ἀπὸ Δ. καὶ ΒΑ. ἀπὸ κατάφυτες ὄρσειρές με ὕψος περίπου 600-700 μ. καὶ ἔχει ἄνετες διαβάσεις τόσο πρὸς τὴν Βουλγαρία ὅσο καὶ πρὸς τὸ ὑψίπεδο τοῦ Νευροκοπίου καὶ ἐπομένως, διαμέσου τῆς διάβασης τοῦ Γρανίτη, πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας· τὴ διαρρέει ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ. τὸ Ρέμα Σιδηρόνερου ἐνῶ, ἓνα ἄλλο μικρότερο, περνάει μέσα ἀπὸ τὸ χωριό. Στὴν περιοχή τοῦ τύμβου ὑπάρχουν 2-3 πηγές. Τὰ καλλιεργήσιμα ἐδάφη ἔχουν περιορισμένη ἔκταση καὶ δὲν εἶναι τόσο εὐφορα. Εὐδοκιμοῦν πατάτες, φασόλια καὶ λιγότερο τὰ δημητριακά. Τὸ ἔδαφος εἶναι πετρώδες καὶ τὸ χῶμα ἔχει ἀργιλικὴ σύσταση. Ἡ περιοχή ἔχει τὶς ἴδιες καιρικὲς συνθήκες με τοὺς Ποταμούς, παρέχει τὶς ἴδιες δυνατότητες γιὰ κτηνοτροφία καὶ ὅπωςδήποτε δὲν προσφέρεται γιὰ μόνιμη ἀγροδίαιτη ἐγκατάσταση, ὅπως π.χ. οἱ νεολιθικὲς θέσεις τῆς Δράμας¹.

Ὁ τύμβος ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὶς 18-5 ὡς τὶς 31-5-78. Κατὰ τὴ διαπλάτυνση τοῦ δρόμου ἀπὸ τὸν μηχανικὸ προωθητήρα παρασύρθηκε ἓνα μέρος ἀπὸ τὸν τύμβο (εἰκ. V), γεγονὸς βέβαια ποὺ στάθηκε ἀφορμὴ νὰ φανερωθοῦν ἀρκετὰ ὄστρακα καὶ νὰ γίνῃ δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς του.

Πάνω ἀπὸ τὸν τύμβο χρειάστηκε νὰ γίνῃ συστηματικὴ ἀποψίλωση (πίν. ΙΓΖ). Κόπηκαν συνολικὰ 12-14 κορμοὶ ἀπὸ μικρὰ δένδρα (ἀγριοαχλαδιά, μεσέδες κ.ά.). Οἱ ρίζες τῶν δένδρων, ὅχι μόνον ἔκαναν δυσχερὴ τὴ διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ τὸ χειρότερο, ἡ δράση τους εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσθλωθεῖ ἡ κεραμικὴ καὶ νὰ διασκορπισθοῦν τὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ εἶναι ἀδύνατη ἀκόμη καὶ ἡ ταύτιση τῶν ταφικῶν ἀγγείων ἢ ὁ σαφὴς καθορισμὸς τῶν ταφῶν. Στὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ θὰ συνέβαλε καὶ ἡ διαρκὴς ἀναμόχλευση ἀπὸ τὴν καλλιέργεια, ἀλλὰ καί, κυρίως, τὸ βάρος τοῦ λιθωροῦ ποὺ κάλυπτε τὶς ταφές καὶ ἴσως ἡ ἀφαίρεσή του σὲ ὀρισμένο σημεῖο γιὰ τὴν τοποθέτηση μιᾶς νέας ταφῆς.

Μετὰ τὴν ἀποψίλωση, ἔγινε φανερό ὅτι ὁ τύμβος εἶναι ἐλλειψοειδής, με μεγάλη διάμετρο 20 μ. περίπου καὶ μικρὴ 8 μ. περίπου, ἢ 11 μ. περίπου,

ἂν ὑπολογισθεῖ τὸ τμήμα ποὺ καταστράφηκε. Τὸ γενικὸ ὕψος τοῦ τύμβου εἶναι περίπου 1.30 μ. καὶ ἡ βάση του ταυτίζεται, σὲ γενικὲς γραμμές, με τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ δρόμου. Στὴν ἐπιφάνειά του βρέθηκαν διάσπαρτες πλακαρὲς πέτρες ἀπὸ σχιστόλιθο ἢ γρανίτη, πού, με μεγαλύτερη πυκνότητα πάνω ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῶν ταφῶν, ἀποτελοῦσαν μαζί με καστανὸ χῶμα καὶ πολλὰ ὄστρακα, τὸν «χοῦν» τοῦ τύμβου. Οἱ λίθοι αὐτοὶ δὲν σχηματίζουν κάποια κρηπίδα οὔτε στὴ βάση τοῦ τύμβου οὔτε σὲ κάποιο ἄλλο σημεῖο του καὶ ἐπίσης δὲν ὄριζαν ἐπιφανειακὰ τὰ ὅρια τοῦ τύμβου· βρίσκονται εὐκόλα στὴν περιοχή τῆς Ἐξοχῆς, ἰδίως πρὸς ΝΔ. τῆς, ἐνῶ τὸ σκοῦρο καστανὸ χῶμα, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὸ ἀνοιχτὸ καστανὸ τῆς γύρω περιοχῆς καὶ με τὸ ἐρυθρωπὸ χῶμα τῆς βάσης τοῦ τύμβου, φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι φερτό, ἀλλὰ ὅτι, μιὰ καὶ οἱ πολλοὶ λίθοι τὸ εὐνοοῦσαν, δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ διαρκὴ βλάστηση θάμνων καὶ δέντρων πάνω στὸν τύμβο.

Ὁλος ὁ τύμβος χωρίστηκε σὲ τρεῖς τετράγωνους τομεῖς Α, Β, Γ με πλευρὰ 5 μ. ὁ καθένας (εἰκ. V). Στὸν τομέα Γ δὲν βρέθηκε ταφὴ ἀλλὰ μόνον διάσπαρτη κεραμικὴ. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορισθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ταφῶν στὴν Α καὶ στὴ Β τομὴ (βλ. καὶ σ. 30 κέ). Σχεδὸν ὅλες, βρέθηκαν στὸν ἴδιο ὀρίζοντα, στὴ βάση δηλαδὴ τοῦ τύμβου. Ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κάθετη στρωματογραφία παρὰ μόνον γιὰ ὀριζόντια, ἂν οἱ κεντρικὲς ταφές, ὑποθετικά, θὰ ἦταν οἱ παλιότερες σὲ σχέση με τὶς περιφερειακές.

Στὸν πίν. ΙΗα-β εἰκονίζεται ὁ λιθωρὸς πάνω ἀπὸ τὶς περιοχὲς Δ καὶ Μ τῆς τομῆς Β καὶ μέρος ἀπὸ τὶς τομεῖς Α καὶ Β.

2. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΤΥΜΒΩΝ

Α. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Ἡ κεραμικὴ καὶ τῶν δύο τύμβων πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ ἀπὸ κοινοῦ, γιατί, ὅπως θὰ φανεῖ, παρουσιάζει κοινὴ τυπολογία.

α'. Τυπολογία

Στὴν περίπτωσή ποὺ παρακάτω δὲν γίνεται πλήρως ἡ περιγραφὴ ἐνὸς τύπου, σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν βάσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν πλήρη ἀποκατάστασή του, ἐπεὶ δὲν ἔχουν σωθεῖ ὁλόκληρα ἀγγεῖα ἢ τμήματα, ποὺ νὰ παρέχουν ὅμως μιὰ

1. Βλ. γενικὰ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1975 καὶ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ 1977.

πληρότητα καὶ βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ τύπου τους. "Ὅπως ἐπίσης θὰ φανεῖ, ἡ τυπολογία τῆς κεραμικῆς αὐτῆς ἀπαντᾶται καὶ στὴν κεραμικὴ τῶν γειτονικῶν οἰκισμῶν τῆς ἴδιας περιόδου (ἐπιφανειακὴ ἢ γνωστὴ ἀπὸ ἀνασκαφῆς στὴν Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Μακεδονία) καὶ ἐπομένως δὲν θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ἀποκλειστικὰ ταφικὴ κεραμικὴ.

Φιὰ λ ε ς

Τύπου Α. Μὲ κωνικὴ βάση, δύο σχεδὸν ὀριζόντιες, κυλινδρικές καὶ ἡμικυκλικές λαβές, ποὺ ὑψώνονται ἢ ὄχι πάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη, μὲ χεῖλος ποὺ διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν κοιλιά καὶ κλίνει ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι σκούρα φαιὰ-μαῦρη ἐσωτερικά, ἐξωτερικά καὶ στὴν ἐσοχὴ τῆς κωνικῆς βάσης καί, πάντα στῶν Ποταμῶν καὶ πολὺ σπάνια στῆς Ἐξοχῆς, ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά ἔχει ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀρκετὰ ἐξίτηλο γραφίτη. Πολὺ σπάνια, ἔχει ἐγγράρακτη διακόσμηση στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, μὲ λευκὴ ὕλη στίς ἐγγχαράξεις. Σὲ πολὺ σπάνιες περιπτώσεις ἔχει ψηθεῖ σὲ ἀτμόσφαιρα ὀξειδωμένη (βλ. σ. 49).

Τύπου Β. Μὲ κωνικὴ βάση, χεῖλος ποὺ δὲν διαχωρίζεται ἔντονα ἀπὸ τὴν κοιλιά καὶ νεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ἐχει, ὄχι πάντα, λαβές σὰν τοῦ τύπου Α. Οἱ ἀναλογίες τῆς εἶναι πιὸ βαριές σὲ σχέση μὲ τοῦ τύπου Α. Ἐχει ψηθεῖ σὲ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ἔχει ἐπιφάνεια κεραμιδί.

Τύπου Γ. Σὰν τὸν τύπο Α ἀλλὰ μὲ βαριές ἀναλογίες καὶ μὲ δακτυλιοειδῆς ἔξαγμα στὴ γένεση τῆς βάσης. Ἐχει ψηθεῖ σὲ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἔχει ἐπιφάνεια κεραμιδί.

Τύπου Δ. Σὰν τὸν τύπο Β, ἀλλὰ μὲ πιὸ κάθετα τοιχώματα, μὲ χαμηλότερη βάση καὶ πιὸ τονισμένη ἀπόληξη χεῖλους.

Τύπου Ε. Μὲ ἐπίθετη ταινία στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεῖλους, διακοσμημένη μὲ διαδοχικὲς πιέσεις τοῦ δακτύλου (δαχτυλιές). Ἐχει προφίλ ἄλλοτε, πολὺ σπάνια, τύπου Α ἐνῶ ἄλλοτε Β ἢ Θ. Εἶναι ψημένη σὲ ἀναγωγικὴ ἢ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ἔχει ἔτσι ἐπιφάνεια σκούρα φαιὰ ἢ κεραμιδί ἀντίστοιχα. Σὲ μία περίπτωση (βλ. παρακάτω κεραμικὴ περιοχῆς Θ) ἔχει ὀριζόντια γλωσσοειδῆ ἀπόληξη, στὴν ὁποία ἀπολήγει κάθετη, ἐκτὸς δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ὀριζόντια, ταινία.

Τύπου Ζ. Μὲ ὅμοια, σὰν τοῦ τύπου Ε, ταινία.

Στὸ χεῖλος του, ἡ ἀπόληξη κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, πάνω ἀπὸ τὴν ταινία. Σὲ μιὰ περίπτωση (βλ. παρακάτω κεραμικὴ περιοχῆς Θ) ἔχει καὶ κάθετη τέτοια ταινία, ποὺ ἀπολήγει στὴν ὀριζόντια. Ἐχει ψηθεῖ σὲ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει χρῶμα κεραμιδί.

Τύπου Η. Μὲ διακοσμημένη ἀπευθείας (χωρὶς δηλ. ἐπίθετη ταινία) τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους μὲ διαδοχικὲς πιέσεις τοῦ δακτύλου. Ψημένη σὲ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει χρῶμα κεραμιδί.

Τύπου Θ. Μὲ καμπύλα τοιχώματα χωρὶς τονισμό τοῦ χεῖλους. Εἶναι ψημένη σὲ ὀξειδωμένη ἢ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει χρῶμα κεραμιδί ἢ σκούρο φαιὰ-μαῦρο.

Τύπου Ι. Πολὺ χονδροειδῆς, μὲ τονισμένη ἀπλῶς τὴν ἀπόληξη τοῦ χεῖλους. Εἶναι ψημένη σὲ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει χρῶμα κεραμιδί.

Τύπου Κ. Μὲ ἐπίπεδη τὴν ἄνω ἀπόληξη τοῦ χεῖλους, ποὺ εἶναι ἀκόσμητη ἢ ἔχει ἐγγράρακτη διακόσμηση. Ψημένη σὲ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει σκούρο φαιὰ-μαῦρο χρῶμα.

Τύπου Λ. Μὲ κάθετο σχεδὸν χεῖλος καὶ ἐλαφρὰ τονισμένη τὴν ἀπόληξή του. Ψημένη σὲ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει σκούρο φαιὰ-μαῦρο χρῶμα.

Τύπου Μ. Μὲ δύο σχεδὸν ὀριζόντιες ἀντικρουστὲς τριγωνικὲς ἀποφύσεις στὸ πάνω μέρος τοῦ χεῖλους. Ψημένη σὲ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει σκούρο φαιὰ-μαῦρο χρῶμα.

Τύπου Ν. Μὲ χεῖλη ποὺ νεύουν πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ ποὺ δὲν διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὴν κοιλιά, ὅπως στὸν τύπο Α. Ψημένη σὲ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια ἔχει σκούρο φαιὰ-μαῦρο χρῶμα. Μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ γραφίτη στὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Σπάνια μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση.

Τύπου Ξ. Σὰν τὸν τύπο Α, ἀλλὰ μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν διαμόρφωση τοῦ χεῖλους, δηλαδὴ στὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλιάς.

Ἀ μ φ ο ρ ε ῖ ς

Τύπου Α. Μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ λαμὸ σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου κόλουρου κώνου, κοιλιά ἀτρακτοειδῆ, τέσσερις κάθετες ἡμικυκλικὲς καὶ κυλινδρικές

λαβές με κομβιοειδή απόφυση στο πάνω μέρος τους, τοποθετημένες σε ίσα διαστήματα στο μέσο της κοιλιᾶς. Έχει ἐγχάρακτη ταινιωτή διακόσμηση με λευκή ή υποκίτρινη ή ανοικτή ρόδινη επίθετη άσβεστοειδή ύλη στην επιφάνεια τῶν ταινιῶν. Ψημένη σε αναγωγική ατμόσφαιρα και έτσι ή επιφάνεια έχει σκούρο φαιό-μαῦρο χρώμα. Στη μεταξύ τῶν ἐγχαράκτων ταινιῶν επιφάνεια, έχει ἐπίχρισμα από γραφίτη, αρκετά ἐξίτηλο.

Τύπου Β. Σὰν τοῦ Α, ἀλλὰ με κωνική βάση χωρίς κομβιοειδή απόφυση.

Τύπου Γ. Όπως ὁ Α, ἀλλὰ χωρίς κομβιοειδείς αποφύσεις και διακόσμηση. Ἡ επιφάνειά του, τόσο ή ἐσωτερική ὅσο και ή ἐξωτερική, έχει ψηθεί σε αναγωγική ατμόσφαιρα και έτσι έχει χρώμα σκούρο φαιό ὡς μαῦρο, ή έχει ψημένη σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα μόνο την ἐσωτερική επιφάνεια, πού έχει έτσι χρώμα κεραμιδί.

Τύπου Δ. Όπως ὁ Γ, ἀλλὰ με ἐγχάρακτη ταινιωτή διακόσμηση.

Τύπου Ε. Σὰν τὸν Β ἀλλὰ χωρίς διακόσμηση, δηλ. με κωνική βάση και λαϊμό με σχῆμα ἀνεστραμμένου κολουρου κώνου.

Σημείωση: Σ' ὅλους τοὺς τύπους — ὄχι μόνο στὸν Γ — ἀλλὰ πολὺ σπανιότερα, συναντῶνται παραδείγματα με επιφάνεια ἐσωτερική ψημένη σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα, με χρώμα δηλαδή κεραμιδί.

Κάναθοι

Τύπου Α. Εἶναι σφαιροειδής, με ἐπίπεδη βάση πού διαφοροποιεῖται ἀνεπαίσθητα ἀπὸ τὸ σῶμα, λαβές γωνιώδεις πρὸς τὰ πάνω με τριγωνικό και ἐπίπεδο τὸ ἄνω τους μέρος. Ψημένος σε αναγωγική ατμόσφαιρα· έχει έτσι σκούρο φαιό-μαῦρο χρώμα.

Τύπου Β. Σὰν τὸν Α, ἀλλὰ με λαβές ὠτειδεῖς και κυλινδρικές, σπάνια ταινιωτὲς και γωνιώδεις. Έχει ἐγχάρακτη ταινιωτή διακόσμηση στὸ σῶμα του με ἐπίθετη, ὑπόλευκη και άσβεστοειδή ὕλη στην επιφάνεια τῶν ταινιῶν. Εἶναι ψημένος σε αναγωγική ατμόσφαιρα και έχει έτσι επιφάνεια με σκούρο φαιό-μαῦρο χρώμα.

Διάφορα

Τύπου Α. Μυκηναϊκό ἀλάβαστρο. Μικρὸ σφαιροειδὲς ἀγγεῖο με λεπτὰ τοιχώματα, χωρίς βάση,

με τρεῖς λοξὲς κυλινδρικές λαβὲς στὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλιᾶς και χεῖλος πού διαφοροποιεῖται ἀπὸ την κοιλιὰ και ἀπολήγει σε στενὸ σχετικὰ στόμιο, με τονισμένη την ἀπόληξή του. Χωρὶς ἐπίχρισμα ή διακόσμηση, εἶναι ψημένο σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα και έχει έτσι επιφάνεια με καστανοπορτοκαλὶ χρώμα.

Τύπου Β. Ἀγγεῖο κλειστὸ πρὸς τὰ πάνω, με λεπτὰ τοιχώματα και τονισμένη την ἀπόληξη τοῦ χείλους. Εἶναι ψημένο σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα και έχει έτσι επιφάνεια κεραμιδί.

Τύπου Γ. Ἀγγεῖο με ἐπίπεδη βάση και σφαιρική κοιλιὰ, χονδροειδὲς. Ἡ συμπλήρωση στην εἰκ. 6, 8 τελείως ὑποθετική. Εἶναι ψημένο σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα και έχει έτσι επιφάνεια κεραμιδί.

Τύπου Δ. Κοχλιάριο. Εἶναι ψημένο σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα και έχει έτσι επιφάνεια κεραμιδί.

Τύπου Ε. Θήλαστρο. Εἶναι ψημένο σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα και έχει έτσι επιφάνεια κεραμιδί.

Τύπου Ζ. Μικρὸ ἀγγεῖο με κολουροκωνική βάση. Έχει δακτυλοειδὲς ἑξαρμα ἀνάμεσα στη βάση και στὸ κύριο σῶμα, τὸ ὁποῖο έχει μορφή ἀνεστραμμένου κολουρου κώνου με μαστοειδείς αποφύσεις κατὰ διαστήματα. Έγχάρακτη γραμμὴ κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη. Εἶναι ψημένο σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα και έτσι έχει επιφάνεια κεραμιδί.

Τύπου Η. Πολὺ μικρὸ ἀτρακτοειδὲς ἀγγεῖο, χωρίς καμία δήλωση λαίμοῦ ή βάσης, με δύο ἀντικριστὲς ὀπὲς στὸ ἄνω μέρος. Εἶναι ψημένο σε αναγωγική ατμόσφαιρα και έτσι έχει επιφάνεια σκούρα φαιό-μαῦρη.

Τύπου Θ. Μυκηναϊκή ὑψίποδη κύλικα. Ἀδιακόσμητη; Εἶναι ψημένη σε ὀξειδωμένη ατμόσφαιρα και έτσι έχει επιφάνεια κεραμιδί.

Β'. Κεραμικά σύνολα

Ἡ μεγάλη ποσότητα κεραμικῆς πού βρέθηκε ἀνάμεσα στοὺς λίθους και τὸ χῶμα πού αποτελοῦσαν την ἐπικάλυψη τῶν ταφῶν, θὰ μπορούσε, ὅπως ἀναφέραμε πρὸ πάνω (σ. 28), νὰ ὀφείλεται και σε ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καί, κοντὰ στοὺς ἄλλους ή ἀνεξάρτητα μ' αὐτοὺς, και στην ἀναμόλυνση τῆς ἐπικάλυψης γιὰ την τοποθέτηση νέων ταφῶν. Δυστυχῶς ή ἀποσπασματική, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχι-

στες εξαιρέσεις, ανεύρεση τῶν ἀγγείων δὲν ἐπέ-
τρεψε τὴν ἐπὶ τόπου σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῶν
εὐρημάτων, ἀλλὰ μόνον τὸν σχηματικὸ καθορισμὸ
περιοχῶν στὶς ὁποῖες ἀνευρίσκονταν ὅστρακα ἢ σὲ
ἐλαχιστότατες περιπτώσεις ἀγγεῖα, χωρὶς αὐτὸ νὰ
σημαίνει, ἐκτὸς ἂν αὐτὸ ἀναφέρεται, ὅτι κάθε πε-
ριοχὴ θὰ μπορούσε σίγουρα νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ
συγκεκριμένη ταφὴ. Ἀκόμη ὅμως καὶ στὰ ἐλά-
χιστα τέτοια σύνολα εἶναι δύσκολο πολλὰς φορὲς
νὰ καθοριστεῖ ποιὸ ἦταν τὸ τεφροδόχο ἀγγεῖο,
γιατὶ μὲ τὸν θρυμματισμὸ του τὰ καμένα ὑπο-
λείμματα τῶν ὀστέων χύθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο
καὶ βρίσκονται, πάντα μαζὶ μὲ χῶμα, ἀνάμεσα
στὰ ὅστρακα καὶ ἄλλων θρυμματισμένων ἀγγείων
τῆς ταφῆς.

Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναφέρεται μὲ
τρόπο συνοπτικὸ, μὲ ἀναγωγὴ δηλαδὴ στὴν τυπο-
λογία ποὺ προηγήθηκε, ὅλη ἡ κεραμικὴ καὶ τῶν
δύο τύμβων: μεμονωμένα ὅστρακα ἢ ὀλόκληρα
ἀγγεῖα, καθὼς καὶ 1) μεγαλύτερα ὅστρακα, 2)
σχεδὸν ὀλόκληρα ἀγγεῖα, 3) ὀλόκληρα ἀγγεῖα ποὺ
ἀποτελέστηκαν ἀπὸ τὴ συγκόλληση ἐπιμέρους
ὀστράκων. Συντομογραφίες: Φ = φιάλη, Α = ἀμ-
φορέας, Κ = κάνθαρος, Δ = διάφορα, π = περίπου,
ο = ὅστρακο /α, ψ.α.α. = ψημένο σὲ ἀναγωγικὴ
ἀτμόσφαιρα, ψ.ο.α. = ψημένο σὲ ὀξειδωμένη ἀτμό-
σφαιρα. Μέσα σὲ παρένθεση, ἀναφέρεται ἡ διά-
μετρος τοῦ χεῖλους ἢ τῆς βάσης (ὕστερα ἀπὸ ὑπο-
λογισμὸ βέβαια, ὅταν διατηρεῖται τμῆμα τῆς) π.χ.
3 ἀπὸ χεῖλη ΦΑ (π. 0.28, 0.30, 0.26 μ.) σημαί-
νει: 3 ὅστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος διαφορετικῶν φια-
λῶν τύπου Α μὲ διάμετρο, ὕστερα ἀπὸ ὑπολο-
γισμὸ, 0.28, 0.30, 0.26 μ. "Ὅταν τὸ ὅστρακο ἢ
τὸ ἀγγεῖο εἶναι σχεδιασμένο, τότε ἀπλῶς ἀνα-
φέρεται ὁ τύπος καὶ γίνεται παραπομπὴ στὸν πί-
νακα, π.χ. 3 ὅστρακα ΔΑ, πίν. τάδε, σημαίνει:
3 ὅστρακα τῆς κατηγορίας διάφορα τοῦ τύπου Α,
πίν. τάδε. Ἐπίσης, ἀναφέρεται ρητὰ, ὅταν ἕνας
ἀριθμὸς ὀστράκων σίγουρα ἀνήκει στὸ ἴδιο ἀγγεῖο.
"Ὅταν ἀναφέρονται π.χ. 10 ο. ἀπὸ ΦΑ καί, μέσα
στὴν παρένθεση, ἀναγράφεται διάμετρος π.χ. τῶν
7, σημαίνει ὅτι ἡ διάμετρος τῶν ὑπολοίπων δὲν
μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ.

Τύμβος Ποταμῶν

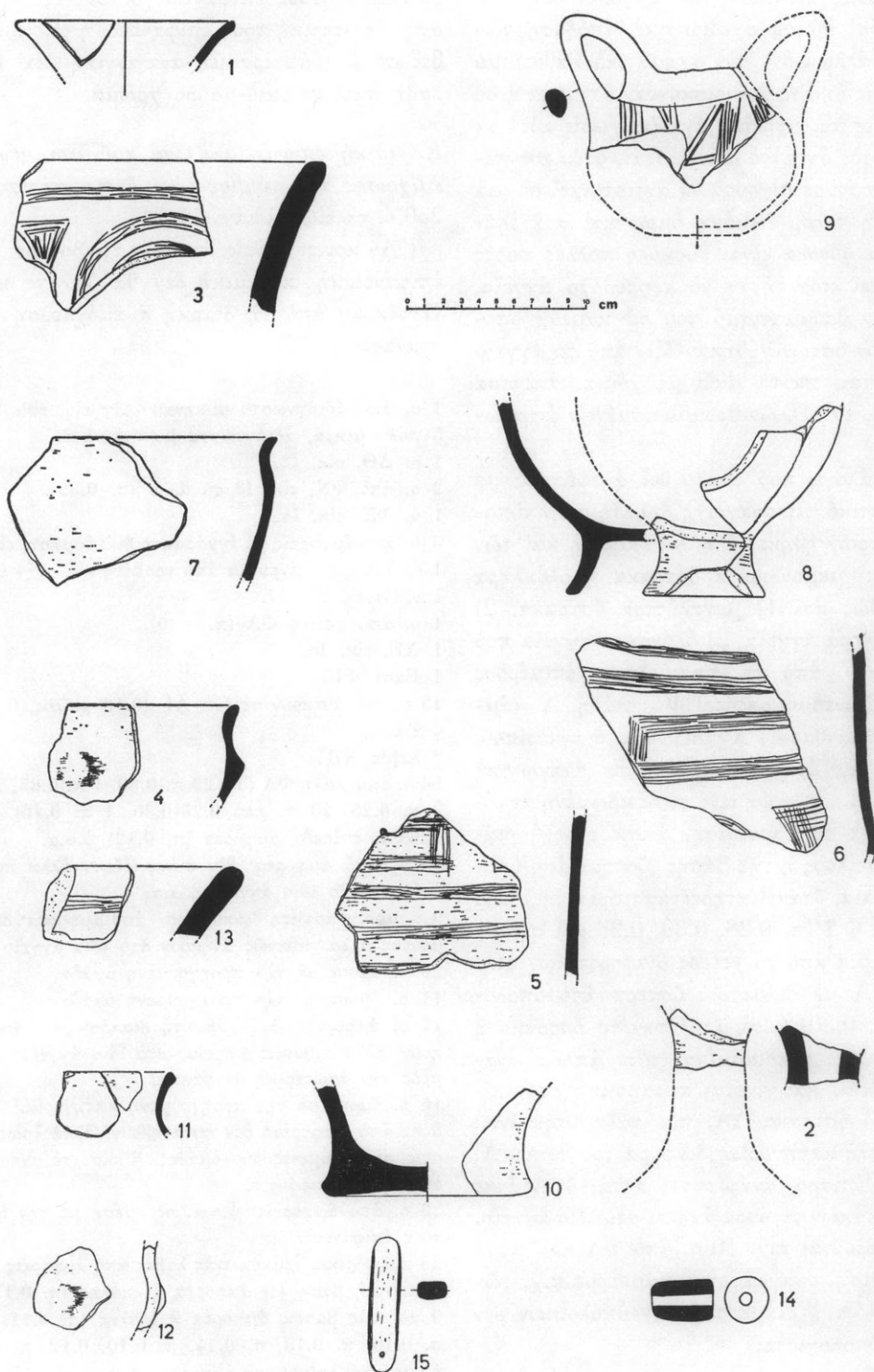
Σημείωση: "Ὅλα τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου αὐτοῦ
ἔχουν πολὺ ἐξίτηλο ἐπίχρυσμα ἀπὸ γραφίτη στὴν

ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια, οἱ φιάλες βέβαια καὶ
στὴν ἐσωτερικὴ τους ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία ἔχει ψη-
θεῖ σὲ ἀτμόσφαιρα μὴ ἀναγωγικὴ καὶ ἔχει δη-
λαδὴ σκουρὸ φαιδ-μαῦρο χρῶμα.

**Κεραμικὴ ἐπιφανειακὴ καὶ τοῦ ἄνω μέρους τῆς
ἐπίχρωσης τοῦ τύμβου** (Δὲν ἔχουν περιξηφθεῖ π.
250 ο. τελείως ἀδιάγνωστα).

(Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν τύμβο τῆς Ἐξοχῆς,
ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ.
Πρόεκυψε ἀπὸ τὴ διαρκὴ ἀναμόχλευση τῶν λα-
θρανασκαφέντων).

- 1 ο. ἀπὸ ἀδιάγνωστο μυκηναϊκὸ ἀγγεῖο, εἰκ. I1.
- 5 πολὺ μικρά, ἀδιάγνωστα μυκηναϊκά ο.
- 1 ο. ΔΘ, εἰκ. I2.
- 2 ο. ἀπὸ ΦΝ, εἰκ. I3 τὸ ἄλλο (π. 0.32).
- 1 ο. ΦΞ, εἰκ. I4.
- 3 ο. ἀπὸ ἀμφορεῖς μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση, εἰκ. I5, 6.
- 1 ο. ΦΔ (μὲ ἐπίχρυσμα ἀπὸ γραφίτη καὶ στὴν ἐσωτερικὴ
ἐπιφάνεια), εἰκ. I7.
- 1 ο. ἀπὸ χεῖλος ΦΔ (π. 0.30).
- 1 ΑΕ, εἰκ. I8.
- 1 Βάση ΦΓ.
- 13 ο. ποὺ ἀνήκουν σὲ ἕνα ΑΓ (0.18 χεῖλος, 0.18 βάση)
ψ.α.α.
- 2 λαβὲς ΚΒ.
- 56 ο. ἀπὸ χεῖλη ΦΑ (Τὰ 29 π. 0.30, 1 π. 0.35, 2 π. 0.28,
3 π. 0.25, 20 π. ἀπὸ 0.26-0.30, 1 π. 0.16).
- 1 βάση ἐπίπεδη ἀμφορέα (π. 0.12) ψ.α.α.
- 15 ο. ἀπὸ ἀμφορέα· δὲν συναρμολογῶν ἀλλὰ πιθανότατα
ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο ψ.α.α.
- 9 ο. μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ἀμφορέα· δὲν συναρ-
μολογῶν ἀλλὰ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο ψ.α.α.
- 26 ο. ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη ομάδα.
- 11 ο. ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη ομάδα.
- 17 ο. ἀμφορέα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση· δὲν συνανή-
κουν, ἀλλὰ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο· ψ.ο.α. ὡς
πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.
- 16 ο. ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη κατηγορία.
- 5 ο. ἀπὸ ἀμφορέα· δὲν συνανήκουν, ἀλλὰ ἴσως ἀνήκουν
στὶς προηγούμενες δύο ομάδες. Ψ.ο.α. σὲ σχέση μὲ τὴν
ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.
- 26 ο. ἀπὸ ἀμφορεῖς· ψ.ο.α. σὲ σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ
τους ἐπιφάνεια.
- 28 κυλινδρικοὶ ἡμικυκλικοὶ λαβὲς ἀπὸ ἀμφορεῖς ἢ φιάλες.
- 1 κωνικὴ βάση (;) ἀμφορέα ἢ φιάλης (π. 0.13).
- 9 κωνικοὶ βάσεις ἀμφορέα ἢ φιάλης (π. 0.11, π. 0.12,
π. 0.10, π. 0.13, π. 0.14, π. 0.10, 0.12, π. 0.10).
- 15 κωνικοὶ λαίμοι ἀπὸ ἀμφορεῖς (π. 0.12, π. 0.17, π. 0.18,
π. 0.13, π. 0.09, π. 0.13, π. 0.16, π. 0.14, π. 0.16, π. 0.11,
π. 0.15, π. 0.17, π. 0.12, π. 0.14, π. 0.15).
- 13 ο. ἀπὸ ἀμφορεῖς· ψ.ο.α. σὲ σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ
ἐπιφάνεια.

Εικ. I. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Τύμβο τῶν Ποταμῶν.

- 30 ο. ἀπὸ φιάλες ἢ ἀμφορεῖς ψ.α.α.
 18 ο. μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ἀμφορεῖς ψ.α.α.
 38 ο. μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ἀμφορεῖς ψ.ο.α. σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Ν. περιοχὴ τοῦ τάφου, πίν. ΙΒα-β (δὲν ἔχουν περιληφθεῖ π. 70 ο. τελείως ἀδιάγνωστα).

- 2 ΚΒ εἰκ. Ι9· [ἀπὸ τὸν ἄλλο διατηρεῖται μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος (π. 0.05) καὶ τὴν κοιλιά.
 1 συμπαγῆς κωνικὴ βάση ἀμφορέα ἢ φιάλης, εἰκ. Ι10.
 3 λαβὲς ἀπὸ ΚΒ.
 3 κωνικοὶ λαίμοι ἀμφορέα (π. 0.15, π. 0.14, π. 0.16).
 2 ο. ἀπὸ χεῖλη ΦΑ (π. 0.27;).
 2 κυλινδρικές καὶ ἡμικυκλικές λαβὲς ἀμφορέων.
 8 ο. ἀπὸ ἀμφορέα· δὲν συναρμύζονται ἀλλὰ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο ψ.α.α.
 11 ο. ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη κατηγορία (διαφέρει ἐλαφρὰ τὸ χρῶμα τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἐπιφάνειας).
 20 ο. ἀπὸ ἀμφορέα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση· δὲν συναρμύζονται ἀλλὰ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο· ψ.ο.α. σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ τοῦ ἐπιφάνεια.
 2 ο. ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη κατηγορία (διαφέρει ἐλαφρὰ τὸ χρῶμα τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἐπιφάνειας).
 2 ο. »
 5 ο. μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ἀμφορεῖς· ψ.α.α.
 75 ο. μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ἀμφορεῖς (ἴσως πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο). Ψ.ο.α. σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ τοῦ ἐπιφάνεια.
 4 λαβὲς κυλινδρικές καὶ ἡμικυκλικές ἀπὸ πολὺ μεγάλους ἀμφορεῖς.
 3 ο. καὶ μία κυλινδρική καὶ ἡμικυκλικὴ λαβὴ ἀπὸ ἀμφορέα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ψ.α.α.
 4 κυλινδρικές καὶ ἡμικυκλικές λαβὲς ἀπὸ ἀμφορεῖς ἢ φιάλες.
 37 ο. μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ἀμφορεῖς. Ψ.ο.α. σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.
 10 ο. ἀπὸ ἀμφορεῖς ψ.α.α. ἢ ψ.ο.α. σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ τοῦ ἐπιφάνεια.

Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀ. περιοχὴ τοῦ τάφου

- 2 ο. ἀπὸ ἀνοιχτὸ μυκηναϊκὸ ἀγγεῖο, εἰκ. Ι11.
 3 μικρὰ ο. μυκηναϊκά, τελείως ἀδιάγνωστα.
 1 ο. μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση, ψ.α.α., πιθανῶς ἀπὸ ΦΞ, εἰκ. Ι12.
 1 ο. ἀπὸ ΦΝ, εἰκ. Ι13.
 5 ο. ἀπὸ χεῖλη ΦΑ (π. 0.20, π. 0.30, π. 0.26, π. 0.30).
 19 ο. ἀπὸ χεῖλη ΦΑ (π. 0.32, π. 0.25, π. 0.32, π. 0.26, π. 0.20, π. 0.25, π. 0.30, π. 0.23, π. 0.30, π. 0.24)· γιὰ τίς ὑπόλοιπες δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε ἡ κατὰ προσέγγιση ἐκτίμηση τῆς διαμέτρου τοῦ.
 5 ο. ἀπὸ κωνικὲς βάσεις ἢ λαίμους ἀπὸ ἀμφορεῖς.
 2 λαβὲς ἀπὸ ΚΒ (ἢ μία ταινιωτή).
 10 κυλινδρικές λαβὲς ἀπὸ φιάλες ἢ ἀμφορεῖς (ἢ μία κάπως ταινιωτή).

- 1 λαβὴ καὶ μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα ΦΒ.
 2 ἐπίπεδες βάσεις ἀμφορέων (π. 0.10, π. 0.10).
 1 ο. ἀπὸ σφαιρικὸ ἀγγεῖο μὲ ἐπιφάνεια ἀδρῆ, ψ.ο.α.
 65 ο. ἀπὸ ἀμφορεῖς ἢ φιάλες, ψ.α.α., ἔχουν μερικὰ (προφανῶς αὐτὰ ποὺ εἶναι ἀπὸ φιάλες) γραφίτη καὶ στὴν ἐσωτερικὴ τοῦ ἐπιφάνεια.
 131 ο. ἀπὸ ἀμφορεῖς μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση, ψ.α.α. ἢ ψ.ο.α. σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.
 1 ο. ἀπὸ κωνικὴ βάση φιάλης (π. 0.08).
 2 ο. ἀπὸ ἐπίπεδες βάσεις ἀμφορέων.

Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴ ΝΑ. περιοχὴ τοῦ τύμβου, (πίν. ΙΒβ δὲν περιλαμβάνονται 21 ὅστρακα τελείως ἀδιάγνωστα)

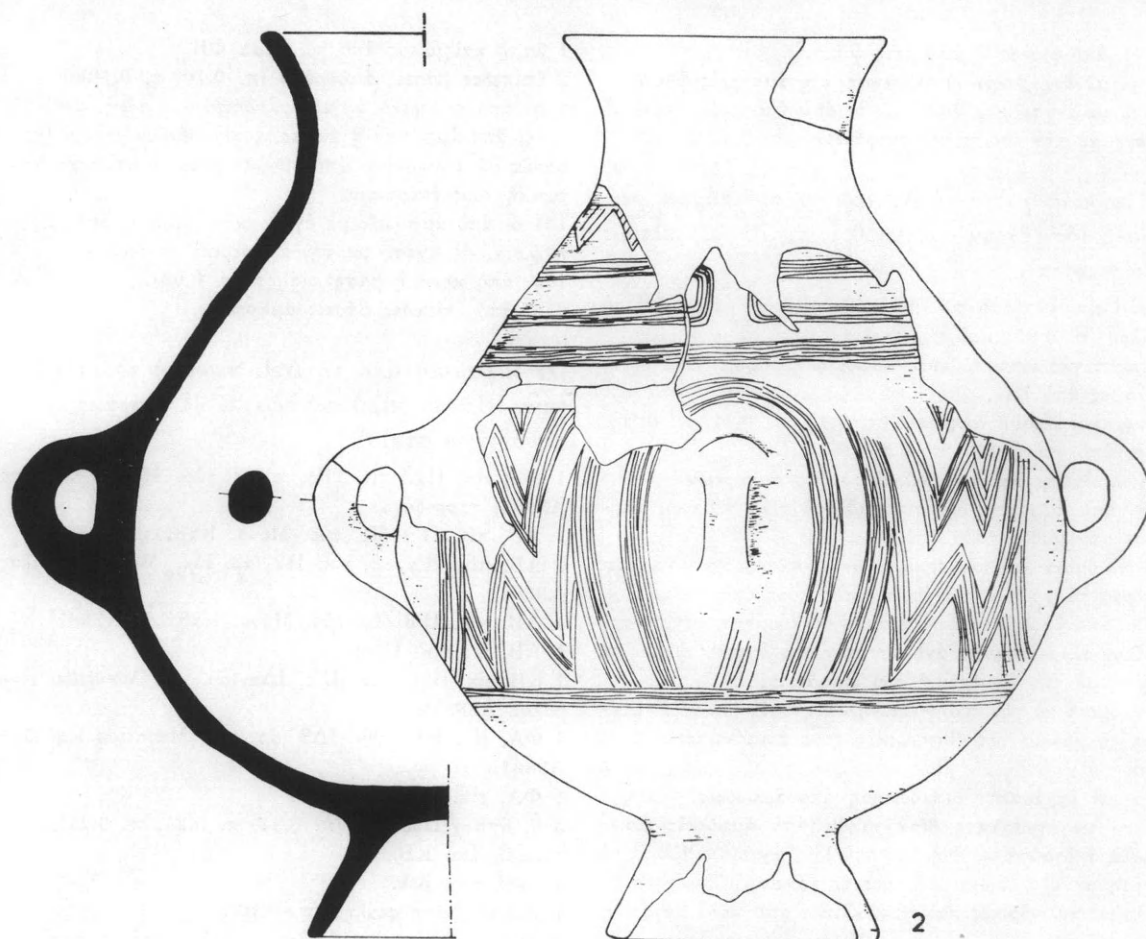
- 1 ΑΒ, εἰκ. ΙΙ1, πίν. ΙΒδ, ε (ἀρ. εὐρ. Μουσ. Καβάλας Α3882) τεφροδόχο.
 1 ΑΒ, πίν. ΙΓγ (ἀρ. εὐρ. Μουσ. Καβάλας Α3886).
 1 ΑΒ, πίν. ΙΓα, β, εἰκ. ΙΙ2 (ἀρ. εὐρ. Μουσ. Καβάλας Α3883).
 1 ΑΒ, πίν. ΙΓδ (ἀρ. εὐρ. Μουσ. Καβάλας Α3884).
 1 ΑΒ, Φ, πίν. ΙΓστ.
 1 ΚΒ, εἰκ. ΙΙΙ1, πίν. ΙΓε, ΙΔα (ἀρ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α3885).
 1 ΦΑ, εἰκ. ΙΙΙ2, πίν. ΙΔβ (ἀρ. εὐρ. Μουσείου Καβάλας Α3881).
 1 ΦΑ, εἰκ. ΙΙΙ3.
 3 ο. ἀπὸ χεῖλος ΦΑ (π. 0.34, π. 0.24, π. 0.24).
 1 λαβὴ ἀπὸ ΚΒ.
 1 λαβὴ ἀπὸ ΚΑ.
 1 κωνικὴ βάση φιάλης (π. 0.10).
 8 ἡμικυκλικές καὶ κυλινδρικές λαβὲς ἀπὸ ἀμφορεῖς ἢ φιάλες.
 21 ο. ἀπὸ ἀμφορεῖς μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση.
 14 ο. ἀπὸ ἀμφορέα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση, ψ.α.α.
 Μικρὰ εὐρήματα (ἔλα ἀπὸ τὴ ΝΑ. περιοχὴ τοῦ τύμβου).
 Πήλινο σφονδύλι. Ἀκόσμητο, εἰκ. Ι14.
 Λίθινο ἀκόνι. Λίθος γκριζοπράσινος λειασμένος, εἰκ. Ι15.

Τύμβος Ξοχῆς

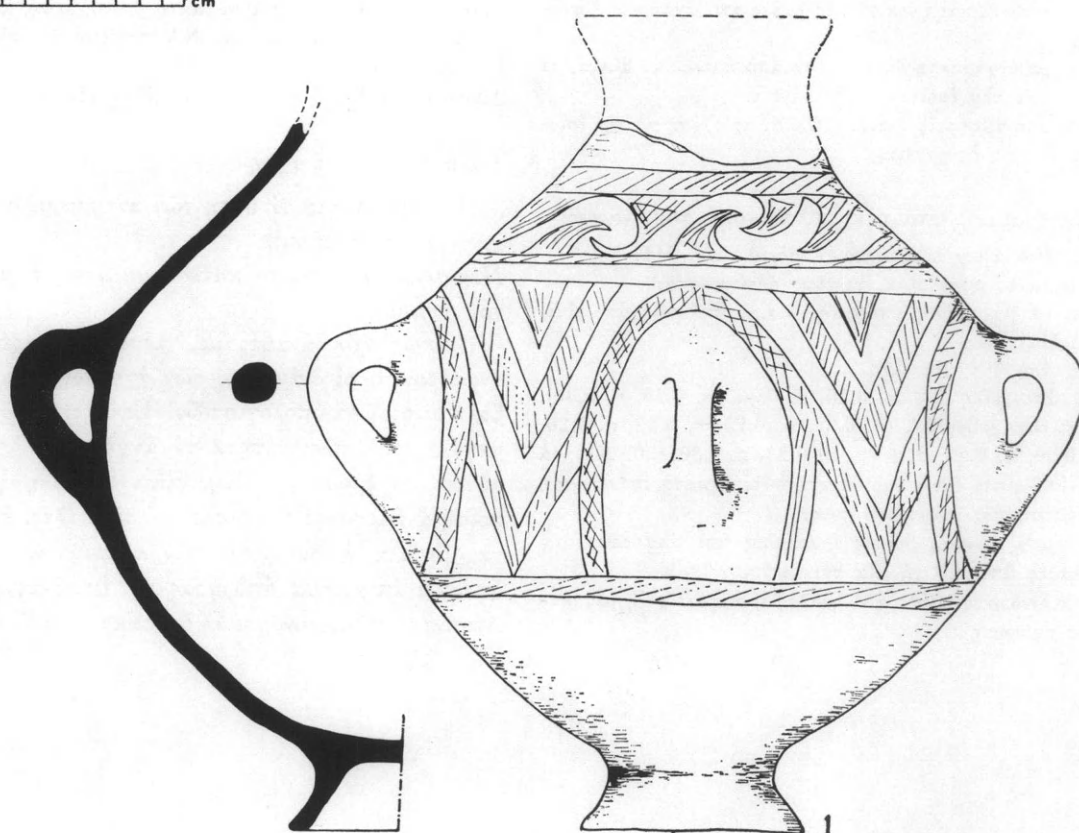
(Βλ. εἰκ. V γιὰ τὴ θέση τῶν ἀναφερομένων περιοχῶν τοῦ τύμβου).

Περισυλλογὴ ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο Δ. τμήμα τοῦ τύμβου

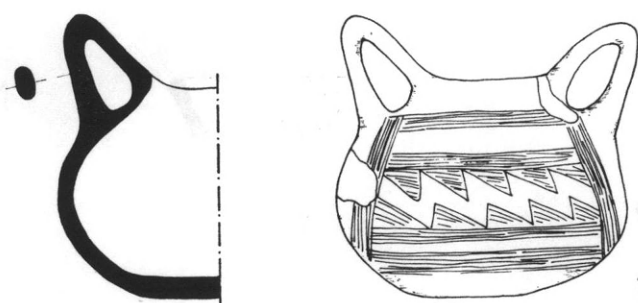
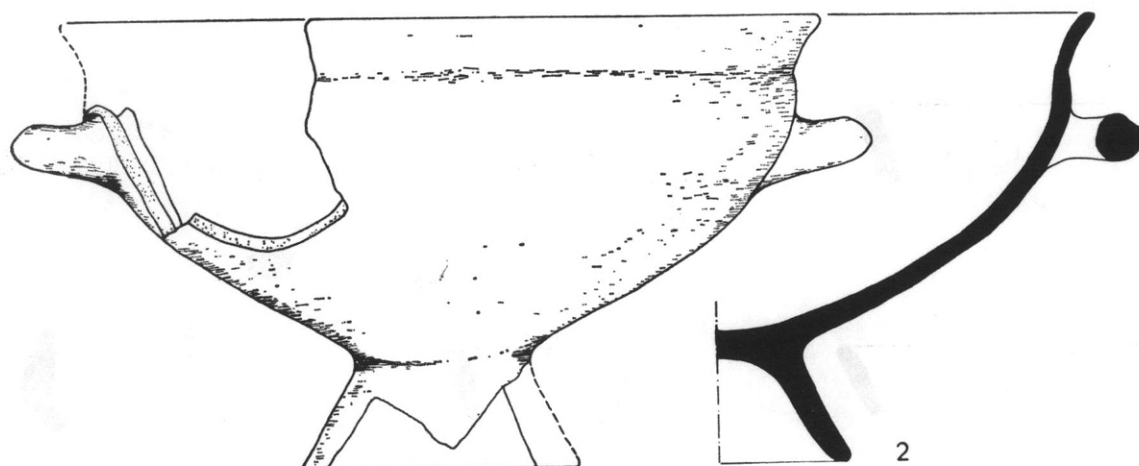
(Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μέσα σὲ παρένθεση ἀναφέρονται οἱ διάμετροι τῶν ἀγγείων, ὅσων βέβαια μπορεῖ νὰ ὑπολογιστοῦν. Ἐπίσης, ἐπειδὴ στὴ μεγάλη τοῦ πλεονότητα τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου αὐτοῦ δὲν ἔχουν γραφίτη, εἶναι δύσκολη ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀμφορεῖς καὶ σὲ φιάλες, ἐννοεῖται βέβαια ἡ διάκριση τῶν ὁστράκων. Ὅπου ὑπάρχει ἐπίχρισμα ἀπὸ γραφίτη, θὰ ἀναφέρεται. Λέγοντας τέλος χονδροειδῆ ὅστρακα, ἐννοοῦμε ὅσα

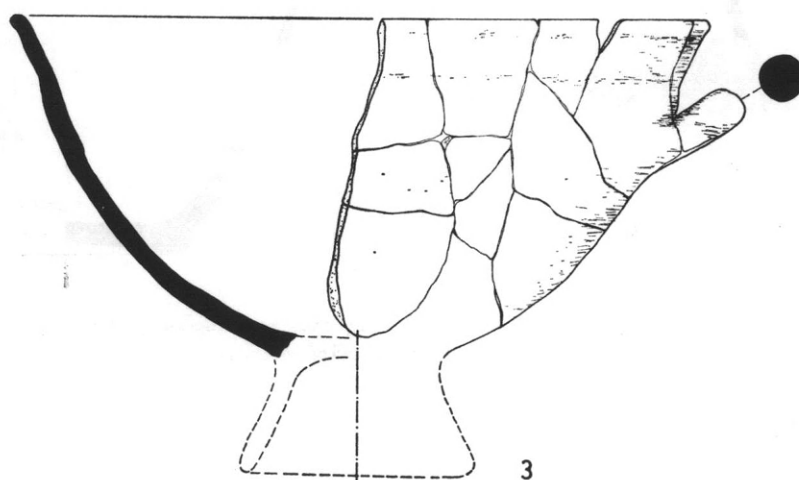
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 cm

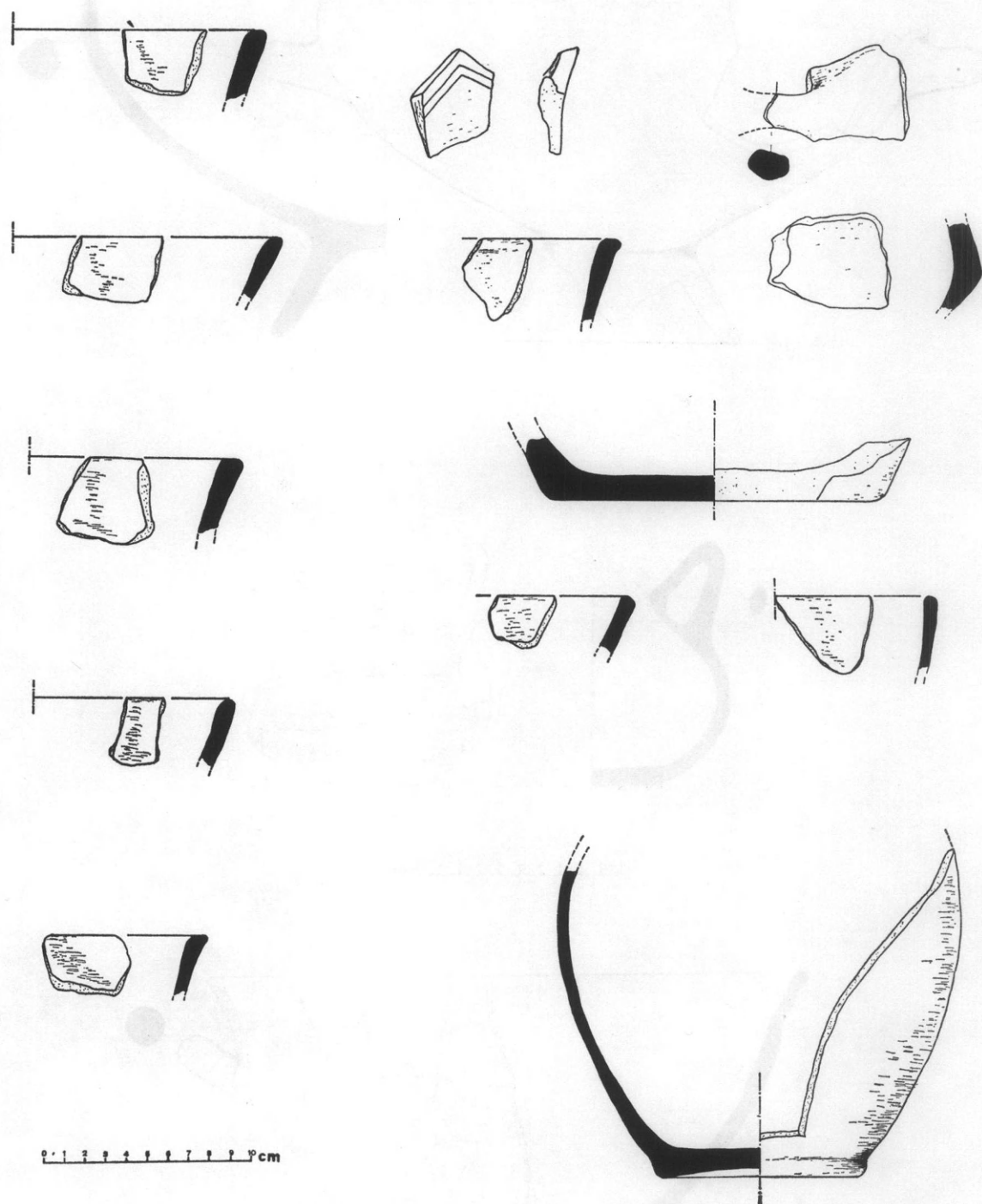
Εικ. II. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν.

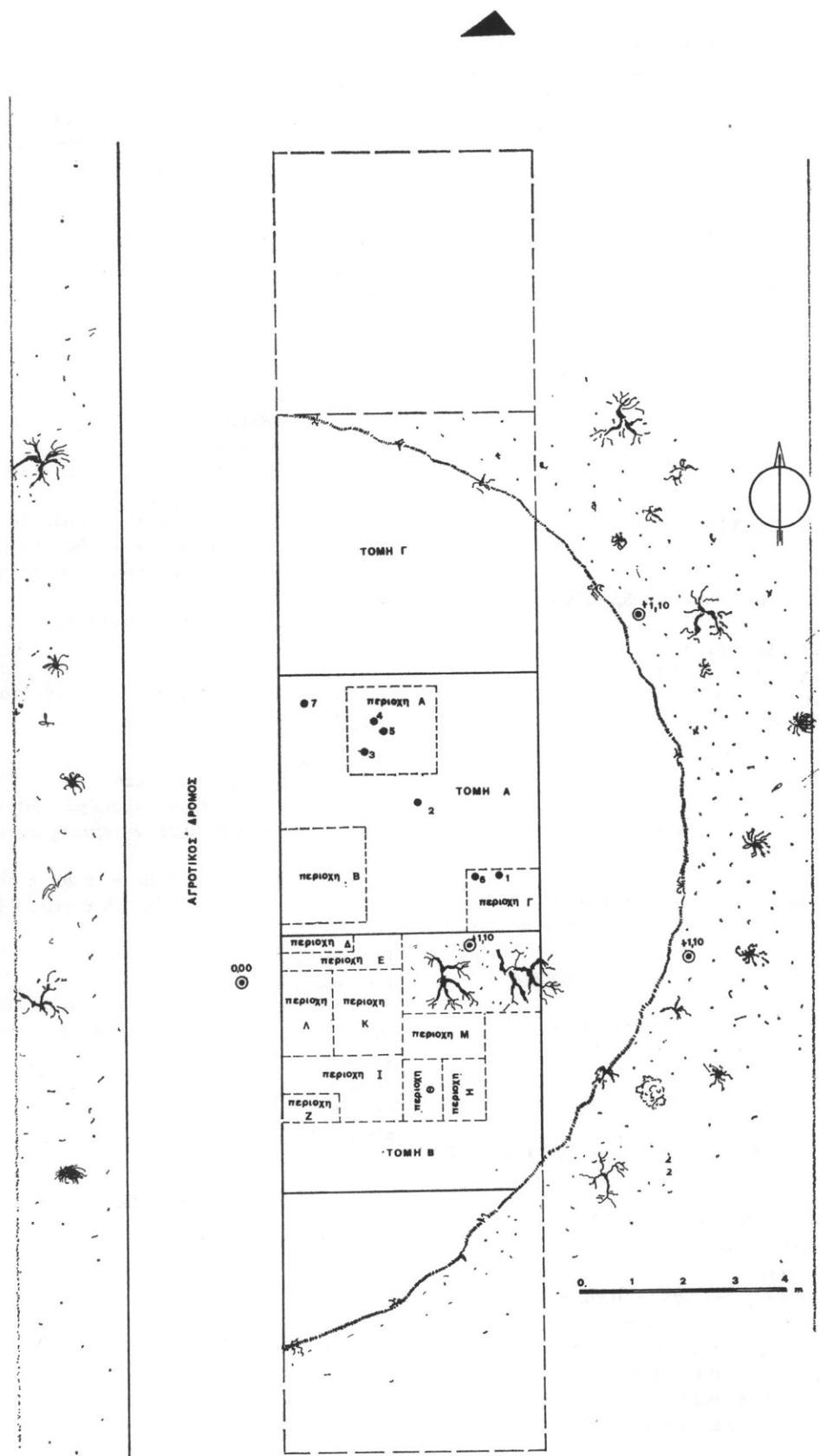
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 cm

Εἰκ. III. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν.

Είχ. IV. Κεραμική από τη δοκιμαστική τομή στον προϊστορικό οικισμό τῶν Ποταμῶν
(ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτω δεξιὰ).

Εικ. V. Κάτοψη τοῦ τύμβου τῆς Ἑξοχῆς.

είναι τελείως αδιάγνωστα, έχουν ψηθεί σε όξει-
δωμένη ατμόσφαιρα και όσα έχουν πολύ φθαρ-
μένη επιφάνεια που έχει, έτσι, και αυτή το χρώμα
του πηλοῦ).

- 9 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.17, π. 0.34, π. 0.14, π. 0.18,
π. 0.20, π. 0.14, π. 0.10 μ.).
1 ο. από χείλος ΦΒ (π. 0.30).
5 ο. από χείλος διάφορων φιαλῶν.
1 ο. από άνοικτο άγγείο με μαστοειδή απόφυση ψ.α.α.,
είκ. VI1.
2 κωνικές βάσεις από άμφορείς ή φιάλες (π. 0.14, π. 0.14).
6 λαβές κυλινδρικές ή μικοκυλικές από φιάλες ή άμφορείς.
1 ο. από άγγείο ψ.α.α.
7 ο. χονδροειδή.

Η κεραμική από τὸ λιθοσωρὸ τῆς τομῆς Α (είκ. V)

- 2 ο. από ΔΒ, είκ. VI2.
1 ΔΓ, είκ. VI8.
1 ΔΔ, είκ. VI9.
3 ο. από χείλος ΦΕ, είκ. VI3, 5, τὸ άλλο δὲν σχεδιά-
στηκε.
2 ο. από ΦΖ, είκ. VI4, 6.
1 ο. από ΑΑ ή ΑΒ, είκ. VI7.
1 ο. από ΦΗ, είκ. VI10.
1 ο. από ΦΘ, είκ. VI11.
1 ο. από ΦΙ, είκ. VI12.
1 ο. από ΦΚ, είκ. VI13.
4 ο. από χείλος ΦΑ
16 λαβές κυλινδρικές και ήμικοκυλικές από φιάλες ή άμ-
φορείς (ή μία με κάθετες αὐλακωτές γραμμές, οί δύο είναι
ταινιωτές).
8 κωνικές βάσεις φιαλῶν ή άμφορέων (π. 0.14 όλες).
1 ο. από χείλος κωνικής βάσης φιάλης ή άμφορέα (π.
0.17).
214 ο. χονδροειδή.
5 ο. από άγγεία ψ.α.α.
21 ο. από άγγεία ψ.ο.α. σε σχέση με την έξωτερική ή
την έσωτερική τους επιφάνεια.
2 ο. με έγχάρκτη διακόσμηση.
1 χονδροειδής βάση επίπεδη, πιθανῶς από φιάλη.

Η κεραμική από τὸν λιθοσωρὸ τῆς τομῆς Β (είκ. V)

(Συνάρμοσαν σε ο. τῆς δμάδας αὐτῆς και ο.
από την περιοχή Κ και Λ4).

- 1 ΔΖ, είκ. VII1.
28 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.24, π. 0.26, π. 0.25, π. 0.27,
π. 0.24, π. 0.24, π. 0.24, π. 0.20, π. 0.22, π. 0.28,
π. 0.26, π. 0.26, π. 0.36, π. 0.30, π. 0.16, π. 0.16,
π. 0.14, π. 0.20, π. 0.14, π. 0.22, π. 0.16, π. 0.18,
π. 0.32, π. 0.30, π. 0.30).
3 ο. από κωνικές βάσεις άμφορέων ή φιαλῶν (π. 0.07,

π. 0.08, 0.10).

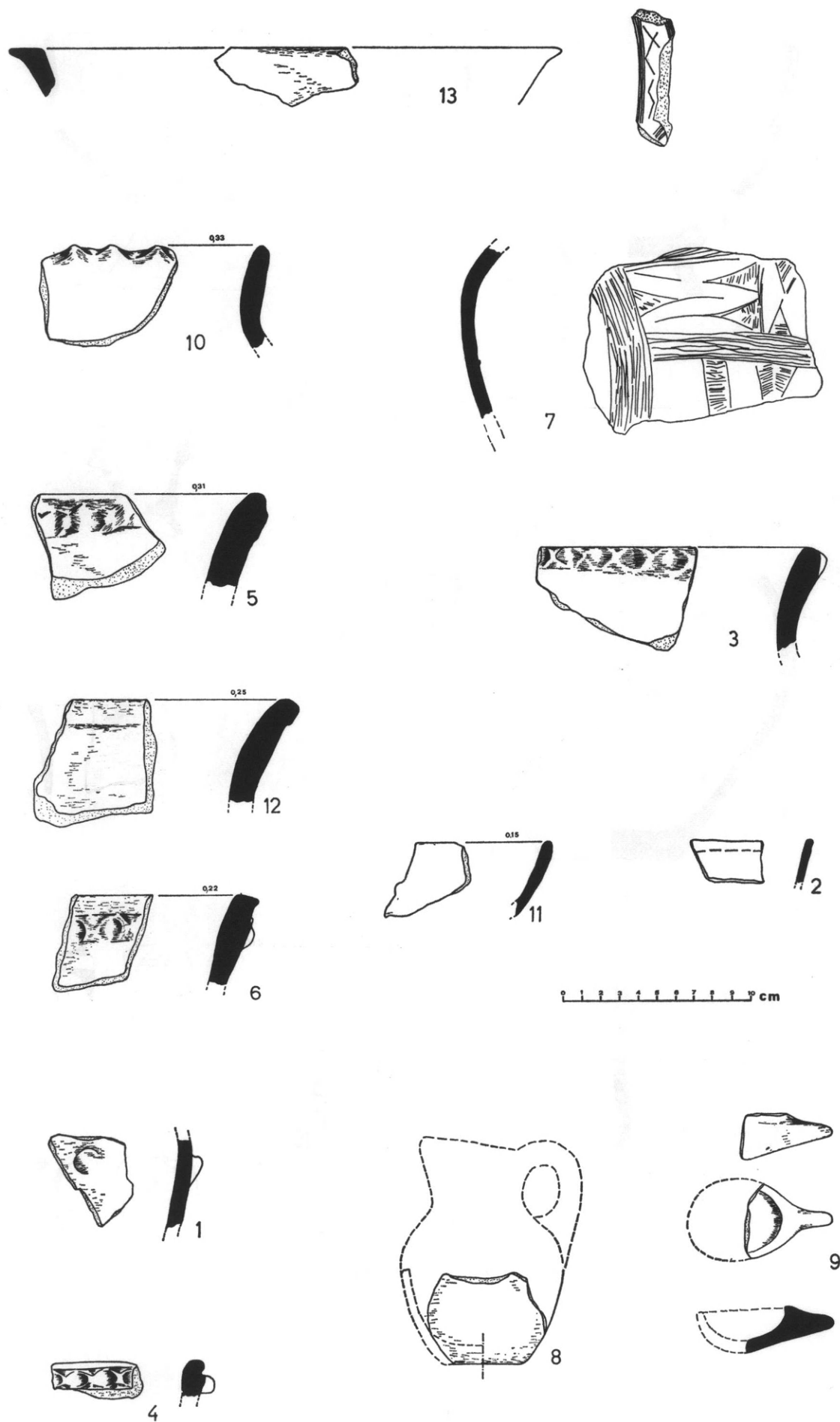
- 2 ο. από χείλη ΦΕ (π. 0.33).
3 ο. από χείλη ΦΒ (πάνω από 0.30, π. 0.32).
8 ο. από χείλη χονδροειδῶν ΦΖ (π. 0.28, π. 0.30, π. 0.30,
π. 0.30, π. 0.30 και με διακόσμηση από λοξές νυχιές στο
άνω μέρος του χείλους, πάνω από 0.30).
7 ο. από χείλη ΦΕ (π. 0.33 οί 5, 0.16, πάνω από 0.30).
1 ο. από χείλος ΦΚ (π. 0.30 διακόσμηση από τεθλασμένη
ταινία αποτελούμενη από παράλληλες εὐθείες).
1 τριγωνική απόφυση από ΦΜ.
3 λαβές ΚΒ.
197 ο. χονδροειδή.
181 ο. από άγγεία ψ.α.α.
11 ο. με έγχάρκτη διακόσμηση από άμφορείς (τὸ ένα
με στιγμές μέσα σε τρίγωνα).
43 λαβές κυλινδρικές και ήμικοκυλικές από φιάλες ή άμ-
φορείς, με διαφορετικό πάχος.
18 ο. χονδροειδή από επίπεδες βάσεις φιαλῶν ή άμφο-
ρέων.
161 ο. από άμφορείς με ψ.α.α. την έσωτερική ή, κυρίως,
την έξωτερική τους επιφάνεια (σε ένα διατηρείται υπό-
λειμμα από ανάγλυφη διακόσμηση ή παράσταση, που έχει
τη μορφή άγκίστρου).
1 ο. με έγχάρκτη άδρή διακόσμηση (όχι αὐλακωτή,
grooved).

Η κεραμική από τὸν λιθοσωρὸ τῆς τομῆς Γ (είκ. V)

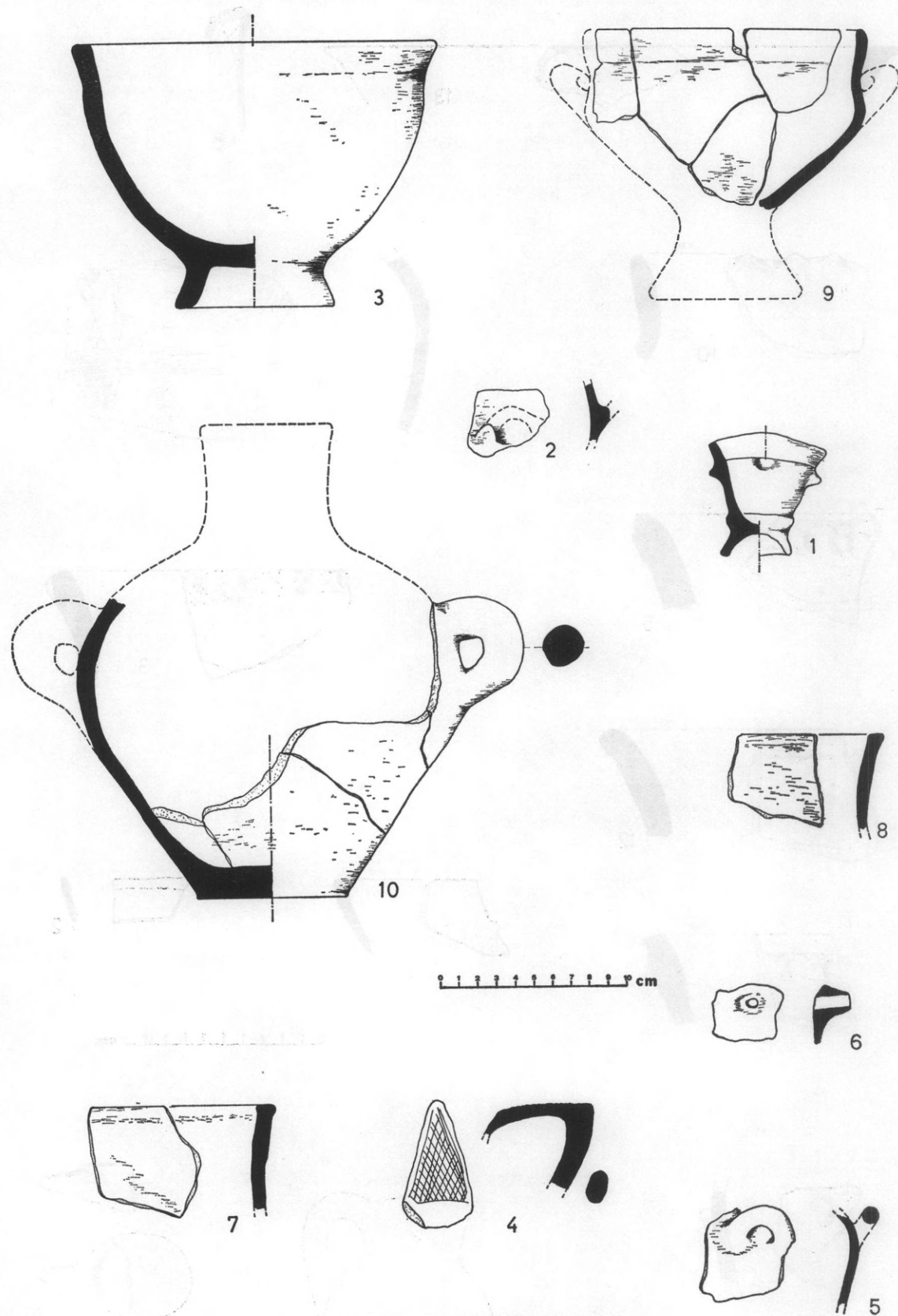
- 2 ο. από χείλη ΦΑ.
3 ο. από χείλη ΦΕ (0.28, 0.26).
1 ο. από χείλος ΦΘ (διακοσμημένο με νυχιές στα χείλη).
1 ο. από χείλος ΦΚ (0.22, έγχάρκτη κόσμημα γραμ-
μικό).
3 ο. από χείλη ΦΖ (π. 0.30, π. 0.30, π. 0.28).
1 λαβή με μεγάλο μέρος από τὸ άγγείο, ΦΒ;
1 ο. από χείλος ΦΒ (π. 0.32).
1 ο. από χείλος ΦΔ (π. 0.20).
1 ο. από βάση ΦΔ (π. 0.08).
1 κωνική βάση από άμφορέα ή φιάλη (π. 0.08).
16 λαβές ήμικοκυλικές και κυλινδρικές διαφόρων μεγεθῶν,
από άμφορείς ή φιάλες.
34 ο. από άγγεία ψ.α.α.
34 ο. από άγγεία ψ.ο.α. σε σχέση με τή μία τους έπι-
φάνεια.
77 ο. χονδροειδή.

Η κεραμική από τὸν λιθοσωρὸ πάνω από την περιοχή Α (δηλ. από την επίχωση στην περιο- χή Α), (είκ. V)

- 1 ο. από ΔΑ, πίν. VII2.
8 ο. από χείλη ΦΑ (0.32).
1 ο. από χείλος ΦΚ (π. 0.20, άκόσμητη).
3 ο. από ΦΕ (πάνω από 0.30).
1 ο. από χείλος ΦΒ.
3 ο. από χείλη ΦΖ.

Εικ. VI. Κεραμική ἀπὸ τὸν τύμβο τῆς Ἑξοχῆς.

Εικ. VII. Κεραμική από τον τύμβο της Έξοχης.

Τμήμα από το κάτω μέρος ΑΓ ή ΑΔ.

5 μικρά δσπρακα τελείως αδιάγνωστα, από μυκηναϊκά αγγεία.

7 ο. από κωνικούς λαιμούς ή βάσεις (0.12).

1 ο. από χείλος ΦΑ (π. 0.30).

1 λαβή από ΚΒ.

1 λαβή από ΔΑ.

127 ο. χονδροειδή.

80 ο. ψ.α.α.

9 ο. ψ.ο.α. σε σχέση με την εξωτερική και έσωτερική τους επιφάνεια.

22 λαβές ήμικυκλικές και κυλινδρικές διαφόρων μεγεθών.

10 ο. με έγχάρακτη διακόσμηση.

2 κωνικές βάσεις από φιάλες.

2 επίπεδες βάσεις από φιάλες ή άμφορείς.

2 κωνικές βάσεις από φιάλες ή άμφορείς.

Περιοχή Α (είκ. V)

1 ΦΔ, είκ. VII3, πίν. ΙΔγ.

1 ΦΑ, είκ. VII9.

1 ΑΓ, είκ. VII10.

1 λαβή ΚΑ, είκ. VII4.

1 ο. πιθανώς από ΦΘ, είκ. VII5.

1 ο. από ΔΕ, είκ. VII6.

2 ο. από χείλη ΦΑ, είκ. VII7, 8.

7 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.26).

1 ο. από χείλη ΦΕ.

2 κωνικοί λαιμοί από άμφορείς.

30 χονδροειδή δσπρακα.

2 κυλινδρικές ήμικυκλικές λαβές διαφόρων μεγεθών, από φιάλες.

85 ο. από ψ.α.α. ή ψ.ο.α. σε σχέση με την έσωτερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια.

2 ο. από επίπεδη βάση φιάλης.

2 ο. ψ.α.α. με πολύ εξέτλητο επίχρυσμα από γραφίτη.

Βαθύτερα από περιοχή Α και Ανατ. τμήμα τομής Α μέχρι τη βάση του τύμβου (τά δσπρακα, αντίθετα από ό,τι θα περίμενε κανείς, είναι πολύ φθάρμενα) (είκ. V)

6 ο. από χείλη ΦΑ (0.35, 0.20 με τις λαβές πάνω από τα χείλη, π. 0.16, π. 0.32, π. 0.34, π. 0.35 χονδροειδής).

1 ο. από χείλος ΦΔ.

1 ο. από χείλος ΦΑ (π. 0.24).

1 ο. από χείλος ΦΕ (π. 0.40).

29 ο. χονδροειδή.

22 ο. από αγγεία ψ.α.α.

8 ο. ψ.ο.α. σε σχέση με την εξωτερική ή έσωτερική τους επιφάνεια.

1 κωνική βάση από άμφορέα ή φιάλη.

3 βάσεις επίπεδες από φιάλες.

Περιοχή Β (είκ. V)

1 ΦΜ, είκ. VIII1.

1 ΦΑ (με λαβές που ανεβαίνουν πάνω από τα χείλη), είκ. VIII2.

4 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.24).

1 τριγωνική απόφυση από ΦΜ.

2 ο. από χείλη ΦΕ.

1 ο. από χείλος ΦΜ (π. 0.20).

1 ο. από χείλος ΦΑ (0.30).

1 λαβή από ΚΒ χονδροειδή.

1 επίπεδη βάση από χονδροειδή φιάλη (με υπολείμματα δστών στον πυθμένα της· πρόκειται για το ταφικό αγγείο της ταφής;).

68 ο. χονδροειδή πιθανώς από πολύ μεγάλη φιάλη.

65 ο. από αγγεία ψ.α.α. ή ψ.ο.α. σε σχέση με την έσωτερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια.

Περιοχή Γ (είκ. V)

α. Από την επιφάνεια του λιθωσώρου μέχρι το επίπεδο του in situ αγγείου

37 ο. από αγγεία ψ.α.α.

1 χονδροειδής λαβή κυλινδρική και ήμικυκλική, πολύ μεγάλη, ίσως από πίθο.

16 ο. χονδροειδή.

2 ο. χονδροειδή με άδρη έγχάρακτη διακόσμηση.

β. Περιοχή Γ (το in situ αγγείο κ.λ.), (πίν. ΙΔδ)

1 ΦΖ, είκ. VIII3, πίν. ΙΔδ.

1 ο. από χείλος ΦΚ (χωρίς έγχάρακτη διακόσμηση).

2 ο. από χείλη ΦΑ; (π. 0.40, π. 0.40).

1 ο. από χονδροειδή φιάλη.

28 ο. από ένα πιθανότατα αγγείο, με ψ.ο.α. την εξωτερική επιφάνεια.

4 ο. χονδροειδή, ίσως από το ίδιο αγγείο.

5 ο. χονδροειδή, ίσως από το ίδιο αγγείο.

16 ο. χονδροειδή, ίσως από το ίδιο αγγείο.

16 ο. από αγγεία ψ.α.α.

22 δσπρακα χονδροειδή.

Η κεραμική από την επιφάνεια του λιθωσώρου μέχρι το επίπεδο της περιοχής Δ, (είκ. V, πίν. ΙΔε, όπου γενική όψη της Β. παρειάς της τομής Α)

Βρέθηκαν διάσπαρτα 30 μικρά και αδιάγνωστα όστά.

1 ο. από χείλος ΦΑ, είκ. IX1 (ή χάραξη έγινε με όδοντωτό εργαλείο).

1 λαβή ΚΒ.

2 ο. από χείλη ΦΕ.

1 ο. από κωνική βάση φιάλης ή άμφορέα, ψ.α.α.

1 κωνική βάση χονδροειδής (0.12).

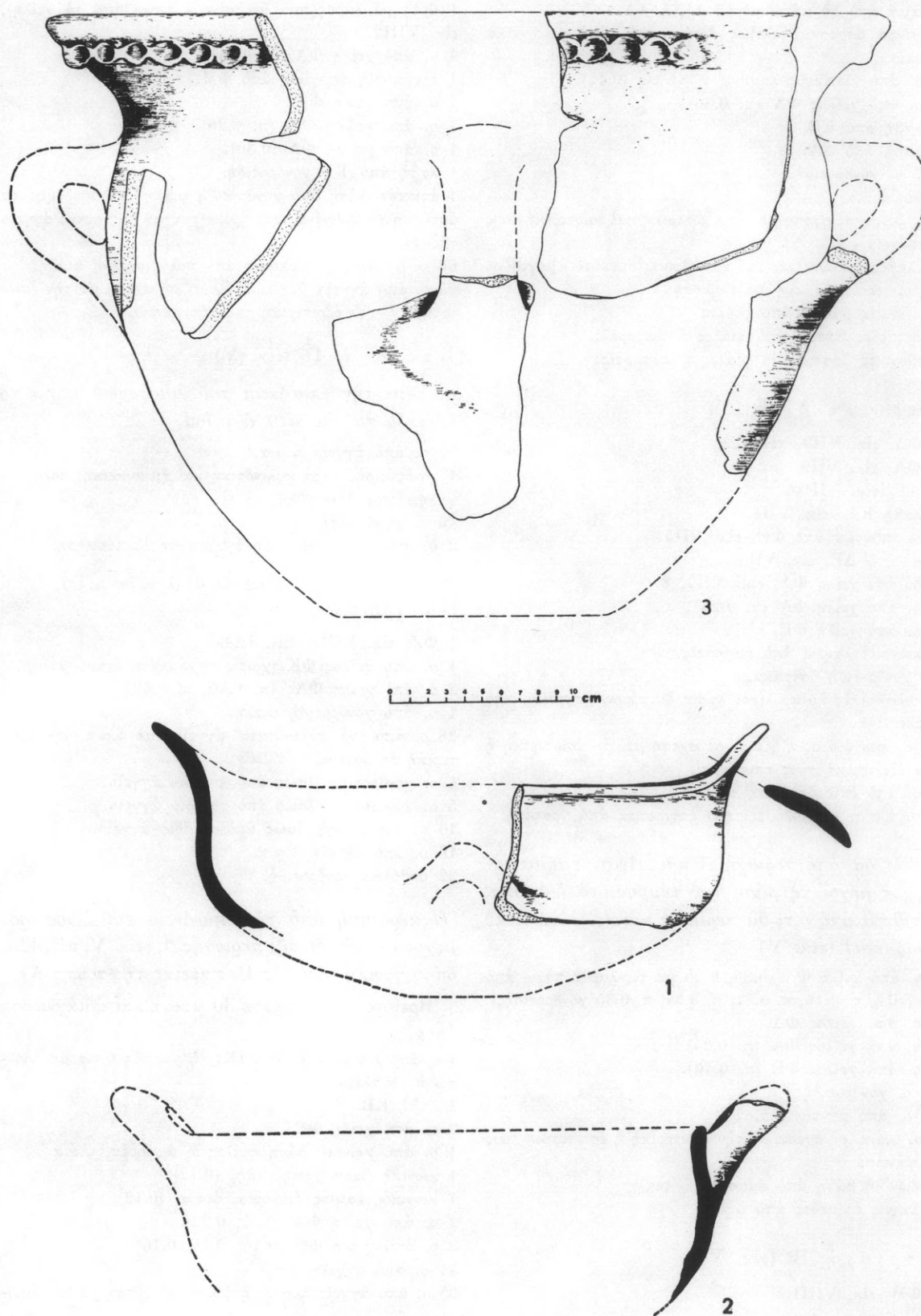
1 κωνικός λαιμός άμφορέα, ψ.α.α. (0.12).

2 ο. από χείλη ΦΑ (0.34, 0.22).

3 ο. από χείλη ΦΘ (0.16, 0.14, 0.16).

41 ο. από αγγεία ψ.α.α.

35 ο. από αγγεία ψ.α.α. ή ψ.ο.α. σε σχέση με την έσω-

Εικ. VIII. Κεραμική από τον τύμβο της Έξοχης.

τερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια.

12 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση.

2 λαβές από αμφορείς ή φιάλες.

43 δσπρακα χονδροειδή.

Περιοχή Δ (είκ. V, πίν. ΙΕδ)

Βρέθηκαν διάσπαρτα 4 μικρά, αδιάγνωστα, δ-στά.

1 ΦΑ, είκ. ΙΧ2 Φ. πίν. ΙΕα.

1 ο. από χείλος ΦΝ, είκ. ΙΧ3.

2 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.28).

1 ο. από κωνική βάση φιάλης ή αμφορέα (π. 0.08).

1 ο. από χείλος ΦΕ (π. 0.30).

15 ο. από άγγείο ψ.α.α.

3 λαβές κυλινδρικές και ήμικυκλικές από αμφορείς.

8 ο. από άγγεια ψ.ο.α. σε σχέση με την εξωτερική ή την εσωτερική τους επιφάνεια.

2 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση.

Η κεραμική από το επίπεδο περιοχής Δ μέχρι τη βάση του τύμβου

1 ΦΒ είκ. ΙΧ6, πίν. ΙΕγ.

1 ΦΓ είκ. ΙΧ4, πίν. ΙΕβ.

1 ο. από χείλος ΦΗ (π. 0.15).

6 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.30, π. 0.20, π. 0.14, π. 0.30, π. 0.20, π. 0.28).

1 ο. από κωνικό λαιμό αμφορέα.

3 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση από αμφορείς.

60 ο. από άγγεια ψ.ο.α. σε σχέση με την εσωτερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια.

37 ο. από άγγεια ψ.α.α.

25 ο. χονδροειδή.

4 λαβές κυλινδρικές και ήμικυκλικές, από αμφορείς;

7 λαβές κυλινδρικές και ήμικυκλικές, από φιάλες;

3 δσπρακα μυκηναϊκά άκόσμητα και αδιάγνωστα ως προς το σχήμα του άγγείου από το όποιο προέρχονται.

Η κεραμική από το λιθωσσορό πάνω από την περιοχή Ε

1 ο. από χείλος ΦΒ (πάνω από 0.30).

11 ο. χονδροειδή.

5 ο. από άγγεια ψ.α.α.

7 ο. από άγγεια ψ.ο.α., σε σχέση με την εσωτερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια.

Η κεραμική από την περιοχή Ε (είκ. V, πίν. ΙΕε)

1 ΑΓ είκ. ΙΧ5, πίν. ΙΣΤα.

5 ο. από χείλη ΦΑ (0.15, 0.26).

2 ο. από κωνικούς λαιμούς αμφορέων (π. 0.09, π. 0.09).

12 ο. από άγγεια ψ.α.α.

3 ο. από άγγεια ψ.ο.α. σε σχέση με την εξωτερική ή εσωτερική τους επιφάνεια.

3 λαβές ήμικυκλικές και κυλινδρικές από αμφορείς ή φιάλες.

Η κεραμική από την περιοχή Ζ (είκ. V)

1 ΔΑ, είκ. Χ1, πίν. ΙΣΤε.

3 ο. από άγγεια ψ.α.α.

5 ο. από άγγεια ψ.ο.α. σε σχέση με την εσωτερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια.

10 ο. χονδροειδή.

Η κεραμική από την περιοχή Η (είκ. V)

1 ΑΓ, είκ. Χ2, πίν. ΙΣΤβ (άποτελέστηκε και από ο. της περιοχής Ε και Μ3).

1 λαβή ΚΒ.

1 ο. από χείλος ΦΕ (π. 0.30).

1 ο. μυκηναϊκό άκόσμητο και αδιάγνωστο ως προς το σχήμα του άγγείου από το όποιο προέρχεται.

8 ο. από άγγεια ψ.α.α.

3 ο. από άγγεια ψ.ο.α. σε σχέση με την εσωτερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια.

1 λαβή κυλινδρική και ήμικυκλική από αμφορέα.

4 χονδροειδή δσπρακα.

Η κεραμική από την περιοχή Θ (είκ. V)

4 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.20, π. 0.30, πάνω από 0.30, π. 0.40).

1 ο. από χείλος ΦΝ.

6 ο. από χείλη ΦΕ (π. 0.30, π. 0.30, π. 0.30, π. 0.22, π. 0.22 με νυχιές πάνω στα χείλη, γλωσσοειδή απόφυση και κάθετη πλεξούδα, είκ. Χ3).

1 ο. από χείλος ΦΖ (0.30), με κάθετη πλεξούδα όπως το προηγούμενο.

1 ο. από χείλος ΦΜ (π. 0.30).

2 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.30, π. 0.30).

2 ο. από κωνικές βάσεις (π. 0.12).

1 ο. από κωνικό λαιμό (π. 0.10).

42 ο. από άγγεια ψ.α.α.

6 επίπεδες βάσεις από φιάλες ή αμφορείς.

6 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση από αμφορείς.

21 λαβές κυλινδρικές και ήμικυκλικές από φιάλες ή αμφορείς διαφόρων μεγεθών.

70 ο. χονδροειδή.

25 ο. ψ.ο.α. σε σχέση με την εσωτερική ή εξωτερική τους επιφάνεια.

Η κεραμική από την περιοχή Ι (είκ. V)

1 ο. από χείλος ΦΕ ψ.α.α. (π. 0.28).

2 ο. από χείλη πιθανώς ΦΑ.

1 ο. από κωνική βάση (π. 0.08).

3 λαβές από μικρά άγγεια (ή μία ίσως από κώνθαρο).

11 ο. χονδροειδή.

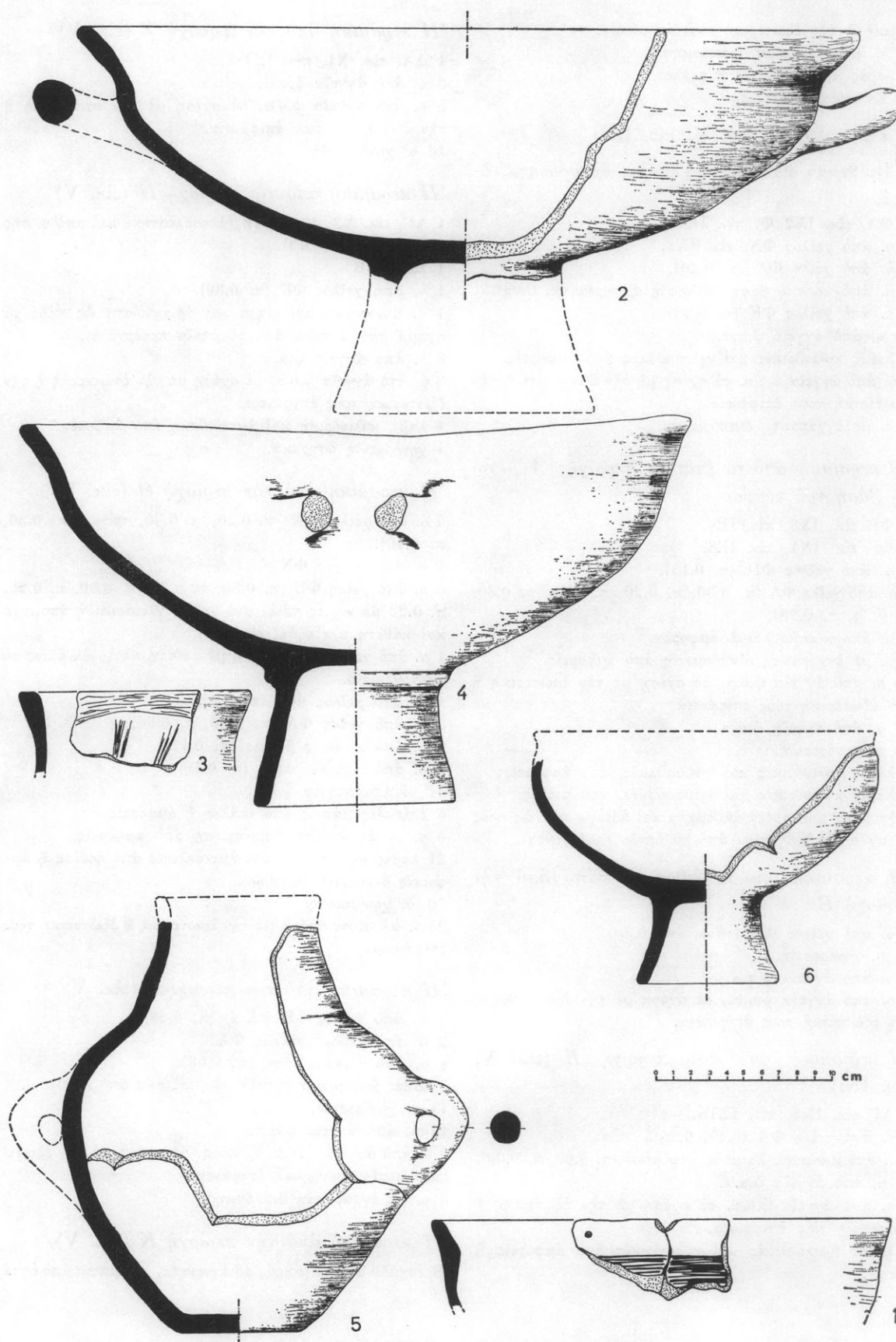
11 ο. από άγγεια ψ.α.α.

3 ο. από άγγεια ψ.α.α. ή ψ.ο.α. σε σχέση με την εξωτερική ή την εσωτερική επιφάνεια.

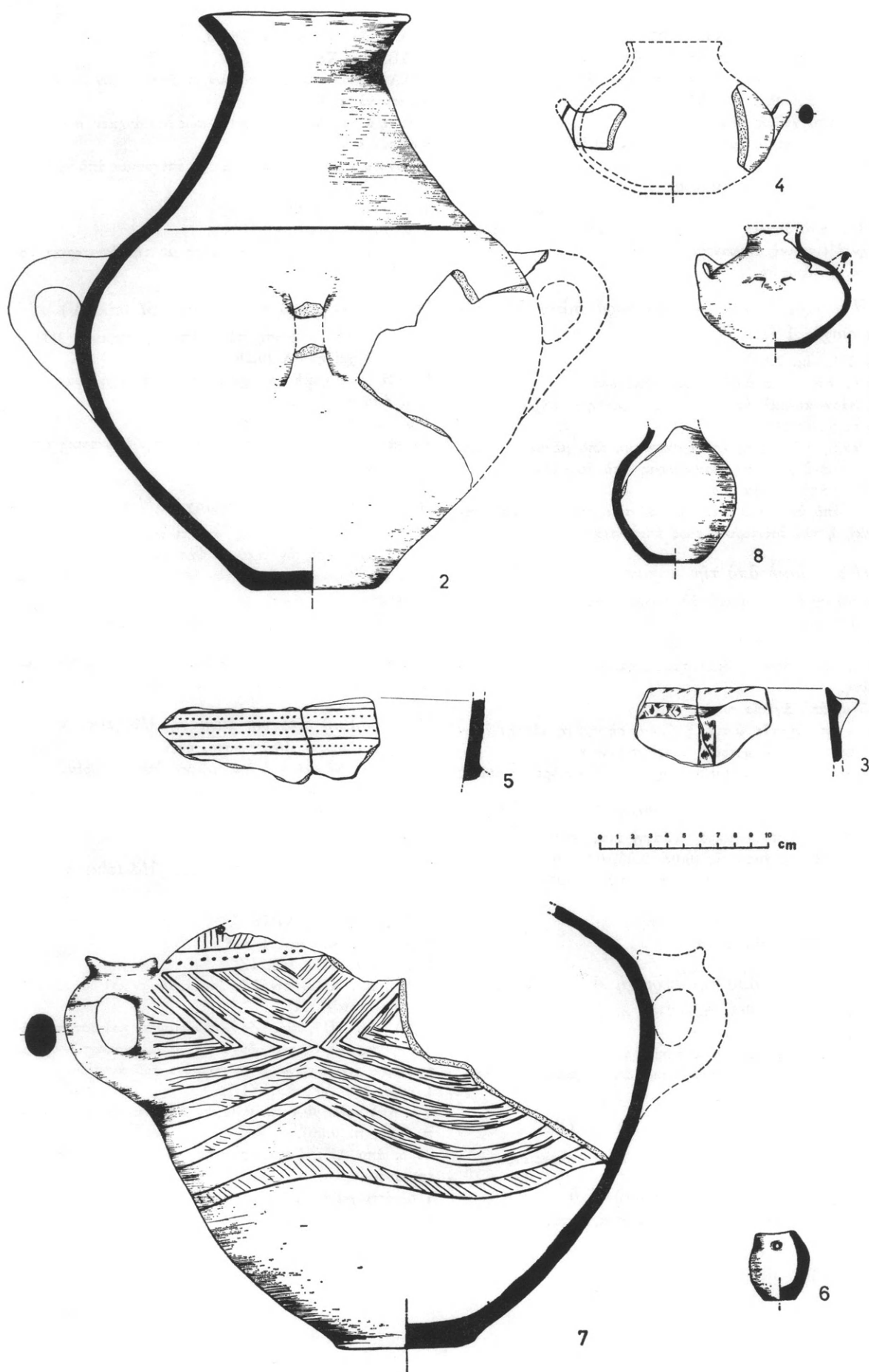
3 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση.

Η κεραμική από την περιοχή Κ (είκ. V)

Βρέθηκαν 5 πολύ μικρά, αδιάγνωστα, κομμάτια από δσά

Εικ. IX. Κεραμική από τὸν τύμβο τῆς Ἐξοχῆς.

Εἰκ. X. Κεραμικὴ ἀπὸ τὸν τύμβο τῆς Ἑξοχῆς.

3 ο. από ΔΑ, εικ. X4.

1 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση από αδιάγνωστο ψ.ο.α. με μαύρες κηλίδες δηλ. σημεία που για κάποιους λόγους δεν έχουν όξειδωθεί, εικ. X5.

1 ο. από χεῖλος ΦΛ (π. 0.30).

1 κωνικός λαιμός αμφορέα· διατηρείται επίχρυσμα με γραφίτη (0.12).

3 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση.

11 ο. από άγγεῖα ψ.α.α.

13 ο. από άγγεῖα ψ.ο.α. σε σχέση με την έσωτερική ή την έξωτερική επιφάνεια.

2 ο. χονδροειδή.

‘Η κεραμική από τόν λιθοσωρό πάνω από την περιοχή Α (εικ. V)

1 ΔΗ, εικ. X6.

2 ο. από χείλη αδιάγνωστων φιαλών.

1 βάση κωνική από αμφορέα ή φιάλη (0.08).

5 ο. χονδροειδή.

1 λαβή κυλινδρική και ήμικυκλική από μεγάλο άγγείο.

1 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση από αμφορέα.

26 ο. από άγγεῖα ψ.α.α.

8 ο. από άγγεῖα ψ.α.α. ή ψ.ο.α. σε σχέση με την έξωτερική ή την έσωτερική τους επιφάνεια.

‘Η κεραμική από την περιοχή Α 1 (εικ. V)

Βρέθηκαν 6 πολύ μικρά, αδιάγνωστα, κομμάτια από όστά.

1 ο. από χεῖλος ΦΑ (π. 0.22).

1 ο. από χεῖλος ΦΝ (π. 0.18).

2 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση και επίχρυσμα από γραφίτη.

15 ο. από άγγεῖα ψ.α.α.

5 ο. από άγγεῖα ψ.α.α. ή ψ.ο.α. σε σχέση με την έξωτερική ή την έσωτερική τους επιφάνεια.

1 λαβή ήμικυκλική και κυλινδρική από αμφορέα ή φιάλη.

‘Η κεραμική από την περιοχή Α 2 (εικ. V)

Βρέθηκαν 8 πολύ μικρά, αδιάγνωστα, όστά.

5 λαιμοί από αμφορείς (0.08, 0.05, 0.05, 0.06, 0.06).

1 κωνική βάση από αμφορέα ή φιάλη (0.06).

3 ο. χονδροειδή.

3 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση.

15 ο. από άγγεῖα ψ.α.α.

‘Η κεραμική από την περιοχή Α 3 (εικ. V)

1 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.24).

2 ο. χονδροειδή.

1 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση από αμφορέα.

2 λαβές κυλινδρικές, ήμικυκλικές από μεγάλους αμφορείς.

6 ο. από άγγεῖα ψ.α.α.

‘Η κεραμική από την περιοχή Α 4

1 ΑΔ (άποτελείται από 27 ο. που δεν συναρμόζουν).

‘Η κεραμική από την περιοχή Α 5

Βρέθηκαν 5 πολύ μικρά, αδιάγνωστα, όστά.

1 ΑΑ, εικ. X7 πίν. ΙΣΤβ, δ.

1 ΔΒ, εικ. X8.

1 ΑΑ (29 ο. που δεν μπορούν να απαρτίσουν ένα σύνολο δυνατό να σχεδιαστεί).

1 λαβή από ΑΑ που φαίνεται πώς δεν ανήκει στο προηγούμενο σύνολο.

1 κωνικός λαιμός από αμφορέα με επίχρυσμα από γραφίτη.

1 λαβή ΚΒ.

1 ο. από χεῖλος ΦΑ.

3 ο. χονδροειδή.

1 ο. από άγγείο ψ.ο.α. σε σχέση με την έσωτερική του επιφάνεια.

‘Η κεραμική από την περιοχή Μ (εικ. V)

(δηλ. από την επίχωση πάνω από την περιοχή Μ1).

2 ο. από χείλη ΦΑ (0.26, 0.16).

1 λαβή κυλινδρική και ήμικυκλική από αμφορέα.

6 ο. από άγγεῖα ψ.α.α.

2 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση.

8 ο. από άγγεῖα ψ.ο.α. σε σχέση με την έξωτερική ή την έσωτερική τους επιφάνεια.

‘Η κεραμική από την περιοχή Μ1 (εικ. V)

1 ΦΝ, εικ. XI1 (ή λαβή ανήκει στο ίδιο άγγείο, αν κρίνει κανείς από τόν πηλό, τὸ ψήσιμο και τὸ χρώμα).

5 ο. από αμφορέα, ίσως τὸν ίδιο, με εγχάρακτη διακόσμηση.

11 ο. από άγγεῖα ψ.α.α. (3 από αυτά ανήκουν στο ίδιο άγγείο).

2 ο. από άγγεῖα ψ.α.α. ή ψ.ο.α. σε σχέση με την έξωτερική ή την έσωτερική τους επιφάνεια.

‘Η κεραμική από την περιοχή Μ2 (εικ. V)

Βρέθηκε 1 μικρό, αδιάγνωστο, όστό.

1 λαβή κυλινδρική και ήμικυκλική από αμφορέα.

1 ο. με εγχάρακτη διακόσμηση.

5 ο. από άγγεῖα ψ.α.α.

2 ο. χονδροειδή.

‘Η κεραμική από την περιοχή Μ3 (εικ. V)

πίν. ΙΣΤστ)

2 ΦΑ, εικ. XI2, XIII1.

1 ΑΒ, εικ. XI3 πίν. ΙΖα-δ

1 ΦΒ, εικ. XII1, πίν. ΙΖζ.

1 ΑΓ, εικ. XII2, πίν. ΙΖε (συνάρμοσαν και όστρακα από την περιοχή Η).

1 ΑΔ, εικ. XII3, πίν. ΙΖστ (συνάρμοσαν και όστρακα από την περιοχή Θ) τεφροδόχο: τὰ υπολείμματα τῶν όστῶν ήταν μιὰ μάζα πάνω στὸν πυθμένα τοῦ άγγείου.

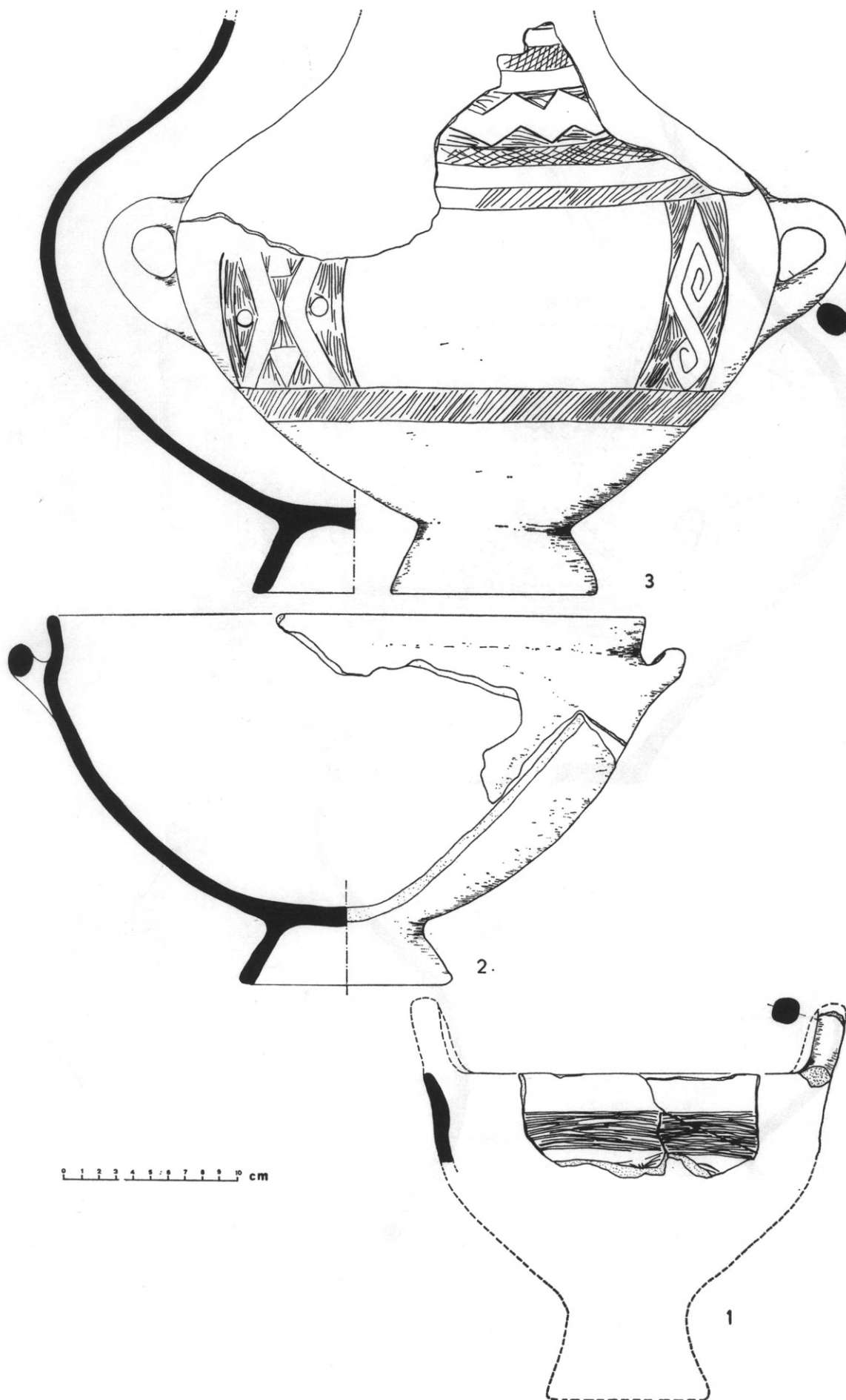
1 λαβή από ΑΓ, εικ. XIII2.

8 ο. από χείλη ΦΑ (π. 0.32, π. 0.33, π. 0.35, π. 0.25, π. 0.26, π. 0.30).

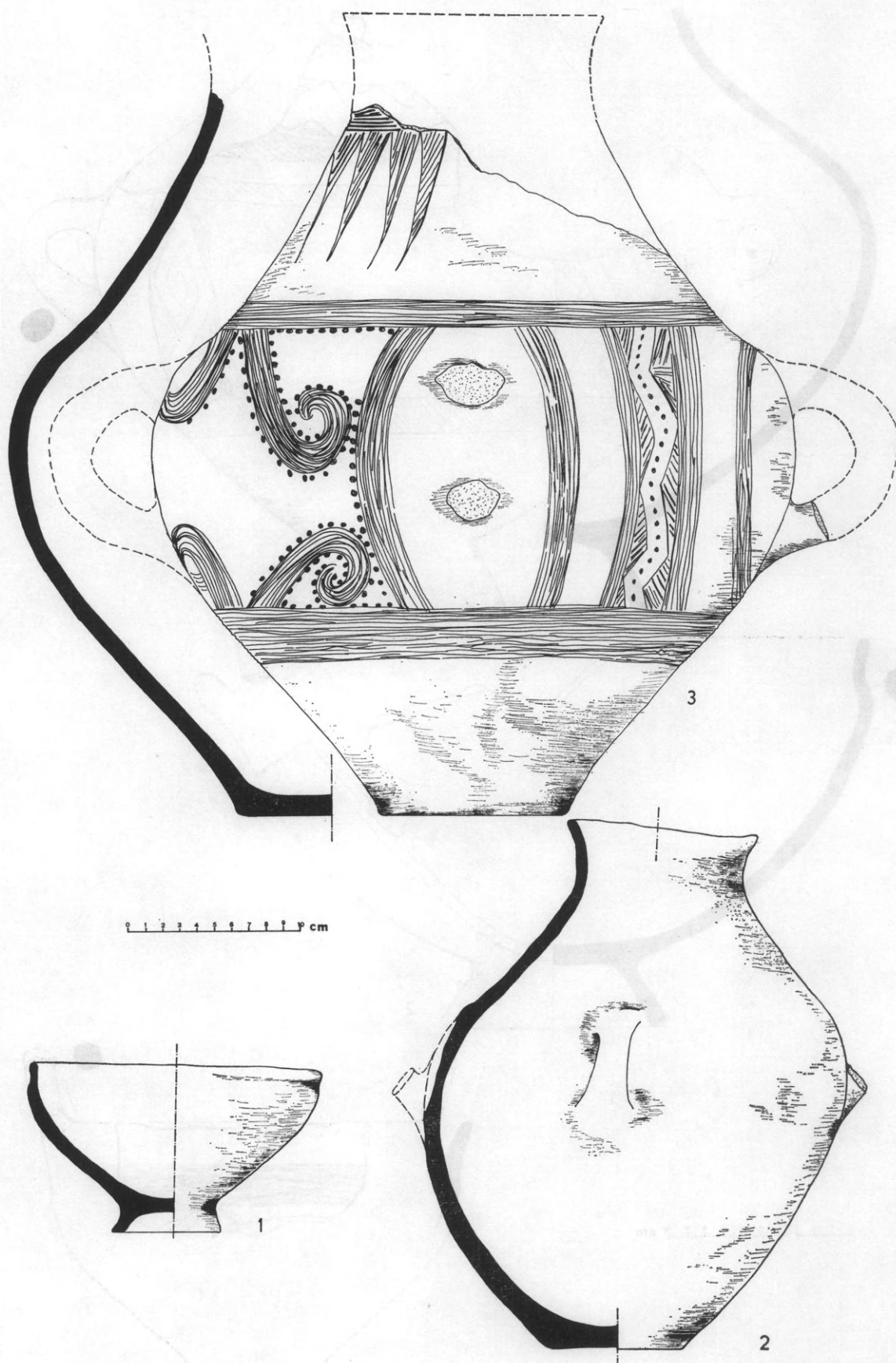
25 ο. από ΑΓ; , ψ.ο.α. σε σχέση με την έσωτερική του επιφάνεια.

1 ο. από χεῖλος ΦΑ (π. 0.10).

1 ο. από χεῖλος ΦΚ (π. 0.26) με διακόσμηση από εγχά-

Εικ. XI. Κεραμική ἀπὸ τὸν τύμβο τῆς Ἑξοχῆς.

Εικ. XII. Κεραμική από τον τύμβο της Έξοχης.

ράκτες ομόκεντρες γραμμές και εμπιέστα τετραγωνίδια έξωτερικά.

3 κωνικές βάσεις από άμφορείς ή φιάλες (π. 0.12).

11 ο. από άγγεϊα ψ.ο.α. σε σχέση με την έξωτερική ή έσωτερική τους επιφάνεια.

17 ο. από άγγεϊα ψ.α.α.

4 ο. με έγχάρακτη διακόσμηση.

20 ο. χονδροειδή.

3 λαβές ήμικυκλικές και κυλινδρικές από άμφορείς.

2 κωνικοί λαιμοί από άμφορείς (0.12, 0.12).

7 ο. με έγχάρακτη διακόσμηση ίσως από τόν ίδιον άμφορέα.

Διάφορα εύρήματα:

1. Εικ. V, XIII3. Πήλινο άμφικολογικό σφοντύλι, τελείως άκόσμητο σε βάθ. (άπό επιφάνεια έδάφους) 0.50 μ.
2. Εικ. V, XIII4. Τό ίδιο άλλα με έγχάρακτη διακόσμηση, β. 0.60 μ.
3. Εικ. V, XIII6. Πήλινο κολουροκωνικό σφοντύλι, τελείως άκόσμητο, β. 0.30 μ.
4. Εικ. V, XIII5. Πήλινο άμφικολογικό σφοντύλι, τελείως άκόσμητο, β. 0.40 μ.
5. Ύπολείμματα από έλασμα χάλκινης κυλινδρικής ψήφου από έρμο, β. 0.50 μ.
6. Εικ. V, XIII7. Πήλινο κολουροκωνικό σφοντύλι τελείως άκόσμητο, β. 0.20 μ.
7. Εικ. V, XIII8, πίν. ΙΖη. Χάλκινη πόρπη, β. 0.50 μ.

γ'. Παρατηρήσεις στην τεχνική των άγγεϊων και άλλα σχετικά προβλήματα

Από την έλλειψη, προς τό παρόν, σχετικών δυνατοτήτων, δέν έχουν γίνει, μέχρι σήμερα, αναλύσεις σε όστρακα της κεραμικής αυτής, που θα μπορούσαν νά δώσουν απάντηση σε προβλήματα σχετικά με την προέλευση του πηλού, ιδίως των μυκηναϊκών όστράκων, τόν τρόπο ψήσιματος, τούς βαθμούς θερμοκρασίας, τό είδος του πηλού και των μη πλαστικών του στοιχείων, τό είδος των επιχρισμάτων και του γραφίτη, καθώς και άλλα συναφή κεραμολογικά προβλήματα. Για τούς λόγους αυτούς οί παρατηρήσεις που ακολουθούν έχουν καθαρά περιγραφικό χαρακτήρα.

Όλα τά άγγεϊα και των δύο τύμων είναι χειροποίητα, σε αντίθεση με τά ελάχιστα μυκηναϊκά όστρακα που είναι τροχόλατα. Τό μοναδικό επίχρυσμα είναι ό πολύ εξίτηλος γραφίτης, που δέν χρησιμοποιείται ποτέ για διακόσμηση και που ύπάρχει σ' όλα σχεδόν τά άγγεϊα του τύμβου των Ποταμών και πολύ σπάνια στα άγγεϊα του τύμβου της έξοχής, καθόλου στην Κεντρική Μακεδονία και στην επιφανειακή κεραμική της Άνα-

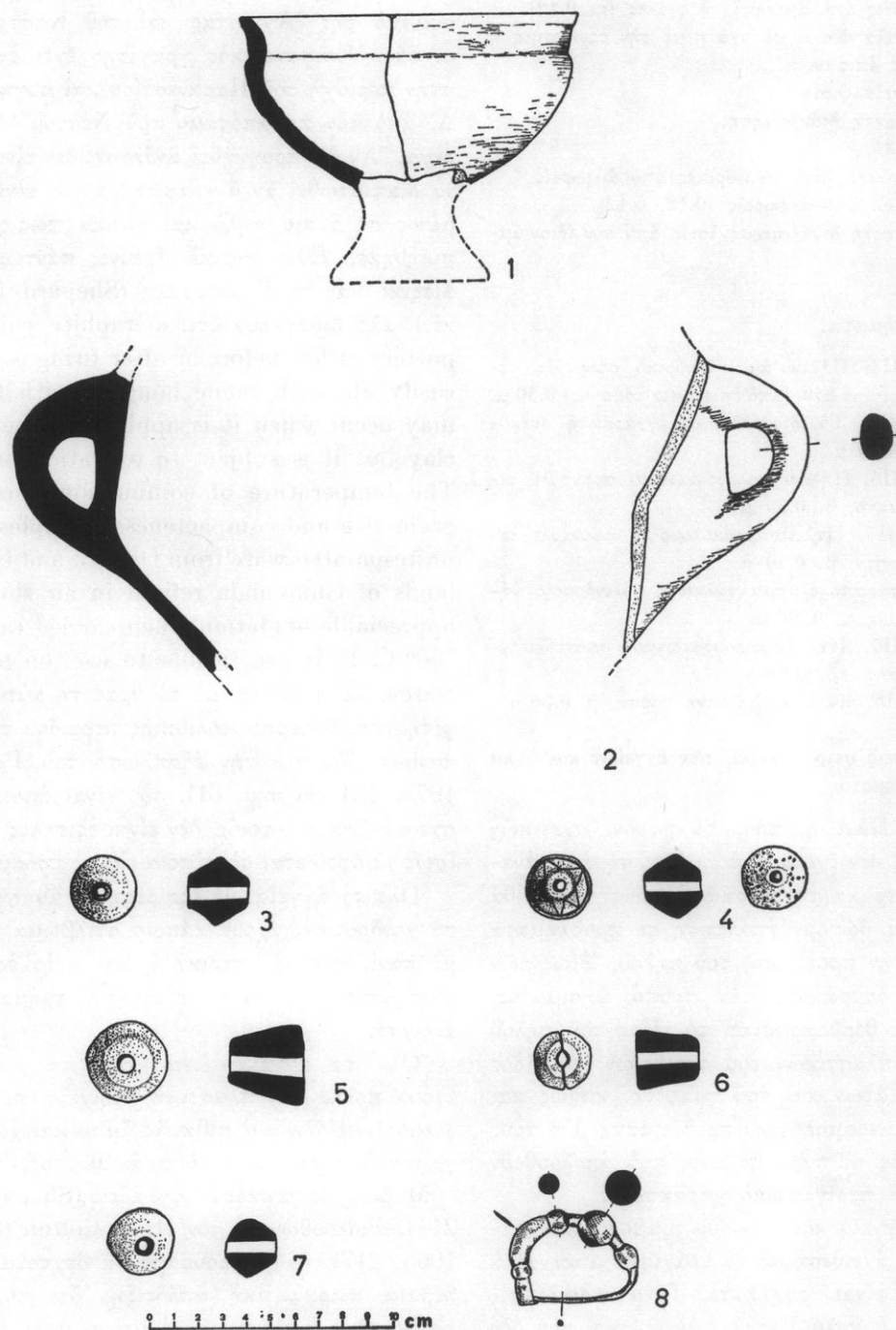
τολικής Μακεδονίας (τό τελευταίο φυσικά μπορεί νά είναι τυχαίο) και ελάχιστα στόν προϊστορικό οικισμό της Άγγίστας και του Καστριού (βλ. σ. 54). Έπιφανειακός γραφίτης έχει έντοπισθεί στην περιοχή του Παρανεστίου και συγκεκριμένα Δ. άπό τόν παραπόταμο του Νέστου Άρκουδόμεμα. Άν δέν προηγηθεί ανάλυση, δέν είναι εύκολο νά διαπιστωθεί αν ό γραφίτης αυτός είναι διαλυμένος σε άραιό πηλό και γενικά πώς χρησιμοποιήθηκε. Έθνογραφικές έρευνες πάντως άπό τό Μεξικό και τη Γουατεμάλα (Shepard 1965, 36 κέ.) μάς διδάσκουν ότι: «Graphite rubbed on pottery either before or after firing is soft and easily abraded. Some bonding with the clay may occur when it is applied on the unfired clay but it is subject to oxidation on firing. The temperature of combustion varies with grain size and compactness. Samples of graphite-painted ware from Oaxaca and the highlands of Guatemala refired in air showed no appreciable oxidation when carried rapidly to 700° C. It is practicable to use, on low-fired ware». Σε αντίθεση με τό γραφίτη αυτό, ό γραφίτης της ύστερης νεολιθικής περιόδου των Βαλκανίων (βλ. για την εξέπλωσή του Γραμμένος 1975, 213 και σημ. 61), που είναι άποκλειστικά σχεδόν διακοσμητικός, δέν είναι εξίτηλος και αυτό ίσως νά οφείλεται σε κάποια ειδική πρόσμιξη.

Όλα τά άγγεϊα, με εξαίρεση τά μυκηναϊκά και τά χονδροειδή, έχουν κάποιο στίλβωμα, πιθανώς με πανί, στην έξωτερική ή και στην έσωτερική τους επιφάνεια, όταν είναι τά σχήματά τους άνοιχτά.

Όλα τά άγγεϊα, εκτός άπό τά μυκηναϊκά, έχουν πολλά μη πλαστικά στοιχεία (πετρώματα διαφόρων ειδών και πιθανώς άμμο και χόρτο) και γενικά ό πηλός τους είναι άκάθαρτος.

Μ' όλες τις γενικές επιφυλάξεις (Shepard 1965, 214), ακολουθώντας τόν H. S. Colton (Shepard 1965, 217), θα μπορούσαμε νά δεχτούμε, χωρίς βέβαια πειραματική απόδειξη, ότι τό σκούρο φαιδ-μαύρο χρώμα των άγγεϊων μας, οφείλεται στο ψήσιμο σε αναγωγική ατμόσφαιρα, ενώ τό κεραμιδί των μη μυκηναϊκών άγγεϊων και τό κιτρινωπό ή πορτοκαλί-άνοικτό καστανό των μυκηναϊκών, στο ψήσιμο σε όξειδωμένη ατμόσφαιρα.

Η μυκηναϊκή κεραμική, εκτός άπό τό ότι είναι

Εικ. XIII. Κεραμική από τον τύμβο της Έξοχης.

τροχήλατη, ἔχει πάρα πολὺ καθαρὸ πηλό (μὲ γυμνὸ τουλάχιστο μάτι) καὶ ἡ ἐπιφάνειά της εἶναι θαμπή (matt).

Ἀπὸ μιὰ πρώτη, ὀπτική καθαρά ἐκτίμηση, δὲν ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ μυκηναϊκὰ κέντρα. Δὲν εἶναι δυνατὸν ἐπίσης, χωρὶς σχετικὲς ἀναλύσεις, νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ πηλοῦ, τὸ πρόβλημα δηλαδὴ ἂν μόνον ὁ πηλὸς προερχόταν ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα καὶ τὰ ἀγγεῖα κατασκευάζονταν στὸ τόπο τῆς κατανά- λωσῆς τους.

Ἐνδεικτικὸ χρωματολόγιο: ὁ τύπος ΔΑ περίπου 7.5YR, 6/8, ὁ τύπος ΔΘ περίπου 2.5Y, 7/6, τὸ σκοῦρο φαῖδ 7.5R, 3 (βλ. Munsell, Soil color charts, ed. 1954, Baltimore).

B. ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΕΣ ΚΕΡΑΜΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Στὸ κεφάλαιο αὐτό, συγκεφαλαιώνονται ὅλα τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ ἀνασκαφικὰ καὶ ἐπιφανειακὰ δεδομένα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου ποὺ ἀφοροῦν τὴν κεραμικὴ καὶ γενικότερα τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Εἰδικότερα, μεγαλύτερο βάρος δίνεται στὴν ἐγχάρακτη κεραμικὴ γιατί τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποὺ παρουσιάζει καί, κυρίως, ἡ μεγάλη της ἐξάπλωση, μὲ διαφορὲς παραλλαγὰς βέβαια σὲ κάθε περιοχῇ, τὴν ἔχουν συνδέσει μὲ μιὰ ἀρκετὰ πολὺπλοκη προβληματική. Γιὰ τὴν ὑπόλοιπη κεραμικὴ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ μιλήσει κανεὶς, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα μὲ κάποια σχετικὴ ἀσφάλεια, γιατί οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν ἢ γίνονται στὸν χῶρο τῆς Κεντρικῆς (Ἀσσηρος, Καστανάς) καὶ Ἀνατολικῆς Μακεδονίας (Ἀγγίστα, Καστρί), δὲν ἔχουν ἔχουν ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ ἢ δημοσιευτεῖ.

Κεντρικὴ Μακεδονία

1. Ἀνασκαμμένοι οἰκισμοὶ

Στὸν χάρτη τῆς εἰκ. XIV ποὺ τοποθετοῦνται οἱ οἰκισμοὶ κλπ. ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν, ἀκολουθεῖται ἡ ἀρίθμηση τοῦ French 1967¹ γιὰ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία, τοῦ Γραμμένου 1975 γιὰ τὴν Ἀνα-

1. Στὸ συστηματικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ FRENCH, ὑπάρχει καὶ ἡ γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ κάθε οἰκισμό. Ἐδῶ ἀπλῶς ἀναφέρεται αὐτὴ ποὺ ἄμεσα ἀφορᾷ τὸ ὕλικό ποὺ μελετοῦμε.

τολικὴ Μακεδονία, τοῦ Hänsel 1976, Karte 2 (Čercovna Gruppe), καὶ τοῦ D. R. Theocharis, Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace (Ἀθην. Τεχνολ. Ὀμίλος), Athens 1971, γιὰ Βουλγαρία καὶ Θράκη ἀντίστοιχα.

Περιβολάκι (Σαρασέ), εἰκ. XIV, ἀρ. L5.

Βιβλ. 1) P.M. 30, 2) BSA 30, 1928-29/1929-30, 113 κέ. κυρίως 129.

Τὸ ἐγχάρακτο στῦλ μὲ καμπύλα ταινιωτὰ θέματα ποὺ ἀποδίδονται μὲ προχειρότητα, ἐμφανίζεται στὰ τέλη τῆς Υ.Ε.Χ. καὶ ὁ Heurtley τὸ ὀνομάζει 3ο ἐγχάρακτο στῦλ, βιβλ. 2, εἰκ. II, 9-21 βλ. κυρίως τὸ 18. Θεωρεῖ, ὅτι δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ 2ο ἐγχάρακτο στῦλ, ἀλλὰ ὅτι τὸ συνεχίζει. Ἐχει καὶ αὐτὸ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα στὶς ἐγχάρξεις (white filling), καὶ κάποια προχειρότητα σὲ σχέση μὲ τὸ 2ο ἐγχάρακτο στῦλ. Ἀπὸ τὰ σχήματα τῆς κεραμικῆς τῶν τύμβων, συναντιέται μόνον ὁ κἀνθαρος μὲ κυκλικὲς λαβές, βιβλ. 2, 132, εἰκ. 18. Τὸ 3ο ἐγχάρακτο στῦλ, μὲ δυσκολία ἀντιπροσωπεύεται στὸ Περιβολάκι. Πάντως δὲν εἶναι παρὰ τὸ 2ο ἐγχάρακτο στῦλ ἐλαφρὰ παραλλαγμένο καί, ὅπως ὀλοκληρώνει ὁ Heurtley, βιβλ. 2, 148, «one has again the impression of seclusion but not of isolation».

Καλίνδρια (Κιλντίρ), εἰκ. XIV, ἀρ. A1.

Βιβλ. 1) P.M. 31, 2) S. Casson, Excavations in Macedonia, The Antiquaries Journal VI, 1926, 59 κέ.

Σύμφωνα μὲ τὸν Casson, τὰ ἐγχάρακτα τοῦ Κιλντίρ τῆς Υ.Ε.Χ., ἡ ὁποία εἶναι ἡ IIc φάση, ἀπὸ βάθος 1.25 μ. καὶ ἄνω, βρίσκονται μαζί μὲ τὰ matt painted καὶ συνεχίζουν τὰ ἐγχάρακτα τῆς Ib φάσης, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ μέση ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ τῆς ὁποίας τὰ νεώτερα ἐγχάρακτα (μετὰ τὰ 3 μ.), δὲν ἔχουν μόνον ὀρθογώνια θέματα, ἀλλὰ καὶ σπειροειδή. Τὸ ἴδιο αὐτὸ ἐγχάρακτο στῦλ τῆς Ib καὶ Ic φάσης, τὸ ἀποκαλεῖ προχωρημένο (advanced). Τὴν καταστροφὴ στὰ τέλη τῆς Ic περιόδου τὴ χρονολογεῖ μὲ βάση μυκηναϊκὰ κεραμικὰ εὑρήματα στὸ 1150 π.Χ.

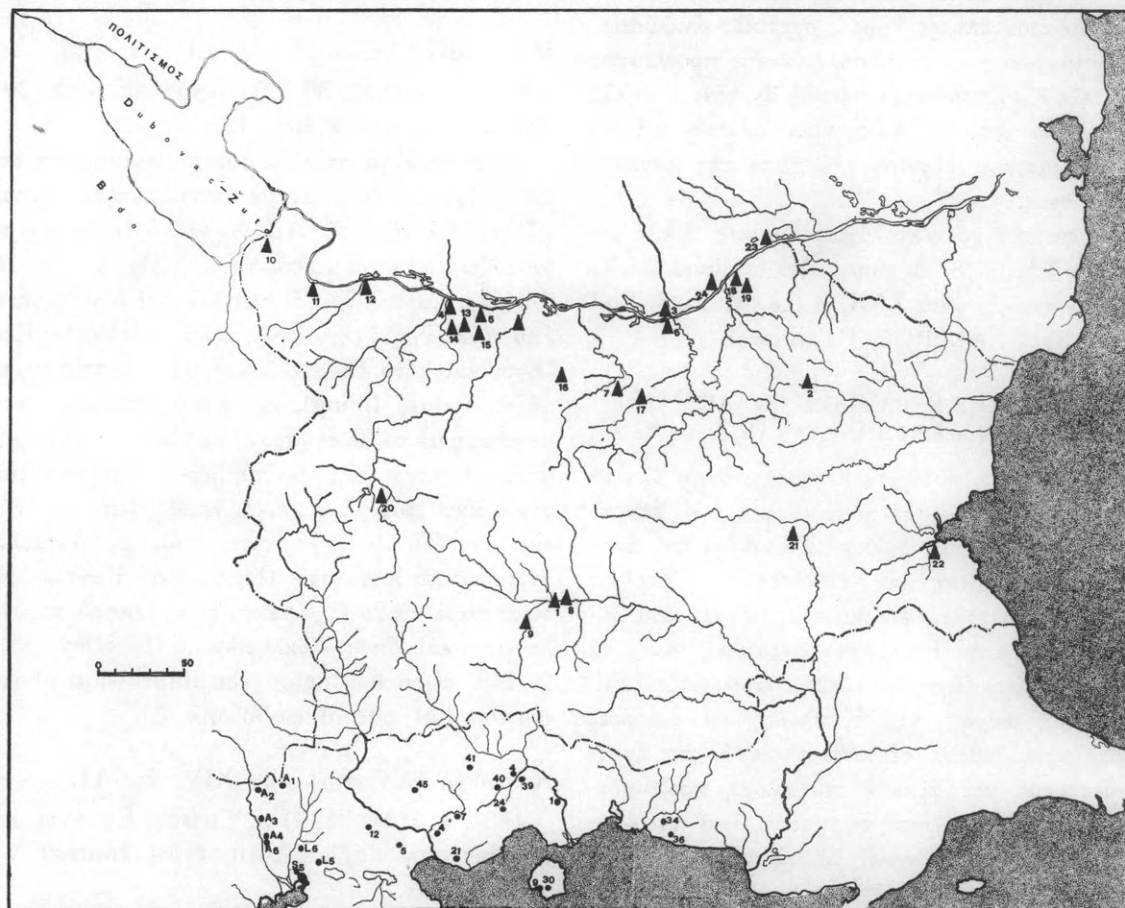
Λιμνότοπος (Βάρδινο), εἰκ. XIV, ἀρ. A3.

Βιβλ. 1) P.M. 33 κέ. 2) W. A. Heurtley, Early Iron Age Pottery from Macedonia, The

Antiqu. Journal VII, 1927, 44 κέ., κυρίως 46.

Στό ΙΙΙ στρώμα τῆς Υ.Ε.Χ., δηλαδή στό τέλος τῆς, ὁ Heurtley ἔχει διαπιστώσει καταστροφή πού τήν ἀπέδωσε σέ εἰσβολεῖς τοῦ πολιτισμοῦ

προσωπεύονται μέ στρωματογραφική πληρότητα, πάντα βέβαια σχετική μέ τήν ἐποχή πού ἔγιναν οἱ ἀνασκαφές, ὅλες οἱ φάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στήν πεδιάδα τοῦ Ἀξιοῦ. Ἦδη ἀπό τή φάση

Εἰκ. XIV. Χάρτης τῆς ἐξάπλωσης τῆς ἐγγάρακτης κεραμικῆς.

Lausitz. Στά μέσα τῆς Υ.Ε.Χ. ἐμφανίζονται τὰ ἐγγάρακτα, πού ἔχουν μοτίβα σπεῖρες καί μαϊανδρους. Σπανίζουν στό πρῶτο μισό τῆς Υ.Ε.Χ., δηλαδή ἐμφανίζονται, ὅπως καί στή Βαρδαρόφτσα, ὄχι πολύ πρὶν ἀπὸ τή μυκηναϊκή περίοδο, ἡ ὁποία στό Βάρδινο ἀρχίζει τὸ 1300 π.Χ.

Ἀξιοχώρι (Βαρδαρόφτσα), εἰκ. XIV, ἀρ. Α4.

Βιβλ. 1) P.M. 36 κέ., κυρίως 39. 2) BSA 27, 1925/26, 1 κέ. (Heurtley - Hutchinson), W. A. Heurtley, The Antiqu. Journal VII, 1927, 44 κέ., κυρίως 46-47 καί 57.

Εἶναι ἡ θέση τῆς Μακεδονίας στήν ὁποία ἀντι-

Β τῆς Βαρδαρόφτσας ἐμφανίζονται ἀπὸ τὰ ἐγγάρακτα μοτίβα τῶν τύμβων μας, ἡ σπείρα, οἱ κυματιστές γραμμές, τὰ δικτυωτά τρίγωνα, τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστά καί ἀπὸ τὸ ἐγγάρακτο στῦλ τῆς φάσης Α, καθὼς καί οἱ κάθετες ταινίες πού πλαισιώνουν τὸ σχέδιο (βιβλ. 2, εἰκ. IX1). Τὰ σχέδια ἀποδίδονται μέ πολὺ προσοχή καί οἱ γραμμές τῶν ταινιῶν δὲν εἶναι συνεχεῖς, ἀλλὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄλλες πολλὰ καί μικρότερες, σὰν πενιές (strokes) καί ἀποδίδονται συχνὰ μέ ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο (βιβλ. 2, 18, εἰκ. IX5-18). Οἱ ταινίες ἔχουν λευκὸ ἐπίθετο ἀσβεστοειδὲς ὕλικό. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθοῦν σχήματα. Σὲ κανένα

από τα δείγματα της κεραμικής αυτής οι έσω-τελικές γραμμές των ταινιών δεν είναι χιαστί χαραγμένες, όπως στις ταινίες των άγγείων των τύμβων. Ήδη από τη φάση Β, εμφανίζεται το σχήμα του δικωνικού άμφορέα (biconical urn) χωρίς διακόσμηση. Αναφορικά με το λαιμό και τη βάση του θα παρατηρούσαμε ότι δεν έχουν το τόσο έντονο κωνικό σχήμα των άμφορέων των τύμβων.

Γενικά ο Heurtley θεωρεί ότι το έγχάρακτο στύλ όλων των περιόδων της Βαρδαρόφτσας, έχει άμεση αλληλοεξάρτηση και το ένα είναι εξέλιξη του άλλου, τόσο από θεματική, όσο και από τεχνική άποψη, σε αντίθεση με τον Casson, που θεωρεί ότι το έγχάρακτο στύλ των περιόδων Ib και Ic του Κιλιντίρ διαφέρει αρκετά ως προς την τεχνική και την εξέλιξη των μοτίβων. Ο Heurtley (βιβλ. 2, 56) θεωρεί πιθανό ότι οι μεγάλοι δικωνικοί άμφορες (biconical urns) που πρωτοεμφανίζονται στη φάση Β, είναι προάγγελοι των ανάλογων άμφορέων του λ. βιλανόβειου τύπου, που είναι έγχάρακτος και εμφανίζεται στη C περίοδο και ότι η προέλευση αυτού του τύπου θα έπρεπε να αναζητηθεί στη Μακεδονία γύρω στα 1400 π.Χ., πολύ νωρίτερα δηλαδή από την εμφάνισή του στην Ίταλία (βιβλ. 2, εικ. 41).

Από την άποψη των επιδράσεων, ο Heurtley θεωρεί βόρεια επίδραση το όδοντωτό έργαλειο για τη χάραξη των ταινιωτών σπειρών, το οποίο αντικατέστησε ένα απλό μυτερό έργαλειο. Το έργαλειο αυτό είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται ήδη από την περίοδο Α.

Ο μαιάνδρος εμφανίζεται σε όστρακα μεταβατικά από τη Β περίοδο στην περίοδο C.

Το μόνο σίγουρο χρονολογικό κριτήριο για τη Βαρδαρόφτσα, είναι τα μυκηναϊκά όστρακα της C φάσης, που χρονολογούνται το 1350 π.Χ. (βιβλ. 2, 61). Η περίοδος Β, χρονολογείται γύρω στο 2000 π.Χ. και η C από το 1700 ή 1650 π.Χ. μέχρι το 1050 π.Χ. με βάση την εμφάνιση της μινύειας κεραμικής (φυσικά στη Χαλκιδική) και την εμφάνιση της matt painted κεραμικής στο Λιανοκλάδι - Θέρμο, ή οποία προέρχεται από τον συνδυασμό του έγχάρακτου στύλ της Μακεδονίας και του ύπομυκηναϊκού του «καμένου στρώματος» (βιβλ. 2, 47).

Τσαουτσίτσα, εικ. XIV, άρ. Α2.

Βιβλ. 1) S. Casson, The bronze Age in Macedonia, Archaeologia 74, 1923-24, 73 κέ. κυρίως 78 κέ. και 81-82, 2) S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria (1926) 128, 3, 3) P.M.

Η κεραμική αυτή, μαζί με άλλες (plain burnished, matt painted), βρέθηκε στο στρώμα της εποχής του χαλκού. Συγκεκριμένα: μυκηναϊκό όστρακο βρέθηκε πάνω από τα 2.30 μ. (στα 2.40 μ. είναι το λεπτό στρώμα καταστροφής). Χωρίς ο Casson να παρέχει πιο συγκεκριμένα στοιχεία, αναφέρει ωστόσο ότι το πιο καλό παράδειγμα της έγχάρακτης κεραμικής, βρέθηκε στο λ. στρώμα των πύλων σε β. 3.20 μ. (βιβλ. 2, XXVII, εικ. 3).

Η μυκηναϊκή επίδραση αρχίζει το 1300 π.Χ. και λήγει με την εισβολή των αρχών της εποχής του σιδήρου (δεν χαρακτηρίζεται σαν εισβολή ανθρώπων του πολιτισμού Lausitz). Η έγχάρακτη κεραμική που μάς ενδιαφέρει, κατάγεται, πάντα κατά τον Casson, από τον βορρά.

Ήσπρόβρυση (Ήκμπουνάρο), εικ. XIV, άρ. S5.

Βιβλ. 1) P.M., πίν. XXIII, 2) S. Casson, The Bronze Age in Macedonia, Archaeologia 74, 1923-24, 81.

Καστανάς (αντί Καστανιά), εικ. XIV, άρ. Α6.

Όπως είναι γνωστό, η ανάγκη να γίνουν σύγχρονες ανασκαφές προϊστορικών θέσεων στη Μακεδονία και ειδικά στην Κεντρ. Μακεδονία, είναι πολύ μεγάλη, γιατί τα πορίσματα από τις παλιές ανασκαφές, κι όταν λέμε παλιές έννοούμε κατά κύριο λόγο όσες έκανε ο Heurtley, θα πρέπει όπωσδήποτε να ανανεωθούν και να συμπληρωθούν, ύστερα μάλιστα από την άλματώδη ανάπτυξη της έρευνας του αιγαίου πολιτισμού και των πολιτισμών της εποχής του χαλκού των Βαλκανίων. Καταφαίνεται λοιπόν η σημασία των ανασκαφών που διενεργούνται τώρα στις προϊστορικές θέσεις της Υ.Ε.Χ. και της πρώιμης εποχής του σιδήρου στον Καστανά, Ν. από το Κιλκίς, και στην Ήσσηρο, Δ. από τον Λαγκαδά, από τη γερμανική (B. Hänsel) και την άγγλική (K. Wardle) αρχαιολογική σχολή αντίστοιχα. Όπως είχαν την καλοσύνη να μου γράψουν οι ανασκαφείς αυτοί σχετικά με την έγχάρακτη κεραμική της Υ.Ε.Χ. των οικισμών που ανασκάπτουν, έχου-

με τὰ ἐξῆς δεδομένα: στὸν Καστανά (ἐπιστολὴ 14-2-77) ἔχει ἀρκετὰ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια, βρίσκεται κυρίως μαζί με ΥΕ ΠΙΒ κεραμικὴ ἀλλὰ καὶ με ΥΕ ΠΙΓ. Ἀλλὰ ἡ ἐγγράρακτη κεραμικὴ βρίσκεται καὶ σὲ παλιότερα στρώματα, ἂν καὶ σ' αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν μυκηναϊκὲς εἰσαγωγές γιὰ νὰ χρονολογηθοῦν, δηλαδὴ δὲν ἔχει βρεθεῖ πρώιμη ΥΕ ΠΙΒ κεραμικὴ. Γενικὰ ὅπως ὑποστήριξε πολὺ πρόσφατα ὁ Hänsel (προϊστορικὸ καὶ θρακολογικὸ συνέδριο Pulpudeva III, Plovdiv, Ὀκτ. '78), στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ ὑπάρχει μιὰ πολιτιστικὴ συνέχεια ποὺ διακόπτεται, πιθανότατα ἀπὸ κατοίκους ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὸ βορρά, στὶς ἀρχές τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου.

Σχετικὰ μετὴν Ἀσσηρο:

Ἀσσηρος Τούμπα, πίν. XIV, ἀρ. L6

Βιβλ. 1) Arch. Reports 7, 1975-76, 19 κέ. (H. W. Catling), 2) Δακτυλογραφημένες προκαταρκτικὲς εἰδήσεις πληροφοριακοῦ χαρακτήρα γιὰ τὴν περίοδο Αὐγ.-Σεπτ. 1976, 3) Arch. Reports, for 1977-78, 44 κέ. (H. W. Catling).

Σύμφωνα με τὸν Wardle (ἐπιστολὴ 16-4-77), δὲν εἶναι καθόλου ξεκαθαρισμένο ὅτι τὸ ἐγγράρακτο στῦλ με τοὺς μαιάνδρους καὶ με τίς σπεῖρες, ἀρχικὰ εἶναι πιὸ προσεγμένο καὶ ἀργότερα γίνεται «ἀκατάστατο καὶ πιὸ συχνό». Γενικὰ ὑπάρχει σὲ ὅλη τὴν Υ.Ε.Χ. Στὴ φάση 8-14 τοῦ κυρίως ἀνασκαφικοῦ χώρου (βιβλ. 3) βρέθηκαν χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἀπὸ αὐτὴ τὴν κεραμικὴ μαζί με μυκηναϊκὰ ὄστρακα ποὺ φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΠΙΒ=1300-1250 π.Χ. (seemed to be early LH ΠΙΒ). Στὴ φάση αὐτὴ φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει τοπικὴ παραγωγή μυκηναϊκῆς κεραμικῆς. Τὸ καλύτερο ποιοτικὸ ἀγγεῖο ὅλης τῆς ἀνασκαφῆς ἀνήκει στὴν ἐγγράρακτη κεραμικὴ, συγκεκριμένα μάλιστα στὸν τύπο μας KB (βιβλ. 3, εἰκ. 79), καλύτερο ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ ὁλόκληρα ἀπὸ τὸ Ἀκμπουνάρ στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο καὶ ἀπὸ τὴν Τσαουτσίτσα στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. Βρέθηκε μαζί με ἄλλο ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο μοιάζει με ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν στὶς τομὲς JA καὶ JC τὸ 1976 σὲ στῶμα πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τῶν ἐπείσακτων μυκηναϊκῶν, τὰ ὁποῖα, στὶς ἴδιες αὐτὲς τομὲς, χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΠΙΑ2 ἢ πρώιμη ΥΕ ΠΙΒ. Ἀλλὰ ἡ ἐγγράρακτη κεραμικὴ βρέθηκε καὶ στὶς τομὲς JA,

JC καὶ KA καὶ συγκεκριμένα στὰ πρώιμα στρώματα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΠΙΑ2 ἢ στὴν πρώιμη ΥΕ ΠΙΒ περίοδο.

2. Μὴ ἀνασκαμμένοι οἰκισμοὶ

Ἀπὸ τὰ καταλογογραφημένα ἀπὸ τὸν French (French 1967) ἐπιφανειακὰ ὄστρακα τῆς Υ.Ε.Χ. καὶ μάλιστα τὰ ἐγγράρακτα, θὰ μπορούσαν ἀπλῶς νὰ ἀναφεροῦν τὸ ἀρ. 50 ἀπὸ τοὺς Ν. Ἐπιβάτες (ταινιωτὴ διακόσμηση με ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο, ἐπιφάνεια ψημένη σὲ ὀξειδωμένη ἀτμόσφαιρα), τὰ 42-44 ἀπὸ τὴν Τούμπα τοῦ Οὔρδα (ταινιωτὴ διακόσμηση με ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο, ἐπιφάνεια ψημένη σὲ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα), καὶ τὰ 16-17 ἀπὸ τὴν Γαλάτιστα, χωρὶς νὰ εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι ἀνήκουν στὴν κεραμικὴ ποὺ ἐξετάζουμε.

Ἀνατολικὴ Μακεδονία

1. Ἀνασκαμμένοι οἰκισμοὶ

Ἀγγίστα, εἰκ. XIV, ἀρ. 7

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 198.

Ἡ ἀνασκαφὴ εἶναι ἀδημοσίευτη. Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ στοιχεῖα, τὰ «τυπικὰ μυκηναϊκὰ ἐπείσακτα ὄστρακα ΥΕ ΠΙΒ-Γ, βρίσκονται μαζί με ὄστρακα ἐγγράρακτης κεραμικῆς». Σίγουρα πάντως ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΥΕ ΠΙΓ, ἐνῶ τὰ ΥΕ ΠΙΒ ὄστρακα εἶναι ἐλάχιστα καὶ με ἀρκετὴ ἐπιφύλαξη μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν περίοδο αὐτὴ.

Τὰ ἴδια μοτίβα, με ἀραιὸ γραφίτη ἀνάμεσα στὰ ἐγγράρακτα θέματα, ὑπάρχουν καὶ στὴν κεραμικὴ τῆς Ἀγγίστας, ἐνῶ ἀπὸ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ὁ «δίωτος κἀνθαρος» (κατηγορία Γ1), ὁ ἀμφορέας (κατηγορία Γ7) καὶ στὰ νεότερα σχήματα ἀπὸ τὸν τύμβο τῆς Ἐξοχῆς, τὰ ἀνοικτὰ σχήματα (Α2, Α3) τῆς «ἀδρῆς κεραμικῆς».

Καστρί, εἰκ. XIV, ἀρ. 30

Βιβλ. ΑΔ 1973, Χρον. ἐκδ.

Ἀνάλογη κεραμικὴ ἔχει βρεθεῖ καὶ στὸ Καστρί, κοντὰ στὸν Θεολόγο τῆς Θάσου, μαζί με ΥΕ ΠΙΓ κεραμικὴ.

Ντικιλί Τάς, εἰκ. XIV, ἀρ. 24

Βιβλ. 1) BCH 86, 1962, Chron., 932, εἰκ. 22.

Τὰ ἐγγράρακτα τῆς βιβλ. 1, εἰκ. 22 κάτω ἀρι-

στερά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γωνιακὸ, ἀνήκουν στὴν κεραμικὴ ποὺ ἐξετάζουμε. Τὰ ὑπόλοιπα, βέβαια, σωστὰ κατὰ τὴ γνώμη μου, παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ Bubani Hum II (βλ. καὶ Garašanin 1958, 63, σελ. 375). Θὰ μπορούσε νὰ δεχθεῖ κανεὶς, ὅτι τὸ στρῶμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ κεραμικὴ τῆς εἰκ. 22 εἶναι διαταραγμένο.

2. Μὴ ἀνασκαμμένοι οἰκισμοί (ἐπιφανειακὰ εὐρήματα)

Παράδεισος, εἰκ. XIV, ἀρ. 1

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 195.

Ἄν καὶ στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ ἔχει γίνεи περιτριμμένη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, περιλαμβάνεται στοὺς μὴ ἀνασκαμμένους, γιατί ἡ ἐλάχιστη ἐγχάρακτη κεραμικὴ τῆς Υ.Ε.Χ. ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, βρέθηκε στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα μόνον, μιὰ καὶ τὸ στρῶμα τῆς Υ.Ε.Χ. τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι ἔχει καταστραφεῖ τελείως ἀπὸ τὴν καλλιέργεια κλπ., P. Hellström - E. Holmberg, Excavations at Paradeisos (Klisi Tepe), on the Nestos 1976. A Preliminary Report, Op. Ath. XII, 9, 1978, εἰκ. 2.

Παλαιοκόμη, εἰκ. XIV, ἀρ. 4 καὶ πίν. ΙΗγ

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 196.

Ἅγιος Ἀντώνιος, εἰκ. XIV, ἀρ. 9

Βιβλ., 1) ΑΔ 1971, Β2 Χρον., 416 (Κουκούλη). 2) Γραμμένος 1975, 199.

Τὰ εἰκονιζόμενα στὴ βιβλ. 1, πίν. 410γ ὅστρακα, ἀνήκουν στὴν κατηγορία μας.

Βέργη, εἰκ. XIV, ἀρ. 12 καὶ πίν. ΙΗδ

Βιβλ. 1) French 1967. 2) Γραμμένος 1975, 200 ὅπου ἀπὸ λάθος ἀναφέρεται ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἐντοπίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενο.

Παλιόκαστρο, εἰκ. XIV, ἀρ. 21

Βιβλ. 1) ΑΔ 1975, Χρον., 527 κέ., σχ. 4 ἀρ. 8 = πίν. 462β (Κουκούλη). 2) Γραμμένος 1975, 205.

Πλατανιά II, εἰκ. XIV, ἀρ. 39, πίν. ΙΘβ

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 227, ὅπου ἀπὸ λάθος στὸν χάρτη τῆς σελ. 232 ἀναγράφεται ὁ ἀρ. 32 (πλὴν στὸν 38), ἀντὶ ὁ σωστὸς 39.

Νικηφόρος, εἰκ. XIV, ἀρ. 40, πίν. ΙΘγ

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 227.

Μικρόκαμπος, εἰκ. XIV, ἀρ. 41, πίν. ΙΘδ

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 228.

Γραδίσκος, εἰκ. XIV, ἀρ. 45, πίν. Κα

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 230.

Σαμαρὰ Τούμπα, εἰκ. XIV, ἀρ. 5, πίν. Κβ

Βιβλ. Γραμμένος 1975, 197.

Σημείωση: Πρόσθετα ἀναφέρουμε, ὅτι ἡ κεραμικὴ αὐτὴ, ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Ἀνατ. Μακεδονίας ποὺ στὸ μεταξὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ.

Ἡ ἐγχάρακτη κεραμικὴ τοῦ πίν. ΙΘα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Νικήσιανη, Γραμμένος, 1975, 194, ὑποσ. 41 ἀνήκει σ' ἓναν νεώτερο ὀρίζοντα, πιθανῶς στὴν ἐποχὴ τοῦ σιδήρου. Ὑπάρχει τόσο στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία ὥς καὶ στὴ Θράκη.

Θράκη

1. Ἀνασκαμμένοι οἰκισμοί

Στὶς ἀνασκαμμένες ἢ δοκιμαστικὰ ἐρευνημένες θέσεις τῆς Θράκης καὶ συγκεκριμένα στὴ Σπηλιά τῆς Μαρώνας καὶ στὸ Ἀσσάρ Τεπέ¹, ὑπάρχουν ὅστρακα τοῦ τύπου ΦΑ τῶν τύμβων καθὼς καὶ ἐγχάρακτη κεραμικὴ, πολὺ λίγη σὲ ποσότητα, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ ὀδοντωτὸ πάλι ἐργαλεῖο, ἀλλὰ μὲ τρόπο «τρεμουλιαστό». Ἴσως εἶναι νεώτερη ἀπὸ τῶν τύμβων.

2. Μὴ ἀνασκαμμένοι οἰκισμοί

Ἡ κεραμικὴ τῶν τύμβων δὲν ἀντιπροσωπεύεται στὴν κεραμικὴ ποὺ ἔχει μέχρι σήμερα περισυλλεγεῖ ἀπὸ διάφορους οἰκισμοὺς.

Πολὺ γενικὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σὲ πολλὰς κεραμικὲς κατηγορίες νεολιθικὴ κοινὴ Ἀνατ. Μακεδονίας - Θράκης, ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴ Θράκη, διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τῆς Ἀνατ. Μακεδονίας, ἐνῶ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου καὶ οἱ δύο περιοχὲς

1. ΕΥ. ΠΕΝΤΑΖΟΣ, Ἀρχαιολογικὰ ἔρευνα ἐν Θράκη, ΠΑΕ 1971, 86 κέ.

συνδέονται άμεσα με τη ΒΔ. Μ. 'Ασία και τη Ν.-ΝΑ. Βουλγαρία. 'Οπωσδήποτε ή άνασκαφή στη Θράκη ένός οικισμού στόν όποιο αντιπροσωπεύεται ή εποχή του χαλκού θά έλυνε πολλά προβλήματα.

Βαλκάνια

1. Βουλγαρία

'Η προσέγγιση στις ύστερες φάσεις τής Υ.Ε.Χ. στη Ν. από τόν Δούναβη περιοχή και συγκεκριμένα στο βουλγαρικό χώρο θά ήταν από κάθε άποψη προβληματική χωρίς τόν πρόσφατο συνθετικό βιβλίο του Hänsel (Hänsel 1976). Για τόν βιβλίο αυτό, άπ' όσο τουλάχιστο γνωρίζω, δέν έχει γίνει μέχρι σήμερα συστηματική κριτική και επομένως δέν είναι βέβαιο άν στο μέλλον θά ισχύσει ή προτεινόμενη από τόν Hänsel κατάταξη τής κεραμικής με βάση στυλιστικά κυρίως κριτήρια, ή άν ή γνώση νεώτερου ύλικού και οι πιθανές αντιρρήσεις τών Βουλγάρων, κατά κύριο βέβαια λόγο, συναδέλφων θά οδηγήσουν στην άνακατάταξη τών διαφόρων ομάδων.

'Από αυτές τις ομάδες, καταφανή όμοιότητα, με όρισμένα τουλάχιστο σχήματα από τήν κεραμική πού εξετάζουμε, παρουσιάζει ή ομάδα Čercovna¹. Ταφικοί τύμβοι, αναφέρονται μόνο στη θέση Batak, πού σέ ευθεία γραμμή απέχει περίπου 50 χλμ. από τόν άξονα 'Εξοχής-Ποταμών. 'Από τούς τύμβους αυτούς, οι 3 και 4 τής ομάδας Β έχουν εύρηματα πού, πάντα κατά τόν Hänsel, υπάγονται στην ομάδα τής Čercovna. 'Ως κατασκευές παρουσιάζουν φανερές όμοιότητες με τούς τύμβους μας², δηλαδή είναι κυκλωτερείς, μέ, προφανώς, περισσότερες από μία ταφές-καύσεις, άποτελούμενες, όπως θά μπορούσε κανείς νά συμπεράνει, από ένα τεφροδόχο άγγείο, συνοδευόμενο και από άλλα. Είναι σκεπασμένες με λιθοσωρό (Steinpackung). 'Η διάμετρος τους είναι περίπου 5 μ.

1. HÄNSEL 1976, 76 κέ. και χάρτης άρ. 2, όπου σημειώνονται 17 θέσεις από τις όποιες προέρχονται άγγεία πού ανήκουν στην ομάδα αυτή, θέσεις πού βρίσκονται στη βόρεια και μέση Βουλγαρία. 'Αναφέρονται 9 θέσεις με δημοσιευμένες άνασκαφές και άλλες 17 με μεμονωμένα εύρηματα. 'Ο χάρτης αντιγράφεται έδω στην εικ. XIV 'Η θέση Batak = 9.

2. СОНЧЕВ-МИЛЧЕВ, Izvestija na Balgarskija Arheologičeski Institut 32, 1970, 190 κέ., πίν. 77, 87.

'Από τούς τύπους τών άγγείων πού ανήκουν στην ομάδα αυτή, και μόνο από τήν άποψη σχηματολογίου άγγείων, όμοιότητα βρίσκουμε στόν κánθαρο (Hänsel, 1976, πίν. II, 20) πού μπορεί νά παραλληλισθεϊ με τόν τύπο KB τών τύμβων, με μόνη διαφορά ότι ό λαιμός στους κανθάρους KB τών τύμβων είναι πιό κωνικός. 'Εγχάρακτοι κανθαροι, όπως και γενικότερα εγχάρακτα άγγεία, δέν είναι γνωστοί, τουλάχιστο από τόν δημοσιευμένο ύλικό και από όσο μπόρεσα νά δώ προσωπικά. Τά έλαχιστότατα εγχάρακτα πού υπάρχουν δέν παρουσιάζουν καμιά άπολύτως άναλογία με τών τύμβων (π.χ. ό γνωστός εγχάρακτος κánθαρος από τόν νεκροταφείο τής Zimnicea (Hänsel 1976, πίν. 10, 8).

Συγγένεια τυπολογική παρουσιάζει επίσης ό άμφορέας από τόν τύμβο 3 με τόν άμφορέα μας τύπου Β, με τή διαφορά ότι είναι άκόσμητος³. 'Ο Hänsel τόν τοποθετεί στην ομάδα Čercovna. Μερική συγγένεια με τις φιάλες του τύπου Α τών τύμβων, παρουσιάζουν οι φιάλες (Hänsel 1976, πίν. II, 22, 24).

'Ο τυπικός κánθαρος τής ομάδας αυτής, σύμφωνα με τή διαπραγματεύση του Hänsel, συναντιέται και στην 'Ανατ. Γιουγκοσλαβία και στην 'Ελλάδα (στη Βαρδαρόφτσα ή 'Αξιοχώρι Τσαουτίτσα, Περιβολάκι ή Σαρατσέ, 'Ασπρόβρυση ή 'Ακμπουνάρ). Τελικά ή ομάδα αυτή, με βάση τόν γνωστό στρώμα καταστροφής τής Βαρδαρόφτσας, χρονολογείται πριν από τήν εισβολή ανθρώπων του πολιτισμού Lausitz, μιá και στο στρώμα αυτό, ή πάνω από αυτό δέν υπάρχει κánθαρος αυτού του τύπου, δηλαδή χρονολογείται ή ομάδα Čercovna στην Υ.Ε.Χ. 'Ο τύπος αυτός του κανθάρου συναντιέται επίσης στην ομάδα Coslogeni τής Υ.Ε.Χ. τής Ρουμανίας.

'Ενώ ή άρχή τής ομάδας Čercovna είναι δύσκολο νά καθοριστεί, τόν τέλος της μάλλον θά πρέπει νά τοποθετηθεϊ στο 1100 π.Χ. (Hänsel 1976, 87), δηλ. με τόν τέλος τής Τροίας VIIIB2. Τή χαμηλή αυτή χρονολόγηση, πού κατ' επέκταση ισχύει και για τόν στρώμα καταστροφής τής Βαρδαρόφτσας, ό Hänsel τήν αίτιολογεί με τόν παραλληλισμό τής ομάδας Babadag I με τήν Τροία VIIIB2, στην όποία ομάδα δέν αντιπροσωπεύονται

3. Αυτόθι πίν. 81.

πιὰ ἐκεῖνες τῆς Černovna καὶ τῆς Coslogeni, καὶ ἀφοῦ (σύμφωνα μὲ τὸν Sandars) δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ Τροία VIIA χρονολογεῖται στὸ 1180 π.Χ. καὶ ὅτι ἡ φάση VIIB1 διάρκεσε (πάλι κατὰ τὸν Sandars) λίγο χρονικὸ διάστημα. Ἐπαλήθευση βέβαια τῶν ἀπόψεων αὐτῶν θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ μόνο μὲ τὰ δεδομένα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν στὴν Κεντρ. Μακεδονία. Ὅπως δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παραβλέπει τὴ μακρινὴ ἔστω συγγένεια τῶν ἡμικυκλικῶν μοτίβων στοὺς ἀμφορεῖς τῶν Ποταμῶν μὲ μοτίβα τῆς ομάδας Babadag I=1100-1050 π.Χ. (κοντὰ στὴ Δοβρουτσά) (Hänsel 1976, 129, πίν. 15, 16).

2. Γιουγκοσλαβία

Τελικὰ ἡ κεραμικὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ (inkrustierte Keramik), ὅπως βλέπουμε, ἀποτελεῖ ἓνα γενικευμένο εἶδος τῆς Υ.Ε.Χ. τῶν Βαλκανίων. Ἐντοπίζεται καὶ στὸ βόρειο τμήμα τῆς Γιουγκοσλαβίας (εἰκ. XIV), σὲ μιὰ μεγάλη περιοχὴ Β. καὶ Ν. ἀπὸ τὸν Δούναβη, καθὼς καὶ στὸ Β. τμήμα τῶν ποταμῶν Μοράβα, Τίμολα κλπ., ποὺ χύνονται στὸ Δούναβη, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ ποὺ καταλαμβάνει ὁ πολιτισμὸς Dubovac - Žuto Brdo, ὁ ὁποῖος ἔχει στενὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν πολιτισμὸ Vattina κλπ. (Garašanin 1958, 82 κέ.). Κρίνοντας ἀπὸ πρόσφατο χάρτη τῆς ἐξάπλωσής του, ποὺ μαζὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα εἶχε τὴν καλὸσύννη νὰ μοῦ στείλει ὁ συνάδελφος κ. Dusan Krstić τοῦ Μουσείου Βελιγραδίου, θὰ λέγαμε ὅτι καὶ μὲ τὰ νεώτερα δεδομένα (18 οἰκισμοί, 35 νεκροταφεῖα) δὲν διευρύνεται καθόλου ὁ χῶρος τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ καί, ἐπομένως, παρὰ τίς στυλιστικὲς ὁμοιότητες, εἶναι ἀδύνατη ἡ συσχέτισή του μὲ τὴν Κεντρ. καὶ Ἀνατολ. Μακεδονία, ἀπὸ τὴν ἀποψη δηλαδὴ τῆς ἀποκατάστασης ἑνὸς ἐνιαίου καὶ εὐρύτατα, ἔστω, ἀπλωμένου πολιτιστικοῦ κύκλου.

Οἱ οἰκισμοὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ἰδρύνονται σὲ ὁμαλὰ ἐπίπεδα, πλατὰ ποτάμια. Κυριαρχοῦν οἱ καύσεις - ταφές σὲ ἀγγεῖα (Urnergräber). Χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα εἶναι ἐκεῖνα μὲ λαμὸ τρομπέτας, ποὺ δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τῶν Ποταμῶν - Ἐξοχῆς. Ἀντίθετα, τὰ χαρακτηριστικὰ ἐγγράρακτά τους ταινιωτὰ θέματα, πάντα μὲ ἐπιθετὸ λευκὸ χρῶμα στὶς ταινίες, δηλαδὴ ἡ σπείρα, οἱ κυματιστὲς γραμμές, τὰ τρίγωνα, ὁ μαῖανδρος,

ὁ σταυρὸς κλπ., εἶναι θέματα ποὺ αὐτὰ καθαυτὰ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ διάταξή τους σὲ μετόπες, τὴν πιθανὴ μίμηση ὑφαντῶν, τὸν horror vacui, παρουσιάζουν ἀρκετὲς ἀναλογίες μὲ τὴ διακοσμητικὴ τῶν ἀγγείων τῶν τύμβων.

Δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφὴ τὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ πρέπει νὰ μὴν ἐπεκτείνεται στὴν περίοδο Hallstatt ἀλλὰ νὰ ἀνῆκει ἐνμέρει στὴ μέση περίοδο τοῦ χαλκοῦ¹.

Ὁ Garašanin ἤδη ἀπὸ παλιά, καὶ ἄλλοι πιὸ παλιά ἀλλὰ καὶ μέχρι τίς μέρες μας (βλ. παρακάτω σελ. 60, συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα), ἔχει ὑποστηρίξει (Garašanin 1953, 72) ὅτι σὲ κάποια ομάδα ἀνθρώπων τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀττικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν τὰ γνωστὰ ἐγγράρακτα ἀγγεῖα, εἰδώλια, καθὼς καὶ μιὰ συμβολὴ στὴ γένεση τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὴν Ἀττικὴ (μοτίβο τοῦ μαιάνδρου). Πρόσφατα (Garašanin 1973, 121) θεωρεῖ ἓνα εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Ντικιλὶ Τάς (BCH 86, 1962, Chron. 1961), 932, πίν. 25), ὡς πρόσθετη ἀπόδειξη γιὰ τὴν εἰσβολὴ αὐτῇ.

Ἰταλία

Τουλάχιστο στὴ χρῆση τοῦ μαιάνδρου ὡς διακοσμητικοῦ μοτίβου στὴν Υ.Ε.Χ. τῆς ἐποχῆς, ὁ Müller-Karpe βλέπει ἄμεση συγγένεια μὲ τὴν ομάδα Dubovac - Žuto Brdo (Müller-Karpe 1959, 50) ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν Υ.Ε.Χ. τῆς Ἰταλίας (σημ. 6). Ὅπως εἶναι γνωστό, τόσο ὁ Müller-Karpe ὅσο καὶ ἄλλοι δέχονται ὅτι στὴν ἰταλοβαλκανικὴ περιοχὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ ἀρχές τοῦ ἑλληνικοῦ γεωμετρικοῦ στυλ καὶ τοῦ στυλ τοῦ ἰταλικοῦ πολιτισμοῦ Villanova, ποὺ ἔχουν ὡς βασικὸ διακοσμητικὸ μοτίβο τὸν μαῖανδρο.

3. ΤΑ ἌΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Οἱ τύποι τῶν σφοντυλιῶν καὶ τῶν δύο τύμβων, εἶναι κοινότατοι στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ τῶν Βαλκανίων, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τίς φάσεις τῆς Τροίας. Βρίσκονται σὲ οἰκισμοὺς ἢ εἶναι κτερί-

1. Πρόσφατες ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγησή του, Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats (VIIIe Congr. Inter. des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques), Beograd 1974 (Dr. GARAŠANIN) 305 κέ.

σματα ταφών, πιθανότατα γυναικείων. Μέχρι πρόσφατα οι Σαρακατσάνοι, νομαδικό φύλο των Ν. Βαλκανίων, συνήθιζαν να τοποθετούν σφοντύλια στις ταφές των γυναικών και γκλίτσες στών ανδρών (Χατζημιχάλη 1957, ρπ'). Εντύπωση κάνει το γεγονός, ότι τα σφοντύλια διατήρησαν στο παραδοσιακό αυτό φύλο, το ίδιο σχήμα και την ίδια γεωμετρική διακόσμηση.

Το μακρόστενο λίθινο αντικείμενο του τύμβου των Ποταμών, είναι γνωστό ήδη από την Τροία I, Troy Ia, 197, πίν. 217 (37-294, όπου και έρμηνεύεται, όπως συνήθως εξάλλου, ως ακόνι). Είναι γνωστό επίσης στην Τροία V, Troy II, 27-7, πίν. 234 (35-150). Τα παραδείγματα πυκνώνουν πολύ στην Τροία VI, Troy III 26, 231, πίν. 299, σχεδόν 29 παραδείγματα με μεγαλύτερη ποικιλία ως προς την τομή τους και πιο κομψά. Στο Troy III 26, αναφέρονται όλα τα γνωστά παραδείγματα από την Υ.Ε.Χ. στη Μ. Ασία, στη Μακεδονία και στην Κύπρο. Σ' αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν και δύο από τη Λευκάδα, Dörpfeld, Alt Ithaka 27, Beil. 82b και 56a4. Επίσης είναι γνωστό στην Τροία VIIA, Troy IV 14, πίν. 220. Λιγότερα, αλλά χωρίς καμιά αλλαγή και στην Τροία VIIB, Troy IV 150, πίν. 254.

Η χάλκινη πόρπη, είκ. V, VIII8, πίν. IZη, όπως αναφέρθηκε ήδη, βρέθηκε απομονωμένη. Θα πρέπει από τη διαμόρφωση του «ποδιού» (Keilformig), να ανήκει στο λεγόμενο θρακικό τύπο του Kilian¹ (= Hänsel 1976, 140, πίν. 67, όπου διαπραγματεύεται τις αντίστοιχες από βουλγαρικές θέσεις) και να μην ανήκει στον θεσσαλικό τύπο BeIIIg² που έχει διαφορετικό «πόδι». Ο τύπος παραγωγής και η χρονολόγηση του θρακικού τύπου, φαίνεται ότι είναι προβληματικά. Γιατί, ενώ ο θρακικός τύπος στο Ίερό της Ένοδίας Αρτέμιδος, δηλαδή στη θεσσαλική περιοχή,

με βάση ροδιακά παραδείγματα από τη Λίνδο χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή, καθώς και αντίστοιχοι τύποι από τη Μεσημβρία της Θράκης³, δηλαδή στον 8 αιώνα, ο ίδιος τύπος στη βουλγαρική-ρουμανική περιοχή χρονολογείται το νεώτερο στον 10ο π.Χ. αιώνα (Hänsel 1976, 140), με βάση ελληνικά παραδείγματα (δεν αναφέρονται ποιά, πιθανώς εννοείται το παράδειγμα από το Βρόκαστρο), και με βάση την πόρπη από το Bradu (= Dacia IX, 1965, 121, είκ. 8) της Ρουμανίας (Babadag II), η οποία παρουσιάζει καταφανείς ομοιότητες με την πόρπη της Έξοχης.

Όλες οι πόρπες του θρακικού τύπου με εξαίρεση την πόρπη της Έξοχης και, ίσως, ακόμη μία (Hänsel 1975, πίν. 67, 5), έχουν ανάμεσα στην περόνη και το τόξο το χαρακτηριστικό «γύρισμα» για μεγαλύτερη προφανώς εύλυγισία.

4. ΣΥΝΘΕΣΗ, ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δυστυχώς η φτωχή μυκηναϊκή κεραμική των τύμβων αρχικά τουλάχιστο, πέρα από την ύπαρξη των τύπων του αλάβαστρου και της ύψιποδης κύλικας, δεν είναι δυνατό να μάς δώσει σίγουρα χρονολογικά στοιχεία, επειδή το πιο πιθανό, είναι επείσασκη ίσως από μυκηναϊκό περιφερειακό κέντρο (π.χ. της Κεντρικής ή της Α. Μακεδονίας) και τίποτε φυσικά δεν αποκλείει τη συνέχιση της παραγωγής της ακόμη και στην περίοδο που η μυκηναϊκή κεραμική έπαψε να παράγεται στα μυκηναϊκά κέντρα παραγωγής.

Παρ' όλα αυτά, έχοντας υπόψη το ότι σίγουρα επείσασκη ΥΕ IIIΓ κεραμική βρέθηκε μαζί με εγχάρακτη τόσο στην Αγγίστα και Θάσο όσο και στην Κεντρ. Μακεδονία, θα πρέπει η μυκηναϊκή κεραμική των τύμβων να ανήκει στην ΥΕ IIIΓ περίοδο και να χρονολογεί όλο το σύνολο του τύμβου των Ποταμών που, όπως φάνηκε από την ανάλυση της κεραμικής, παρουσιάζει σαφέστατη ομοιογένεια, επειδή δεν συναντώνται σ' αυτήν τύποι του τύμβου της Έξοχης, οι οποίοι πρέπει λογικά να είναι νεώτεροι. Η ομοιογένεια αυτή είναι τυπολογική και τεχνική. Τυπολογική γιατί

1. K. KILIAN, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, P.Z. 50, 1975, πίν. 81, τύπος αρ. 2, σ. 129 και 108 όπου αναφέρονται τα ονόματα των θέσεων και η σχετική βιβλιογραφία.

Με την ευκαιρία αναφέρουμε ότι σε προηγούμενη μελέτη του υποφαινόμενου, ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, 1975, 198, από λάθος γράφτηκε ότι η θέση Τεφλιν-Μπέη Τσιφλιν δεν αναφέρεται στη μελέτη αυτή του Kilian.

2. K. KILIAN, Fibeln in Thessalien, Präh. Bronze-funde, Abt. XIV, 2 Bd (1975) 37.

3. KILIAN, ό.π. 141 και Trachtzubehör 108 και 99 σημ. 1006 για τη χρονολόγηση των θρακικών από τις πόρπες της Μεσημβρίας, πριν δηλαδή από την älteren Eisenzeit II (ΠΑΕ 1967, 93 κέ., πίν. 70, α).

σ' αὐτὴν δὲν ὑπάρχει 1. χονδροειδὴς κεραμικὴ καὶ 2. κεραμικὴ μὲ ἐπίθετη ταινία κοντὰ στὸ χεῖλος διακοσμημένη μὲ διαδοχικὲς πιέσεις τοῦ δακτύλου (δακτυλιές). τεχνικὴ, γιὰ τὸ μέγιστο ποσοστὸ τῆς ἔχει ἐπίχρῖσμα ἀπὸ γραφίτη καὶ εἶναι ἐγγάρακτο. Ἡ ἐγγάρακτη μάλιστα κεραμικὴ κυριαρχεῖ σὲ ποσοστὸ πάνω ἀπὸ 70%, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ αὐξηθεῖ ἂν δεχόμασταν ὅτι μιὰ πληθώρα ἀπὸ ὄστρακα ποὺ ἀναφέραμε προέρχεται ἀπὸ τμήματα ἀγγείων τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐγγάρακτη διακόσμηση, π.χ. πρὸς τὴ βάση ἢ πρὸς τὸ λαιμό. Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ τύποι ΑΒ, ΑΕ, ΑΓ, / ΦΑ, ΦΒ, ΦΓ, ΦΔ, ΦΝ, ΦΞ, / ΔΘ / ΚΒ ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν, ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ τύποι ἀπὸ τὴν Ἑξοχὴ ποὺ δὲν ἀνήκουν στίς κατηγορίες αὐτὲς εἶναι νεώτεροι μὲ *terminus ante quem* τὴ χρονολογία τῆς πόρπης, γιὰ τὴν ὁποία, ὕστερα ἀπὸ τὴ σχετικὴ συζήτηση ποὺ προηγήθηκε, θὰ μπορούσαμε νὰ προτείνουμε ἓνα μέσο ὄρο γύρω στὸ 900-800 π.Χ. Ἐξαίρεση φυσικὰ θὰ ἀποτελοῦν ὅσοι ἀπὸ τοὺς τύπους τοῦ τύμβου τῆς Ἑξοχῆς βρίσκονται σὲ ταφὴ μαζὶ μὲ τύπους τῶν ἀγγείων τοῦ τύμβου τῶν Ποταμῶν. Πιὸ συγκεκριμένα: στίς περιοχὲς Α, Β, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ ὑπάρχουν, ἢ μᾶλλον εἶναι περισσότεροι, καὶ ἄλλοι τύποι ἄγνωστοι στὸ σχηματολόγιο τοῦ τύμβου τῶν Ποταμῶν καὶ ἐπομένως θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἢ σύγχρονοι μὲ τοὺς τύπους τῶν Ποταμῶν ἢ τύποι μεταβατικοὶ ἀνάμεσα στὴν Υ.Ε.Χ. καὶ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου ἢ καὶ νεώτεροι μὲ *terminus ante quem* τὴ χρονολογία τῆς πόρπης. Τὴν ἀβεβαιότητα αὕτη πιθανῶς νὰ λύσει μιὰ στρωματογραφία ἀπὸ οἰκισμὸ κατὰ προτίμηση τῆς περιοχῆς Δράμας (βλ. παραπάνω σ. 55), στὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῆς ὁποίας νὰ ἀντιπροσωπεύεται ἡ ἐγγάρακτη κεραμικὴ. Στὴν περιοχὴ Γ δὲν ὑπάρχει κανένας τύπος ἢ ὄστρακο ποὺ νὰ συναντιέται καὶ στὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν, ἐνῶ ἀντίθετα στίς Λ1-Λ5 καὶ Μ1-Μ3, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὑπάρχουν μόνο τύποι τῶν Ποταμῶν καὶ προφανῶς ἡ κεραμικὴ ἀνήκει στίς παλιότερες ταφές τοῦ τύμβου καὶ οἱ ἐλάχιστες αὐτὲς ἐξαιρέσεις (ΑΔ, ΑΑ, ΔΒ, ΦΛ, ΦΝ) θὰ χρονολογοῦνται στὴν περίοδο τοῦ τύμβου τῶν Ποταμῶν, δηλαδὴ στὴν Υ.Ε.Χ. Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς Κεντρ. Μακεδονίας (Heurtley) ὁ τύπος τοῦ

τύμβου τῆς Ἑξοχῆς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου εἶναι ὁ ΦΚ (ΡΜ εἰκ. 105 ἀπὸ Βαρδαρόφτσα).

Δυστυχῶς τὸ μυκηναϊκὸ ἀγγεῖο τοῦ τύμβου τῆς Ἑξοχῆς καὶ γενικὰ ἡ μυκηναϊκὴ του κεραμικὴ δὲν μπορεῖ, ὅπως καὶ στὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν, νὰ χρονολογήσει κανένα σύνολο. Σημειώνουμε ἀκόμη τὸ γεγονός ὅτι δὲν βρέθηκε κανένα ὄστρακο μὲ τὴ γνωστὴ (Καστρί Θάσου, Μαρώνεια, Κεντρ. Μακεδονία, Ἀσσάρ Τεπέ, Τροία, Βουλγαρία, Οὐγγαρία) αὐλακωτὴ (grooved) κεραμικὴ, ποὺ χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου, τουλάχιστο ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς.

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω (σ. 51), ἡ ἐγγάρακτη κεραμικὴ τῆς Υ.Ε.Χ. στὴ Μακεδονία, γενικότερα ἀποτελέσει τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐρευνᾶς μας αὐτῆς γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1. Ἀπὸ τὸ μέχρι σήμερα δημοσιευμένο ὕλικό ἀπὸ τὴν Κεντρ. καὶ Ἀνατ. Μακεδονία δὲν εἶναι γνωστὲς ἄλλες κεραμικὲς κατηγορίες ποὺ νὰ χρονολογοῦνται μὲ κάποια ἀσφάλεια. 2. Ἀποτελεῖ τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν καὶ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ ὕλικό τῆς Ἑξοχῆς. 3. Παρουσιάζει ἄμεσες τυπολογικὲς ὁμοιότητες, ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση καὶ ὡς πρὸς τοὺς τύπους τῶν ἀγγείων ἐν μέρει, μὲ τὴν ἐγγάρακτη κεραμικὴ μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα τῆς Κεντρ. Μακεδονίας ἀλλὰ καὶ τῶν Βαλκανίων καὶ συγκεκριμένα μὲ τὸν πολιτισμὸ Dubovac-Žuto Brdo τῆς Βόρειας Γιουγκοσλαβίας καὶ τὸν πρωτοβιτανόβειο τῆς Ἰταλίας. Μάλιστα, ἡ σὲ ἴδια χρονικὰ πλαίσια παρουσία τοῦ μαιάνδρου σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς τῶν Ποταμῶν (εἰκ. Π2, πίν. ΙΓα, β), στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία (Ἀγγίστα, Καστρί), στὴν Κεντρ. Μακεδονία, στὰ Βαλκάνια καί, λίγο ἀργότερα στὴν Ἰταλία καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀττικὴ, ὅχι ὅμως ἐδῶ μὲ ἐγγάρακτη μορφή, δημιουργεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ θεμελιώδη γιὰ τὴν Υ.Ε.Χ. καὶ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου προβλήματα, στὰ ὁποῖα μὲ τὴ συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε θὰ ἦταν δυνατό νὰ δοθεῖ μιὰ περισσότερο πειστικὴ ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἔχουν δοθεῖ λύση.

Ἡδη ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ὁ V. Milošević, ὁ πρόσφατα χαμένος μεγάλος αὐτὸς προϊστορικός, σ' ἓνα γνωστότατο ἄρθρο του, ποὺ οὐσιαστικὰ

άποτελεί την άπαρχή για τη συζήτηση που άφορᾷ την ἐξάπλωση πολιτιστικῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Κεντρ. Εὐρώπη στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, ἔνταξε τὴν ἐγγράρακτη κεραμικὴ τῆς Υ.Ε.Χ. στὸ 2ο ἀπὸ τὰ τρία κύματα τῆς ἐξάπλωσης αὐτῆς. Θεώρησε δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀρκετὰ ἀπὸ τότε συζητημένη ἐγγράρακτη κεραμικὴ καὶ ἡ κατηγορία τῶν κωδωνόσχημων εἰδωλίων τοῦ νεκροταφείου τοῦ Κεραμεικοῦ ἔχει ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν κύκλο Vatina-Zuto Brdo καὶ ὅτι οἱ φορεῖς τῆς κεραμικῆς αὐτῆς ποὺ ἐντοπίζονται στὴν περιοχὴ τοῦ Κάτω Δούναβη διέδωσαν τὸν μαϊάνδρο, ποὺ πιθανῶς προηγεῖται χρονικὰ στὴν περιοχὴ αὐτῇ, στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὰ τέλη τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (Milojčić 1948/49, 34). Μάλιστα ἐπειδὴ ὁ ἐγγράρακτος μαϊάνδρος εἶναι ἐπέισακτος στὴν Ἀττικὴ, διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ γραπτὲς τελειῖες στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πρώιμων μαϊάνδρων εἶναι ὁ ἀπόηχος τῆς ἐπίδρασης αὐτῆς. Τὸ 2ο κύμα ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἄλβανικὴν περιοχὴ καὶ τὴ ΒΑ. Σερβία καὶ φορεῖς του θὰ πρέπει νὰ εἶναι οἱ Δωριεῖς ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Ἠπειρο γιὰ νὰ φθάσουν στὴν Ἀττικὴ. Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ 2ου κύματος ἦταν πιθανῶς θρακικὸ (Milojčić 1948/49, 35). Τὸ πρῶτο τοῦ μέρους εἶναι ὁ φορέας τῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ Lausitz στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (Milojčić, 1948/49, 32) ¹.

Τις ἀπόψεις αὐτὰς τοῦ Milojčić δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ πιά νὰ τις ἀναφέρει κανεὶς, ἂν δὲν ἐπαναλαμβάνονταν κατὰ καιροὺς, ἀκόμη καὶ μέχρι σήμερα καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν, μαζὶ μετὰ τις ὑπολοιπες ἀπόψεις τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, οὐσιαστικὰ τὴ βάση γιὰ ὅσους θέλουν νὰ ἀποδώσουν τὴν καταστροφή τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων σὲ εἰσβολὴ βόρειων πληθυσμιακῶν ομάδων ἢ λαῶν ².

1. Γιὰ ἓνα μικρὸ δείγμα ἀπὸ τις συζητήσεις ποὺ προκάλεσε τὸ ἄρθρο αὐτὸ μέχρι τὸ 1957, βλ. A. MOZSOLICS, Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung, Acta Archaeologica Hungarica 8, 1957, 119 κέ., 150, σημ. 123.

2. Κυρίως ὁ GARAŠANIN, βλ. MOZSOLICS, ὁ.π. σημ. 123, πρόσθεσε τοῦ ἴδιου, Archäologische Beiträge zur Frage der ägäischen Wanderung (σερβ.), Diadora 1962 (1960-61), 117 κέ. μετὰ γερμ. περιλ. 131 κέ., καὶ πρόσφατα τοῦ ἴδιου GARAŠANIN 1973, 124, βλ. ἐπίσης D. BERCIU, Neue Ergebnisse der Bronzezeitforschung in Rumänien, στὸ Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumäniens (διαλέξεις), Bonn 1966, 33, ὅπου

Ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν προβληματικὴ καὶ σ' αὐτὴν ποὺ ἐκτέθηκε στὴ σ. 60 σημ. 2, θὰ μπορούσε

δέχεται ὅτι οἱ μεταναστεύσεις αὐτές, ἄρχισαν Ἀ. ἀπὸ τις σιδηρὲς πύλες τοῦ Δούναβη καὶ ὅτι die ersten Ansätze der ägäischen Wanderung sind in den gemischten «Horizon V» diesen Kulturen (= Girda Mare - Verbicioara und Tei Kultur einzuveihen)· ὁ ὁρίζοντας αὐτὸς = späteste Bronzezeit (1300-1200). Ὁ MÜLLER-KARPE 1959, 50, σημ. 7 ἐπίσης διαπιστώνει ὅτι ἡ Mäanderornamentik στὴν Υ.Ε.Χ. τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου εἶναι σύγχρονη μετὰ τῶν Βαλκανίων καὶ ἰδίως μετὰ τὸν κύκλο um Dubovac καὶ ὅτι στὰ διακοσμητικὰ θέματα τῆς ἰταλοβαλκανικῆς Υ.Ε.Χ. μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναζητήσει τις ἀπαρχὲς τῆς διακοσμητικῆς μετὰ μαϊάνδρο, στὴ γεωμετρικὴ κεραμικὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ Villanova τῆς Ἰταλίας. Πρόσφατα, τις ἴδιες σχεδὸν ἀπόψεις ὑποστηρίζει ὁ J. Bouzek, The Beginnings of the Protoegeometric Pottery and the «Dorian Ware», Op. Ath. IX, 1969, 43 κέ. (ὅπου ἀναφέρει καὶ τὴ διάδοση τῆς κεραμικῆς αὐτῆς: Ἑλευσίνα, Κεραμεικός, Ν. Ἰωνία, σημ. 21), ὁ ὅποιος θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ἡ τόσο χαρακτηριστικὴ matt painted κεραμικὴ τῆς Δυτ.-Κεντρ. Μακεδονίας, χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ σιδήρου, ἐπειδὴ ἴσως δυσχεραίνει τις ἀπόψεις του τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὴν συναντιέται τὸ μοτίβο τοῦ μαϊάνδρου (σ. 45, σημ. 23). βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Homerisches Griechenland (Prague 1969) 135 κ.ά. ἐπίσης σ. 68 ὅπου τὴ matt painted κεραμικὴ τὴ θεωρεῖ σαφῶς μεταμυκηναϊκὸ κεραμικὸ εἶδος.

Ἀκόμη, σὲ μιὰ ἄλλη του μελέτη, Aegean Culture and Central Europe, Listy Filologické 88, 1965 (τσεχ.) ἀγγλ. περιλ. σ. 254 κέ., δέχεται ὅτι ἡ «γεωμετρικὴ κοινὴ» Ἀνατολίας - Ἑλλάδος - Κεντρ. Εὐρώπης, δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μετὰ τὸν χωρισμὸ τοῦ ἐνὸς πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ἐπιμένει σὲ τελικὴ ἀνάλυση, νὰ ἐξαρτᾷ τὴ γένεση τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ συγκεκριμένα στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δούναβη.

Ἀντίθετα μετὰ τοὺς ἐρευνητὲς αὐτοὺς ποὺ ἀναφέραμε, ὁ N. Tasić, Die Pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der mittleren in die späte Bronzezeit, Balkanika III, 1972, 96 κέ., ὅχι μόνο ἀμφισβητεῖ τὴ χρονικὴ προτεραιότητα καὶ, οὐσιαστικὰ, τὴν πρώιμη χρονολόγηση τῆς ἐγγράρακτης κεραμικῆς τοῦ πολιτισμοῦ Dubovac-Zuto Brdo σὲ σχέση μετὰ τις ἀντιστοιχες ομάδες τῆς Οὐγγαρίας καὶ Ρουμανίας ἀκόμη καὶ σὲ σχέση μετὰ τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ (σ. 97), ἀλλὰ καὶ ἀποκλείει τὴ θεωρίαν τῆς καθόδου τῶν φύλων ποὺ μετέφεραν τὴν κεραμικὴ αὐτὴ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς: In diesem Kontext (δηλ. τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων ἀνάμεσα σὲ δύο μὴ γειτονικὲς περιοχὲς) ist die Frage der ägäischen Wanderung und ihrer Träger aufzustellen, so wie sie von A. Mozsolics vorausgesetzt wurde. Es ist jedoch zu erachten, dass noch keine so verlässliche Fundunderlagen für die Stoffkultur und die Fundorte im Raum zwischen dem

κανείς νὰ ἀντιτάξει μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπιχειρήματα βασισμένα σὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, στὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ ἀλλὰ καὶ στὰ πρόσφατα τῶν τύμβων μας, καθὼς καὶ σὲ ἐξακριβωμένα δεδομένα, ποὺ βασίζονται σὲ παρατηρήσεις σύγχρονων σχετικὰ νομαδικῶν - κτηνοτροφικῶν φύλων τὰ ὅποια ἐπέζησαν στὶς περιοχὲς ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν.

Ἀρχικὰ θὰ παρατηρούσαμε ὅτι εἶναι περίεργο τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη διαπιστωθεῖ ἡ ἀναλογία ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἐγγράρακτη κεραμικὴ τοῦ κύκλου τοῦ Dubovac-Žuto Brdo καὶ στὴν ἀντίστοιχη τῆς Κεντρ. Μακεδονίας καί, φυσικὰ τώρα, τῆς Ἀνατ. Μακεδονίας καὶ ἴσως τῆς Θράκης. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ὁ Casson καὶ κυρίως ὁ Heurtley, ποὺ οἱ ἔρευνές του στὴ Μακεδονία ἀποτελοῦν σταθμὸ στὴν προϊστορικὴ ἀρχαιολογία σὲ σημεῖο ποὺ κάθε σύγχρονη ἔρευνα νὰ ἐπιβεβαιώνει τὶς ἀπόψεις ποὺ εἶχε διατυπώσει γιὰ τὶς σχέσεις της μὲ τὸ βορρᾶ¹, χωρὶς βέβαια νὰ τὶς συγκεκριμενοποιεῖ, γιατί ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ περίοδος τοῦ χαλκοῦ τῶν Βαλκανίων ἦταν ἄγνωστη σχεδόν.

Βέβαια μὲ τὴν ἀνέυρεση τῆς κεραμικῆς αὐτῆς καὶ στὴν Ἀνατ. Μακεδονία - Θράκη(;) δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἰσχύσει ἡ ἄποψη τοῦ Heurtley (PM 121) ὅτι τὰ ὅρια τῆς ἐξάπλωσής της ἦταν ἡ κοι-

λάδα τοῦ Ἀξιοῦ. Γιατί, ὅπως εἶδαμε, ἀπλώνεται πολὺ πρὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν κοιλάδα αὐτὴ καί, τελικά, καταλαμβάνει μιὰ τεράστια ἔκταση καὶ ἐμφανίζει ἀρκετὰ κοινὰ στοιχεῖα (κατασκευαστικά, τυπολογικά, διακοσμητικά), τὰ ὅποια παρυσιάζουν ὁμοιομορφία, ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ μᾶς κάνει νὰ ἀγνοήσουμε τὴ φανερὴ αὐτονομία ἀνάμεσα στὶς περιοχὲς αὐτὲς καί, πολὺ περισσότερο, νὰ ἀποδώσουμε τὰ κοινὰ αὐτὰ στοιχεῖα σὲ εἰσβολὲς ἢ μεταναστεύσεις. Γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σαθρὴ πιά λύση αὐτὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὠραία διατύπωση τοῦ Kimmig, γιὰ τὴν «παραδοσιακὴ παραγωγὴ μεταναστῶν ἀπὸ τὰ Βαλκάνια», ὑπάρχουν χρονικὲς δυσκολίες². Καὶ στὴν περίπτωσή μας ἡ «βαρβαρικὴ» κεραμικὴ τοῦ Κεραμεικοῦ ἀπέχει χρονικὰ 200-500 χρόνια ἀπὸ τὸ κατώτατο ὄριο τοῦ πολιτισμοῦ Dubovac-Žuto Brdo σύμφωνα μὲ τὶς χρονολογήσεις τῶν Βαλκανίων συναδέλφων (Tasić, ἐδῶ σ. 60 σημ. 2, Garašanin, ἐδῶ σ. 57), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν ὑπάρχουν μεσοστάδια (Ἡπειρος - Θεσσαλία - Στερεὰ) τῆς διάδοσης τῆς κεραμικῆς αὐτοῦ τοῦ εἶδους, τῶν εἰδωλίων κλπ. Αὐτὰ τὰ μεσοστάδια, ἀκόμη κι ἂν κάποτε βρεθοῦν, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν δημιουργήματα ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν στὸ περιθώριο τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου καὶ ποὺ πιθανότατα εἶχαν σχέση μὲ κατοίκους βορειότερων οἰκισμῶν ἢ ἔστω φύλα τὰ ὅποια, ὅπως πολὺ σωστὰ ὑποστηρίζει ὁ Ἀνδρόνικος, ἐξαπλώθηκαν προφανῶς ὡς τὴ Βόρ. Ἑλλάδα μὲ κατώτατο ὄριο τὸ πολὺ μέχρι τὴ Θεσσαλία (τύμβος Ἐξαλόφου)³. Καποτε δηλαδὴ θὰ ἔπρεπε νὰ μελετηθοῦν ὅλα τὰ μὴ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα τοῦ χώρου ἀνάμεσα στὴ Μακεδονία - νησιὰ - Ἀττικὴ - Στερεὰ Ἑλλάδα, ὥστε, χωρὶς νὰ γίνῃ καμιά προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ ἐλληνικὰ ἢ μὴ φύλα, νὰ ἔχουμε ἓνα συγκεκριμένο χῶρο τῆς ἐξάπλωσης αὐτῶν τῶν «μὴ πολιτισμένων», δηλαδὴ μὴ ἐκμυκηναϊσμένων πολιτιστικῶν στοιχείων, ποὺ προφανῶς

Jugoslawischen Donaugebiet und Griechenland, bezüglich Mykena, festgestellt werden konnten, die diese Theorie bestätigen wurden (σ. 110). Ὁ ἴδιος, The Problem of «Mycenaean Influences» in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern Part of the Carpathian Basin, *Balkanika* IV, 19 κέ., χρονολογεῖ τὸν πολιτισμὸ Dubovac - Žuto Brdo (Beil. I) στὸ τέλος τῆς ΥΕ II (περίπου 1350 π.Χ.) καὶ τὴν ἀρχὴ του στὰ τέλη τῆς μεσοελλαδικῆς περιόδου.

Ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα γνώσεις μας, ὁ μαϊάνδρος ἐμφανίζεται καὶ στὴ φάση IV τοῦ Πολιτισμοῦ Tei (τῆς Βουλγαρίας), ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1150 περίπου, καθὼς καὶ στὴν κεραμικὴ ομάδα Gorova Sat (= Tei V, Βορ. Βουλγαρία), HÄNSEL 1976, 54 καὶ 59 ἀντίστοιχα.

1. The Antiquaries Journal VII, 1927, 46 ὅπου ἀναφέρει ὅτι τὸ 3. ἐγγράρακτο στὺλ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δούναβη ἢ ὅτι τὸ 2. ἐγγράρακτο στὺλ προέρχεται ἀπὸ τὸν Δούναβη καὶ ἐξελίχθηκε τοπικὰ σὲ 3. ἐγγράρακτο στὺλ. Ἀντίθετα στὸ P.M. 124: it is no longer necessary to look to the North for the origin of either of these styles (δηλ. τὸ 2. ἐγγράρακτο στὺλ, τὸ 3. ἐγγράρακτο καὶ τὴ matt painted) for which in fact close parallels at this date would be hard to find.

2. W. KIMMIG, *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur*, Studien aus Alteuropa I, Beihefte d. Bonn. Jahrbüch. Bd 10/I, 257 κέ. καὶ A. M. SNODGRASS, *The Dark Age of Greece* (1971) 322.

3. M. ANDRONIKOS, *The «Dorian Invasion» and the Archaeological Evidence*, Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques, Prague 1966, 854.

θα αντιπροσωπεύουν πληθυσμούς που δεν θα συμμετείχαν στις παραγωγικές δυνάμεις του μυκηναϊκού κράτους, θα ήταν φτωχοί γεωργοί - κτηνοτρόφοι και θα επέτειναν την πτώση του ¹.

1. Βλ. και αὐτόθι 854.

Σε μιὰ τέτοιαν ανάλυση, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν μόνο τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, γιατί ἀρχίζει πιά νὰ γίνεται φανερό πόσο ἐπικίνδυνη εἶναι ἡ ἀπόδοση συγκεκριμένων ἀντικειμένων, πού καταλαμβάνουν στὸ χάρτη ἕναν τάδε γεωγραφικὸ χῶρο, σ' ἕνα δεῖνα φύλο, γιατί μπορεῖ ὁ ὕλικός του πολιτισμὸς νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τελείως ἐτερόκλητα στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα ἔχουν γίνῃ ἀντικείμενα παραγωγῆς καὶ ἐπομένως ἐντάσσονται στὸ πλέγμα τῶν ἀντικειμένων τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν παραγωγικῶν συνθηκῶν του, ἐνῶ ἄλλα, μὲ τὸ ἐμπόριο, τὴν ἀνταλλαγή, ἢ καὶ μὲ ἄλλες διαδικασίες, προέρχονται ἀπὸ ἄλλους κύκλους πολιτισμῶν.

Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἐπομένως, μιὰ τέτοια ἔρευνα δὲν θὰ περιλάμβανε μόνο τὴν ἐξάπλωση τῶν μὴ μυκηναϊκῶν ἀντικειμένων καὶ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ συγκεκριμένα μὴ μυκηναϊκὰ φύλα, ἀλλὰ θὰ ἀνέλυε τὶς περιβαντολογικὲς - οἰκονομικὲς συνθήκες στὰ στίγματα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἄτλαντα τῶν περιοχῶν πού ἀναφέραμε. Οἱ συνθήκες αὐτὲς θὰ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκ τῶν ἑνδον διάλυση τοῦ μυκηναϊκοῦ κράτους. Ἡ ἴδια ἔρευνα θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ καὶ στὰ ἴδια τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα.

Στὰ πλαίσια τῶν σκέψεων αὐτῶν καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴν εὑρεση Bückelkeramik, ἔστω ἐλαχιστοτάτης, στοὺς τύμβους μας (τύπος ΦΞ), ἀναφέρουμε καὶ τὰ ἐξῆς: Ἡ ἀποψη τοῦ Ἀνδρόνικου (Βεργίνα I, 1969, 283 κέ.), ὅτι τὰ φυλετικὰ στοιχεῖα πού ἀντιπροσωπεύονται στοὺς τύμβους τῆς Βεργίνας πῆσαν φυλετικὰ στοιχεῖα, πιθανῶς τοὺς Δωριεῖς, νὰ προχωρήσουν νοτιότερα μέχρι καὶ τὴν Ἀττική, θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ σὲ νέα βάση: 1. Τὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα πού ἀποδίδονται στοὺς Βρύγες = πολιτισμὸς Lausitz (βλ. αὐτόθι καὶ N. G. L. HAMMOND παλιότερα καὶ πρόσφατα Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas, Noves Press, 1976), μὲ ἐπιφύλαξη καὶ μὲ βάση φιλολογικὲς πηγές, ἀπλώνονται σὲ πολὺ μεγάλη ἔκταση, ὅχι βέβαια μὲ τέτοιο πλοῦτο ἀπὸ χάλκινα ἀντικείμενα: στὴν Κεντρ. Μακεδονία, Ἀνατ. Μακεδονία [(Ἀμφίπολη, Ἔργον 1977, 33 κέ., Καστρί Θάσου (βλ. παραπάνω)], ΝΑ. Βουλγαρία, Τροία. Στὶς περιοχές ἢ τὶς θέσεις αὐτές, ὑπάρχει ἡ κεραμικὴ μὲ τὶς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις (Bückelkeramik), πού παραδοσιακὰ τουλάχιστον, ἀποδίδεται στοὺς Βρύγες, οἱ ὁποῖοι ἐξάπλώθηκαν στὴ Μακεδονία - Θράκη καὶ τελικὰ κατέλαβαν τὴν Τροία VIIb2 ἢ, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἀποψη (βλ. συνοπτικὴ πρόσφατη σύνθεση M. STEFANOVICH, The possible Origins of the Knobbed Ware in Troy VIIb2, Thracia III, Pr. Cong. Stud. Thracicorum, Sofia 1974, 101 κέ.), ἡ Τροία VIIb2 καταστράφηκε ἀπὸ φύλα πού προέρχονταν ἀπὸ τὴ ΝΑ. Βουλγαρία.

Τὰ πολιτιστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἀπλώ-

ῖναι γιὰ τὴν Ἀνατ. Μακεδονία ἔχει γίνῃ καὶ ποια μικρὴ προσπάθεια γιὰ νὰ δεიχθεῖ ἡ στρόφη στὴν κτηνοτροφία καὶ τὴν περιορισμένη γεωργία κατὰ τὴν Υ.Ε.Χ. (Γραμμένος 1977). Ἴσως θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ἀποδώσουμε τοὺς τύμβους μας σὲ κτηνοτρόφους πού ἔρχονταν περιοδικὰ γιὰ ξεκαλοκαίριασμα, πολὺ πιθανῶς ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας ἢ τῶν Σερρών, ἢ καὶ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ. Σύμφωνα μὲ τὶς πολὺ χρήσιμες πληροφορίες ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη (Χατζημιχάλη 1957, ΙΑ', λζ' κέ.) πού μελέτησε μὲ λεπτομέρειες τὶς κινήσεις τοῦ κτηνοτροφικοῦ - νομαδικοῦ φύλου τῶν Σαρακατσάνων σχετικὰ μὲ τὰ πιὸ πρόσφατα δεδομένα, ἔχουμε τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: οἱ τῆς Δυτ. Μακεδονίας ξεκαλοκαιριάζουν στὰ βουνὰ τῆς καὶ ξεχειμωνιάζουν στοὺς θεσσαλικοὺς κάμπους πρὸς τὴ Λαμία· οἱ

νονταὶ σὲ τόσο μεγάλη ἔκταση, εἶναι ἐνσωματωμένα στὰ τοπικὰ στοιχεῖα. Σὰν παράδειγμα ἀπὸ τοὺς τύμβους μας, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὸν τύπο ΦΞ πού ἐνῶ ὑπάγεται στὴν κατηγορία Bückelkeramik, ἔχει γραφίτη καὶ ἡ τομὴ του εἶναι σὰν τῆς τομῆς ΦΑ πού εἶναι τύπος τοπικὸς μὲ σχῆμα, πιθανῶς, μυκηναϊκῆς ἐμπνευσης. Ἴσως λοιπὸν ὁ τύπος ΦΞ νὰ ἀνήκει στὴν Υ.Ε.Χ.

Ἔτσι ὅλος αὐτὸς ὁ χῶρος δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς χῶρος τῆς ἐπέκτασης ἢ τῆς εἰσβολῆς τῶν Βρυγῶν, ἀλλὰ ὡς χῶρος μὲ κοινὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα προσαρμοσμένα στοὺς τοπικοὺς παράγοντες.

Εἶναι πάρα πολὺ δύσκολο δηλαδὴ ἀντικείμενα μὲ τυπολογικὴ ὁμοιογένεια πού καταλαμβάνουν ἕναν συγκεκριμένον ἔστω χῶρο νὰ ἀποδίδονται σὲ κάποιο φύλο, ἢ ἡ ραγδαία ἢ, πολλὰς φορές, ἀργή τους ἐξάπλωση, νὰ ἀποδίδεται σὲ εἰσβολή. Γιατὶ ἕνα φύλο, ἀκόμη καὶ στὸ νέο χῶρο τῆς ἐγκατάστασής του, στὴν περίπτωση πού ὑποθετικὰ θὰ δεχόμεσταν μετακινήσεις ὁλόκληρων φύλων, θὰ χρησιμοποιοῦσε ἕνα ὁλόκληρο σύνολο ἀπὸ ἀντικείμενα τοπικά, τοπικὰ προσαρμοσμένα στὶς δικές του ἀνάγκες, δικά του προσαρμοσμένα στὶς τοπικὲς ἀνάγκες καὶ δικά του πού τὰ μετέφερε ἀπὸ τὸν χῶρο πού ξεκίνησε. Ἀντίστοιχα οἱ ἐντόπιοι θὰ ἐξακολουθῶσαν νὰ παράγουν τὰ ἀντικείμενά τους, ἢ ἀντικείμενα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὰ νέα, ἢ τέλος ἀντικείμενα ὅμοια μὲ τὰ καινούργια πού εἶδαν.

Γι' αὐτὸ καὶ, ἀρχαιολογικά, εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλάβουμε μετακινήσεις ομάδων ἢ φύλων καὶ μεταναστεύσεις, καὶ εἴμαστε πιά ἀναγκασμένοι νὰ μιλάμε γιὰ ἀνταλλαγὴ συρμῶν, ἰδεῶν ἢ καὶ, ὅπως προσωπικὰ θὰ ἔλεγα, γιὰ μεγαλύτερη κινητικότητα μερικῶν ἀντικειμένων, πού θὰ ἔπρεπε νὰ καθοριστοῦν τί εἶδους ἀντικείμενα εἶναι αὐτὰ καὶ κάτω ἀπὸ ποιους ὅρους καὶ γιὰ ποιους λόγους ἔχουν μεγαλύτερη κινητικότητά ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀφοῦ βέβαια πρῶτα βεβαιωνόταν μὲ ἀναλύσεις καὶ ἡ προέλευση τοῦ ὕλικού τους.

ἄλλοι μισοὶ στὶς πεδιάδες τῆς Θεσσαλονίκης, Φλώρινας, Βέροιας, Κιλκίς, Γιαννιτσῶν Καρατζόβας (= Ἀριδαία Πέλλης), Λαγκαδά, περιοχὴ Ἀξιού, Χαλκιδική, Ἀγ. Ὄρος ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἔφθαναν μέχρι τὰ Σκόπια (οἱ κινήσεις αὐτὲς εἶναι πολὺ διδακτικὲς σχετικὰ μὲ τὴ διάδοση καὶ ἐξέλιξη τῆς λ. matt painted κεραμικῆς)· οἱ τῆς Κεντρ. Μακεδονίας, μετὰξὺ Ἀξιού Στρυμόνα, ξεκαλοκαιριάζουν στὰ ὄρεϊνὰ Λαγκαδᾶ καὶ Χαλκιδικῆς· ὅσοι ξεκαλοκαιριάζουν στὰ βουνὰ μετὰξὺ Στρυμόνα - Νέστου, ξεχειμωνιάζουν στοὺς κάμπους Σερρών, Δράμας κλπ. ἐνῶ πολλοί, πρὶν τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους, μέχρι τὴ Φιλιππούπολη (Plovdiv) τῆς Βουλγαρίας, Σαράντα Ἐκκλησιές, Ἀδριανούπολη, Δαρδανέλια, καὶ μέχρι τὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας.

Ἡ κινητικότητα αὐτὴ τῶν Σαρακατσάνων θὰ μπορούσε ἴσως νὰ δώσει μιὰ λύση στὸ πρόβλημα τῆς ἀνυπαρξίας μεσοστάδιων ἀνάμεσα στὸ 3ο ἐγχάρακτο στὴ τῆς Κεντρ. Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ στὸν κύκλο Dubovac-Žuto Brdo, ἢ τὴν ἀνυπαρξία τῆς matt painted στὴ Θεσσαλία.

Πάντως στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ θέλαμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Hammond στὸ πρόσφατο βιβλίο του (βλ. ἐδῶ σ. 62 σημ. 1) χρησιμοποιοῦ τὰ δεδομένα τῶν νομαδικῶν - κτηνοτροφικῶν φύλων (Βλάχων, Σαρακατσάνων) γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴ λύση τῶν μεταναστεύσεων γιὰ τὴ διάδοση τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων στὸ βαλκανικὸ χῶρο, ἀγνοώντας τὴν περιοδικότητα τῆς κίνησης τῶν φύλων αὐτῶν (ἐπιστροφή - ἀναχώρηση ἀπὸ καὶ σὲ συγκεκριμένους χώρους), ποὺ ἐπέβαλε καὶ μιὰ διάδοση πολιτιστικῶν στοιχείων μὲ μεγάλα κενά, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διασπορᾶς τους στὸ χῶρο.

Ἐπανερχόμενοι τώρα στὸ θέμα τοῦ μαιάνδρου ποὺ διακοσμεῖ τὸν ὅμο τοῦ ἀμφορέα ἀπὸ τοὺς Ποταμούς καὶ στὸ πολὺπλοκο θέμα τῆς ἐμφάνισής του στὴν Ἑλλάδα καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴν Ἀττική, θὰ παρατηρούσαμε τὰ ἀκόλουθα: Ἐγχάρακτος μαιάνδρος μέχρι σήμερα δὲν ἔχει βρεθεῖ στὴν Ἀττική. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη (σ. 60 σημ. 2), ἡ ἀνυπαρξία του ὁδήγησε τὸν Milošić παλιὰ καὶ πρόσφατα τὸν Bouzek νὰ πιστέψουν ὅτι ἀπόδειξη γιὰ τὴ διάδοση τοῦ μαιάνδρου στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὸ μεταναστευτικὸ κύμα ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἐξάπλωσης τοῦ πολιτισμοῦ Dubovac-Žuto Brdo, ἦταν τὸ ὅτι οἱ πρῶτοι μαιάνδροι εἴ-

χαν «γέμισμα» γραπτὲς στιγμές. Γιατὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις, κυρίως τοῦ Schweitzer κλπ. (βλ. Kimmig, ἐδῶ σ. 62 σημ. 1, 264, σημ. 174), εἶναι πιὰ σίγουρο, ὅτι ὁ μαιάνδρος εἶναι μετάπλαση ὑπομυκηναϊκῶν θεμάτων.

Πρόσθετα θὰ ἀναφέραμε ὅτι ἂν ἡ γένεση τοῦ μοτίβου αὐτοῦ καὶ ἡ τόσο, κατόπιν, καθοριστικὴ γιὰ τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ φόρμα του, μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐπαφὴ τῆς Ἀττικῆς μὲ τὸν χῶρο τῆς διάδοσης τῆς ἐγχάρακτης κεραμικῆς (inkrustierte Keramik), θὰ ἔπρεπε ἀντίστοιχα νὰ βλέπαμε τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ νὰ γεννιέται π.χ. στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας ἢ στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιού, ὅπου τὸ μοτίβο αὐτὸ εἶναι γνωστὸ τόσο στὴν ἐγχάρακτη κεραμικὴ τῆς Υ.Ε.Χ., ὅσο καὶ στὴ γραπτὴ ἔκφρασή της, δηλαδὴ τὴ matt painted κεραμικὴ¹ (ἐννοεῖται ὅτι ἡ matt painted δὲν βρέθηκε στὴν Ἀν. Μακεδονία).

Πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ γίνονται τώρα στὴν Ἀνατ. Μακεδονία, τῆς Ἀσσήρου καὶ τοῦ Καστανᾶ, ὅπου καὶ βρέθηκαν ἀλεπάλληλα στρώματα τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου μετὰ τὰ στρώματα τῆς Υ.Ε.Χ., δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κάνουμε καμιά ὑπόθεση γιὰ τὸν ἄν, εἰδικὰ στὴν Κεντρ. Μακεδονία, ὁ πρωτογεωμετρικὸς - γεωμετρικὸς μαιάνδρος συνεχίζει τὸν ἐγχάρακτο τῆς Υ.Ε.Χ. Τὸ τελευταῖο, μαζὶ βέβαια μὲ ἄλλα στοιχεῖα, θὰ σήμαινε τὴν τοπικὴ ἐξέλιξη τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ στὴν ἀπὸ τὸ ὑστερομυκηναϊκὸ, γεγονὸς ποὺ τουλάχιστο γιὰ τὴ Θεσσαλία, — ὅπου τὸ 3ο ἐγχάρακτο στὴ τῆς Κεντρ. Μακεδονίας δὲν εἶναι γνωστὸ, — τὸ ὑποστήριζε ὁ Βερδελῆς².

1. Ὁ BOUZEK, ὁ.π. σ. 60 σημ. 2, πιστεύει, ὅτι ἡ matt painted κεραμικὴ εἶναι πολὺ νεότερη, ἂν καὶ ὁ Heurtley συχνά, στὶς διαφορὲς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν του, δηλώνει ὅτι ἡ κεραμικὴ αὐτὴ βρίσκεται στὴν Υ.Ε.Χ., γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύεται καὶ στὶς πρόσφατες ἀνασκαφές στὴν Ἀσσηρο, σὲ μιὰ θέση δηλαδὴ ποὺ βρίσκεται στὸ ἀπόκεντρο τῆς διάδοσης τοῦ κεραμικοῦ αὐτοῦ εἶδους: Matt — painted pottery of the kind frequent in the western part of Central Macedonia is rare, but a few sherds were found in the strata preceding the introduction of Mycenaean pottery (σ. 45) καὶ a few sherds of «Macedonian matt painted ware», come from the same strata (= στρώματα τῆς Υ.Ε.Χ.) σ. 47, Arch. Reports 1977-78 (H. W. CATLING).

2. Ν. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, Ὁ Πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας (1958) 49 κέ., 65, 67.

Είδικα για τὸν Καστανά, πρὸς τὸ παρόν, θὰ μπορούσαμε νὰ μεταφέρουμε ἐδῶ τὴ γνώμη τοῦ Hänsel (III Προϊστ.-Θρακολ. Συνέδριο στὸ Plovdiv, Pulpudeva III, 'Οκτ. '78), ὅτι στὸν οἰκισμὸ ὑπάρχει πολιτιστικὴ συνέχεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «κατώφλι» τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, ὅπου παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις στὶς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές καὶ στὰ εὐρήματα καὶ ὑποθέτει «dass es möglich, wenn nicht wahrscheinlich wird, Neuhinzukömmliche aus dem Norden».

Σχετικὰ μὲ τὸν τύπο τοῦ μαιάνδρου (μορφῆς T) δὲν ὑπάρχει, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἀνάλογο παράδειγμα τόσο στὴν ἀντίστοιχη κεραμικὴ τῆς Μακεδονίας ὅσο καὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα παραδείγματα, μὲ γέμισμα ὅμως ἀπὸ λοξές γραμμές, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ πολιτισμοῦ Villanova¹. Ἀντίστοιχο παράδειγμα δὲν ὑπάρχει, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, οὔτε στὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ τῆς Ἑλλάδας.

Τόπο καταγωγῆς τῶν βιλανόβειων στοιχείων τῆς Κεντρ. Μακεδονίας, δηλαδὴ τοῦ μαιάνδρου, βλέπει ὁ Henken (442 κέ.), τὴν περιοχὴ τῆς διάδοσης τοῦ πολιτισμοῦ Girda Mare. Συγκεκριμένα, μὲ βάση τὸν γνωστὸ κάρναρο ἀπὸ τὴν Gorona (= Reinecke D). Ἡ ἄποψη αὕτη ὅμως δὲν εἶναι σωστὴ γιατί 1. τὰ πρωτοβιλανόβεια στοιχεῖα στὴν Κεντρ. Μακεδονία, σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ Heurtley, ἐμφανίζονται πολὺ νωρίτερα, δηλαδὴ στὴ φάση C τῆς Βαρδαρόφτσας, περίπου στὰ 1400 π.Χ., ἀλλὰ καὶ ἔχουν προάγγελο, πάντα κατὰ τὸν Heurtley, τὸν ἀμφορέα μὲ τὶς τέσσερις λαβές καὶ τὴν ἐπίπεδη βάση, καὶ 2. ἴδια στοιχεῖα, νεότερα βέβαια ἀπὸ τὴ φάση C τῆς Βαρδαρόφτσας, ὑπάρχουν καὶ στὴν Ἀνατ. Οὐγγαρία, Τρανσυλβανία, ΒΑ. Γιουγκοσλαβία καὶ τὸ πρὸς τὰ Καρπάθια τμήμα τῆς Οὐκρανίας². Τὰ

πρωτοβιλανόβεια δηλαδὴ στοιχεῖα ἐμφανίζονται σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ μὲ διάφορες παραλλαγές.

Ὁ τόσο γνωστὸς στοὺς τύμβους μας τύπος ΦΑ, ὕστερα ἀπὸ τὴ βεβαιωμένη πιά ἐξάπλωσιν τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς στὴν Ἀνατ. Μακεδονία, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς τοπικὴ ἀπόδοσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ σκύφου μὲ ψηλὸ πῶδι (stemmed bowl)³. Ὁ ἴδιος τύπος συναντιέται, σπάνια ἀπ' ὅσο μπορῶ νὰ γνωρίζω, καὶ βορειότερα καὶ θὰ μπορούσε ἴσως πάλι νὰ ἀποδοθεῖ σὲ μυκηναϊκὴ ἐπίδρασιν⁴.

Σὲ μυκηναϊκὴ ἐπίσης ἐπίδρασιν θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ τὸ κωνικὸ πῶδι καὶ στοὺς ἄλλους τύπους τῶν ἀμφορέων καὶ φιαλῶν ἀπὸ τοὺς τύμβους μας.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ τονίζαμε ὅτι θὰ χρειαστεῖ ἀκόμη πολὺς καιρὸς γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα στὴν Ἀνατ. Μακεδονία, ὥστε νὰ σταθμιστεῖ ἡ σημασία τῶν εὐρημάτων αὐτῶν καὶ κυρίως ἡ σημασία τοῦ ρόλου ποὺ ἔπαιξε ὁ περιθωριακός, σὲ σχέση μὲ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον, πολιτισμὸς τῆς Υ.Ε.Χ. στὴν Ἀνατ. Μακεδονία καὶ γενικότερα στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὸν πρωτογεωμετρικὸ - γεωμετρικὸ πολιτισμό.

II. ἈΛΛΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ

α. Τοπογραφία τῆς περιοχῆς

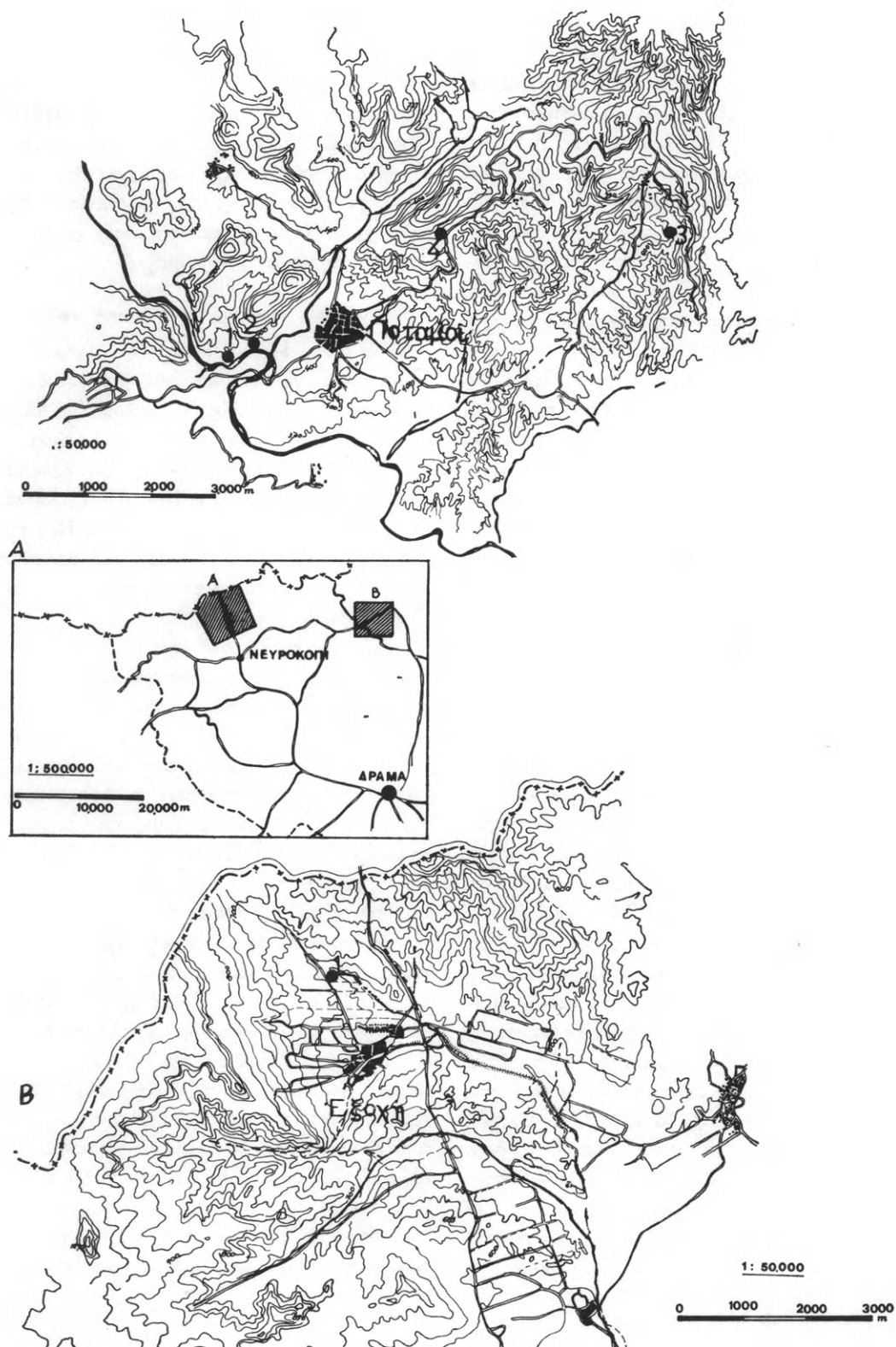
Τὸ χωριὸ Ποταμοὶ βρίσκεται βόρεια ἀπὸ τὸ ὑψίπεδο τοῦ Νευροκοπίου (εἰκ. XV A) σὲ μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη, πεδινὴ, ἀλλὰ ἀνώμαλη ἔκταση. Ἡ περιοχὴ ἔχει κλίμα πολὺ ὑγρὸ καὶ ψυχρό. Σήμερα τὸ χωριὸ ἔχει γύρω στοὺς 350 κατοίκους, πρόσφυγες καὶ ντόπιους. Κτηνοτρόφοι καὶ νομάδες σήμε-

1. H. HENKEN, Tarquinia, Villanovans and early Etruscans, Amer. School of Prehist. Research, Peabody Museum, Harvard University, 1968, I-II, βλ. σχετικὰ παραδείγματα στὴ λ. meander -T- shaped τοῦ Index, II, σ. 700, ποὺ χρονολογικὰ ἔτσι ἀνήκουν στὴν περίοδο Villanova Ic-IIb, εἶναι δηλαδὴ νεώτερα ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο μας (χάλκινα - πήλινα).

2. M. Čiđicova, Frühthrakische Siedlungen in Bulgarien, Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Sept. 1970, Smolnice), Bratislava 1970, 73 σημ. 30.

3. A. FURUMARK, Mycenaean Pottery (1972) 64, εἰκ. 18, κατηγορία deep. Τὸ βορειότερο πάντως σίγουρο ὄριο τῆς διάδοσης τοῦ τύπου αὐτοῦ τῆς μυκηναϊκῆς κύλικας, εἶναι στὴ Μαρμαριανή τῆς Θεσσαλίας, ΒΕΡΑΒΛΗΣ, ὁ.π.

4. Π.Χ. HENKEN, ὁ.π. II, εἰκ. 455e ἀπὸ τὴν Ὀλτενία, P. MACKIC κ.ά., Une nécropole appartenant à l'Hallstatt ancien dans la localité de Saraj Prés de Brod, Starinar 11, 1960, 199 κέ. (γαλ. περίλ. 208), ἡ φιάλη τῆς εἰκ. 5, ἀπὸ τὸν τύμβον ἀρ. 2, ἐπιφάνεια μαύρη ἀκόσμητη.

Είχ. XV. Χάρτης των περιοχών Ποταμών και Έξοχης.

ρα δὲν ὑπάρχουν. Οἱ καλλιέργειες εἶναι ποικίλες, ἀλλὰ εὐδοκιμοῦν ἰδιαίτερα οἱ πατάτες καὶ τὰ φασόλια. Ἡ κτηνοτροφία, ἂν καὶ οἱ συνθήκες εἶναι ἄρκετὰ εὐνοϊκές, δὲν εἶναι καθόλου ἀναπτυγμένη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μικρομηλιάς. ΝΑ., Α., ἀλλὰ καὶ ΒΑ. ἀπὸ τὸ χωριό, ὑπάρχει ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο τύμβων ἐλληνιστικῶν (·) — ρωμαϊκῶν χρόνων, σὲ μιὰν ἀκτίνα, πάνω ἀπὸ δύο χλμ. Οἱ τύμβοι αὐτοὶ ἔχουν ὑποστῇ πολλές λαθρανασκαφές. Ἐνας ἀπ' αὐτούς¹, ρωμαϊκός, ΝΑ. ἀπὸ τὸ χωριό, ἔχει ἀνασκαφῇ. Θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν τὸ λιγότερο εἴκοσι τύμβοι.

Ἡ τοποθεσία Ἐσκή Μπόροβο, ὅπου καὶ ὁ κιβωτιόσχημος τάφος, βρίσκεται Δ. ἀπὸ τὸ χωριό, περίπου 1200 μ. (εἰκ. ΧVΑ,1) στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δέλτα ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν παραπόταμο Δεσπάτη καὶ τὸν ποταμὸ Νέστο. Στὴν περιοχὴ ὑπῆρχε παλιὸ τουρκικὸ χωριὸ μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα.

Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 500 μ. Ἀ.-ΝΑ. ἀπὸ τὸν κιβωτιόσχημο τάφο, στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Νέστου (εἰκ. ΧVΑ,2), ἐπάνω στὸ μονοπάτι ποῦ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ποταμοὶ στὴν τοποθεσία Ἐσκή Μπόροβο.

Ἡ περιοχὴ ποῦ βρέθηκε ὁ τύμβος τῆς Υ.Ε.Χ. (εἰκ. ΧVΑ,4) ἔχει, ἂν καὶ ἡμιορεινὴ, ἄρκετὲς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές, δηλαδὴ μικρὲς καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις, πυριτόλιθο (χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ συγκεκριμένη πηγή), ἀσβεστολιθικὰ καὶ σχιστολιθικὰ πετρώματα, τὸ ρέμα Ἀγ. Ἀντώνιος ἀμέσως Β. ἀπὸ τὸν τύμβο καὶ ἡμιορεινὴ πανίδα καὶ χλωρίδα. Ἀποτελεῖ ἐπίσης ἡ περιοχὴ φυσικὴ πρόσβαση πρὸς ΒΑ., ΝΑ. καὶ πρὸς ΝΔ. (δηλ. πρὸς τὴν πεδιάδα τῶν Ποταμῶν). Δυστυχῶς, ὅπως ἀναφέραμε καὶ πρὶν πάνω, οἰκισμὸς στὴν περιοχὴ τοῦ τύμβου δὲν βρέθηκε. Ὁ οἰκισμὸς πλῆι στὸ Νέστο, ἐξαρτιόταν ἀπὸ τίς ἴδιες πλουτοπαραγωγικὲς πηγές ποῦ ἀναφέραμε, στίς ὁποῖες προστίθεται καὶ τὸ ποτάμι. Ὅπως δὲποτε θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸν αὐτὸ ἢ καὶ σὲ ἄλλον ποῦ θὰ βρεθεῖ στὴν περιοχὴ, κυρίως γιὰ τὴν ἀνίχνευση ἐνδὸς συστήματος πολιτισμοῦ μὲ ἰδιαίτερα στοιχεῖα, ἄγνωστα στὴν οἰκονομία τῆς Υ.Ε.Χ. τοῦ λ. αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποῖου ὅμως στοιχεῖα, ὅπως εἶδαμε, πέρασαν καὶ σὲ τόσο ἀπομονωμένους περιοχές,

ὅχι ὅμως καὶ ἡ δομὴ του (Γραμμένος 1977).

Ὁ ρωμαϊκὸς οἰκισμὸς στὴ θέση Τσιφλίκ (εἰκ. ΧVα, 3), βρίσκεται Ἀ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ τύμβου, περίπου σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. Παλιὰ εἶχε τουρκικὴ ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ ἐγκατάσταση (ἀκόμη ὑπάρχει στὴν περιοχὴ, διαμορφωμένη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, πηγὴ μὲ πολὺ νερό). Καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὑπάρχουν τύμβοι ἐλληνιστικῶν (·) - ρωμαϊκῶν χρόνων.

β. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς (δοκιμαστικὴ τομὴ)

Στὸν ἀγρὸ Γιάννη Πολατίδη, μαλακὴ πλαγιά ὅπου καλλιεργοῦνται πατάτες, μὲ γενικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ Β. πρὸς Ν., καλυμμένη μὲ ἄφθονο χῶμα. Ἡ ὄχθη τοῦ Νέστου, ποῦ εἶναι καὶ τὸ πρὸς Ν. ὄριο τοῦ ἀγροῦ, εἶναι ἀπότομη μὲ θάμνους καὶ δέντρα καὶ ἔχει ὕψος 3-4 μ. Ἡ πλαγιά πρὸς Ἀ. ὁρίζεται ἀπὸ τὸ Δεσπάτη. Πρὸς Β. καὶ Δ., ἡ πλαγιά «κλείνεται» ἀπὸ ἄλλες, πρὶν ἀπότομες καὶ βραχώδεις, μὲ δέντρα κατὰ συστάδες καὶ πλούσια χαμηλὴ βλάστηση.

Ἐπιφανειακὸ ὕλικὸ συλλέγεται μόνο στὸ μονοπάτι, γιὰτὶ ἡ πλαγιά εἶναι καλυμμένη μὲ χῶμα, ποῦ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ γύρω χώρου: α. Κεραμικὴ: πολλὰ χειροποίητα ὕστρακα, τελείως διαβρωμένα, ἀπὸ ἀγγεῖα μεγάλων καὶ μικρῶν διαστάσεων. β. Λίθινα ἐργαλεῖα: 8 πυριτόλιθοι λευκοὶ-κρέμ θαμποί, καφέ, μαῦρο, μπλε ἡμιδιαφανές· δὲν ἔχουν καμιά ἐπεξεργασία-φινίρισμα (retouch) καὶ εἶναι ἀτυπικοί· κομὰτι ἀπὸ τριπτῆρα. γ. Ὅστὰ ἐλάχιστα.

Ἀναφέροντας δοκιμαστικὴ τομὴ (πίν. ΙΒγ) ἐννοοῦμε ἀπλῶς τὸν κάθετο καθαρισμὸ σ' ἓνα χωρὸ πλ. 1 μ., ὕψ. 1.30 μ., σ' ἓνα σημεῖο τῆς διαβρωμένης πλαγιᾶς σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ μονοπάτι. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸ στρώμα τῆς ἐπίχωσης ποῦ, ὅπως εἴπαμε εἶναι ἄρκετὰ παχύ, περίπου 0.30 μ., τὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα μέχρι τὸ ὕψος τοῦ μονοπατιοῦ εἶναι ἐνιαῖο. Ἡ ἐπίχωση εἶναι ἀμμόωδης μὲ χρῶμα καφέ-κιτρινωπὸ, χωρὶς χαλίκια ἀλλὰ μὲ λίγες μεγάλες πέτρες ποταμίσιες. Τὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα εἶχε χῶμα πηλῶδες, χρῶμα σκοτεινὸ καφέ, δὲν εἶχε πέτρες καὶ χαλίκια καὶ ἦταν ἐξαιρετικὰ πλούσιο σὲ κεραμικὴ καὶ μικροὺς ἀνθρακες. Καὶ τῶν δύο στρωμάτων τὸ χῶμα εἶναι ἐξαιρετικὰ ὑγρό.

Κεραμικὴ (εἰκ. ΙV ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτω δε-

1. ΑΔ 22, 1967, Β2 Χρον., 427 κέ. (Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ).

ξιά άγγειο): πολύ διαλυμένα και εύθριπτα δ-στρακα, από πηλό με άφθονες προσμίξεις, σαν την κεραμική των τύμβων (δηλ. μικρές πέτρες διαφόρων ειδών και μεγεθών, άχυρο). Το χρώμα των επιφανειών οφείλεται σε άναγωγή ή σε όξειδωση (κοκινωπό, καφέ, μαύρο). Έπιχρίσματα δεν υπάρχουν ή δεν διατηρούνται, εκτός από γραφίτη σε έλάχιστα δστρακα. Είναι πολύ δύσκολο να αποκατασταθεί κάποιο σχηματολόγιο, φαίνεται όμως ότι πλησιάζει το σχηματολόγιο των τύμβων. Κανένα ίχνος δεν σώζεται από διακόσμηση, εκτός από ένα εγγάρακτο δστρακο. Έργαλεία: Έλάχιστα λίθινα έργαλεία από πυριτόλιθο, σαν τα επιφανειακά, δηλαδή άτυπικά, χωρίς τελικό φινίρισμα - έπεξεργασία (retouch) και με τα ίδια χρώματα. Όσα δέ βρέθηκαν.

Γενικά άποκομίζει κανείς την έντύπωση ότι πρόκειται για μιάν εγκατάσταση που πιθανότατα θα πρέπει να χρονολογηθεί στην έποχή των τύμβων.

γ. Ο κιβωτιόσχημος τάφος

Ο τάφος αυτός βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν χαμηλού φυσικού λοφίσκου πλάι στο Νέστο (είκ. XVA, 1, πίν. Κγ, δ, είκ. XVI), που έχει ύψος περίπου 8-10 μ.

Ο τάφος βρέθηκε τελείως συλημένος. Οι λαθρανασκαφείς, πιθανώς το Πάσχα του 1976, άνοιξαν λάκκο και έφθασαν μέχρι το έσωτερικό του τάφου καταστρέφοντας την όροφή του. Καμιά πληροφορία δεν υπάρχει για τα εύρηματα.

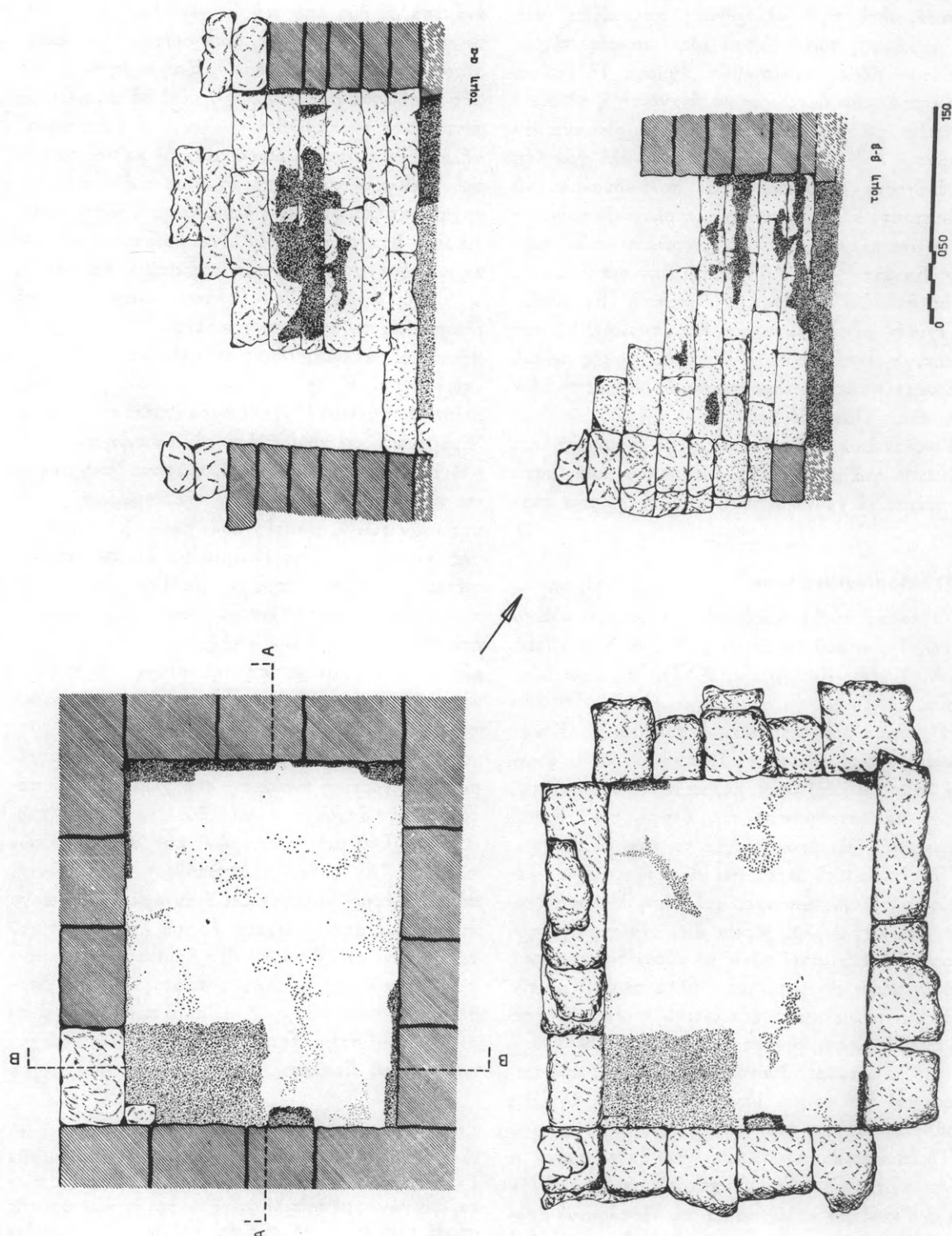
Το οικοδομικό υλικό του είναι πωρόλιθος. Τέτοιος πωρόλιθος υπάρχει στη θέση Μελισσόμαντρα, περίπου 2 χλμ. βόρεια από την περιοχή του τάφου. Είχε κτιστεί πάνω σ' αυτόν τον λοφίσκο, που έν μέρει είναι φυσικός, αλλά τα 2-3 μ. της κορυφής του είναι ή έξαιρετικά συμπαγής επίχωση του τάφου, που άποτελείται κατά 80% από πέτρες με διάφορες διαστάσεις μαζεμένες από τριγύρω και από χώμα. Γενικά ή επίχωση άσκούσε τεράστιες πιέσεις στον τάφο.

Το έσωτερικό του τάφου, ήταν έπιχρισμένο με κονίαμα σκούρο κόκκινο-κεραμιδί (πάχ. 0.008). Το ίδιο κονίαμα καλύπτει και το δάπεδο που άποτελούνταν από λεπτές πλάκες από πωρόλιθο από τις όποιες έλάχιστα τμήματα σώθηκαν. Δεν βρέθηκε και το παραμικρό ίχνος από δστό, ένώ δύο

μικρά συναρμολόμενα δστρακα, που βρέθηκαν άνάμεσα σε δύο από τους πάνω δόμους του ΝΑ. τοίχου, είναι άπολύτως άδιάγνωστα. Η καταστροφή στους τοίχους και ή έξαφάνιση της όροφής οφείλεται στη σύληση ή και σε έπανειλημμένες κατά το παρελθόν συλήσεις των άρχαιοκαπήλων. Τα έλάχιστα οικοδομικά υλικά του τάφου, που βρέθηκαν γύρω από το λάκκο που άνοιξαν οι άρχαιοκαπήλοι (1 δόμος όλόκληρος, 2 δόμοι μισοί, διάφορα θραύσματα), δεν είναι δυνατό να δώσουν καμιά λύση στο πρόβλημα της στέγασης. Το ότι οι τοίχοι παρουσιάζουν κάποια κλίση προς το έσωτερικό, πιθανώς να προβλέφθηκε για λόγους στατικούς, έπειδή, όπως είδαμε, το φορτίο της επίχωσης είναι τεράστιο. Από την άλλη, την ίδια κλίση δεν παρουσιάζουν οι παραστάδες της πόρτας. Έπομένως, και κυρίως από την έλλειψη του αντίστοιχου οικοδομικού υλικού, είμαστε ύποχρεωμένοι να μη δεχτούμε τη λύση της καμαρωτής στέγης (σαν των λ. μακεδονικών τάφων), ή τη λύση της θολωτής στέγης (Kuppelgrab), που συναντιέται κυρίως στη περιοχή της Βουλγαρίας κλπ. και τελικά να δεχτούμε τη λύση μιās επίπεδης στέγης έλαφρά άετωματικής στις στενές πλευρές¹, ή τη διαμόρφωση της στέγης με έκφορικό τρόπο μέχρι ένα σημείο και την έκφορική πάλι κάλυψη του μεγάλου σχετικά κενοῦ με μεγάλες πλακαρές πέτρες. Στην τελευταία λύση ίσως συνηγορεί ή άνεύρεση στα χώματα που πέταξαν οι άρχαιοκαπήλοι δύο μεγάλων (περ. 0.50 x 0.40 μ.) πλακαρών και σχιστολιθικών πλακών. Αν ή τελευταία ύπόθεση είναι σωστή, τότε ο τάφος παρουσιάζει έναν άρκετά περίεργο συνδυασμό από στοιχεΐα 1. του λ. μακεδονικού τάφου, αν και ή πόρτα δεν βρίσκεται στο κέντρο, 2. του κιβωτιόσχημου τάφου π.χ. του Δερβενίου Θεσσαλονίκης, ή 3. του πρόσφατα άνασκαμμένου στην περιοχή Άμφιπόλεως (άδημ.) και 4. του θρακοσκυθικού τάφου². Φυσικά το

1. B. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien (Sofia 1934) τάφος στην mogila (= τούμπα) Golemata, ύψ. 7 μ., διάμ. 45 μ., χωρίς πόρτα, όρθογώνιος με επίπεδη στέγη έλαφρά άετωματική στις στενές πλευρές, σ. 98 κέ., είκ. 122, κέ. Οι τοίχοι δεν παρουσιάζουν έσωτερικά κλίση προς τα μέσα. Μέσα 5ου αι. π.Χ.

2. Ός προς την κλίση — καμπύλωση έσωτερικά, που

Εκ. XVI. 'Ο κυβωτιόσχημος τάφος τῶν Ποταμῶν.

πρόβλημα θὰ λυθεῖ ὅταν ἀποκαλυφθοῦν καὶ ἄλλοι τάφοι ἀνάλογοι στὴν περιοχή, κυρίως στὸ ἐλληνιστικό (;) - ρωμαϊκὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων τῶν Ποταμῶν.

δ. Νεκροταφεῖο τύμβων ἐλληνιστικῶν (;) - ρωμαϊκῶν χρόνων

Τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ χρειάζεται νὰ τοπογραφηθεῖ καὶ νὰ ἐρευνηθεῖ συστηματικά. Ἡ πρόχειρη ἐρευνα ποὺ ἔγινε μὲ σταυρικές τομές σὲ δύο ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τύμβους — ὁ ἓνας εἶχε ἤδη καταστραφεῖ ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους — 500 μ. ΝΑ. ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ 200 μ. ΝΑ. ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ, δὲν εἶχε κανένα ἀποτέλεσμα. Βρέθηκε μόνο στὸν ἓνα ἀπ' αὐτούς, ἡ βάση καὶ μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα ρωμαϊκοῦ ἀγγείου (Μουσ. Καβάλας Α3987, εἰκ. IV τὸ κάτω δεξιά). Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τύμβους ἔχουν ἀνασκαφεῖ παράνομα. Τὸ ὕψος τους εἶναι περίπου 2-3 μ.

ε. Ρωμαϊκὸς οἰκισμὸς στὸ χωριὸ Μικρομηλιά

Στὴν περιοχή ἀπ' ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχαν μεταφερθεῖ δύο ἀνδριάντες ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. XV Α, 3 καὶ πίν. ΚΑα ὁ ἓνας, καὶ ΚΑβ ὁ ἄλλος), ἔγινε δοκιμαστικὴ τομὴ καὶ ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια ἀπὸ κτίρια ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. ΚΑγ). Δὲν βρέθηκαν νομίσματα ἢ κεραμική. Στὴν περιοχή δηλαδὴ ἐντοπίστηκε ρωμαϊκὸς οἰκισμὸς, ἀλλὰ καὶ δύο τύμβοι, ἀνάλογοι μὲ τοῦ ἐλληνιστικοῦ (;) - ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου τῆς περιοχῆς τῶν Ποταμῶν. Στις περιφράξεις ἀγρῶν βρέθηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (πίν. ΚΒ) τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἢ καὶ παλαιοχριστιανικά. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐρευνα πρέπει νὰ συνεχιστεῖ γιατί παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, κυρίως ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση θεώρησε ἀρκετὰ ἀξιόλογη τὴν ἀπομονωμένη ἀλλὰ στρατηγικὴ αὐτὴ θέση καὶ ἐγκατάστησε οἰκισμὸ γιὰ τὸν ἐλεγχό της¹. Ἄν μάλιστα κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ θεμέλια ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, τὰ κτίρια αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι δημόσια.

Καβάλα, Φεβρουάριος 1979

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

δὲν ἐμφανίζεται σὲ κανένα θρακοσκυθικὸ παράδειγμα, ἀλλὰ ἐν μέρει καὶ ἴσως μόνο ὡς πρὸς τὴ στέγαση. Βλ. Μ. ARTAMONOV, Goldschatz der Skythen (Prague 1970) 69 κέ. (Kul Oba, 4ος αἰ. π.Χ.) καὶ DANOV, Altthracien

(Berlin 1976) 73 ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. ΔΗΜ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (1976) 26 κ.ά.

SUMMARY

LATE BRONZE AGE TOMBS AND OTHER ANTIQUITIES
IN THE REGION OF NEVROKOPI (NOME OF DRAMA)

In 1976 and 1977 excavations were conducted which revealed two tombs in the villages of Potamoi and Exoche (Ποταμοί, Ἐξοχή) in East Macedonia, near the Greek-Bulgarian border in the Nome of Drama.

The state of preservation of both tombs was poor. Nonetheless, on the basis of data collected during excavation, we are now able to make the following observations:

Basic description

1. Both tombs are to be dated to the LBA; the tomb at Exoche was still in existence around the 9th century B.C.

2. The burial vessels had been placed either on natural schistolithic rock (at Potamoi) or on the ground (at Exoche) without a stone on their lips. No other vases were found inside the tombs, either on a *κηπίς* of stone or on a bed of smoothed earth. The burial vessels were surrounded by other, smaller vases and by other *κερίσματα*, i.e. spindle-whorls, fibulae (one fibula was found some distance removed from the other offerings), and a piece of bronze jewelry (a cylindrical bead from a necklace).

3. The elliptical exterior shape of the tombs was not circumscribed by stones. The diameter of the tomb at Potamoi was between 5 and 7 m.; that of the Exoche tomb was 20 m.

4. In both tombs the burials were covered by a heap of stones intermingled with the soil and sherds.

Detailed description

Only the NE portion of the tomb at Po-

tamoi was preserved intact. The body (or bodies) contained within it had been cremated. The vase featured in Fig. II1, Pl. IB δ, ε, p. 33 is without doubt a cinerary urn.

In *perioche* A (= Περιοχή) (Fig. V, *perioche* A, p. 38; Fig. V indicates all the burials to which reference will be made below), there was a burial but no certainly — identifiable burial vase; the same is true of *perioche* B (p. 38), Δ (p. 43), E, Z, H, Θ (p. 43), I, K (p. 43), Λ (p. 46), M, M1, M2 (pp. 46-49)¹. In *perioche* Γ (p. 41) a burial was discovered *in situ* (Pl. IΔδ — the vase of Fig. VIII3 — and Pl. IΔδ). The same is true of M3 (Pl. IΣΤζ), with its cinerary urn (cf. Fig. XII3 and Pl. IZδ, ι).

The ceramic products of the two tombs are of the same character and will here be examined together. There are 14 types of bowls, 6 types of amphoras or jars, 2 types of kantharoi and 8 miscellaneous types (p. 28 ff.). Included in these miscellaneous types is an LHIIIC Mycenaean alabastron probably of local manufacture) and a high-stemmed kylix.

All the pottery is hand-made, with the exception of the Mycenaean pieces, which is wheel-made. The incised ware (*ἐγγράακτη κεραμική*) has its incisions filled with white; many of the bowls types, the amphoras, and the kantharoi have a slip which has been diluted with graphite. The clay, once again

1. Of the symbols M, M1 and M2 used here, M indicates surface level, M1 the next deeper level, M2 the third level down, and so forth. The levels of Δ are indicated in the same fashion. The greatest tomb-height in the entire area was 1.10 m.

with the exception of the Mycenaean pieces, has been mixed with other, non-plastic elements.

In the discussion of the tombs' pottery, a special emphasis is placed upon the incised ware for three reasons: (1) this ware has been related to a number of complex problems, (2) it has been dated in Central and East Macedonia (it corresponds to the third incised style, which, on the basis of the imported Mycenaean pieces, dates to LHIIC), and (3) it makes up the greater percentage of the pottery discovered in the tombs. For the other wares, there exists no comparative material inasmuch as excavations conducted in LBA sites in Central Macedonia ('Ασσηρος, Καστανάς) and in East Macedonia ('Αγγίστα, Καστρί) are still ongoing and results from them have yet to be published.

This pottery belongs to the most widespread LBA incised ware (*inkrustierte Keramik*) which has been discovered in the Balkan and Italian areas (Fig. XIV).

The types of pottery discovered in the Potamoi tomb — all absolutely homogeneous, as noted earlier — all date from the LBA (AB, AE, ΑΓ, / ΦΑ, ΦΒ, ΦΓ, ΦΔ, ΦΝ, ΦΞ / ΔΘ / KB). However, the types from the tomb at Exoche, which do not belong to these categories — i.e. all the other types — are later, their *terminus ante quem* is given by the date of the 9th c. fibula. More precisely: in *periochai* A, B, Δ, E, Z, H, Θ, I, K, there appear additional types not to be found in the list of vase-shapes from the Potamoi tomb, and these types might thus be considered either as contemporaneous with those types observed at Potamoi, or as types transitional between the LBA and the EIA, or as even later (the fibula providing the *terminus ante quem*).

In *perioche* Γ there is no type or even sherd found like those in the Potamoi tomb, while in *periochai* Α1 - Α5 and Μ1 - Μ3 there occur, with very few exceptions, only types of the Potamoi tomb. Probably, this pottery belongs to earlier burials in the tomb. The exceptions (ΑΔ, ΑΑ, ΔΒ, ΦΛ, ΦΝ) must also date from

the period of the tomb at Potamoi.

No potsherd was found bearing the so-called «grooved» decoration, which, as is well-known, dates from the EIA.

In this connection, an old idea expressed by Miložčić, and recently reiterated, is criticized by the author, Miložčić had suggested that the «barbaric» incised pottery and the idols coming from the Yugoslavian civilization of Dubovac - Žuto Brdo contributed to the genesis of the Protogeometric style. However, this theory presents (a) chronological difficulties, (b) a number of holes in the path of its dissemination, and (c) if we follow this theory, it is now obvious that the Protogeometric style could have been created equally well in Central and/or East Macedonia, since in both places the LBA incised meander style appears, followed by affinities with the civilization of Dubovac - Žuto Brdo.

The incised pottery is finally interpreted as one belonging to some local, basically pastoral, tribe, which lived on the margins of the Mycenaean world, did not participate in its production processes, and accelerated its fall. The technical influences are interpreted according to the model of the nomadic-pastoral tribe of the Sarakatsans (p. 49; cf. Angeliki Chatzimichali (1957) ΙΑ', λζ' ff.).

The bowl type A (ΦΑ) is interpreted as derived from the Mycenaean stemmed bowl. Mycenaean influence is also discerned in the presence of the conic stem, which appears in various types of vases.

In the broader area of Potamoi were also located: (1) a prehistoric settlement (Fig. XV A, 4) near the bank of the Evros, where a test trench made it clear that it dates to the LBA; (2) a cist-grave (Fig. XVA 1, XVI, XVII and Pl. Κγ, δ) in the center of a low hill. Its sides inclined inward and its roofing system probably consisted of corbelling with great flat stones; (3) an extensive cemetery of Hellenistic (?) - Roman times, E. of the village Potamoi, and a Roman settlement near the village of Μικρομηλιά (Fig. XV A3; Pl. KA-KB).

D. GRAMMENOS

ΤΑΚΟΥΣΙΤ, Η ΘΥΓΑΤΗΡ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΤΩΝ ΜΑΞΥΩΝ

(Πίνακες ΚΓ - ΚΔ)

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ

Ἀληθῆς ἀδάμας τῆς Αἰγυπτιακῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν εἶναι τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς αἰθούσης εὐρισκόμενον αἰγυπτιακὸν χαλκοῦν ἄγαλμα (ANE 110)¹, ὕψους 0.69 μ., προερχόμενον ἐκ τῆς κατὰ τὸ 1881 γενομένης δωρεᾶς τοῦ ἀειμνήστου Ἰωάννου Δημητρίου². Εὐρέθη τὸ 1880 εἰς τὴν Κάτω Αἴγυπτον, ἀνατολικῶς τῆς Μαρεώτιδος Λίμνης (Μπουχέιρατ - Μαριούτ) ἐπὶ λόφου ὀνομαζομένου παλ. Κόμ-Κουρουγκά (σημ. Κόμ-Τουρουγκά) καὶ παρὰ τὸ χωρίον Χός³ (εἰκ. 1).

Τὸ ἔνδυμα τῆς μορφῆς φέρει πλουσιωτάτην διακόσμησιν ἐξ ἐνθέτων κοσμημάτων ἀργύρου, περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν ἐκτάσει κατωτέρω (σελ. 74). Ἡ τεχνικὴ αὕτη τῆς διακοσμῆσεως τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων εἶναι γνωστὴ ὡς δαμασκήνωσις: λεπτομέρειαι τῆς ὑφάνσεως τοῦ ἐνδύματος, κοσμήματα, διάφορα διακοσμητικὰ μοτίβα καὶ ἱερογλυφικὰ χαράσσονται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας

τοῦ χαλκοῦ, ἐντὸς δὲ τῶν κεχαραγμένων αὐλάκων τίθενται νήματα ἀργύρου.

Ἡ Τακουσίτ (*Ta-Kash.t* «Τὰ ἡ Αἰθιοπὶς» ~ *Kash(.t)-Ita* «Αἰθιοπίσσα») παρίσταται ὀρθὴ καὶ βαδίζουσα μὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα προβεβλημένον καὶ τὸν ἀντίστοιχον βραχίονα συνεπτυγμένον κάτωθεν τοῦ στήθους, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς τεταμένος ἐφάπτεται τοῦ κορμοῦ τῆς. Διὰ τοῦ ἀριστεροῦ ἐκράτει ἀντικείμενόν τι, ἴσως ἐμβλημα ἢ ἄνθος, τὸ ὁποῖον δὲν σώζεται. Διὰ τῆς δεξιᾶς ἐκράτει ἴσως ἀγγεῖον σπονδικόν. Φέρει βραχεῖαν ἐσθῆτα κεντημένην μὲ θρησκευτικὰς σκηνάς. Περὶ τὸν λαιμὸν ὑπάρχει ἐνθετος γραμμωτὴ παράστασις περιδεραίου κλειομένου πρὸ τοῦ στήθους μὲ πτερωτὸν σκαραβαῖον (Ἀ ρ. 1 α β γ), αἱ δὲ χεῖρες κοσμοῦνται μὲ ψέλλια (Ἀ ρ. 1 0 α β). Ἡ κεφαλὴ — καθαρῶς αἰγυπτιακοῦ ρυθμοῦ — καλύπτεται ἀπὸ φενάκην, περικλείουσιν καὶ τὰ ὦτα. Τὸ πρόσωπον εἶναι νεανικόν, τὸ δὲ σῶμα, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν αἰγυπτιακῶν σχολῶν, εἶναι γυναικὸς ἀκμαίας. Τὸ ὡσεὶδὲς πρόσωπον, τὰ σαρκώδη χεῖλη (μὲ ἐλαφρὸν ἀδιόρατον μειδίαμα), ἡ εὐρεῖα σχετικῶς ρίς, οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ καὶ τέλος ἡ σφαιρικὴ φενάκη, ἥτις περιβάλλει συμμετρικῶς τὸ πρόσωπον, προσδίδουν εἰς τὴν κεφαλὴν νεγροειδῆ χαρακτηριστικά. Οἱ ὀφθαλμοὶ ἦσαν ἀρχικῶς πεπληρωμένοι διὰ λευκοῦ μίγματος (ἀλαβάστρου;), τὰ δὲ βλέφαρα καὶ οἱ ὀφρύες δι' ἀργύρου. Μόνον ὁ δεξιὸς ὀφθαλμὸς σώζει τὸ ἀργυροῦν περίβλημα τῶν βλεφάρων, ὡς καὶ ὑπολείμματα τοῦ λευκοῦ μίγματος τοῦ βολβοῦ, ἄνευ δὲ μὲς τῆς κόρης. Ἡ χυμώδης καὶ σφριγηλὴ σὰρξ τοῦ ἀγάλματος καὶ γενικῶς ἡ τεχνοτροπία ἐνθυμίζει ἐντόνως ἰωνικὰ ἔργα τῆς προκλασσικῆς ἐποχῆς.

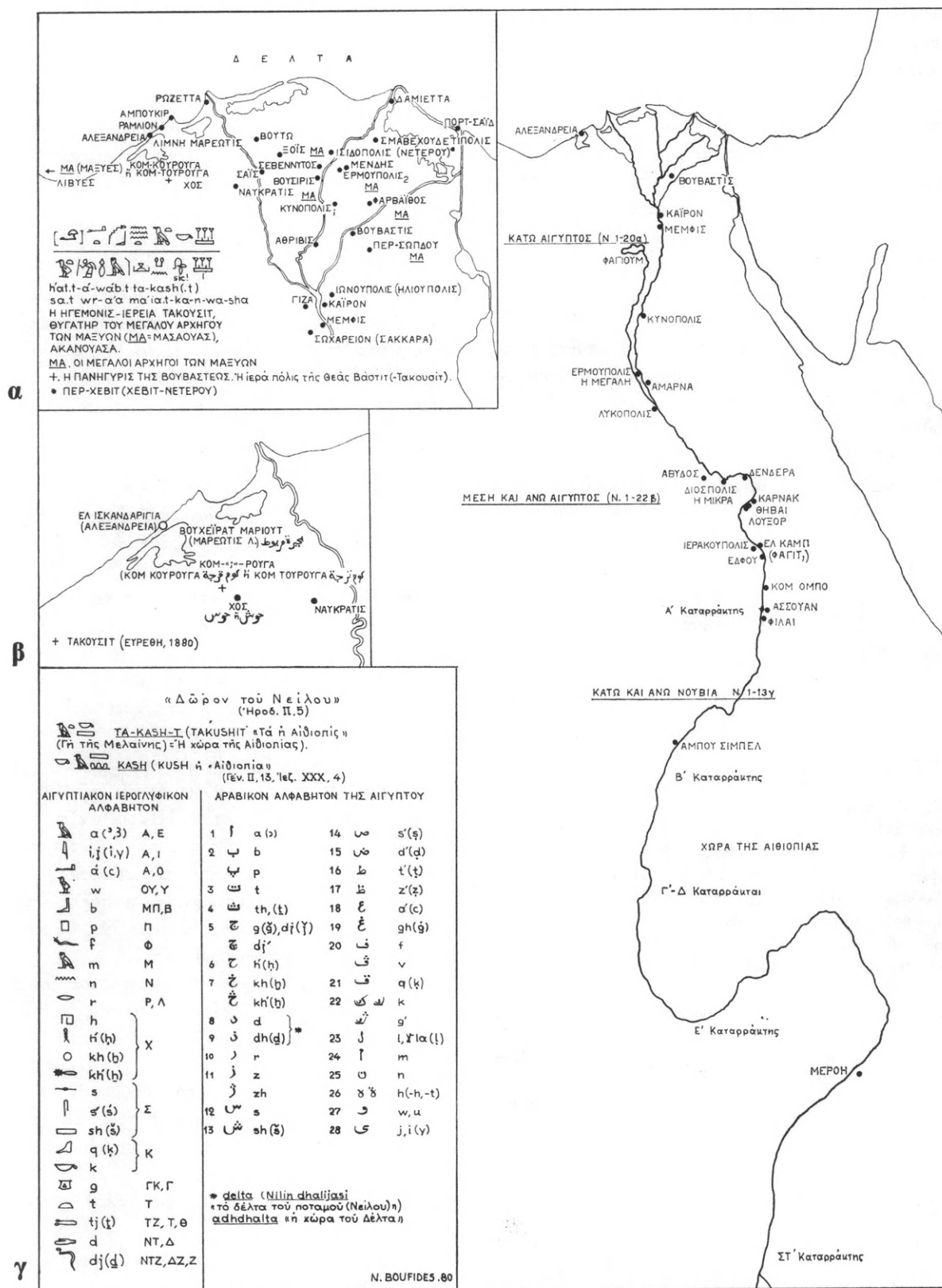
Ὁ χαλκὸς ἔχει ἀναμιχθῆ μὲ ἀργυρον καὶ ἀποδίδει ἀνταυγείας, θαυμασίως συνδυαζόμενας πρὸς τὴν διακόσμησιν. Πολλαχού τοῦ σώματος ὑπάρ-

Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν ζωγράφον κ. Κ. Ἡλιάκην διὰ τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 1-3. Εἰς τὸν ἀρχαιολόγον κ. Πέτρον Θέμελην ἐκφράζονται καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστίαι διὰ τὴν πρόθυμον αὐτοῦ συμπάρασιν. Ὁμοίως εὐχαριστῶ τὸν τεχνίτην κ. Ἀνδρ. Μαυραγάνην, ὁ ὁποῖος προέβη εἰς ἐπιμελῆ καθαρισμὸν τοῦ ἀγάλματος καὶ τὸν φωτογράφον κ. Κ. Κωνσταντόπουλον (πίν. ΚΓ-ΚΔ).

1. ANE (= Ἀριθμὸς Νέου Εὐρετηρίου, συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου τὸ 1935-1974 «BOUFIDES, Εὐρ. τῆς Αἰγυπτ. Συλλ. εἰς τὸ Ἑθν. Ἀρχ. Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν» 1935-1974).

2. Monthly Illustrated National Herald, Vol. 11, No. 4 (Νέα Ὑόρκη 1925) 242, Ἑλληνοαιγυπτιακὴ Ἐπετηρὶς (1940) 40, Α. ΚΟΚΚΟΥ, Ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα (1977) 157, 188, 248, 264.

3. Ἐσφαλμένως ἀναφέρεται εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ὅτι τὸ ἄγαλμα εὐρέθη παρὰ τὸ Ζαγκαζήκιον (Βούβαστιν) τῆς Κάτω Αἰγύπτου.

Εικ. 1. Δεξιά, χάρτης τῆς Αιγύπτου, χώρας τοῦ Νείλου. Ἀριστερά, α. Δέλτα. β. Μαρεῶτις. γ. Ἱερογλυφικὸν ἀλφάβητον καὶ ἀραβικὸν ἀλφάβητον.

χουσιν ἐλαφραί φθοραί. Τὸ στήθος καὶ οἱ πόδες ἔχουν πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς ἕτερα αἰθιοπικὰ («κουσιτικὰ») ἀγάλματα, ὡς ἐπὶ παραδείγματι πρὸς τὸ χαλκοῦν ἀγαλμάτιον τῆς λεγομένης «Βουβάστεως» τοῦ Ἑθν. Μουσείου (ANE 660) ¹: Ἔχει τὴν δεξιὰν καθειμένην, τὴν δ' ἀριστερὰν κεκαμμένην, παρὰ τὸ στήθος. Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου μικρὰ αἰγίς μετὰ λεοντοκεφαλῆς (Σάχμιτ). Οἱ ἄκροι πόδες τοῦ ἀγαλματίου ἐλλείπουσιν. Ὑψ. 0.15 μ. Μεταγενεστέρων χρόνων. Ἀγνωστος προέλευσις (Αἴγυπτος). Συλλογὴ Δημητρίου, 1880 ².

Αἱ ἱερογλυφικαὶ παραστάσεις, αἱ ὅποια καλύπτουν τὸ σῶμα, δὲν δίδουν στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων νὰ γίνεταί δυνατὸς ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς χρονολογίας τοῦ ἀγάλματος. Ὑπάρχουσιν ὅμως πολλὰ ἐνδείξεις ὅτι ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν, τὴν περιλαμβανομένην μεταξὺ τῆς KB'-KE' Δυναστείας Βουβαστικῆς (Λιβυκῆς) καὶ Αἰθιοπικῆς (Κουσιτικῆς) (8ος-7ος αἰ. π.Χ.).

Αἱ παραστάσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον ἔχουν ὡς ἑξῆς:

«Ἡ ἡγεμονίς - ἱέρεια Τακουσίτ, θυγάτηρ τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῶν Μαζύων (τοῦ Δέλτα ἐν Αἰ-

γύπτῳ), Ἀκανουασά (iii)» (ιδὲ Ἀ ρ. I V, σελ. 79).

Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀγάλματος τὸ ὁποῖον θὰ ἐστόλιζε τὸ μνημεῖον τῆς θυγατρὸς τοῦ ἡγεμόνος-ἱερέως καὶ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῶν Μαζύων, ἱερείας καὶ αὐτῆς. Ἡ ἐξαιρετικῶς ἐπιμελεημένη διακόσμησός του ἀποδεικνύει ἄλλωστε τὴν ἱερατικὴν προέλευσιν τῆς Τακουσίτ.

Ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῶν κνημῶν ἡ ἐσθῆς, ἡ ὁποία περιβάλλει τὸ σῶμα, διαιρεῖται εἰς τμήματα ὑπὸ τεσσάρων διαζωμάτων ὀριζοντίων, πλάτους 10 ἐκ. περίπου, τὰ ὁποῖα ἐπεκτείνονται ἐπίσης καὶ περὶ τοὺς βραχίονας, φέρουν δὲ χαραγμένους μὲ ἱερογλυφικοὺς χαρακτῆρας, ὕμνους καὶ αἶνους πρὸς διαφόρους θεότητας. Ἐπὶ τῶν διαζωμάτων, τὰ ὁποῖα ὀρίζονται ἄνω καὶ κάτω ὑπὸ ταινιῶν μὲ ἱερογλυφικά, παραστάσεις αἰγυπτιακῶν θεοτήτων μᾶς δίδουν μερικὰς σκηναὶς ἱεροτελεστιῶν. Ἐκάστη τῶν θεοτήτων φέρει ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς ἔνθετον γραμμικὴν παράστασιν ἐξ ἀργύρου, δίδουσιν τὸ ὄνομά της. Θὰ ἐχρειάζετο βιβλίον ὀλόκληρον διὰ νὰ δώσῃ τις λεπτομερεῖς περιγραφὴν τῶν παραστάσεων αὐτῶν· ὅχι μόνον ὅλαι αἱ θεότητες τοῦ αἰγυπτιακοῦ πανθέου παρουσιάζονται συγκεντρωμέναι εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦτο, ἀλλὰ καὶ πλεῖστοι ὅσοι θρησκευτικαὶ παραστάσεις καὶ ἱεροτελεσταὶ εἰκονίζονται ἐπ' αὐτοῦ.

Εἶναι περιττὸν νὰ ζητήσῃ κανεὶς νὰ ἐξάρῃ τὴν σημασίαν τοῦ θαυμασίου τούτου ἔργου τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὅχι μόνον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς τέχνης, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ κυρίως ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἱερογλυφικῶν, διότι πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα ἄφηναν ἀμφιβολίας, θὰ καταστή δύνατὸν νὰ ἐπανορθωθῶν ³.

Αἱ εἰκονιζόμεναι σκηναὶ εἶναι μακραὶ καὶ ἴσως δι' ὠρισμένους ἀνιαραί, πρέπει ἐν τούτοις νὰ τὰς περιγράψωμεν (ιδὲ σελ. 76-77, εἰκ. 2-3). Θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τοῦ στήθους.

Κάτω ἀπὸ τὸ εὐρὺ περιδέραιον («οὐσέχ»), ὅπερ περιβάλλει τὸν λαιμόν, βλέπομεν ἐμπρός, ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ, τὸν μέγαν θεὸν τῶν Θηβῶν, Ἀμμωνα-Pᾶ (Ἀ ρ. 2 ιδὲ Ἀ ρ. 20, 50), μὲ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας δύο μακρὰ πτερὰ.

3. Φωτογραφίαι τοῦ θαυμασίου αὐτοῦ ἀγάλματος ἀπεστάλησαν εἰς Αἰγυπτιολόγους.

1. BOUFIDES, Slg. Ägypt. Alt. (AA 1940) 12, ἀρ. 660.

2. Πρβ. ἐπίσης ἀγαλμάτια τῆς Βάστιτ (Βουβάστεως) εἰς Μουσεῖον τοῦ Τουρίνου (LANZONE, DizME, 1882, σελ. 231), Μουσεῖον Μπρούκλιν τῆς Νέας Ὑόρκης, ὡς καὶ ἀγαλμάτια τῆς Αἰθιοπίσσης (Kushite) γυναικὸς εἰς Βρετανικὸν Μουσεῖον (ἀρ. 43373), 25η Δυν. (700 π.Χ.). Ἀγνωστος προέλευσις (Αἴγυπτος). Ὑψ. 0.66 μ. (T. G. H. JAMES, Egyptian Sculptures (Collins - FU. U22), 1966, πίν. 30), Μουσεῖον Βερολίνου (H. FECHHEIMER, Kleinplastik der Ägypter III (1922) 34, πίν. 108-109, κλπ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ Βάστιτ (Βούβαστις) ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Ἀρτεμιν (βλ. ΗΡΟΔ. II 156 καὶ II 137). Μίαν σχετικὴν πρὸς τὴν Βούβαστιν ἐπιγραφὴν εἶδομεν ἐν Αἰγύπτῳ εἰς Τέντυρα (σημ. Δένδερα) πτολεμαϊκῶν χρόνων (;): *bas'it nb.t bas't hnw.t pr-bas't shma'*. Βάστιτ (ἡ θεὰ Βούβαστις, ιδὲ σελ. 30), ἡ κυρία τῆς Βουβάστεως (ἐν τῷ ἀνατολικῷ Δέλτῳ), ἡ ἡγεμονίς — ἱέρεια τῆς Βουβάστεως (αἰγ. «Περ - Βάστ» = ἡ οἰκία τῆς Βάστιτ, κοπτ. Πῖ-Βάστ (Ποῦ - Μπάστ), ἑλλην. Βούβαστις ἢ Βούβαστος (ΗΡΟΔ., ΣΤΡΑΒ., ΔΙΟΔ., ΠΛΙΝ., ΠΤΟΛ., λατ. Pubastum (Bubastis, Bubastus), ἑβρ. Πι-βεσῆθ (Βίβλ. Ίεζ. XXX 17), ἀραβ. Μπούμπαστις. Τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως «Βούβαστις» κεῖνται πλησίον τῆς πόλεως Ζαγκαζίγκ (ἐν τῇ θέσει Τέλλ Μπάστα) Αἰγύπτου.

Εἶναι ὄρθιος βαίνων ἐπὶ ὀριζοντίου κανόνος (ἐδά-
φους) καὶ ἐνδεδυμένος διὰ τοῦ περιζώματος
(«σενδζούτ»). Κρατεῖ εἰς τὴν χεῖρα τὸ σκήπτρον,
τὸ ὅποιον ἀπολήγει εἰς κεφαλὴν θηρευτικοῦ κυνὸς
ἢ θωός («οὔας») ¹ ὡς καὶ τὸν δακτυλιοφόρον σταυ-
ρόν («ἄγχ»), σύμβολον τῆς ζωῆς ². Ἡ ἱερογλυ-
φικὴ ἐπιγραφὴ ἐμπροσθεν αὐτοῦ ἀναγινώσκεται
ὡς ἐξῆς: *imn-ra' nb ns'w.t-ta.wj khntj ip.t-
is'.wt* «Ἀμμων-Ρᾶ, ὁ κύριος τῶν θρόνων τῶν
δύο χωρῶν («Νεσουτταουτ»), διαμένων εἰς τὸ
Καρνάκ («Χεντί-Ἀπιτασουτ») τῶν Θεῶν».

Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ στήθους εἰκο-
νίζεται ὁ θεὸς Ρᾶ-Χωραχτί ('Α ρ. 3 ἰδὲ 'Α ρ. 23,
51), μὲ κεφαλὴν ἱέρακος, φέρων ἐπ' αὐτῆς τὸν
ἡλιακὸν δίσκον, πέριξ τοῦ ὁποῦ ἐλίσσεται οὐ-
ραῖος ὄφις. Ἡ ἐπιγραφὴ: *ra'-h'-r (sic!) - akhtj
nb pt* «Ρᾶ - Χωρ (sic!) αχτί, ὁ κύριος τοῦ οὐ-
ρανοῦ».

Μέγας σκαραβαῖος ('Α ρ. 1 α ἰδὲ 'Α ρ. 1 β γ)
ἐκτείνει τὰς πτέρυγας ὑποκάτω ἐκάστου μαστοῦ.
Δεξιὰ μεταξὺ τοῦ στήθους καὶ τῆς μασχάλης ἡ
θεὰ Μερίτ ('Α ρ. 4 ἰδὲ 'Α ρ. 27 α β) ὀκλάζουσα
ἐπὶ τοῦ σημείου τοῦ χρυσοῦ («νοῦβ»), φέρουσα
ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φυτὰ ὕδροχαρῆ ἢ δέσμην παπύ-
ρων («μέχ»), ὑψώνει τὰς χεῖρας τῆς εἰς στάσιν
προσευχῆς. Ἡ ἐπιγραφὴ: *djd (mdw) in mrj.t
nb pt* «Τάδε λέγει ἡ Μερίτ, Κυρία τοῦ οὐρανοῦ».

Ἐπὶ τῆς ράχεως, κάτωθεν τοῦ περιδεραιου
ὑψώνεται ἐν ὑπερμέγεθες «δζέδ» ('Α ρ. 5) ³ φέ-
ρον τὸ ὀσirikὸν διάδημα («ἀτεφού»)· εἰς τὰ ἀρι-
στερά του εἰς ἱέραξ ('Α ρ. 6), ὅστις, φέρων ἐπὶ
τῆς κεφαλῆς τὸν δίσκον καὶ δύο πτερὰ μεταξὺ
κεράτων καὶ περὶ τὸν λαιμὸν περιδέραιον («μενάτ») ἢ
«σεδζαούτ»), κάθηται ἐπὶ λωτοῦ κοσμουμένου

μὲ ταινίας. Ἡ ἐπιγραφὴ: *h'r . w-h' rj-wadj-f
(sic!) - (...-) imj.tf(?) - m-h' bj.t* «Χωρχειριουαδ-
ζέφ (sic!), - (...) αμιτέφ (;) - ἐμ-Χέβιτ» = Ὡρος,
ὁ ἐν ἀρχῇ κύριος θεὸς τοῦ ἀστρίου σκήπτρου του
(sic!), - καὶ ... τοῦ πατρός του (;) τῆς Χέβιτ
(Πανηγύρεως ἢ Ἰσιδοπόλεως) ⁴. Εἰς τὰ δεξιὰ του
μία Ἰβίς ('Α ρ. 7), ἥτις φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς
τὸ ὀσirikὸν διάδημα καὶ ἴσταται ὄρθια ἐπὶ ρά-
βδου ἐμβλήματος («ιάτ»). Ἡ ἐπιγραφὴ: *djh'wtj
[a'a.w nb?] khmnw nb ntjr a'a* «ὁ Θῶθ (Δζε-
χούτι), [δύο φοράς μέγας κύριος ;] τοῦ Χεμουνοῦ
(Ἐρμούπολεως) ⁵, ὁ κύριος μέγας θεός». Παρί-
στανται, καθὼς δεικνύουν αἱ ἐπιγραφαί, ὁ Ὡρος
(Χωρχειριουαδζέφ - Χωραμιτέφ; μᾶλλον Χωρνεδ-
ζατέφ ἰδὲ 'Α ρ. 46, 57) καὶ ὁ Θῶθ (Δζεχού-
τι) ⁶. Ἐν σκήπτρον ἀπολήγον εἰς κεφαλὴν θηρευ-
τικοῦ κυνός («οὔας») ('Α ρ. 8 α β ἰδὲ 'Α ρ. 38),
ὄρθιον ἀκριβῶς ὀπισθεν ἐκάστου τῶν δύο πτηνῶν,
χρησιμεύει ὡς πλαίσιον τῆς σκηνῆς.

Δύο γύπες τῆς Νεχαβίτ ('Α ρ. 9 α β) μὲ τὰς
πτέρυγας ἀνοικτάς, σφίγγοντες διὰ τῶν ὀνύχων
ἀνὰ μίαν σφραγιδα («σενού») αἰωνιότητος καὶ «μυ-
γιαστήρι» σχηματίζουν τὰς ἐπωμίδας. Τὰς δύο
ταινίας ἐπὶ τῶν βραχιόνων κάτωθεν τῶν γυπῶν
περιθεῖ ἡ αὐτὴ ἐπιγραφὴ: (α) *nkhtb.t - h'dj.t -
nbhn.t awta' (?) nb.t - fa'q.t nb.t - a'h'.t-rs'*
«Νεχαβίτ (παρομοιάζεται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς
Σμίθις; ⁷ ἢ Εἰλείθυια καὶ Ἀρτεμις, καὶ τῶν Ρω-
μαίων ὡς Λουκίνα ⁸, ἢ θεὰ Εἰλείθυια σημ. Ἐλ-
Κάμπ), Χεδζίτ - Νεχενίτ (ἢ «θεὰ Λευκή» τῆς
Ἰερακουπόλεως σημ. Ἐλ-Κόμ-Ἐλ-Ἀχμάρ δηλ.
Νεχαβίτ, ἢ θεὰ τοῦ γυπὸς τῆς Εἰλείθυιας), Ἀουτὰ
(ἢ προσφορά τῆς θεᾶς (;), — Νεβίτ - Φακίτ (ἢ

1. «Οὔας (ἰδὲ 'Α ρ. 8 α β, 38). Τὸ σκήπτρον τῶν θεῶν,
ἡ εὐτυχία, ἡ ἰσχύς, τὸ ἐμβλημα τῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῶν
φυσικῶν δυνάμεων καὶ κατὰ πρῶτον λόγον τῆς αὐτοκυ-
ριαρχίας. Ἐπίσης βασιλικὸν σκήπτρον συμβολίζον τὴν κυ-
ριαρχίαν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ. «Οὔασίτ» Θεῶν
(N. 4 β).

2. «Ἄγχ» (ἰδὲ 'Α ρ. II α). Ὁ δακτυλιοφόρος σταυρὸς
εἰς τὰς χεῖρας τῶν θεῶν. Τὸ σύμβολον τῆς γῆς, τῆς ζωῆς
καὶ τῆς ἀναγεννήσεως. Ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων συμβόλων
καὶ συχνότατα ἀπαντῶντων εἰς παραστάσεις θεῶν καὶ βα-
σιλέων.

3. «Δζέδ» (δηλ. «ἱερὸς στῦλος»). Σύμβολον τοῦ Ὁσίρι-
δος. Ἰδεόγραμμα τῆς διαρκείας, τοῦ νόμου τῆς ἀνανεώ-
σεως τῆς ζωῆς.

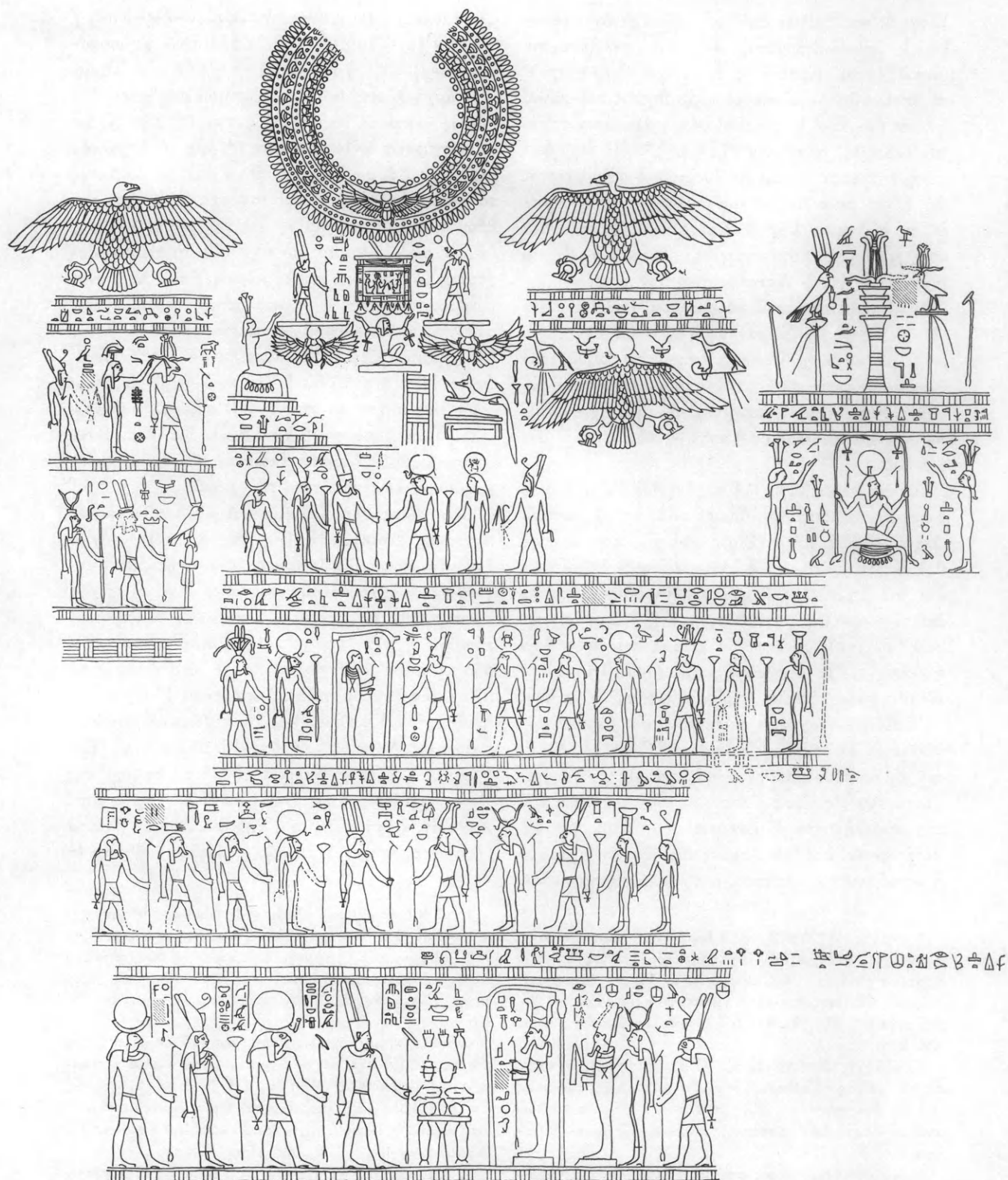
4. «Χέβ» πανήγυρις, «Χέβιτ» Ἰσιδόπολις (Ἰσεῖον σημ.
Μπαχμπίτ Ἐλ Χίγκαρα), ἰδὲ κατωτ. σελ. 80 σημ. 3.

5. «Χεμουνοῦ» (Χμωνού), δηλ. «ἡ πόλις τῶν ὀκτῶ τοῦ
Θῶθ», ἄσσυρ. *alu-khimuni* «ἡ χώρα Χιμουνί», ἀρχ.
ἐλλην. Σεμώνης ἢ Ἐρμούπολις σημ. Ἀσμουνέιν N.
15 β).

6. «Δζεχούτι» σημαίνει, πιθανῶς, «ὁ ἐκ Δζεχούτι»,
ἀρχαίου νομοῦ τῆς Κάτω Αἰγύπτου, τοῦ ὁποῦ ἡ πρω-
τεύουσα Ἐρμούπολις (N. 15 α, 1 ἢ N. 15 α, 2) ἦτο, ὡς
φαίνεται, λίκνον τῆς λατρείας τοῦ Θῶθ, προτοῦ ἀκόμη ὁ
θεὸς αὐτὸς ἐγκαταστήσῃ τὸ κυριώτερον ἱερόν του εἰς τὴν
Ἐρμούπολιν (N. 15 β), εἰς Ἄνω Αἴγυπτον.

7. Σμίθις ἦτο ἡ μεγάλη θεὰ τῆς Εἰλείθυιας ἐν Αἰγύπτῳ
(Pape), WGN, 1873³ σελ. 1419).

8. Λουκίνα (Lucina), ἡ θεὰ τοῦ τοκετοῦ.

ΚΗ.

Είχ. 2. Τακουσίτ. Σχέδιον τῶν παραστάσεων.

ΟΨΙΣ ΔΕΞΙΑΣ ΠΛΕΥΡΑΣ			ΟΨΙΣ ΚΑΤ' ΕΝΩΠΙΟΝ			ΟΨΙΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΠΛΕΥΡΑΣ			ΟΠΙΣΘΙΑ ΟΨΙΣ		
Ο ΓΥΨ ΝΕΧΑΒΙΤ			(ΠΕΡΙΔΕΡΑΙΟΝ) Ο ΠΤΕΡΩΤΟΣ ΣΚΑΡΑΒΑΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΙΣΚΟΣ			Ο ΓΥΨ ΝΕΧΑΒΙΤ			ΟΙ 3 ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΙ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ		
9α			1α			9β					
ΜΕΝΔΗΣΙΑΚΗ ΤΡΙΑΣ			(ΕΓΚΟΛΠΙΟΝ) ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΗ ΤΡΙΑΣ ΙΣΙΣ ΟΣΙΡΙΣ ΩΡΟΣ			ΟΙ ΛΥΚΟΙ ΟΥΠΟΥΑΟΥΤ			ΟΙ 3 ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΙ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ		
ΧΩΡ-ΠΑΧΡΕΔ 16	ΧΑΤ-ΜΕΧΙΤ 15	ΒΑΝΕΒ-ΔΕΔΙΤ 14	ΑΜΜΩΝ-ΡΑ ΡΑ-ΧΩΡΑΧΤΙ 2 ΧΕΧ 3 1β 1ε 1γ			12α 12β					
ΟΙ 3 ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΙ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ			ΜΕΡΙΤ			Ο ΘΩΣ ΑΝΟΥΒΙΣ-ΧΕΝΤΙΣΕΧ ΝΕΤΕΡΟΥ			Ο ΓΥΨ ΣΑΧΜΙΤΙ-ΝΕΧΑΒΙΤ-ΟΥΑΔΖΙΤ		
ΧΩΝΣΙΤ 19	ΑΝΧΟΥΡΙΤ 18	ΕΣΤΕΜΜΕΝΟΣ ΙΕΡΑΕ ΧΩΡ-ΣΩΠΔΟΥ ή ΧΩΡ-ΑΒΙΤΤΙ	4			13			11		
10α (ΨΕΛΛΙΟΝ)			10β (ΨΕΛΛΙΟΝ)			11			I α β		
Α' ΘΗΒΑΪΚΗ ΤΡΙΑΣ			ΑΙΓΥΠΤΙΟΙ ΘΕΟΙ								
ΧΩΝΣΟΥ 22	ΜΟΥΤ 21	ΑΜΜΩΝ-ΡΑ 20	Ο ΙΕΡΑΚΟ-ΚΕΦΑΛΟΣ 23			Η ΣΚΑΡΑ-ΒΑΙΑ 24			Ο ΠΑΙΣ 25		
27α			27β			27γ					
II α β											
Β' ΜΕΜΦΙΤΙΚΗ ΤΡΙΑΣ			Η ΕΝΝΕΑΣ ΤΗΣ ΙΩΝΟΥΠΟΛΕΩΣ			ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ ΘΕΟΤΗΤΩΝ			ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ ΘΕΟΤΗΤΩΝ		
ΝΕΦΕΡ-ΤΟΥΜ 30	ΣΑΧΜΙΤ 29	ΦΘΑ 28	ΑΤΟΥΜ 31	ΧΕΠΡΙ 32		ΣΟΥ 33	ΤΕΦΝΟΥΤ 34		ΓΕΒ 35	ΝΟΥΤ 36	ΝΕΦΟΥΣ 37
38			38			38			38		
III α β											
Γ' ΝΕΤΖΕΡΟΥ			ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ ΘΕΟΤΗΤΩΝ			ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ ΘΕΟΤΗΤΩΝ			ΒΟΥΣΙΡΙΤΙΚΗ ΤΡΙΑΣ		
43	ΣΙΑ 42	ΧΟΥ 41	ΜΕΧΙΤ 40	ΑΝΧΟΥΡΙΤ 39		ΑΝΔΖΕΤΙ 44	ΙΣΙΣ 45	ΧΩΡ-ΝΕΔΖ-ΑΤΕΦ 46	ΝΕΦΟΥΣ 47		
48			48			48			48		
IV											
Δ' ΑΜΜΩΝ-ΡΑ-ΧΩΡΑΧΤΙ			(ΤΑΚΟΥΣΙΤ) ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ			ΦΘΑ-ΝΕΦΕΡΧΕΡΙ			ΒΟΥΣΙΡΙΤΙΚΗ ΤΡΙΑΣ		
ΧΩΝΣΟΥ 53	ΜΟΥΤ 52	ΡΑ-ΧΩΡΑΧΤΙ 51	ΑΜΜΩΝ-ΡΑ 50			49	54	55	56	57	

Εικ. 3. Πίναξ δεικνών την διάταξιν τῆς εἰκονογραφίας.

κυρία του ὄνουχος πτηνοῦ (τῶν γυπῶν), πιθανῶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀσίριδος ἐν τῷ 3ῳ νομῷ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου), ἡ κυρία τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νότου». Καὶ (β) *nkhn.t - h'dj.t - nkhn.t awta' (?) nb.t - fa'q.t nb.t-a'h'.t-rs'* «Νεχαβίτ, ἡ Λευκὴ τῆς Νεχενίτ, - Ἀουτά(;), — ἡ κυρία τοῦ Φακίτ, — ἡ κυρία τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νότου». Ἡ ἐπιγραφή τῶν ταινιῶν, δύσκολος νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ, φαίνεται νὰ ἀναφέρεται εἰς τοὺς δύο γύπας τῶν ἐπωμίδων.

Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος παρίσταται εἰς τρίτος γύψ (Ἄ ρ. 11) μὲ πτέρυγας ἀναπεπταμένας, καλυπτόμενος κατὰ τὴν κεφαλὴν ἀπὸ τὸν δίσκον καὶ πλακισιούμενος δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ δύο λύκους (Ἄ ρ. 12 α β), βαίνοντας ἐπὶ μιᾷς σημαιοφόρου ράβδου: εἶναι οἱ δύο «Οὐπουαού» («οἱ ὁδηγοὶ τῶν οὐρανίων δρόμων»). Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ἀναδιπλωμένου πήχεως ἐκτείνεται εἰς θῶς (Ἄνουβις - Χεντισεχνετερού) (Ἄ ρ. 13) ἀνακαθισμένος μὲ μίαν μάχαιραν («δέμ») μεταξὺ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν καὶ τὸ μαστίγιον («νεχαχά») εἰς τὴν ράχην. Κάτωθεν αὐτοῦ μία τράπεζα προσφορῶν ἢ ἱεροφυλάκιον. Ἡ ἐπιγραφή: *skhm.tj (?) - wadjjt.tj* «Σαχμιτί (;) - Οὐαδζίτι» (Ἄ ρ. 11, α) ἀναφέρεται εἰς τὸν γύπα, «τὴν Διπλὴν Οὐαδζίτ», δηλαδὴ τὸν γύπα τοῦ νότου, Νεχαβίτ, καὶ ἐκείνον τοῦ βορρᾶ, Βουτώ.

Δύο ἐπάλληλοι ταινίαι περιθέουν τὸν δεξιὸν βραχίονα. Ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας βλέπομεν τὸν κριοκέφαλον θεὸν Βανεβδζεδίτ (Ἄ ρ. 14), φέροντα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς διάδημα («ἀτεφού»). Ἡ ἐπιγραφή ἐμπροσθεν αὐτοῦ: *ba - djd.t*, «Βαδζεδίτ» (ἢ ψυχὴ τῆς Δζεδίτ = Βουσίριδος ἢ Μένδεως). Ὅπισθεν αὐτοῦ βλέπομεν τὴν θεᾶν Χατμεχίτ (Ἄ ρ. 15 - 15 α), κατὰ λέξιν: *kh'at-m-djd.t* «Χάτ-ἐμ-Δζεδίτ» (τὸ σῶμα ἐντὸς τῆς Δζεδίτ = Μένδεως), ἥτις φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἐμβλημα τοῦ Μενδησιου νομοῦ. Τέλος εἰκονίζεται ὁ Παῖς (Χωρπαχρέδ) τῆς Μένδεως (Ἄ ρ. 16) μὲ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, φέρων ἐπ' αὐτῆς τὸ «Ψχεμτί» καὶ τὸν κρεμάμενον πλόκαμον («σερέ»), κρατῶν ἀνὰ χεῖρας τὸ μαστίγιον («νεχαχά»), τὸ σκῆπτρον «χεκά» καὶ τὸ χειρόμακτρον ἢ ἐπιγραφή του ἀσαφές, ἀναφέρει: *h'r.w - (sic!) ...* «ὁ Χωρ (sic!)...» = Χωρ(παχρέδ) ... (*h'r.w-p-kh'rd h'rj nb djd.w ἢ djd.t* «Χωρπαχρέδ - χερὶ - ἄβ -

Δζεδου ἢ Δζεδίτ» ὁ Χωρπαχρέδ (Ἀρποκράτης) εἰς τὸ μέσον τῆς Βουσίριδος ἢ Μένδεως).

Εἰς τὴν κατωτέραν ταινίαν εἰκονίζεται ὁ θεὸς τῆς Ἀνατολῆς, Ἰέραξ («Χωρσωπδου» ἢ «Σωπδου-Χωραβίτι») (Ἄ ρ. 17), τοποθετημένος ἐπὶ τοῦ σημείου τῆς ἀ' Ἀνατολῆς («Ἀβτί»), κατόπιν ὁ Ἄνχουρις (Ἄ ρ. 18 ἰδὲ Ἄ ρ. 39), μὲ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν καὶ ἐπ' αὐτῆς δύο πτερὰ, καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἐπιγραφή: *[in]-h'r.t nb iab.tj.t* «[Ἄν]χουρις, ὁ κύριος τῆς Ἀνατολῆς («Ἀβτί»), ἥτις ἀναφέρεται καὶ εἰς τοὺς δύο ταυτοχρόνως. Τέλος ὅπισθεν τοῦ Ἀνχούριος ἵσταται ἡ θεὰ Χωνσίτ (Ἄ ρ. 19) ἴσως σύζυγος τοῦ Ἀνχούριος, μὲ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, φέρουσα τὸν ἡλιακὸν δίσκον μεταξὺ τῶν κεράτων, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα πρώτην φορὰν καθ' ὅσον γνωρίζω ἀπαντᾷ ἐνταῦθα: *khns'(j).t* «Χωνσίτ». Ἐὰν δὲν εἶναι ὁ θηλυκὸς τύπος τοῦ Χωνσοῦ (ἰδὲ Ἄ ρ. 22, 53), ἄγνωστος μέχρι σήμερον, ἀσφαλῶς τότε θὰ σημαίνει «θρυλλίς». Αἱ τρεῖς θεότητες ὁμοῦ ἀποτελοῦν τὴν τριάδα τοῦ νομοῦ τῆς Ἀνατολῆς ἐν Δέλτα.

Ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῶν ποδῶν τέσσαρες ὀριζόντιαι ταινίαι περιθέουν τὸ σῶμα, φέρουσαι ἱερογλυφικά. Αἱ τρεῖς πρώται ταινίαι περικλείουν ἐκάστη δύο ἀντιμετώπους σειρὰς ἱερογλυφικῶν (Ἄ ρ. I α) — : *ns'w.t - di - h'tp (~ h'tp - di - ns'w.t) in is'.t wrntjr mw.t [ir-ra']* «Νεσοῦτ - δι-χοτὲπ=προσκύνημα (δηλ. προσφορὰ τὴν ὁποίαν δίδει ὁ βασιλεὺς) εἰς τὴν Ἰσιδα, μεγάλην μητέρα θεᾶν (τοῦ Δέλτα), [γεννηθεῖσαν ἐκ τοῦ Ἡλίου (Pā)]», δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ (Ἄ ρ. I β) *ns'w.t - di-h'tp (in) nb.t-h't ntjr s'n.t h'nw.t ntjr.w* «Προσκύνημα εἰς τὴν Νέφθυ, τὴν θείαν ἀδελφὴν, κυρίαν τῶν θεῶν» ἀριστερὰ. (Ἄ ρ. II α) Διπλοῦν *a'nh - : ns'w.t - di - h'tp is'.t wr ntjr¹ mw.t ir - rc² nb pt* «Ἄγχ (ὁ δακτυλιοφόρος σταυρός. Σύμβολον τῆς ζωῆς): — Προσκύνημα εἰς τὴν Ἰσιδα, μεγάλην μητέρα θεᾶν, γεννηθεῖσαν ἐκ τοῦ Pā καὶ τὴν κυρίαν τοῦ οὐρανοῦ» (δεξιὰ καὶ ἀρι-

1. «Οὐρ-Netèr» (ἡ μεγάλη θεά), «Netèr-Μοῦτ» (Θέρμουθις δηλ. ἡ μήτηρ θεά), εἶδος κόμπρας (ὄφεως) ἱεράς τῇ Ἰσιδι, κλπ.

2. «Ἄρ-Pā» (ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ ἡλίου) «ἡ γεννηθεῖσα ἐκ τοῦ Pā» ἢ «ἡ θυγάτηρ τοῦ Pā», «Οὐρ-Netèr-Μοῦτ Ἄρ-Pā Nèb Pèτ» («Μήτηρ (Μοῦτ) καὶ ἡ Μεγάλῃ Θεᾷ (Οὐρ-Netèr), ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ ἡλίου (Ἄρ-Pā), (καὶ) ἡ κυρία τοῦ οὐρανοῦ (Nèb-Pèτ)»).

στερά) ('Αρ. II β) *ns'w.t-di-h'tp nb.t-h't s'-mnh.t wdja.t r-di.s' h'tp.t djfa.w qbh'.w ka.t tri* (sic!) (?) *ws'ir ta-kash.t* «Προσκύνημα εις τὴν Νέφθυ, *s'-mnkh.t wdja.t r-di-s' h'tp.t djfa.w* (διὰ τὰ ἐξασφάλισα ἄρτους καὶ τὰ προσφέρει γλυκίσματα) καὶ ἡ σπονδή (*qbh'.w* «κεβ - χού»), ἡ ἐργασία (*ka.t* «κά-τ») τῆς τελετῆς (ἡ τοῦ χρόνου) («τρί») (;) κλπ., εἰς τὴν Ὀσιρικὴν Τακουσίτ». Διπλοῦν προσκύνημα δεξιᾶ: ('Αρ. III α) *a'nhk* — : *ns'w.t - di - h'tp in itm.w - khpr.j¹ ntjr a'a khp ds.f r-di.f kh'nm.t ra'-t.w imj-tf m h'nm.t kha' [ta - ka]sh (ntjr a'a h'ga dj.t?)* «Ἀγχ — : Προσκύνημα εἰς τὸν Ἀτοῦμ - Χεπρί, μέγαν θεόν, ὅστις διὰ τὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν [Τακου]σὰ τὰ ἐνωθῇ μετὰ τὸν κύκλον, τοῦ ὁποῦ ἀποτελεῖ μέρος, ὅταν μεσουρανῇ καὶ ἀνυψώνεται εἰς τὸν οὐρανόν» ἀριστερά ('Αρ. III β) *ns'w.t-di-h'tp in pth'-skr-ws'ir ntjr nb pt dj.t? a'a?* (sic!?) «Προσκύνημα εἰς τὸν Φθῶν - Σώχαριν - Ὀσιριν (ἰδὲ κατωτ. σελ. 81 μᾶλλον Ἀρ. 54), τὸν θεὸν κύριον τοῦ οὐρανοῦ, *dj.t? a'a?*». Ἡ τελευταία ταινία περιέχει ἓν μόνον προσκύνημα ('Αρ. IV) *ns'w.t-di-h'tp in ws'ir-a'ndj.tj khn.t-h'bj.t ntjr (a'a) h'ga dj.t r-di.f shsp.t...q.t? h'r-h'r m dwa.t h'at.t-a'-wa'b.t ta-kash(t) sa.t wr a'a ma' ia.t-ka-n-wa-sha* «Προσκύνημα εἰς τὸν Ὀσιρον - Ἀνδζέτι (δηλ. τὸν Βουσιρίτην Νομὸν τοῦ 9ου ἢ Βούσιριν σημ. Ἀμπουσίρ) καὶ τὸν Χεντί - Χεβίτ (πρῶτον Χεβίτ = Ἰσιδόπολιν σημ. Μπαχμπίτ - Ἐλ - Χίγκακα τοῦ Δέλτα), μέγαν θεόν, βασιλέα τῆς αἰωνιότητος, διὰ τὰ ἐπιτρέψῃ τὰ δεχθῇ ἄρτους ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, τὰ ἐπιδαψιλεύσῃ δὲ τὸ δῶρον τοῦ . . . *q.t*, τὰ πρόσωπα τοῦ Δουάτ (*dwa.t*) (Κάτω Κόσμου, δηλ. τῆς χώρας τῶν νεκρῶν;) εἰς τὴν ἡγεμονίδα (*h'at.t-a'* «χατ-τά») — ἰέρειαν (*wa'b.t* «οὐαβίτ») Τακουσά (Τακουσίτ), θυγατέρα τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῶν Μαξύων (*wr a'a ma'* «οὐρ - ἄα Μᾶ»), Ἀκανουασά».

Αἱ τέσσαρες ζῶναι μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω ταινιῶν μετὰ τὰ ἱερογλυφικὰ καταλαμβάνονται ἀπὸ μακρὰς πομπὰς θεῶν. Ἡ πρώτη καλύπτει τὴν κοιλιακὴν χώραν ἀπὸ τῆς μέσης μέχρι τοῦ βουβῶνος καὶ περιλαμβάνει δύο τριάδας θεοτήτων, αἵτινες

βαδίζουσιν βραδέως ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλην καὶ συναντῶνται εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὀμφαλοῦ. Ἀριστερά: Ὁ θεὸς Ἀμμων-Ρᾶ ('Αρ. 20 ἰδὲ Ἀρ. 2, 50), μετὰ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, φέρουσιν διάδημα πετρῶν. Ἡ ἐπιγραφή: *imn-ra' nb [ns'w.t-ta.wj khntj ip.t-is'.wt]* «Ἀμμων-Ρᾶ, ὁ κύριος [τῶν θρόνων τῶν δύο χωρῶν, διαμένων εἰς τὸ Καρνάκ τῶν Θηβῶν]» κατόπιν ἡ θεὰ Μούτ ('Αρ. 21 ἰδὲ Ἀρ. 52), γυνὴ τοῦ Ἀμμωνος, ἐπίσης μετὰ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, φέρουσιν τὸ διπλοῦν στέμμα («ψχεμί»). Ἡ ἐπιγραφή: *mw't ir-ra'* «Μούτ, ἡ γεννηθεῖσα ἐκ τοῦ Ρᾶ» τέλος ὁ θεὸς τῆς σεληνης, Χωνσοῦ ('Αρ. 22 ἰδὲ Ἀρ. 53), ὁ υἱὸς τοῦ Ἀμμωνος καὶ τῆς Μούτ, μετὰ τὸν σεληνιακὸν δίσκον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ἡ ἐπιγραφή: *khnsw m was'.t* «ὁ Χωνσοῦ ἐν Οὐασίτ (Θήβαις)». Δεξιᾶ, ὁ θεὸς Ἰερακοκέφαλος ('Αρ. 23 ἰδὲ Ἀρ. 3, 51) καὶ ἡ Σκαραβαία θεὰ ('Αρ. 24) μετὰ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, ἀμφότεροι φέροντες τὸν ἡλιακὸν δίσκον μετὰ σκαραβαίου· κατόπιν ὁ θεὸς Παῖς ('Αρ. 25), μετὰ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, φέρων τὸ στέμμα («ψχέντ») ἐπ' αὐτῆς καὶ τὸν «παιδικὸν πλόκαμον» («σερέ»). Ὁ κεκαμμένος βραχίον ἐμποδίζει τὰ διακρίνωμεν τὴν ἐπιγραφὴν, ἀλλὰ τὰ σύμβολα πιθανῶς φανερώσουσι «τριάδα» ἀποτελούμενην ἀπὸ τούτων θεῶν: Ρᾶ (Ρᾶ - Χωραχτί ἰδὲ Ἀρ. 3, 51), ἡ Σκαραβαία ('Αθῶρ - Σκαραβαία μᾶλλον Ἀθῶρ - Μαάτ σελ. 84, θυγάτηρ τοῦ Ρᾶ καὶ σύζυγος τοῦ Ὄρου (;) καὶ ὁ Παῖς (μᾶλλον Ἀχί ἢ Χωρσαμταουί σελ. 85, υἱὸς τῆς Ἀθῶρ (σελ. 84).

Ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ ἀγάλματος «Χέχ» (ἰδὲ σελ. 86 Νεχέχ) ('Αρ. 26 ἰδὲ Ἀρ. 1 ε), φέρων τὸν ἡλιακὸν δίσκον, μετὰ τὸ πρόσωπον πρὸς δεξιὰ καὶ κρατῶν εἰς ἐκάστην χεῖρα τὸ σημεῖον τῶν «χιλιετηρίδων», ἐκ τοῦ ὁποῦ κρέμαται ὁ σταυρὸς («ἄγχ»), ὁκλάζει ἐπὶ τοῦ σημείου τοῦ χρυσοῦ («νούβ»)· ἐκατέρωθεν ταύτης δύο θεαὶ Μερίτ ('Αρ. 27 α β) ὄρθιαι, αἵτινες φέρουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑδροχαρῆ φυτὰ («μέχτ») καὶ τείνουσι τὰς χεῖρας τῶν πρὸς τὸν «Χέχ»· ἀμφότεραι λέγουσι τὰ ἴδια συμφώνως πρὸς τὰ ἱερογλυφικὰ ἔμπροσθεν αὐτῶν: *djd mdw in mrj.t i-in sp.j? m h'tp nfr* «Τάδε λέγει ἡ Μερίτ, τοῦ Βορρά καὶ τοῦ Νότου: —, Γλυκεῖα, τὰ δῶρα σου ἐν εἰρήνῃ ἐξαίρετα».

Ἡ δευτέρα ζώνη καλύπτει τὸ τμήμα τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ βουβῶνος μέχρι τοῦ μέσου τῶν

1. Ἀτοῦμ - Χεπρί ('Ατοῦμ - ὁ θεὸς Χεπρί (Σκαραβαῖος — ἡ μορφή τοῦ Ρᾶ) (ἰδὲ Ἀρ. 32).

μηρών. 'Ο θεός τῶν τεχνιτῶν καὶ καλλιτεχνῶν τῆς Μέμφιδος Φθᾶ ('Α ρ. 28) ὑπὸ μορφὴν μομίας ἵσταται ὄρθιος ἐντὸς τοῦ ναοῦ του· ἡ ἐπιγραφή: *pth'* «Φθᾶ»· ὀπισθεν ἡ θεὰ τοῦ πολέμου, τῆς Λατοπόλεως καὶ τῆς Μέμφιδος, Σάχμιτ ('Α ρ. 29), ἡ θυγάτηρ τοῦ Ρᾶ καὶ ἡ νύμφη (φίλη) τοῦ Φθᾶ με κεφαλὴν λεαίνης, φέρουσιν τὸν ἡλιακὸν δίσκον· ἡ ἐπιγραφή: *skhm.t wr nb pt* «Σάχμιτ, ἡ μεγάλη, ἡ κυρία τοῦ οὐρανοῦ». Ἔπεται ὁ θεὸς Νεφερτούμ ('Α ρ. 30), ὁ υἱὸς τοῦ Φθᾶ καὶ τῆς Σάχμιτ (ἢ Βάστιτ). Εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου θεοῦ τῆς μεμφιτικῆς τριάδος, τὸν ὁποῖον οἱ Ἕλληνες παρομοιάζουν με τὸν Ἰφθιμον ἢ Προμηθέα. Φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του ἄνθος λωτοῦ· ἡ ἐπιγραφή *nfr-tm-ra' khw-ta.w* «Νεφερτούμ-Ρᾶ, ὁ προστατῆς τῶν δύο χωρῶν». Μακρὰ σειρὰ θεῶν ἔρχεται δεξιόθεν πρὸς συνάντησιν τῆς ἀνωτέρω τριάδος: ὁ θεὸς τῆς Ἰωνουπόλεως, Ἀτούμ ('Α ρ. 31), με ἀνθρωπίνην κεφαλὴν φέρουσιν τὸ στέμμα («ψχέντ»). Ἐπιγραφή: *itm.w (ἢ tm.w) nb ta.w iwnw* «Ἀτούμ (ἢ Τούμ), ὁ κύριος τῶν δύο χωρῶν Ἰωνουπόλεως»¹. Ὁ θεὸς τῶν μεταμορφώσεων, Σκαραβαῖος («Χεπρί» κάνθαρος — κόπρος ζώου) ('Α ρ. 32), με ἀνθρωπίνην κεφαλὴν φέρουσιν τὸν ἡλιακὸν δίσκον με σκαραβαῖον ἐγγεγραμμένον καὶ τὴν ἐπιγραφήν: *(khpr.j) ntjr a'a kgr djs.f* («Χεπρί, ὁ μέγας θεὸς ὅστις αὐτοδημιουργεῖται») ('Α ρ. III α). Ὁ θεὸς τοῦ ἀέρος, τῆς Λεοντοπόλεως, Σού ('Α ρ. 33), ὁ υἱὸς τοῦ Ἀτούμ - Χεπρί - Ρᾶ (ἢ Τούμ - Χεπρί - Ρᾶ), με ἀνθρωπίνην κεφαλὴν φέρουσιν πτερὸν στρουθοκαμήλου. Ἡ ἐπιγραφή *shw nb ntjr.w nb pt* «Σού, ὁ κύριος τῶν θεῶν (καὶ) ὁ κύριος τοῦ οὐρανοῦ». Ἡ θεὰ τῆς δροσιᾶς καὶ βροχῆς, Τεφνούτ ('Α ρ. 34), ἡ δίδυμος ἀδελφή καὶ ὁ σύζυγος τοῦ Σού, με κεφαλὴν λεαίνης, φέρουσα τὸν ἡλιακὸν δίσκον. Ἡ ἐπιγραφή: *tfnt ir-ra' nb.t pt* «Τεφνούτ, ἡ θυγάτηρ τοῦ Ρᾶ, κυρία τοῦ οὐρανοῦ». Ὁ θεὸς τῆς γῆς, Γέβ ('Α ρ. 35), ὁ υἱὸς τοῦ Σού, με τὸ σύνθετον στέμμα, ὅπερ φέρει σύνθησις: *gbb rpa' ntjr.w* «Γέβ, ὁ ἡγεμὼν τῶν θεῶν». Ἡ θεὰ τοῦ οὐρανοῦ, Νούτ ('Α ρ. 36), γυνὴ τοῦ Γέβ, με τὸ ἀγγεῖον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς· ἡ

ἐπιγραφή: *nw.t ms' ntjr.w* «Νούτ, ἡ γεννήτρα τῶν θεῶν». Τέλος ἡ θεὰ τῆς Μικρᾶς Διοσπόλεως, Νέφθυς ('Α ρ. 37), θυγάτηρ τοῦ Γέβ καὶ τῆς Νούτ, ἀδελφὴ τοῦ Ὀσίριδος καὶ γυνὴ τοῦ θεοῦ τῆς Αὐάρεως, τῆς Τάνεως καὶ τῆς Ὀμβου (Ναγκάδα), Σήθ. Ἡ ἐπιγραφή: *nb.t-h't s'n ntjr nb.t pt* «Νέφθυς, ἡ θεία ἀδελφὴ, ἡ κυρία τοῦ οὐρανοῦ», ὀπισθεν τῆς ὁποίας ὑπερμέγεθες σκῆπτρον («οὐὰς») ('Α ρ. 38 ἰδὲ Ἀ ρ. 8 α β), κλείει τὴν σκηνήν.

Ἡ τρίτη ζώνη, ἡ ὁποία καλύπτει τὸ κάτω ἡμισυ τῶν μηρῶν μέχρι τῶν γονάτων, φέρει δύο πομπὰς θεῶν. Δεξιὰ, ὁ θεὸς τῶν πόλεων Θινὸς καὶ Σεβεννύτου, Ἀνχουρις ('Α ρ. 39 ἰδὲ Ἀ ρ. 18), ἀνθρωπόμορφος με τὸ σύνθησις διάδημα κοσμούμενον διὰ πέντε πτερῶν. Ἡ ἐπιγραφή: *in-h'r.t sa-ra'* «Ἀνχουρις, ὁ υἱὸς τοῦ Ρᾶ (Ἡλίου)». Ἡ θεὰ τῆς Θινὸς, Μεχίτ ('Α ρ. 40), σύζυγος τοῦ Ἀνχουρίου, λεοντοκέφαλος, φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸν ἡλιακὸν δίσκον· ἡ ἐπιγραφή: *mh'.t* «Μεχίτ». Κατόπιν ὁ θεὸς Χού («ἐκφρασις ἐξουσίας») ('Α ρ. 41), ἀνθρωπόμορφος, φέρων ἔμβλημα ἐν εἶδει καλύμματος τῆς κεφαλῆς. Ἡ ἐπιγραφή: *h'w h'r ia.t-f* «Χού χερ - ἰὰτ - ἐφ», καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ θεὸς Σιά («ἡ εὐφυΐα») ('Α ρ. 42) με τὸ αὐτὸ ἔμβλημα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ἡ ἐπιγραφή: *sia ntjr a'a* «Σιά, ὁ μέγας θεός». Τέλος ὁ θεὸς Νετερού (;) ('Α ρ. 43), ἀνθρωπόμορφος, φέρων ἔμβλημα ἐν εἶδει καλύμματος — «Χάιτ - Νετερού»² τῆς κεφαλῆς· ἡ ἐπιγραφή: *...-r(?) h'rj-ib.t (h'.t-ntjr?)* «... - ερού (;) Χερίβ - τ (Χάιτ - Νετερού)» (= ..., εἰς τὸ μέσον καὶ ἱερὸν ναὸν τοῦ Ὀσίριδος ἐν Βουβάστει ἢ τῆς Ἰσιδος ἐν Χεβίτ ('Ἰσειώ ἢ Ἰσιδοπόλει τοῦ Δέλτα) (;)³. Εἰς

1. «Ἰωνου» (κοπτ. «Ἦν», ἄσσυρ. *alu-unu* «ἡ χώρα Οὔνου» (Βαβυλ. *ana*), ἑβρ. «Ἦν», ἀραβ. «Ἄν» ('Ἄνα) Ἰωνούπολις ('Ἡλιούπολις «ἡ ἔδρα τοῦ θεοῦ Ἡλίου (Ρᾶ)») σημ. Ματαρίγια πλησίον τοῦ Καίρου (ἰδὲ Ν. 13 α).

2. «Χάιτ-Νετερού» (ὁ οἶκος τοῦ θεοῦ) ναός, 1) «Νετερού» (ὁ ναὸς τοῦ Ὀσίριδος ἐν τῷ νομῷ Βουβαστίτη (Βουβάστει) σημ. Τέλλ-Μπάστα (Ζαγκαζίγκ), 2) «Νετερού» (ὁ θεός).

3. Πανήγυρις τῆς Βουβάστεως. Πρβ. ΗΡΟΔ. II 59: «Πανηγυρίζουσι δὲ Αἰγύπτιοι οὐκ ἄπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ, πανηγύρας (αἰγ. «Χέβιτ» ἰδὲ Ἀρ. 44, 45, 46, 55, 56, 57) δὲ συχνὰς, μάλιστα μὲν καὶ προθυμότεα ἐς Βούβαστιν πόλιν (αἰγ. «Περ - Βάστιτ» σημ. Τέλλ Μπάστα (ὁ «λόφος τῆς Βάστιτ»), παρὰ τὸ Ζαγκαζίγκ) τῇ Ἀρτέμιδι (Βάστιτ ἢ Πάστιτ), δευτέρα δὲ ἐς Βούσιριν πόλιν (αἰγ. «Ἀνδζετὶ» σημ. Ἀμπουσίρ καὶ «Χέβιτ» = Ἰσιδόπολις σημ. Μπαχμπίτ Ἐλ Χίγκακα ἰδὲ Ἀρ. 44, 45, 46, 55, 56, 57) τῇ Ἰσι· ἐν ταύτῃ γὰρ δὴ τῇ πόλει ἐστὶ μέγιστον Ἰσιος ἱερὸν, ἱδρυταὶ δὲ ἡ πόλις αὕτη τῆς Αἰγύπτου ἐν μέσῳ τῷ Δέλτα

τὸ δεξιὸν ἡμισυ τῆς πομπῆς προχωρεῖ *ws'ir - a'ndj.tj khn.tj hb'jt*. «Ὁ Ὅσιρις - Ἀνδζετὶ (Βουσιρίτης Νομός) καὶ ὁ Χεντὶ - Χεβίτ (πρῶτος Χεβίτ = Ἰσιδόπολις)» ('Α ρ. 4 4 ἰδὲ 'Α ρ. 5 5), μὲ τὸ διάδημα («ἀτεφού»), κατόπιν ἡ ἐπιγραφή: *is'.t nb.t khn.t h'bj.t* «ἡ Ἰσις κυρία ἐν τῷ Χεντὶ - Χεβίτ (πρώτῳ Χεβίτ)», πρωτευούσῃ τοῦ νομοῦ τούτου ('Α ρ. 4 5 ἰδὲ 'Α ρ. 5 6), καὶ ὁ θεὸς Χωρνεδζατέφ ('Α ρ. 4 6 ἰδὲ 'Α ρ. 5 7), μὲ κεφαλὴν ἱέρακος, φέρων τὸ στέμμα («ψχέντ»)· ἡ ἐπιγραφή: *h'r.w - ndj - itf h'bj.t* «Χωρνεδζατέφ (Ἔρως, ὁ ἐκδικητὴς τοῦ πατρὸς του) καὶ Χεβίτ». Τέλος ἔρχεται ἡ θεὰ Νέφθυς ('Α ρ. 4 7 ἰδὲ 'Α ρ. 3 7), μὲ τὸ ὄνομά της ἐν εἴδει καλύμματος τῆς κεφαλῆς· ἡ ἐπιγραφή: *nb.t - h't ntjr* «Νέφθυς ἡ θεὰ», καὶ ἡ θεὰ τῆς μεγάλης μητρός, τῆς κόμπρας τοῦ Νότου, τῆς πόλεως Βουτοῦς (Πε - Δέπ ἢ Περ - Οὐαδζίτ) ἐν τῷ Δέλτα, Οὐαδζίτ ('Α ρ. 4 8), μὲ τὸ λευκὸν στέμμα τοῦ Νότου («δεσέρτ») ἐπὶ τῆς κεφαλῆς· ἡ ἐπιγραφή: *wadjj.t* «Οὐαδζίτ».

Ἡ κατωτέρα ζώνη εἶναι ἡ ὀλιγώτερον εὐδιάκριτος. Ἐπὶ τῆς ἐσθῆτος, ἥτις καλύπτει τὸν ἀριστερὸν πόδα παρατηρεῖ τις τράπεζαν μὲ προσφοράς ('Α ρ. 4 9) καὶ ὑπεράνω τὴν ἐπιγραφὴν *ws'ir ta - kash* «Ὁ Ὅσιρις Τακουσά (Τακουσίτ)». Ἀριστερὰ τῆς τραπέζης ὁ θεὸς Ἀμμων-Ρᾶ ('Α ρ. 5 0 ἰδὲ 'Α ρ. 2, 2 0), μὲ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν, φέρουσιν δύο πτερὰ. Ἐπιγραφή: *imn-ra' nb ns'w.t - ta.wj khntj ip.t - is'.t* «Ἀμμων - Ρᾶ, ὁ κύριος τοῦ Νεσουτταουτὶ διαμένων εἰς Καρνάκ καὶ εἰς τὸ πρῶτον Ἀπετ - ασούτ (Χεντὶ - Ἀπετ - ασούτ) δηλ. Καρνάκ (Θηβῶν)». Κατόπιν ὁ θεὸς

Ρᾶ - Χωραχτὶ ('Α ρ. 5 1 ἰδὲ 'Α ρ. 3), μὲ κεφαλὴν ἱέρακος, φέρουσιν δίσκον. Ἡ ἐπιγραφή: *djd mdw in ra' h'r-ah'.tj ntjr a'a nb h't-a'a.t* «Τάδε λέγει ὁ Ρᾶ - Χωραχτὶ, ὁ μέγας θεός, ὁ κύριος ἐν τῇ μεγάλῃ κατοικίᾳ (Χάιτ - Ἀάτ)». Ἀκολουθεῖ ἡ θεὰ Μούτ ('Α ρ. 5 2 ἰδὲ 'Α ρ. 2 1), φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ στέμμα («ψχεμτί»), κρατοῦσα εἰς τὴν ἀριστερὰν τὸ «οὐάδζ», τὸ ἐκ στελέχους παπύρου σκῆπτρον τῶν θεαινῶν, καὶ εἰς τὴν δεξιὰν τὸν δακτυλιοφόρον σταυρὸν «ἄγχ». Ἡ ἐπιγραφή: *djd mdw in mwt wr nb.t ishr.t* «Τάδε λέγει ἡ Μούτ, ἡ μεγάλη κυρία τῶν Ἀσερούτ (Θηβῶν σημ. ὁ ναὸς τῆς Μούτ ἐν Καρνάκ)», κατόπιν ὁ θεὸς τῆς σελήνης, τῶν Θηβῶν, Χωνσοῦ ('Α ρ. 5 3 ἰδὲ 'Α ρ. 2 2). Ἡ ἐπιγραφή: *khns'.w [m?...] was'.t* «ὁ Χωνσοῦ τῶν Θηβῶν».

Δεξιὰ τῆς τραπέζης ὁ θεὸς Φθᾶ - Νεφερχερί ('Α ρ. 5 4) ὑπὸ μορφὴν μομίας ἵσταται ὀρθίως ἐπὶ βάθρου ἐντὸς τοῦ ναοῦ του, φέρων τὸν ἡλιακὸν δίσκον μετὰ τῶν πτερῶν. Ἡ ἐπιγραφή: *pth' - nfr - h'r.(j) is'.t ...a'kh(?)* «Φθᾶ - Νεφερχερί (Φθᾶ, ὁ ὥραιος τὸ πρόσωπον), — τὸ μέγα (διαμένων) ἐνδιαίτημα ...a'kh(;)» = Φθᾶ, ὁ κύριος τῆς ἀληθείας, — ὁ βασιλεὺς τοῦ Νεσουτταουτὶ, ὁ ὥραιος τὸ πρόσωπον, — τὸ μέγα (διαμένων) ...a'kh, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ τῆς Βουσιρίδος Ὀσίριδος - Ἀνδζετὶ ('Α ρ. 5 5 ἰδὲ 'Α ρ. 4 4) ὡς μομίας, φέροντος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ στέμμα — «ἀτεφού», κρατοῦντος ἀνά χεῖρας τὸ μαστίγιον («νεχαχά») καὶ τὸ σκῆπτρον («χεκά»), σύμβολα τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς δυνάμεως. Ἡ ἐπιγραφή: *ws'ir - a'ndj.tj khn.tj h'bj.t* «Ὁ Ὅσιρις - Ἀνδζετὶ (Βουσιρίτης Νομός) καὶ Χεντὶ - Χεβίτ (ὁ πρῶτος Χεβίτ) = Ἰσιδόπολις», ὅπισθεν αὐτοῦ ἡ θεὰ Ἰσις ('Α ρ. 5 6 ἰδὲ 'Α ρ. 4 5)· ἡ ἐπιγραφή *is'.t nb.t h'bj.t* «Ἰσις, ἡ κυρία τῆς Χεβίτ», καὶ ὁ θεὸς Χωρνεδζατέφ ('Α ρ. 5 7 ἰδὲ 'Α ρ. 4 6) μὲ κεφαλὴν ἱέρακος· ἡ ἐπιγραφή: *h'r.w - ndj - itf h'bj.t* «Χωρνεδζατέφ (Ἔρως ὁ ἐκδικητὴς τοῦ πατρὸς του), (ὁ κύριος) τῆς Χεβίτ».

Μετὰ τὴν μακρὰν περιγραφὴν τῶν παραστάσεων καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐπιγραφῶν ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα τί ἐσήμαινε τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν θεῶν, παρατεταγμένον ἐπὶ τοῦ σώματος μιᾶς ἀπλῆς ἱερείας. Προωρίζετο νὰ προστατεύῃ προφανῶς τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον παριστάνεται διὰ τοῦ ἀγάλματος. Κάθε μία ἀπὸ τὰς θεότητας ἐγένετο ἀλη-

(Ἰσως αἰγ. «Νετερού» ἰδὲ 'Α ρ. 4 3)· Ἰσις δὲ ἐστὶ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν Δημήτηρ, τρίτα δ' ἐς Σάιν πόλιν (αἰγ. «Σάιν» σημ. Σά Ἐλ Χάγκαρ («ἡ Σάις τοῦ λίθου») τῇ Ἀθηναίῃ (Νηθ) πανηγυρίζουσι, τέταρτα δὲ ἐς Ἡλίου πόλιν (Ἰωνούπολις δηλ. «ἡ πόλις τοῦ Ρᾶ») (= Ἡλιούπολις) σημ. Ματαρίγια) τῷ Ἡλίῳ (Ρᾶ-Χωραχτὶ ἰδὲ 'Α ρ. 3, 2 3, 5 1), πέμπτα δὲ ἐς Βουτοῦν πόλιν (δηλ. «ἡ πόλις τῆς θεᾶς Βουτῶ») σημ. Κόμ Ἐλ Φαράιν) τῇ Λητοῖ (Οὐαδζίτ ἰδὲ 'Α ρ. 4 8). Ἑκτα δὲ ἐς Πάπρημιν πόλιν (Πάπρημις, ἡ μητρόπολις τοῦ Παπρημίτου νομοῦ ἐπὶ τοῦ Δέλτα (Πηλούσιον;) τῆς Αἰγύπτου βλ. SOURDILLE, Voyage d'Hérodote, σ. 90 καὶ κλπ.) τῷ Ἀρεῖ (Ἄνχουρις ἰδὲ 'Α ρ. 1 8), υἱὸς τοῦ Ρᾶ;). Καὶ ΗΡΟΔ. II 156: «Αἰγυπτιστὶ δὲ Ἀπόλλων μὲν Ἔρως ('Α ρ. 1 8, 4 5, 5 7), Δημήτηρ δὲ Ἰσις ('Α ρ. 1 8, 4 5, 5 6), Ἀρτεμις δὲ Βούβαστις (Βάστις)».

θής φύλαξ της Τακουσίτ. Θα έπρωτιμούσαμεν βεβαίως ἀντὶ τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν θεϊκῶν παραστάσεων ἐν ἱστορικὸν κείμενον τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς επέτρεπε νὰ χρονολογήσωμεν (ιδὲ σελ. 82) μετὰ βεβαιότητος τὸ περίεργον καὶ ἄκρως ἐνδιαφέρον μνημεῖον, τοῦ ὁποῖου ἐδώσαμεν τὴν περιγραφὴν. Ὅτι δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν παραστάσεων εἶναι ἡ ἐνδειξις μιᾶς εἰδικῆς εὐλαβείας πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς Κάτω Αἰγύπτου, ἰδίως πρὸς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐλατρεῦντο εἰς τοὺς «Ἀνατολικούς Νομούς» τοῦ Δέλτα (ιδὲ εἰκ. 1).

Εἶναι πιθανὸν ἡ ἱερεία Τακουσίτ νὰ κατήγετο ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχὴν, καὶ κατὰ συνέπειαν νὰ ἔζησε ἐκεῖ ἐνθα εὐρέθη καὶ τὸ ἄγαλμά της. Θὰ ἦτο σύγχρονος καὶ ὑποτελής τῶν Βουβαστιτῶν (Λιβύων) βασιλέων, οἱ ὁποῖοι διεδέχθησαν τὰς μεγάλας θηβαϊκὰς δυναστείας. Ἡ ἀνάμιξις τῶν θηβαϊκῶν θρησκευμάτων μετὰ τῶν θρησκευμάτων τῆς Χώρας τοῦ Δέλτα φαίνεται νὰ δεικνύη μίαν ἐποχὴν ὅπου ἡ ἀνάμνησις τῆς θηβαϊκῆς παραδόσεως δὲν εἶχεν ἀκόμη σβῆσει, καὶ μᾶς ὁδηγεῖ, ὅπως καὶ ὁ ρυθμὸς τοῦ μνημείου, εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ΚΒ'-ΚΕ' δυναστείας, ἀκριβέστερον εἰς τὸν 8ον-7ον αἰ. π.Χ. (ιδὲ Πίνακα Ἐποχῆς τοῦ Δέλτα, σελ. 82-83).

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΔΕΛΤΑ

Ἡ χρονολογία τῶν διαφορῶν Φαραώ, τοπαρχῶν ἡγεμόνων τῶν Λιβύων, τῶν Αἰθιοπῶν καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν Μαζύων (Μᾶ) τοῦ Δέλτα ἐν Αἰγύπτῳ.

Λιβυκή καὶ Αἰθιοπική περίοδος

Κ Α' Δυναστεία, Τανιτική (10ος-9ος αἰ. π.Χ.)

Νεσβανεδζεδὶτ (Σμένδης) (Α').

Νεσβανεδζεδὶτ (Σμένδης) (Β').

Ἀνώνμος. Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαζύων (9ος αἰ. π.Χ.)¹.

1. BOTHMER καὶ KEITH, The Brooklyn Museum, Brooklyn, N.Y. 1970, 62-63, FAZZINI, Miscellanea Wilbouriana — 1 (1972), 68, εἰκ. 39 Ἀγαλμάτων τοῦ Νεσβανεδζεδὶτ (ΚΒ' Δυν., 900 π.Χ.). Μ. Μπούκλυν Ν.Υ., ΗΠΑ, ἀρ. 37.344Ε.

Ἀκανουασά (Ἀκυνός) (i) καὶ Ἀκανουασά (ii) (9ος; ἢ 6ος αἰ. π.Χ.)².

Κ Β' Δυναστεία, Λιβυκή (Βουβαστική Περίοδος, 9ος-7ος αἰ. π.Χ.)

Οἱ Λίβυες, αἱ Λίβυσσαι καὶ οἱ Μάξυες (Μᾶ) κλπ.³

Μπουγιουβαβά.

Μανασών, ὁ υἱὸς τοῦ Λίβυος Μπουγιουβαβά. Ὁ θεϊκὸς πατήρ, ἡγεμὼν καὶ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαζύων.

Ναβνασί } Οἱ ἔγγονοι τοῦ Μπουγιουβαβά.
Παῖχοντι } Οἱ θεϊκοὶ πατέρες, ἡγεμόνες
Σεσώγχης (Α') } καὶ μεγάλοι ἀρχηγοὶ τῶν Μα-
Νάμλωθις (Α')⁴ } ζύων

Σεσώγχης Α' (935-914), ὁ υἱὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μαζύων, Νάμλώθιος (Α')⁵.

Ὁσόρχων Α' (914-874)⁶ καὶ Ὁσόρχων Β' (860-837)⁷.

Τακέλωθις Β' καὶ Καρομαμά (837-813).

Σεσώγχης Γ' (822-770), ὁ υἱὸς τοῦ Τακελώθιος Β'.

Πεδίησις, ὁ υἱὸς τοῦ Τακελώθιος (Β'). Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαζύων.

2. Μ. Καῖρου ΚΑ'-ΚΣΤ'; Δυν., ἐκ Σαμανούντ (πρβ. ASAE 39, 1939, 33 (RT 16, 1894, 126)).

3. «Μάξυες» (πρβ. ΗΡΟΔ. IV 191, Π. ΜΠΕΝΟΥΑ, Ἀτλαντὶς 89).

4. H. G. WUNDERLICH, The Secret of Crete (1975) 301 κέ.

5. Σεσώγχης. Φαραὼ τῆς Αἰγύπτου, ἐπελθὼν κατὰ τοῦ Ροβοάμ (929 π.Χ.), νικήσας αὐτόν, καὶ διαρπάσας τοὺς θησαυροὺς τῶν Ἱεροσολύμων ἐκ τῶν ἀνακτόρων καὶ τοῦ ναοῦ 925 π.Χ. ταῦτα ἰδὼν ὁ Ἱεροβοάμ (929 π.Χ.), ἐκλείσσε μετ' αὐτοῦ εἰρήνην καὶ οὕτως ἔσωσεν οὐ μόνον ἑαυτὸν τῆς αἰσχύνης, ἀλλὰ καὶ τὸν τόπον τῆς διαρπάγης (Α' Βασίλ. XI 40, XIV 25-26, Β' Χρον. XII 2-9).

Ὁ Σεσώγχης οὗτος ὑποτίθεται ὡς Σεσώγχης ὁ Α' Φαραὼ τῆς ΚΒ' Δυν. τῆς Αἰγύπτου, ὁ ἐκθρονίσας τὴν δυναστείαν, πρὸς ἣν ἐγάμβρευν ὁ Σολομών (Α' Βασίλ. III 1), καὶ πολλὰς καθυποτάξας χώρας ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, τῶν ἐν Καρνάκ τῆς Αἰγύπτου Ἀνακτόρων, ὁ Σεσώγχης οὗτος παρίσταται σύρων τοὺς αἰχμαλώτους βασιλεῖς ἐνώπιον τῶν θεῶν αὐτοῦ πρὸς δέ, ἐκάστη τῶν ὑποτεταγμένων αὐτῷ χωρῶν εἰκονίζεται ἐπ' αὐτῶν μετὰ τοῦ ἀνήκοντος αὐτῇ ὀνόματος ἐν δὲ τούτοις φέρεται καὶ ἡ φράσις *jwddh-ma'rk* «Ἰούδα - Μαλέκ» (Ἰούδας ὁ βασιλεὺς) ὁ βασιλεὺς τῆς χώρας Ἰουδαίας. (Πρβ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Λεξ. τῶν Ἀγ. Γραφῶν 6 911).

6. BOTHMER καὶ KEITH, The Brooklyn Museum 58-69.

7. Τ. Δ. ΝΕΡΟΥΤΣΟΣ, Ἀθῆναιον, I, 1872-73, 235.

Τακέλωθις (γ'), ὁ υἱὸς τοῦ Σεσώγγιος Γ'. Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων (;).

Χατιχενκέρ. Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Λιβύων καὶ τῶν Μαξύων.

Νεσχεβίτ (;). Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων καὶ τῆς Μένδεως.

Ἰουφερό. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων καὶ τῆς Φαρβαίτου.

Χώρηαχτ (α'), ὁ υἱὸς τοῦ Νεσχεβίτ (;). Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων καὶ τῆς Μένδεως¹.

Κ Γ' Δυναστεία (Λιβυκὴ Περίοδος, 8ος-7ος αἰ. π. Χ.)

Τέφναχτ. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Σεβεννύτου ἢ Ἰσιδοπόλεως (Νετερού) ἐν Δέλτα.

Ὁσόρχων. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων.

Σεσώγγις (ε'). Ὁ ἡγεμὼν τῆς Βουσίριδος (Δζε-δού) καὶ ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων.

Τέφναχτ (Α'), ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῶν Μαξύων.

Μερκανεσού. Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων(;).

Πατζενφί. Ὁ ἡγεμὼν («χατιά») τῆς πόλεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Δέλτα (Πέρ - Σωπδού) καὶ ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων.

Δζεδαμωνεφάγχ. Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων καὶ τῆς Μένδεως.

Παμά. Ὁ ἡγεμὼν («χατιά») τῆς Βουσίριδος καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων.

Ναχθωρασενού. Ὁ ἡγεμὼν («χατιά») καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων.

Πενταούρτ.

Πεντιβεχεννού } Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Μαξύων.

Νεσνακεδί

Κ Δ' Δυναστεία (Αἰθιοπικὴ Περίοδος, 7ος αἰ. π. Χ.).

Τέφναχτ Α', Σεφσερά (727-720). Ὁ ἡγεμὼν τῆς Σαΐδος ἐν Δέλτα (βλ. Στήλην ἐξ ἀσβεστολίθου ἐν Ἀθήναις Ἐθν. Μ. ΑΝΕ 32)².

1. The Brooklyn Museum Annual IX, 1967-68, 55, Ägyptische Kunst aus dem Brooklyn Museum (1976) 63. Στήλη ἐξ ἀσβεστολίθου τοῦ Χωρνάχτ. (Ἐποχὴ τοῦ Σεσώγγιος Γ' ΚΒ' Δυν., 800 π.Χ.). Ἐκ Μένδεως. Συλλ. Ch. Edw. Wilbour, M. Μπούκλυν, Ν.Υ. Ἀρ. 67.118.

2. BOUFIDES, Slg. Ägypt. Alt. 1940, 8-9 ἀρ. 32, KITCHEN, The 3rd Int. Per. in Egypt σ. 104 σημ. 104, σ. 138 καὶ 112 σημ. 240.

Αἰθιοπικὴ καὶ Σαΐτικὴ περίοδος

Κ Ε' Δυναστεία, Αἰθιοπικὴ (Κουσιτικὴ Περίοδος, 7ος-6ος αἰ. π. Χ.)

Κάστα ὁ Κουσίτης (Τακάς «ἡ χώρα τοῦ Κούς») (7ος αἰ. π.Χ.), ὁ υἱὸς τοῦ Πιάγχι (ii)³.

Ὁ Μελαμφός Πιάγχι (7ος αἰ. π.Χ.), ὁ υἱὸς τοῦ Κάστα καὶ τῆς Πεβατμά. Ὁ Φαραὼ τῆς Νάπατα. Βλ. «Στήλη τοῦ Πιάγχι» τῆς ΚΕ' Δυναστείας, 728 π.Χ. Ἐκ Γκέμπελ - Μπαρκάλ (Μ. Καίρου ἀρ. 937)⁴.

Τακουσίτ (Αἰθιοπίσσα) ἢ Κουσίτη, ἡ θυγάτηρ τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῶν Μαξύων («οὔρ - ἄα Μᾶ»), Ἀκανουασά (iii) (7ος αἰ. π.Χ.). Ἡ ἡγεμονίς; — ἱέρεια («χαττά; — οὐαβίτ») τῆς «Ἀνδζετί» (Βουσίριδος) (Ν. 9α), τῆς «Χέβιτ - Νετερού» (Ἰσιδοπόλεως) (Ν. 12α), τῆς Σμαβεχουδετιπόλεως (Ν. 17α), τῆς Βουβάστεως (Ν. 18α)⁵.

Ἀκανουασά (α') (7ος αἰ. π.Χ.). Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων καὶ τῆς Σεβεννύτου⁶.

Ἀκανουασά (iv καὶ v). Οἱ μεγάλοι ἀρχηγοὶ τῶν Μαξύων⁷.

Ταχάρκα (689-664).

Ἀκανουασά (β') (6ος αἰ. π.Χ.). Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Μαξύων καὶ τῆς Σεβεννύτου.

Κ ΣΤ' Δυναστεία (Σαΐτικὴ Περίοδος, 6ος-5ος αἰ. π. Χ.)

Ἀκανουασά (vi)⁸.

3. BOUFIDES, AAA III 2, 1970, 276.

4. W. Y. ADAMS, Nubia. Corridor to Africa (1977) 261, πλν. XII.

5. Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 80, σημ. 3.

6. W. W. HALLO - W. K. SIMPSON, The Ancient Near East. A History (1971) 290, KITCHEN, The 3rd Int. Period in Egypt (1100-650 B.C.), (1973), 326, 328, 356, 360, Tables 15, 22 B.

7. Μ. Καίρου, ΚΕ'-ΚΣΤ' Δυν., ἐκ Μεντίνετ Χαμποῦ (πρβ. Α. MARIETTE-BEY, Notice des Princ. Mon. du M. Boulaq, Le Caire (1876) 214, ἀρ. 580, DARESSY, Stat. (GC 28-29 ἀρ. 38-238).

8. Χαλκοῦν ἀγαλμάτιον τῆς θεᾶς τοῦ Δέλτα, Οὐαδζίτ (ΚΣΤ' Δυν., 663-525 π.Χ.). Ἐπιγραφή: *wadji.t r-di a'nhk ia.t-ka-n-wa-sha sa p-dj-imn* «Ἦ, Οὐαδζίτ, πρόσφερε ζώην εἰς τὸν Ἀκανουασά, υἱὸν τοῦ Πεδιαμών». Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Ν.Υ., ΗΠΑ, ἀρ. εὐρ. Acc. 35.9.2 (πρβ. LUDLOW BULL, B. Metr. M. 30, 1935, ἀρ. 7, σ. 144, εἰκ. 4).

ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΑΙ ΘΕΟΤΗΤΕΣ

Ἀθώρ (Ἀφροδίτη ἰδὲ Ἀστάρτη). Ἡ θυγάτηρ τοῦ Ρᾶ, γυνὴ τοῦ Ὡρου καὶ μήτηρ τοῦ Ἀχί. Ἦτο ἡ θεὰ τῆς χαρᾶς, τοῦ ἔρωτος καὶ ἡ κυρία τῆς Γυναικοπόλεως (N. 3 α), τῆς Τεντύριδος (N. 6 β), κλπ. (N. 7 β, 10 β, 14 β, 21 β, 22 β), τοῦ Σινᾶ.

Ἀθώρ - Ἰσις. Ἡ θεὰ (N. 22 β).

Ἀθώρ - Μαάτ. Ἡ θεὰ. Ἡ θυγάτηρ τοῦ Ρᾶ (Ρᾶ - Χωραχτί).

Ἀθώρ - Σάχμιτ - Βάστιτ. Ἡ θεὰ. Ἰδὲ Ἀθώρ - Σκαραβαία (;).

Ἀθώρ - Σκαραβαία (Ἀ ρ. 24). Ἡ θεὰ. Ἰδὲ Ἀθώρ - Μαάτ (;).

Αἰουσασίτ. Ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Ἀτοῦμ καὶ ἡ δευτέρα σύζυγος τοῦ Χωραχτί. Ἦτο ἡ θεὰ τῆς Ἰωνουπόλεως.

Ἀμεντί («ἡ δυτική» δηλ. Ἀδης). Ἡ θεὰ τῆς Δύσεως (τοῦ Λιβυκοῦ Νομοῦ) (N. 3 α). Ἰδὲ Ἀπις.

Ἀμμεν, Ἀμμων - Ρᾶ (κοπτ. amun «Ἀμούν» («κεκριμένος»), ἄσσυρ. ilu - amanu «ὁ θεὸς Ἀμανού», ἔβρ. ἀραβ. mwn). α) Ἀμμων (Ἀ ρ. 2, 20, 50), ὁ μέγας Αἰγύπτιος θεὸς τῆς πρώτης τάξεως, λεγόμενος παρὰ τῶν Ἑλλήνων Ζεὺς ἢ Ζεὺς - Ἀμμων (Ἀμμων, ὁ θεὸς τῶν Αἰγυπτίων καὶ Λιβύων, ταυτισθεὶς μετέπειτα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων μετὰ τοῦ Διός). Ὁ υἱὸς τοῦ Ρᾶ (Χωραχτί) καὶ τῆς Βάστιτ (;).

β) Ναός, πόλις, κατοικία τοῦ Ἀμμωνος, ἑλλην. Διόσπολις ἢ Μεγάλη (λατ. Diospolis Magna), ὡς μεταφράζουσιν οἱ Ὁ' (Ἑβδομήκοντα τῆς Βίβλου, Ναούμ III 8)· τὸ ἔβρ. «Ἀμμών», «Νώ - Ἀμμών» ἢ κατὰ παράλειψιν μόνον «Νώ»· ἐστὶ δ' ἡ πόλις αὕτη ἢ πρωτεύουσα τῆς Ἀνω Αἰγύπτου, αἱ Ἑκατόμυλοι Θῆβαι (N. 4 β) τοῦ Ὁμήρου, ὧν τὸ ἀρχαῖον μεγαλεῖον ἔτι καὶ νῦν ἐπιμαρτυροῦσι καὶ τὸν θαυμασμὸν τῶν περιηγητῶν ἀποσπῶσι τὰ ἐπιζῶντα ἐρείπια αὐτῶν, πλήρη ὄντα, μᾶλλον δὲ κεκαλυμμένα ἱερογλυφικῶν ἐπιγραφῶν, ὧν μία τις ὑποτίθεται ὡς ἰστοροῦσα τὴν ὑπὸ τοῦ Φαραῶ Σεσώγχιος πολιορκίαν Ἱεροσολύμων, περὶ τὸ 5ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ροβοάμ (Α' Βασιλ. XIV 25). Ὁ μέγιστος δὲ ναὸς τοῦ Ἀμμωνος ἦν τὸ ἐν τῇ Λιβύῃ Ὁάσει «Ἀμμώνιον» (Σιονά)· τὰ δὲ γιγάντια ἐρείπια τῶν Φαραώνων σημ. τοῦ «Λοῦξορ» (Ἑλ. Κουσῶρ ἢ Ἑλ. Ὀκσωρ ἀρχ. ἑλλην. τῆς Λυκοσούρας) καὶ τοῦ Καρνάκ (Ἑλ. Καρνάκ

εἰσὶν ἄψευδεῖς μάρτυρες τῆς πολυτελείας καὶ μεγαλοπρεπείας, μεθ' ἧς ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς - Ἀμμων ἐν Αἰγύπτῳ (N. 6 α, 17 α, 4 β, 2 γ, 3 γ).

Ἀνδζετί (Ὁσιρις - Ἀνδζετί) (Ἀ ρ. 44, 55). Ὁ θεὸς τῆς Βουσίριδος (Περ - Ἀνδζετί) ἐν τῷ Δέλτα (N. 9 α).

Ἀνουβις. Ὁ υἱὸς τοῦ Σήθ καὶ τῆς Νέφθυος. Ἦτο ὁ θωοκέφαλος θεὸς τῶν νεκρῶν καὶ ὁδηγὸς τῶν ψυχῶν, τῆς Λυκοπόλεως (N. 13 β), τῆς Κυνοπόλεως (N. 17 β) κλπ. (N. 18 β).

Ἀνουβις - Χεντισεχνετερον (ἄῤῥανουβις, ὁ ἀρχηγὸς τῆς αἰθούσης τοῦ θεοῦ) (Ἀ ρ. 13). Ὁ θωοκέφαλος θεὸς (εἷς τῶν θεῶν ἢ δαιμόνων).

Ἀνουκίτ (Ἀνουκίς). Ἡ σύζυγος τοῦ Χνούμ. Ἦτο ἡ θεὰ τοῦ καταρράκτου (Ἀσσουάν) καὶ τῆς νήσου Σίχεϊλ (N. 1 β).

Ἀνταῖος (Μορφὴ τοῦ Ὡρου). Ὁ υἱὸς τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Γῆς, ὁ ἡγεμὼν τῆς Λιβύης καὶ τῆς Αἰθιοπίας (Διόδ. Βιβλ. I 21, IV 17). Ἦτο ὁ ἱερακοκέφαλος θεὸς τῆς Ἀνταίουπόλεως (N. 10 β).

Ἀντί («ὁ ἱπτάμενος ἱέραξ» ἰδὲ N. 18 β). Ὁ θεὸς τῆς Ἱερακουπόλεως (Περ - Ἀντί) (;) (N. 12 β).

Ἀνχουρις (Ὀνουρις, Ἀρης βλ. Ἡροδ. II 63) (Ἀ ρ. 18, 39). Ὁ θεὸς τῆς Θῆνης (N. 8 β) καὶ τῆς Σεβεννύτου (N. 11 α ἢ 12 α).

Ἀντί («ὁ ἱπτάμενος ἱέραξ» ἰδὲ N. 18 β). Ὁ θεὸς τῆς Ἱερακουπόλεως (Περ - Ἀντί) (;) (N. 12 β).

Ἀνχουρις (Ὀνουρις, Ἀρης βλ. Ἡροδ. II 63) (Ἀ ρ. 18, 39). Ὁ θεὸς τῆς Θῆνης (N. 8 β) καὶ τῆς Σεβεννύτου (N. 11 α ἢ 12 α).

Ἀπις (Χάπι). Ὁ θεὸς τοῦ Ἀπιοῦ (Λιβυκοῦ Νομοῦ) ἢ τῆς Γυναικοπόλεως (;) (N. 3 α). Ἰδὲ Ἀμεντί.

Ἀριενφ-δζεσεφού. Ὁ ἀνθρωποκέφαλος θεὸς ἢ εἷς τῶν (τεσσάρων δαιμόνων ἐγγόνων τοῦ Ὡρου, κλπ.

Ἀρποκράτης. Ἰδὲ Χωρπαχρέδ.

Ἀρσάφης. Ὁ κριοκέφαλος θεὸς τῆς Ἡρακλειοπόλεως (N. 20 β), κλπ. (N. 19 β);).

Ἀρσνουφίς («ὁ ἀγαθὸς σύντροφος»). Ὁ υἱὸς τοῦ Ρᾶ καὶ τῆς Βάστιτ. Ἦτο ὁ θεὸς τῆς νήσου Βιγρὲ καὶ Φιλῶν (Νουβίας).

Ἀστάρτη (μεσοποτ. Ἰστάρ, ἔβρ. Ἀσταρώθ,

έλλην. Ἀφροδίτη ἰδὲ Ἀθώρ). Ἡ θεὰ τῶν Σύρων καὶ τῶν Φοινίκων.

Ἀτοῦμ (Τοῦμ) (Ἀ ρ. 3 1). Ὁ υἱὸς τοῦ Ρᾶ καὶ ὁ πρῶτος σύζυγος τῆς Αἰουσασίτ ἢ Νέβιτ-Χοτεπίτ καὶ Τεμίτ. Ἦτο ὁ μέγας θεὸς τῆς Ἐννεάδος («Ψεδζίτ») Ἰωνουπόλεως (Ἡλιουπόλεως) ἐν Δέλτα (N. 13 α), τῆς Ἡρωποπόλεως (Πάτουμος, Πιθώμ) (N. 8 α), κλπ. (N. 12 α) καὶ ὁ πρῶτος τῆς ζωῆς τοῦ θεοῦ Ἀνθρώπου, ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου (οὐρανοῦ καὶ γῆς).

Ρᾶ

Ἀτοῦμ ἢ Φθᾶ

(Ἰωνούπολις) (Μέμφις)

Σοῦ καὶ Τεφνούτ

Γέβ καὶ Νούτ

Ὅσιρις καὶ Ἰσις Σήθ καὶ Νέφθους

Αἱ θεότητες τῆς Ἐννεάδος τῆς Ἰωνουπόλεως καὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ Ὅσιριδος.

Ἀτοῦμ - Χεπρί (Ἀτοῦμ - Χεπρί - Ρᾶ «Ἀτοῦμ καὶ ὁ θεὸς Σκαραβαῖος — ἡ μορφὴ τοῦ Ρᾶ») (Ἀ ρ. 3 1 καὶ 3 2, III α).

Ἀχί («ὁ παίκτης τοῦ σείστρου»). Ὁ υἱὸς τῆς Ἀθώρ. Ἦτο ὁ θεὸς (N. 2 β, 6 β).

Βανεβδζεδὶτ (Ὅσιρις - Βανεβδζεδὶτ «ὁ Ὅσιρις (ὁ Κριός), — ἡ ψυχὴ τοῦ κυρίου τῆς Δζεδὶτ»). Ὁ κριοκέφαλος θεὸς τῆς Μένδεως ἐν τῷ Δέλτα (ἀσσυρ. alu - b / pi - in - didi «ἡ χώρα τῆς Βινδιδίν», ἑλλην. Ἐσβενδητίς). Ἰδὲ Βαδζεδὶτ (Ἀ ρ. 1 4).

Βάστιτ (Βούβαστις, Ἀρτεμῖς). Ἡ θυγάτηρ τοῦ Ὅσιριδος καὶ τῆς Ἰσιδος, ἀδελφὴ τῆς Σάχμιτ (;) καὶ σύζυγος τοῦ Χωρχεκενού. Ἦτο ἡ μεγάλη θεὰ τῆς Βουβάστεως, πόλεως τοῦ ἀνατολικοῦ Δέλτα (N. 18 α), κλπ., τῆς χαρᾶς, εὐθυμίας καὶ πυρός, παρίσταται δ' ἔχουσα κεφαλὴν ἀνθρώπου, γαλῆς καὶ κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς σείστρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς αἰγίδα. Ὁ Ἡρόδοτος, ταυτίζων ταύτην πρὸς τὴν Ἀρτεμιν, περιγράφει τὰς πρὸς τιμὴν αὐτῆς τελουμένας ὀργιαστικὰς ἐορτάς. Ὁ Ἑλβετὸς αἰγυπτιολόγος Edouard Henri Naville ἀνεκάλυψε τῷ 1888-1889 τὸν παρὰ τὸ σημερινὸν Ζαγκαζίγκιον ναὸν τῆς, οὕτως τὴν οἰκοδομὴν ἤρχισαν ὁ Χέοψ καὶ ὁ Χεφρήν, ἔκτοτε δὲ ἐπεσκευάσαν ὁ Ραμσής Β' καὶ ὁ Νεκτανεβῆ. Παρὰ τὸν

ναὸν τῆς ἦτο νεκροταφεῖον γαλῶν, ὧν πλεῖσται μομίαι ἀνεκαλύφθησαν, ὡς ἐπίσης καὶ θαυμάσια ὁμοιώματα χαλκᾶ ἢ λίθινα τοῦ ἱεροῦ τούτου ζώου.

Βούβαστις. Ἰδὲ Βάστιτ.

Βουτώ. Ἰδὲ Οὐαδζίτ.

Γέβ (Ἀ ρ. 3 5). Ὁ υἱὸς τοῦ Σοῦ καὶ τῆς Τεφνούτ, πατὴρ τοῦ Ὅσιριδος, τῆς Ἰσιδος, τοῦ Σήθ καὶ τῆς Νέφθους, σύζυγος τῆς Νούτ. Ἦτο ὁ θεὸς τῆς γῆς.

Γύψ. Ἰδὲ Νεχαβίτ, Σαχμιτ - Νεχαβίτ - Οὐαδζίτ.

Δελφίν (Ἰχθύς). Ἰδὲ Χατμεχίτ.

Δζεδ (Ἀ ρ. 5). Σύμβολον τοῦ ἱεροῦ στύλου (τοῦ Ὅσιριδος).

Δζεχούτι. Ἰδὲ Θώθ, Ἰβις, Ἰβιοκέφαλος.

Θώθ (Δζεχούτι, Ἑρμῆς). Ὁ υἱὸς τοῦ Ρᾶ ἢ Γέβ, αἱ σύζυγοι τῆς Σεσάτ καὶ τῆς Νεχμαουίτ. Ἦτο ὁ ἰβιοκέφαλος ἢ πίθηκος (βαβουίνος) θεὸς τῶν ἐπιστημῶν, κλπ. καὶ τῆς μεγάλης Ἑρμουπόλεως (Ἀσμουνέιν) (N. 15 β), τῆς μικρᾶς Ἑρμουπόλεως (Δαμαγχούρ) (N. 15 α₁) ἢ Βακλίγα (N. 15 α₂) τοῦ Δέλτα (Ἀ ρ. 7).

Θώς (Κύων ἢ Λύκος). Ἰδὲ Ἀνουβις, Ἀνουβις - Χεντισεχνετερού.

Ἰβιοκέφαλος. Ὁ θεὸς (εἷς τῶν θεῶν ἢ δαιμόνων). Ἐπιγραφή: «χεπρί»;

Ἰβις. Ἰδὲ Θώθ, Ἰβιοκέφαλος.

Ἰέραξ. Ἰδὲ Χώρ (Ὄρος).

Ἰσις (Ἀ ρ. 1 δ, 4 5, 5 6, I α, II α). Ἡ γυνὴ τοῦ Ὅσιριδος καὶ μήτηρ τοῦ Ὄρου (Ἀρσιήσιος). Ἦτο ἡ θεὰ τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ Δέλτα (Ἰσιδοπόλεως), κλπ. (N. 7 α, 13 γ).

Κυνοκέφαλος (αἰγ. «Ἀνιού», κοπτ. «Ἐν» = πίθηκος). Ὁ θεὸς τοῦ πιθήκου.

Κύων (Θώς ἢ Λύκος). Ἰδὲ Ἀνουβις.

Λαγώς. Ἰδὲ Οὐνούτ.

Λύκος (Θώς ἢ Κύων). Ἰδὲ Οὐπουαούτου.

Μαάτ. Ἡ θυγάτηρ τοῦ Ρᾶ (Ρᾶ - Χωραχτί). Ἦτο ἡ θεὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀληθείας.

Μερίτ (Ἀ ρ. 4). Ἡ θεὰ τῆς πλημμύρας.

Μερίτ (Ἀ ρ. 2 7 α β). Αἱ δύο θεαὶ τῶν μουσικῶν (ἢ αἱ δύο θεαὶ τοῦ Βορρᾶ καὶ τοῦ Νότου).

Μιν (Πᾶν). Ὁ θεὸς τοῦ Κόπτου (N. 5 β) καὶ τοῦ Πανοπόλεως (N. 9 β).

Μίνις (Ἀρμιῖσις). Ὁ λεοντοκέφαλος θεὸς (N. 10 β).

Μοῦτ ('Α ρ. 21, 52). 'Η θυγάτηρ ἢ γυνὴ τοῦ 'Αμμωνος καὶ μήτηρ τοῦ Χωνσοῦ. *Ητο ἢ θεὰ τῆς 'Ασεροῦ ἐν Θήβαις (N. 4 β).

Μωντού. 'Ο θεὸς τῶν Θηβῶν καὶ Ἑρμωνθίδος (N. 4 β), κλπ. Αἱ δύο σύζυγοι τῆς Τάνεντ ('Ανὶτ ἢ Μεσχενίτ) καὶ τῆς Ρατταουί.

Νέβιτ - Χοτεπιτ (Μορφὴ τῆς 'Αθώρ). 'Η θεὰ τῆς 'Ιωνουπόλεως, γυνὴ τοῦ 'Ατούμ.

Νεῖλος. 'Ιδὲ 'Απὶ (Χαπί).

Νετεροῦ ('Α ρ. 43). 'Ο θεὸς τοῦ Δέλτα (Βουβάστεως ἢ 'Ισιδοπόλεως) (;) (N. 18 α ἢ 12 α;).

Νεφερτοῦμ ('Α ρ. 30). 'Ο υἱὸς τοῦ Φθᾶ καὶ τῆς Σάχμιτ (Βάστιτ ἢ Πάχτιτ;). *Ητο ὁ θεὸς τοῦ λωτοῦ καὶ τῆς Μέμφιδος (N. 1 α).

Νεφερχοτέπ. 'Ο θεὸς (N. 7 β).

Νέφθυς ('Α ρ. 37, 47, I β, II β). 'Η ἀδελφὴ τοῦ 'Οσίριδος καὶ γυνὴ τοῦ Σήθ. *Ητο ἢ θεὰ τῶν νεκρῶν, κλπ. (N. 7 β).

Νεχαβίτ (Σμίθις ἢ Εἰλείθυια) ('Α ρ. 9 α β). 'Η θεὰ τῆς 'Ελ Κᾶβ (N. 3 β).

Νεχέχ ἢ Χέχ ('Α ρ. 1 ε, 26). 'Ο θεὸς τῆς αἰωνιότητος, τῆς ἑκατονταετηρίδος.

Νηῖθ ('Αθηνᾶ). 'Η θεὰ τῆς Σάιδος (N. 5 α), κλπ. (N. 4 α). Βλ. Πλάτ. Τίμ. 21 Ε.

Νοῦτ ('Α ρ. 36). 'Η θυγάτηρ τοῦ Σοῦ, τῆς Τεφνούτ, σύζυγος τοῦ Γέβ καὶ μήτηρ τοῦ 'Οσίριδος, τῆς 'Ισιδος, τοῦ Σήθ, τῆς Νέφθυς. *Ητο ἢ θεὰ τοῦ οὐρανοῦ.

'Οσιρις ('Α ρ. 1 δ, 44, 56). 'Ο υἱὸς τοῦ Γέβ καὶ τῆς Νούτ, ἀδελφὸς - πατὴρ τῆς 'Ισιδος καὶ πατὴρ τοῦ 'Ωρου ('Αρσιήσιος). *Ητο ὁ θεὸς καὶ ἀρχηγὸς τῶν δυτικῶν (τῆς Κάτω Αἰγύπτου δηλ. 'Αδου), τῆς Βουσίριδος (Πέρ - 'Ανδζετί), τῆς 'Αβύδου καὶ τῶν Φιλῶν, νήσου ἐν τῷ Νεῖλῳ, κλπ. (N. 7 α, 9 α, 16 α, 8 β).

'Οσιρις - 'Ανδζετί. 'Ιδὲ 'Ανδζετί.

'Οσιρις - 'Απις (Σάραπις). 'Ο ταυροκέφαλος θεὸς τοῦ Σεραπείου. 'Ο δεύτερος υἱὸς τοῦ Φθᾶ.

'Οσιρις - Βανεβδζεδίτ. 'Ιδὲ Βανεβδζεδίτ.

'Οσιρις - Χεντιαμεντιού. 'Ιδὲ Χεντιαμεντιού.

Οὐαδζίτ (Βουτώ, Οὐτώ) ('Α ρ. 48). 'Η θεὰ τῆς Βουτῶ ἐν τῷ Δέλτα (N. 19 α).

Οἰνούτ. 'Η λαγωοκέφαλος θεὰ τοῦ νομοῦ Ἑρμοπολίτου (N. 15 β).

Οὐπουαούτ ('Οφίς καὶ ὁδηγοὶ τῶν οὐρανίων δρόμων) ('Α ρ. 12 α β). 'Ο λυκοκέφαλος θεὸς

τοῦ πολέμου, τῆς νεκροπόλεως καὶ τῆς Λυκοπόλεως (N. 13 β).

Οὔρτ - Χεκαού. 'Η σύζυγος τοῦ Ρᾶ - Χωραχτί. *Ητο ἢ θεὰ τῆς λεαίνης.

Παῖς. 'Ιδὲ Χωρπαχρέδ ('Α ρ. 16), 'Αχί, Χωρσαμταουί ('Α ρ. 25).

Πάστιτ. 'Ιδὲ Πάχτιτ.

Πάχτιτ (Πάστιτ ἰδὲ Βάστιτ). 'Η λέαινα - θεὰ τοῦ Ἀρτέμιδος Σπέους, ἀνατολικῶς τοῦ σημερινοῦ Βενὶ - Χασσάν.

Πτάχ (Πτᾶ). 'Ιδὲ Φθᾶ.

Πτάχ - Νεφερχερί. 'Ιδὲ Φθᾶ - Νεφερχερί.

Πτερωτὸς ἡλιακὸς δίσκος. 'Ιδὲ Χωρβεχουδετί.

Πτερωτὸς σκαραβαῖος ('Α ρ. 1 α β γ). «'Ο ἱπτάμενος σκαραβαῖος». 'Ιδὲ ὁ πτερωτὸς ἡλιακὸς δίσκος τοῦ Χωρβεχουδετί.

Ρᾶ ('Ἡλιος) ('Α ρ. 3, 23, 51). 'Ο ἱερακοκέφαλος θεὸς τοῦ ἡλίου, τοῦ φωτὸς (τοῦ πατρὸς τοῦ παντός), τῆς 'Ιωνουπόλεως, κλπ. (N. 6 α, 12 α, 13 α). 'Ιδὲ Ρᾶ - Χωραχτί, Χωραχτί.

Ρᾶ - Χωραχτί ('Α ρ. 3, 23, 51). 'Ο ἱερακοκέφαλος θεός. 'Ιδὲ Χῶρ ('Ωρος).

Ρᾶ - Χωρβεχουδετί - Χωροῦρ - Χωραχτί (Ρᾶ = 'Ἡλιος - Ἀρβεχουδετί - Ἀρούρηις - Ἀραχτις) ('Α ρ. 3). 'Ο ἱερακοκέφαλος θεός. 'Ιδὲ Χῶρ ('Ωρος), Ρᾶ - Χωραχτί, Χωραχτί, Χωρμαχί, κλπ.

Σαδζεμί. 'Ο ταυροκέφαλος θεὸς τῆς ἀκοῆς.

Σάτιτ (Σάτις). 'Η θυγάτηρ ἢ σύζυγος τοῦ Χνούμ. *Ητο ἢ θεὰ τοῦ πρώτου καταρράκτου ('Ελεφαντίνης) καὶ τῆς νήσου Σίχεϊλ (N. 1 β).

Σάχμιτ (Σάχμις) ('Α ρ. 29). 'Η σύζυγος τοῦ Φθᾶ καὶ μήτηρ τοῦ Νεφερτοῦμ. *Ητο ἢ λεοντοκέφαλος θεὰ τοῦ πολέμου, τῶν συγκρούσεων καὶ τῆς Μέμφιδος (N. 1 α).

Σαχμιτί - Νεχαβίτ - Οὐαδζίτ (ἢ Νεχαβίτ καὶ ἢ Διπλῇ Οὐαδζίτ) ('Α ρ. 11). 'Η Σαχμιτί - Νεχαβίτ ἢ Νεχαβίτ (Γύψ), θεὰ τοῦ Νότου καὶ ἢ Οὐαδζίτ ἢ Βουτῶ (Κόβρας), θεὰ τοῦ Βορρᾶ. 'Ιδὲ Οὐαδζίτ ('Α ρ. 48).

Σέβεκ. 'Ο κροκοδειλοκέφαλος θεὸς τῶν ὑδάτων καὶ τῆς Φαγιούμ, Κόμ 'Ομβο, κλπ. (N. 22 β;).

Σέδ. 'Ιδὲ Χῶρσεδ.

Σελκίτ (Σελκίς). 'Η σκορπιὸς - θεὰ καὶ προστάτρια τῶν σπλάγχχνων.

Σέσατ. 'Η σύζυγος τοῦ Θῶθ. *Ητο ἢ θεὰ τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἱστορίας.

Σήθ. 'Ο θεὸς τῆς Αὐάρεως, Τάνεως (N. 14 α),

Ὁμβος (Νακάδα), κλπ. (N. 11 β). Ὁ ἀδελφός τοῦ Ὀσίριδος, κλπ.

Σιά («ἡ εὐφυΐα») (Ἀ ρ. 42). Ὁ θεός.

Σκαραβαία. Ἰδὲ Ἀθώρ - Σκαραβαία.

Σκαραβαῖος. Ἰδὲ Χεπρί.

Σού (Ἀ ρ. 33). Ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Ἀτούμ (Ἀτούμ - Χεπρί - Ρᾶ) καὶ τῆς Νεβίτ - Χοτεπίτ (ἡ τοῦ Ρᾶ καὶ τῆς Ἀθώρ (;), ὁ δίδυμος ἀδελφός - σύζυγος τῆς Τεφνούτ, πατήρ τοῦ Γέβ καὶ τῆς Νούτ. Ἦτο ὁ θεὸς τοῦ ἀέρος καὶ τῆς Λεοντοπόλεως (Τέλλ Μοκδάμ) ἢ Λητοπόλεως (;).

Σωπδού. Ὁ θεὸς τῆς Φακκούσης (τοῦ νομοῦ Ἀραβίας), κλπ. (N. 17 α, 20 α). Ἰδὲ Χώρ - Σωπδού.

Σώχαρις. Ὁ θεὸς (N. 18 β). Ἰδὲ Χώρ.

Σώχαρις. Ὁ θεὸς τῆς νεκροπόλεως Μέμφιδος (N. 1 α).

Τεφνούτ («ἡ πτύουσα») (Ἀ ρ. 34). Ἡ δίδυμη ἀδελφὴ σύζυγος τοῦ Σοῦ. Ἦτο ἡ θεὰ τῆς δροσιᾶς, τῆς βροχῆς.

Τούμ. Ἰδὲ Ἀτούμ.

Τούμ - Χεπρί. Ἰδὲ Ἀτούμ - Χεπρί.

Φθᾶ (Πτάχ, Πτᾶ) (Ἀ ρ. 28). Ὁ σύζυγος τῆς Σάχμιτ καὶ πατήρ τοῦ Νεφερούμ. Ἦτο ὁ θεὸς τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῆς Μέμφιδος (N. 1 α).

Φθᾶ - Νεφερχερί («Φθᾶ, ὁ Ὁραῖος τὸ Πρόσωπον» βλ. Lanzzone, DizME, 1883, σελ. 252-253, πίν. XCV, εἰκ. 2 λανθασμένως «Ptah-Hesiri») (Ἀ ρ. 54). Ὁ θεός.

Φθᾶ - Ρεσανεβίφ («Φθᾶ, ὁ Νότος τοῦ τείχους»). Ὁ λεοντοκέφαλος θεὸς (εἶς τῶν θεῶν ἢ δαιμόνων). Ἐπιγραφή: Φθᾶ - Ρεσανεβίφ - Ρᾶ; — Νέβ - Ἀγχ - Ταουῖ («Φθᾶ, ὁ Νότος τοῦ τείχους καὶ Ρᾶ (;), ὁ Κύριος τῶν χωρῶν τῆς ζωῆς).

Φθᾶ - Σώχαρις. Φθᾶ, ὁ μέγας θεὸς τῆς Μέμφιδος καὶ Σώχαρις, ὁ θεὸς τῶν νεκρῶν καὶ κύριος τῆς νεκροπόλεως Σωχαρείου (Σακκάρα). Ἰδὲ Σώχαρις.

Φθᾶ - Σώχαρις - Ὀσιρις (Ἀ ρ. I I I). Ὁ τρισπόστατος (τριττός) θεὸς τῆς δημιουργίας, τῶν νεκρῶν, τῆς ἀναστάσεως.

Χαπί (Ἀπίς, Νεῖλος). Ὁ θεὸς τοῦ Νείλου, τῆς Ἰωνουπόλεως (N. 14 α) (;).

Χατμεχίτ (Ἰσις - Χατμεχίτ) (Ἀ ρ. 15 - 15 α). Ἡ σύζυγος τοῦ Βανεβδζεδίτ. Ἦτο ἡ θεὰ τοῦ ἰχθύος (δελφίνος) καὶ τῆς Μένδεως ἐν τῷ Δέλ-

τα (ἰδὲ Χατεμδζεδίτ «Μενδήσιος») (N. 16 α).

Χερίτ. Ἡ σύζυγος τοῦ Χνούμ καὶ τοῦ Χώρουρ (;). Ἦτο ἡ βατραχοκέφαλος θεὰ τῆς Ἀντινοουπόλεως (Ἀντινόη).

Χεντιαμεντιού (Ὀσιρις - Χεντιαμεντιού). Ὁ λυκοκέφαλος μέγας θεὸς τοῦ πρώτου κατοίκων τῆς δύσεως (Ἄδου δηλ. Κάτω Αἰγύπτου) καὶ ὁ κύριος τῆς Ἀβύδου (N. 8 β), κλπ.

Χεπρί (Ἀ ρ. 32). Ὁ σκαραβαιοκέφαλος θεὸς τῶν μεταμορφώσεων.

Χεπρίτ. Ἰδὲ Ἀθώρ - Σκαραβαία.

Χέχ. Ἰδὲ Νεχέχ.

Χνούμ. Ὁ κριοκέφαλος θεὸς τῶν καταρρακτῶν καὶ τῆς Ἐλεφαντίνης (Ἀσσουάν) (N. 1 β), τῆς Νειλουπόλεως (N. 21 β), κλπ. (N. 16 α, 11 β, 20 β).

Χνούμ - Ὀσιρις - Βανεβδζεδίτ. Ἰδὲ Βανεβζεδίτ.

Χού («ἐκφρασις ἐξουσίας») (Ἀ ρ. 41). Ὁ θεός.

Χωνσίτ (Ἀ ρ. 19). Ἡ θεὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐν τῷ Δέλτα.

Χωνσού (Ἀ ρ. 22, 53). Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀμμωνος καὶ τῆς Μούτ. Ἦτο ὁ θεὸς τῆς σελήνης καὶ τῶν Θηβῶν (N. 4 β).

Χωνσού - Νεφερχοτέπ. Ἰδὲ Νεφερχοτέπ.

Χώρ (Ὄρος, Ἀπόλλων) (Ἀ ρ. 1, 3, 6, 25, 46, 57). Ὁ υἱὸς τοῦ Ὀσίριδος καὶ τῆς Ἰσιδος. Ἦτο ὁ ἱερακοκέφαλος θεὸς τῆς γενέσεως (ἀναγεννήσεως φύσεως), καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Νείλου, Βεχουδετί ἐν τῷ Δέλτα, Ἱερακουπόλεως, Ἀπολλινουπόλεως (Ἐδφού), κλπ. (N. 2 α, 7 α, 10 α, 11 α, 14 α, 15 α, 17 α, 19 α, 20 α, 2 β, 6 β, 7 β, 10 β, 11 β, 12 β, 3 β; 17 β, 18 β, 21 β, 4 γ, 7 γ, 10 γ, 11 γ, 12 γ). Ἰδὲ Χώρ - Οὔρ, Χωρπαχρέδ, Χωρ - σα - ισίτ, Ρᾶ - Χωραχτί.

Χώρ - Ἀβιττί («ὁ Ὄρος τῆς Ἀνατολῆς») ἢ Χώρ - Σωπδού (Ἀ ρ. 17). Ὁ θεὸς τῆς Ἀνατολῆς (Ἀραβίας) ἐν τῷ Δέλτα. Ἰδὲ Σωπδού, Χώρ - Σωπδού.

Χωραμιτέφ («Ὄρος τοῦ πατρός του (;)») (Ἀ ρ. 6).

Χωραχτί («Ὄρος ὁ ὀριζόντιος») (Ἀ ρ. 3, 23, 51). Ὁ ἱερακοκέφαλος θεὸς τοῦ Ἠλίου, τῆς Ἰωνουπόλεως (N. 2 β).

Χώρ - Βεχουδετί («ὁ Ὄρος τῆς Βεχουδετί (Ἐδφού)» (Ἀ ρ. 18). Ὁ πτερωτὸς ἡλιακὸς δίσκος,

σύμβολον τοῦ θεοῦ Pā ('Α ρ. 3). ('Υπὸ τὸ σχῆμα τοῦτο, ὁ Pā ('Ἡλιος) διατρέχει τὸν οὐράνιον θόλον, διὰ τῶν πτερύγων του, καλύπτων τὴν Γῆν. Ὁ ἡλιακὸς δίσκος εἶναι συγχρόνως δικέφαλος γύψ ἢ γυπαιός, τοῦ ὁποίου αἱ κεφαλαὶ φαίνονται ἀμφοτέρωθεν τοῦ δίσκου: αἱ θεαὶ τοῦ Βορρᾶ (Οὐαδζίτ) καὶ τοῦ Νότου (Νεχαβίτ) ('Α ρ. 9, 11).

Χῶρ - Βεχουδετὶ (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς τῆς 'Εδφού) (N. 2 β, 6 β). Ὁ θεός.

Χῶρ - Βεχουδετὶ (αὐτὸς ὁ ἀκοντιστής) (;). Ὁ θεός.

Χῶρ - Βεχουδετὶ ('Α ρ. 3). Ὁ ἱερακοκέφαλος θεὸς τῆς Περ - Βεχουδετὶ (Σμαβεχουδετιπόλεως) (N. 17 α).

Χωρμαχίς (αὐτὸ παρὰ τὸν ὀρίζοντα ὠκεανὸς) ('Α ρ. 3). Ὁ ἱερακοκέφαλος θεός. Ἰδὲ Χωραχτί, Pā - Χωραχτί.

Χωρμαχεδζὶ (αὐτὸς ὁ νικητὴς τῆς δορκάδος). Ὁ θεὸς τῆς Ἱερακουπόλεως ('Ιβίς) (N. 16 β).

Χωρμερτὶ (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς μετὰ τὰ δύο μάτια). Ὁ θεός (N. 11 α).

Χωρνεβαβτιὸν (αὐτὸς ὁ κύριος τῆς 'Ανατολῆς). Ἰδὲ Χῶρ - 'Αβιττί, Χῶρ - Σωπδού.

Χωρνεδζατέφ ('Αρενδότης, Ἀροντῶτης αὐτὸς ὁ ἐκδικητὴς (ὑπερασπιστὴς ἢ προστάτης) τοῦ πατρὸς του ('Οσίριδος)) ('Α ρ. 46, 57). Ὁ ἱερακοκέφαλος θεός καὶ κύριος τῆς Χεβίτ ('Ισιδοπόλεως ἢ τῆς Πανηγύρεως).

Χωρνονβτὶ (αὐτὸς ὁ νικητὴς τοῦ Σήθ). Ὁ θεός τῆς Ἱερακουπόλεως (;) (N. 12 β).

Χῶρουρ (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς) ('Α ρ. 3). Ὁ ἱερακοκέφαλος θεός (N. 2 α, ἰδὲ 9 β).

Χωρπαχρεδ ('Αρποκράτης αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς τὸ Παιδίον) ('Α ρ. 16). Ὁ υἱὸς τοῦ Βανεβδζεδὶτ καὶ τῆς Χατμεχίτ. Ἦτο ὁ θεὸς τῆς Μένδεως.

Χωρπαχρεδ. Ὁ θεός (N. 7 α, 19 α).

Χωρσίησις ('Αρσίησις αὐτὸς ὁ υἱὸς τῆς 'Ισιδος) ('Α ρ. 18). Ὁ ἱερακοκέφαλος θεός.

Χωρσαμταουῖ (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς, ἢ ἡ ἑνωσις τῶν δύο χωρῶν). Ὁ υἱὸς τῆς 'Αθῶρ. Ὁ θεός (N. 6 β;).

Χωρσεδ (αὐτὸς ὁ Σωτήρ).

Χῶρ - Σωπδὸν ἢ Σωπδού - Χωραβιττὶ ('Α ρ. 17). Ὁ θεός τοῦ Νομοῦ Σωπδού (αἶγ. Περ-Σωπδού αὐτὸς ὁ οἶκος τοῦ Σωπδού), ἄστυρ. alu - pisaptu «ἡ χώρα τοῦ Πισαπτού» ἢ χώρα καὶ ὁ οἶκος τοῦ Σωπδού, ἄραβ. Σάφτ 'Ελ Χιννά) καὶ ὁ Κύριος τῆς 'Ανατολῆς ('Αραβίας) ἐν τῷ Δέλτα (N. 20 α). Ἰδὲ Χωραβιττί.

Χωρσωπδού. Ἰδὲ Σωπδού.

Χωρχεκενού. Ὁ σύζυγος τῆς Βάστιτ (;). Ἦτο ὁ θεός.

Χωρχεντιαρτὶ (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς μετὰ τὰ δύο μάτια, ὁ ὁποῖος προΐσταται). Ὁ θεός (N. 2 α).

Χωρχεντιμερτιὸν (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς ἄνευ ὀφθαλμῶν) δηλ. ὁ οὐρανὸς τῆς νυκτὸς ἄνευ ἡλίου ἢ σελήνης). Ὁ ἱερακοκέφαλος θεός (εἷς τῶν θεῶν ἢ δαιμόνων).

Χωρχεντιχαττὶ (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς μετὰ τὴν κοιλίαν (θεότητα), ὁ ὁποῖος προΐσταται). Ὁ θεός τῆς 'Αθρίβεως (N. 10 α).

Χωρχεριοναδζέφ (αὐτὸς ὁ ὠκεανὸς, ὁ ἐν ἀρχῇ κύριος τοῦ ἀστρίου σκήπτρου) ('Α ρ. 6). Ὁ ἱεραξ - θεός ὠκεανῶν. Ἰδὲ Χῶρ.

ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ¹

Εἰς τὴν Φαραωνικὴν ἐποχὴν ἡ χώρα διηρεῖτο εἰς «Νομούς» — τοὺς ἐξῆς:

ΝΟΜΟΙ ²	ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΙ	ΘΕΟΤΗΤΕΣ ³
α. Κάτω Αἴγυπτος		
1. Ν. τοῦ Λευκοῦ Τείχους (ἸΑ-νέβ-Χέδζ), Μεμφίτης	Μενεφέρτ («ὄρμος ἀγαθῶν»), Μέμφις (Μένφ, Μίτ Ραχίνα)	Φθᾶ, Σαχμίτ, Νεφερτούμ (ἸΑ ρ. 28, 29, 30) ⁴
2. Ν. τοῦ Μηροῦ Βοδς (Δουα-ού), Λητοπολίτης	Χέμ («ἱερὸν τοῦ Ὁρου»), Λητό-πολις (ἸΑουσίμ)	Χωρχεντιαρτί
3. Ν. τῆς Δύσεως (ἸΑμέντ), Γυναικοπολίτης	Πέρ-Νεβίτ-ἸΑμαούτ («ὁ οἶκος τοῦ κυρίου τῶν ἸΑμαούτ»), Γυναικόπολις (ἸΑπιδ. Ν. τῆς Λιβύης) (Κόμ ἸΕλ Χίον)	ἸΑμέντι, ἸΑπιδ
4. Ν. τοῦ Μεσημβρινοῦ Στόχου (Νητθ; - Σέμα «τὰ δύο βέλη τῆς ἸΑνω Αἰγύπτου (Νητθ»), Προσωπίτης	Δζεκάπερ («ὁ οἶκος τοῦ Δζεκά»), Προσωπίς (Ζαούγια ἸΕλ Ραζίν)	Νητθ
5. Ν. τοῦ Βορείου Στόχου (Νητθ; - Μεχούτ «τὰ δύο βέλη τῆς Κάτω Αἰγύπτου (Νητθ»), Σαίτης	Σάου, Σάις (Σᾶ ἸΕλ Χάγκαρ)	Νητθ
6. Ν. τοῦ ἸΑγρίου Ταύρου (Κά-Χασού «ἡ ἐρημος τοῦ ταύρου»), Ξοίτης	Χάσου («ἡ πόλις τῆς ἐρήμου»), Ξόις (Σάχα)	Ρᾶ (ἸΑ ρ. 3) ἸΑμμων - Ρᾶ (ἸΑ ρ. 2)
7. Ν. τῆς Δυτικῆς ἸΑρπαγῆς (Ρᾶ; - ἸΑμέντι), Μετηλίτης	Πέρ-Χᾶ-Νέβ-ἸΑμέντι («ὁ οἶκος τοῦ θεοῦ Χᾶ, κυρίου τῆς δυτικῆς»), Μέτηλις (ἸΕλ ἸΑτίφ)	ἸΑσιρις, ἸΑσις, ἸΑρος ὁ Παῖς
8. Ν. τῆς ἸΑνατολικῆς ἸΑρπαγῆς (Ρᾶ; - ἸΑβτι), ἸΑρωο-πολίτης	Τζέκου («Σοκχώθ»), ἸΑρωόπολις (Τέλλ ἸΕλ Μασχούτα), Πέρ-ἸΑτούμ («Πιθώμ», «ὁ οἶκος τοῦ ἸΑτούμ»), Πάτουμος (Τέλλ ἸΕλ Ράταβα)	ἸΑτούμ
9. Ν. τοῦ ἸΑρχοντος (ἸΑνδζέτι), Βουσιρίτης	Πέρ-Οὔσιρι-Νέβ-Δζεδού (Δεδού «ὁ οἶκος τοῦ ἸΑσίριδος, κυρίου τοῦ Δζεδού»), Βούσιρις (ἸΑμπουσίρ)	ἸΑνδζέτι (ἸΑσιρις - ἸΑνδζέτι), ἸΑσις, Χωρνεδζατέφ (ἸΑρος) (ἸΑ ρ. 44, 55, 45, 56, 46, 57)

1. HELCK - OTTO, Kleines Wörterbuch der Aegyptologie (1956) 106 κέ.

2. Συντ. λέξεων «Ν» = Νόμος (ἰδὲ εἰκ. 1).

3. Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 84-88.

4. Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 77, εἰκ. 3.

10. Ν. τῆς Μαύρης Ἀγελάδος (Κέμ-Οὐρ ἢ Κᾶ-Κέμ «ὁ με-γάλος μαῦρος (ταῦρος)»), Ἀ-θριβίτης Χου-τα-χεριέβ («τὸ μέγαρον τῆς χώρας κεντρικῆς»), Ἀθριβίς (Τέλλ Ἐλ Ἀτρίμπ, Μπενχά) Χωρχεντιχαττι
11. Ν. τοῦ Σπαργανωμένου Ταύ-ρου (Καχεσέβ «χεσέβ τοῦ ταύρου»), Φαρβαίθιτης Χέσεβιτ («Σεδνού»), Φαρβαίθος (Χορμπέιτ), Κυνόπολις; Χωρμερτι
12. Ν. τοῦ Θεοῦ Μόσχου (Τζέβ-Νετερουίτ «ὁ θεὸς μόσχος τοῦ ταύρου»), Σεβεννύτης Τζέβ - Ἐν - Νέτερ («ἱερὸν τοῦ Θεοῦ»), Σεβέννυτος (Ἰσιδόπολις) (Σαμανούδ) Ἀνχουρις (Ἀ ρ. 18, 39)
13. Ν. τοῦ Πρίγκιπος (Χέκα-Ἀνδζ), Ἡλιουπολίτης Ἰωνοῦ (Ἰων, Ὡν) «ὁ στῦλος τῆς Ἰωνουπόλεως», Πέρ-Ρᾶ («ὁ οἶκος τοῦ Ἡλίου»), Ἰωνούπολις (Ἡλιούπολις) (Ἐλ Ματαρίγια, Ἀιν Ἐς Σάμς) Ἀτοῦμ (Ἀ ρ. 31), Ρᾶ καὶ Αἰ Ἐννεάδες
14. Ν. τῆς Ἀνατολικῆς Βαθμί-δος (Χενταβτί), Τανίτης Βένου (Τζέβ; - Μέχτ (Βεχουδέτι-Μέχτ) «ἱερὸν τῆς Κάτω Αἰγύπτου (τοῦ Ὄρου) ἰδὲ Ν. 2 β), Πέρ - Χῶρ - Νέβ - Μεσέντ («ὁ οἶκος τοῦ Ὄρου, κυρίου τοῦ Με-σέντ»), Τάνις (Σίδη) «Ζοᾶν (= τόπος ἐξόδου)» (Σᾶν Ἐλ Χάγκαρ) Ὄρος, Σήθ (;), Χάπι (Ἀπι = Νεῖλος) (;)
- 15αβ. Ν. τῆς Ἰβίος (Δζεχούτι = Θῶτι), Ἐρμουπολίτης Πέρ - Δζεχούτι = Θῶτι («ὁ οἶκος τοῦ Θῶθ»), Ἐρμούπολις ἢ Μικρά (Δαμαγχοῦρ ἢ Τέλλ Ἐλ Μπακλίγια (;)) Δζεχούτι (Θῶθ)
16. Ν. τοῦ Δελφίνος (Χάτμεχιτ), Μενδήσιος Πέρ-Βανεβδζεδὶτ («ὁ οἶκος τοῦ Βᾶ, κυρίου τοῦ Δζεδίτ»), Μένδης (Τέλλ Ἐλ Ρόμπα, Τμάι Ἐλ Ἀμ-διδ) Χνούμ; (Ὅσιρις - Βανεβδζε-δίτ), Χάτμεχιτ, Χωρπαχρέδ (ὁ Παῖς) (Ἀ ρ. 14, 15, 16)
17. Ν. τοῦ Θρόνου (Βεχουδέτι ἢ Σμαβεχουδέτι «τὸ ἱερὸν τοῦ Ὄρου»), Διοσπολίτης Βεχουδέτι («Σμαβεχουδετίπο-λις») ἢ Πέρ - Ἰου - Ἐν - Ἀμων («Παχνάμουις», «ὁ οἶκος τῆς νήσου τοῦ Ἀμμωνος»), Διόσπο-λις (Τέλλ Ἐλ Μπαλαμούν) Ὄρος (Σώπδου), Ἀ ρ. 17 Ἀμμων-Ρᾶ
18. Ν. τοῦ Χερουβείμ Ἀνωτέρου (Ἀμτι-Χέντι «ὁ πρίγκιψ διά-δοχος, ἄνω νομός»), Βουβα-στίτης Πέρ-Βάστιτ («ὁ οἶκος τῆς Βάσ-τιτ»), Βούβαστος ἢ Βούβαστις (Τέλλ Βάστα, Ζαγκαζίγκιον ἢ Ζαγκαζίγκ) Βάστιτ ἢ Βούβαστις

19. Ν. τοῦ Χερουβείμ Κατωτέρου Ἀμτιπεχοῦ «ὁ πρῆγκιψ διάδοχος, κάτω νομός»), Βούτικος Περ-Οὔαδζίτ («ὁ οἶκος τῆς Οὔαδζίτ»), Βούτω (Κόμ (ἢ Τέλλ) Ἐλ Φαράιν) Οὔαδζίτ ('Α ρ. 48)
20. Ν. τοῦ Ἑστεμμένου Ἱέρακος (Σωπδού) ἢ Ν. τῆς Ἀραβίας Περ-Σωπδού («ὁ οἶκος τοῦ Σωπδού»), Ἀραβία (Σάφτ Ἐλ Χίννα) Χώρ-Σώπδου (Σώπδου) ('Α ρ. 17)

β. Ἀνω Αἴγυπτος

1. Ν. τῆς Χώρας Νουβίας (Τά-Σάτιτ «ἡ γῆ τῆς Σάτιτ») Ἀβου («ἡ πόλις τῶν ἐλεφάντων»), Ἐλεφαντίνη (Ἀσσουάν) Χνούμ, Σάτιτ, Ἀνουκίτ
2. Ν. τοῦ Βάθρου Ὡρου (Οὔτζέστι - Χώρ), Ἀπολλινοπολίτης Δζέβα («τὸ ἱερὸν τῆς Ἀνω Αἰγύπτου (τοῦ Ἱέρακος)» ἰδὲ Ν. 14 α καὶ Ν. 17 α), Ἀπολλινόπολις ἢ Μεγάλη (Ἐδφού) Ὡρος (Χώρ-Βεχουδέτι, Χωραχτί), Ἀθώρ, Ἀχι ('Α ρ. 23, 24, 25) (;)
3. Ν. τῶν Δύο Πτερῶν (Νεχενίτ) Νεχενίτ, Ἱερακούπολις (Ἐλ Κόμ Ἐλ Ἀχμαρ), Νεχαβίτ, Εἰλειθυιάπολις (Ἐλ Κάμπ) Νεχαβίτ ('Α ρ. 9 α β)
4. Ν. τοῦ Σκήπτρου (Οὔασίτ), Διοσπολίτης Οὔασίτ («ἡ πόλις τοῦ σκήπτρου»), Θῆβαι, Διόσπολις ἢ Μεγάλη (Λοῦξορ «τὰ μέγαρα») Ἀμμων-Ρᾶ, Μούτ, Χώνσου ('Α ρ. 20, 21, 22, 50, 52, 53)
5. Ν. τῶν δύο Ἱεράκων (Βίκουῖ) ἢ τῶν Δύο Θεῶν (Νετερούι), Κοπτίτης Γεβτιού («ἡ πόλις τῶν καραβανίων»), Κόπτως (Κούφτ) Μῖν
6. Ν. τοῦ Κροκοδείλου (Ἁιτί ἢ Δζάμ), Τεντυρίτης Ἰούντ («ὁ στῦλος τῆς θεᾶς»), Τεντύρις (Δενδέρα) Ἀθώρ, Ὡρος (Χώρ-Βεχουδέτι), Ἀχι
7. Ν. τοῦ Ἀνακτόρου Σείστρου (Βάτ), Διοσπολίτης Βάτιου («τὸ μέγαρον τῆς θεᾶς»), Διόσπολις ἢ Μικρά (Χού) Νέφθως ('Α ρ. 37, 47) Ἀθώρ
8. Ν. τῆς Μεγάλης Γῆς (Τά-Οὔρ) ἢ τῆς Λειψανοθήκης τοῦ Ὁσίριδος - Ἀνδζέτι ('Αβ), Θινίτης Τζένι, Θίνις, Ἀβδου, Ἀβυδος (Ἐλ Ἀραμπα, Ἐλ Μάδφουνα). Χενταμέντι (Ὁσιρις - Χεντιαμεντιού)
9. Ν. τοῦ Ἱεροῦ (Χέμ ἢ Μίνου «ὁ κεραυνὸς τοῦ Μίνου»), Πανοπολίτης Μίνου, Χέμμις ἢ Πανόπολις (Ἀχμίμ) Μῖν
10. Ν. τοῦ Πρασίνου Ὁφεως (Οὔαδζίτ), Ἀνταιουπολίτης Τζέβου («ἡ πόλις τῶν δύο σανδάλων»), Ἀνταιούπολις (Κάου Ἐλ Κεμπίρ) Ὡρος (πιθανῶς Ἀνταῖος) - Μίνσις (Ἀρμίσις) Ἀθώρ
Περ-Οὔαδζίτ («ὁ οἶκος τοῦ Ὁφεως (Οὔαδζίτ)» τῆς Ἀνω Αἰγύπτου), Ἀφροδιτούπολις (Κόμ Ἰσκάου)

11. Ν. τοῦ Τυφωνείου Ζώου
(Σήθ), Ὑψηλίτης	Σασχοτέπ, Ὑψηλὶς (Σοῦντμπ)	ᾠρος - Σήθ
12. Ν. τοῦ Ὀρους Ἐχίδνης
(Δζουχέφτ) (;)	Περ-Ἀντί («ὁ οἶκος τοῦ Ἀντί»),
Ἱερακούπολις (;) (Ἐλ Ἀταου-
λάχ)	Ἀντί, ᾠρος (Χωρνούβτι)
13. Ν. τῆς Κατωτέρας Τερεβίν-
θης (Ἀτέφ-Χεντίτ), Λυκοπο-
λίτης	Σάουτ, Λυκόπολις ἡ Μεγάλη
(Ἀσσιούτ)	Οὔπουαούτ (Ἀ ρ. 1 2 α β)
14. Ν. τῆς Ἀνωτέρας Τερεβίνθης
(Ἀτέφ-Πεχούτ)	Κούσι, Κοῦσσαι (Ἐλ Κουσίγια)	Ἀθώρ
15. Ν. τοῦ Λαγώου (Οὔνιτ), Ἐρ-
μουπολίτης	Οὔνιτ («ἡ πόλις τοῦ λαγωῦ»)
Χεμούνου («ἡ πόλις τῶν 8 τοῦ
Θώθ»), Ἐρμούπολις ἡ Μεγάλη
(Ἐλ Ἀσμουνέιν)	Θώθ (Δζεχούτι) (Ἀ ρ. 7)
16. Ν. τῆς Δορκάδος (Μαχέδζ)	Χεβοίνου, Χίβις (Νίβις ἢ Ἰβίς) ἢ
Ἱερακούπολις; (Ἐλ Μίνια, Κόμ
Ἐλ Ἀχμαρ)	ᾠρος (Χωρμαχεδζι)
17. Ν. τοῦ Θώου (Ἀνουπού),
Κυνοπολίτης	Χένου, Κυνόπολις (Ἐλ Κάις, Ἐλ
Σείχ Φάδλ)	Ἀνουβις (Ἀ ρ. 1 3)
18. Ν. τοῦ Ἰπταμένου Ἱέρακος
(Ἀντί ἢ Σέπα;)	Χούτ-Βένου («τὸ μέγαρον τοῦ
φοίνικος»), Ἱππονος (Ἐλ Χίμπα)	Ἀνουβις, ᾠρος (Σώχαρις) (;)
19. Ν. τοῦ Στρεπτοῦ Στέμματος
ἢ Σκήπτρου (Οὐάβου), Ὁξυ-
ρυγίτης	Σέπερ-Μέρου, Ὁξύρυγχος (Ἐλ
Μπαχνάσα)	Ἀρσάφης (;)
20. Ν. τῆς Ἀνω Ροδοδάφνης
(Νάρτ-Χεντίτ), Ἡρακλεοπο-
λίτης	Νένου-Νεσοῦτ (Χένεν-Νεσοῦτ «ἡ
πόλις τοῦ βασιλέως παιδός»),
Ἡρακλεόπολις ἡ Μεγάλη (Ἀχνα-
σίγια Ἐλ Μεδίνια)	Ἀρσάφης, Χνούμ (;)
21. Ν. τῆς Κάτω Ροδοδάφνης
(Νάρτ - Πεχούτ), Κροκοδει-
λουπολίτης;	Σένα-Χένου (Περ-Σέβεκ «ὁ οἶκος
τοῦ κροκοδείλου (Σέβεκ)»), Κρο-
κοδειλούπολις (Νειλούπολις)
(Ἀμπουσίρ Ἐλ Μέλεκ, Μεδίνετ
Ἐλ Φαγιούμ)	Χνούμ ;
22. Ν. τῆς Μαχαίρας (Μάτενου),
Ἀφροδιτοπολίτης	Περ-Νεβίτ-Τέπ-Ἀχου («ὁ οἶκος
καὶ ἡ κυρία τῆς Τεπαχού»),
Ἀφροδιτόπολις (Ἀτφίχ)	Ἀθώρ - Ἰσις

γ. Ἄνω Νεῖλος καὶ Σουδάν

1. Ν. τοῦ Πέχ-Κενούς	ΣΤ' Καταρράκτης. Ἡ Χώρα τῆς Νότιας Μερόης (ἡ Νῆσος τῆς Μερόης)	
2. Ν. τῆς Μπαρουάτ	ΣΤ'-Ε' Καταρράκται. Μερόη (Μπεγκραουῖγια)	Ἄμμων
3. Ν. τῶν Ναπάτων	Ε'-Δ' Καταρράκται. Ναπάτα (Γκέμπελ Μπάγκαλ)	Ἄμμων
4. Ν. τοῦ Πετέν-Χερούτ	Δ'-Γ' Καταρράκται. Πόντυρις	Ἦρος
5. Ν. τοῦ Πά-Νουβσέτ	Γ' Καταρράκτης. Πνουψ	Θῶθ
6. Ν. τῆς Τά-Ουαδζίτ	Β' Καταρράκτης. Αὐτόβα (;)	
7. Ν. τοῦ Μπούχεν	Β'-Α' Καταρράκται. Βοῶν (Οὐά-δι Χάλφα)	Ἦρος
8. Ν. τοῦ Ἀτεφτζίτ	Α' Καταρράκτης. Τασίτια (;)	
9. Ν. τοῦ Νεχάου	Α' Καταρράκτης. Νόα (;)	
10. Ν. τῆς Μέχιτ	Α' Καταρράκτης. Μέαε (Μαῖαι)	Ἦρος
11. Ν. τοῦ Μαάμετ	Α' Καταρράκτης. Πρίμις (Κάσρ Ἰμπρίμ)	Ἦρος
12. Ν. τοῦ Μπάκιτ	Α' Καταρράκτης. Ἄβουγισ (Βόκ) (Κούμπαν)	Ἦρος
13. Ν. τῆς Χούτ-Χέντι	Α' Καταρράκτης. Φίλαι (Μπίλαν)	Ἰσις

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΟΥΦΙΔΗΣ

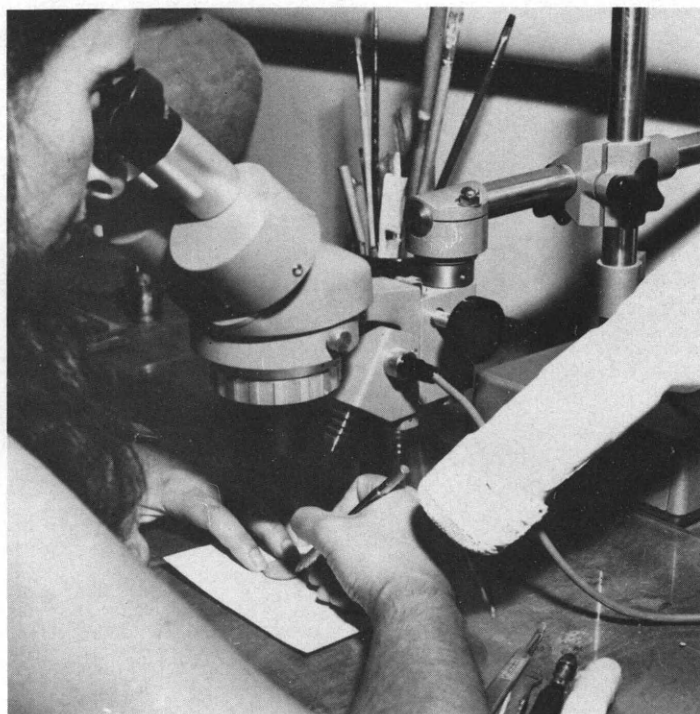
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BISSING, F. N. von, Denkm (= Denkmäler Ägyptischer Skulptur) (1906-1914), πίν. 59.
 BOSSE, K., Mensch. Fig. (=Die menschliche Figur in der Rundplastik der ägyptischen Spätzeit von der XXII. bis zur XXX. Dynastie, Ägyptologische Forschungen I (1936), 61, ἀρ. 165, πίν. XVIII.
 BOTHMER, B. V., ESLP (= Egyptian Sculpture of the Late Period) N. York, Brooklyn Museum, 1960, 114.
 BOUFIDES, Sammlung Ägyptischer Altertümer, Athen 1940, 10-12, ἀρ. 110 (πρβ. AA 1940, 121-122).
 CAPART, J., L'art égyptien: choix de documents accompagnés d'indications bibliographiques (1911) τόμ. 2, σ. 53, πίν. 189.
 FAZZINI, R. A., Miscellanea Wilbouriana I (1972) 67, σημ. 88.
 FECHHEIMER, H., Die Plastik der Ägypter (Die Kunst des Ostens her. v. W. Cohn τόμ. I) (1922) 41, πίν. 100.
 HAMANN, R., Ägyptische Kunst (1944) 284, εἰκ. 309.
 JANTZEN, U., Samos VIII, Bonn 1972, σελ. 9.

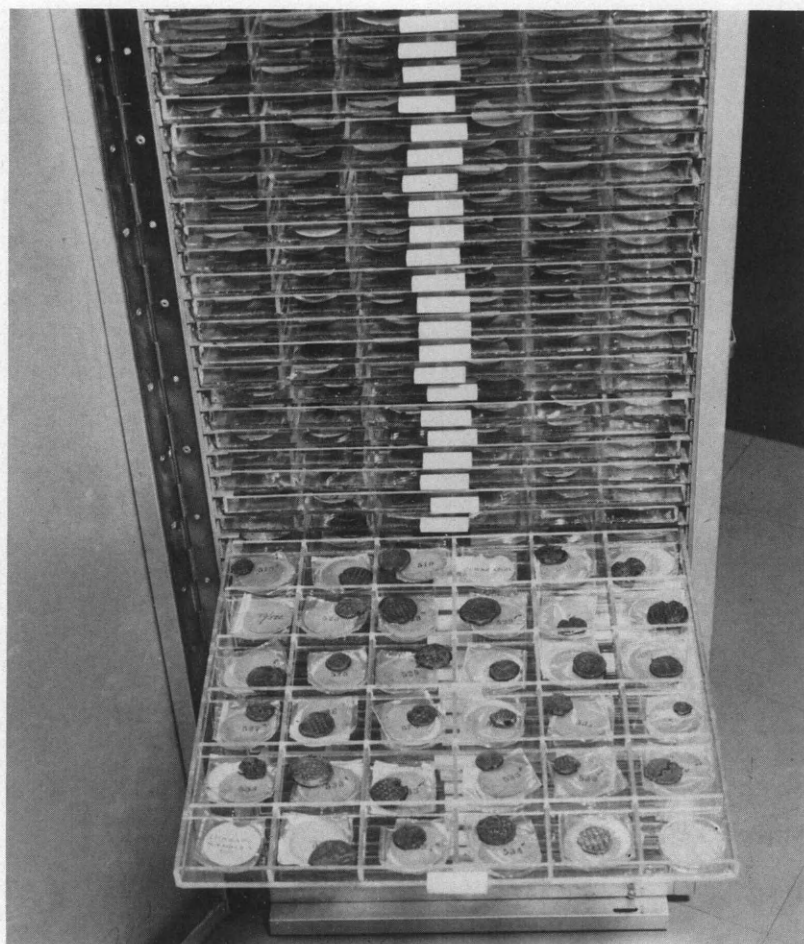
- International Art, series 21 — Orient (2) — Egypt, KADOKAWA SHOTEN (1965), 238, πίν. 70.
- KNAURS, Lexikon der Agyptischen Kultur (1960) 146.
- ΚΥΤΙΚΑΣ, Δ. και ΚΑΜΠΑΝΗΣ, Α., 'Η Αίγυπτος τῶν Φαραώ (1923) 211-212.
- ΜΑΡΑΓΚΟΣ ΤΡΥΦ., Οἱ Ἑλλήνες στὴν Αἴγυπτο. Ψαμμήτιχος Α' Φαραώ τῆς Αἰγύπτου (1936) 42.
- MASPERO, G., Statuette égyptienne de bronze incrusté d'argent, de la collection G. di Demetrio actuellement au Musée d'Athènes, Gaz. Arch. 1883, 185-191, πίν. 33-34.
- MASPERO, Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient Classique (Les premières mêlées des peuples), 1897, τ. II, 534-535, πίν. III.
- ΜΠΟΥΦΙΔΗΣ, Ν., 'Η Ιέρεια Τακουσήτ, 'Ηώς 14 (25.4. 1939), 15-17.
- ΜΠΟΥΦΙΔΗΣ Ν., 'Η Ιέρεια Τακουσήτ (1972) (πρβ. E. F. WEDGE, WLEBM = Wilbour Library of Egyptology — The Brooklyn Museum, 31 Dec. 1972, 6).
- ΜΠΟΥΦΙΔΗΣ Ν., Takoushit, Αἰγυπτιολογική Ἐφημερίς 1940-41, 1-9, πίν. 1-4, Συμπλήρωμα, Athènes 1972 (πρβ. WEDGE, WLEBM, 31 Dec. 1972, 6).
- MURRAY, M. A., Egyptian Sculpture (1930) 156, πίν. XLII. 4, σ. 195.5.
- PETRIE, W. M. F., Les arts et métiers de l'ancienne Égypte³ (trad. par J. CAPART), 1912, 1925, σελ. 120, εικ. 111-112.
- POSENER, G., Dictionnaire de la civilisation égyptienne (1959) 149.
- POULSEN, V., Ägyptische Kunst. Neues Reich und Spätzeit (Die Blauen Bücher), 1968, 86.
- PUCHSTEIN, O., Die Sammlung Demetrio in Athen, AM 7, 1882, 9-10, ἀρ. 1.
- REUTERSWÄRD, P., Studien zur Polychromie der Plastik. I. Ägypten (1958) 61, σημ. 1.
- RICHER, P., Le Nu dans l'Art (Égypte - Chaldée - Assyrie), 1925, 139, εικ. 160.
- ROEDER, Ägyptische Bronzefiguren (Staatliche Museen zu Berlin, Äg. Abt. VI) 315 και 399a, κλπ.
- RUFFLE, J., Heritage of the Pharaohs (1977) 93, εικ. 73.
- RUSSMANN, E. R., An Index to Egyptian Sculpture of the Late Period 700 B.C. to A.D. 100 (1971) 16.
- RUSSMANN, The Representation of the King in the XXVth Dynasty, MRE 3, 1974, 12.
- SMITH, W. S., The Art and Architecture of Ancient Egypt (1958) 234, πίν. 169B.
- WEIGALL, A., Ancient Egyptian Works of Art (1924) 311.
- WOLF, W., Die Kunst Ägyptens, Kohlhammer (1957), 619, εικ. 636.
- YOVOTTE, J., MIFAO (= Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire), τόμ. 66, 4 (1961), σ. 126 : 18, σ. 160 και 161, § 62.

ΠΙΝΑΚΕΣ

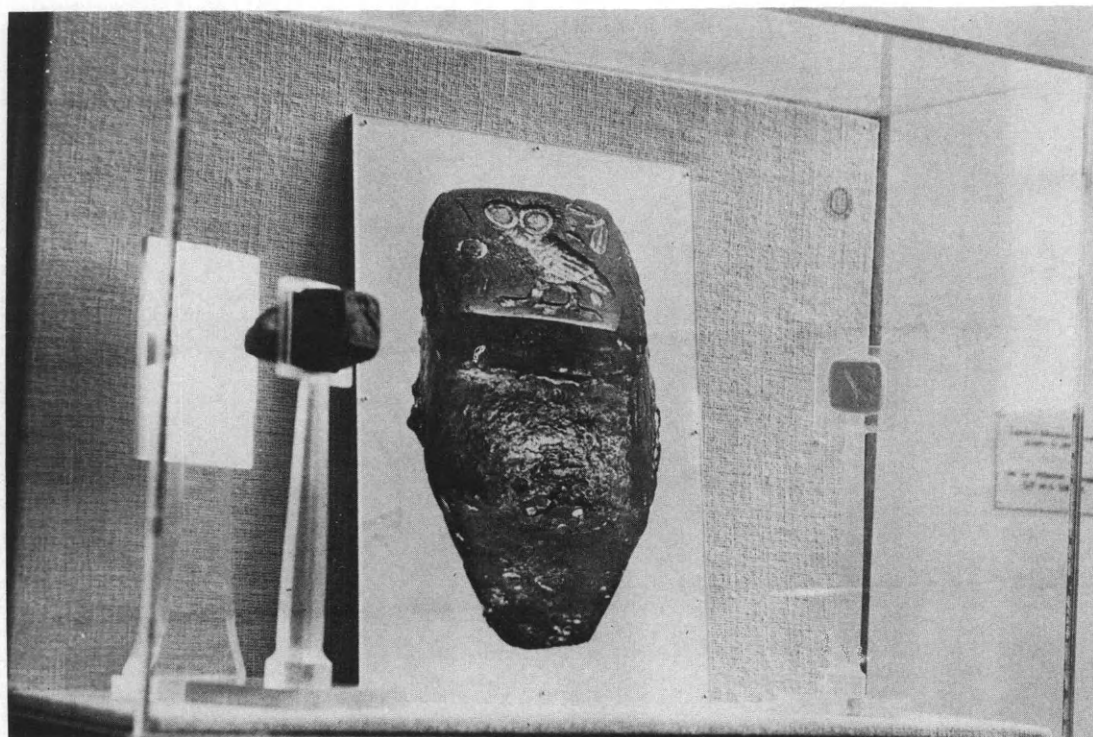
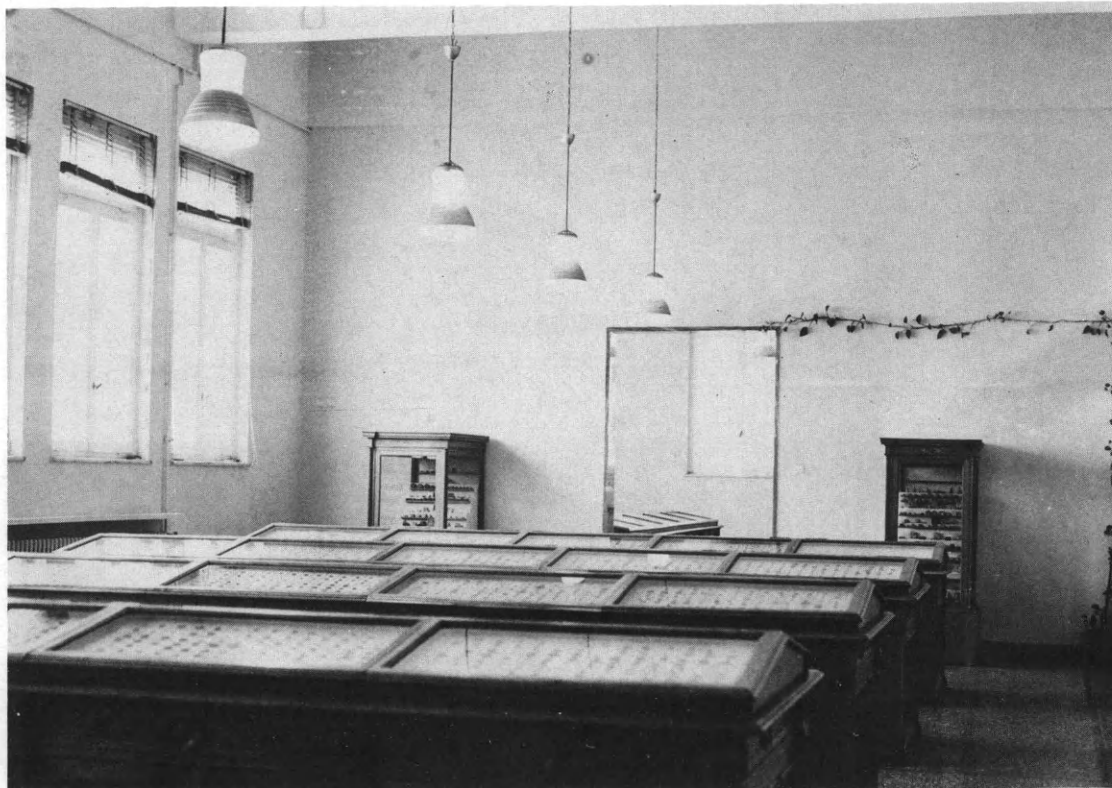
ПІНАКЕЗ

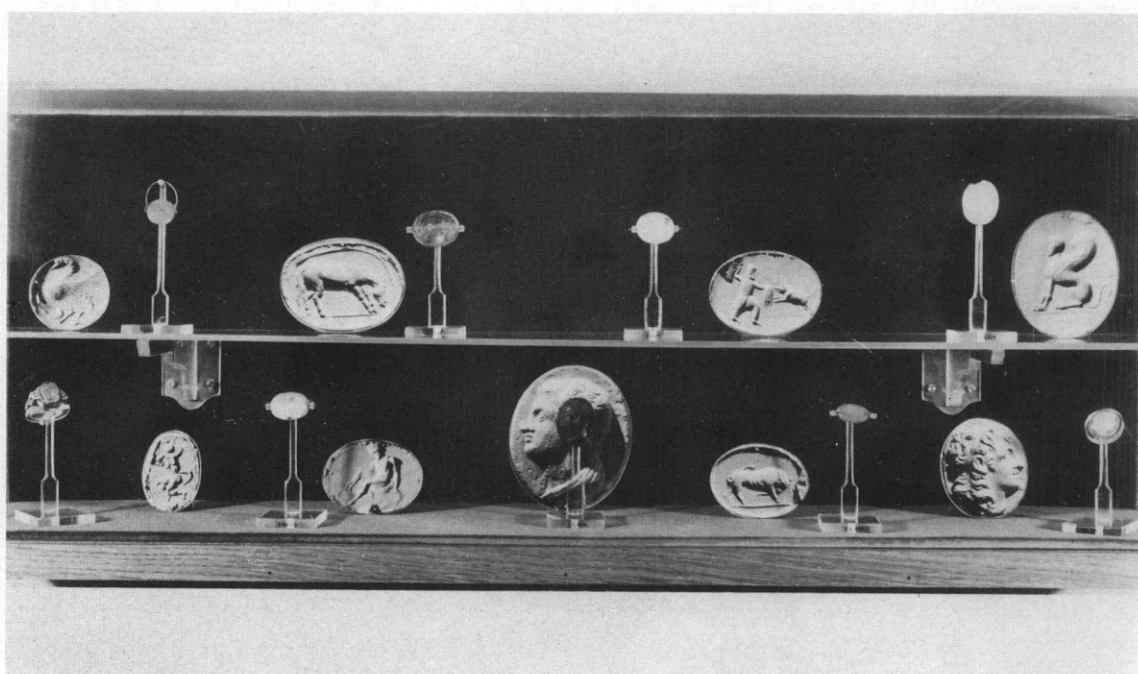
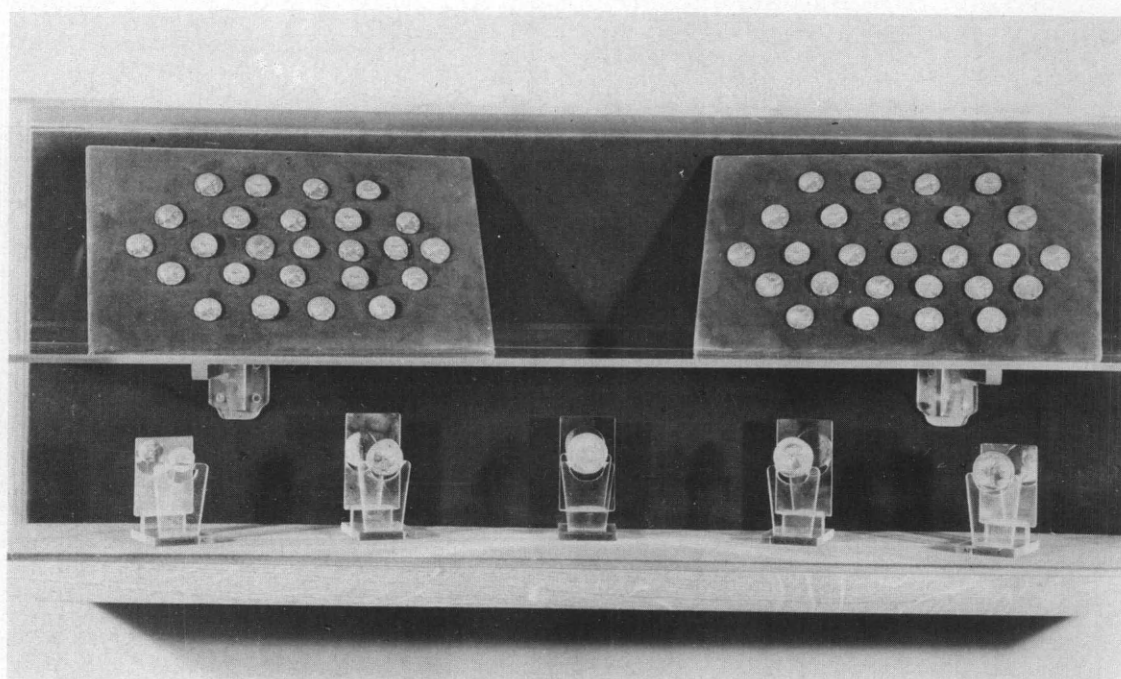
α. Άποψη εργαστηρίου. β. Μηχανικός καθαρισμός νομισμάτων.

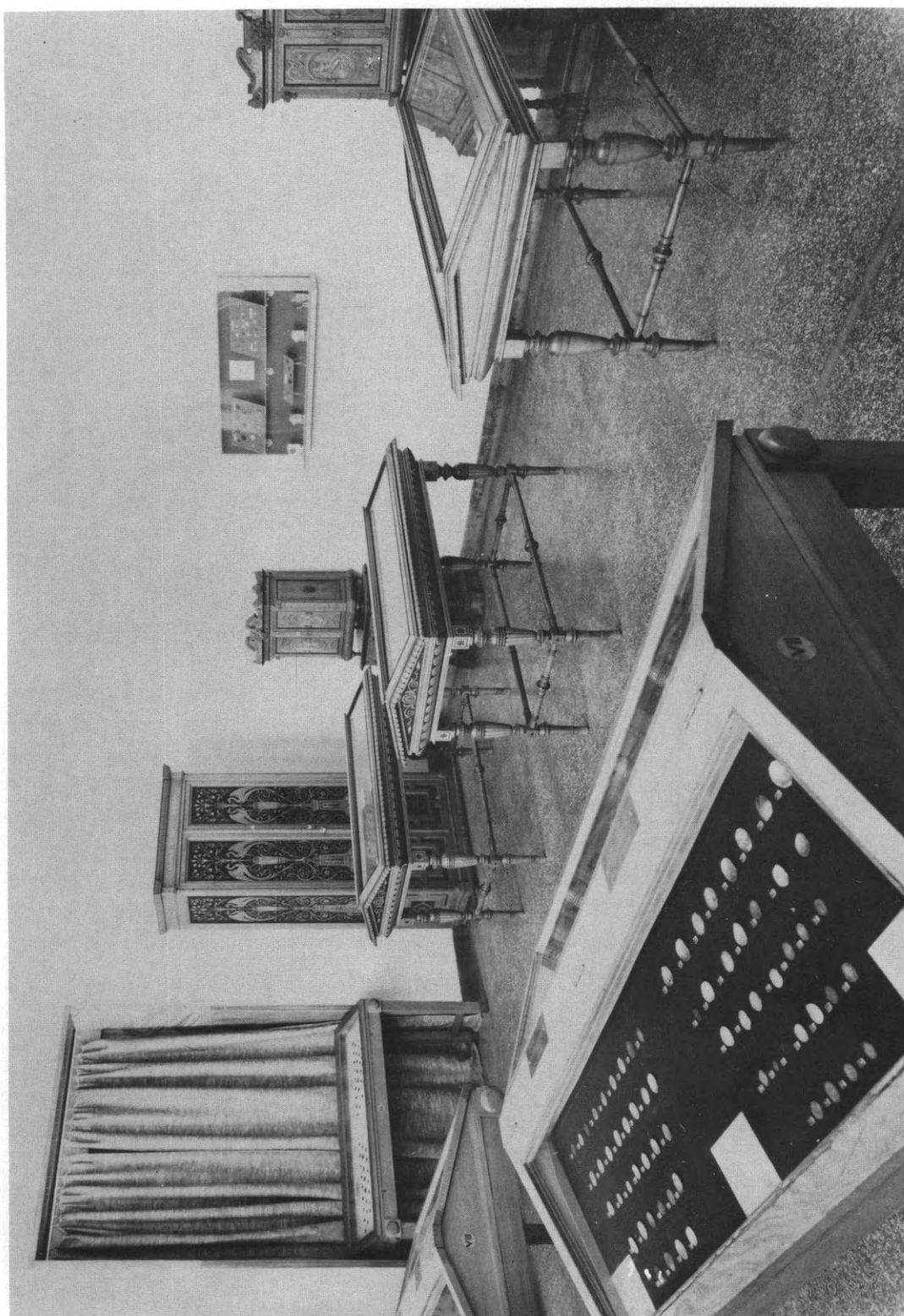
α. Φύλαξη μολυβδοβούλλων. β. Κατασκευή έμμαγείων.

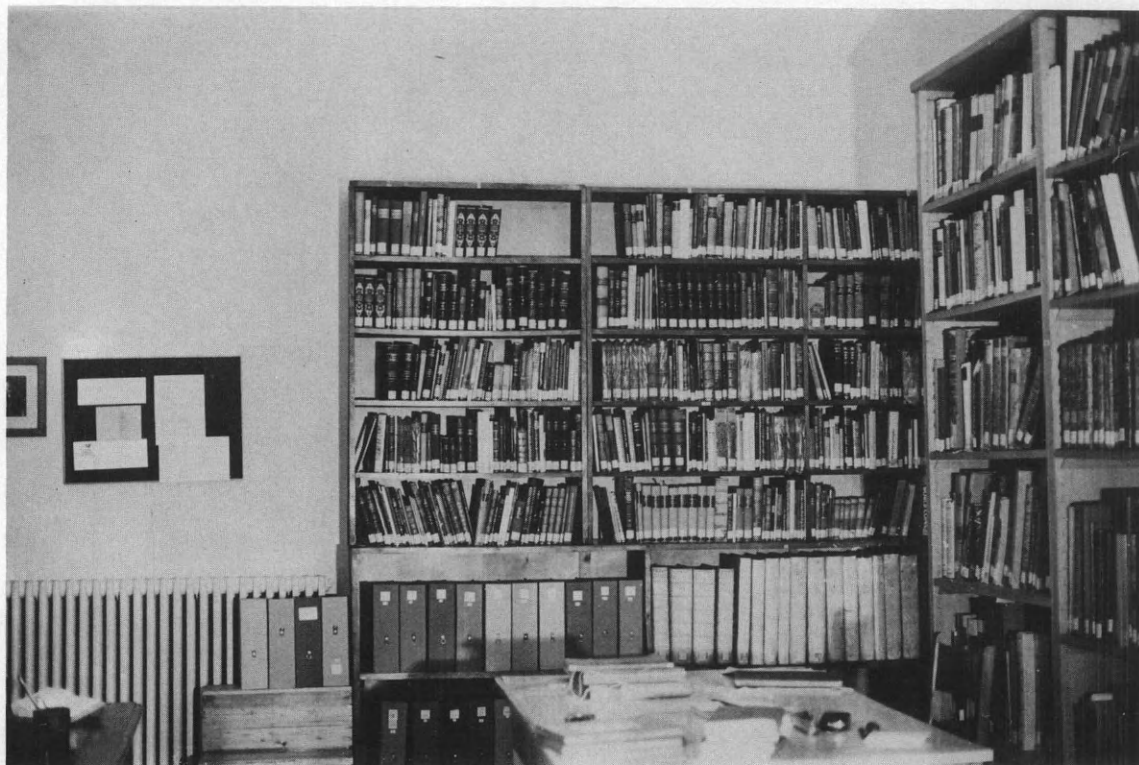
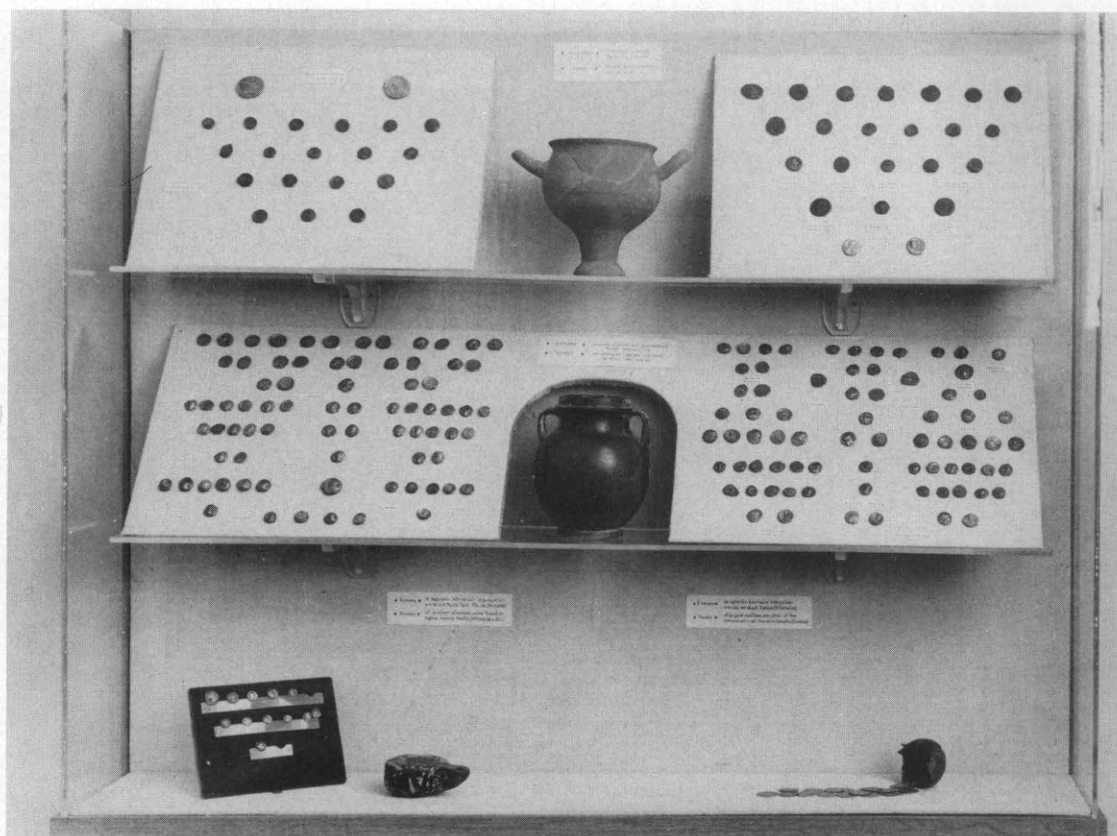
α. Νότια αίθουσα έκθεσης. β. Νότια αίθουσα. Προθήκη σφραγίδας αθηναϊκού τετραδράχμου.

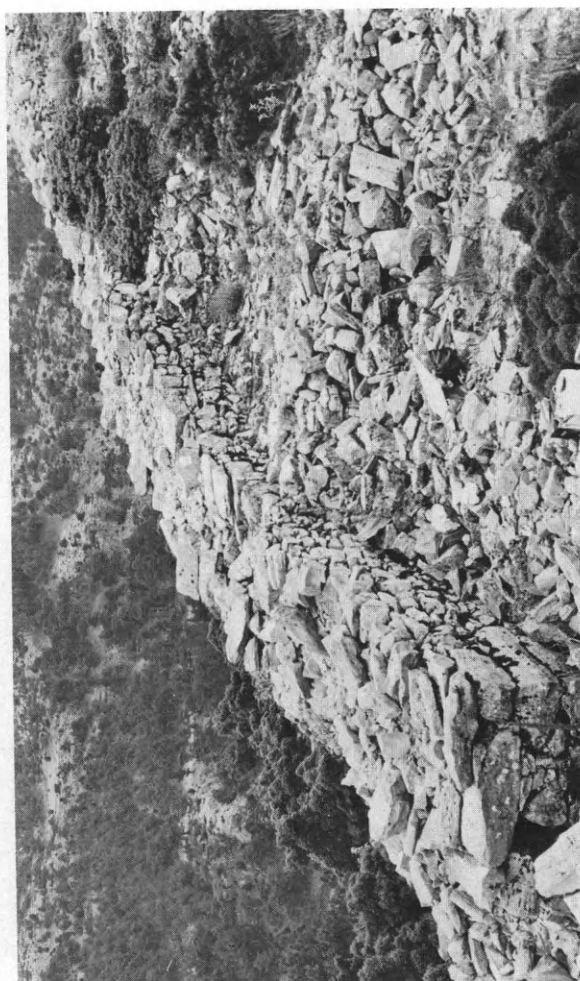
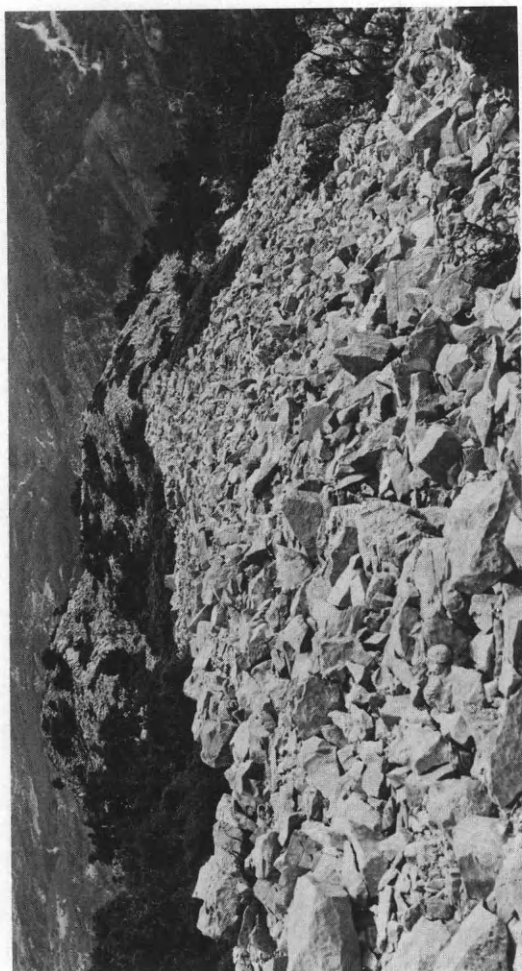
Νοτιοδυτική αίθουσα. α. Προθήκη θησαυροῦ Κορίνθου. β. Προθήκη γλυπτῶν λίθων.

Δυστική αΐθουσα ἐκθέσεως.

α. Δυτική αίθουσα. Προθήκη «θησαυρῶν». β. Μερική άποψη Βιβλιοθήκης.

Ἀπόψεις τοῦ δυτικοῦ τεύχους ἀπὸ ΝΔ. (α, γ), σὲ πρῶτο πλάνο ἡ πύλη, καὶ ἀπὸ ΒΔ. (β).

α

β

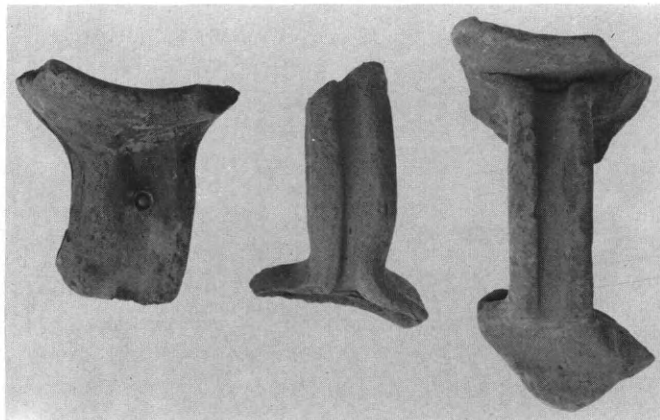

γ

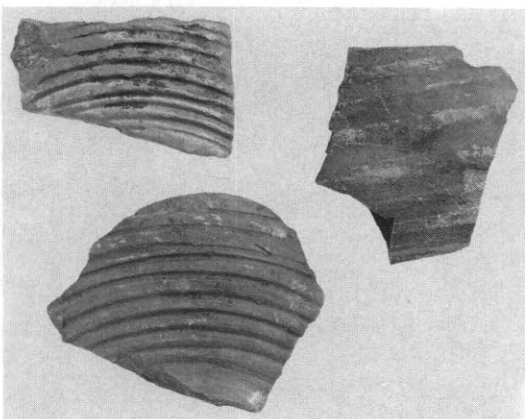
α. Τὸ χαμηλότερο μέρος τοῦ κάστρου· στὸ κέντρο διακρίνεται ἡ πύλη καὶ στὸ βάθος ὁ κάμπος τῆς Χώρας. β. Λείψανα τῶν δωματίων κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικῆς τείχους. γ. Ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Λαζάρου ἀπὸ Δ.

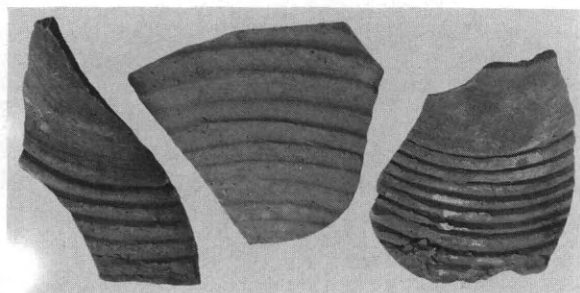
α

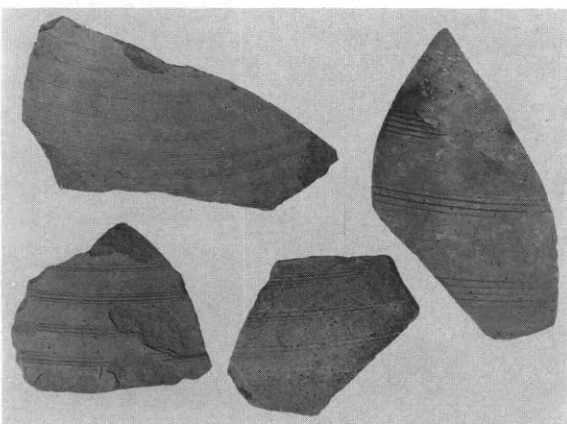
β

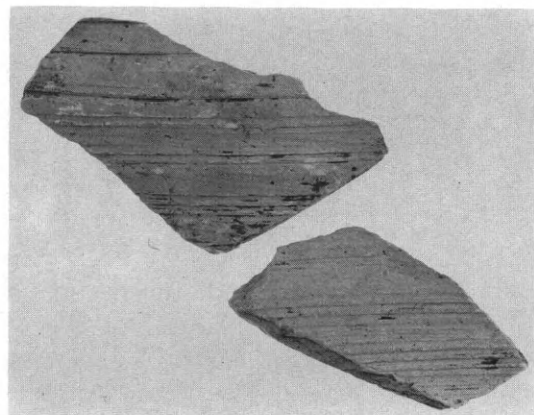
γ

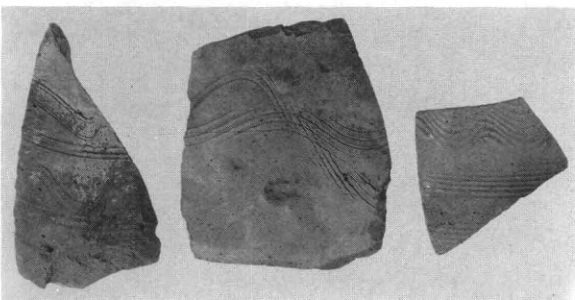
δ

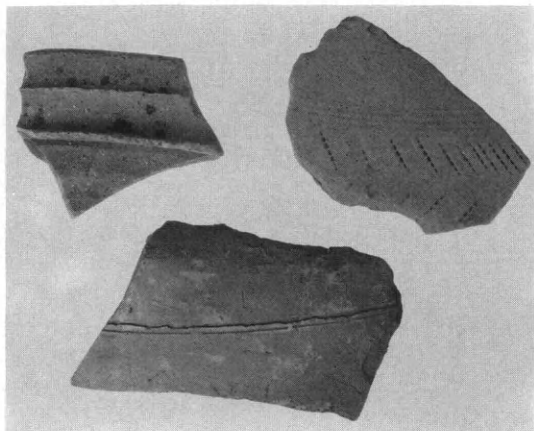
ε

στ

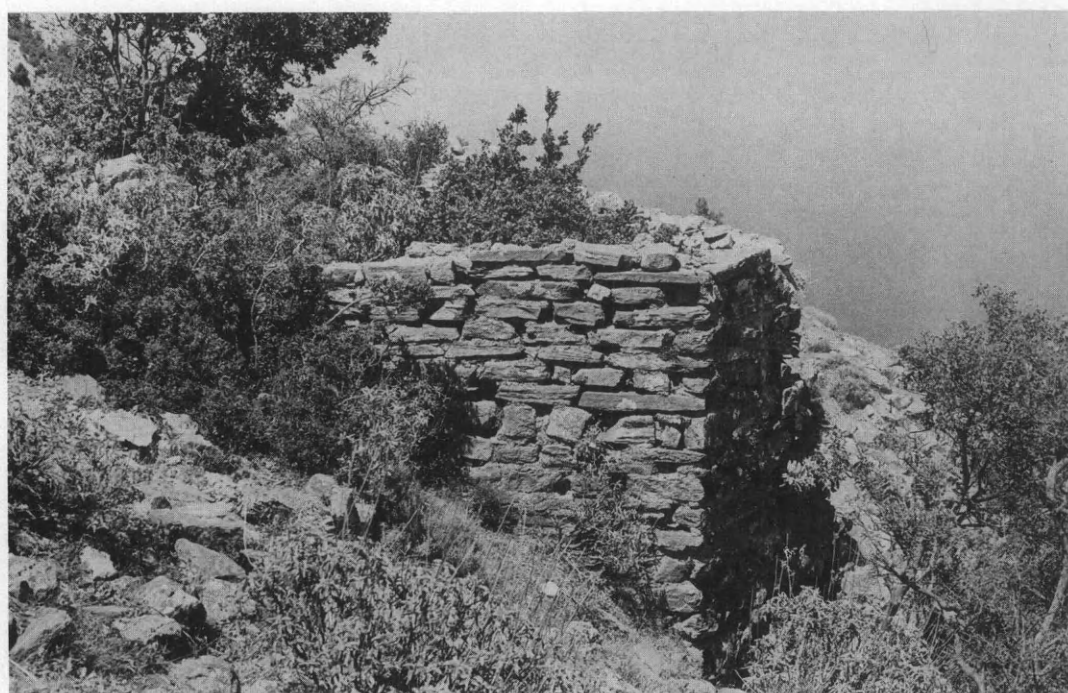
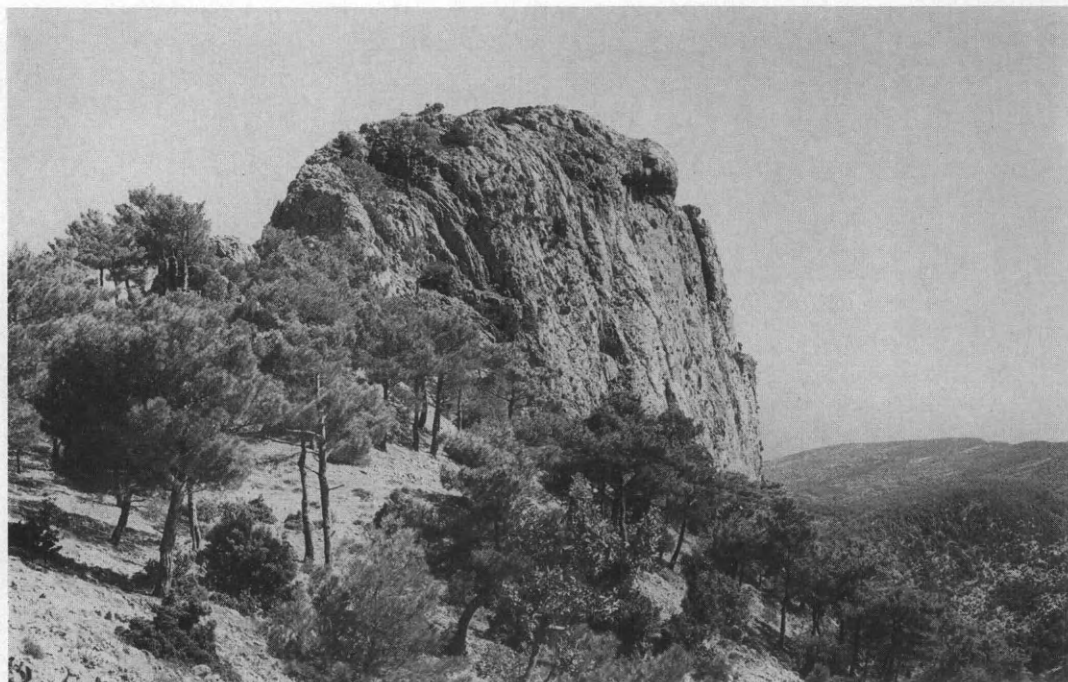

ζ

η

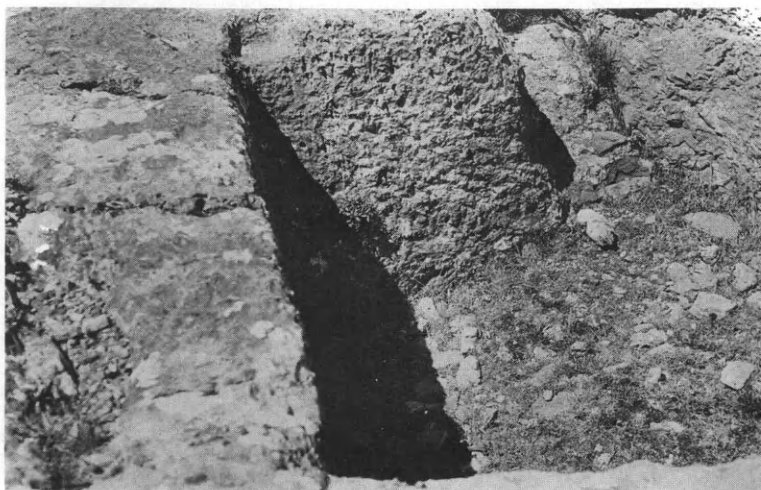
α-η. "Οστρακα ἀγγείων ἀπὸ τὸ Κάστρο τοῦ Λάζαρου.

α. Ὁ βράχος τῆς Λουλούδας. ᾽Αποψη ἀπὸ Δ. β. Δεξαμενὴ στὸ Κάστρο τῆς Λουλούδας: ἐξωτερικὴ ὕψη.

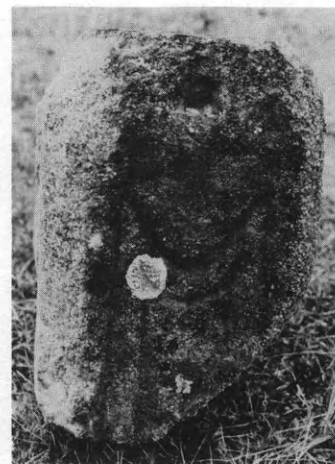
α

β

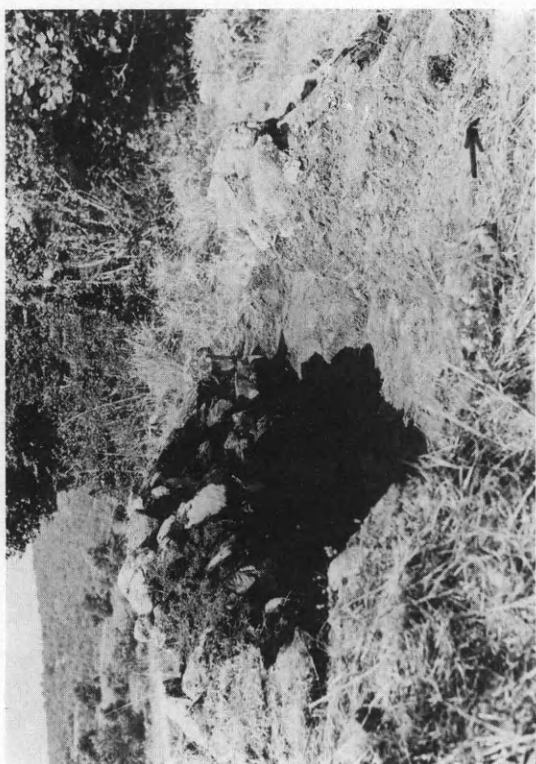

γ

δ

α. Τὸ τεῖχος τῆς ΝΑ. πλευρᾶς. β. Κάστρο τῆς Λουλούδας: λαξεύματα στὸ βράχο. γ-δ. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ.

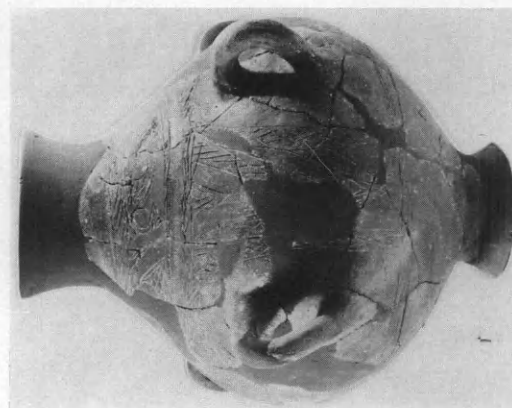
α

β

γ

δ

ε

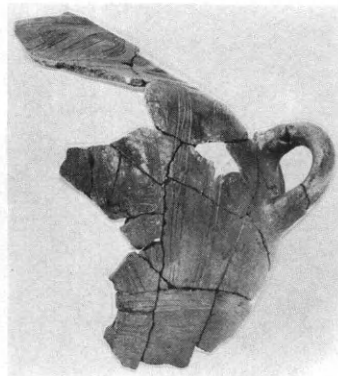
α-β. Τύμβος Ποταμών. γ. Δοκιμαστική τομή προϊστορικού οικισμού Ποταμών. δ-ε. Ἀγγεία ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν.

α

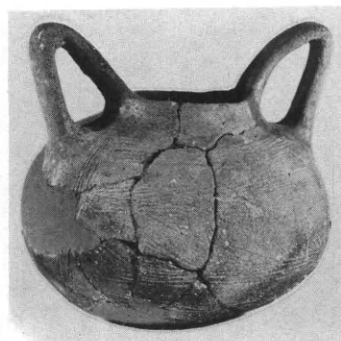
β

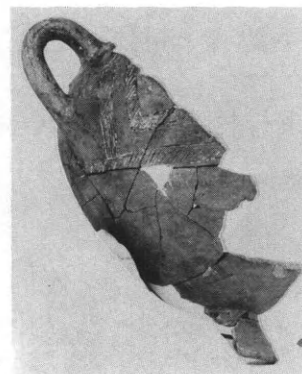
γ

δ

ε

στ

ζ

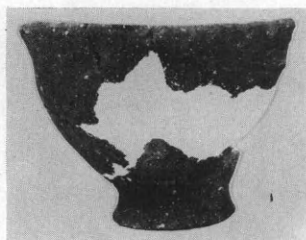
α-στ. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν. ζ. Ὁ τύμβος τῆς Ἐξοχῆς.

α

β

γ

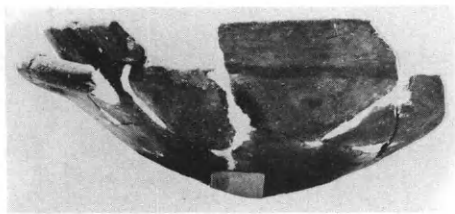

δ

ε

α-β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Ποταμῶν. γ-ε. Τύμβος Ἐξοχῆς.

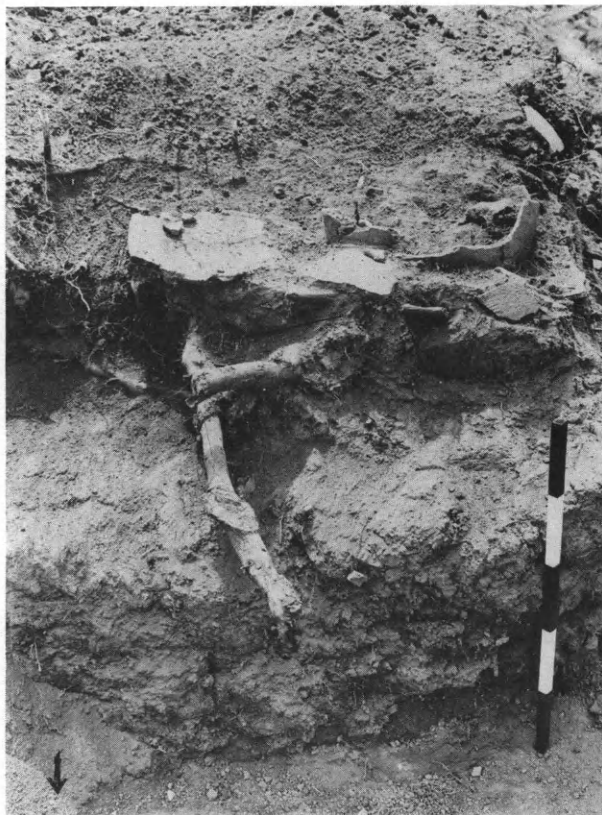
α

β

γ

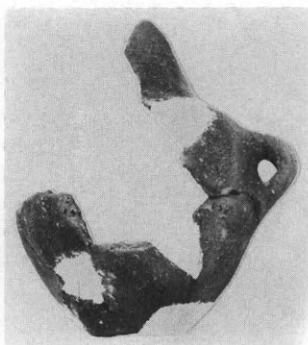

δ

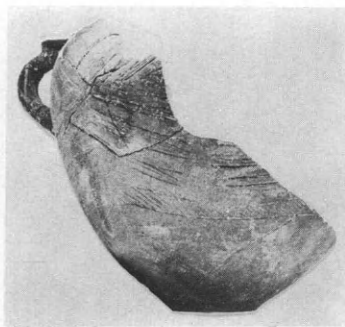
ε

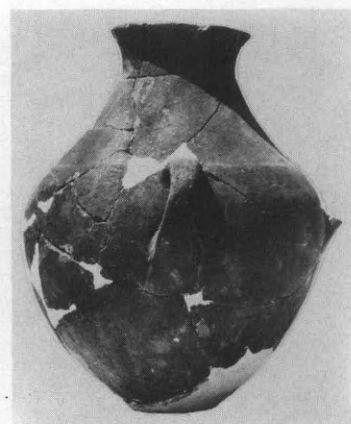
α-ε. Τύμβος Έξοχης.

α

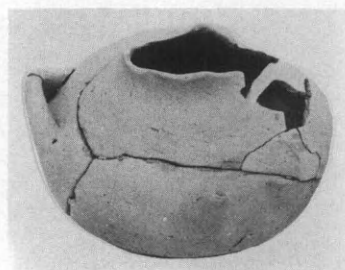
β

γ

δ

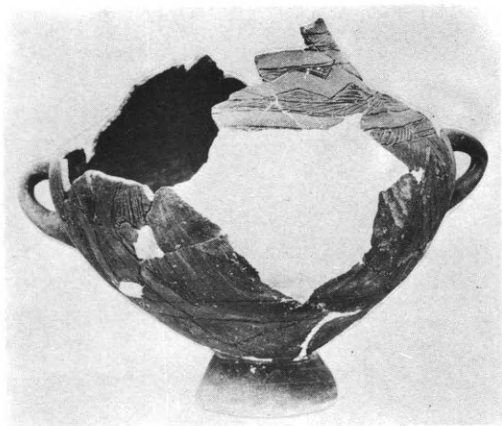

ε

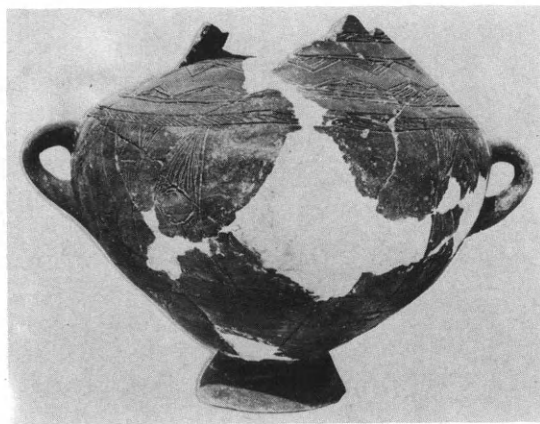

στ

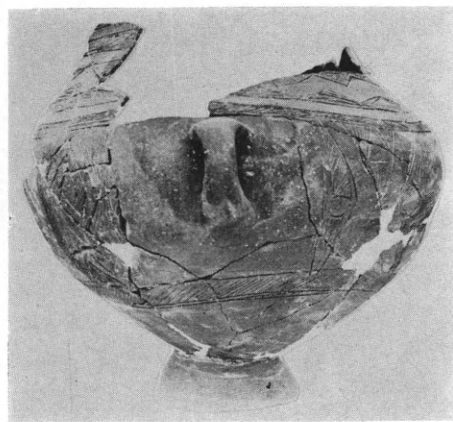
α-στ. Τύμβος Έξοχης.

α

β

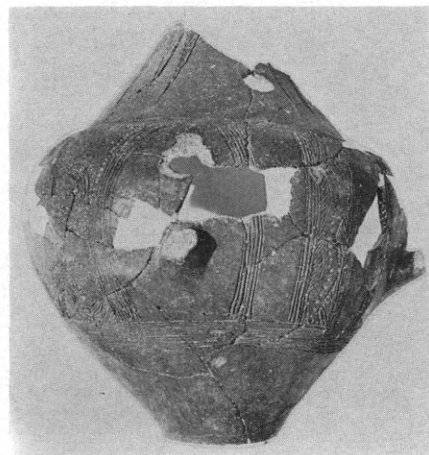
γ

δ

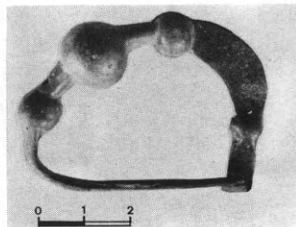
ε

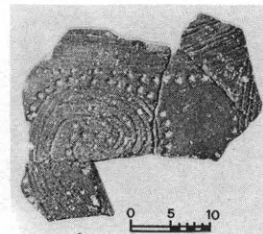
στ

ζ

η

θ

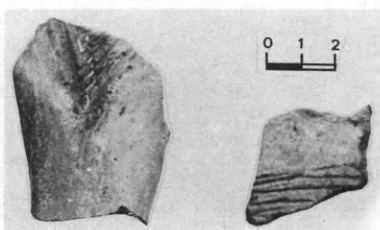
α-θ. Τύμβος Ἐξοχῆς.

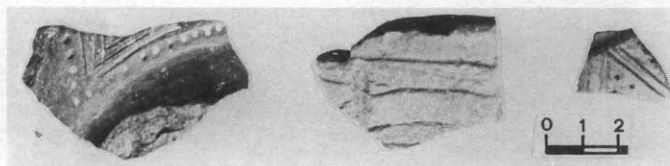
α

β

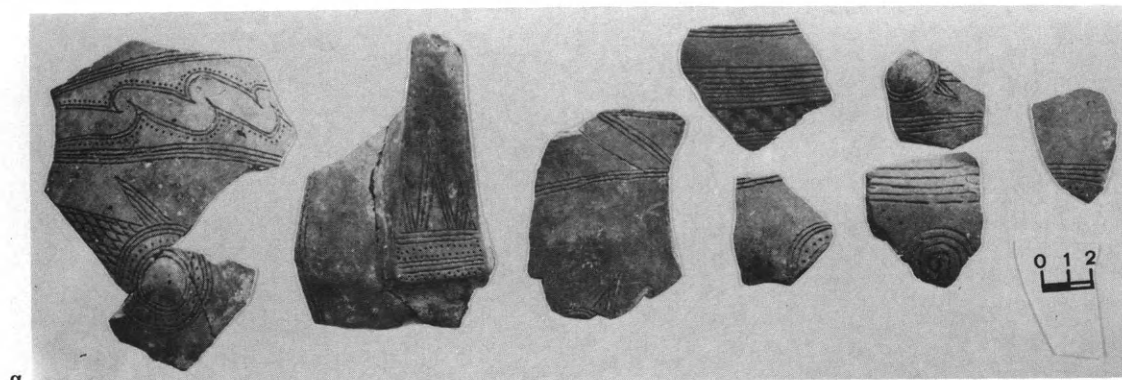

γ

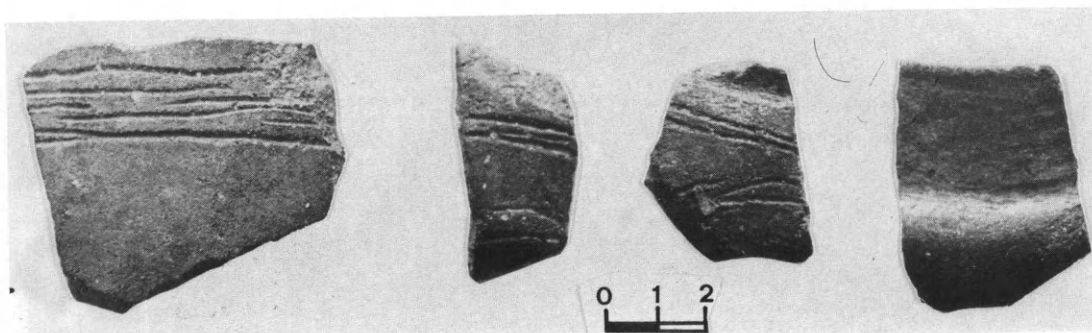

δ

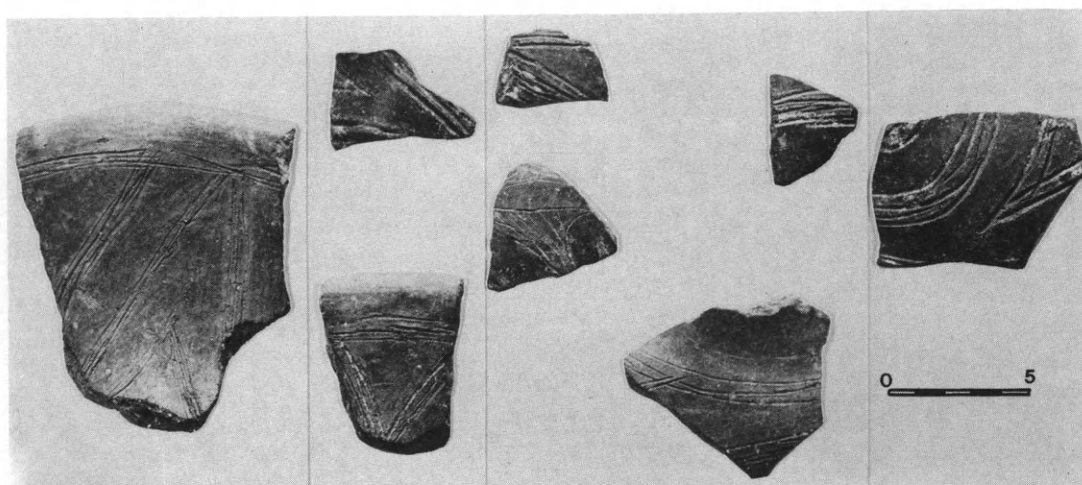
α-β. Τύμβος 'Εξοχῆς. γ-δ. 'Εγχάρακτη ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῆς Υ.Ε.Χ. ἀπὸ τὴν 'Ανατολικὴ Μακεδονία.

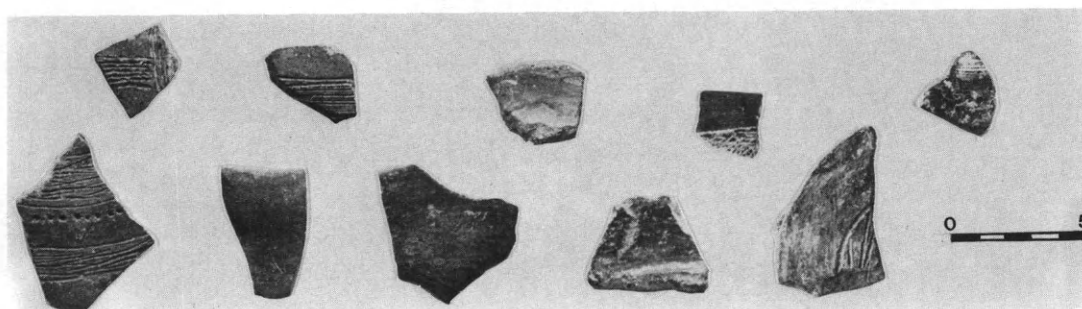
α

β

γ

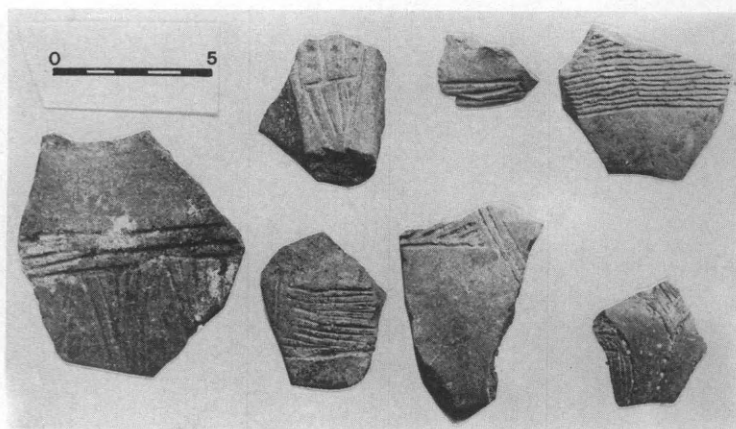

δ

α-δ. Έγχρακτη κεραμική τῆς Υ.Ε.Χ. ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία.

α

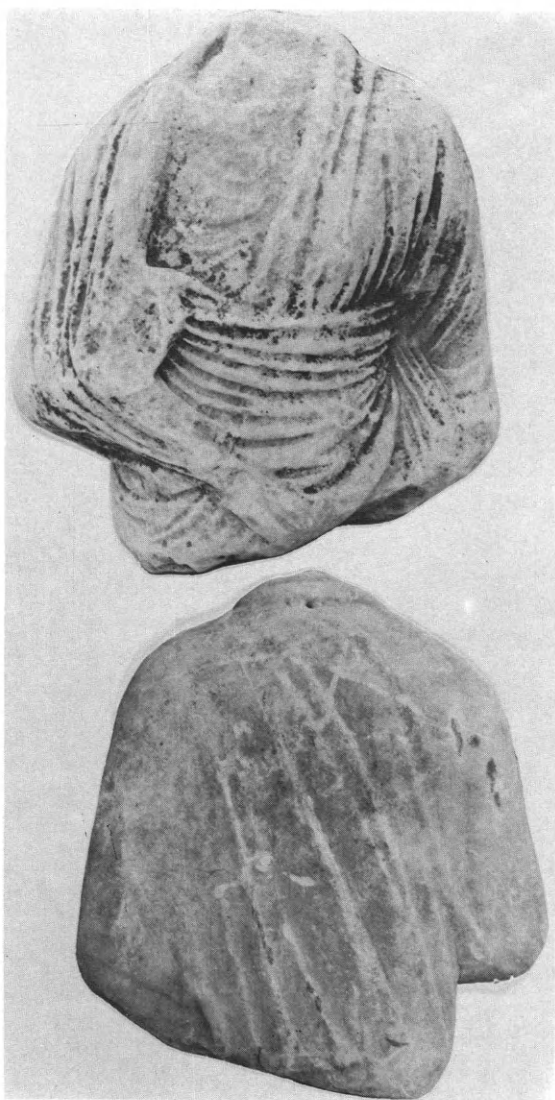
β

γ

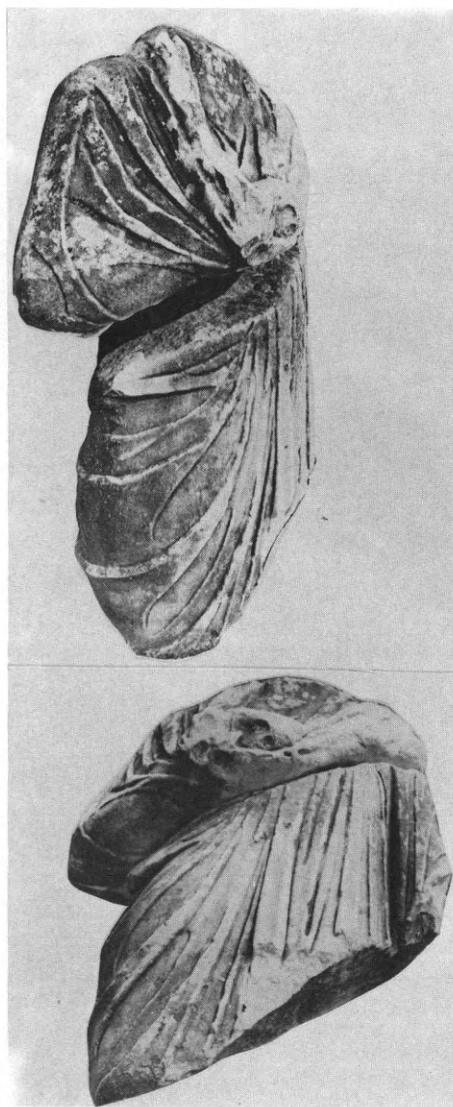
δ

α-β. Έγχαρακτη κεραμική της Υ.Ε.Χ. από την Ανατολική Μακεδονία. γ. Ο λοφίσκος του κιβωτιόσχημου τάφου στον προϊστορικό οικισμό. δ. Ο κιβωτιόσχημος τάφος.

α

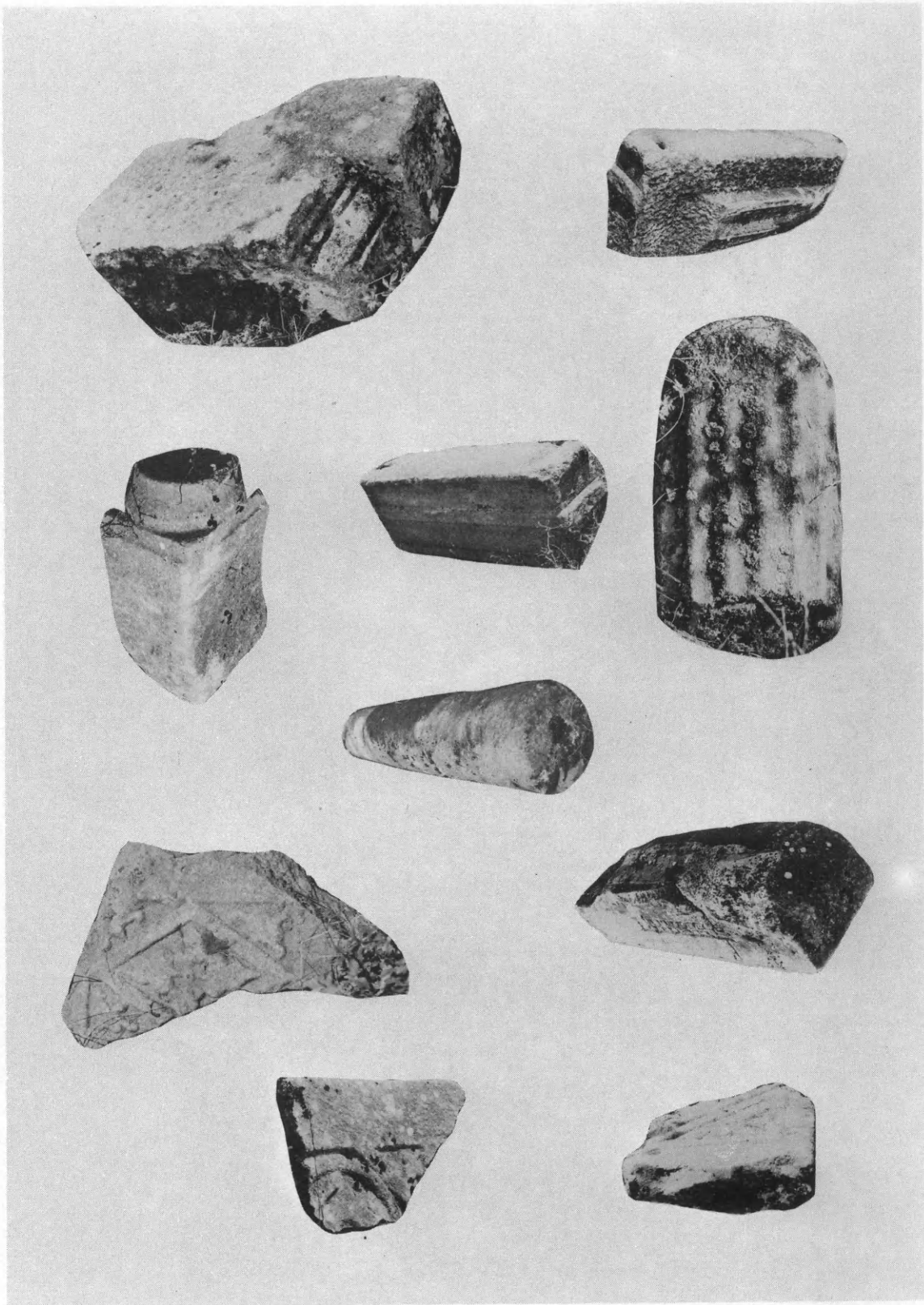
β

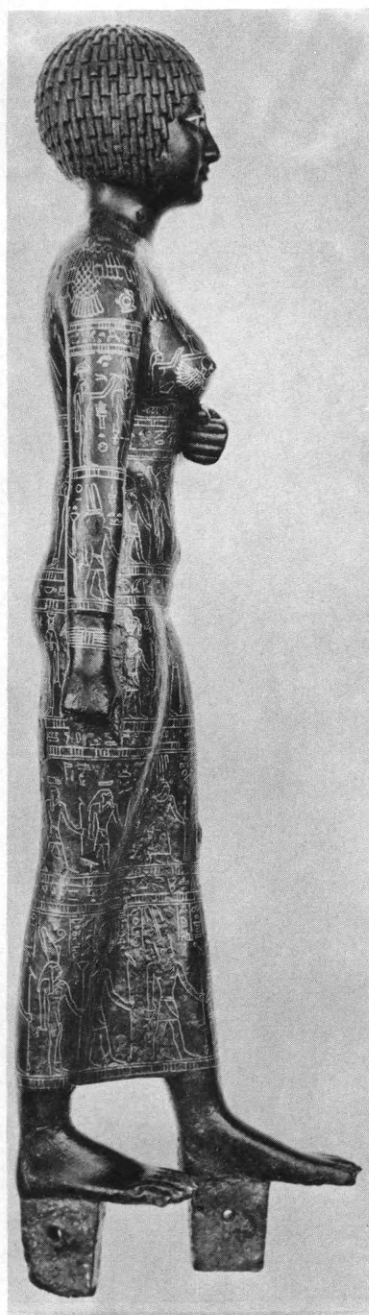
γ

α-β. Ρωμαϊκοί άνδριάντες από την περιοχή Μικρομηλιάς Ποταμών. γ. Κρηπίδα από ρωμαϊκό κτίριο στην περιοχή Μικρομηλιάς.

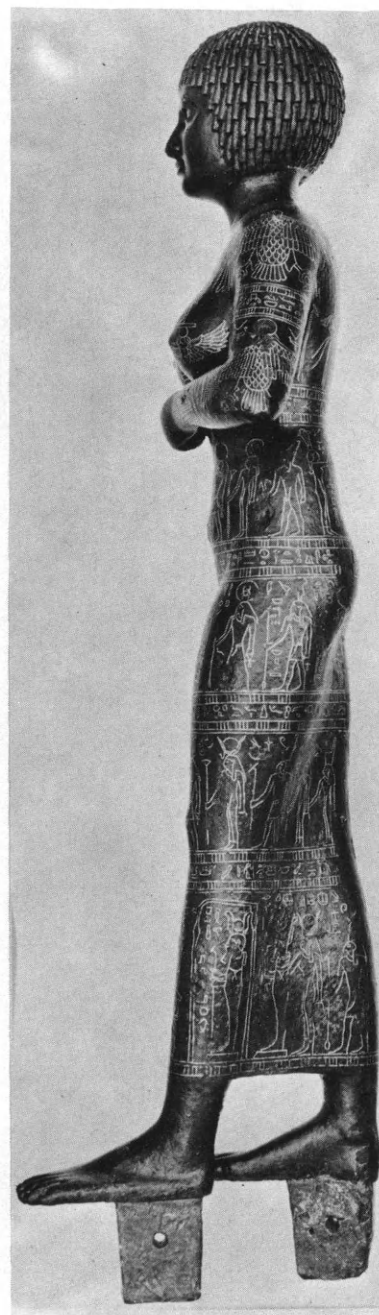
Ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη από την περιοχή Μικρομηλιάς.

α

β

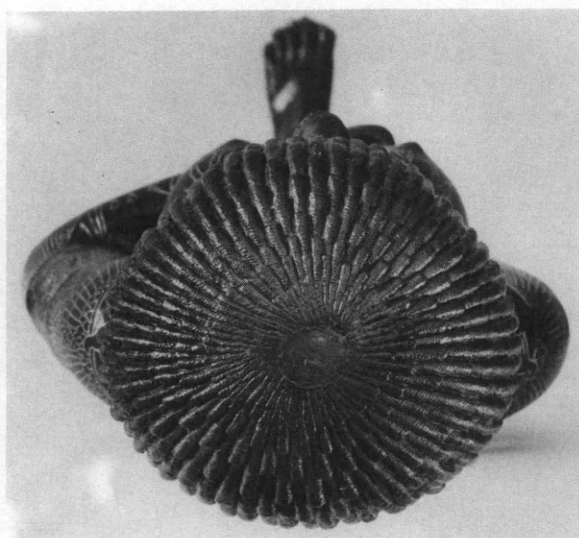

γ

Τὸ ἄγαλμα τῆς Τακουσίτ.

α

β

γ

Τὸ ἄγαλμα τῆς Τακουσίτ.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1837 - 1981)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

	Δραχμαί
1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837 - 1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1976 (1 - 115: πρβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδω>, 'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον	—
Περίοδος Α': τόμος 1 - 16 (1837 - 1860): 1837: τεύχη 4 (Ὁκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (1838 - 1857 δὲν πωλοῦνται), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 δὲν πωλεῖται)· ἕκαστον τεύχος	600.—
Περίοδος Β': τόμος 17 - 21 (1862 - 1874): 17 (1862): τεύχη α' - ιβ' (τὰ τεύχη θ' - ιβ' ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεύχος	600.—
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεύχος ιγ'· 19 (1870): τεύχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιστ' (τὸ ιστ' ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεύχος ιζ'· ἕκαστον τεύχος	600.—
Περίοδος Γ': τόμος 22 - 62 (1883 - 1923): 22 - 62 (1883 - 1923): 1883 - 1884, (1885 - 1892 δὲν πωλοῦνται), 1893 - 1894, (1895 - 1897 δὲν πωλοῦνται), 1898 - 1899, (1900 - 1904 δὲν πωλοῦνται), 1905 - 1918· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος	600.—
1919 - 1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος	600.—
Περίοδος Δ': τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): 63 - 75 (1924 - 1936), εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος	1.000.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α', β' καὶ γ' μέρος· ἕκαστος τόμος	1.000.—
77 - 91 (1938 - 1952), 92/3 (1953 - 4): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α', Β' καὶ Γ' μέρος, 94 - 111 (1955 - 1972)· ἕκαστος τόμος	1.000.—
112 - 113 (1973 - 1974)· ἕκαστος τόμος	1.500.—
114 - 117 (1975 - 1978)· ἕκαστος τόμος	2.000.—
118 (1979)	—
<i>Εἰς ἐνδεκάτηρον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ 'Αλεξάνδρου Λαμπροπούλου· τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 550. 1902</i>	600.—
<i>Εἰς ἐνδεκάτηρον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ 'Αθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προύνη - Φιλίπ· τόμος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973</i>	1.100.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1975 (ΠΑΕ 1 - 131: πρβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

Περίοδος Α': τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9): 1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν <"Ἐκδοσις 1η". Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται)		—
4 (1940/41): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <"Ἐκδοσις 1η". Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται)		—
5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <"Ἐκδοσις 1η". Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται)		—
6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει: F') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <"Ἐκδοσις 1η". Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται)		—
7 - 11 (1842/3 - 1846/7) Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως		—
1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <"Ἐκδοσις 2α". Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται).		—
12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται)		—
13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται)		—
Περίοδος Β': τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70): 14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἐκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1858/9. 15 - 25 (1859/60 - 1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6, (1866/7, 1867/8 δὲν πωλοῦνται), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος		300.—
Περίοδος Γ': τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 δὲν πωλοῦνται), 1885, (1886 - 1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909 δὲν πωλοῦνται), 1910, 1911, (1912-1913 δὲν πωλοῦνται), 1914-1916/19. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος ..		600.—
Περίοδος Δ': τόμος 75 κέ. (1920 κέ.): 75 - 115 (1920 - 1959): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/4, 1945/8, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος		600.—

	Δραχμαὶ
116 - 126 (1960 - 1970)· ἑκαστος τόμος	900.—
127 - 130 (1971 - 1974)· ἑκαστος τόμος	1.500.—
131 (1975) Α' καὶ Β' τεύχος, 132 (1976) Α' καὶ Β' τεύχος, 133 (1977) Α' καὶ Β' τεύχος	2.000.—
134 (1978)	2.000.—
3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	
κατὰ τὰ ἔτη 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἑκαστον τεύχος	300.—
» » » 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977· ἑκαστον τεύχος	500.—
» » » 1978, 1979· ἑκαστον τεύχος	300.—
κατὰ τὸ ἔτος 1980	—
Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	
4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἐκάτερον. (Δὲν πωλεῖται)	—
5. Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεθθείου ἐπιτροπείας ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεθθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται)	—
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860. (Δὲν πωλεῖται)	—
7. Εὐθύμιος Καστόρχης : Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 130. 1879. (Δὲν πωλεῖται)	—
7α. Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Τεύχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται)	—
8. A. G. Lolling : Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεύχος α': Ἀρχαῖαι ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899	500.—
9. Π. Καββαδίας : Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἰς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται)	—
10. Π. Καββαδίας : Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ιδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900	500.—
10α. < Βαλέριος Στάης >· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων (=AE 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Δὲν πωλεῖται)	—
11. <i>Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905	500.—
12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουγιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906. (Δὲν πωλεῖται)	—

	Δραχμαί
13. P. Kanvadias + G. Kawerau: <i>Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890</i> . Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου. Ἀνασκαφή τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974]	1.800.—
14. Χρῆστος Τσουντας: <i>Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμητίου καὶ Σέσκλου</i> . Σχῆμα 4ον, στῆλαι ιF' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908	1.200.—
15. Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου: <i>Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν</i> . Σχῆμα 4ον, στῆλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910	500.—
16. Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης: <i>Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσοῦρας</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911	500.—
16α. Βασίλειος Λεονάρδος: Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
16β. Βασίλειος Λεονάρδος: Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται)	—
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος: <i>Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας</i> . τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915	300.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδίκας: <i>Μελετήματα ἀρχαιολογικά</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915	300.—
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος: <i>Τοπογραφία τῶν Δελφῶν</i> . τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 1917. (Δὲν πωλεῖται)	—
20. Βαλέριος Στάτης: <i>Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται)	—
21. Georgius P. Oeconomus: <i>De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921	300.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος: Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Δὲν πωλεῖται)	—
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος: <i>Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν</i> . Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἐγχρωμοὶ 10. 1928	1.800.—
24. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς: <i>Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975	500.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος: Ὁ Λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κF' + 257, πίνακες 5. 1930	500.—
26. Ἰωσήφ Χατζιδάκης: <i>Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931	400.—
26α. Γεώργιος Σωτηρίου: <i>Χριστιανικαὶ Θῆβαι</i> (=AE 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. (Δὲν πωλεῖται)	—

	Δραχμαὶ
27. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938	300.—
28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ρηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942]	300.—
28α. Λεύκωμα τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937 - 1952]	700.—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Τὸ ἑρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 8' + 102, εἰκὼν 1. 1949. Ἀνατύπωσις 1975	300.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος· Ἡ ἀσπίς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950	500.—
31. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος· Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7' + 47, πίνακες 27. 1950	800.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 121, εἰκόνες 8. 1951	300.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951	800.—
34. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952	2.000.—
35. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριο» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136	2.500.—
Τόμος Α'	1.000.—
Τόμος Β'	1.000.—
Εὐρετήριον. (Δὲν πωλεῖται)	—
36. Μάρκελλος Μιτσός· Ἀργολικὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952	600.—
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα. Σχῆμα 4ον. Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955	1.200.—
Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι. Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60	1.200.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 (Δὲν πωλεῖται) ..	—
39. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἐγχρωμοὶ Α + Β. 1957	1.000.—

	Δραχμαὶ
40. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος· Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957	1.700.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957	300.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958	300.—
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958 (Δὲν πωλεῖται)	—
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958	300.—
45. Χαρίκλεια Μπάρλα· Μορφή καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959	300.—
46. Γεώργιος Σ. Δοντᾶς· Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960	500.—
47. Δημήτριος Λαζαρίδης· Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960	500.—
48. Σέμνη Καρούζου· Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἔγχρωμοι. 1963	1.800.—
49. Χρυσούλα Καρδαῖ· Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, εἰκόνες 287, παρὲνθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963	1.000.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης· Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σφωζομένων κυρίως ἐν Βενετία. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962 ...	500.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες Ι - VIII. 1964. (Δὲν πωλεῖται)	—
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτῆς. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἔγχρωμοι), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963	ἄδետον 2.000.— δεμένον 2.400.—
53. Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης· Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964	500.—
54. «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον»· Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966), Δ' (1967 - 68)· ἕκαστος τόμος	1.200.—
55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρὲνθ. πίνακες Α' - ΚΖ', πίνακες 16. 1965	700.—
56. Στυλιανὸς Ἀλεξίου· Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ). Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρὲνθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966	800.—

	Δραχμαὶ
57. Φώτιος Μ. Πέτσας· Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίν. 3, ἐγχρωμοὶ πίνακες Α' - Γ', πίνακες 45. 1966	1.200.—
58. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος· Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68	1.200.—
59. Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης· Ἱστορικὰ ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες Ι - XIX. 1967	1.200.—
60. Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης· Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968	800.—
61. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες 8. 1968	1.200.—
62. Μ. Ἀνδρόνικος· Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969	1.300.—
63. Βασίλειος Χ. Πετράκος· Ὁ Ὄρωπός καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968	800.—
64. Μεταφέρεται εἰς τὸ κεφάλαιον Γ' ἀριθ. 4.	
65. Εὐστάθιος Γ. Στίκας· Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α' - ΙΒ', πίνακες 184 + ἐγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970	1.200.—
66. Ἀντώνιος Ζώης· Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμικῆς — Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἐγχρωμοί. 1969	500.—
67. Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης· Περατὴ. Τὸ νεκροταφεῖον. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ Α. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155	1.800.—
Β. Γενικαὶ παρατηρήσεις. Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἐγχρωμοὶ πίνακες Ι - IV ...	1.800.—
Γ. Πίνακες 1 - 190 + σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970	1.200.—
68. Χαρά Τζαβέλλα-Ενjen· Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40	400.—
69. Θεοδώρα Γ. Καραγιωργα· «Γοργεῖη κεφαλὴ» (Καταγωγή καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων). Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 158, πίνακες 23	500.—
70. Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου· Πέλλα Ι. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυραί. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α-Β ἐγχρωμοί. 1971	600.—
71. Ἐφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη· Μινωικὸν Ζῶμα. Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - F ἐγχρωμοὶ καὶ χάρτης 1. 1971	600.—
72. Θεόδωρος Σπυρόπουλος· Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἐλλαδικοὶ θησαυροί. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1 - 37, πίνακες 37. 1972	600.—
73. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β' τῶν Μυκηναίων. Σχῆμα 4ον Τόμος Α', σελίδες κδ' + 442, εἰκόνες 30, ἐγχρωμοὶ πίνακες ε - ιβ'	1.800.—
Τόμος Β', πίνακες 1 - 249 + σελίδες δ - ις'. 1973	1.200.—

	Δραχμαὶ
74. Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος· <i>Ὁ Ροδιακὸς κόσμος. I Λίνδος. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς πρὸ τοῦ ροδιακοῦ συνοικισμοῦ ἱστορίας τῆς Λίνδου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 84, εἰκόνες 4. 1972</i>	300.—
75. Στυλιανὸς Πελεκανίδης· <i>Καλλιέργης. Ὁλῆς Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ Ι, 1973. (Δὲν πωλεῖται)</i>	—
76. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· <i>Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες Ι - XII + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. Α - Β. 1973</i>	900.—
77. Ἀγγελικὴ Πιερίδου· <i>Ὁ Πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 112, εἰκ. 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973</i>	800.—
78. Γεώργιος Στ. Κορρές· <i>Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἐρρίκου Schliemann. Σχῆμα 8ον, σελίδες κ' + 200, πίνακες 16. 1974</i>	400.—
79. Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου· <i>Ἡ Νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975</i>	1.400.—
80. Εὐστάθιος Στίκας· <i>Περὶ τοῦ κτίτορος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. Α' - F'. 1975</i>	1.200.—
81. Γεώργιος Μυλωνᾶς· <i>Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. θ' - ιβ'</i>	2.200.—
<i>Τόμος Β', σελίδες ιγ' + 355, σχέδια 135</i>	2.200.—
<i>Τόμος Γ', πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ'. 1975</i>	1.700.—
82. Ἰουλία Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου· <i>Χαλκαὶ κορινθιογενεῖς πρόχοι. Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' + 205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίν. 1. 1975</i>	1.200.—
83. Ἀντώνιος Ζώης· <i>Βασιλικὴ Ι. Σχῆμα 4ον, σελίδες 134, πίνακες 59, σχέδια 7 ἐντὸς φακέλλου. 1976</i>	1.200.—
84. Ἰωάννης Βολανάκης· <i>Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες κδ' + 154, εἰκόνες Ι - Χ, πίνακες 9. 1976</i>	800.—
85. Νικόλαος Πλάτων-W. C. Brice· <i>Ἐνέπιγραφοι πινακίδες καὶ πῖθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro. Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγχρ. πίν. προμετωπίδος. 1975</i>	1.200.—
86. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· <i>Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος. Τόμος Α'. Πίνακες 103 (σχῆμα 2ον). 1976. Πολυτελὲς δέσιμον</i>	—
<i>Ἀπλοῦν δέσιμον</i>	7.000.—
<i>Ἐντὸς θήκης</i>	6.000.—
<i>Τόμοι Β' - Γ': Κείμενον (σχῆμα 4ον)· Τόμος Β': σελίδες κβ' + 1 - 348, εἰκ. 232, πίν. XV.</i>	
<i>Τόμος Γ': σελίδες κ' + 349 - 778, εἰκ. 233 - 505, πίν. XVI-XXXII· ἕκαστος τόμος</i>	2.000.—

	Δραχμαὶ
87. Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου· Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 182, πίνακες 46. 1977	800.—
88. Χρυσούλα Καρδαῦ· Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὐρήματα τάφων Α καὶ Β. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 97, πίνακες 58. 1977	900.—
89. Εὐγενία Γιούρη· Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ. Σχῆμα 4ον, σελίδες 76, ἔγχρ. πίν. Α - Η, πίν. 107. 1978	1.000.—
90. Στέφανος Κουμανούδης· Θηβαϊκὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 222. 1979	800.—
91. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου· Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιθ' + 203, εἰκόνες VIII, πίνακες 63. 1979	900.—
92. <i>Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines</i> . Σχῆμα 8ον. Τόμος Ι, σελίδες 480, πίνακες LXIV. 1979	1.100.—
Τόμος ΙΙΑ, σελίδες 8 + 438. 1981	—
93. Γιάννης Σακελλαράκης· Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 125, εἰκόνες 101. 1979	400.—
94. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος· Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων καὶ τιῶν συγγενῶν πρὸς αὐτοὺς γενικῶν τεχνικῶν ὄρων. (Ὑπὸ ἐκδοσὴ)	—
95. Λασκαρίνα Μπούρα· Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιδ' + 147, εἰκόνες 190. 1980	900.—
96. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ἡ Πόλη τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός. Σχῆμα 8ον	—

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. Ἀντώνιος Α. Κεραμόπουλλος· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται)	—
2. Κ. Kourouniotes· <i>Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum</i> . Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936	300.—
3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Δὲν πωλεῖται)	—
4. Spiridon Marinatos· <i>Excavations at Thera I (1967 season)</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες Α - C (Α - Β ἔγχρωμοι). 1968. Ἀνατύπωσις 1976	400.—
<i>Excavations at Thera II (1968 season)</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια Ι - XI, πίνακες 41 + Α - Ε ἔγχρωμοι. 1969. Ἀνατύπωσις 1976	400.—
<i>Excavations at Thera III (1969 season)</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια Ι - VIII, πίνακες 62 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσις 1973	500.—
<i>Excavations at Thera IV (1970 season)</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδιον 1, πίνακες 126 + Α - Η ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσις 1977	500.—
<i>Excavations at Thera V (1971 season)</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 48, εἰκόνες 6, σχέδιον 1, πίνακες 104 + Α - Κ ἔγχρωμοι. 1972. Ἀνατύπωσις 1973	500.—

	Δραχμαὶ
<i>Excavations at Thera VI (1972 season)</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974. Ἀνατύπωσις 1977	500.—
<i>Thera VI Colour Plates and Plans</i> . Σχῆμα 4ον, ἑγχρωμοὶ πίνακες 11, σχέδια 7. 1974. Ἀνατύπωσις 1977	500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974	500.—
Θήρα VI, ἑγχρωμοὶ πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἑγχρωμοὶ πίνακες 11, σχέδια 7. 1974	500.—
<i>Excavations at Thera VII (1973 season)</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + A - L ἑγχρωμοί. 1976	500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 66 + A - IB ἑγχρωμοί. 1976	500.—
5. Νικόλαος Πλάτων· Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἑγχρωμοὶ καὶ μαυρόασπροι 141 + παρένθ. πίναξ. 1974	2.000.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ	1.200.—
---	---------

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται)	—
2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινα, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασιλεῖον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται)	—
3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1959. (Δὲν πωλεῖται)	—
4. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται)	—
Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἐξῆς σύγγραμμα:	
5. Βασίλειος Λεονάρδος· Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901	500.—

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (118) τόμος τῇ 10ῃ Ἰουνίου 1981

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22) περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

